

MYKOLO ROMERIO
UNIVERSITETAS

VISUOMENĖS SAUGUMAS IR DARNI PLĖTRA: VISUOMENĖS SAUGUMO AKTUALIJOS IR PROBLEMINIAI KLAUSIMAI

II tomas

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

VIEŠOJO SAUGUMO AKADEMIJA

VISUOMENĖS SAUGUMAS IR DARNI PLĖTRA:
VISUOMENĖS SAUGUMO AKTUALIJOS IR
PROBLEMINIAI KLAUSIMAI

Monografija

II tomas

KAUNAS
2018

Recenzavo:

Prof. dr. Edmundas Jasinskas (Lietuvos sporto universitetas)

Prof. dr. Dalia Štreimikienė (Vilniaus universitetas)

Atsakingoji redaktorė:

Prof. habil. dr. Žaneta Simanavičienė

Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo akademijos tarybos posėdyje (protokolo Nr. 10-7) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo leidybai komisijos 2019 m. vasario 6 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-26) pritarta leidybai.

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-9955-19-935-9 (elektroninė versija)

ISBN 978-9955-9777-1-1 (spausdintinė versija) © Mykolo Romerio universitetas, 2018

TURINYS

ĮVADAS	9
1 SKYRIUS. RIZIKŲ ANALIZĖS IR PREVENCIJOS METODOLOGIJA	13
<i>Vytautas Šlapkauskas</i> LIETUVOS VISUOMENĖS SOCIALINĖS-TEISINĖS ELGSENOS RAIDA – LATENTINIŲ IŠŠŪKIŲ NACIONALINIAM SAUGUMUI ŠALTINIS	14
<i>Žaneta Simanavičienė</i> EKONOMINIS SAUGUMAS IR SMULKAUS BEI VIDUTINIO VERSLO POLITIKOS FORMAVIMAS	64
<i>Artūras Simanavičius</i> TURIZMO RIZIKOS SUVOKIMAS	151
2 SKYRIUS. TEISĖSAUGOS INSTITUCIJŲ VEIKLOS VEIKSMINGUMO TYRIMAS	251
<i>Violeta Vasiliauskienė</i> GINKLUOTAME KONFLIKTE DALYVAUJANČIŲ TERORISTŲ STATUSAS PAGAL TARPTAUTINĘ HUMANITARINĘ TEISĘ	252
THE STATUS OF TERRORISTS PARTICIPATING IN ARMED CONFLICT ACCORDING TO THE INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW	327
3 SKYRIUS. ŽMOGIŠKŲJŲ IŠTEKLIŲ VALDYMAS	330
<i>Giedrė Paurienė</i> PEDAGOGŲ SAVAIMINIS MOKYMASIS PROFESINĖJE VEIKLOJE ŽVELGIANT IŠ BIOGRAFINIO DISKURSO PERSPEKTYVOS	329
<i>Evelina Viduolienė</i> SU MOTINOS VAIDMENIU, ĮSIPAREIGOJIMAIS BEI ELGESIU SIEJAMAS STRESAS IR VAIKO SUNKUMAI	422
<i>Evelina Viduolienė</i> MATERNAL PARENTING STRESS AND CHILD'S EMOTIONAL AND BEHAVIOR PROBLEMS	581

LENTELIŲ SĄRAŠAS

EKONOMINIS SAUGUMAS IR SMULKAUS BEI VIDUTINIO VERSLO POLITIKOS FORMAVIMAS	64
1 lentelė Ekonominio saugumo teorinės koncepcijos.	73
2 lentelė Ekonominio saugumo uždavinių ir priemonių jiems užtikrinti ryšys	82
3 lentelė Išorės ir vidaus rizikos veiksniai ekonominio saugumo srityje.....	83
3 lentelė Ekonominio saugumo sąvokos.....	93
4 lentelė Smulkaus ir vidutinio verslo formavimosi ypatumai 1990–2017 m.	120
5 lentelė Verslo subjektų formavimo pokyčiai LRV SVV įstatyme	130
 TURIZMO RIZIKOS SUVOKIMAS	 151
1 lentelė Turizmo sąvokų raida ir elementai	163
2 lentelė Turizmo veiklos rizikų grupės	183
3 lentelė Turizmo rizika pagal sukėlimo pobūdį.....	192
3 lentelė Rizikos klasifikavimas.....	195
4 lentelė Turizmo rizikos rūšys	197
5 lentelė Rizikos poveikio vertinimas.....	205
6 lentelė Tikimybės įvertinimų ir apibrėžimų pavyzdžiai	205
7 lentelė Rizikos matricos pavyzdys	207
8 lentelė Identifikuotos rizikos su vertinimais lapas	207
9 lentelė Žalos arba poveikio, susijusio su rizika vertinimas	215
10 lentelė Žalos susidarymo tikimybė	215
11 lentelė Rizikos analizės matrica	216
12 lentelė Rizikos analizės matrica raidine forma	216
13 lentelė Turizmo rizikos ekonominio vertinimo etapų elementai.....	225
14 lentelė Rizikos dedamųjų dalių detalizavimas pagal turizmo veiklos rūšis	228
 PEDAGOGŲ SAVAIMINIS MOKYMASIS PROFESINĖJE VEIKLOJE ŽVELGIANT IŠ BIOGRAFINIO DISKURSO PERSPEKTYVOS	 329
1 lentelė Mokymosi formos (Colardyn ir Bjørnavold, 2005)	353
2 lentelė Mokymosi tipai (Straka, 2003)	355
3 lentelė Mokymosi formos (Weiß ir kt., 2005)	358
4 lentelė Savaiminio formų apibrėžčių skirtumai (Werquin, 2007)	360
 SU MOTINOS VAIDMENIU, ĮSIPAREIGOJIMAIS BEI ELGESIU SIEJAMAS STRESAS IR VAIKO SUNKUMAI	 422
1 lentelė Tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos.....	459
2 lentelė Pirmojo ir antrojo tyrimo motinystės streso klausimyno ir	

	problemų motinos darbe skalių koreliacijos.....	465
3 lentelė	Pirmame tyrimo etape dalyvavusių tiriamųjų vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos.....	466
4 lentelė	Antrame tyrimo etape dalyvavusių tiriamųjų vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos.....	468
5 lentelė	Pirmojo ir antrojo tyrimo vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos.....	468
6 lentelė	Pirmame tyrimo etape (T1) dalyvavusių tiriamųjų motinystės streso klausimyno, problemų motinos darbe ir vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos.....	469
7 lentelė	Antrame tyrimo etape (T2) dalyvavusių tiriamųjų motinystės streso klausimyno ir problemų motinos darbe ir vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos.....	470
8 lentelė	Klausimynų skalių pirmojo ir antrojo tyrimo patikimumo rodikliai.....	471
9 lentelė	Lietuvos tiriamųjų motinystės streso intensyvumo palyginimas su kitų.....	473
10 lentelė	Motinystės streso komponentų palyginimas berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse (pirmas tyrimo etapas)....	479
11 lentelė	Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose motinų išsilavinimo grupėse (pirmas tyrimo etapas).....	480
12 lentelė	Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose motinų profesinio užimtumo grupėse.....	481
13 lentelė	Pradinių motinystės streso komponentų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimines sudėtis.....	482
14 lentelė	Įprastos raidos ir raidos sutrikimą turinčių vaikų sunkumų ir motinystės streso įvertinimų palyginimas.....	484
15 lentelė	Pradinių vaiko elgesio ir emocinių sunkumų bei motinystės streso komponentų palyginimas atskirose vaiko sergamumo intensyvumo grupėse.....	486
16 lentelė	Atskirų vaiko auklėjimo stilių skalių ir subskalių koreliacijos koeficientai.....	492
17 lentelė	Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos subskalių faktorinės analizės išskirtų faktorių tikrinės reikšmės ir paaiškinamos dispersijos dalis.....	494
18 lentelė	Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos faktoriai / skalės ir juos sudarančios subskalės.....	494
19 lentelė	Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos subskalių faktorinės analizės, nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių, išskirtų faktorių tikrinės reikšmės ir paaiškinamos dispersijos dalis.....	495

20 lentelė	Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos faktoriai / skalės ir juos sudarančios subskalės, nustatčius fiksuotą 3 faktorių skaičių	495
21 lentelė	Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno skalių, subskalių ir Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių įverčių koreliacijos koeficientai.....	496
22 lentelė	Motinų ir tėvų pasiskirstymas į grupes pagal auklėjimo stiliaus taikymo lygį.....	501
23 lentelė	Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritetingą vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse.....	502
24 lentelė	Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritetingą vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse	503
25 lentelė	Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritarinį vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse.....	504
26 lentelė	Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritarinį vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse	505
27 lentelė	Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai nuolaidžiaujantį vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse	506
28 lentelė	Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai nuolaidžiaujantį vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse	506
29 lentelė	Motinystės stresą prognozuojantys sociodemografiniai, šeimos gyvenimo aplinkybių bei stresogeninių įvykių motinos darbe bei šeimos gyvenime veiksniai: galutinis modelis.....	512
30 lentelė.	Motinystės stresą prognozuojantys ilgalaikių stresogeninių aplinkybių motinos profesinėje veikloje ir šeimos gyvenime veiksniai	514
31 lentelė.	Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimos pajamas (pirmas tyrimo etapas)	515
32 lentelė	Vaiko elgesio klausimyno Internalių sunkumų, Eksternalių sunkumų ir Bendros sunkumų skalių vidurkių palyginimas berniukų ir mergaičių grupėse.....	519
33 lentelė	Su vaiko charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių vidurkių palyginimas daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų bei daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėse	520

34 lentelė	Su motinos charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės vidurkių palyginimas daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų bei daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėse	521
35 lentelė	Su vaiko charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių vidurkių palyginimas daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse bei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse.....	523
36 lentelė	Su motinos charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės vidurkių palyginimas daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse bei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse.....	525
37 lentelė	Sociodemografinių charakteristikų ir vaiko sunkumų skalių įverčių koreliacijos.....	531
38 lentelė	Vaiko emocinių ir elgesio sunkumų palyginimas atskirose amžiaus grupėse.....	532
39 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas berniukų ir mergaičių grupėse	533
40 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose motinos profesinio užimtumo grupėse	535
41 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose motinos išsilavinimo grupėse	536
42 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimos pajamas.....	538
43 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimines sudėtį.....	540
44 lentelė	Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose vaiko sergamumo intensyvumo grupėse.....	541
45 lentelė	Vaiko agresyvaus elgesio, motinystės streso lygio ir stresogeninių įvykių palyginimas berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse	554

Monografijos autoriai:

Įvadas. Vaiva Zuzevičiūtė p. 5–8.

1 skyrius. Rizikų analizės ir prevencijos metodologija.

Vytautas Šlapkauskas. Lietuvos visuomenės socialinės-teisinės elgsenos raida – latentinių iššūkių nacionaliniam saugumui šaltinis, p. 10–51.

Žaneta Simanavičienė. Ekonominis saugumas ir smulkaus bei vidutinio verslo politikos formavimas, p. 52–121.

Artūras Simanavičius. Turizmo rizikos suvokimas, p. 122–201.

2 skyrius. Teisėsaugos institucijų veiklos veiksmingumo tyrimas.

Violeta Vasiliauskienė. Ginkluotame konflikte dalyvaujančių teroristų statusas pagal tarptautinę humanitarinę teisę, p. 203–265.

3 skyrius. Žmogiškųjų išteklių valdymas.

Giedrė Paurienė. Pedagogų savaiminis mokymasis profesinėje veikloje žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos, p. 267–334.

Evelina Viduolienė. Su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais bei elgesiu siejamas stresas ir vaiko sunkumai, p. 335–459.

IVADAS

Šis – jau antrasis – kolektyvinės monografijos tomas žymi kelių metų mokslinės diskusijos MRU Viešojo saugumo akademijoje rezultatus, aktualizuoja visuomenės saugumo, kaip atskiros mokslinių tyrimų krypties konceptą įvairiose žmogaus veiklos srityse.

Pastebėtina, kad šiam klausimui ypatingas dėmesys Viešojo saugumo akademijoje skirtas dar nuo 2017 metų: tada buvo institucionalizuotas tyrimų šioje kryptyje procesas, įkurta tyrėjų grupė „Visuomenės saugumas ir darni plėtra“, reglamentuota jos veikla (pvz., pradėjo funkcionuoti nuolatinis simpoziumas), parengtas pirminis visuomenės saugumo mokslinių tyrimų konceptas, 2017 metais publikuotas pirmasis kolektyvinės monografijos VI-SUOMENĖS SAUGUMAS IR DARNI PLĖTRA: VISUOMENĖS SAUGUMO AKTUALIJOS IR PROBLEMINIAI KLAUSIMAI tomas.

Pastebėtina, kad pirmieji visuomenės saugumo kaip atskiros tyrimų krypties koncepto kontūrai brėžti atsižvelgiant į diskusijos ir realijų nacionalinę ir tarptautinę dinamiką saugumo aspektu. MRU Viešojo saugumo akademijos bendruomenės ir kolegų šalyje, užsienyje tyrimų rezultatai parodė, kad saugumas yra prioritetas ne tik vietiniame, bet ir tarptautiniame lygmenyse, mikro ir makro raiškose.

Nesaugumo būklė – jei nesaugus jaučiasi suaugęs ar vaikas, pilietis ar svečias, bendruomenė, valstybė, regionas – tai prarasta galimybė augti ir gyventi prasmingą, produktyvą, kūrybingą, tvarų gyvenimą, prarasta galimybė darniai raidai.

Dar pirmajame tome pastebėta, kad visuomenės saugumas yra intelektinis konstruktas, kurio turinyje yra individo, bendruomenės ir valstybės samprata apie tai, kas yra saugi gyvensena, kompleksas prielaidų ir raiškų, sudarančių galimybes skleisti sampratai kiekvieno asmens, bendruomenės ir valstybės saugumo jausenai. Taigi saugumas yra kompleksinė samprata, apimanti ir teorinius svarstymus, ir individualią bei kolektyvinę savivokos artikuliaciją, ir ekonominių, psichologinių, vadybinių, teisinių, taip pat visiškai praktinių prielaidų, tokių kaip infrastruktūros patikimumo problematiką.

Atsižvelgiant į tai, paskutiniaisiais metais tyrėjai ir skyrė ypatingą dėmesį šio intelektualinio konstrukto reikmei – tarpdiscipliniškumui. Visuome-

nės saugumo kaip atskiros tyrimų krypties konceptas privalo likti integralus ir logiškas, pagrįstas, nes kitu atveju kiltų tam tikras eklektiškumo pavojus. Tarpdiscipliniškumas yra būtinas visuomenės saugumo tyrimuose, tačiau yra būtinos ir tam tikros savybės, dėl kurių visuomenės saugumo tyrimai atpažįstami kaip atskira kryptis. Šiame, antrajame tome, pristatome mokslininkų kritinei diskusijai keturias šias savybes, kuriomis remiantis vykdyti tyrimai Viešojo saugumo akademijoje, ir kurių rezultatai pristatomi tome.

Pirmoji – tai individo pirmumas, suponuojantis žmogaus teisių prioritetiškumą. Šia savybe apibrėžiamo būklę, kai saugumo situacijoje: šeimoje, bendruomenėje, institucijose, valstybėje ar tarptautinėje arenoje, įvardijant, apibrėžiant, įtampas, siūlant išvalgas jų sprendimui, atsižvelgiama į kiekvieno žmogaus individualias teises. Tai yra atsiiraukiama nuo prielaidos, kad visuomenės saugumas yra ta sritis, kurioje saugumo reikalavimas automatiškai yra pirmesnis už atskiros žmogaus teises. Individo pirmumo savybė apibrėžia būklę, kad beveik kiekviena situacija (išskyrus ypatingas, ekstremalias situacijas) analizuotina ir spręstina atskiros žmogaus teisių kontekste. Manytina, kad ir ypatingos, ekstremalios situacijos, vėliau analizuotinos šiuo aspektu, kuriant pagarbos žmogaus teisėms praktikas.

Antroji – istorinis rakursas. Pastebėtina, kad šiuo atveju apibrėžiamo reiškinio istoriškumą ir kaip faktą, kad kiekvienas reiškinys turi ištakas praeityje, genezę ir – kad kiekvienas reiškinys yra ir priežastis, ir genezė reiškiniams ateityje. Istorikumo savybė visuomenės saugumo tarpdisciplininuose tyrimuose reikalauja iš tyrėjų atsakyti tam tikro apibrėžto situatyvumo suabsoliutinimo. Net jei apibrėžtas situatyvumas tiriant yra būtinas: juk visada reikia apibrėžti tiriamą reiškinį, jo kontekstą, konkretizuoti objektą ir problemą. Tačiau taip pat būtina tyrimų akiratyje matyti istorines ištakas ir istorines implikacijas.

Trečioji – transformuojantis pobūdis. Visuomenės saugumo tyrimuose viena tyrimų kryptis ar net sritis gali būti transformuota siekiant giliau pažinti kitą kryptį. Visuomenės saugumas – kompleksinis reiškinys, tačiau jam būdinga tam tikra vidinė logika, todėl tarpdiscipliniškumas imperatyvus, tam tikras optiškumas tyrinėjant reiškinius yra produktyvus. Viena tyrimo ekonominių prielaidų tyrimas yra instrumentinio pobūdžio, siekiant apibūdinti valstybės saugumo garantijas, kitais atvejais švietimo praktikų tyrimas yra instrumentinio pobūdžio, siekiant apibūdinti asmens individualias

ekonominio saugumo prielaidas. Transformacija nepanaikina atskiros tyrimų krypties vidinės logikos, atvirkščiai, remiantis tos krypties vidine logika ir metodologija išryškinamos skirtingos visuomenės saugumo aktualijos, kurios kitu atveju liktų neižvelgtos.

Ketvirtoji – daugiamačiškumas. Manytina, kad kaip tik ši savybė yra kertinė pagrindžiant visuomenės saugumo kaip kompleksinio reiškinio tyrimo ypatumus. Nei jei tyrimo logika reikalauja konkretinti tyrimo objektą, tačiau šiandienos sudėtingos dinamikos, susijusių, prieštarų, papildančių, neigiančių, skirtingų ar vienakrypčių prielaidų ir priešasčių pasaulyje pats objektas – didelė tikimybė – bus kompleksinis. Suprastume kritinę pastabą, kad tyrimo objektas privalo būti konkretinamas, tačiau jai oponuotume: juk dažnu atveju konkretinant objektą iki vieno, atskiro, nebedalomo reiškimo ar subjekto bus prarastas integralumas, sistemingumas. Šiandienos sudėtingame pasaulyje beveik neberasime „atskirybės“, tai yra beveik visiems objektams būdinga „poli“ būklė. Objekto konkretinimas siekiant tyrimo patogumo, aiškumo, skaidrumo – didelis pavojus – gali nuskurdinti patį tiriamą objektą. Visuomenės saugumo tyrimuose – kaip ir visuose moksliniuose tyrimuose – būtina kuo aiškiau, konkrečiau, specifiškiau apibūdinti tiriamą objektą, tačiau taip pat reikia vengti konkretinimo procese jį nuskurdinti taip sukuriant gal net klaidinančią tyrimo objekto paveikslą.

Visuomenės saugumo tyrimai, kuriems būdingos įvardytosios savybės, išplečia analizuojamų tyrimų tematikos laukus, tačiau jų dėmesio centre lieka saugumas ir tvari visuomenė.

Kolektyvinės monografijos objektu laikytinas visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai, ryšys.

Kolektyvinės monografijos tikslas – atskleisti visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai trajektorijas.

Iškelti šie uždaviniai:

- modeliuoti pagrindines saugumo ir rizikų analizės teorines prieigas raidos ir raiškos šiandienos pasaulyje aspektais;
- išanalizuoti teisėsaugos institucijų veiklos veiksmingumo raiškas atskirais tarptautinės humanitarinės teisės atvejais;
- pagrįsti žmoniškųjų išteklių valdymo institucijose trajektorijas individualizuotais šeimos ir švietimo sistemos subjektų aspektais.

Kolektyvinėje monografijoje taikyti šie pagrindiniai tyrimo metodai: mokslinės literatūros, ekonominės analizės, statistinių duomenų analizės,

teisės aktų analizės, rezultatų sintezės, išvadų formulavimo, pasiūlymų viešojo saugumo teorijai ir praktikai pagrindimas.

Monografijoje laikomasi dar pirmajame tome sukurtos struktūros logikos: ją sudaro trys skyriai: pirmas skyrius – „Rizikų analizės ir prevencijos metodologija“; antras skyrius – „Teisės saugos institucijų veiklos veiksmingumo tyrimas“; trečias skyrius – „Žmogiškųjų išteklių valdymas“.

Šis, jau antrasis Lietuvos akademiniam kraštovaizdyje tomas žengia kitą žingsnį.

Pirmajame tome siekta konceptualizuoti visuomenės saugumą kaip atskirą tyrimų sritį, joje formuluoti konceptai pateikti kritinei Lietuvos ir užsienio tyrėjų analizei, jie analizuoti ir 2018 m. pavasarį Viešojo saugumo fakultete organizuotoje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje.

Šiame tome atsižvelgta į kolegų kritines pastabas ir įžvalgas, tyrėjų komandos refleksijų išvadas, todėl didesnis dėmesys skiriamas ne tik paties visuomenės saugumo, kaip kompleksinio reiškinio tyrimui, tačiau ir paties tyrimo proceso logikai ir procedūroms, metodologijai. Siekiama ne tik vykdyti tyrimus naujoje Lietuvos moksliniame diskurse visuomenės saugumo tyrimų kryptyje, bet ir kritiškai analizuoti patį tyrimų naujoje kryptyje procesą, metodologijos ypatumus, mokyti šiame kelyje.

1 SKYRIUS

RIZIKŲ ANALIZĖS IR PREVENCIJOS METODOLOGIJA

LIETUVOS VISUOMENĖS SOCIALINĖS-TEISINĖS ELGSENOS RAIDĄ – LATENTINIŲ IŠŠŪKIŲ NACIONALINIAM SAUGUMUI ŠALTINIS

Vytautas Šlapkauskas

Mykolo Romerio universiteto Teisės katedra

V. Putvinskio g. 70, LT-44211 Kaunas

Telefonas +370 37 303640

El. paštas: slapkauskas@mruni.eu

Anotacija. Mokslo studija nagrinėja Lietuvos visuomenės socialinės-teisinės elgsenos būdų ir formų raidą per pastaruosius trisdešimt metų. Tyrimo tikslas – atskleisti visuomenės socialinės-teisinės elgsenos bruožus, kurių funkcionalumas: 1) riboja atvirosios pilietinės visuomenės raidą; 2) kelia naujus iššūkius nacionaliniam saugumui. Tyrimas grindžiamas teisės sociologijos ir socialinės-kultūrinės antropologijos tyrimų metodologinėmis priemonėmis.

Lietuvos visuomenės teisinio identiteto raidos bruožų tyrimas atskleidė neigiamus jo bruožus: teisinį nihilizmą, korupciją ir bandymus legalizuoti ne-teisinės prigimties veiksena. Šiuos teisinio identiteto bruožus aktualizuoja globalizacijos ir informacinių technologijų sąveika vartotojiškoje visuomenėje. Todėl neigiami teisinio identiteto bruožai tampa rimtu iššūkiu nacionaliniam saugumui.

Pagrindinės sąvokos: liberalioji demokratija, atviroji (pilietinė) visuomenė, nacionalinis saugumas, pilietinės visuomenės teisinė kultūra, globalizacija, teisinis identitetas.

ĮVADAS

Bendriausiu požiūriu nacionalinis saugumas – tai žmonių, visuomenės ir valstybės apsaugos nuo vidaus ir išorės grėsmių būklė, leidžianti valstybinės

valdžios institucijoms užtikrinti konstitucinę demokratinę santvarką, žmogaus teises ir laisves bei jo socialinės raidos reikalavimus atitinkantį gyvenimo lygį, valstybės suverenumą ir teritorinį vientisumą bei tvarų jos vystymąsi, gynybą ir saugumą. Taigi valstybė yra pagrindinis nacionalinio saugumo objektas. Dažniausiai išskiriami politiniai, ekonominiai, kariniai, socialiniai, teisiniai, informaciniai bei dvasiniai ir moraliniai nacionalinio saugumo aspektai. Visų šių aspektų pagrindas yra individualusis saugumas: „nors <...> iš esmės jis yra subordinuotas aukštesnio lygio politinėms struktūroms, t. y. valstybei ir tarptautinei sistemai. <...>“, bet „individualaus saugumo siekis daugiareikšmiškai veikia nacionalinį saugumą. Kur valstybė ir piliečiai stipriai konfliktuoja, vidinė netvarka gali grėsti valstybės darnai taip, kad apskritai būtų problematiška taikyti nacionalinio saugumo sąvoką“¹.

Todėl liberaliosios demokratijos valstybių nacionalinio saugumo strategijos pabrėžia pilietinės visuomenės ir jos raidos apsaugą. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo strategija pabrėžia, kad „Gyvybiniai Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo interesai yra:

- suverenitetas, teritorinis vientisumas ir demokratinė konstitucinė santvarka;
- pilietinė visuomenė, pagarba žmogaus ir piliečio teisėms bei laisvėms ir jų apsauga;
- taika ir gerovė valstybėje“²

Daugiau kaip dvidešimt pastarųjų metų Vakarų pilietinės visuomenės patiria savo narių socialinės elgsenos pokyčius, kuriuos lemia intensyvėjanti globalizacija. Globalizacija kelia nekarinio pobūdžio iššūkius, pavojus ir grėsmes nacionaliniam saugumui, į kuriuos pavienės valstybės yra nepajėgios efektyviai reaguoti. Tokie transnacionaliniai reiškiniai kaip terorizmas, organizuotas nusikalstamumas, nelegali prekyba ginklais, narkotikais, nelegali migracija, pavojingų ligų (tarp jų ir AIDS) plitimas peržengia valstybių sienas ir tampa tarptautinio saugumo iššūkiais, pavojais ir grėsmėmis. Su šiais transnacionaliniais reiškiniais yra susiję tradiciniai neigiami socialinės elgsenos – kyšininkavimo, korupcijos ir teisinio nihilizmo reiškiniai, kurie nevienu mastu paplitę ar plinta vartotojiškosiose visuomenėse. Šiuos neigiamus

1 Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Tarptautinio saugumo studijos po šaltojo karo. Vilnius: Eugrimas/ALK, 1997. P. 91.

2 Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo strategija (2017 m. sausio 17 d. Lietuvos Respublikos Seimo nutarimo Nr. XIII-202 redakcija). // www.kam.lt

socialinės elgsenos reiškinius vartotojiškosios visuomenės visuotinės komercializacijos poveikyje toleruoja ir dėl to jie virsta naujų iššūkių nacionaliniam saugumui šaltiniu.

Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad anot D. Heldo, „šiandieninėje tarptautinėje santvarkoje tebegyvuoja suverenios valstybės sistema, o kartu plėtojasi daugialypės valdymo struktūros. Ši hibridinė sistema sukelia ne tik įtampas, bet ir aštrias priešpriešas. Nėra visiškai aišku, ar ji kaip nors sprendžia fundamentalias modernaus politinio mąstymo problemas, be kita ko, susijusias su tvarkos ir tolerancijos, demokratijos ir atsiskaitomybės bei teisėto valdymo pagrindimu.“³ Pavyzdžiui, iki globalizacijos pradžios susiformavo klasikinė atvirosios (pilietinės) visuomenės ir nacionalinio saugumo ryšio samprata. Būtent teisinės valstybės suvereniteto funkcionalumas buvo pagrindinė prielaida puoselėti atvirosios (pilietinės) ir nacionalinio saugumo ryšį. Tačiau globalizacijos, kaip naujo susisaistymo per sudėtingas naujų technologinių (ypač skaitmeninių) ir sociokultūrinių veiksmų pynės, poveikyje klasikinės valstybingumo ir socialumo sampratos neišvengiamai praranda savo turėtą funkcionalumą. Todėl reikia daryti esminę skirtį tarp sampratų, kurios susijusios su skirtingomis epochomis – iki globalizacijos ir esant globalizacijos poveikio arenoje. Globalizacijos intensyvėjimas lemia ne tik naujus sociokultūrinius procesus, bet ir būtinybę juos tyrinėti bei kurti naujas sociokultūrinių reiškinių ryšių sampratas

Šios mokslo studijos **tyrimo objektas** – Lietuvos visuomenės socialinės-teisinės elgsenos būdų ir formų raida per pastaruosius trisdešimt metų. **Tyrimo tikslas** – atskleisti visuomenės socialinės-teisinės elgsenos bruožus, kurių funkcionalumas: 1) riboja atvirosios pilietinės visuomenės raidą; 2) kelia naujus iššūkius nacionaliniam saugumui. Tyrimas grindžiamas teisės sociologijos ir socialinės-kultūrinės antropologijos tyrimų metodologinėmis priemonėmis.

1. Atvirosios (pilietinės) visuomenės ir nacionalinio saugumo ryšio samprata

Atvirosios (pilietinės) visuomenės ir nacionalinio saugumo ryšio samprata susiformavo liberaliosios demokratijos raidos sąlygomis iki globalizaci-

3 Castells M. Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2. – Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 338.

jos epochos pradžios. Todėl pradžioje glaustai aptarsime liberaliosios demokratijos esmę.

Liberalioji demokratija. Ji, dar vadinama moderniąja demokratija, yra būdinga šiuolaikinių Vakarų pasaulio šalių politinio valdymo forma. Moderniojo politinio mąstymo centre yra individas ir jo teisės, su kuriomis siekiama pragmatinių tikslų – sukurti minimalius įrankius riboti „visų karą prieš visus“ tiek, kad būtų įmanoma santykinai saugi individų egzistencija. Remiantis moderniuoju mąstymu, galima teigti, kad žmogaus teisių samprata yra svarbi ne tiek vertybiniu, bet labiau instrumentiniu požiūriu.

Klasikinė liberalizmo filosofija grindžiama idėja, kad „visų karą prieš visus“ gali sustabdyti tik laisvų individų susitarimu sukurta valstybė, kuri gali kištis į jų gyvenimą pagal iš anksto apibrėžtas taisykles ir tik tai tiek, kad juos apsaugotų nuo destruktijos ir smurto⁴. Tai minimalistinės valstybės samprata, kurios požiūriu valstybė kuriama individų ir jų bendruomenės saugumui užtikrinti. Remiantis Džono Loko socialinės sutarties teorija, valstybė turi būti labai stipriai orientuota į ją sukūrusius individus.

Šiuo požiūriu valstybė yra ją sukūrusių individų bendruomeniškumo forma ir turi būti vengiama rimtų susidūrimų tarp valstybės ir piliečių. Valstybė ir visuomenė yra tiek suaugusios, kad individų saugumas ar nesaugumas yra neatsiejamas nuo valstybės saugumo. Anot P. Reynoldso, Roberto Nozicko ir kitų autorių, individų vertybės turėtų būti pirminis kriterijus vertinti valstybės elgesį, nes minimalioje valstybėje kolektyvinės struktūros turi būti subordinuotos pirminei žmogaus teisių vertybei⁵. Todėl su žmogaus teisių įteisiniu buvo įgyvendinta klasikinio liberalizmo svajonė paversti žmogaus teises tarsi gamtos jėga, ribojančia visų individų karą prieš visus ir valstybę naudoti savo galia prieš individus.

Pirmuosius moderniojo mąstymo pradmenis visuomenės nariai įsisavina, kai jie demokratinio balsavimo būdu apriboja dviejų klasikinių socialinių institucijų – moralės ir religijos vaidmenį viešajame gyvenime ir konstituciškai įtvirtina jų asmeninio pasirinkimo statusą. Toks pakeitimas yra esminas bent dviem aspektais: 1) liberaliosios demokratijos visuomenės socialinė struktūra toliau konstruojama tik teisės kaip vienintelės socialinės institucijos pagrindu; 2) moralės ir religijos kaip socialinių institucijų statuso „pakeiti-

4 Berlin I. Vienovė ir įvairovė. Vilnius: Amžius, 1995. P. 160.

5 Reynolds P.A. An Introduction to International Relations. London: Longman, 1980. P. 47–48.

mas“ teikia formalias prielaidas įteisinti moralinį ir religinį reliatyvizmą ir šiuo pagrindu formuotis vertybiniu požiūriu pliuralistinei visuomenei, kurios integralumas liberalios demokratijos sąlygomis palaipsniui virsta sunkiai sprendžiama socialine problema ir rimtu iššūkiu nacionaliniam saugumui.

Dabar Vakarų pasaulyje demokratija suprantama kaip „liberalioji demokratija“, kurios būdingi bruožai yra ne tik laisvi ir teisingi rinkimai, bet ir įstatymo viršenybė, aukščiausios valdžios šakų atskyrimas ir pagrindinių laisvių – žodžio, susirinkimų, religinių įsitikinimų ir nuosavybės valdymo laisvės – konstitucinis įteisinimas. Tačiau pastaruoju metu pastebima ryškėjanti demokratijos ir laisvės skirtis: demokratija veikia mažėjant laisvės (Freedom in the World 2018). Tikėtina, kad šio proceso dauguma Vakarų pasaulio žmonių nepastebi, nes jų sąmonėje demokratijos ir liberalizmo, liberalizmo ir laisvės, laisvės ir teisingos politinės sąrangos prasmės yra tiek susipynusios, kad susiformavęs „demokratijos“ ir „geros vyriausybės“ tapatumo vaizdiny pavertė „demokratijos“ terminą analitiškai nenaudingą⁶. Dalis visuomenės narių neįsąmonina, kad demokratija gali būti ir neliberali.

Atviroji (pilietinė) visuomenė. Tai visuomenė, kurioje piliečiai sąmoningai laikosi bendrųjų (socialinio) elgesio taisyklių ir aktyviai dalyvauja kuriant bendrą valstybės socialinę tvarką, išreiškiančią įvairių socialinių grupių interesus, suderintus socialiniu kompromisu. Jos esminiai bruožai yra šie:

1. Atviroji visuomenė gali susiformuoti ir funkcionuoti liberaliosios demokratijos sąlygomis. Ji formuojasi piliečių tarpusavio ir socialinio pasitikėjimo puoselėjimo pagrindu, t. y. laikantis bendrųjų elgesio taisyklių ir tarpusavio pagarbos.
2. Pagrindinis atviros visuomenės organizavimo principas yra bendradarbiavimas ir visuomenės narių įtraukimas į veiklą. Visuomenė siekia įtraukti į viešąją veiklą, bet kokios tapatybės žmones. Socialinis kompromisas yra vyraujantis socialinio bendravimo tipas, grindžiamas empatija. Visuomenės nariai sugeba į savo asmeninę, tautinę, kultūrinę, religinę tapatybę integruoti naujus dalykus, savęs nesunaidinant, bet labiau subrandinant.
3. Savivaldos gebėjimas – dauguma visuomenės narių savanoriškai, be išorinės prievartos, pripažįsta kito žmogaus teises, jomis apriboja savo teises.

6 Захария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004. С. 8.

Atviroji visuomenė tuo pačiu metu yra ir pilietinė, nes abi sampratos grindžiamos organizuotu visuomenės narių socialiniu veikimu. Pilietinę visuomenę sudaro visos savanoriškos organizacijos. Jos susikuria ir veikia laisvės sampratos pagrindu: arba siekdamos laisvės „nuo ko nors“, arba teikdamos laisvę „kam nors“. Pilietinės visuomenės teorija aiškina, kad laisvės būsena yra tokia, kurioje žmonėms taikomi teisingi apribojimai ir kad kiekvieno jų būklę gali pagerinti tik žmonių vienijimasis į sąjungas⁷.

Šiuolaikinė pilietinė visuomenė yra visuma skirtingų nevyriausybinų institucijų, pakankamai stiprių, kad tarnautų atsvaru valstybei ir, jai netrukdam, atliktų taikdario ir arbitro vaidmenį tarp pagrindinių interesų grupių, sulaikant jos (valstybės) siekimą dominuoti ir atomizuoti visuomenę⁸. Ši tradicinė angliška-amerikietiška pilietinės visuomenės samprata, kurios ištakos glūdi škotų švietėjų mąstyme, kaip tik pabrėžia socialiai aktyvių individų savanoriškų organizacijų veiksmingą valdžios ir pačios visuomenės darinių socialinės kontrolės funkciją. Viena vertus, pilietinės visuomenės samprata pabrėžia būtinybę visuomenės nariams aktyviai jungtis į savanoriškas organizacijas kovojant dėl savo prigimtinių teisių įgyvendinimo ir šiuo pagrindu kontroliuoti valstybės galias, bet kita vertus, didėjantis ir aukštas visuomenės organizuotumas yra jos socialinio kapitalo šaltinis, ribojantis socialinės anarchijos ir anomijos sklaidos galimybes.

Vakarietiška pilietinės visuomenės samprata – tai visuomenės ir valdžios „socialinė sutartis“, kuri „įteisina“ tautos optimistinės raidos galimybes. Ji formavosi kaip ilgalaikio istorinio proceso, apimančio įvairius religinių ir miesto bendruomenių steigimosi, gynimosi nuo valdžios prievartos ir savarankiškos raidos aspektus, teorinio permąstymo padarinys. Ši tradicija traktuoja visuomenę kaip susireguliojančią sritį, svarbiausią individo teisių ir laisvių saugyklą bei derinį, kurį privalu saugoti nuo valstybės kėsinimosi. Jos idėja yra civilizacijos vaisius, nes tai, ką Tocqueville'is vadino mokėjimu vienyti į sąjungas, yra šiuolaikinės praktikos pasiekimas: žmonės bendradarbiauja su kitais jiems nepažįstamais žmonėmis, norėdami pasiekti savo tikslų⁹. Taigi esminiai vakarietiškos atvirosios / pilietinės visuomenės sampratos bruožai –

7 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 11–12.

8 Гелнер Э. История свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва: Ad Marginem, 1995. С. 15.

9 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 11.

individų iniciatyva, jų aktyvus vienijimasis į bendrijas (sąjungas, asociacijas ir t. t.), asmeninės ir socialinės atsakomybės prisiėmimas.

Tačiau greta vakarietiškos atvirosios / pilietinės visuomenės sampratos egzistuoja ir kita – priešinga pilietinės visuomenės plėtojimo kryptis, kurią Adomas Seligmanas apibrėžė kaip pohėgelinę arba marksistinę¹⁰. Ji pabrėžia pilietinėje visuomenėje glūdinčius viešumo ir privatumo, visuotinių ir dalinių interesų prieštaravimus ir jų sprendimą politinės valstybės srityje. Taigi ne pilietinė visuomenė, o valstybė iškeliamą kaip konfliktinių socialinių santykių arbitras. Atitinkamai pabrėžiama ne iš visuomenės, bet iš valstybės kylanti socialinė kontrolės funkcija. Kaip tik ši tradicija iki mūsų dienų daro įtaką socialinės minties istorijai ir ji yra radikaliai permąstoma šiuolaikinėje Vidurio Rytų Europoje. Šios tradicijos esmė – nacionalinės valstybės ir tautos suaugimas.

Todėl šiuolaikinės Vidurio Rytų Europos visuomenės yra draskomos vidinio – tarnavimo valstybei ir jos kontroliavimo funkcijų prieštaravimo. Mūsų visuomenė irgi yra šios tradicijos apimta, nes tai lemia ir istorinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kūrimo pasiekimų istorinė atmintis, ir dėl valstybinumo praradimo bei jo atkūrimo patirtos tautos socialinio orumo traumos, giliai įsirežusios jos mentalitete. Valstybės atkūrimas visada buvo siejamas su kunigaikščių ir šviesuomenės (pavyzdžiui, didieji aušrininkai, varpininkai, knygnešiai) herojišku tarnavimu ir pasiaukojimu tautai. Dauguma XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos šviesuomenės narių sąmoningai savo likimus susiejo su nacionalinės valstybės kūrimu ir jai tarnavimu. Taigi esminiai Vidurio Rytų Europos pilietinės visuomenės sampratos bruožai – asmenybių iniciatyva, jų aktyvus vienijimasis į elito grupes ir socialinės atsakomybės už tautos raidos problemų sprendimus prisiėmimas. Deja, elito grupės niekada negali prilygti visai visuomenei ir visada yra pavojaus, kad jos įtrauks pasyviuosius visuomenės narius į savo privačių ar grupinių interesų įgyvendinimo procesus.

Nacionalinis saugumas. Nacionalinio saugumo sąvoka dėl saugumo sąvokos prigimties negali būti tiksliai apibrėžta¹¹. Bet tai netrukdo remtis vienais ar kitais nacionalinio saugumo sąvokos apibrėžimais, kurie atitinka konkrečių tyrimų kryptį. Siekdami pabrėžti piliečių vaidmenį puoselėjant nacionalinį saugumą, remsimės Kanados Nacionalinis gynybos koledžo XX a. pabaigo-

10 Seligman A. B. Pilietinės visuomenės idėja. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004. P. 24.

11 Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Tarptautinio saugumo studijos po šaltojo karo. Vilnius: Eugrimas/ALK, 1997. P. 49.

je (iki globalizacijos epochos pradžios) suformuluotu nacionalinio saugumo apibrėžimu: „nacionalinis saugumas yra žmonėms priimtino gyvenimo būdo išsaugojimas ir suderinimas su kitų reikmėmis ir teisėtais siekimais, jis apima laisvę nuo karinio užpuolimo ar prievartos, laisvę nuo tarptautinio sunaikinimo ir laisvę nuo politinių, ekonominių ir gyvenimo kokybei esminių socialinių vertybių sunaikinimo“¹². Bet tai nereiškia, kad žmonėms priimtinas gyvenimo būdas yra nekintantis. Jo raidą dažniausiai lemia asmeninio ir socialinio gyvenimo kokybės augimo sąlygos ir realūs pasiekimai.

Pilietinės visuomenės teisinė kultūra. Pilietinės visuomenės teisinė kultūra yra visuomenės ir nacionalinio saugumo ryšio pagrindas: kultūringas, iniciatyvus ir visateisis pilietis, nes jis yra svarbiausias ir mažiausias socialinės sistemos savivaldus elementas. Tai reiškia, kad pilietinės visuomenės formavimasis neatsiejamas susijęs ir su individualios laisvės kaip kiekvienos asmenybės vertingumo pripažinimo idėja ir su asmenybės išpareigojimais visuomenei (pilietis). Labai svarbu suvokti tarp jų esantį priežastinį ryšį. Akiivaizdu, kad individualios laisvės reikia individo savarankiškumui skleisti. Jos turi būti tiek, kad ji skatintų individo savirealizaciją ir netaptų kitų individų gyvenimą griaunančia jėga. Būtent asmenybė yra tikrasis teisinės kultūros ir teisinio elgesio subjektas, kurio asmeninėje kultūroje vienokiu arba kitokiu laipsniu interiorizuotos visuomenės teisinės ir politinės kultūros tradicijos.

Per pilietinės visuomenės ir socialinės teisinės valstybės santykio prizmę įsivaizduojamas asmenybės teisinis elgesys, kurio modelis susidaro valdžios ir žmogaus dialoge. Teisinio elgesio modelis turi apimti šiuos imperatyvus:

- teisinis elgesys grindžiamas asmeninės iniciatyvos principu;
- teisinis elgesys remiasi individo savo vertingumo ir teisinio statuso suvokimu;
- teisinis elgesys išreiškia asmenybės realią pagarbą teisei ir jo pasirengimą besąlygiškai laikytis įstatymo normų.

Pilietinė visuomenė, kaip socialinių ryšių sistema, giliai išsiskynusi šiuolaikinių Vakarų visuomenių istorijoje ir tradicijose bei jos narių pasaulyje. Pilietinės visuomenės narių teisinės pasaulėžiūros pagrindas yra teisės, kaip racionalaus dorovinių vertybių, gynimo instrumento samprata, išreiškianti nekritikuojamą tiesioginę moralės įtaką formalizuotai sistemai. Būtent pilietinės visuomenės teisinės kultūros būvis užtikrina visos visuomenės ir

valstybės orientaciją į žmogų, į jo asmeninių teisių ir saugumo apsaugą. Atitinkamai apibūdinamas ir individų teisinis elgesys: vyrauja teisėtas elgesys, kuris susijęs su aukštu individualios savimone ir teisine sąmone lygiu.¹³ Šių kokybių dabar stokoja Lietuvos visuomenė, ypač jos elito grupės.

Kai kalbame apie visuomenės teisinę kultūrą, turime išsivaizduoti teisėtą elgesį ir apskritai teisėta veikla pasiektus visuomenės laimėjimus. Darbas – tai veikla, o darbo kultūra, kuri turi ir teisinį aspektą, – tai žmogaus ir visuomenės veiklos laimėjimų visa sistema: kvalifikuotumas, organizuotumas, produktyvumas, techninis aprūpinimas ir t. t. Šia prasme pilietinės visuomenės teisinė kultūra yra sistema laimėjimų, kuriuos ji pasiekė saugodama, atkurdama ir tobulindama savo egzistavimo konstitucines teises sąlygas. Ši pilietinės visuomenės teisinės kultūros samprata grindžiama teisinės būties trimis sąryšingais parametrais: teisėtvarkos būkle, teisėto elgesio paplitimo mastu, teisinės sąmonės lygiu. Šie teisinės būties parametrai apima visą visuomenę ir jos narius. Jeigu visuomenėje susiklostytų prasta teisėtvarkos būklė, tai ji yra signalas apie visuomenėje išplitusį neteisėtą elgesį ir žemą jos teisinę sąmonę. Tai reiškia, kad bet kurio parametro būklė pilietinėje visuomenėje tiesiogiai atsispindi kituose parametruose ir nulemia visos teisinės kultūros apibūdinimą.

Teisėtvarkos būklės gerėjimas. Teisėtvarkos būklės gerėjimas yra pirmas pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis. Į pilietinės visuomenės teisinės kultūros mastą teisėtvarkos būklė įeina tiek, kiek ji priklauso nuo visuomenės veiklos, nuo jos pastangų ir sugebėjimų išsaugoti ir atkurti savo egzistavimo konstitucines teises sąlygas. Šia prasme pilietinė visuomenė pati sukuria teisėtvarkos būklę, nuo kurios ji yra priklausoma ir už kurią atsakinga. Teisėtvarkos būklę suponuoja socialiniai doroviniai ir valstybiniai teisiniai procesai, susiję su teisėtumo garantijomis. Teisėtumo garantijos – tai objektyvių (visuomeninės raidos dėsningumų nulemtų) ir subjektyvių sąlygų ir teisių priemonių bei būdų sistema, kuri užtikrina teisėtumo įgyvendinimą ir kartu formuoja tokį socialinių santykių sutvarkymą, kuris atitinka demokratiją ir skatina visuomenės raidą socialinės teisinės valstybės kūrimo link.

Išskiriamos dvi teisėtumo garantijų grupės: bendros ir specialios teisėtumo garantijos. Pirmai grupei priklauso ekonominės, politinės ideologinės,

13 Šlapkauskas V. Teisinės sistemos disfunkcija – silpnos socialinės politikos požymis/ Socialinis darbas, 2006, Nr. 5(1). P. 23.

dorovinės garantijos. Antrai grupei – tik teisinės garantijos. Lemiamos įtakos teisėtumo įgyvendinimui padaro ekonominės, politinės ir dorovinės teisėtumo garantijos. Tai nuosavybės įgijimo ir disponavimo ja galimybės, ūkio raida nepatiriant krizės, gyventojų užimtumo lygis, politinė sistema, ideologija, kultūros būklė. Padėties prieštarumas šiose srityse sukuria aplinką teisės pažeidimams kilti, visuomenės kriminalizacijai. Todėl visuomenėje vykstančios socialinės permainos kelia daug klausimų apie ekonominių, politinių ideologinių ir ypač dorovinių-dvasinių garantijų vaidmenį įgyvendinant teisėtumą. Ypač krizių laikotarpiais apie savo šalies bendrapiliečių elgesį ir veiklą žmonės sprendžia kultūrinių vertybių ir moralinių normų požiūriu. Sąžinė, garbė, padarumas, atjauta yra amžinosios vertybės. Visais laikais visuomenė labiausiai vertino ištikimybę, pareigą, meilę Tėvynei, dvasinį tyrumą, nesavanaudišką pagalbą, sugebėjimą užjausti.

Jeigu visuomenėje yra kultūros, dvasingumo nuopuolis, tai didelė tikimybė, kad valdant valstybę įsivyras improvizacija, administracinis spaudimas, vien valiniai sprendimai. Vyraujant voliuntarizmui, ignoruojamos teisės ir moralės normos, gerieji papročiai. Visa tai atveda prie žalos padarymo asmenybei ir visuomenei. Taigi visuomenės raidos etinių pagrindų ignoravimas veda prie teisėtumo ekonominių, politinių ir socialinių garantijų sunykimo. Todėl labai svarbu atminti, kad bet kuriame socialiniame procese dorovinis-dvasinis pradas turi funkcinį pirmumą ekonomikos ir politikos atžvilgiu. Tai yra būtina, bet ne vienintelė teisėtumo užtikrinimo sąlyga.

Teisėtvarkos būklės apibūdinimas susijęs su jos gerėjimo arba blogėjimo konstatacija. To nepakanka, nes iki tam tikrų ribų šie pokyčiai tiesiogiai nedaro įtakos pilietinės visuomenės egzistavimo galimybėms. Konstitucinės normos apibrėžia ribas, kurioms esant nepasikeičia pilietinės visuomenės egzistavimo galimybės. Siekiant jas išsaugoti, nustatomi atitinkami teisėtumo reikalavimai: vienodo teisėtumo, žmogaus teisių ir laisvių garantavimas, teisėtumo visuotinumumas, bausmės už padarytą teisės pažeidimą neišvengiamumas, teisėtumo ir tikslingumo suderinamumas, teisėtumo ir kultūringumo sąryšis. Šių reikalavimų įgyvendinimo (arba neįgyvendinimo) padarinių pagrindu piliečiai gali savarankiškai įvertinti teisėtvarkos būklę ir įsitraukti į teisinio reguliavimo pagerinimą. Pilietinės visuomenės nariai daro įtaką teisėtvarkos būklės gerėjimui įgyvendindami teisėto elgesio formas.

Pilietinės visuomenės narių teisėto elgesio paplitimas išreiškia ne tik jos mokėjimą sėkmingai atkurti saugios teisėtvarkos būvį, bet ir sugebėjimą formuoti savo narių teisėto elgesio nuostatas neapleidžiant žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo valstybėje kontrolę. Šie pilietinės visuomenės laimėjimai įgauna teisinę prasmę ypač tada, kai aktualizuojasi teisėtvarkos būvis. Tai reiškia, kad savo elgesiu visuomenės nariai neišvengiamai išreiškia savo santykį su esamu teisėtvarkos būviu: susitaikymą su jos blogėjimu arba pasipriešinimą jam. Neutralios pozicijos, kuri nepadarytų įtakos kuriai nors iš šių teisėtvarkos raidos tendencijų, tiesiog neegzistuoja. Todėl galima teigti, kad aktualizuotos teisėtvarkos būvio žmogus savo elgesiu palaiko vieną arba kitą tendenciją, dėl to jo teisinė orientacija vadinama arba teigiama (konstruktyvia), arba neigiama (destruktyvia). Konstruktyvios teisinės orientacijos įsivyravimas visuomenėje liudija pilietinės visuomenės brandumą, jos sugebėjimą įsisąmoninti savo interesus ir mobilizuoti jėgas teisėtvarkos būklės gerinimo tikslais.

Teisėto elgesio pasklidimo visuomenėje mastas. Teisinis elgesys – tai subjekto valingas socialinis elgesys, kuris vertinamas pagal veikiančios teisės normas, ir neatitikimo atveju užtraukia jam teisinę atsakomybę. Taigi teisės normos pagrindu teisinis elgesys skirstomas į dvi priešingas elgesio rūšis: teisėtą ir neteisėtą elgesį. Teisėtas elgesys – tai socialinis elgesys, atitinkantis visuomenėje egzistuojančias teisės normas. Jis skirstomas į tris elgesio rūšis: 1) asmenybės vidinių įsitikinimų nulemtas teisėtas elgesys: asmenybės elgesys atitinka teisės normas, nes ji yra įsitikinusi teisės normų būtinybe ir jų racionalumu; 2) aplinkybių nulemtas teisėtas elgesys: konkrečioje gyvenimo situacijoje asmenybės elgesys atitinka teisės normas, nes tokį jos elgesį nulemia naudos siekimas arba baismės vengimas, bet ne vidiniai įsitikinimai; 3) įstatymui paklūstantis elgesys: asmenybė paklūsta teisės normų reikalavimams, nors jie ir neatitinka jos interesų.

Neteisėtas elgesys – tai socialinis elgesys, kuris prieštarauja veikiančios teisės normoms. Jis skirstomas į dvi elgesio rūšis: 1) asmenybės vidinių įsitikinimų nulemtas neteisėtas elgesys, kai asmenybė sąmoningai padaro teisės normoms priešingą veiką; tyčia neatlieka savo teisiųjų pareigų; 2) aplinkybių nulemtas neteisėtas elgesys, kai teisės pažeidimas padarytas visiškai netyčia, nepalankiai susiklosčius aplinkybėms arba dėl afekto poveikio.

Teisinio elgesio – ir teisėto, ir neteisėto – pagrindinis požymis yra jo ryšys su teisės normomis: įpareigojančiomis, draudžiamosiomis ir įgaliojančiosio-

mis. Be ryšio su teisės normomis nėra ir teisinio elgesio. Teisėto elgesio galimybę arba teisę atlikti pozityvius veiksmus subjektams suteikia įgaliojančios teisės normos, o draudžiamosios teisės normos – draudžia neteisėtą elgesį. Nors abi teisinio elgesio rūšys yra priešingos, bet jas sieja bendri požymiai:

1. Teisinio elgesio socialinis reikšmingumas. Teisinis yra toks subjekto elgesys, kuris paveikia socialinių-ekonominių, politinių, pilietinių santykių visuomenėje būklę, elgesio subjekto statuso ar jo interesų įgyvendinimo būvį.
2. Teisinio elgesio sąmoningumas. Teisiniu elgesiu galima vadinti tik suaugusio veiksnus žmogaus sąmoningą elgesį. Tai reiškia, kad teisinio elgesio kategorija neapima poelgių, kuriuos padaro, pavyzdžiui, neveiksnus asmuo. Elgesio sąmoningumas apima ne tik aktualius, bet ir potencialius sugebėjimus suvokti savo veiksmus.
3. Teisinio elgesio ryšys su teisės normomis, kurios įtvirtintos teisės normų aktuose. Šio ryšio pagrindu išskiriamos dvi pagrindinės teisinio elgesio rūšys – teisėtas ir neteisėtas elgesys.
4. Subjektų teisinį elgesį tiesiogiai kontroliuoja valstybė, kurią atstovauja teisės saugos institucijos. Specialių kontrolės įgyvendinimo mechanizmų buvimas sukuria teisėto elgesio teisinio laidavimo ir teisinės atsakomybės už neteisėtą elgesį neišvengiamumo pagrindą. Dėl kontrolės sistemos poveikio teisinis elgesys nėra tik piliečių asmeninis reikalas: valstybė aktyviai dalyvauja šioje jų gyvenimo srityje. Valstybė ne tik užtikrina teisėto elgesio įgyvendinimo socialines, ekonomines, teisines, organizacines ir kitokias garantijas, bet ir numato neigiamus teisinius padarinius neteisėto elgesio subjektui.

Teisinis elgesys yra dvipusis arba suprantamas dvejopai – objektiniu ir subjektiniu požiūriais. Objektiniu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto elgesio ir teisės normų atitikimas arba neatitikimas. Subjektiniu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto savo veiksmų ir motyvų įsisaugojimo laipsnis ir pobūdis. Asmenybės elgesį, veiksmus ir apskritai veiklą skatina motyvacija, kurią sukelia įvairūs motyvai. Tam tikri asmenybės poreikiai, vertybinės orientacijos ir nuostatos, interesai ir tikslai sudaro jo elgesio bet kurioje socialinio gyvenimo srityje, įskaitant ir teisinį, motyvacinį mechanizmą. Žmonių išoriškai panašius teisinius veiksmus, poelgius gali sukelti skirtingi motyvai. Giliausios asmenybės elgesio vidinės paskatos yra jos poreikiai ir interesai.

Teisinius veiksmus padarome siekdami išreikšti arba apsaugoti savus, grupinius, visuomeninius arba trečiųjų asmenų interesus.

Todėl teisėto elgesio pasklidimo visuomenėje mastas yra labai svarbus pilietinės visuomenės kultūros antrasis požymis. Teisėto elgesio mastas skirtingose pilietinėse visuomenėse būna skirtingas, nes tai lemia įvairūs veiksniai. Todėl šiuo požiūriu galima vertinti pilietinės visuomenės teisinės veiklos laipsnį: ji būna ir produktyvi, ir mažai produktyvi. Teisinės veiklos kultūros nepakankamumas gali pasireikšti įvairiomis apraiškomis: teisinės veiklos nepakankamu materialiniu techniniu aprūpinimu, menku teisėtumo reikalavimų laikymusi, viešais gąsdinimais ir realiomis grėsmėmis, kurias sukelia didėjantis nusikalstamumas.

Teisinės sąmonės lygis – trečiasis pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis. Teisinė sąmonė – tai objektyviai egzistuojanti vaizdinių, idėjų, teorijų ir emocijų sąryšinga visuma, išreiškianti visuomenės, grupių ir individų santykį su teise kaip socialine institucija, santykį su teisės sistema ir jos struktūra, santykį su atskirais įstatymais ir kitais teisinės sistemos elementais. Šis santykis gali būti labai įvairus, pavyzdžiui, pritarti teisei kaip socialinei institucijai ir tuo pačiu metu nepritarti atskiriems teisinės sistemos elementams. Neatsitiktinai pavieniai individai ir socialinės grupės labai dažnai savaip aiškina teisės esmę, savo teises ir pareigas bei kitų žmonių teises ir pareigas. Tai lemia jų teisinės sąmonės skirtumai, kurie gali būti labai dideli.

Teisinę sąmonę sudaro teisinė psichologija ir teisinė ideologija. Teisinė psichologija – tai jausminiai žmonių išgyvenimai, kuriuos jie patiria susidurdami su įvairių socialinių struktūrų teisėkūros ir teisės įgyvendinimo veikla, vertindami, kokių mastu atsižvelgiama į jų asmeninius interesus. Jos turinį sudaro jausmai, pavyzdžiui, teisingumo jausena, emocijos, nuotaikos, įpročiai ir stereotipai, kuriuos sukelia pasitikėjimas arba nepasitikėjimas valstybinėmis ir nevyriausybinėmis institucijomis, teismų vykdomu teisingumu, nepakantumas savo teisių pažeidimams, įsitikinimas gerbti arba negerbti konkrečius įstatymus, ryžtas ginti savo teises ir kita¹⁴. Teisinė psichologija – tai gaivališkas, neorganizuotas, nesusistemintas teisinės sąmonės sluoksnis, pasireiškiantis bet kurio žmogaus arba socialinės grupės psichologinėmis reakcijomis į valstybės ir teisės reiškinius.

14 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004. P. 216.

Teisinė ideologija yra kitas teisinės sąmonės struktūros elementas: tai sistema teisinių idėjų, teorijų ir požiūrių, kuriais besivadovaujantys žmonės atpažįsta galiojančią teisę ir vertina teisinę tikrovę bei išreiškia pageidaujama teisę. Jos turinį sudaro teisinės idėjos, požiūriai, teorijos ir mokymai. Teisinė ideologija pagrindžia socialinių interesų pavertimo teise tikslingumą. Palyginus su teisine psichologija, kuri laikoma pirmine ir labiau stichiška teisinės sąmonės dalis, teisinė ideologija yra kryptingas mokslinis apmąstymas teisės, glaudžiai susijusios su kitais žmogaus kūrybos (kultūros) reiškiniiais – ekonomika, politika, visuomenės socialine struktūra ir kita. Joje atsispindi įsisa- moninti įvairių socialinių grupių interesai, pagrindžiama jų pretenzija tapti teisine tvarka, tokio tapsmo priemonės. „Šiuolaikinė teisinė ideologija, – rašo A. Vaišvila, siekia sumodeliuoti tokią socialinę tvarką, kuri būtų atvira įvairių socialinių grupių interesams ir kurioje kompromiso pagrindu dalyvautų įvai- rių socialinių grupių interesai”¹⁵.

Teisinė ideologija yra pranašesnė už teisinę psichologiją teisės pažinimo laipsniu ir pobūdžiu. Teisinė psichologija fiksuoja labiau išorinius, pavirši- nius – su kasdiene patirtimi susijusius teisinius reiškinius – o teisinė ideolo- gija siekia atskleisti teisės esmę, pateikti jos prigimties ir socialinės prasmės sampratą, kaip kultūrinių istorinių žinių sistemą.

Teisinė ideologija yra tokia teisinių žinių konceptuali sistema, kurią gali suvokti ir perimti ne tik specialistai, bet ir dauguma visuomenės narių, ir kuri formuoja gyvenimo prasmę, padeda orientuotis sudėtingame ir prieštaringa- me pasaulyje. Visuomenės lygiu teisinė ideologija – tai visuomenės teisinės sąmonės lygio rodiklis, išreiškiantis svarbiausių kultūrinių ir teisinių vertybių sistemą. Būtent teisine ideologija yra grindžiamas trečiasis pilietinės visuo- menės teisinės kultūros požymis. Jo turinį suponuoja atitinkamas žinojimas ir įsitikinimai. Visuomenės nariai turi žinoti veikiančios teisės normas, kad galėtų sąmoningai ir sėkmingai veikti. Visuomenės teisinio žinojimo kultūrą nulemia trys veiksmų grupės:

- teisėtvarkos būklės ir teisėto elgesio paplitimo laipsnio įvertinimo kokybė (tikslumas, patikimumas, operatyvumas, įvairiapusiškumas ir pan.);
- teisės mokslo žinių ir teisinės informacijos paplitimo pilietinėje vi- suomenėje mastas;

15 Ten pat. P. 217.

- rėmimosi teisės mokslo žiniomis ir teisine informacija mastas įgyvendinant teisės normas, ypač jas taikant.

Vien teisinio žinojimo nepakanka, nes galima žinoti, kaip reikia teisingai pasielgti, bet sąmoningai pasirinkti priešingą elgesio modelį. Teisines žinias dar reikia paversti konstruktyvios teisinės orientacijos motyvu. Tai įvyksta tada, kai teisinės žinios pavirsta žmonių įsitikinimais, įsitvirtina jų sąmonėje kaip teisingo elgesio principai ir nuostatos.

Žinios negali savaime pavirsti principais ir nuostatomis. Jos teikia faktus ir jų paaiškinimus, reikalingus intelektualinėms programoms rengti, taip pat renkantis veiklos ir teisės normų įgyvendinimo kryptis. Teisės principai ir teisinės nuostatos kyla iš pagrindinių vertybių, kuriomis grindžiama visa kultūra. Tai žmogiškosios egzistencijos, dorovinių reikalavimų, sugebėjimo prisiimti įsipareigojimus ir atsakomybę, valios pastangomis įveikti kliūtis ir gerinti gyvenimą vertingumas ir kitos vertybės. Teisinės žinios gali teikti prasmę tik tokio žmogaus veiklai, kuriam visuomenės, tautos gyvenimas turi prasmę.

Teisėtvarcos būklės prastėjimas pagrįstai sukelia pasipiktinimą tų žmonių, kurie gyvenimą suvokia plačiau nei vien patogumus ir malonumus, kai jų būtis nesusiveda tik į savanaudiškų tikslų siekimą, bet grindžiama ir tokiais tikslais, kurių įprasminimui reikia peržengti savo egoizmo ribas ir prisiimti atsakomybę už savosios bendruomenės arba tautos likimą. Todėl rūpinimasis teisėtvarcos būkle negali būti aiškinamas tik kaip specifiskai profesionalus užsiėmimas arba kaip psichologinis polinkis į teisingumą. Reikiamos teisėtvarcos būklės palaikymu rūpinasi pilietinė visuomenė, nes tai vienas svarbiausių jos saugios ateities aspektų. Kita vertus, susirūpinimas ateitimi turėtų būti šiuolaikinio žmogaus poreikis pragyventi prasmingą gyvenimą.

2. Globalizacijos lemta vartotojiškosios visuomenės elgsena – iššūkis nacionaliniam saugumui

Šiuolaikinė globalizacija kilo kaip pasaulio finansų ir prekybos valstybinio reguliavimo atsakymo padarinys¹⁶. Dabar ji yra kur kas daugiau nei ekonomikos globalizacija, nes visą pasaulį apėmusio socialinio ryšių ir santykių

16 Žiūrėti plačiau: Arrighi, Giovanni. *Globalization And Historical Macrosociology* // in Janet Abu-Lughod (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999.

susisaistymo, kuris yra nuolatos besiplečiantis ir sudėtingėjantis, poveikyje vyksta „epochinė slinktis kultūrinėje pasaulėžiūroje“¹⁷. Tai atspindi ir globalizacijos apibrėžimų įvairovę. Jų analizė išskiria keturis svarbius globalizacijos bruožus, kurie yra¹⁸:

1. Globalizacija *sukuria* naujus ir *plečia* jau egzistuojančius socialinės veiklos tinklus ir formas, vis labiau peržengiančius ligšiolines politines, ekonomines, kultūrinės ir geografinės ribas.
2. Globalizacija pasireiškia socialinių santykių, veiksmų ir tarpusavio priklausomybės *plėtra* bei *įtampa*. Pavyzdžiui, finansinės rinkos išsiplėtė po visą pasaulį, o elektroninė prekyba vyksta ištisą parą. Visuose kontinentuose atsirado gigantiški prekybos centrai, siūlantys vartotojams prekių iš visų pasaulio regionų, įskaitant gaminius, kurių atskiri komponentai pagaminti skirtingose šalyse.
3. Globalizacijai būdinga socialinių mainų ir veiklos *intensyvėjimas* ir *greitėjimas*. Internetas perduoda informaciją iš toli per sekundę, o palydovinis ryšys leidžia vartotojams gyvai stebėti toli vykstančius dalykus. Neatsitiktinai Anthony Giddensas pabrėžia, kad pasaulinė socialinių santykių globalizacija reiškia, kad vietiniams įvykiams daro įtaką tai, kas vyksta labai toli, ir atvirkščiai. Kitaip tariant, iš pažiūros priešingi dalykai – lokalūs ir globalūs – iš tikrųjų veikia vienas kitą. „Lokalūs“ ir „globalūs“ yra griežčiausios sąvokos tos erdvinės terpės, kurioje pagrindinė dalis vadinama „nacionaline“ ar „regionine“. Kaip pažymėjo ispanų sociologas Manuelis Castellsas, globalios „tinklo bendruomenės“ atsiradimas nebūtų įmanomas be technologinės revoliucijos – greitų informacijos ir jos perdavimo technologijų plėtros galimybių.
4. Globalizacija priklauso nuo žmogiškųjų stiprėjančių socialinių tarpusavio ryšių suvokimo bei socialinių sąveikų greitėjimo. Žmonių subjektyvus supratimas apie geografinių sienų ir atstumų reikšmės mažėjimą skatina jausmą, kad jie yra globalaus pasaulio dalis. Tas jausmas, stiprinamas kasdienės patirties, vis labiau jaučiama globali tarpusavio priklausomybė keičia individualų ir kolektyvinį žmonių mąstymą ir veikimo būdus. Tai reiškia, kad socialinių tarpusavio są-

17 Tomlinson J. Globalizacija ir kultūra. Vilnius: Mintis, 2002. P. 48.

18 Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008. P. 31–36.

veikų ir tarpusavio priklausomybių kūrimui bei plėtrai atsirasti nepakanka vien objektyvių galimybių materialiniu lygmeniu. Visa tai paprastai neatsiranda be subjektyvaus žmogaus sąmonės elemento (Rolandas Robertsonas).

Anot M. Stegerio, „Globalizacija yra daugiadimensinis socialinių procesų rinkinys, kuris sukuria, daugina, diferencijuoja ir intensyvina socialinę tarpusavio priklausomybę bei socialinius mainus ir tuo pat metu leidžia giliau suvokti stiprėjančius ryšius tarp to, kas lokalu ir tolima“¹⁹. Dažniausiai išskiriamos keturios globalizacijos dimensijos – ekonominė, politinė, kultūrinė ir ideologinė – yra susijusios su atitinkamų bendruomenių (socialinių grupių) veikla, kuri vienaip ar kitaip turėtų būti grindžiama teise – savanorišku laikymusi privalomų elgesio taisyklių, kurių apsaugą turi garantuoti nacionalinė valstybė.

Kad ir kaip vertintume globalumo ideologiją, bet globalizacija kaip augantis susisaistymas realiai pasikėsina į demokratijos kaip tautos savarankiškos savivaldos esmę, nes sparčiai besikuriančios ir jau veikiančios viršvalstybinės institucijos bei kiti socialiniai dariniai, pvz., įvairūs socialiniai judėjimai, radikaliai įsibrauna į nacionalinės valstybės demokratinį valdymą. Ar globalizacijos sąlygomis tauta dar valdo savo valstybę? Sąžiningai atsakydami į šį klausimą turime pripažinti, kad tauta dalijasi valdymu su nekonstituciniais subjektais. Niekas tiksliai nežino, su kokiais subjektais ir kiek tauta dalijasi valdymu, nes globalių poveikių intensyvėjimo sąlygomis suaktualėjo tarpvalstybinės politikos erdvė, kurioje ieškant bendrų problemų sprendimų formuojasi „bendro likimo bendruomenė“. Todėl „vyriausybės ar valstybės – demokratinės arba kitokios – sąvoka nebegali toliau paprastai būti sąvoka, tinkama tam tikrai uždarai politinei bendruomenei arba nacionalinei valstybei apibrėžti. Bendros politinės lemties bendruomenė – savo likimą sprendžiantis kolektyviškumas – negali būti toliau suvokiama kaip viena nacionalinė valstybė.“²⁰ „Instrumentinę nacionalinės valstybės galią iš esmės pakirto pagrindinių ekonominės veiklos formų globalizacija, medijų ir elektroninės komunikacijos globalizacija, nusikalstamumo globalizacija, socialinio protesto globalizacija ir tarptautinio terorizmo pavidalu besireiškianti maišto globalizacija.“²¹

19 Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008. P. 36.

20 Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra. – Vilnius: Margi raštai, 2002. P. 482.

21 Castells M. Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2. –

Globalizacijos pasekmių žmogui tyrimai atskleidžia, kad „globalizacija išskaido lygiai kaip ir suvienija; ji skaido vienydama, o pasaulio skaidymo priežastys yra tos pačios kaip ir skatinančios jo vienodėjimą. Kai verslas, finansai, prekyba ir informacijos srautai įgauna pasaulinį mastą, prasideda „lokalizacijos“ procesas, kuris apibrėžia erdvę. Be to, šie du glaudžiai susiję procesai lemia griežtą ištisų bendruomenių ir įvairių gyventojų sluoksnių sąlygų skirtingumą. Kas vieniems atrodo kaip globalizacija, kitiems reiškia lokalizaciją; globalizacija, vieniems skelbianti naują laisvę, daugeliui kitų stoja kaip nekviesta nuožmi lemtis. Mobilumas įgauna geidžiamiausios vertybės rangą, judėjimo laisvė – visuomet trūkstamas ir netolygiai paskirstytas reikmuo – vis greičiau tampa pagrindiniu vėlyvosios modernybės ar postmodernybės laikų išsislauksniavimo veiksniumi.“²² Kitaip tariant, negalima vien akiai kaltinti globalizacijos dėl, pavyzdžiui, mūsų visuomenės socialinio irimo, nes mūsų pačių išmintingomis pastangomis tie patys globalizacijos poveikiai gali būti daugiau ar mažiau paversti visuomenę modernizuojančiais veiksniais.

Tačiau, kita vertus, turime pripažinti ir tai, kad globalizacijos intensyvėjimas neišvengiamai skatina vartotojiškos visuomenės raidą. Vartotojų visuomenė dabar yra pasiekusi tokį socialinės raidos lygį, kai daugelis žmonių nesusiduria su maisto stygiu ir nejaučia iššūkių savo saugumui. Kitaip tariant, pasiektos gyvenimo kokybės pagrindu postmoderni visuomenė pabrėžia subjektyvaus vartojimo galimybių plėtrą. Šiuolaikinė visuomenė yra vartotojų visuomenė „ta esmine prasme, kokia mūsų pirmtakų modernioji visuomenė pamatų klojimo, industrinėje stadijoje buvo gamintojų visuomenė. Tas senasis modernios visuomenės tipas sutelkė savo narius pirmiausia kaip gamintojus ir karijus; pareiga atlikti šiuos du vaidmenis nulėmė būdą, kuriuo ta visuomenė formavo savo narius bei normą (socialinio elgesio standartą, kuris išreiškė teisingumą) <...>. Tačiau dabartiniu vėlyvosios modernybės (Giddensas) <...> ar postmodernybės tarpsniu moderniajai visuomenei jau mažiau reikalingas masinis industrinis darbas bei šauktinių kariuomenės; vietoj to jai reikia telkti savo narius kaip vartotojus. Būdą, kuriuo šių dienų visuomenė formuoja savo narius, pirmiausia nulemia pareiga atlikti vartotojo vaidmenį.“²³ Šios pareigos atlikimą nuolatos primena įkyriai brukama

Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 291.

22 Bauman Z. Globalizacija: pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002. P. 8–10.

23 Ten pat. P. 123.

reklama ir lojalumo kortelės. Šių „dovanojimas“ vartotojams mainais už iš jų gaunamas žinias apie savo asmenį įgalina prekių pardavėjus ir paslaugų teikėjus elektroniniu paštu pateikti reklamą vartotojui ir jį „paraginti“ dalyvauti įvairiose atpigavimo ar išpardavimo akcijose.

Būtina pripažinti, kad vartotojiškoje visuomenėje iki minimumo susiaurėja ta socialinė veikla, kuri struktūrizuoja dideles nuolatos bendraujančių ir bendradarbiaujančių asmenų grupes. Vartojimo idėja ir jausena tiek išsismelkė į gyvenimą, kad pažymi žmonių ryšius dviprasmybės ženklu. „Nevaldomos „individualizacijos“ pasaulyje santykiai turi ir gerų, ir blogų savybių. <...> Dažniausiai du aitvarai sugyvena kartu, nors skirtinguose sąmonės lygmenyse. Likvidžiomis moderniojo gyvenimo sąlygomis santykiai, ko gero, yra labiausiai paplitę, stipriausi, giliausiai jaučiami ir kartu labiausiai nerimą keliantys dviprasmybės įsikūnijimai. <...> Mūsų laikų žmogaus dėmesys sutelkiamas į pasitenkinimą, kurio tikimasi kaip tik iš santykių, nes kažkodėl jie nėra suteikę visiško ir tikro pasitenkinimo; o jei jie ir patenkina, tai kaina, sumokama už jų teikiamą pasitenkinimą, dažnai laikoma pernelyg didelė ir nepriimtina.“²⁴ Šiems procesams įsigalėjus keičiasi viešosios erdvės samprata. Ji vis labiau praranda ryšį su socialinės sąsajos formavimu, pavyzdžiui, su industrinių visuomenių atpažinimo ženklu – gaminimo veikla, kurioje bendraujantys ir bendradarbiaujantys žmonės interiorizuoja socialinio elgesio kultūrą. Viešosios erdvės samprata vis labiau siejama su vartojimo veikla, kuri yra individualizuota. Dėl to viešoji erdvė neišvengiamai subjektyvizuojama. Subjektyvizuotoje viešojoje erdvėje negali susiformuoti žmonių socialinė sąsaja – bendros socialinio elgesio taisyklės, kurios yra teisingumo išraiška. Kad atsirastų socialinė sąsaja, grupės nariams reikia suvokti tarpusavio pasitikėjimo ir aplinkos veiksnių įveikos ryšį ir išgyventi jo sukeltą emocinį bendrumą, kurio negali suteikti virtuali bendrija²⁵.

Kai visuomenėje nesiformuoja jos narius jungianti teisingumo kaip bendro gėrio jausena ir ją atitinkanti samprata, tai ji praranda pagrindą įsisąmoninti dorovines, teisines, ekonomines, politines žmonių socialinio elgesio ribas, būtinas tolesnei jos pilietinei raidai. Ironiška, bet ši situacija visiškai „pateisinama“ įsigalėjusio išlaidų ir pelno santykio optimizavimo požiūriu,

24 Bauman Z. Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą. Vilnius: Apostrofa, 2007. P. 9–10.

25 Šlapkauskas V. Šiuolaikinis socialinis pasaulis: diskurso problema // Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. – Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004. P. 135–136.

kuriuo pilietinės visuomenės narių gyvenimo ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių sąlygų suvienodinimas (jų reikia teisingumui atsirasti) praktiškai neįgyvendintinas, nes reikalauja labai daug išteklių ir pastangų. Todėl propaguojamo „naujojo liberalizmo“ ir silpstančios valstybės, kaip tik tariamai ginančios „viešuosius interesus“²⁶, sąveika gali atsisukti prieš demokratiją, nes vartotojiška visuomenė nepriima atsakomybės už jos būklę.

Vartotojiškos visuomenės nariai dažniausiai teisingumo nepasigenda, kol neiškyla grėsmės pačioms pagrindinėms – individų išgyvenimo vertybėms: patenkinti maisto ir saugumo poreikį. Kai visuomenėje nėra bendrojo gėrio sampratos, „naujasis liberalizmas“ provokuoja rinkos sąlygų teisėkūroje susiklostymą: vienus ar kitus įstatymų tikslus vis labiau sieti su valdžioje esančių ar su ja susijusių socialinių grupių interesų apsauga. Kitaip tariant, propaguojama modernios (techniškos) teisės samprata: įkyriai teigiama, jog teisė yra vertybiškai neutralus įrankis kurti tvarką ir ji nesusijusi su tuo, kad teisėtvarke susipina tikros ir tariamos žmogaus socialinės raidos galimybės, kurių skirtumo nesuvokia dauguma visuomenės narių. Propagujamos pasirinkimo laisvės padarinių atsakomybė yra perkelta visuomenės nariams, neturintiems pasirinkimo laisvės įgyvendinimo kompetencijos. Nors šios ideologijos tikslai yra optimistiniai, bet jų įgyvendinimo padariniai – visuomenės vertybinė dezorientacija ir moralinė krizė, socialinės nelygybės augimas – yra ypač pavojingi pačios visuomenės socialiniam integralumui ir demokratijai.

Taigi apibendrintai galima teigti, kad globalizacijos įsigalėjimas lemia vartotojiškumo ir jo svarbiausiojo bruožo – judrumo (takumo) augimą. Būtent judri vartotojiška visuomenė yra suinteresuota judėjimo atvirumo galimybių plėtra. Tai paaiškina, kodėl, viena vertus, aktualizuojasi visuomenės narių naujų patirčių paieška. Bet, kita vertus, vartotojiškos visuomenės prigimtis – judrumas – lemia ir tai, kad jos nariai negali susisaikstyti ilgalaikiais išpareigojimais jokiems subjektams.

Nacionalinis saugumas yra grindžiamas konstituciniu pilietybės institutu – piliečių ilgalaikiu išpareigojimu savo tautai – politinei bendruomenei. Todėl visuomenės narių vartotojiškumas ir judrumas tampa reikšmingu iššūkiu nacionaliniam saugumui. Tai reiškia, kad kartu su valstybės aparato institucijomis, individai ir jų grupės vis labiau tampa nacionalinio saugumo subjektais, galinčiais lemti jos būklės raidą ne tik teigiama, bet ir neigiama kryptimi.

Tačiau globalizacijos nenutrūkstamo poveikio sąlygos gali individus ir jų grupes labiau motyvuoti savo interesų apsaugai nei aktyviai dalyvauti pilietinės visuomenės gyvenime.

3. Pagrindinės socialinės elgsenos idėjos ir jų poveikis visuomenės teisinio identiteto susiformavimui

Visuomenės teisinio identiteto apibrėžties ir tyrimų problemišumą suponuoja trijų susietų sociokultūrinių reiškinių: visuomenės, teisės ir kolektyvinio identiteto sampratų prieštaringumas. Jos nėra ir negali būti vienaareikšmiškai apibrėžtos dėl šių reiškinių struktūrinės prigimties ir jos esmės netolydaus skleidimosi socialinėje raidoje. Siekiant įveikti šią priežastį, konstruojami skirtingi minėtų reiškinių pažinimo ir tyrimo metodologiniai požiūriai. Pavyzdžiui, daug ginčų kyla ne tik dėl teisės sampratos²⁷, bet ir dėl „identitetas“ sąvokos apibrėžties bei šio socialinio-kultūrinio reiškinio tyrimo metodologinių skirtumų socialiniuose ir humanitariniuose moksluose²⁸.

Problemiška yra ir kolektyvinio (socialinio) identiteto sąvoka. Netgi yra siūlančių atsakyti šio termino kaip paradigmos, nes menkai sutariama dėl identiteto pobūdžio, identitetų kūrimo, atkūrimo ir jų transformavimo, o labiausiai dėl to, ar tautinei valstybei (angl. *nation-state*) kyla grėsmė dėl didėjančios politizuotų identitetų gausos bei dėl globalizacijos vaidmens²⁹. Tačiau kolektyvinio identiteto sąvokos neatsisakyta, bet šio sociokultūrinio reiškinio tyrimų metodologijos paieškose siekiama sukonstruoti tokį metodologinį požiūrį, kuris atitiktų besikeičiantį tautinės valstybės vaidmenį globalizacijos kontekste.

Svarbu pabrėžti ir tai, kad anot Manuel Castells, bet koks identitetas, tiek atskiros žmogaus – individualus, tiek ir jų telkinio – kolektyvinis, yra socialinis identitetas, t. y. bet kurių socialinių veikėjų – individualaus veikėjo

27 Baublys L., Beinoravičius D., Kaluina A., Kathrani P., Lastauskienė G., Miliauskaitė K., Spruogis E., Stankevičius V., Venskienė E. Teisės teorijos įvadas. 2 pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Leidykla Mes, 2012. P. 39–50.

28 Čiubrinskas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 13–25.

29 Lewellen T. C. *The Anthropology of Globalization: Cultural Anthropology Enters the 21st Century*. Westport (CT): Bergin & Garvey, 2002. P. 90–91.

(individo) ar kolektyvinio veikėjo identitetas³⁰. Socialinis identitetas nusako asmens tapatinimąsi su tam tikru būdu išskirtomis kolektyvinėmis mąstysenos ir elgsenos formomis, stereotipais bei simboliais, kuriuos neretai papildė žmonių išvaizdos ir temperamento savybės, savuosius atribojant nuo ne savų³¹. Kadangi gyvename nenutrūkstamų socialinių pokyčių sraute, tai neišvengiamai transformuojasi kolektyvinės mąstysenos ir elgsenos formos, formuojasi nauji stereotipai ir simboliai. Todėl kolektyvinis identitetas yra dinamiškas ir dėl to aktualus.

Visuomenės teisinis identitetas yra kolektyvinio identiteto legitimuojančio tipo svarbi dalis. Jis išreiškia kolektyvinės teisinės sąmonės ir teisinių santykių praktikos ryšį. Anot M. Castells, legitimuojantį identitetą diegia dominuojančios visuomenės institucijos, ypač valstybė savo propaguojama ideologija ir galia³². Todėl liberaliosios demokratijos valstybės siekia puoselėti atvirąją (pilietinę) visuomenę.

Visuomenės teisinio identiteto turinys yra grindžiamas socialinės elgsenos taisyklių funkcionalumu, kurį išreiškia trys Vakarų civilizacijos idėjos:

1. Bendrų arba socialinio (dabar – viešojo) elgesio taisyklių laikymosi idėja.
2. Suvereno legitimios galios kurti bendras (socialinio arba viešojo) elgesio taisykles ir organizuoti bei kontroliuoti jų įgyvendinimą idėja. Ji evoliucionavo iki teisinės valstybės idėjos.
3. Prigimtinių teisių ir laisvių idėja. Ji evoliucionavo iki teisinio statuso ir pavadinta žmogaus teisėmis ir laisvėmis.

Pirmąją idėją išsamiai artikuliuo Friedrich A Hayek, nagrinėdamas du fundamentalius klausimus: 1) kaip susiklostė visuomenė ir 2) kokia jėga užtikrina visuomenės legitimuojantį identitetą. Jis pagrįstai teigia, kad „būtinai visiškai išsivaduoti nuo iliuzijos, kad pirmiau egzistuoja visuomenė, ir tik vėliau ji susikuria sau įstatymus. Šia klaidinga idėja remiasi visas konstruktivistinis racionalizmas, pradedant Descartes ir Hobbes – per Rousseau ir Bentham – iki šiuolaikinio teisinio pozityvizmo; būtent ši idėja tyrinėtojams užgožė tikrąją teisės ir valdžios santykį. Tik dėl to, kad individai laikosi tam

30 Castells M. *Tapatybės galia*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 22.

31 Čiubrinckas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinckas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 13.

32 Ten pat. P. 24.

tikrų bendrų taisyklių, žmonių grupė gali gyventi tos tvarkos, kurią vadiname visuomene, sąlygomis. <...> Individai, nesutariantys dėl bendrų vertybių, kartais gali susitarti dėl tam tikrų konkrečių tikslų ir efektyviai veikti remdamiesi tokiu susitarimu. Tačiau tokio sutarimo dėl konkrečių tikslų niekada nepakaks, kad susiklostytų toji stabili tvarka, vadinama visuomene³³. Deja, šia iliuzija yra ypač palaikoma liberaliosios demokratijos sąlygomis.

Siekiant suprasti pirmosios idėjos įgyvendinimo realumą, svarbu atskleisti tuos socialinius mechanizmus, kurie lemia socialinio elgesio taisyklių laikymąsi ir jų puoselėjimą. Todėl Hayeko tyrimo kontekste iškyla kiti du esminiai klausimai: kodėl ir kaip atsiranda bendros elgesio taisyklės arba socialinė tvarka? Į pirmąjį klausimą įtikinamą atsakymą davė A. Maslow, į antrąjį – P. L. Berger ir Th. Luckmann.

Socialinės tvarkos atsiradimas ir raida yra laisvų individų tapimo žmonių visuomene procesas, kuris susijęs su jų pagrindinių poreikių įgyvendinimu. A. Maslow pabrėžė, kad „šie poreikiai, arba vertybės, susiję hierarchiškai ir evoliuciškai – pagal stiprumą ir pirmumą. Pavyzdžiui, saugumas yra galin-gesnis ir stipresnis, skubesnis, anksčiau atsirandantis, gyvybiškesnis poreikis nei meilė, o maisto poreikis paprastai yra stipresnis už kiekvieną kitą. Be to, visus šiuos poreikius galima laikyti žingsniais laiko taku prie bendro savęs aktualizavimo, kuris apima visus bazinius poreikius³⁴“.

Taigi A. Maslow pabrėžia esminį dalyką – visiems individams savęs reali-zavimas įmanomas, jeigu arba patys individai, arba jų grupės nuolatos atitin-kamu veikimu garantuoja sau ir kitiems grupės nariams visų bazinių poreikių patenkinimą. Abejais atvejais šį rezultatą galima pasiekti, jei jie laikosi bendrų elgesio taisyklių, kurių esmė yra laisvės (įsipareigojimų kitiems individams) ir atsakomybės ryšio įsisąmoninimas. Toks socialinio elgesio taisyklių nuolatinis laikymąsis yra socialinio pasitikėjimo visuomenėje kūrimo pamatas. Anot Hayek, „pamatinė bendriausia taisyklė, kuria nuo pradžios vadovaujasi žmo-gus savo veiksmuose, būtent, kad tie veiksmai turi atitikti teisėtus lūkesčius, iki šiol lieka mokslo pripažinta taisykle. Visos elgesio formos, kurios šią tai-syklę atitinka, yra suderinamos tarpusavyje ir tampa pripažintais papročiais.

33 Hayek Friedrich A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I : Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 146-147.

34 Maslow A. Psichologijos duomenys ir vertybių teorija // Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989. P. 343.

Tos, kurios nėra su ja suderinamos, yra smerkiamos kaip netinkamas elgesys. Todėl papročių visuma turi tendenciją sudaryti harmoningą sistemą³⁵.

P. L. Berger ir Th. Luckmann tyrimai atskleidė bendrą elgesio taisyklių susiformavimo procesą, kurį sudaro penki struktūriniai elementai: 1) eksternalizacija – žmogaus egzistencinis poreikis savo mintis nuolatos projektuoti į aplinką, 2) habitualizacija (pvz., įpročių formavimasis) – žmogaus sugebėjimas apmąstyti savo veiksmus ir jų daliai suteikti šablono pavidalą, 3) institucionalizacija (pvz., papročių formavimasis) – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus dalį šabloniškų veiksmų įtvirtinti institucijomis, 4) legitimacija – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus įteisinti susiklosčiusias institucijas, 5) internalizacija – žmogaus sugebėjimas perimti kitų žmonių ir bendruomenės vertybes ir elgesio modelius³⁶.

Individų įpročių sąveikų kontekste vyksta bendrą elgesio normų institucionalizacijos procesas, kuriame susiklosto trys socialinės elgsenos institucijos – moralė, religija ir teisė. Šiame procese susiformavo, evoliucionuoja ir transformuojasi visuomenės socialinės sąmonės formos – moralinė, religinė ir teisinė – bei klostosi ir stiprėja socialumas – tarpusavio pasitikėjimas ir saugumas³⁷. H. Bergson įtikinamai atskleidė, kad „visuomenės primetamos pareigos, leidžiančios jam [individui] būti [visuomenėje], įvidina jame tokį sutvarkymą [per socializacijos procesą], kuris paprastai sutampa su gyvenimo tvarka“³⁸. Tai patvirtina ir Arnold Gehlen tyrimai³⁹. Todėl neatsitiktinai socialines vertybes ir normas puoselėjančiose visuomenėse asmeniniai santykiai yra pavaldūs socialiniams santykiams.

Todėl svarbu pabrėžti du esminius susijusius dalykus: 1) socialinės tvarkos funkcionavimo būdų (moralinio, religinio ir teisinio) ir žmonių bendruomenės sąmonės formų (moralinės, religinės ir teisinės) ryšį; 2) socialinių (viešųjų) santykių srities vyravimą prieš visada siauresnę asmeninių santykių sritį (net jų interesų absoliutinimo atvejais). Būtent socialinės tvarkos funkcionavimo būdų ir moralinės, religinės bei teisinės sąmonės formų ryšio stipru-

35 Hayek Friedrich A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I : Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 179.

36 Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 50–170.

37 Ten pat. P. 80.

38 Бергсон А. Два источника морали и религии. Москва Канон, 1994. С. 7.

39 Gehlen Arnold. Man, His Nature and Place in the World. New York: Columbia University Press, 1998.

mo pagrindu formuojasi, evoliucionuoja ir net transformuojasi pagrindinių socialinio gyvenimo organizacinių formų (organizacinių socialinių institucijų) – šeimos, bažnyčios, mokyklos, įmonės ir valstybės bei išpareigojimų (laisvės) ir atsakomybės, jų ryšio sampratos bei praktika. Pavyzdžiui, „religijos pirmasis siekimas buvo visuomenės reikalavimų palaikymas ir stiprinimas. Religija užpildo ryšio tarp kasdienos įpročių, visuomenės reikalavimų ir gamtos dėsnių tarpus“⁴⁰. Šio svarbaus socialinio vaidmens neįmanoma kuo nors pakeisti ar atsisakyti, nes religija giliausiai legitimuoja bendras elgesio taisykles. Todėl jos palaikymo reikia legitimuojant teisines taisykles.

Kyla logiškas klausimas – kaip konstruojami identitetai? Socialinė-kultūrinė antropologija išskiria du identitetų konstravimo pagrindus: 1) moralinį-emocinį pamatą ir 2) socialinį-struktūrinį pamatą⁴¹. Moralinio-emocinio identitetų konstravimo pamato atžvilgiu C. Geertzas teigia, kad ne grupės ir ne išpareigojimas grupėms, bet asmenys ir lojalumai asmenims yra identiteto matmuo apskritai ir identiteto politikos pamatas. Šia prasme išpareigojimas ar ištikimybė yra kaip metanaratyvas, kuris skelbia ne separatizmą ir ne jo priešybę – sintezę ar pusiausvyrą tarp grupių, o susiskirstymo ir konkurencijos įveikimą per pasitikėjimą ir ryšių plėtrą⁴². Klasikinėje antropologijoje metanaratyvo vaidmenį atlieka kultūra, „ją suprantant holistiškai, [kuri] laikoma bendru moraliniu pamatu bet kokiam žmogiškajam judesiui, įskaitant ir identifikavimąsi. <...>. Buvo manoma, kad kiekvieną kultūrą (ir tautą) galima suprasti per emocijų-elgesio išraišką, moralinį charakterį, tiesiog etosą, būdingą tos kultūros (tautos) žmonėms.“⁴³

Bet dvidešimtojo amžiaus paskutiniaisiais dešimtmečiais – vartotojiškos visuomenės moralinio reliatyvizmo ir instrumentalizmo bruožų išsigalėjimo⁴⁴ kontekste sociakultūrinėje antropologijoje įsitvirtino požiūris, kad net egalitarinių visuomenių kultūros nėra homogeniškos, kad realiai funkcionuoja

40 Бергсон А. Два источника морали и религии. Москва Канон, 1994. С. 10.

41 Čiubrinskas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 18–19.

42 Geertz C. *Primordial Loyalties and Standing Entities. Anthropological Reflections on the Politics of Identity // Public Lectures. No. 7. Collegium Budapest / Institute for Advanced Study. 1996. P. 15–16.*

43 Čiubrinskas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 18.

44 Taylor Ch. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai, 1996. P. 25–34.

didelė kultūros narių įvairovė ir kultūroje nedominuoja vienas etosas. Tai ypač ryšku visuomenėse, pasižyminčiose socialine diferenciacija: asmenybės ir kultūros santykis yra labai diferencijuotas, atsitiktinis ir priklauso nuo aplinkybių. Kultūra ir asmenybė matomos kaip fragmentiškos, neužbaigtos, kintančios, priklausomai nuo konteksto. Tiek viena, tiek kita laikomos socialiai sukonstruotomis⁴⁵. Pagal įsigalėjusią vartotojiškos visuomenės dvasią, anot M. Castells, individai, socialinės grupės ir visuomenės visas kolektyvinių identitetų konstravimo medžiagas apdoroja ir jų prasmę pertvarko pagal socialines apibrėžtis ir kultūrinius projektus, sudarančius jų pačių socialinės struktūros bei erdvės ir laiko sistemos pagrindą.⁴⁶ Šiame procese vis labiau įsigalint individualių identitetų kūrimui, neišvengiamai transformuojasi dalies kolektyvinių identitetų (pvz., legitimuojančių) galia, nes moralinio reliatyvizmo ir instrumentalizmo apimtoje vartotojiškoje visuomenėje trūksta tikėjimo bendromis vertybėmis.

Taigi galima teigti, kad sociokultūrinė vartotojiškosios visuomenės diferenciacijos raida yra būtinas naujų kolektyvinių identitetų konstravimo kontekstas, kuriame ne tik „identiteto ribos brėžiamos panaudojant konkrečios institucijos, pvz., valstybės ar bažnyčios, simbolinius resursus taip pat per simbolinį-ritualinį elgesį“⁴⁷, bet ir to paties proceso metu vyksta atvirosios visuomenės plėtra. Būtent kolektyvinių identitetų konstravimo pamato pasikeitimas akivaizdžiai patvirtina, kad XX a. paskutiniais dešimtmečiais Vakarų civilizacijoje vyko ryškesnė atvirosios visuomenės plėtra.

Antroji Vakarų civilizacijos idėja išreiškia valstybės (suvereno) ir jos institucijų legitimiją galią kurti bendras elgesio taisykles ir organizuoti bei kontroliuoti jų įgyvendinimą. Nors Vakarų civilizacijos valstybėse įsitvirtino „rule of law“ teisinės valstybės samprata ir funkcionuoja viešosios politikos subjektų sprendimų atitikimo jų nacionalinei konstitucijai patikros mechanizmai, bet vis tiek valdžios institucijos yra linkusios priimti teisės aktus (sprendimus), pažeidžiančius nacionalinę konstituciją, suabsoliutinti teisinį instru-

45 Čiubrinskas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 19.

46 Castells M. *Tapatumo galia -2*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2006. P. 22.

47 Čiubrinskas V. *Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai* /Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 19.

mentalizmą⁴⁸ ir selektyviai laikytis bendrųjų elgesio taisyklių. Todėl nuolatos reikalinga trečioji idėja – prigimtinių teisių ir laisvių idėja, kuriai teisinį statusą 1948 metais suteikė JT Visuotinė Žmogaus Teisių ir Laisvių Deklaracija. Būtent žmogaus teisių ir laisvių teisinė apsauga yra esminis atvirosios visuomenės funkcionalumo pamatas.

Kiekviena nauja prigimtinių teisių ir laisvių doktrinos plėtojimo versija lėmė ne tik suvereno galių ribojimo raidą, bet ir atviros visuomenės raidą. Jos esmę atskleidžia garsioji Periklio kalba, pasakyta per pirmaisiais Peleponeso karo metais žuvusių karių laidotuves: „naudodamiesi laisve, mes nepažeidinėjame įstatymų. Mes mokame gerbti valdžią ir įstatymus ir niekada neužmirštame, kad turime ginti skriaudžiamą žmogų. Be to, mes mokame laikytis tų nerašytų įstatymų, kurių pažeidimą jaučiame esant gėdingą <...>“⁴⁹. Taigi visuomenės atvirumas grindžiamas pasitikėjimą keliančios socialinės tvarkos kūrimu ir jos įgyvendinimu. Ypač Europos miestų raidai neišvengiamai reikėjo ir vis dar reikia didelio socialinio atvirumo. Neatsitiktinai socialinio atvirumo plėtros raidoje buvo artikuliuota ir įtvirtinta teisinės valstybės idėja⁵⁰.

4. Lietuvos visuomenės teisinio identiteto raidos bruožai

Lietuvos visuomenės teisinio identiteto bruožai iki valstybingumo atkūrimo. Prieš atkuriant Lietuvos valstybingumą „visa Lietuvos Respublikos teritorija buvo okupuota, ginkluotas pasipriešinimas sovietinei okupacijai buvo seniai nuslopintas, antisovietinis pogrindis buvo negausus. <...>. Lietuvoje veikė svetimos valstybės – SSRS ir jos įsteigtos Lietuvos SSR institucijos, visiškai kontroliuojamos Sovietų Sąjungos komunistų partijos“⁵¹. Sovietinė teisinė sistema buvo ne tik politiškai angažuota, bet ir toleravo didelę socialistinės realybės ir socialistinio teisėtumo skirtį, kur visi buvo susitępę korupcija, o teisingumas buvo parduodamas⁵². Tokia socialinių santykių situacija

48 Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika // Jurisprudencija, 2006, 4(82). P. 83–90.

49 Popper K. R. Atviroji visuomenė ir jos priešai. Vilnius: Pradai, 1998. P. 191.

50 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius, Pradai, 1999. P. 388.

51 Ten pat. P. 120.

52 Žiūrėti: Simis K. U.S.S.R.: The Corrupt Society: The Secret World of Soviet Capitalism. New York: Simon & Schuster, 1982.

neišvengiamai susiklosto, kai politinis totalitarinis režimas yra grindžiamas teisinio reguliavimo formule – viskas draudžiama, ko neleidžia įstatymas ir įgaliotas pareigūnas.

Lietuvos visuomenė neišsiskleidė po prievartinių trėmimų į Sibirą, bet susitelkė į socialinį-etnokultūrinį uždaramą. Kitų galimybių nebuvo, nes vynuojantis sovietinis draudžiamasis teisinio reguliavimo režimas, prievartinė privataus turto nacionalizacija ir kolektyvizacija panaikino Tautos autentiškos raidos galimybes. Todėl iki sovietinės okupacijos vyravusios kaimo bendruomenių tradicijos buvo puoselėjamos kaip tylus priešinimasis agresyviai sovietizacijai. Nors prievartinė žemės ūkio kolektyvizacija sunaikino kaimo bendruomenių kultūrą, bet ji išliko mieste folkloro forma. Todėl galima teigti, kad sovietizacijos sąlygomis etnocentrizmas padėjo Tautai išgyventi okupaciją. Taigi iki Lietuvos valstybingumo atkūrimo egzistavo uždaroji Lietuvos visuomenė, sudaryta iš skirtingų socialinių grupių.

Privačios nuosavybės turėjimo ir asmeninės iniciatyvos ribojimas imperatyviu teisinio reguliavimo režimu padarė gilų neigiamą poveikį bendrų elgesio taisyklių laikymuisi. Sovietinio gyvenimo bendrų elgesio taisyklių buvo laikymąsi tik tokia apimtimi, kuri garantavo kokios nors asmeninės naudos gavimą visuotinio deficito sąlygomis ir galimybes išvengti viešo moralinio pasmerkimo bei teisinės atsakomybės. Sovietinė teisėtvara funkcionavo galimų fizinių, socialinių ir psichinių represijų baimės pagrindu. Todėl neišvengiamai įsikerojo visai sovietinei visuomenei būdingas nepotizmas, klientizmas ir kyšininkavimas. Sovietinės visuomenės esminis teisinio identiteto bruožas buvo teisinis nihilizmas ir korupcija: niekas teisės negerbė – negerbė ir žmogaus. Šioje visuomenėje egzistavo sovietinės nomenklatūros ir ją aptarnaujančios grupės, kurios buvo aukščiau įstatymų.

Teisinis nihilizmas ir korupcija tiek giliai įsiviešpatavo sovietinėje visuomenėje, kad Maskva (SSRS Komunistų partija) buvo „priversta“ imtis riziškos „perestroikos“. Šią naujai besiklostančią politinę situaciją Lietuvos šviesuomenė suvokė kaip labai palankų momentą imtis būtinų veiksmų atkuriant bent dalinį Lietuvos Respublikos suverenitetą, o palankiai susiklostant galimybėms – siekti pilno suvereniteto. Todėl 1988 m. birželio 3 d. įsteigtas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis turėjo „kuo plačiau naudoti ir plėtoti iš Maskvos atėjusios pertvarkos („perestroikos“), viešumo ir demokratizacijos poli-

tikos suteikiamas galimybės⁵³ nuosekliai siekti ir palaipsniui tapti stipriausia politine jėga, rengiančia Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimą ir telkiančia šiam tikslui žmones. Šis politinis-teisinis procesas buvo nuolatos susijęs su egzistuojančia rizika, nes sovietinė valdžia galėjo bet kuriuo metu imtis represinių veiksmų ne tik prieš Sąjūdžio vadovus, bet ir kitus visuomenės narius. Pavyzdžiui, 1988 m. rugsėjo 28 d. okupacinė valdžia panaudojo represines priemones prieš taikius demonstrantus⁵⁴.

Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo 1990–1992 m. etapas. Demokratinius rinkimus į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą 1990 m. vasario 24 d. laimėjęs Sąjūdis ne tik perėmė sovietinio valdymo institucijų kontrolę ir transformavo jas į nepriklausomos Lietuvos valstybės aparatą, bet ir organizavo Lietuvos Respublikos valstybingumo atkūrimo politinį-teisinį procesą. Šio proceso pradžia – tai teisinis atsiribojimas nuo Lietuvos TSR primant nepriklausomybės atkūrimo parengiamuosius teisės aktus – Deklaraciją „Dėl Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų įgaliojimų“ ir įstatymą „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“⁵⁵. Po šių dviejų teisės aktų priėmimo įsigalėjo nauja institucija, kuri vadinosi Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba. Būtent Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 11 d. priėmė Aktą „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“⁵⁶.

Lietuvos kaip demokratinės valstybės atkūrimas po ilgai trukusios sovietinės okupacijos buvo visiškai naujos socialinės tikrovės kūrimas ir kūrimasis. Nauja socialinė tikrovė galėjo būti kuriama tik teisės pagrindu. Todėl iškiilo neatidėliotina būtinybė kurti naujus teisinio elgesio modelius ir juos įgyvendinti. Kadangi Lietuvos visuomenė neturėjo nei žmogaus teisių apsauga grindžiamos teisės sampratos, nei teisinės valstybės supratimo, nei demokratinio gyvenimo kūrimo patirties, tai sovietinės kultūros ir socialinio elgesio normų griovimo procese labai greitai imta absoliutinti individualią laisvę be atsakomybės. Tai turėjo įtakos Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos teisėkūros politikai: „teisė suvokiama kaip veikseną, kuria žmogaus elgesys

53 Lietuvos teisė 1918–2018 m. Šimtmečio patirtis ir perspektyvos. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2018. P. 120.

54 <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-09-28-valius-venckunas-bananu-balius-ilgatrumpo-mitingo-istorija/88587>

55 Žalimas D. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2005. P. 202–204.

56 Lietuvos Respublikos svarbiausių dokumentų rinkinys (1990 m. kovo 11 d.–1990 m. gegužės 11 d.). Vilnius: Mintis, 1990. P. 8.

pajungiamas normų valdžiai⁵⁷ ir šiuo pagrindu pastebimai įsivyravo ne tik visuotinai leidžiamojo teisinio reguliavimo režimo kūrimo tendencija, bet ir galimybės legalizuoti neteisinės prigimties veikseną.⁵⁸ Neteisinės prigimties veikseną – tai prieš žmogaus teisių ir laisvių, teisingumo ir kitų teisiųjų vertybių apsaugą nukreiptas veikimas.

Todėl A. Vaišvila, išnagrinėjęs teisinės valstybės kūrimo sąlygas, pabrėžė, kad „perorientuojant Lietuvos valstybinį gyvenimą demokratinių vertybių linkme, reikia <...> modernizuoti pačią tautos, ypač teisininkų, teisinę sąmonę kaip naujos valstybinės, teisinės realybės kūrėją. Ir tai reikia daryti pirmiausia, nes teisinė sąmonė – tai tas pradinis, žmogiškasis šaltinis, iš kurio tiesiogiai išauga „gerai sutvarkytos valstybės“ modelis, jo kokybė ir socialinė praktika.<...> Kokios kokybės bus ši sąmonė, tokios kokybės turėsime įstatymus, valstybės institucijas, jų kompetenciją, įstatymų vykdymo teisėtumą, ir galiausiai – žmogaus teisių apsaugos lygį“⁵⁹.

Tačiau atkurtos valstybės pastangos modernizuoti visuomenės teisinę sąmonę visiškai neatitiko socialinės elgsenos pokyčių, vykstančių institucinės deviacijos⁶⁰ ir socialinės sistemos deviacijos⁶¹ sąlygomis. Todėl atskirose visuomenės grupėse, ypač kurios buvo susijusios su politika ir verslu, įsiviešpatavo teisinis nihilizmas ir korupcija, neteisinės prigimties veiksenos legalizavimas (pirmieji politikos ir verslo suaugimo požymiai) ir išaugo nusikalstamumas⁶². Visa tai lėmė gilios socialinės dezorganizacijos susiformavimą: „smukęs visuomenės pasitikėjimas savo normomis nebeverčia laikytis normų“⁶³. Todėl E. Kūris pabrėžė, kad „šiandien teisės doktrina Lietuvoje iš esmės nesiskiria nuo tos, kurią prieš penketą dešimtmečių mums primetė

57 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 19.

58 Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // Jurisprudencija, 2011, t. 19(11). P. 45.

59 Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000. P. 19.

60 Šlapkauskas V. Institucinė deviacija: situacijos apibrėžtis ir interpretacijos problema // Lietuvos Mokslas, 1997, V tomas, 15 knyga. Vilnius: "Lietuvos mokslo" redakcija, 1997. P. 97–105.

61 Šlapkauskas V. Socialinės sistemos deviacijos apibrėžties problema: dalies visuomenės narių atstūmimas // Socialiniai mokslai. Sociologija. Kaunas: Technologija, 1998, Nr. 4(17). P. 16–20.

62 Dapšys A. Nusikalstamumas: jo kontrolės ir prevencijos perspektyvos Lietuvoje // Lietuvos socialinės panoramos kontūrai. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1998. P. 218–220.

63 Dahrendorf R. Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką. Vilnius: Pradai, 1996. P. 245.

Sovietų Sąjunga. <...> Šią doktriną trumpai galima apibūdinti kaip etatizmo (valstybės primato prieš teisę pripažinimo) ir pozityvizmo (nepripažinimo jokios kitos teisės, išskyrus valstybės sukurtosios) samplaika. Valstybė čia suvokiama kaip priemonė visuomenei valdyti. Teisė suvokiama kaip valstybės nustatytos ar sankcionuotos elgesio taisyklės⁶⁴. Todėl pagrįstai galima teigti, kad nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo etape nebuvo nei teisinės valstybės, nei žmogaus teisių apsaugos.

Bet radikalioms reformoms ir socialinė dezorganizacija nepalaužė Lietuvos visuomenės tikėjimo nepriklausomos Lietuvos valstybės ateitimi. Tai patvirtina Lietuvos gyventojų aktyvus dalyvavimas (84,43 proc. visų rinkėjų) visuotinėje apklausoje (plebiscite), kuri įvyko 1991 m. vasario 9 d. Apklauskos teiginiui „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“ slaptu balsavimu pritarė 3/4 (90,47 proc.) visų Lietuvos piliečių, turinčių rinkimų teisę⁶⁵. Apklauskos rezultatų analizė parodė, kad už šį teiginį pasisakė ne tik lietuviai, bet ir įvairių kitų Lietuvoje gyvenančių tautybių asmenys.⁶⁶ Taigi dauguma visuomenės narių tikėjo, kad ateityje bus sukurta aukštesnė teisėtumo apsauga, kurios aiškiai stigo Lietuvos valstybingumo atkūrimo etape.

Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo 1993–2000 m. etapas. Šiuolaikinė aukščiausia teisinė apsauga yra grindžiama Konstitucijos teise, kurios įgyvendinimą garantuoja konstitucinė teisminė kontrolė. Todėl galima pagrįstai teigti, kad valstybės aukščiausiųjų valdžių institucinių galių pusiausvyros mechanizmų ir konstitucinės apsaugos realaus funkcionavimo požiūriais Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo etapas prasideda nuo Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo 1992 m. spalio 25 d. referendumu. Šis esminis referendumas įvyko: jame dalyvavo 75,26 proc. visų rinkėjų; Konstitucijai pritarė 75,42 proc. piliečių, kurie dalyvavo referendume; o tai sudarė 56,75 proc. bendro rinkėjų skaičiaus⁶⁷. Taigi Lietuvos piliečių valia buvo svarbiausias veiksnys pritarti Konstitucijai, kuri atitiko Lietuvos žmonių lūkesčius, siejamus su teise ir teisingumu, visuomeninių santykių darna ir gerove grindžiama socialine tvarka.⁶⁸

64 Kūris E. Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija // Glendon M. A., Gordon M. W., Osakwe C. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993. P. XVII.

65 Lietuvos teisė. P. 172.

66 Žilys, J. Iš konstitucionalizmo istorijos. 1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitas) Lietuvos konstitucionalizmo požiūriu // *Justitia*. 2001, 1:11.

67 Lietuvos teisė 1918–2018 m. Šimtmečio patirtis ir perspektyvos. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2018. P. 185.

68 Ten pat.

Konstitucija galutinai įteisino Lietuvos valstybės konstitucinę tapatybę, kuri grindžiama tokiomis pamatinėmis vertybėmis kaip valstybės nepriklausomybė, demokratija, prigimtinis žmogaus teisių ir laisvių pobūdis, pagarba tarptautinei teisei ir europinė Lietuvos valstybės geopolitinė orientacija. Visų konstitucinių vertybių apsaugą turi užtikrinti jos pagrindu pirmą kartą Lietuvos valstybės istorijoje įsteigtas Konstitucinis Teismas, kuris 1993 m. pradėjo savo veiklą.⁶⁹

Iki Konstitucijos priėmimo valstybės valdžios šakų sąrangoje ypač trūko nepriklausomo teismo kaip savarankiškos aukščiausiosios valdžios galių. Sovietinės okupacijos laikotarpiu ir atkūrus Lietuvos valstybę visuomenėje vyravo nepasitikėjimas teismais⁷⁰. Todėl siekiant sukurti pasitikėjimą teismais reikėjo įgyvendinti šias teises sąlygas: a) užtikrinti galimybes patikrinti galiojančius įstatymus ir kitus teisės aktus dėl jų atitikimo konstitucinių vertybių apsaugai, b) įgyvendinti teismų nepriklausomumą, 3) užtikrinti reikiamą teisėjų kvalifikaciją ir teismų sprendimų veiksmingumą, 4) užtikrinti pagarbą teismų sprendimams ir jų veiksmingą vykdymą. Bet kurios iš šių sąlygų trūkumas sukelia ir formuoja visuomenės nepasitikėjimą teismais. Pavyzdžiui, nepasitikėjimą teismais skatino Lietuvos visuomenėje gaji nuostata duoti valdžiai kyši⁷¹; patyrusių advokatų trūkumas: net 34,7 proc. (1999 m. pradžioje) advokatų darbo stažas advokatūroje buvo iki trijų metų ir 32 proc. – daugiau kaip dešimt metų⁷².

Teisinės valstybės formavimo požiūriu ypač svarbu, kad Lietuvos Respublikos Konstitucija aiškiai nustatė Konstitucinio Teismo sprendimų teisinę galią: „Lietuvos Respublikos įstatymas (ar jo dalis) arba kitas Seimo aktas (ar jo dalis), Respublikos Prezidento aktas, Vyriausybės aktas (ar jo dalis) negali būti taikomi nuo tos dienos, kai oficialiai paskelbiamas Konstitucinio Teismo sprendimas, kad atitinkamas aktas (ar jo dalis) prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijai. Konstitucinio Teismo sprendimai klausimais, kuriuos Konstitucija priskiria jo kompetencijai, yra galutiniai ir neskundžiami“ (107 str. 1–2 dalis).⁷³

69 Ten pat. P. 223.

70 Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? // Lietuvos žinios. 1998 gruodžio 8, Nr. 150. P. 19.

71 Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais // Ekstra. 2002, Nr. 9. P. 10–11.

72 Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 1998. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999. P. 24–27.

73 Lietuvos Respublikos Konstitucija // <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>

Konstitucinio Teismo, kaip valstybės valdžią įgyvendinančios institucijos⁷⁴, veikimu galima siekti ne tik konstitucinių vertybių apsaugos, bet ir politinių-teisinių tikslų:

1) minimalizuoti galimybes legalizuoti neteisinės prigimties veikseną per įstatymų ir kitų teisės aktų leidybą; 2) netiesiogiai laiduoti teismų nepriklausomumą ir jų sprendimų veiksmingumą, nes Lietuvos Respublikos Konstitucija nustatė teismų teises kreiptis į Konstitucinį Teismą (106 sr.1–3 dalys); 3) su žmogaus teisių ir laisvių konstitucine apsauga laiduoti aktyvesnę pilietinės visuomenės formavimosi procesą. Tačiau šių politinių-teisinių tikslų siekimas buvo ir yra teisiniu požiūriu apribotas, nes Lietuvos Respublikos Konstitucija įteisino pasyvią teisės aktų atitikimo Konstitucijai patikrą, priklausančią nuo aukščiausiosios valdžios institucijų sprendimų kreiptis į Konstitucinį Teismą (106 str.). Lietuvos Respublikos Seimas neįteisino individualaus konstitucinio iškinio.

Labai svarbu konstatuoti visuomenės teisinio identiteto būklę iki Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo veikimo pradžios: 1) visuomenės sąmonėje buvo nusilpusi nuostata laikytis bendrų elgesio taisyklių (sovietizacijos ir gilios socialinės dezorientacijos padarinys), 2) realiai nefunkcionavo teisinė valstybė, 3) nebuvo žmogaus teisių ir laisvių teisinės apsaugos. Nors visos šios idėjos buvo deklaruotos Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, bet be jų įgyvendinimo konstitucinės kontrolės negalėjo keistis nei valstybės valdymo institucijų, nei visuomenės grupių teisinis mentalitetas.

Konstitucijos teise grindžiamos teisėtumo apsaugos gali nepakakti, jeigu šalyje nepalankiai susiklosto ekonominės, politinės-ideologinės, dorovinės teisėtumo apsaugos garantijos. Būtent šios socialinės būklės neišvengė Lietuvos visuomenė. Jos susiformavimą lėmė 1991 metais pradėtas teisiniu požiūriu neskaidrus privatizacijos procesas, kuris sutapo su kitu procesu – visuomenėje skleidžiama neo-liberalizmo filosofija ir laisvosios rinkos formavimu. Šių dviejų procesų suaugimas skatino vis labiau įsitvirtinti tiems praktinio veikimo modeliams, kurie garantavo savanaudiškų interesų greitą ir sėkmingą įgyvendinimą.

Kadangi sovietizuotos visuomenės dorovinė ir teisinė sąmonė yra menkai išplėtotą, todėl dalis visuomenės narių lengvai pamynė dorovės ir teisė

74 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2006 m. birželio 6 d. nutarimas // *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 65-2400.

normas siekiant greitai praturtėti. Lengvai įsitvirtinę greito praturtėjimo motyvai užtemdė galimybes išvengti neteisinės prigimties „veikimo modelių“ konfliktą su kultūros vertybėmis. Tai iliustruoja ne tik privatizavimo proceso neskaidrumas, bet ir kiti socialiniai procesai, pavyzdžiui, visuomenės narių pasitikėjimas „šešėlio“ ir neaiškaus legalumo bankais, siekimas pagerinti nuosavybės įsigijimo sąlygas kyšininkavimo būdu, ciniškas teisės normų turinio atskyrimas nuo moralės, privilegijų įteisinimas ir pan. Taigi aktyviausia visuomenės narių dalis šiuo laikotarpiu interiorizavo vakarietiška pilietinei ir atvirajai visuomenei nepriimtinius elgesio ir veiklos modelius.

Visuomenės turtinės stratifikacijos permainos, tikėtina, lėmė tautinio identifikavimosi pokyčius: „jeigu 1990 metais net 2/3 apklaustųjų tapatinosi su Lietuva, tai 1999 metais tokių buvo gerokai mažiau – šiek tiek daugiau nei pusė. <...> Su Lietuva labiausiai save sieja patys jauniausi ir vyriausi. Su gyvenvietė dažniausiai tapatinasi žemiausias pajamas turintys respondentai <...>, o su Lietuva dažniausiai save sieja gana turtingi, bet ne patys turtingiausi <...>. Turtingiausi palyginti dažnai save sieja su Europa ir pasauliu – net 15 proc.“⁷⁵

Taigi valstybingumo įtvirtinimo etape vykusių socialinių-teisinių procesų turinio analizė atskleidė būdingus šio laikmečio bruožus⁷⁶:

1. Ekonominio ir socialinio nestabilumo kontekste paplito kontrabanda ir naujos organizuoto nusikalstamumo formos, pvz., reketas.
2. Formavosi nauja visuomenės turtinė stratifikacija, įgaunanti poliarizacijos bruožų. Išryškėjo dvi pavojingos socialinės raidos tendencijos: a) verslo ir politinės veiklos suaugimo tendencija, pasireišianti korupcijos matų išplitimu; b) dalies visuomenės nuskurdinimo ir marginalizacijos tendencija⁷⁷. Vengiant sistemiskai sureguliuoti verslo ir politikos santykius, nebuvo priimtas visuotinis privačių pajamų ir turto deklaravimo įstatymas.
3. Pastebimai atgijo politiniai ir teisėkūriniai bandymai didinti baudžiamosios teisės politikos vaidmenį, bet tuo pačiu metu gilėjo tei-

75 Taljūnaitė, M. Tautinio identiteto tyrimai Lietuvoje (iki 2005 m.) // *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*.

Sudarė Vytis Čiubrinškas, Jolanta Kuznecovienė. Kaunas : Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 48.

76 Šlapkauskas, V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // *Jurisprudencija*, 2011, t. 19(11). P. 44.

77 Šlapkauskas, V. *Der Charakter der Evolution einer modernen Soziokultur*// *Litauische Sprache zur Pädagogik: Humanismus. Demokratie. Erziehung*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 199. P. 27–33.

sėtvarkos ir šio vaidmens realizavimo krizė. Siekiama suformuoti moderniąją teisinę sistemą, kurios vyraujantis bruožas yra jos techninis pobūdis⁷⁸. Todėl teisėkūroje ir teisės taikyme pabrėžiamas instrumentinis požiūris į teisę.⁷⁹

4. Žiniasklaidos priemonės nepajėgė suderinti savo misijos ir verslo.⁸⁰ Jų propaguojamas jėgos ir agresyvumo kultas skatino individualumo ir slopino pozityvios socialinės bendrystės raidą.
5. Privačios naudos ir pelno siekimas tapo visuomenės vertybių sistemą subordinuojančiu principu. Susiformuoja visuomenės moralinio neutralumo pozicija, t. y. viešai vengiama neteisėtą individų elgesį vertinti moraliniu požiūriu.

Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo etape ypač grėsmingas buvo tapęs verslo suaugimas su politine veikla valstybės (pvz., viešieji pirkimai) ir savivaldos lygiais. Korupcijos mastai buvo tiek išsiplėtę, kad prireikė įkurti specialiąją tyrimų instituciją: 1997 m. vasario 18 d. buvo įkurta Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnyba (STT). Tai Lietuvos Respublikos Prezidentui ir Seimui atskaitinga, statutiniais pagrindais veikianti valstybės teisėsaugos įstaiga, kuri atskleidžia ir tiria korupcinio pobūdžio nusikalstamas veikas, rengia ir įgyvendina korupcijos prevencijos priemones. Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymo 6 straipsnis pabrėžia valstybės ir savivaldybių institucijų, organizacijų ir įstaigų pareigą teikti informaciją Specialiųjų tyrimų tarnybai, kurios pagrindinis uždavinys yra saugoti ir ginti asmenį, visuomenę, valstybę nuo korupcijos, vykdyti korupcijos prevenciją bei išaiškinimą (7 str.).⁸¹ 1999 metais „Transparency International“ Korupcijos suvokimo indeksas taikomas Lietuvai buvo 3,8.⁸²

Apibendrintai galima teigti, kad valstybingumo įtvirtinimo etape buvo ryškus visuomenės ir jos grupių socialinės-teisinės elgsenos vidinis prieštarumas:

78 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 64–66.

79 Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika //Jurisprudencija. 2006, 4(82), :83–90.

80 Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“ // Kultūros Barai. 2001.Nr. 7. P. 2–7 ir Nr. 8-9. P. 2–10.

81 Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymas //https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9C9FA25983BC

82 http://transparency.lt/media/filer_public/2013/01/22/ti_ksi_2006.pdf

- a) dalies visuomenės narių iniciatyva buvo siekiama svarbių socialinių vertybių teisinės apsaugos, pvz., priimtas „vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas“, „moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas“ ir kiti įstatymai;
- b) teisiniu požiūriu neskaidrios privatizacijos ir laisvosios rinkos įteisinimo procesų pynėje visuomenėje įsiviešpatavo teisinis nihilizmas ir korupcija, pvz., per teisėkūrą bandoma legalizuoti neteisinės prigimties veikseną; steigėsi ir funkcionavo nelegalūs bankai; neskaidriai organizuojami viešieji pirkimai, neįvestas privačių pajamų ir turto visuotinis deklarasavimas;
- c) valstybės valdyme ir visuomenėje išryškėjo teisinio instrumentalizmo formavimosi tendencija, pvz., daugkartinės teisėkūrinės manipuliacijos ribota restitucija, mokesčių politika;
- d) išliko ir toliau formavosi mažų pajamų ir galimybių uždarosios visuomenės grupės.

Lietuvos pasirengimo ir tapimo ES nare 2001–2008 m. etapas. Tai vilčių laikotarpis, kuriame tikėtasi vakarietiškos orientacijos atvirosios visuomenės formavimosi pagyvėjimo, nes Lietuvos Respublika buvo pakviesta į derybas dėl stojimo į Europos Sąjungos valstybių-narių bendriją. 2004 metų gegužės 1 d. Lietuvos Respublika tapo ES nare. Taigi šio optimistinio etapo pradžią apibrėžia nacionalinių teisės aktų derinimo su ES teise proceso pradžia, o pabaigą paženklino 2008 / 2009 m. šalies ekonomikos krizė.

Lietuvos visuomenės lūkesčiai geriau gyventi lėmė jos teigiamą požiūrį į Lietuvos Respublikos pakvietimą derėtis dėl stojimo į ES. Sociologiniai tyrimai, vykę XX a. pabaigoje, atskleidė skirtingų visuomenės grupių migracijos į JAV ir Vakarų Europos valstybes lūkesčius.⁸³ Lietuvos visuomenei yra būdinga migracijos į turtingesnes valstybes tradicija: 1918–1939 metais iš šalies į kitas pasaulio valstybes daugiausiai į JAV, išvyko apie 100 tūkstančių žmonių. Pagal emigrantų skaičių Lietuva tuo metu pirmavo Europoje. Antrojo Pasaulinio karo 1944 metais dalis Lietuvos gyventojų pasitraukė į Vakarus.⁸⁴

Jaučiamas visuomenės pritarimas stoti į ES stimuliuojo konstitucinės teisės specialistus rasti konstitucines galimybes harmonizuoti nacionalinę teisę su

83 Kuzmickaitė L. Migraciniai procesai ir Paribio gyventojų nuostatos išvykti iš Lietuvos // Paribio Lietuva. Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1996. P. 131–145.

84 Ten pat. P. 132–134.

ES teise. Todėl, visų pirma, iškilo klausimas, „ar stojant į Europos Sąjungą bus reikalinga Konstitucijos revizija, jeigu taip, tai kokios apimties ir pobūdžio.“⁸⁵ Kaip ir kitose Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, kurios savo ateitį siejo su ES, Lietuvoje buvo siekiama teisiškai pagrįsti valstybės nepriklausomybės (suvereniteto) ir tautos suvereniteto suderinamumą su naryste ES iššūkiais.⁸⁶ Laikytasi siūlymo „ieškoti ne tik doktrininių, bet ir teisinių kategorijų (terminų) vartojimo bei interpretacinio suderinamumo, bet ne priešpriešos.“⁸⁷ Reikiami sprendimai buvo rasti Lietuvos Respublikos Konstitucijoje: ji atitinka XX pabaigos europinį konstitucionalizmą ir dėl to jai būdingas atvirumas tarptautinei teisei ir europinei integracijai. Taigi lietuviškas konstitucionalizmas atvėrė kelią Lietuvai siekti narystės ES⁸⁸.

2003 m. gegužės 10 ir 11 d. įvyko privalomasis referendumas dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje. Nors referendumas vyko net dvi dienas, bet rinkėjai nebuvo labai aktyvūs: referendume dalyvavo 63,37 % visų rinkėjų. Iš jų – 91,07 proc. pritarė ir 8,93 proc. nepritarė Lietuvos Respublikos narystei ES⁸⁹. Labiausiai nepritarė Lietuvos narystei ES Šalčininkų rajono gyventojai – ne balsavo 20,60 % rinkėjų. Patys neaktyviausi rinkėjai buvo Višaginė – 37,32 % ir Trakų rajone – 48,69% rinkėjų.⁹⁰

Todėl reikia pripažinti keletą dalykų: 1) prieš tai vykęs Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo procesas nebuvo sklandus socialinės raidos požiūriu ir susiformavusi visuomenės turtinė poliarizacija galėjo neigiamai lemti dalies lietuvių aktyvumą dalyvauti referendume, o dėl ryškios jų orientacijos į tautinę valstybę – net balsuoti prieš stojimą į ES; 2) teritorijos požiūriu kompaktiškai gyvenančių lenkų ryškus polinkis identifikuotis su etnine grupe, tikėtina, lėmė jų neigiamą požiūrį į narystę ES; 3) rusų tautybės žmonėms šis

85 Lapinskas, K. Lietuvos konstitucinė sistema ir stojimas į ES // *Stojimo į Europos Sąjungą ir Konstitucija*. Vilnius: Eugrimas, 2000. P. 42.

86 Lietuvos teisė. P. 211–213.

87 Stačiokas, S. Pasruošimas stojimui į ES: Konstitucinio Teismo praktikos tarptautinis ir lyginamasis aspektai // *Stojimo į Europos Sąjungą ir Konstitucija*. Vilnius: Eugrimas, 2000. P. 37.

88 Jaraičūnas, E. The Constitutional Grounds for Membership of the Republic of Lithuania in the European Union, in *Lithuanian Constitutionalism: The Past and Present*. Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017. P. 256–287.

89 Referendumas dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje 2003 m. gegužės 10–11 d. Rinkimų rezultatai // http://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/rinkimai/2003/referendumas/rezultatai/rez_1_16.htm

90 Ten pat.

pasirinkimas galėjo būti skausmingas (iššūkis ryšių su Rusija galimam nutraukimui), todėl, tikėtina, kad jie galėjo ignoruoti referendumą. Taigi apibendrintai galima teigti, kad bent 1/3 Lietuvos visuomenės piliečių teisinė tapatybė yra etninės prigimties, būdingos uždarajai visuomenei.

Todėl iškyla esminis klausimas, ar formuojasi vakarietiškos orientacijos pilietinė visuomenė? Lietuvos Respublikoje įregistruota apie 14 tūkstančių įvairių pilietinės visuomenės organizacijų⁹¹, kurių veikloje, pagal 2005 m. „Baltijos tyrimų“ pateiktus duomenis, dalyvauja vos 17 proc. šalies gyventojų⁹². Šis skaičius beveik nesikeičia, nors 1990–2005 m. visuomeninių organizacijų skaičius kasmet augo ir pagausėjo daugiau nei dešimteriopai⁹³. Buvo „atrastos“ ir tokios nevyriausybinės organizacijos, kuriose vyrauja ne pilietiniai, bet privatūs interesai⁹⁴.

Tyrimas atskleidė dvi priešingas raidos tendencijas: nors labai daug susikūrė nevyriausybinių organizacijų, bet jos į savo veiklą neįtraukė daugiau piliečių. Šių dviejų tendencijų prieštaravimas, tikriausiai, yra dvejopų reiškinių sampynos rodiklis: 1) Lietuvos nevyriausybinių organizacijų smulkėjimo procese susiformavo mažos visuomeninės organizacijos modelis, grindžiamas asmeniniais ryšiais; 2) labai mažas piliečių dalyvavimas visuomeninių organizacijų veikloje neleidžia teigti, kad susiformavo vakarietiškos orientacijos Lietuvos pilietinė visuomenė.

Šią išvadą patvirtina ir lietuvių tautinio identiteto tyrimo 2005 metais rezultatai. Jų analizė atskleidė svarbiausius tautinio identiteto bruožus: „gimti / augti Lietuvoje (paminėjo 80,5 proc. visų respondentų), Lietuvos Respublikos pilietybė (60,3 proc.), gyvenimas Lietuvoje (59,2 proc.), ketvirtoje vietoje – lietuviškos šaknys (48,7 proc.), toliau seka lietuvių kalba (39,6 proc.), meilė Lietuvai (30,2 proc.), lietuviškų tradicijų ir papročių laikymasis (29,8 proc.), Lietuvos Konstitucijos bei įstatymų gerbimas (26,1 proc.) ir katalikiškas tikė-

91 Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 22; Lietuvos nevyriausybinių organizacijų situacijos analizė. Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centro 2005 metais atliktas tyrimas. <www.nisc.lt/files/main/Trečiojo sektoriaus institucijų situacija Lietuvoje1.pdf>.

92 Lietuvos visuomenė išlieka menkai organizuota. <www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.

93 Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006. P. 21.

94 Ten pat. P. 49.

jimas (11,5 proc.)“.⁹⁵ Dauguma respondentų „brėžia griežtą skirties liniją tarp Lietuvos piliečio ir lietuvio, tarp pilietybės ir tautybės. Pilietybė suvokiama kaip formalizuota žmogaus santykių su valstybe išraiška, numatanti tam tikras politines bei socialines teises ir pareigas“.⁹⁶ Respondentai ypač sureiškino moralinės-emocinės dimensijos bruožus⁹⁷, bet ne pagarbą Konstitucijai ir įstatymams. Todėl galima teigti, kad dar nesusiformavo vakarietiškos orientacijos pilietinė visuomenė, kurios teisinio identiteto vienas svarbiausių bruožų yra individualios laisvės ir teisinės atsakomybės ryšio pabrėžimas⁹⁸.

Apibendrinus minėtų tyrimų rezultatus galima teigti:

Šiam etapui buvo būdinga: a) vertybinio ir instrumentinio požiūrių į teisę derinimas, siekiant harmonizuoti nacionalinę teisę su ES teise; b) didelės ES investicijos, kurių įsisavinimui buvo legalizuotas valstybinio valdymo aparato išplėtimas. Tai skatino naują verslo ir politikos suaugimo bangą – prekybą politiniu poveikiu⁹⁹; c) finansinės-ekonominės sėkmės / nesėkmės skirties ženklu poliarizuota visuomenė (kaip dvi Lietuvos visuomenės), kuriai daugiau būdingi uždarnosios, nei atvirosios visuomenės bruožai. Jos pilietinė raida „įstrigo“ tarp moralinio-emocinio tikėjimo Lietuvos valstybe ir jos socialinės-politinės realybės. Nesusiformavo vakarietiškos orientacijos visuomenės nariams būdinga socialinė-politinė mąstysena ir veikimas, galintis demokratiniais būdais įtakoti valstybės aukščiausios valdžios politinius-teisinius sprendimus. Todėl reikėjo laukti kokio nors netikėto socialinio incidento, kuris paskatintų naują savaimingą socialinį procesą. Juo tapo 2008 / 2009 metų pasaulio finansų krizė, padariusi ypač didelį neigiamą poveikį Lietuvos ūkio funkcionalumui. Lietuvos ekonomikos krizė tapo tuo incidentu, kuris paskatino dirbančio jaunimo ir jų šeimų emigraciją už šalies ribų.

95 Kuznecovienė J. *Lietuvių tautinis identitetas: bruožai ir tipai* / Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 69.

96 Kuznecovienė J. *Lietuvių tautinis identitetas: bruožai ir tipai* / Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008. P. 63.

97 Ten pat. P. 67.

98 Šlapkauskas V. Kodėl nesuklosto lietuvių tautos pilietinė visuomenė ir jos teisinė kultūra? // *Teisė ir demokratija*.

Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990–2007 m.). Kolektyvinė monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009. P. 214.

99 NSGK patvirtino tyrimo dėl neteisėto poveikio politikams išvadas. <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/214295/nsgk-patvirtino-tyrimo-del-neteiseto-poveikio-politikams-issvadas>>

Tuštėjanti Lietuva. Nors šio etapo pradžią apibrėžia šalies ekonomikos krizė 2008 / 2009 metais, bet Lietuvos tuštėjimo priežastys slypi giliau. Galima kelti prielaidą, kad Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo laikotarpiu užaugusi socialiai apleista jaunoji karta, nesant vakarietiškosios orientacijos pilietinės visuomenės ir nusivylusi tėvų kartos suabsoliutintu moraliniu-emociniu požiūriu į lietuvių, savo elgseną konstruoja pagal darbo rinkos dėsnius: išvažiuoja į tas Vakarų Europos šalis, kuriose jau gyvena jų giminaičiai ar draugai ir galima gauti aukštesnio nei Lietuvoje atlygio darbo vietą. Skirtingai nei prosenelių ir senelių kartų neteisėtos emigracijos atvejais, dabarties jaunoji karta gali teisėtai migruoti, nes ES teisė garantuoja jiems judėjimo laisvę ir teisę į darbą.

Judėjimo laisvę stiprina nes tik palankus ES teisinis kontekstas, bet ir informacinių technologijų bei globalaus transporto teikiamos naujos galimybės. Globalizacijos ir informacinių technologijų sąveikos poveikyje formuojasi naujas empirinis socialumo būvis, kurio esminiai bruožai yra bet kurio socialinio darinio efemerškumas ir judėjimas. Neatsitiktinai Z. Baumanas pabrėžė, kad globalizacija (judėjimas ir atsivėrimas) ir lokalizacija (neryžtingumas, pasyvumas ir užsidarymas) yra vienu metu tą pačią visuomenę veikiančios sąlygos, kurias mūsų atitinkamas veikimas ar neveikimas gali paversti mūsų susivienijimo arba išsiskaidymo sąlygomis¹⁰⁰.

Taigi būtina konstatuoti, kad atviroji visuomenė vis labiau įgauna „abstrakčios arba nuasmenintos visuomenės“ bruožų, apie kuriuos dar XX a. viduryje užsiminė K. R. Popper. Nors jis abejojo, kad atviroji visuomenė „gali labai nutolti nuo konkrečios arba realios žmonių grupės ar kitų realių grupių sistemos; <...> [ir kaip hiperbolę aiškino, kad] įsivaizduokime tokią visuomenę, kurioje žmonės beveik nesusitinka akis į akį, kurioje visus reikalus tvarko izoliuoti individai, bendraujantys laiškais arba telegramomis ir važinėjantys uždaruose automobiliuose. Tokią pramanytą visuomenę galima būtų pavadinti „visišškai abstrakčia arba nuasmeninta visuomene“.¹⁰¹ Bet jos pradmenys jau egzistuoja ir Povilas Aleksandravičius apibrėžia tokią visuomenę kaip „kiauroji visuomenė“¹⁰².

100 Plačiau žiūrėti: Bauman Z. Globalizacijos pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002.

101 Popper K. R. Atviroji visuomenė ir jos priešai. Vilnius: Pradai, 1998. P. 180.

102 Aleksandravičius P. Ar reikia bijoti atviros visuomenės? // <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2017-04-27-ar-reikia-bijoti-atviros-visuomenes/158637>

IŠVADOS

1. Visuomenės socialinė-teisinė elgsena ir teisinis identitetai susiformuoja, evoliucionuoja ir gali transformuotis realiai funkcionuojančio teisėtumo valstybinės apsaugos ribose. Todėl neatsitiktinai iki globalizacijos pradžios atvirosios (pilietinės) visuomenės ir nacionalinio saugumo ryšys buvo grindžiamas asmenybės ir visuomenės teisine kultūra. Pilietinės visuomenės teisinė kultūra yra sistema laimėjimų, kuriuos ji pasiekė saugodama, atkurdamą ir tobulindamą savo egzistavimo konstitucines teises sąlygas. Jos samprata grindžiama teisinės būties trimis sąryšingais parametrais: teisėtvarkos būkle, teisėto elgesio paplitimo mastu, teisinės sąmonės lygiu. Šie teisinės būties parametrai apima visą visuomenę ir jos narius. Jeigu visuomenėje susiklosto prasta teisėtvarkos būklė, tai ji yra signalas apie visuomenėje išplitusį neteisėtą elgesį ir žemą jos teisinę sąmonę. Tai reiškia, kad bet kurio parametro būklė pilietinėje visuomenėje tiesiogiai atsispindi kituose parametruose ir nulemia visos teisinės kultūros apibūdinimą.
2. Globalizacija kaip augantis susisaistymas realiai pasikėsina į demokratijos kaip tautos savarankiškos savivaldos esmę, nes sparčiai besikuriančios ir jau veikiančios viršvalstybinės institucijos bei kiti socialiniai dariniai, pvz., įvairūs socialiniai judėjimai, radikaliai įsibrauna į nacionalinės valstybės demokratinį valdymą.
3. Globalizacijos įsigalėjimas lemia vartotojiškumo ir jo svarbiausiojo bruožo – judrumo (takumo) augimą. Būtent judri vartotojiška visuomenė yra suinteresuota judėjimo atvirumo galimybių plėtra. Tai paaiškina, kodėl, viena vertus, aktualizuojasi visuomenės narių naujų patirčių paieška. Bet, kita vertus, vartotojiškos visuomenės prigimtis – judrumas – lemia ir tai, kad jos nariai negali susisaikstyti ilgalaikiais įsipareigojimais jokiems subjektams.
4. Nacionalinis saugumas yra grindžiamas konstituciniu pilietybės institutu – piliečių ilgalaikiu įsipareigojimu savo tautai – politinei bendruomenei. Todėl visuomenės narių vartotojiškas požiūris į pilietybę ir judrumas tampa reikšmingu iššūkiu nacionaliniam saugumui. Tai reiškia, kad kartu su valstybės aparato institucijomis, individai ir jų grupės vis labiau tampa nacionalinio saugumo subjektais, galintys lemti jos būklės raidą ne tik teigiama, bet ir neigiama kryptimi. Tačiau globalizacijos nenutrūkstamas

poveikis gali individus ir jų grupes labiau motyvuoti savo interesų apsaugai nei aktyviai dalyvauti pilietinės visuomenės gyvenime.

5. Lietuvos visuomenės teisinio identiteto raidos bruožų tyrimas atskleidė:
 - sovietinės okupacijos politinėmis-teisinėmis sąlygomis Lietuvos visuomenės teisinė tapatybė įgijo sovietinei visuomenei būdingus teisinio identiteto bruožus – teisinį nihilizmą ir korupciją;
 - Lietuvos valstybingumo atkūrimo 1990–1992 metų laikotarpiu leidžiamą teisinio režimo kūrimas tapo palankiu kontekstu įsigalėti neigiamiems visuomenės teisinio identiteto bruožams: teisiniui nihilizmui, korupcijai ir neteisinės prigimties veiksenos legalizavimui;
 - Lietuvos valstybingumo įtvirtinimo 1993–2000 m. laikotarpis yra labai prieštaringas visuomenės teisinio identiteto raidos požiūriu. Viena vertus, liberaliosios demokratijos vertybių konstitucinė apsauga garantavo politines-teisines sąlygas atvirosios (pilietinės) visuomenės savikūrai, bet, kita vertus, teisiniu požiūriu neskaidrus privatizacijos procesas „suaktualino“ neigiamus teisinio identiteto bruožus – teisinį nihilizmą, korupciją ir teisėkūrinius bandymus legalizuoti neteisinės prigimties veikseną;
 - Lietuvos pasirengimo ir tapimo ES nare procesas orientavo Lietuvos kaip teisinės valstybės politinio-teisinio įtvirtinimo raidą, kuri buvo palankus atvirosios (pilietinės) visuomenės ir jos teisinio identiteto formavimosi kontekstas. Tačiau skirtingų autorių atlikti tyrimai atskleidė, kad: a) Lietuvos visuomenės socialinės-politinės tapatybės svarbūs elementai yra jos moraliniai-emociniai bruožai, kurie, galimai, riboja vakarietiškos orientacijos pilietinės visuomenės raidą; b) pagarbos Konstitucijai ir žmogaus teisėms trūkumas būdinga ne tik visuomenei, bet ir jos politiniam elitui; c) nesusiformavo vakarietiškos orientacijos visuomenei būdingas teisinis identitetas.
 - Globalizacijos ir informacinių technologijų sąveikos poveikyje formuojasi naujas empirinis socialumo būvis, kurio esminiai bruožai yra bet kurio socialinio darinio efemeriškumas ir judėjimas. Šių vartotojiškos visuomenės bruožų jungtis su neigiamais teisinio identiteto bruožais: teisiniu nihilizmu, korupcija ir bandymais legalizuoti neteisinės prigimties veikseną yra rimtas iššūkių nacionaliniam saugumui šaltinis.

LITERATŪRA

1. Aleksandravičius P. Ar reikia bijoti atviros visuomenės? // <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2017-04-27-ar-reikia-bijoti-atviros-visuomenes/158637>
2. Arrighi, Giovanni. Globalization And Historical Macrosociology // in Janet Abu-Lughod (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999.
3. Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003.
4. Baublys, L., Beinoravičius, D., Kaluina, A., Kathrani, P., Lastauskienė, G., Miliauskaitė, K., Spruogis, E., Stankevičius, V., Venskienė, E. *Teisės teorijos įvadas*. 2 pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Leidykla Mes, 2012.
5. Bauman Z. Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą. Vilnius: Apostrofa, 2007.
6. Bauman Z. Globalizacijos pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002.
7. Berger, P. L., Luckmann, Th. *Socialinės tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999.
8. Berlin I. Vienovė ir įvairovė. Vilnius: Amžius, 1995.
9. Berman, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
10. Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Tarptautinio saugumo studijos po šaltojo karo. Vilnius: Eugrimas/ALK, 1997.
11. Castells M. Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006.
12. Cotterrell, R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997.
13. Čiubrinskas, V. Tautinio identiteto antropologinio tyrinėjimo klausimai / *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Sudarė Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznesovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
14. Dahrendorf, R. *Modernusis socialinis konfliktas. Esė apie laisvės politiką*. Vilnius: Pradai, 1996.
15. Dapšys, A. Nusikalstamumas: jo kontrolės ir prevencijos perspektyvos Lietuvoje // *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1998.

16. Geertz, C. Primordial Loyalties and Standing Entities. Anthropological Reflections on the Politics of Identity // *Public Lectures*. No. 7. Collegium Budapest / Institute for Advanced Study. 1996.
17. Gehlen, A. Man, His Nature and Place in the World. New York: Columbia University Press, 1998.
18. Hayek, Friedrich A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*. I : Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998.
19. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra. Vilnius: Margi raštai, 2002.
20. Jarašiūnas, E. The Constitutional Grounds for Membership of the Republic of Lithuania in the European Union, in *Lithuanian Constitutionalism: The Past and Present*. Vilnius: Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2017.
21. *Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991* // Arvydas Anušauskas, Kęstutis Bartkevičius, Virgilijus Čepaitis, Bronislovas Genzelis, Bronislovas Kuzmickas, Angonita Rupšytė, Romualdas Ozolas, Linas Saldukas, Antanas Tyla, Petras Vaitiekūnas, Dainius Žalimas. Sudarė - Bronislovas Genzelis ir Angonita Rupšytė. Kaunas: Šviesa, 2010.
22. Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais // *Ekstra*, 2002, Nr. 9.
23. Kritiškai apie kritikai nepakančią “ketvirtąją valdžią” // *Kultūros Barai*. 2001. Nr. 7, Nr. 8-9.
24. Kuzmickaitė, L. Migraciniai procesai ir Paribio gyventojų nuostatos išvykti iš Lietuvos // *Paribio Lietuva*. Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1996.
25. Kuznecovienė, J. *Lietuvių tautinis identitetas: bruožai ir tipai*/ Lietuviškojo identiteto trajektorijos. Sudarė: Vytis Čiubrinskas ir Jolanta Kuznecovienė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
26. Kūris, E. Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija // Glendon M. A., Gordon M. W., Osakwe C. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993.
27. Lewellen, T. C. *The Anthropology of Globalization: Cultural Anthropology Enters the 21st Century*. Westport (CT): Bergin & Garvey, 2002.
28. Lapinskas, K. Lietuvos konstitucinė sistema ir stojimas į ES // *Stojimo į Europos Sąjungą ir Konstitucija*. Vilnius: Eugrimas, 2000.

29. Lietuvos kelias. Vilnius: Viltis, 1989.
30. Lietuvos nevyriausybinų organizacijų situacijos analizė. Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centro 2005 metais atliktas tyrimas // www.nisc.lt/files/main/Trečiojo sektoriaus institucijų situacija Lietuvoje1.pdf
31. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2006 m. birželio 6 d. nutarimas // *Valstybės žinios*. 2006, Nr. 65-2400.
32. Lietuvos Respublikos nacionalinio saugumo strategija (2017 m. sausio 17 d. Lietuvos Respublikos Seimo nutarimo Nr. XIII-202 redakcija). // www.kam.lt
33. Lietuvos Respublikos svarbiausių dokumentų rinkinys (1990 m. kovo 11 d. - 1990 m. gegužės 11 d.). Vilnius: Mintis, 1990.
34. Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos įstatymas. <<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9C9FA25983BC>>
35. *Lietuvos teisė 1918-2018 m. Šimtmečio patirtis ir perspektyvos*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2018.
36. Lietuvos TSR įstatymas papildyti Lietuvos TSR konstituciją (Pagrindinį įstatymą) 77¹ straipsniu // Valančius K. L. *Lietuvos valstybės konstitucijos*. Vilnius Ekonomikos mokymo centras, 2001.
37. Lietuvos TSR įstatymas pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos 168 ir 169 straipsnius // Valančius K. L. *Lietuvos valstybės konstitucijos*. Vilnius Ekonomikos mokymo centras, 2001.
38. Lietuvos visuomenė išlieka menkai organizuota. < www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.
39. Maslow, A. *Psichologijos duomenys ir vertybių teorija // Gėrio kontūrai*. Vilnius: Mintis, 1989.
40. NSGK patvirtino tyrimo dėl neteisėto poveikio politikams išvadas. <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/214295/nsgk-patvirtino-tyrimo-del-neteiseto-poveikio-politikams-ismadas>>
41. *Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 1998*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999.
42. Parsons W. *Viešojo politika*. Vilnius: Eugrimas, 2001.
43. Popper, K. R. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998.
44. Reynolds P.A. *An Introduction to International Relations*. London: Longman, 1980.

45. Referendumas dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje 2003 m. gegužės 10-11 d. Rinkimų rezultatai. <http://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/rinkimai/2003/referendumas/rezultatai/rez_1_16.htm>
46. Sakalas, A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? // *Lietuvos žinios*, 1998 gruodžio 8, Nr. 150.
47. Seligman A. B. Pilietinės visuomenės idėja. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
48. Simis, K. U.S.S.R.: *The Corrupt Society: The Secret World of Soviet Capitalism*. New York: Simon & Schuster, 1982.
49. Stačiokas, S. Pasruošimas stojimui į ES: Konstitucinio Teismo praktikos tarptautinis ir lyginamasis aspektai // *Stojimo į Europos Sąjungą ir Konstitucija*. Vilnius: Eugrimas, 2000.
50. Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008.
51. Šlapkauskas, V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // *Jurisprudencija*, 2011, t. 19(11).
52. Šlapkauskas, V. Kodėl nesusklosto lietuvių tautos pilietinė visuomenė ir jos teisinė kultūra? // *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990–2007 m.)*. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009.
53. Šlapkauskas, V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika // *Jurisprudencija*, 2006, 4(82).
54. Šlapkauskas, V. Teisinės sistemos disfunkcija - silpnos socialinės politikos požymis // *Socialinis darbas*, 2006, Nr. 5(1).
55. Šlapkauskas V. Šiuolaikinis socialinis pasaulis: diskurso problema // Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. – Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
56. Šlapkauskas, V. Socialinės sistemos deviacijos apibrėžties problema: dalies visuomenės narių atstūmimas // *Socialiniai mokslai. Sociologija*. Kaunas: Technologija, 1998, Nr. 4(17).
57. Šlapkauskas, V. Der Charakter der Evolution einer modernen Soziokultur // *Litauische Gespräche zur Pädagogik: Humanismus. Demokratie. Erziehung*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1999.

58. Šlapkauskas, V. Institucinė deviacija: situacijos apibrėžtis ir interpretacijos problema // *Lietuvos Mokslas*, 1997, V tomas, 15 knyga. Vilnius: "Lietuvos mokslo" redakcija, 1997.
59. Taylor, Ch. Autentiškumo etika. Vilnius: Aidai, 1996.
60. Taljūnaitė, M. Tautinio identiteto tyrimai Lietuvoje (iki 2005 m.) // *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*. Sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė. Kaunas : Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
61. The Constitution Of The Republic Of Lithuania. <<http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>> .
62. The Informacion of **Transparency International - Lithuania** <http://transparency.lt/media/filer_public/2013/01/22/ti_ksi_2006.pdf>
63. Tomlinson J. Globalizacija ir kultūra. Vilnius: Mintis, 2002.
64. Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004.
65. Vaišvila, A. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius: Litimo, 2000.
66. Venckūnas, V. "Bananų balius": Ilga trumpo mitingo istorija < <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-09-28-valius-venckunas-bananu-balius-ilga-trumpo-mitingo-istorija/88587>>
67. Žalimas, D. Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2005.
68. Žilys, J. Iš konstitucionalizmo istorijos. 1991 m. vasario 9 d. apklausa (plebiscitas) Lietuvos konstitucionalizmo požiūriu // *Justitia*, 2001.
69. Žiliukaitė, R., Ramonaitė A., Nevinskaitė, L., Beresnevičiūtė, V., VINOGRADNAITĖ, I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006.
70. Бергсон А. Два источника морали и религии. Москва Канон, 1994.
71. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004.
72. Гелнер Э. История свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва: Ad Marginem, 1995.

Evolution of Social - Legal Behavior of Lithuanian Society - source of latent challenges for national security

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Mykolas Romeris University

Summary

This science study presents the evolution of social and legal behavior features of Lithuanian society over the last thirty years. The aim of the research is to reveal the features of socio-legal behavior of the society, the functionality of which: 1) limits the development of an open civil society; 2) make new challenges to national security. The research is based on methodological sociology of law and socio-cultural anthropology research. The structure of the scientific study consists of the following parts:

1. The concept of the relationship between open (civil) society and national security.
2. The behavior of consumer society caused by globalization is a challenge to national security.
3. Basic ideas of social behavior and their impact on the formation of legal identity of society.
4. Features of the development of legal identity of Lithuanian society

Conclusions:

1. The socio-legal behavior of the society and legal identities are formed, evolved and transformed within the limits of state protection of real functioning legitimacy. Therefore, by the time of globalization, the relationship between open (civil) society and national security was based on the legal culture of personality and society. Civil society's legal culture is a system of achievements that it has achieved by protecting, restoring and improving the constitutional legal conditions of its existence. Its conception is based on three interrelated parameters of legal existence: the state of law, the extent of the lawful behavior, the level of legal consciousness. These parameters of legal

existence cover the entire society and its members. If the society is in a poor state of law, it is a signal of ill-conceived behavior in society and its low level of legal consciousness. This means that the status of any parameter in civil society is directly reflected in other parameters and determines the description of the entire legal culture.

2. The rise of globalization leads to the growth of consumerism and its most important feature - mobility. It is a mobile consumer society that is interested in the development of openness to movement. This explains why, on the one hand, the search for new experiences of members of the public is actualizing. But, on the other hand, the nature of consumer society - agility - also determines that its members cannot commit to long-term commitments to any entity.
3. The study of the development of legal identity of Lithuanian society revealed:
 - Under the political-legal conditions of the Soviet occupation, the legal identity of Lithuanian society has acquired the characteristics of legal identity characteristic of the Soviet society - legal nihilism and corruption;
 - During the period of the restoration of Lithuanian statehood in 1990-1992, the creation of a legal regime became a favorable context for the negative features of the legal identity of the society - legal nihilism, corruption and legalization of the illegitimate nature;
 - Establishment of Lithuanian Statehood in 1993-2000 the period is very controversial in terms of the evolution of the legal identity of society. On the one hand, the constitutional protection of the values of liberal democracy guaranteed political-legal conditions for the establishment of an open (civil) society, but, on the other hand, the legally non-transparent privatization process "actualized" the negative traits of legal identity - legal nihilism, corruption and legal attempts to legalize the mode of non-legal nature;
 - The process of Lithuania's preparation and becoming a member of the EU focused on the development of political-legal consolidation of Lithuania as a rule of law, which was a favorable context for the formation of open (civil) society and its legal identity. However, studies by different authors have revealed that: a) The important elements of the

socio-political identity of Lithuanian society are its moral-emotional traits, which possibly limit the development of Western-oriented civil society; (b) the lack of respect for the Constitution and human rights is characteristic not only of society but also of its political elite; (c) the legal identity of a Western-oriented society was not formed.

- The impact of globalization and the interaction of information technologies is creating a new empirical state of sociality, the essential features of which are the ephemerality and movement of any social entity. The combination of these features of consumer society with the negative features of legal identity - legal nihilism, corruption and attempts to legalize the mode of unauthorized nature - is a serious source of challenges for national security.

Keywords: liberal democracy, open (civil) society, national security, civil society legal culture, globalization, legal identity.

EKONOMINIS SAUGUMAS IR SMULKAUS BEI VIDUTINIO VERSLO POLITIKOS FORMAVIMAS

Žaneta Simanavičienė¹

¹Mykolo Romerio universiteto Ekonomikos ir verslo fakulteto, Viešojo saugumo akademijos Humanitarinių mokslų katedra, Putvinskio 70, LT-44211, Kaunas

Telefonas 837 30310

El. paštas: zasiman@mruni.eu

Anotacija. Monografijoje nagrinėjama ekonominio saugumo teorija, pateikiama ekonominio saugumo sąvoka bei ekonominio saugumo objektas. Dabartiniu metu būtina įvertinti grėsmes, išskylančias valstybei, regionui, žmogui. Dauguma tų grėsmių būna ekonominio pobūdžio. Todėl monografijoje ir išryškintas ekonominio saugumo vaidmuo, pateikiamos jo sąsajos su įvairiomis sritimis. Viena plačiau nagrinėjamų sričių monografijoje yra ekonominio saugumo ir smulkaus bei vidutinio verslo politikos formavimosi ypatumai. Todėl monografija sąlyginai padalyta į dvi dalis: ekonominę saugumą ir smulkų bei vidutinį verslą. Analizuojama smulkaus ir vidutinio verslo formavimosi politika Lietuvoje.

Pagrindinės sąvokos: ekonominis saugumas, nacionalinis saugumas, nacionalinio saugumo koncepcija, ekonomikos valstybinis reguliavimas, smulkus ir vidutinis verslas, verslo formavimo politika.

ĮVADAS

Paskutiniu metu ekonominio saugumo teorija tapo viena svarbiausių ekonomikos mokslo dalių. Kiekvienos valstybės veikloje ekonominio saugumo problema yra svarbi ir prioritetinė. Kiekviena žmogaus veikla pasižymi tam tikromis grėsmėmis ir rizikomis, kurias būtina įvertinti įgyvendinant visuomenės, verslo, asmens tikslus. Iš kitos pusės, dėl ekonominio vystymosi netolygumų, įvairių galimybių, saugumo reikšmė didėja. Neįvertinus saugu-

mo ir ekonominių reformų pasekmių žmogui, visuomenei, valstybei, gali būti patiriamos skaudžios nesėkmės, kurios gali net sužlugdyti valstybę, visuomenės gyvybingumą. Todėl dabartiniu metu šalies ekonominis saugumas įgauna ypatingai svarbų vaidmenį, nes jis parodo teisingų socialinių-ekonominių sprendimų kryptį ir vaidina pagrindinį vaidmenį įvertinant ekonominio augimo varomąsias jėgas.

Ekonominio saugumo sąvoka pradėta vartoti JAV apie 1930 metus, kada šalis ieškojo kelių išeiti iš ekonominės krizės. 1934 m. JAV prezidentas F. Ruzveltas sudarė specialų ekonominio saugumo Federalinį komitetą, kurio paskirtis buvo normalizuoti ir stabilizuoti socialinę padėtį šalyje, sukuriant teisės aktus, skirtus bedarbių socialiniam draudimui ir valstybiniam pensijų kaupimui. Nuo to karto ekonominio saugumo klausimas visada buvo svarbus, o atstrėjant ekonominei situacijai, įgaudavo vis aktualesnę reikšmę. Visame pasaulyje ekonominiam saugumui mokslininkai skiria didelį dėmesį. Augant pasaulinei konkurencijai ir atsirandant naujoms strateginėms rizikoms, kurias pagilino pasaulinė finansinė krizė, ekonominio saugumo vaidmuo didėja, todėl ypač svarbu surasti ryšį tarp ekonominio saugumo ir smulkaus bei vidutinio verslo, nes smulkios ir vidutinės įmonės – viena iš esminių rinkos santykiais pagrįstos ekonomikos komponentų, turinti lemiamą įtaką regiono ekonominiam augimui ir socialinių santykių stabilumui. Mažas kapitalo poreikis, greitas reagavimas į rinkos pokyčius ir lankstumas prisitaikant prie jų, naujas rinkų ar nišų užpildymas, konkurencijos didelėms įmonėms sudarymas, stambių įmonių aptarnavimas, naujų ir dažnai geresnės kokybės produktų, paslaugų, gamybos procesų sukūrimas, palanki šeimyninio verslo forma, efektyvi specialistų kvalifikacijos kėlimo galimybė – tai pagrindiniai smulkių ir vidutinių įmonių privalumai, atskleidžiantys jų efektyvumą ir svarbą.

Monografijos objektas – ekonominis saugumas ir smulkaus bei vidutinio verslo politika.

Monografijos tikslas – išanalizuoti ekonominį saugumą, atskleidžiant jo vystymosi koncepcijas, atskleisti kaip buvo formuojama smulkaus ir vidutinio verslo politika ir kaip ji buvo įgyvendinama.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, statistinių duomenų analizė, kokybinės analizės ir dokumentų analizės metodai, taikyti vertinant ekonominio saugumo koncepcijų plėtrą bei smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimą.

Šalia stambaus verslo Lietuvoje sparčiai vystėsi smulkaus ir vidutinio verslo įmonės, kurios susidūrė su daugybe problemų, stabdančių jų verslą. Viena iš problemų – valstybinės veiklos įvertinimo problema. Centralizuotas planinis ūkis paliko deformuotą ekonomiką, kurioje valstybė buvo visažinis monstras. Ji vienintelė bandė atsakyti į pagrindinius ūkio klausimus: ką gaminti, kaip gaminti, kiek gaminti. Išvystytose šalyse šiuos klausimus sprendė rinka. Gal todėl šiandien labai norisi ir verslininkui, ir ūkininkui, ir mokslininkui kuo mažiau izoliuoti valstybinės veiklos objektus nuo daugelio jai anksčiau priklaususių veikimo sferų. Aišku, valstybė turi atlikti tam tikrą vaidmenį vystant verslą, viena vertus, papildydama rinkos santykius valstybinio reguliavimo elementais, o kita vertus – ne rinkos metodais spęsdama tuos klausimus, kurių rinka efektyviai spręsti negali. Todėl viešo administravimo požiūriu labai svarbu išanalizuoti, kaip formavosi smulkaus ir vidutinio verslo (toliau, SVV) politika, kaip ji buvo realizuota, kokie pasiekti rezultatai.

1. Ekonominio saugumo teorija

Pirmieji samprotavimai apie saugumą pasirodė dar antikos laikais. Pirmas saugumo paminėjimas randamas Senojo Testamento Biblijos Ezechielio knygoje. Išvertus iš graikų kalbos sąvoką *saugumas*, reiškia *valdyti situaciją*. Tokiu būdu Aristotelis saugumo suvokimą susiejo su savęs išsaugojimu.

Pati sąvoka saugumas pradėta naudoti 1190 metais ir reiškė žmogaus dvasios ramybės būseną. Tačiau ši sąvoka iki XVII a. tokiame pavidale buvo naudojama retai. XVII–XVIII a. beveik visos šalys sutarė, kad pagrindinis valstybės tikslas yra bendra gerovė ir saugumas. Šiuo laikotarpiu saugumo sąvoka įgauna naują reikšmę, t. y. rami situacija, realaus pavojaus (fizinio, moralinio) nebuvimas ir taip pat naujos materialinės, ekonominės, politinės sąlygos, atitinkamos organizacijos ir institucijos, padedančios sukurti šią nuostatą. Saugumo sąvokos aiškinimas reikalingas dėl ekonominio saugumo sąvokos detalesnio suvokimo. Dabartiniai modernūs saugumo traktavimo požiūriai išryškėjo palyginti neseniai – XX a. tai sprendė vykstantys karai, revoliucijos padidėjęs technogeninių ir ekologinių katastrofų pavojus. Todėl saugumo sąvoka patyrė pokyčius, transformacijas nuo atskiro individo į visuomenę, valstybę, pasaulinę erdvę. Tokie pokyčiai lėmė saugumo problemos svarbą ir tapsmą kiekvienos valstybės prioritetine politika. Jei teoriniai eko-

nominio saugumo tyrinėjimai datuojami XIX a., tai institucinės struktūros, susijusios su ekonominiu saugumu pradėjo steigtis tik XX a. Ekonominio saugumo sąvoka pasauliniame ekonomikos moksle ir praktikoje pasirodė XX a. Visuotinai priimta, kad sąvoką ekonominis saugumas įvedė JAV prezidentas T. Ruzveltas 1934 metais, kada suvokiant ekonomikos valstybinio reguliavimo būtinumą buvo atsisakyta valstybės nesikišimo į ekonominį gyvenimą klasikinės praktikos ir sukurtas Ekonominio saugumo federalinis komitetas. Nuo to laiko ekonominio saugumo klausimai visą laiką buvo aktualūs.

Priklausomai nuo to, ką reikia laikyti pagrindine nacionalinio ekonominio saugumo grėsme ir kaip su ja kovoti, pasaulyje susiformavo trys pagrindinės ekonominio saugumo mokyklos:

- Kameralizmo koncepcija (nuo XIX a. vidurio);
- Keinsizmo koncepcija (nuo XX a. antros pusės);
- Institucionalizmo koncepcija (nuo XX a. pabaigos).

1.1. Nacionalinio ekonominio saugumo kameralizmo koncepcija

Lotyniško žodžio *camera* viena iš reikšmių – *karalių valstybės įždinė; įstaiga, tvarkiusi karaliaus pajamas*. Kameralistika – specialus administravimo ir ekonomikos žinių disciplinų ciklas, dėstytas viduramžių Europos universitetuose. Kaip nurodo Smalskys V. (2002) kameralizmas Vakarų Europos ekonominės raidos plačiąja prasme buvo vokiškasis merkantilizmo variantas. Jo nuomone, kameralizmas apibendrino XVII–XVIII amžių vokiečių absoliutizmo valstybinės ekonominės politikos teorijų ir praktikos visumą, siekiant centralizuoti ir sukurti vieningą Vokietijos valstybę. Šis mokslas apėmė valdymą, ekonominę politiką, finansus, mokesčius, gyventojų reproduktivumą, teisinius ir techninius gamybos, prekybos ir gėrybių paskirstymo reikalus ir priemones, orientavosi į merkantilistinę ekonomikos raidą. Tai buvo teorija ir praktika, labai daug dėmesio skyrusi viešojo ūkio pajamoms, ypač mokesčiams kaip materialinės tautos gerovės pagrindui. Kameralizmo teorijos rėmė politinės valdžios intervenciją į ūkį ir pabrėžė technologijų reikšmę siekiant valstybės gerovės. Kameralizmas buvo grindžiamas bendruomenės intereso pirmenybe: jis reikalavo individualius interesus palenkti valstybės ir visuomenės interesams. Laikyta, kad valstybė dominuoja virš visų kitų tikslų. Kameralizmo teorijos atspindėjo prūsiškojo absoliutizmo siekius sukurti

vieningą, centralizuotą Vokietijos imperiją ir sustiprinti valstybės kontrolę daugeliui piliečių socialinio gyvenimo sričių. Šia prasme kameralizmas buvo artimas XX a. autoritarinėms Europos politinėms sistemoms.

Nacionalinio ekonominio saugumo teorinės analizės pradininku laikomas vokiečių ekonomistas Fridrichas Listas, kuris vienas iš pirmųjų sukritikavo klasikinę politinę ekonomiją. Visi klasikinės politinės ekonomijos atstovai, pradedant nuo Adamo Smito, savo koncepcijas grindė vienos paradigmos pagrindu. Remiantis klasikine liberalia paradigma, kiekvienas žmogus turi savo asmeninius interesus ir pats sugeba juos apginti savo veikloje. Visuomenė šiuo požiūriu yra kaip individų visuma, o visuomenės interesai – tai mechaninė asmeninių interesų suma. Liberalai-politekonomai geriausia laikė tą visuomenę, kuri labiausiai padeda individams laisvai realizuoti savo asmeninius interesus. Klasikinių liberalų nuomone, valstybė yra kuriama laisvų žmonių nustatytų konstitucinių teisių gynimui. Liberalai laikė, kad ta visuomenė yra geriausia, kuri labiausiai leidžia individams realizuoti savo privačius interesus. Kaip teigia Urbonas (2009) Smito ekonominiu mokymu buvo teigiama, kad žmogui iš prigimties būdingas egoizmas, skatinantis žmogų veikti dėl savanaudiškų paskatų, kad būtų pagerintos gyvenimo sąlygos. Žmogus, stumiamas egoizmo, galvoja apie asmeninę naudą ir veikia pagal prigimtį. Smitas (2004) „ekonominio žmogaus“ sampratą atskleidžia teigdamas, kad žmogus gamindamas kitiems prekes ir paslaugas, keisdamasis darbu ir jo produktais, vadovaujasi siekiu gauti asmeninės naudos. Pagal A. Smitą, „nematomoji ranka“, nepriklausomai nuo „ekonominio žmogaus“ norų ir valios, nukreipia jį ir visą visuomenę geriausių rezultatų ir didžiausios naudos linkme, kai asmeninis interesas iškeliamas aukščiau visuomeninio. Tačiau, būtent tai ir neigė nacionalinių ekonominių interesų egzistavimą. Ekonomistų klasikai manė, kad žmogui rūpi tik vienas poreikis – turėti laisvas rankas, kad savarankiškai užsiimtų ūkine veikla. Bet kurie valstybės veiksmai ginant savo piliečius nuo „svetimų“ (pvz., protekcionistiniai mokesčiai) buvo traktuojami kaip feodalinė atgyvena.

Pirmasis, kuris sukritikavo politinės ekonomijos klasikus buvo vokiečių ekonomistas Frydrichas Listas. Savo monografijoje „Nacionalinė politinės ekonomijos sistema“ (1841) jis pagrindė politinę ekonomiją ne kaip idealios visuomenės įstatymų universalią sistemą, o kaip istorinį mokslą. F. Listas išskyrė tautos ekonominio vystymosi 5 stadijas, kur kiekvienoje tauta turi ypatingus ekonominius interesus. Tai: medžioklė, gyvulininkystė, žemės ūkis,

žemės ūkio ir pramonės, žemės ūkio, pramonės ir prekybos (Šalčius, 1991, p. 62). Kaip nurodo Gide (1932, p. 287) F. Listas kritikuodamas A. Smitą ir jo pasekėjus teigė, kad A. Smitas ir jo mokykla darė kosmopolitinę prielaidą. Jie galvojo taip, tarytum jau dabar visi žmonės būtų susijungę į vieną didelę bendruomenę, iš kurios karas yra pašalintas. Tokią hipotezę darant, iš tikrųjų, žmonija susideda tik iš atskirų asmenų, jų individualiniai interesai teturi reikšmės ir negalima pateisinti jokių kliūčių jų ekonominei laisvei. F. Listas įrodinėja, kad laisva prekyba yra pelninga pirmiausia pažangioms tautoms. F. Listas laikė tautas ne vien tik moralinėmis ir politinėmis bendruomenėmis, istorijos sukurtomis, bet ir ekonominėmis bendruomenėmis. F. Listas teigė, kad lygiai kaip tauta politiškai stiprėja dėl moralinio jos piliečių sąjungos, taip ir ekonominė jos sąjunga didina kiekvieno iš jų produktyvinę energiją ir gero- vę. Ir kaip valdžiai yra jos prievolė išlaikyti ekonominę vienybę. (Gide, p. 306). F. Listas praplėtė klasikinių ekonomistų politinį akiratį įvesdamas susirūpini- mą ekonominiu progresu. F. Listas tyrinėja ūkį dinamiškai, jo nuolatiniame skleidimosi procese. Jis grynė savo šalies (Vokietijos) kompleksinio vystymo idėją, sujungiant gamyklinę pramonę su žemdirbyste. F. Listas reikalavo įvesti protekcionizmo politiką, kad apgintų silpną Vokietijos pramonę nuo pigių importinių prekių konkurencijos. Jo nuomone, neišvengiamas kainų kėlimas dėl protekcionizmo politikos bus kaip priemonė tautos pramoninio mokymo, Vokietijos nacionalinių ekonominių interesų gynimas.

F. Listas laikomas kameralizmo teorijos atstovu, tyrinėjančiu valstybinio ūkininkavimo problemas. Jo sukurta nacionalinių ekonominių interesų ir nacionalinio ekonominio saugumo teorija akcentuojanti išorės ekonomines grėsmes galima vadinti kameralizmo mokykla. Kameralistinis nacionalinio ekonominio saugumo suvokimas numato, kad centrinė valdžia, inicijuodama importo ribojimo įstatymus, sukurdamą muitines ir pasienio tarnybas, kovojančias prieš kontrabandą, yra atsakinga už saugumo užtikrinimą.

1.2. Ekonominio saugumo keinsistinė koncepcija

Nacionalinio ekonominio saugumo apsauga iki XX amžiaus buvo reika- linga daugiausia periferinėms valstybėms. Tačiau jau pirmoje XX amžiaus pusėje, net ir išsivysčiusios valstybės pripažino pavojingų grėsmių ekonomi- niam saugumui egzistavimą. Iš esmės pasikeitė tokių grėsmių ir kovos ke-

lių su jomis supratimas. Periferinės šalys (prie kurių iki XIX a. priklausė ir Vokietija) konkuruojant su ekonomiškai išsivysčiusiomis šalimis matė išorės grėsmes nacionaliniam ekonominiam saugumui. Didžiosios depresijos Amerikoje metu ir kitos aukštai išvystytos šalys buvo ant ekonominės katastrofos ribos. Todėl atsirado suvokimas, kad nacionaliniam ekonominiam saugumui svarbus ne tik išorės, bet ir vidaus pasipriešinimas įvairioms grėsmėms.

Didžioji depresija, praktiškai apėmusi visą kapitalistinį pasaulį, pakeitė ekonomikos struktūras. Ekonomika buvo kritinės būklės, dėl sumažėjusios paklausos industrinėse valstybėse krito eksportuojamų žaliavų kainos Lotynų Amerikos, Afrikos ir Azijos šalyse. Industrinių valstybių vyriausybės dėl krizės apribojo importo prekybą, nes siekė padidinti užimtumą ir šalyje gaminamų prekių paklausą. Tokia politika netiesiogiai didino nedarbą kitose užsienio šalyse. Kai beveik visos pasaulio valstybės ėmė laikytis tokios politikos, tarptautinę prekybą ištiko didžiausias nuosmukis ir nedarbas pasauliniu mastu pasiekė kritinį lygį. Tai buvo pati giliausia ir ilgiausia iki tol buvusi krizė, ypač pažeidusi JAV ir labiausiai išsivysčiusias Vakarų Europos šalis. 1929–1933 m. Pasaulinė ekonominė krizė ir po jos, vos suspėjęs pereiti į pakilimą, prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas pareikalavo esminių ekonominių pokyčių. Ekonomistų tarpe nebuvo vieningos nuomonės dėl nuosmukio priežasčių. Buvo siūlomi įvairūs išėjimo iš ekonominės krizės receptai.

Ekonominės teorijos naują paradigmą, taip pat naują priėjimą prie nacionalinio ekonominio saugumo suvokimo suformulavo 1930 m. anglų ekonomistas D. M. Keinsas. Jo nuomone, nacionalinės ekonomikos pagrindinės grėsmės yra ne užsienio prekių konkurencija, o nedarbas ir ekonominė depresija. Savo knygoje „Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija“ (1936), D. M. Keinsas nurodė, kad norint susidoroti su grėsmėmis, valstybė turi aktyviai reguliuoti ūkinę veiklą ne tik valstybinių užsakymų bei subsidijų pagrindu, bet ir vykdydama tiesioginę konkurencijos kontrolę. Jis teigė, kad „materialinis skurdas skatina perversmus kaip tik esant tam tikroms sąlygoms, kurios mažiausia duoda progos eksperimentams. Materialinė gerovė slopina tas pastangas, kurioms esant galima būtų ryžtis daryti perversmus.... Mūsų uždavinys yra sukurti tokią visuomenės organizaciją, kuri kiek galint būtų produktingesnė, neįžeisdama mus patenkinančio gyvenimo idėjų“ (Šalčius, 1991, p. 374). Jo nuomone, viešaisiais darbais, didinant valstybės poveikį užimtumui skatinant paklausą galima sumažinti grėsmes ekonomikai.

Keinso pasekėjai išvystė toliau nacionalinę ekonominio saugumo koncepciją. Nacionalinio ekonominio saugumo koncepcijoje pagrindinis dėmesys buvo skiriamas nacionalinio ekonominio augimo vidinėms makroekonominėms sąlygoms. Ši koncepcija vadinama keinsistine versija. Tačiau, kaip parodė praktika, teorija buvo nebaigta. Esant tam tikroms aplinkybėms, valstybė iš tikrųjų, įsikišdama į rinką, gali paskatinti ekonomikos augimą ir sukelti bumą, tačiau įsikišimas į rinką visuomet ir neišvengiamai sukelia neigiamus padarinius: infliaciją, neefektyvų išteklių pasiskirstymą rinkoje, dėl didelių mokesčių mažėjančią rinkos dalyvių motyvaciją veikti, verslo ciklą, kuris galiausiai baigiasi nuosmikiu ir depresija. Mažėjant Keinsistinės teorijos įtakai, atgimė neoklasikinė ekonominė teorija. Jeigu keinsistai propagavo valstybinio reguliavimo išmintį, tai neoklasikai XX a. antroje pusėje pabrėžė jos ribotumą. Nors neoklasikai siūlė iš esmės skirtingus metodus kovojant su nacionalinio ekonominio saugumo grėsmėmis, tačiau jie priėmė už pagrindą keinsistų pasiūlytą nacionalinio ekonominio saugumo interesų suvokimą. Jeigu neoklasikai deklaravo, kad vienintelis ekonominis subjektas yra individas, tai *defakto* jie priėmė keinsistinį suvokimą, kad egzistuoja bendravalstybinės ekonominės problemos (nedarbas, infliacija, augimo tempų mažėjimas), kurių egzistavimas yra apsprendžiamas nacionalinės ekonomikos vidiniu išsivystymu.

1.3 Nacionalinio ekonominio saugumo institucinė koncepcija

XX a. pabaigoje įvyko neoklasikinės ekonominės teorijos krizė. Šiuolaikiniai ekonomistai vis labiau pradėjo abejoti ekonominio žmogaus modeliu, o įvairių šalių valstybės pradėjo abejoti neoklasikų siūlomų priemonių efektyvumu. Prioritetine ekonomine teorija tampa institucionalizmas – ekonominė paradigma, kuri akcentuoja dėmesį į ekonomines „žaidimo taisykles“ – institutus. Kaip nurodo Urbonas (2009) institucionalizmas kaip savarankiška ekonomikos teorijos kryptis susiformavo Jungtinėse Amerikos Valstijose XIX-XX amžių sandūroje, kritikuojant neoklasikinę mokyklą, kuri tuo metu ekonomikos teorijoje viešpatavo. Šios krypties analizės esmė – socialinio ir ekonominio vystymosi ekonominės ir neekonominės problemos, kurių sprendimų varomoji jėga kartu su materialiniais veiksniais yra dvasiniai, moraliniai, teisiniai ir kiti socialiniai veiksniai, nagrinėjami istoriniame kontekste. Tyrimų

objektas – institutai, kurie analizuojami kaip visuma, neskirstant jų į pirminius ir antrinius, nepriešinant vienu kitiems, nepateikiant kaip sistemas.

Vienas svarbiausių nacionalinio ekonominio saugumo institucionalizmo teorijų kūrėjas buvo Peru ekonomistas Ernando de Soto, kuris buvo šešėlinės ekonomikos specialistas. 1989 m. išleista E. de Soto monografija „Kitas kelias“ (Soto, 1989) padarė mokslininkų nuomonės perversmą dėl šešėlinės ekonomikos vaidmens ir reikšmės rinkoje. E. De Soto pagrindinis atradimas – tai iš esmės šešėlinės ekonomikos priešasčių naujas supratimas ir aiškinimas. Pagrindinis mokslininko atradimas – iš principo naujas priėjimas aiškinant šešėlinės ekonomikos augimo priežastis. Pagrindinė priežastis slypi ne atsilikimas ar migrantų ir vargšų kriminalinėje situacijoje, kurie nesugeba rasti sau vietos legaliaame sektoriuje, o per daug didelis biurokратиškumas, trukdantis laivų konkurencingų santykių plėtrai. Kitaip tariant, mokslininkas apvertė nuo galvos ant kojų šešėlinės ekonomikos ir legalaus verslo kokybinę analizę periferinėse ir pusiauperiferinėse valstybėse. Buvo laikoma, kad legalus sektorius yra šiuolaikinės ekonominės kultūros nešėjas, o šešėlinis sektorius – ūkinės veiklos stabdys. Iš tikrųjų, įrodinėjo Peru mokslininkas, šalių legali ekonomika apipinta merkantiliniais pančiais, kada šešėlinio verslo atstovai nustato demokratinę ekonominę tvarką, organizuodami savo privatų verslą laisvos konkurencijos principais.

Merkantilizmas kaip rinkos ekonominė teorija susiformavo XVIII amžiaus pabaigoje. Merkantilizmas – ekonominės pažiūros ir idėjos, pabrėžiančios mainų, prekybos ir aukso, kaip tautos gerovės šaltinio, svarbą, taip pat jis iškelia valstybės proteguojamas eksporto vaidmenį užsienio prekyboje (Urbonas, 2009, p. 42). Soto nurodo, kad (Soto, 1989) merkantilizmas buvo politizuota sistema, kurioje verslininkų elgesys buvo detaliam reglamentuojamas. Valstybė neleisdavo vartotojams spręsti, kas turi būti gaminama, valstybė turėjo teisę išskirti ir vystyti tas ekonomines veiklos rūšis, kurias laikė pageidaujamos ir draudė valstybei neįtinkamas veiklas. Šitas tikėjimas valdininkų aukštesne išmintimi senai pamirštas išvystytose valstybėse. Tačiau periferijoje nurodyta merkantilizmo politika ir toliau išlieka. Būtent ši merkantilizmo politika sukuria administracinius barjerus – neefektyvias, brangiai kainuojančias ir imlias laikui taisykles, kurios reglamentuoja ūkinės veiklos registravimą ir veiklą. Kaip nurodo mokslininkas, pagrindinė masinės šešėlinės ekonominės veiklos priežastis yra teisinio režimo neefektyvumas, kada

įmonės gerovė priklauso mažiausiai nuo jos geros veiklos, o daugiausia nuo valdžios uždedamų išlaidų. Verslininkas, kuris turi ryšių su valdininku, veikia geriau. Tokiu atveju pagrindinė nacionalinio ekonominio saugumo grėsmė yra ne rinkos nesėkmė, o valstybės nesėkmė. Soto nuomonė, kad pasitraukti nuo smurto ir skurdo reikia pripažinti nuosavybę ir žmonių darbą, kuriuos dabartiniu metu legalus sektorius atstumia. Jo nuomone, vietoj riaušių turi būti bendradarbiavimas ir atsakomybė.

Reziumuojant galima teigti, kad pagal Soto institucinę versiją, nacionalinio ekonominio saugumo pagrindinės grėsmės yra administraciniai barjerai: „blogi“ įstatymai ir (arba) blogas „gerų“ įstatymų vykdymas. Realios arba potencialios nacionalinės ekonomikos grėsmės gali būti sukuriamos ir užsienio konkurentų (pagal F. Listą), ir rinkos nesėkmė (pagal D. M. Keinsą) ir valstybės nesėkmėmis (pagal E. de Sotą). Nacionalinės politikos tikslas yra išvengti pavojingiausių grėsmių neeikvojant ribotų išteklių.

Prioritetų pasirinkimas apsaugant nacionalinę ekonominę saugumą pirmiausia yra nustatomas pagal tai, kokioje grupėje yra konkreti valstybė. Labiau išsivysčiusioms valstybėms, ko gero, aktualiausias yra Keinso požiūris, mažiau išvystytoms valstybėms – E. de Soto požiūris. F. Listo požiūris tinka visoms šalims, tik galbūt yra labiau antraeilis.

Apibendrinant galima teigti, kad egzistuoja trys nacionalinio ekonominio saugumo pagrindinės paradigmos – kameralistinė, keinsistinė ir institucionalistinė. Jos neatmeta viena kitos, o papildo (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Ekonominio saugumo teorinės koncepcijos.

Apibūdinimas	Kameralizmo teorija	Keinsistinė teorija	Institucinė teorija
Atsiradimo laikas, koncepcijos pradininkas	1840 m. F. Listas	1930 m. Dž. M. Keinsas	1980 m. E. de Soto
Pagrindinės grėsmės ekonominiam saugumui suvokimas	Konkurencija ar kiti užsienio valstybių veiksmai	Rinkos „kritimas“ – ekonominio augimo nestabilumas, nedarbas, infliacija	
Dėl ekonominio saugumo kovos tikslas	Ekonominė nepriklausomybė	Ekonominis ir socialinis stabilumas	Nuosavybės teisių apsauga

Dėl ekonominio saugumo kovos metodai	Protekcionalizmo politika	Gamybos, užimtumo ir pinigų apyvartos valstybinis reguliavimas	Biurokratinių procedūrų ir mokesčių sumažinimas, kova su korupcija ir biurokratija
--------------------------------------	---------------------------	--	--

Šaltinis: sudaryta autorės

2. Ekonominio saugumo suvokimas

Ekonominio saugumo kategorijos esmės ir turinio apibrėžimas leidžia atsakyti į klausimą, ką nagrinėja ekonominis saugumas kaip mokslinis dalykas. Ekonominio saugumo dalykas iš vienos pusės yra susijęs su ekonominės sistemos, ūkio subjektų, jų dalių objektyvių apsaugos savybių sugebėjimu pasipriešinti grėsmėms ir, iš kitos pusės, su konkrečiomis valstybės funkcijomis kaip makroekonominio regulatoriaus užtikrinant ekonominį saugumą ir tam tikslui kuriant specialius institutus.

Ekonominio saugumo suvokimas ir apibūdinimas kilo iš kelių sričių sandūros; ekonomikos ir politikos. Ko gero, todėl ir dabartiniu metu, nėra vieningo ekonominio saugumo suvokimo, sampratos. Dažnai mokslininkai nagrinėdami ekonominio saugumo esmę duoda nuosavus apibrėžimus, naudodami įvairiais deriniais ekonominio suvereniteto, nepriklausomybės, stabilumo, tvarumo, ekonominių interesų kategorijas.

Užsienio mokslininkų nuomone valstybės ekonominis saugumas yra pirminis ir yra apspręstas valstybės suvereniteto būtinumu, priimant vidinius sprendimus, taip ir tarptautine padėtimi; šalies ekonominio savarankiškumo išsaugojimu, pasiekto gyvenimo lygio kėlimu.

Trumpai paanalizuosime ekonominio saugumo sampratos raidą Jungtinėje Amerikos Valstijose, Japonijoje, Europos Sąjungoje, Kinijoje, Rusijoje, Lietuvoje. Ekonominio saugumo sąvoka buvo panaudota dėl kito termino naudojimo – nacionalinis saugumas. Nacionalinio saugumo koncepcija (Kazlauskas, 2010; MacFarlane, 2006) kaip valstybės tvaraus vystymosi filosofija buvo susijusi su taip vadinamais Vestfalijos taikos (1648) įvykiais, kurių metu suverenios valstybės, valdomos nepriklausomo valdovo koncepcija tapo naujos tarptautinės tvarkos pagrindu nacionalinėse valstybėse. Anksčiausiai nacionalinė saugumo koncepcija buvo paminėta Jeilio universitete (JAV) 1790

metais. Nacionalinio saugumo istorinis suvokimas įtraukė politinę, karinę ir ekonominę sritis. Teodoras Ruzveltas 1904 m. savo pranešime JAV Kongresui pagrindė Panamos kanalo sujungimą kaip nacionalinio saugumo interesą (Diaz-Espino, 2014). 1934 m. Didžiosios depresijos metu vėl išrinktas JAV prezidentu Franklinas Ruzveltas savo pranešime tautai pavartojo žodžių junginį – nacionalinis ekonominis saugumas. 1934 m. JAV buvo sukurtas pirmasis „Ekonominio saugumo Komitetas“, kurio veiklos pagrindinis tikslas buvo socialinės aplinkos stabilizavimas šalyje. Nacionalinio saugumo koncepcija tapo pagrindiniu JAV tarptautinės politikos principu 1947 m., kada 26 liepos prezidentas Gari Trumenas pasirašė „Nacionalinio saugumo aktą“. Būdamas JAV prezidentu Bilas Klintonas sukūrė „Nacionalinį ekonominį komitetą dėl nacionalinio ekonominio saugumo priemonių sukūrimo ir palaikymo“. Kiekvienais metais JAV administracija rengia ir spausdina dokumentą „Nacionalinio saugumo strategija“, kuris yra kaip demokratinio kurso deklaracija, kur numatomos galimybės ir iššūkiai, su kuriais šalis gali susidurti. Šios strategijos turinys įstatymiškai yra griežtai reglamentuojamas:

1. JAV interesai, tikslai ir siekiai, kurie yra tarptautinio pobūdžio ir gyvybiškai svarbūs JAV nacionalinio saugumo užtikrinimui.
2. Išorės politikos kryptys, tarptautinių įsipareigojimų pobūdis ir JAV karinių galimybių lygis, kurie turi sulaukyti agresiją prieš Amerikos valstybę ir realizuoti nacionalinio saugumo strategiją.
3. Pasiūlymai, susiję su trumpalaikiais ir ilgalaikiais politinių, ekonominių, karinių ir kitų amerikietiškos valstybinės galios elementų panaudojimu apsaugant nacionalinius interesus ir gyvybiškai svarbių JAV nacionaliniam saugumui tikslų ir siekių pasiekimas.
4. JAV galimybių įvertinimas realizuojant nacionalinę saugumo strategiją.
5. Visi kiti duomenys, kurie būtini JAV Kongreso informavimui apie nacionalinio saugumo strategiją. Numatomas dvejetainis dokumento pateikimo būdas; slapta ir viešas.

Iki Antro pasaulinio karo daugiau buvo naudojama gynybos, gynybinio pajėgumo sąvoka. 1947 m. JAV buvo priimtas įstatymas „Apie nacionalinį saugumą“ ir prie Prezidento sukurta Nacionalinio saugumo taryba. Būdamas JAV prezidentu Bilas Klintonas sukūrė „Nacionalinį ekonominį komitetą dėl nacionalinio ekonominio saugumo priemonių sukūrimo ir palaikymo“.

Amerikos mokslininkų nuomone (Machovsky, 1985; Maull, 1984; Murdoch, 2001), ekonominis saugumas turi atitikti dvi sąlygas:

- šalies ekonominio savarankiškumo išsaugojimas, šalies gebėjimai sa-
viems interesams, liečiantiems ūkio plėtrą, priimti sprendimus;
- išlaikyti jau esamą gyvenimo lygį ir jo tolesnis augimas.

Machovskij (1985) laikosi nuomonės, kad ekonominis saugumas turi už-
tikrinti aukštą nepriklausomybės nuo partnerio laipsnį gyvybiškai svarbiais
ekonominiais parametrais, t. y. kurie gali lemti net politinius sprendimus ir
gali būti nepriimtini komerciniu požiūriu. Maull (1984) ekonominį saugumą
apibūdina kaip aštrių grėsmių pagrindinėms vertybėms nebuvimą. Ši grėsmė
iškyla, kai išorės ekonominiai parametrai taip pasikeičia, kad atsiranda sąlygos
gebančios sunaikinti esamą socialinę-politinę sistemą. Dar konkretesnis yra
Murdoch (2001), kurio nuomone grėsmė kyla tik tada, jei įvyksta pokyčiai:

- pajamų ir turto apimtyje ir pasiskirstyme;
- užimtumo lygyje, infliacijoje, atsiradus galimybei gauti žaliavų tieki-
mo rinkoje ir pan.
- ekonominiame suverenumo, t. y. galimybė kontroliuoti platų politi-
kos instrumentų ir resursų ratą.

Tokiu būdu, amerikiečių specialistų nuomone, esmė suvokiant ekono-
minį saugumą – valstybės suverenumo užtikrinimas priimant tiek vidinius
politinius klausimus, tiek išorinius. Tokiu požiūriu ekonominis saugumas
suprantamas visų pirma kaip šalies interesų gynimas. Tačiau pilnavertė ekono-
minio saugumo mokslinė kategorija JAV nebuvo suformuluota. Kitokia
padėtis susidarė Europos Sąjungoje.

Europos Sąjungoje sąvoka *ekonominis saugumas* turi dvi prasmes. Pirmą
prasmę susijusi su Europos Sąjungos pozicija pasaulinėje ekonominėje siste-
moje. Europos Sąjungos oficialiame portale Europa.eu surinktos įvairios nuo-
rodos, susijusios su Europos Sąjungos ekonominiais tikslais ir sąvokos *ekono-
minis saugumas* interpretacija. Europos Sąjunga pabrėžia europinės integra-
cijos ir konkurencingos pasaulinės ekonomikos globalizacijos proceso svarbą.
Palyginus su kitomis pasaulio valstybėmis istoriškai, Europos valstybės turi
mažiau kiekybinių resursų ir darbingų gyventojų. Stambiausia oficiali orga-
nizacija, užsiimanti saugumo kompleksiniais saugumo klausimais Europoje
yra Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija (ESBO, angl. Orga-
nization for Security and Co-operation in Europe, OSCE) – didžiausia pasau-

lyje regioninė tarptautinė organizacija, plėtojanti priemones, skirtas mažinti karinės konfrontacijos ir sustiprinti saugumą Europoje. Ji vienija 57 valstybes, esančias Šiaurės Amerikoje, Europoje ir Centrinėje Azijoje (<https://www.osce.org/>). Įkurta 1973 m. liepos 3–7 d. JAV, Kanados, 33 Europos šalių užsienio reikalų ministrų konferencijoje Jungtinių Tautų Organizacijos Chartijos VIII dalies kontekste kaip Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Konferencija (ESBK), pervadinta 1995 m. sausio 1 d. 2011 m. organizacijai pirmą kartą pirmininkavo Lietuva. ESBO saugumo koncepcija sudaryta iš keleto komponentų. Tai – politinis ir karinis matmuo, sudarantis vadinamąją „pirmąją pintinę“, ekonominis matmuo – „antroji pintinė“ ir žmogaus teisės bei su tuo susiję klausimai – „trečioji pintinė“. Sprendimai priimami konsensuso principu.

Prancūzijoje ekonominio saugumo klausimai pradėti nagrinėti dvidešimto amžiaus penkiasdešimtaisiais metais ir didelis dėmesys skiriamas verslo ekonominiam saugumui. 90-ųjų metų pabaigoje Prancūzijos vyriausybė priėmė keletą norminių aktų, kuriais buvo siekiama pagerinti socialinį ir ekonominį verslo subjektų saugumą. Tai buvo būtina dėl Prancūzijos integracijos į Europos Sąjungos šalis. Prancūzijos socialinis ir ekonominis saugumas dvidešimto amžiaus pabaigoje buvo reguliuojamas trimis kryptimis:

- buvo apibrėžta įmonių nuosavybės apsauga, jų intelektinė nuosavybė, taip pat įmonių nuosavybės teisės ir informacijos apsauga, t. y. visų įmonių turto apsauga;
- buvo įdiegta nuolatinė konkurentų vidaus ir užsienio rinkose stebėsenos sistema ir apibrėžti kriterijai, pagal kuriuos įmonės nusileido konkurentams;
- buvo vykdomas krizių reiškinį ekonomikoje reguliavimas iš valstybės pusės, ir įmonių specialistais, iš kitos pusės. Ypatingas dėmesys buvo skiriamas identifikuoti ir laiku išvengti grėsmių, atsiradusių dėl informacijos trūkumo neefektyvių valdymo sprendimų priėmimo (Definition of Security, 2018).

Priemonės, skirtos užtikrinti Jungtinės Karalystės, Italijos ir Ispanijos įmonių ekonominį saugumą, buvo panašios. Stabili ir įtakinga šių šalių ekonominio saugumo sistema pagrįsta veiksminga reguliavimo ir teisine sistema. Pavyzdžiu gali būti Ispanija (Spain NSS, 2017), kurioje bendrovių ekonominį saugumą užtikrino įstatymas „Dėl nacionalinės pramonės tobulinimo ir apsaugos“. Italijoje Schröder Ch (2008) valstybė remia užsienio įmones, priklausančias nuo Italijos įmonių prekių ir paslaugų.

Japonija yra pirmoji šalis Tolimuosiuose Rytuose, kuri aiškiai parodė gebėjimą pritaikyti pasaulinio valdymo ir technologijų žinias prie iš Azijos visuomenės sąlygų, savo nacionalinių interesų. Japonijos vyriausybė suprato, kad dabartinėmis ekonominėmis sąlygomis, vykstant ekonomikos globalizacijai, konkurencija intensyvėja. Valstybės paramos ir pagalbos visų pirma reikalauja mažosios ir vidutinės įmonės. Reikėtų pažymėti, kad japonai sugeba išlaikyti savo kultūrą, tradicinius institucijų ir santykių pamatus, pakeisti juos tik tiek, kad yra reikalinga, siekiant pagerinti efektyvumą ir konkurencingumą šalies ir jos įmonių postindustrinės eros ir pasaulinio vystymosi laikotarpiu. Ypatingas dėmesys skiriamas valdymo kultūrai ir makroekonominiam reguliavimui. Japonija tapo didžiausiu pasaulyje kreditoriumi, o antrą vietą (po Kinijos) užima aukso ir užsienio atsargų rezervai. Dėl to buvo pasiektas didelis Japonijos įmonių konkurencingumas ir dėl to aukštas šalies socialinis ir ekonominis lygis. Dabartiniu metu Japonijos nacionalinio saugumo strategijoje didelis dėmesys skiriamas ekonomikai ir ekonominiam saugumui. Japonijos 2013 m. Atgaivinimo strategija paragino Japoniją aktyviai naudoti užsienio vystymosi pagalbą, kad būtų įgyta didesnė procentinė dalis pasaulinių infrastruktūros projektų ir medicinos rinkų. Tai leistų atgaivintų Japonijos ekonomiką atsižvelgiant į besivystančių šalių ekonomikos augimą ir remti mažų ir vidutinių įmonių vystymąsi (Kokubun T, Glosserman B., 2018). Prie pagrindinių Japonijos savybių galima priskirti stabilumą, tvarų vystymąsi, mažą infliaciją ir didelį namų ūkių taupymą, palankią investicinę aplinką, kokybę švietimo ir sveikatos priežiūros sistemoje, aukštą gyvenimo lygį, išskirtinę gyvenimo trukmę ir pan.

Japonijos įmonių ekonominis saugumas formuojamas dviem pagrindiniais principais: šalies ekonominio stabilumo plėtra; vidinės aplinkos, padedančios pagerinti šalies nacionalinius interesus sukūrimas. Japonija turi tam tikrų nacionalinių ypatumų, nedidelę užsienio investicijų dalį, santykinį Japonijos visuomenės uždaramą, o tai daro įtaką šalies ekonominiam saugumui.

Bendra Japonijos nacionalinių interesų doktrina atsirado dar XX a. dešimtmečio pradžioje. Ji apėmė kelias sritis: visuomenės saugumą, šalies karinį saugumą ir užsienio ekonominį stabilumą. Be to, pagrindinis ekonominio saugumo politikos uždavinys buvo padidinti Japonijos užsienio politikos įtaką remiantis jos dideliu ekonominiu potencialu. Šio tikslo pasiekimas buvo pasiektas vykdant visapusišką rinkos santykių skatinimą pasaulio ekonomikoje. Japonijos ekonomikos saugumo sistemos pertvarkymo ir plėtros metu

galima buvo nustatyti dvi pagrindines tendencijas. Pirma, tai yra Japonijos ekonomikos įvedimas į pasaulio ekonomiką, antra, jos dalinė autonomija pagal aljansą su JAV. Reikėtų pažymėti, kad kuo daugiau Japonija laiko save įtakinga valstybe, tuo mažiau konservatyvių aspektų lieka jos ekonominio saugumo sistemoje.

Svarbiausia iš šiuolaikinio pasaulio „naujųjų Azijos valstybių“ yra Kinija. Pastaraisiais metais ši šalis užima svarbią vietą ne tik regioniniu, bet ir pasauliniu lygiu. Kinija save pozicionuoja kaip besivystančią šalį. Kinijos ekonomikos specifika (rinka socialistiniame ūkyje), unikali šalies vieta padeda jai stiprinti pasaulinius ekonominius ryšius, suteikia specialų koloritą bendriems visam pasauliui ekonominiams klausimams. Tai ypač taikoma ekonominei saugumo problemai Kinijoje spręsti. Kinijos ekonominio saugumo suvokimo pagrindas yra ekonominis suverenitetas, ypač priimant sprendimus. Tačiau Kinijos mokslininkų nuomone (Zha D., 1999; Zhengyi W., 2004; Harney J. Stearns J., 2018), šiandien Kinijoje nėra priežasčių optimizmui. Ekonominis suverenitetas yra stipriai veikiamas ne tik vidaus, bet ir išorės interesų grupių. Kinijos apsirūpinimas ištekliais vienam gyventojui taip pat yra gerokai mažesnis nei pasauliniai rodikliai. Pramonė yra priklausoma nuo užsienio finansinio kapitalo, kuris išspaudžia visa pelną sau. Daugelis Kinijos įmonių turi paklusti transnacionalinėms korporacijoms ir tampa tik elementas jų gamybos grandinėje. Taigi svarbiausios grėsmės Kinijai yra ekonominio suverenumo srityje. Besivystančioms šalims, tokioms kaip Kinija, ekonominis saugumas geriausiai apibrėžiamas kaip gebėjimas užtikrinti laipsnišką visų gyventojų gyvenimo lygio augimą per nacionalinę ekonominę plėtrą, kartu išlaikant ekonominę nepriklausomybę. Kitaip tariant, ekonominio saugumo srityje yra dvi pusės: konkurencingumas ir nepriklausomas ekonominis suverenumas.

Rusijoje mokslininkai saugumą traktuoja ne tik kaip ekonominę, bet ir filosofinę kategoriją. Nėra vieningos nuomonės dėl saugumo suvokimo. Tačiau Rusijoje galima išskirti stiprias ekonomikos mokyklas, kuriose vykdomi ekonominio saugumo tyrimai: Akademiko Abalkinas L. I. mokykla, Uralo mokslinė mokykla, vadovaujama akademiko Tatarkino. A.I. Abalkino nuomone (1994), ekonominis saugumas – tai visuma veiksnių ir sąlygų, užtikrinančių nacionalinės ekonomikos nepriklausomybę, jos stabilumą ir tvarumą, sugebėjimą pastoviai atsinaujinti ir tobulintis. Abalkino mokyklos ekonominio saugumo tyrimuose galima išskirti tris pagrindines ekonominio saugumo charakteristikas:

- ekonominis saugumas pirmiausia yra apsprendžiamas šalies ekonomikos nepriklausomybe ir jos gebėjimu vykdyti nepriklausomą ekonominę politiką;
- ekonominis saugumas gali būti užtikrinamas tik stabiliai ir tvariai dirbančiose ekonominėse sistemose;
- ekonominis saugumas gali būti palaikomas tik tokiose ekonominėse sistemose, kurios geba pastoviai atsinaujinti ir tobulėti, t. y. pastoviai vystytis.

Uralo ekonomikos mokyklos (2010) nuomone, valstybės ekonominis saugumas yra apsprendžiamas ekonominių, politinių, geopolitinių, ekologinių, teisinių ir kitų sąlygų visuma, kuri sudaro įvairias sąlygas:

- valstybės išgyvenimui prasidedant krizei ir valstybės plėtrai ateityje;
- valstybės gyvybiškai svarbių interesų gynimui atsižvelgiant į išteklių galimybes, subalansuotumą ir plėtros dinamiką bei augimą;
- vidinio imuniteto sukūrimui ir išorės apsaugai nuo destabilizuojančio poveikio;
- valstybės konkurencingumas pasaulio rinkose ir tvari finansinė padėtis;
- gerų gyvenimo sąlygų sukūrimas, užtikrinantis harmoningą kiekvienos asmenybės vystymąsi.

Rusijos mokslininkų ekonominio saugumo suvokimo vertinimas atliktas remiantis keturiomis pagrindinėmis sąvokomis:

- interesai (nacionaliniai, valstybiniai, visuomeniniai, asmens);
- nepriklausomybė (nacionalinės ekonomikos nuo išorės rinkų, ekonominės politikos nuo išorės įtakos);
- konkurencingumas (nacionalinės ekonomikos);
- tvarumas (nacionalinės ekonomikos, socialinio-ekonominio vystymosi).

3. Lietuvos ekonominio saugumo koncepcija

Ekonominis saugumas Lietuvoje yra užtvirtinamas teisės aktuose: Lietuvos nacionalinio saugumo strategijoje bei LR nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme. Lietuvos nacionalinio saugumo strategijoje (aktuali redakcija, 2017) išskiriami pirmieji nacionalinio saugumo interesai:

- NATO ir ES gyvybingumas, visų euroatlantinės bendrijos valstybių saugumas, demokratija ir gerovė;
- demokratija, laisvė, pagarba žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms kaimyninėse valstybėse;
- visuotinis ir regioninis saugumas ir stabilumas;
- patikimi krašto gynybos pajėgumai, remiami gynybos poreikius ir įsipareigojimus sąjungininkams atitinkančiu krašto apsaugos finansavimu;
- ekonominis ir energetinis saugumas;
- nacionaliniam saugumui strategiškai svarbių ūkio sektorių infrastruktūros saugumas;
- informacinis saugumas;
- kibernetinis saugumas;
- tautinis ir kultūrinis savitumas;
- ekologiniu ir visuomenės sveikatos požiūriu saugus regionas.

Kaip matome, saugumo aspektai, tokie kaip energetinis, finansinis saugumas nagrinėjami ekonominio saugumo rėmuose. Tačiau formuojant vidaus saugumo užtikrinimo politiką, nustatant jos prioritetus ir uždavinius, ekonominis saugumas išskiriamas atskirai ir šalia grėsmių analizės, krizių prevencijos ir valdymo jau formuojami Lietuvos Respublikai uždaviniai ekonominio ir finansinio saugumo srityse (2017):

- įgyvendinti tvarią makroekonomikos politiką, orientuotą į fiskalinę ir monetarinę stabilumą ir finansų bei ekonomikos krizių prevenciją;
- aktyviai dalyvauti ES bendrojoje rinkoje ir ES ekonominėje ir pinigų sąjungoje;
- mažinant ekonominės veiklos apribojimus, sudarant sąlygas laisvai ir sąžiningai konkurencijai, siekti kurti palankią aplinką verslo (ypač smulkiojo ir vidutinio) ir inovacijų plėtrai, užsienio investicijoms, eksporto diversifikavimui;
- vykdyti priemones, neleidžiančias vienam Lietuvos Respublikos ar užsienio investuotojui vyrauti strateginiuose ūkio sektoriuose ir užkertančias kelią neaiškios kilmės kapitalo skverbimuisi į šalies įmones, užtikrinti strateginių ūkio sektorių, įmonių ir įrenginių apsaugą;
- siekti mažinti socialinius ir ekonominius skirtumus tarp valstybės regionų ir jų viduje.

Antroje lentelėje pateikiamas ryšis tarp ekonominio saugumo uždavinių ir priemonių jiems užtikrinti.

2 lentelė. Ekonominio saugumo uždavinių ir priemonių jiems užtikrinti ryšys

Makroekonominė politika	ES bendroji rinka	ES ekonominė ir pinigų sąjunga	Ekonominė veikla	Neaiški kapitalo kilmė ir vieno investuotojo vyravimas	Regionų plėtra
Įgyvendinimo priemonės					
Finansinis ir monetarinis stabilumas	Laisvas asmenų, prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimas	Ekonominės ir fiskalinės politikos strategijų, koordinavimas	Laisva ir sąžininga konkurencija	Strateginių įmonių, įrenginių apsauga	Socialinių, ekonominių skirtumų mažinimas
Finansų bei ekonomikos krizių prevencija	Mokesčių harmonizavimas	Bendra pinigų politika	Palanki verslo aplinka		
		Bendra valiuta, euras	Užsienio investicijos		
			Eksporto diversifikavimas		

Šaltinis: sudaryta autorės

Ekonominio saugumo uždavinių analizė leidžia teigti, kad šalies ekonominio saugumo objektas yra jos ekonominė sistema ir ekonominiai rodikliai, konkurencingumas lemia Lietuvos bendrą pakilimą ES ir pasauliniame kontekste.

Nacionalinis saugumas taip pat yra grindžiamas ekonominiu saugumu. LR nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme (aktuali redakcija, 2018), kuriame pateikiamos Lietuvos vidaus politikos saugumo užtikrinimo nuostatos ekonominės politikos srityje, nurodoma, kad Seimas įstatymu turi nustatyti,

kurios įmonės ir įrenginiai (tarp jų ir steigini) turi strateginę reikšmę nacionaliniam saugumui, net deklaruojama, kokia tai nuosavybės forma gali būti. Prie ekonominio saugumo taip pat priskiriami ir alternatyvūs, nuo monopolinio tiekėjo nepriklausomi kuro ir žaliavų įsigijimo šaltiniai, aprūpinimas energetiniais ištekliais, užsienio investicijos, užsienio subjektų veikla natūralių monopolijų sektoriuje ir finansų sistemoje. Svarbu paminėti, kad LR nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme išskiriami geopolitinės aplinkos lemiami išoriniai bei galimi vidaus rizikos veiksniai ir iššūkiai bei galimi pavojai ekonominėje srityje (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Išorės ir vidaus rizikos veiksniai ekonominio saugumo srityje

Geopolitinės aplinkos lemiami išoriniai rizikos veiksniai, iššūkiai ir galimi pavojai ekonominėje srityje	Galimi vidaus rizikos veiksniai ir vidinės krizės ekonominėje srityje
Ekonominis spaudimas, blokada ar kitokios priešiškos ekonominės akcijos	Darbo vietų, gamybos mastų ir nacionalinio produkto sumažėjimas iki kritinio lygio
Visos ūkio šakos priklausomybė nuo kurios nors vienos šalies ar šalių grupės	Ūkio struktūrinis ir technologinis atsilikimas
Kapitalo investicijos politiniais tikslais: energetikos ir kitų nacionaliniam saugumui strategiškai svarbių ūkio šakų įmonių, finansų bei kredito įstaigų, svarbiausių komunikacijų (geležinkelio, greitkelių, vamzdynų, jūros uostų, oro uostų) nuosavybės ar valdymo kontrolės perėmimas	Ekonomikos kriminalizacija; nekontroliuojamas ekonominių nusikaltimų mastas
Energetikos priklausomybė nuo vienos šalies ar vienos grupės šalių išteklių; lengvas energetikos sistemos funkcionavimo pažeidžiamumas;	Bankų-finansų sistemos krizės ir finansinės panikos
Valstybės finansinę sistemą destabilizuojantis įsiskolinimų užsieniui mastas;	Nacionalinės valiutos destabilizacija, Lietuvos banko valiutos atsargų sumažėjimas žemiau kritinės ribos
Destabilizuojančios intervencijos į Lietuvos finansų-bankų sistemą ir ją griauančios poveikiai	Valstybės finansines galimybes viršijanti vidaus skola

Šaltinis: sudaryta autorės

Kaip matome, ekonominio saugumo užtikrinimui kyla aktualių problemų, nes daugelis rizikos veiksnių ir pavojų yra tęstinio pobūdžio ir juos sunku laiku identifikuoti ir visiškai panaikinti.

Apibendrinant galima teigti, kad esamas požiūris į ekonominio saugumo suvokimą priklausomai nuo to, kas turima omenyje sąvokoje, gali būti išskirtas į tris grupes:

- pagrindinis ekonominio saugumo kriterijus yra tvarumas, t. y. visuomenės sąlygų ir veiksnių, nustatančių šalies ekonomikos tvarų funkcionavimą, šalies nepriklausomybę, stabilumas, gebėjimas atsinaujinti ir tobulėti. Šias nuomones galima sutikti darbuose tokių mokslininkų kaip L. N. Abalkinas ir kt.
- Antra grupė mokslininkų (A. Smitas, D. Rikardo, A. I. Tatarkinas) ekonominę saugumą apibūdina per interesus, turėdami omenyje, kad ekonomikos ir valdžios institutų padėtis, kuriai esant garantuojama nacionalinių interesų apsauga, politikos socialinis stabilumas, pakankamas karinis potencialas net esant vidaus ir užsienio procesų nepalankioms sąlygoms.
- Trečia grupė mokslininkų (F. Listas ir kt.) ekonominio saugumo kategoriją nustato per nepriklausomybę. Teigiama, kad nacionalinis ekonominis saugumas – tai nacionalinio ūkio būseną, kada yra užtikrinamas ekonominio suvereniteto įgyvendinimas, ekonominės galios stiprinimas, gyvenimo kokybės kilimas.

4. Ekonominio saugumo objektas

Ekonominio saugumo objektais gali būti valstybė, visuomenė, piliečiai, įmonės, įstaigos ir organizacijos, teritorijos, atskiri objektai. Pagrindinis ekonominio saugumo subjektas yra valstybė, kuri vykdo savo funkcijas ekonominio saugumo srityje įstatymų leidžiamąja, vykdomąja ir teismine valdžia. Nagrinėjant ekonominę saugumą, reikia išskirti kelis lygius. Babachinaitė G. (2006) nurodo, kad saugumo samprata nagrinėjama trimis lygiais: individualiu, nacionaliniu ir tarptautiniu. Individų ir įvairių gyventojų socialinių grupių saugumui turi įtakos kariniai, gynybiniai, politiniai, ekonominiai ir kiti socialiniai veiksniai bei aplinkos ir jos apsaugos kokybės veiksniai. Šimašius R (2006) išskiria du lygius: individo ir valstybės. O Čepaitienė N. (2007)

teigia, kad saugumo sąvokos samprata patyrė esmines transformacijas, pradedant nuo jos vartojimo siauriausia karinio saugumo prasme, išplėtojus jos prasmę 8-tajame–9-tajame dešimtmečiuose įtraukiant platesnį klausimų ratą ir galiausiai ją gilinant, perkėlus dėmesį nuo tarptautinio ar globalaus saugumo klausimų į individo ar žmogaus saugumo lygmenį (išskirtini ir tarpiniai regioninio ir visuomeninio saugumo lygmenys). Griebliausko A. (2008) nuomone, pagrindiniai subjektai ekonominio saugumo sistemoje yra vyriausybė ir ūkio subjektai. Ūkio subjektai rūpindamiesi savo komercinių sistemų ekonominiu saugumu kartu stiprina šalies ekonominį saugumą.

M. Jėčiuvienė (2004), išnagrinėjusi daugelio mokslininkų darbus šia tema, nagrinėjamą sąvoką apibrėžia taip: pakankamą nacionalinio ekonominio saugumo lygį sudaro stabili ekonominė būklė, kai užtikrintas aukštas pragyvenimo lygis, valstybė užtektinai apsirūpinusi ištekliais, reikiamais šalies gynybinei politikai, piliečių apsaugai, žemės, vandens, atmosferos, gamtos resursais ir geba juos apginti, taip pat, kai užtikrinama integracija vidaus bei užsienio politikoje. Mokslininkė pastebi, jog tai pasiekama tik kokybiška išteklių ir intelektualinės nuosavybės vadyba bei kryptinga Vyriausybės politika.

Pagal Šimašių R. (2006) išryškėja esminis skirtumas tarp dviejų stovyklų socialiniuose moksluose, skirtingai traktuojančių analizės objektą – holistinės (šiuo atveju holistinė koncepcija yra paremta valstybių suvereniteto samprata) ir individualistinės. Pagal holistinę sampratą saugumas nagrinėjamas valstybės požiūriu, pagal individualistinę – individo požiūriu. Ši metodologinio pobūdžio takoskyra lemia, kad skirtingai traktuojamos tiek ekonominės grėsmės, tiek ekonominio saugumo tikslai. R. Šimašiaus nuomone, holistai remiasi prielaida, kad ekonominis saugumas yra valstybės saugumas nuo kitų valstybių ar kitokio pobūdžio grėsmių. Individualistinės stovyklos atstovų nuomone, ekonominis saugumas turi užtikrinti žmonių interesų apsaugą nuo ekonominių grėsmių. Taigi, holistinis ir individualistinis požiūris išsiskiria pagal du gana skirtingus aspektus: 1) kieno saugumu yra rūpinamasi (individo ar valstybės); 2) kokia metodologija yra laikoma tinkama nagrinėjant saugumo klausimus. Iš kitos pusės Šimašius (2007) nurodo, kad ekonominio saugumo sąvokos spektras gan platus tai – valstybės ekonominės galios stabilumas, užtikrintas gynybos poreikių finansavimas, šalies apsirūpinimas „strateginiais produktais“, jos nepriklausomybė nuo hegemoninių veikėjų tarptautinėje rinkoje, geri makroekonominiai rodikliai, asmeninės intelekti-

nės nuosavybės saugumo užtikrinimas ir piliečių socialinis saugumas, užimtumo politika, organizacijų konkurentabilumas šalies viduje bei kt.

Ekonominių saugumą plačiai nagrinėjo A. Makštutis (2005), ekonominio saugumo objektą apibrėždamas kaip tam tikrą ekonomikos ir valdžios institutų būklę, kai užtikrinama prioritetinių nacionalinių interesų apsauga, garantuojama darni, socialiai kryptinga šalies vystymosi visuma, taip pat gautinas ekonominis ir gynybinis potencialas, nepaisant teigiamo - neigiamo vidaus ar užsienio procesų vystymosi. Mokslininkas valstybės ekonominių saugumą tapatina su jos:

- ekonominės galios stabilumu ir gebėjimu finansuoti gynybos poreikius;
- apsirūpinimu „strateginiais produktais“ (pvz. energetikos ir pan.);
- užsienio prekybos diversifikavimu;
- nepriklausomybe nuo dominuojančių veikėjų tarptautinėje ekonomikoje;
- saugumu nuo ekonominio šnipinėjimo;
- gerais makroekonominiais rodikliais;
- nuosavybės saugumu;
- individo socialiniu saugumu, tam tikru pragyvenimui būtinu pajamų lygiu;
- užimtumu, užtikrintomis darbo vietomis;
- ekonominės veiklos efektyvumu.

V. Pukelienė ir N. Čepaitienė (2007) taip pat pateikia išsamią ekonominio saugumo sąvokos analizę. Kaip vieną išskirtinių ekonominio saugumo apibrėžimų, autorės pateikia H. E. S. Nesadurai (2005) siūlomą alternatyvą: minimaliam ekonominiam saugumui užtikrinti reikalingos trys sąlygos: (a) pajamų ir išlaidų santykis būtinoms minimalioms asmens ir šeimos reikmėms; (b) rinkos integracijos laipsnis; (c) teisingas paskirstymas arba socialinė lygybė. Autorės apibendrintai pateikia šį apibrėžimą: ekonominis saugumas tai - visuma šalies ekonominės sistemos reakcijų į išorės ir vidaus faktorius, kurie nusako šalies ekonomikos funkcionavimo galimybes ir plėtrą.

Sviderske T. (2014) savo disertacijoje nurodo, kad ekonominis saugumas gali būti suprantamas kaip:

- esminis nacionalinio saugumo veiksnys, t. y. vienas iš išteklių, užtikrinančių kitų šios sistemos sudedamųjų dalių (nacionalinio saugumo), pusiausvyrą;

- vienas iš nacionalinio, regioninio ir pasaulinio saugumo sudedamųjų dalių, kuris yra kiekvieno individo, bendruomenės, šalies tikslas;
- vyriausybių, regioninių ir tarptautinių organizacijų, siekiančių užtikrinti visuotinį žmonių saugumą, prioritetinis tikslas;
- šalies ekonomikos būklė, kuri laikoma šaltiniu ir pagrindu mažinant skurdą, badą, socialinę ir ekonominę nelygybę šalims ir atskiriems šalies regionams.
- Taip pat Sviderske T. (2014) atkreipia dėmesį, kad skirtingų šalių mokslininkų daugumą ekonominio saugumo pateiktų sąvokų galima suskirstyti į tris kategorijas:
- sąvokos, kurios identifikuoja ekonominį saugumą atsižvelgiant į jo tikslus;
- sąvokos, kurios identifikuoja ekonominį saugumą atsižvelgiant į šalies ekonomikos būklę;
- sąvokos, kurios ekonominį saugumą laiko gamybos stabilumo elementu.

Jos nuomone, galima išskirti tris pagrindines sudedamąsias dalis: šalies ekonominį saugumą, įmones ir vartotojų ekonominį saugumą. Trijų balansas labai svarbus visos šalies ekonomikos saugumui. Tikslinga toliau išnagrinėti kaip mokslininkai apibrėžia ekonominį saugumą, nes ekonominio saugumo tyrimai yra sudėtingi ir reikalauja plataus tarpdisciplinio požiūrio.

Griebliauskas A. (2008) išskiria šalies ekonominį saugumą ir jį apibūdina kaip valstybės ir šalies subjektų sugebėjimą (politinė valia, galimybės, mokėjimas) išlaikyti ekonomikos objektų – sistemų – pusiausvyrą, kuri yra pagrindinė (būtina ir pakankama) sąlyga išplėstinei valstybės ir šalies subjektų raidai.

Kupstaitytės B. (2014) nuomone, ekonominis saugumas yra neatsiejama valstybės saugumo dalis. Matulionytė E. (2008) ekonominį šalies saugumą apibrėžia kaip valstybės ir šalies subjektų sugebėjimą (politinė valia, galimybės, mokėjimas) išlaikyti ekonomikos objektų ir sistemų pusiausvyrą, kuri yra pagrindinė (būtina ir pakankama) sąlyga valstybei ir šalies subjektų raidai.

Po II-ojo Pasaulinio karo ši idėja tapo esminiu nacionalinės ir tarptautinės politikos motyvu. Mokslininkės V. Pukelienė, N. Čepaitienė (2007) bei T. Palosaari (2005) išskiria šiuos saugumo sampratos plėtotės etapus:

- iki II-ojo Pasaulinio karo. Saugumo studijos teapėmė strategines karines ir diplomatines struktūras.

- 1950 m. „Aukso amžius“ – dominavo nacionalinės – karinės gynybos svarba, tačiau studijuotos alternatyvios taikos kryptys, atlikta nemažai mokslinių tyrimų.
- 1960 m. aktuali tarptautinė politinė ekonomika, nepriklausomybės vaidmuo.
- 1970 m. saugumo studijų „renesansas“ – pasitelkiamas lyginamosios analizės metodai, padedantys prognozuoti tarptautinių santykių tolimesnes kryptis.
- 1970–1980 m. išplėtota saugumo koncepcija – ekonominiu, socialiniu, žmogaus teisių aspektais, kritikuota tradicinė siaura saugumo samprata.

Užsienio mokslininkai irgi skirtingais lygiais nagrinėja ekonominį saugumą. Taip, B. Buzan (1998) pažymi, jog derėtų detalizuoti ekonominio saugumo idėjos lygmenis – individo, organizacijos, klasės, valstybės ir tarptautinės sistemos, taip sukuriant darnią ekonominės politikos priemonių visumą sąlygojančią valstybės ekonominę galią tarptautinėje sistemoje. Buzan (1998) siekė gilinti saugumo supratimą, nukrypstant nuo tradicinio dėmesio valstybės saugumui (nacionalinis saugumas), sprendžiant individo (žmonių saugumas), visuomenės (visuomenės saugumas) ir tarptautinės sistemos (sistemini / visuotinis saugumas) problemas. Gečienė (2015) nurodo, kad nors pats Buzanas individo saugumo lygmens plačiau netyrinėjo, jo išvalgos suteikė didelį postūmį subjektyvaus saugumo studijoms. Dėmesio individualaus saugumo lygmeniui dėka palaipsniui formuojasi žmonių saugumo (angl. human security) tyrimų teoriniai pagrindai ir aiškėja poreikis nustatyti pačių žmonių suvokiamas grėsmes jų saugumui, ištirti, kiek tos grėsmės yra potencialios ar realios, kaip skirtingos visuomenės grupės suvokia grėsmes ir kokias kuria išgyvenimo strategijas, kaip subjektyvus grėsmių ir saugumo suvokimas priklauso nuo kintančių politinių, socialinių, ekonominių ir kitų aplinkybių (United Nations Development Programme 1994; Human Security Now 2003; Tadjbakhsh & Chenoy 2007; Human Security Approaches and Challenges 2008; Kerr 2013; Hampson 2013; Schnabel 2014).

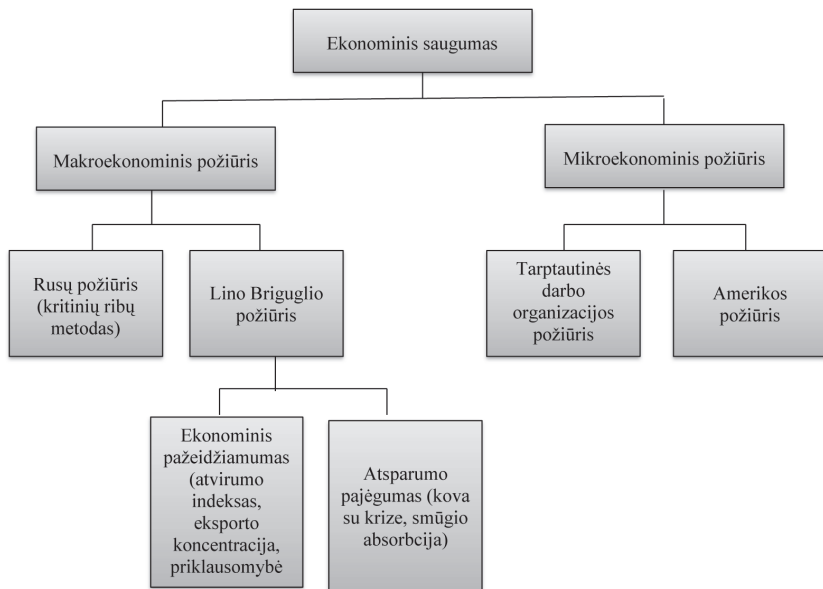
Gečienė (2015) praplečia Buzan pagrindinių saugumo sektorių grėsmių individo lygmenyje sąrašą Lietuvos kontekste. Kariniam sektoriui priskiriamos šios grėsmės: kaimyninėse šalyse kylantys kariniai konfliktai, karinės agresijos galimybė iš stiprių kaimyninių šalių, menkos savo šalies galimybės

atremti karinę agresiją dėl geografinės padėties ir demografinių pajėgumų, propaganda ir informaciniai karai. Politinio sektoriaus grėsmės: politiniai valdžios žaidimai, partijų nesutarimas, valdžios kompetencijų ir pasirengimo trūkumas, valdžios atsisakymas demokratinių vertybių. Ekonominio sektoriaus grėsmės: bloga ekonominė būklė, neužtikrinta materiali gerovė ir darbas, finansinis ir energetinis nesaugumas. Socialinio sektoriaus grėsmės: sveikatos problemos, prasta sveikatos apsauga, nusikalstamumas ir smurtas artimoje aplinkoje, emigracija, mažėjantis gimstamumas, žmonių tarpusavio santykių pablogėjimas, visuomenės sąmoningumo ir patriotiškumo trūkumas. Gečienės nuomone (2015) šalies gyventojų suvokiamos grėsmės labai priklauso nuo konkrečių vieno ar kito laikotarpio politinių, ekonominių, socialinių, ekologinių aplinkybių ir išorės grėsmių.

Jungtinių Tautų plėtros programos 1994 metų žmogaus socialinės raidos ataskaitoje teigiama, kad „per ilgai saugumo sąvoka buvo siejama su potencialiais konfliktais tarp šalių“, „darbo saugumas, pajamų saugumas, sveikatos saugumas, aplinkosauginis saugumas, kriminalinis saugumas – tai keliantys susirūpinimą žmonių saugumu dalykai visame pasaulyje“ (JTPP 1994, 3). Remiantis šia nuostata, grėsmės žmonių saugumui ataskaitoje suskirstytos į septynias pagrindines kategorijas: ekonominis saugumas (pvz., gyvenimas neskurstant), maisto saugumas (pvz., galimybė naudotis maisto ištekliais), sveikatos saugumas (pvz.: prieinama sveikatos apsauga, apsauga nuo ligų), aplinkosaugos saugumas (pvz., apsauga nuo aplinkos užterštumo), asmeninis (angl. *personal*) saugumas (fizinis saugumas nuo kankinimų, karo, kriminalinių nusikaltimų, smurto, narkotikų naudojimo, savižudybių ir pan.), bendruomenės saugumas (pvz.: tradicinės kultūros išsaugojimas ir etninių grupių išlikimas), politinis saugumas (pvz.: naudojimas pilietinėmis ir politinėmis teisėmis, gyvenimas be politinės priespaudos) (JTPP 1994, 24–33).

O Huber at al. (2010) nagrinėja ekonominį saugumą visais lygiais. Jo nuomone, ekonominis saugumas gali būti laikomas kaip šalies ekonominės padėties pasirengimas užtikrinti tinkamas gyvenimo sąlygas ir asmenybės ugdymą, socialinį ir ekonominį stabilumą bei politinį karinį visuomenės ir šalies gebėjimą pašalinti vidines ir išorines grėsmes. Jo nuomone, dėl daugiašalių ir daugialypių ekonominio saugumo bruožų nėra parengtos ir priimtos ekonominio saugumo sąvokos.

Kaip teigia Tamošiūnienė (2015) XX a. ir XXI a. pradžioje buvo suformuota daug ekonominio saugumo sąvokų, kurios buvo naudojamos apibrėžti sinerginių požiūrį, suvokiant valstybės interesus, sukeltos grėsmės stabilumui, apibrėžiant savęs tobulėjimo galimybę ir t. t. Todėl Tamošiūnienės (2015) nuomone, saugumo koncepcija apima būtiniausių fiziologinių, socialinių ir ekonominių, dvasinių ir situacinių išteklių, technologijų, informacijos ir moralinių idealų apsaugą, reikalingą gyvybinei veiklai ir visuomenės gerovei. Tamošiūnienės atliktą ekonominio saugumo tyrimą tikslinga plačiau panagrinti, nes ji drauge su Corneliu Munteanu pateikia platesnį ekonominio saugumo koncepcijų tyrimą, išskirdama makro ir mikro požiūrius (žr. 1 pav.).

1 pav. Ekonominio saugumo požiūrių sistema

Šaltinis: Tamošiūnienė, R.; Munteanu, C. 2015, p. 63

Pagal Tamošiūnienę (2015) Azijietiškas požiūris (makroekonominis) saugumą traktuoja kaip karinį, ekonominį, energetinį saugumą, aplinkos apsaugos saugumą ir panašių sistemų, kuriuose yra svertų, skirtų kiekvienai

konkrečiai rizikai spręsti. Taigi yra perėjimas nuo grėsmių iki pažeidžiamumo ir rizikos. Makroekonominis požiūris pasižymėjo ypač sudėtingu suvokimu, nes šis laikotarpis sutampa su dviejų pasaulinių karų laikais. Galima išskirti rusų mokyklą, kuri bandė kiekybiškai įvertinti ekonominę saugumą, naudodama kritines vertybes; ir profesoriaus Lino Briguglio parengtą požiūrį. Jo modelis atspindi ekonominę saugumą, atsižvelgiant į šalies ekonominę pažeidžiamumą ir atsparumo jėgą (kovos su krize ir smūgio absorbcija) perspektyvas.

Individualus požiūris (anglosaksų). Atsižvelgiant į pokyčius tarptautinėje rinkoje ir pertvarkymus, kurie įvyko šalies viduje, ekonominis saugumas linkęs kaupti naujas, svarbias žmonijos egzistavimo problemas. Taigi Markas Rupert (2007) savo „Tarptautinių santykių teorijoje“ apibrėžia asmens ekonominę saugumą kaip stabilias pajamas ir kitus šaltinius, siekiant palaikyti dabartinį ir artimiausioje ateityje gyvenimo lygį, kuris reiškia: nuolatinį mokumą, nuspėjamą grynųjų pinigų srautų kiekį, efektyvų žmogiškojo kapitalo naudojimą.

Tarptautinė darbo organizacija (TDO) sukūrė individualaus ekonominio saugumo požiūrį. Pranešime „Ekonominis saugumas geresniam pasauliui“ TDO mokslininkai analizavo 90 šalių, kuriose 85% pasaulio gyventojų buvo analizuojami, padalijus juos į keturias kategorijas (užduodantys toną, pragmatikai, įprasti, daug žadantys) Taip pat individualiu požiūriu remiasi Amerikos mokykla, kuri apskaičiuoja Ekonominio saugumo indeksą (ESI). ESI rodo, kad ekonominis nesaugumas neproporcingai paveikė mažiau palankias sąlygas, tačiau iš esmės padidėjo visiems amerikiečiams. (Hacker, 2013).

Stone (2009) nurodo, kad priklausomai nuo visuomenės gyvenimo sričių ir žmogaus veiklos kryptių galima išskirti keletą saugumo turinio rūšių: politinis, ekonominis, informacinis, ekologinis, karinis ir kt. Ekonominis saugumas yra ypatinga vieta tarp įvairių rūšių saugumo, nes ne visi jie gali būti pakankamai realizuoti be ekonominio aspekto. Akivaizdu, kad ekonominiu saugumu lengviau nustatyti kitus saugumo lygius.

Lenkų mokslininkų nuomone (Wysokińska-Senkus, Raczkowski, 2013), ekonominę saugumą galima nagrinėti trimis lygiais: mikro – individualūs asmenys, šeimos; mezo – įmonės, verslo asociacijos ir makro-valstybės, tarpvalstybiniai santykiai, pasaulis. Autoriai sutinka, kad nors makroekonominis lygmuo, atrodo, yra labai svarbus, iš tikrųjų tai yra įmonės, kurios iš tiesų

sukuria mokestinius pinigus, ir darbo vietas, kuriose sprendžiama dėl tinkamo ekonominio saugumo lygio ir tvarumo patvirtinimo. Štai kodėl, mokslininkų nuomone, mezo lygį turėtų atidžiai stebėti vyriausybė.

Ianioglo, Polajeva nuomone (2017), įmonės ekonominis saugumas yra būklė, charakterizuojanti ūkio subjekto gebėjimą užtikrinti efektyvų išteklių naudojimą ir verslumo galimybes, siekiant išvengti galimų grėsmių ir pasiekti stabilų funkcionavimą bei verslo tikslus. Įmonės ekonominio saugumo užtikrinimas yra svarbus nuolatiniam reprodukcijos procesui įgyvendinti. Todėl autorės ekonominį saugumą nagrinėja įmonės lygmeniu.

Osber (2009) ekonominį saugumą apibūdina per nesaugumą. Jo nuomone, ekonominis nesaugumas yra suprantamas kaip nerimas, kurį sukelia ekonominio saugumo trūkumas, t. y. nesugebėjimas gauti apsaugos nuo subjektyviai didelių galimų ekonominių nuostolių. Kaip alternatyvų apibrėžimą jis naudoja tokį apibrėžimą, kaip individo suvokimą dėl ekonominės nelaimės.

Siew Mun Tang (2015) teigia, kad iš esmės, žmonių saugumas iškelia pagrindinę prielaidą, kad saugumo požiūris pirmiausia būdingas valstybės perspektyvai. Valstybei būdingas modelis, kartais patogiausiai suskirstytas į „tradicinio saugumo“ kategoriją, – tai valstybės ir nacionalinių interesų viršenybė. Teritorinis vientisumas ir suverenumas yra svarbiausi. Siew Mun Tang nagrinėja dvi versijas: realistinę ir neorealistinę. Pagal ją realizmas – dominuojanti tarptautinių santykių paradigma – sudeda vidaus ir nacionalinę politiką į „juodas dėžes“. Neorealistic variantas yra, kai daroma prielaida, kad nėra funkcijų diferencijavimo, o visos valstybės elgsnis racionaliai ir sieks tų pačių tikslų. Kalbant apie didžiulės galios varžybas ir būtinybę ginti nuo liberalios demokratijos ir komunizmo grėsmių (priklausomai nuo to, į kurią kategoriją patenka), suprantama, kad saugumas iš esmės yra valstybės sritis. Siew Mun Tang nurodo, kad ekonominis saugumas yra viena iš pagrindinių žmogaus saugumo atramų. Jis nurodo, kad ekonominis nesaugumas gali būti apibrėžiamas skirtingai įvairiose srityse. Ekonominis saugumas įkūnija žmonių saugumo filosofinį pagrindą, tačiau visų pirma, mokslininko nuomone, saugumas yra apsauga ir žmonių gyvenimo kokybės gerinimas.

Helen E. S. Nesadurai (2004) nurodo, kad tik tada, kai mes laikomės holistinio požiūrio į ekonominį saugumą užtikrindami ilgalaikes ekonomines mikro ir makro programas, gali būti pasiektas valstybių ir jų tautų saugumas. Jos nuomone, neoklasikiniu požiūriu, atskiriems žmonėms ekonominio ne-

saugumo buvimas skatina žmones ieškoti darbo. O individualus ekonominis nesaugumas yra būtinas „kūrybinio sunaikinimo“ šalutinis produktas, kuris yra Schumpeterio kapitalistinio modelio pagrindas. Ji nurodo, kad abiejuose modeliuose ekonominis saugumas nacionalinėms bendruomenės (kalbant apie nacionalinį ekonomikos augimą) pasiekiamas per procesus, kurie priklauso nuo tam tikro individo ekonominio nesaugumo lygio. Be to, bet kokie bandymai užtikrinti ekonominį asmens saugumą gali trukdyti procesams, kurie skatina ekonomikos augimą ir pažangą.

3 lentelė. Ekonominio saugumo sąvokos

Autoriai	Metai	Sąvoka
Baldwin, D.	1997	Ekonominis saugumas laikomas kitokia saugumo forma, kuria siekiama užtikrinti minimalią žalą ekonominėms vertybėms.
Buzan B.	1998	Derėtų detalizuoti ekonominio saugumo idėjos lygmenis – individo, organizacijos, klasės, valstybės ir tarptautinės sistemos, taip sukuriant darnią ekonominės politikos priemonių visumą sąlygojančią valstybės ekonominę galią tarptautinėje sistemoje.
Jėčiuvienė M.	2004	Pakankamą nacionalinio ekonominio saugumo lygį sudaro stabili ekonominė būklė, kai užtikrintas aukštas pragyvenimo lygis, valstybė užtektinai apsirūpinusi ištekliais, reikiama šalis gynybinei politikai, piliečių apsaugai, žemės, vandens, atmosferos, gamtos resursais ir geba juos apginti, taip pat, kai užtikrinama integracija vidaus bei užsienio politikoje.
Nesadurai Helen E.S.	2004	Tik tada, kai mes laikomės holistinio požiūrio į ekonominį saugumą užtikrindami ilgalaikes ekonomines mikro ir makro programas, gali būti pasiektas valstybių ir jų tautų saugumas. Jos nuomone, neoklasikiniu požiūriu, atskiriems žmonėms ekonominio nesaugumo buvimas skatina žmones ieškoti darbo. O individualus ekonominis nesaugumas yra būtinas „kūrybinio sunaikinimo“ šalutinis produktas, kuris yra Schumpeterio kapitalistinio modelio pagrindas.

3 lentelės tęsinys

Freeman, N.J., Bartels, F. L.	2004	Ekonominis saugumas – tai politinio ir ekonominio subjekto struktūrinio vientisumo ir klestėjimo generuojančių gebėjimų bei interesų apsauga atsizvelgiant į įvairias išorės rizikas ir grėsmes, su kuriomis susiduriama.
Makštutis A.	2005	Tam tikr ekonomikos ir valdžios institutų būklė, kai užtikrinama prioritetinių nacionalinių interesų apsauga, garantuojama darni, socialiai kryptinga šalies vystymosi visuma, taip pat ganėtinai ekonominis ir gynybinis potencialas, nepaisant teigiamo-neigiamo vidaus ar užsienio procesų vystymosi.
Gaponenko, V.	2007	Ekonominis saugumas yra įmonės būklė, kuriai būdingas gebėjimas tinkamai veikti, kad būtų pasiekti jos tikslai esamomis išorinėmis sąlygomis ir jų pokyčiai tam tikrose ribose.
Pukelienė V., Čepaitienė N.	2007	Ekonominis saugumas – tai visuma šalies ekonominės sistemos reakcijų į išorės ir vidaus faktorius, kurie nusako šalies ekonomikos funkcionavimo galimybes ir plėtrą.
Šimašiaus R.	2007	Ekonominis saugumas yra valstybės saugumas nuo kitų valstybių ar kitokio pobūdžio grėsmių
Griebliauskas A.	2008	Ekonominis saugumas kaip valstybės ir šalies subjektų sugebėjimas (politinė valia, galimybės, mokėjimas) išlaikyti ekonomikos objektų – sistemų – pusiausvyrą, kuri yra pagrindinė (būtina ir pakankama) sąlyga išplėstinei valstybės ir šalies subjektų raidai.
Matulionytė E.	2008	Ekonominių šalies saugumą apibrėžia kaip valstybės ir šalies subjektų sugebėjimą (politinė valia, galimybės, mokėjimas) išlaikyti ekonomikos objektų ir sistemų pusiausvyrą, kuri yra pagrindinė (būtina ir pakankama) sąlyga valstybei ir šalies subjektų raidai.
Osber	2009	Ekonominį saugumą apibūdina per nesaugumą. Jo nuomone, ekonominis nesaugumas yra suprantamas kaip nerimas, kurį sukelia ekonominio saugumo trūkumas, t. y. nesugebėjimas gauti apsaugos nuo subjektyviai didelių galimų ekonominių nuostolių. Kaip alternatyvų apibrėžimą jis naudoja tokį apibrėžimą, kaip individo suvokimą dėl ekonominės nelaimės.

3 lentelės pabaiga

Ioan-Franc, V. Diamescu, M.	2010	Ekonominių subjektų ekonominis saugumas suteikia tinkamas sąlygas ekonominės veiklos stabilumui kiekviename gamybos, mainų, paskirstymo ir vartojimo cikle.
Huber	2010	Ekonominis saugumas gali būti laikomas kaip šalies ekonominės padėties pasirengimas užtikrinti tinkamas gyvenimo sąlygas ir asmenybės ugdymą, socialinį ir ekonominį stabilumą bei politinį karinį visuomenės ir šalies gebėjimą pašalinti vidines ir išorines grėsmes.
Sviderske T.	2014	Ekonominis saugumas gali būti suprantamas kaip: esminis nacionalinio saugumo veiksnys, t. y. vienas iš išteklių, užtikrinančių kitų šios sistemos sudedamųjų dalių (nacionalinio saugumo), pusiausvyrą; vienas iš nacionalinio, regioninio ir pasaulinio saugumo sudedamųjų dalių, kuris yra kiekvieno individo, bendruomenės, šalies tikslas; vyriausybių, regioninių ir tarptautinių organizacijų, siekiančių užtikrinti visuotinį žmonių saugumą, prioritetinis tikslas; šalies ekonomikos būklė, kuri laikoma šaltiniu ir pagrindu mažinant skurdą, badą, socialinę ir ekonominę nelygybę šalims ir atskiriems šalies regionams.
Artemenko, L.	2016	Saugumas verslo valdymo kontekste yra vadovybės gebėjimas tinkamai reaguoti į rizikos veiksnių grėsmes, įskaitant vidinius trūkumus, panaudojant nepanaudotus išteklius efektyviai veikti.
Vivchar, O.	2016	Saugumo verslas – tai valstybės įmonių ištekliai ir verslo galimybės, kuriomis užtikrinamas efektyviausias jų panaudojimas stabiliam darbui ir dinamiškam moksliniam ir technologiniam bei socialiniam vystymuisi, vidaus ir išorės neigiamo poveikio prevencijai.
Ianioglo, Pola- jeva T.	2017	Įmonės ekonominis saugumas yra būklė, charakterizuojanti ūkio subjekto gebėjimą užtikrinti efektyvų išteklių naudojimą ir verslumo galimybes, siekiant išvengti galimų grėsmių ir pasiekti stabilų funkcionavimą bei verslo tikslus. Įmonės ekonominio saugumo užtikrinimas yra svarbus nuolatiniam reprodukcijos procesui įgyvendinti. Todėl autorės ekonominį saugumą nagrinėja įmonės lygmeniu.

Šaltinis: sudaryta autorės

Atlikta mokslininkų ekonominio saugumo sampratų analizė rodo, kad visais atvejais yra įvertinama ekonominė plėtra ir stabilumas. Todėl tokia pozicija leidžia apibrėžti ekonominį saugumą kaip ekonomikos ir valdžios būseną, kada užtikrinama nacionalinių interesų apsauga, šalies plėtra visuomenėje, pakankamas gynybos potencialas.

Šlapkausko nuomone (2017), sėkminga viešojo saugumo plėtra įmanoma, jei prisideda visi partneriai: valstybės politikai, valstybės ir savivaldybių institucijos ir įstaigos, mokslo ir studijų institucijos, verslo ir nevyriausybinės organizacijos, gyvenamųjų vietovių bendruomenės, gyventojai.

Todėl galima teigti, kad nagrinėjant ekonominį saugumą reikėtų išskirti kelis lygius:

- mikroekonominis lygis – asmens (šeimoms) ekonominis lygis ir ūkio subjektai;
- mezo lygis – nacionalinis, regioninis lygis;
- makroekonominis lygis – tarptautinis ekonominis saugumas.

Tarptautinio ekonominio saugumo poreikis, ekonominio vystymosi stabilumas ir nuspėjamumas yra ypač aktualus silpnai išvystytoms šalims. Tačiau ekonominiu saugumu absoliučiai visos šalys yra suinteresuotos, įskaitant ir labiausiai išvystytas. Tarptautinio ekonominio saugumo įgyvendinimas siejamas su ekonominės ir politinės prievartos nebuvimu. Kiekviena tauta turi teisę pasirinkti savo vystymosi kelią, gerbiant įvairių nuosavybės formų ir interesų egzistavimo teisėtumą, suvokiant, kad taika yra galima ne tik kariniuose strateginiuose, bet ir ekonominiuose santykiuose. Tarptautinio ekonominio saugumo teisinių garantijų įgyvendinimas, nepriklausomai nuo socialinės ir politinės sistemos, yra lygybės principų pripažinimas. Be to, tai suteikia laisvę rinktis ekonominio gyvenimo kelią, vystymosi ir organizavimo formas. Valstybių suvereniteto gerbimas, abipusiškai naudingas bendradarbiavimas ir laisvas ekonominių, finansinių, mokslinių, techninių ir kitų taikių valstybių santykių plėtojimas, tarptautinis bendradarbiavimas ekonominio vystymosi ir socialinio proceso srityse, taikus ekonominių ginčų sprendimas – visa tai yra tarptautinio ekonominio saugumo pagrindas.

Viena iš pagrindinių pasaulinių tarptautinių organizacijų užtikrinančių tarptautinį ekonominį saugumą yra Jungtinės Tautos (angl. United Nations, toliau – JT). Nors JT, žinoma, nėra vien tik ekonominė organizacija, tačiau ji turi oficialiai visuotinę kompetenciją ir tarptautinių ekonominių santykių

srityje. Jau JT chartijos (Jungtinės Tautos, 2018) 1 straipsnyje yra vienas iš organizacijos įsteigimo tikslų yra skirtas tarptautinio bendradarbiavimo įgyvendinimui sprendžiant tarptautinius ryšius ir ekonominius klausimus. Kita tarptautinė organizacija, užtikrinanti ekonominę saugumą yra Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (angl. OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development, toliau EBPO), vienijusi Europos šalis bendram tikslui – atstatyti po II Pasaulinio karo sugriautą ekonomiką. EBPO – tai daugiašalis forumas, kuriame valstybių narių ekspertai diskutuoja, dalijasi patirtimi bei plėtoja naujas ekonominės bei socialinės politikos gaires, kurios vėliau perkeliamos į praktinį gyvenimą. Organizacija siūlo savo nariams ir šalims partnerėms paramą, pagrįstą organizacijos vertybėmis, diegiant gerąsias pasaulines praktikas bei standartus viešosios politikos srityje. Lietuvai prisijungus prie EBPO, šiai priklauso 36 valstybės. Lietuva pilnateise EBPO nare tapo 2018 m. liepos 5 d.

Atlikti tyrimai parodė, kad tarptautinis ekonominis saugumas yra tarptautinės ekonomikos sistemos būklė, kurioje ji gali tinkamai reaguoti ir veiksmingai atlaikyti ir kovoti su visomis grėsmėmis, t. y. kiekviena pasaulio bendruomenės valstybė narė turi:

- laisvę pasirinkti ekonominio vystymosi kelią;
- apsaugą nuo priešiškos išorinės įtakos, nustatytą tarptautinėje teisėje;
- atsparumą globaliems išorės ir vidaus ekonominiams sukrėtimams ir krizėms.

Kitas ekonominio saugumo lygis – nacionalinis, regioninis lygis. Valstybės ekonominio saugumo klausimai yra ypač svarbūs pirmiausia toms šalims, kurių ekonomika patiria transformacijos krizę. Bet kokios socialinės sistemos transformacija paprastai vyksta krizės sąlygomis, kuri tam tikromis aplinkybėmis gali tapti pavojaus šaltiniu pačios sistemos egzistavimui. Ekonominis saugumas yra nacionalinio saugumo sudedamoji dalis, sąveikauja su kitais komponentais, yra valstybės saugumo pagrindas: neįmanoma pasiekti karinio stabilumo, panaikinti aplinkos katastrofų atsiradimą ir pasiekti aukštą lygį mokslo ir technikos potencialu, pašalinti socialinę įtampą be išsivysčiusios, stabilios ir veiksmingos ekonomikos. Kitaip tariant, galima teigti, kad ekonominis saugumas yra esminis nacionalinio saugumo pagrindas. Jo objektai – tai valstybė, regionai, atskiros teritorijos, bendruomenės, įmonės, šeima, žmogus.

Valstybės ekonominis saugumas iš esmės yra neatsiejamas, nes tai yra visų žmonių bendrų pastangų rezultatas. Tai pasireiškia visais lygiais (nuo centro iki regionų ir kt.), per visus valdžios lygius, veiksmais nukreiptais į piliečių apsaugą. Viešojo administravimo efektyvumas priklauso nuo valstybės ir regiono interesų derinio, nes regionas yra integruotas socialinis ir ekonominis vienetas ir kartu yra valstybės socialinės ir ekonominės sistemos elementas. Tai leidžia įvertinti šalies regionų ekonominio saugumo lygį, laiku įgyvendinti valstybės intervenciją į regionų (kurie susiduria su sunkumais arba yra pavojingi) ekonomiką. Siekiant užtikrinti saugią regioninę plėtrą, būtina nustatyti ir atsižvelgti į pagrindinius destabilizuojančius veiksnius ir grėsmes, kurios trukdo socialiniam ir ekonominiam šalies regionų vystymuisi, sukuriant tinkamas tokio saugumo užtikrinimo priemones. Saugumo užtikrinimo priemonės yra suprantamos kaip išteklių, priemonių, metodų ir regioninės plėtros valdymo priemonių visuma, kuri tarpusavyje sąveikauja užtikrindama regioninės sistemos gebėjimą tvariam vystymuisi ir atsispirti destabilizuojantiems aplinkos veiksams. Galima teigti, kad regioninis ekonominis saugumas yra tokia regioninės ekonominės sistemos būklė, kurioje ji gali tinkamai reaguoti ir veiksmingai kovoti su visomis išorinėmis ir vidinėmis grėsmėmis.

Dabartiniu metu praktiškai niekam nekyla abejonių dėl kiekvienoje vidutinėje ar stambioje įmonėje ekonominio saugumo sistemų sukūrimo. Įmonės ekonominis saugumas tai tokia teisinių, gamybinių, organizacinių santykių, materialinių ir intelektinių įmonės resursų sistema, kuriai esant užtikrinamas jos veikimo stabilumas, finansinė ir komercinė sėkmė, pažanga. Asmens saugumas yra suprantamas kaip žmogaus saugumo būklė jo asmeninių interesų ir poreikių lygyje. Asmeninis piliečių saugumas apima asmens apsaugą nuo nusikalstamų išpuolių prieš gyvybę, sveikatą, laisvę, garbę ir orumą.

Atsižvelgiant į anksčiau pateiktą diskusiją dėl ekonominio saugumo objekto šioje monografijoje nagrinėsime ekonominį saugumą valstybės lygyje, t. y. analizės objektu laikysime valstybę. Atsižvelgiant į anksčiau pateiktą ekonominio saugumo sąvokos diskursą, ir Lietuvos Nacionalinio saugumo strategijoje reglamentuotą nuostatą, jog Lietuvos Respublikos saugumas be kita ko suvokiamas kaip „ūkio subjektų ir gyventojų ekonominio saugumo užtikrinimas“, šioje monografijoje remsimės nuostata, jog ekonominis saugumas pirmiausia yra valstybės ekonominis užtikrintumas. Todėl detaliau pa-

nagrinėsime, kaip valstybė formuodama verslo santykius Lietuvoje, pasiekė ekonominę saugumą.

5. Ekonomikos valstybinio reguliavimo teorijos

Nuo pat pirmųjų ekonomikos teorijų atsiradimo mokslininkai nagrinėjo valstybės vaidmenį ekonomikoje. Jau XV–XVII a. merkantilizmo mokyklos atstovai nurodė aktyvios valstybinės ekonominės politikos būtinumą. Merkantilistai turtą sutapatino su pinigais ir siekė kaupti pinigus valstybės viduje. Jų manymu, turtą didinti galima vien tik iš užsienio prekybos ir eksploatuojant kaimyninius kraštus ar kolonijas. Jų nuomone, valstybė tuo turtingesnė, kuo daugiau turi pinigų (aukso ir sidabro). Turtą gali sukaupti ir valstybinė valdžia. Ankstyvojo merkantilizmo teorijų šalininkai (anglas V. Stafordas, italas G. Skarufi) siūlė valstybėms imtis priemonių siekiant sulaikyti pinigus šalyje. Jie siūlė uždrausti pinigus išvežti į užsienį, įvesti valstybės monopolį valiutos prekybai, sukurti tam tikras prekybos vietas užsienio prekėms (visi pinigai, gauti pardavus tokias prekes, turėjo būti išleisti, perkant vietinės gamybos prekes).

XVI a. antrojoje pusėje pradeda vystytis ir XVII a. pasiekia brandumą vėlyvasis merkantilizmas (anglas T. Munas, italas A. Siera, prancūzas A. Monchretjenas). Tai didžiųjų geografinių atradimų, absoliučios monarchijos susiformavimo, prekybinės buržuazijos ekonominės galios stiprėjimo laikotarpis. Valstybinės ekonominė politika pereina į prekybos sritį, pagrindiniu uždaviniu tampa aktyvaus prekybos balanso sukūrimas.

Vėlyvojo merkantilizmo atstovai (Gide ir Rist, 1932), teigė, kad valstybė tuo turtingesnė, kuo daugiau skiriasi išvežamų ir įvežamų prekių kainos. Jie siūlė du būdus šiam skirtumui pasiekti. Pirmiausia, buvo leidžiama išvežti tik gatavus gaminius (juos pardavus buvo galima gauti daugiau pinigų negu parduodant žaliavą), uždrausta įvežti prabangos prekes. Antra, toks skirtumas galėjo būti gautas tarpininkavimo sąskaita. Šiam tikslui buvo leidžiama išvežti pinigus į užsienį. Iškeltas toks principas: pirkti kuo pigiau vienoje šalyje, parduoti kuo brangiau kitoje. Valstybė, formuodama aktyvų prekybos balansą, turėjo reguliuoti prekių įvežimą, uždėdama muitus užsienio prekėms, skatindama paklausių prekių išvežimą iš šalies. Buvo skatinamas pramonės vystymasis.

Merkantilistų teorijos tapo valstybinės politikos teorine baze, gavusi protekcionizmo vardą. Šios teorijos skatino nacionalinės ekonomikos vystymąsi, saugojo ekonomiką nuo užsienio konkurentų, plėtė išorinę rinką. Pagrindinė šios teorijos priemonė – muitų įvedimas, tačiau protekcionizmo formos ir metodai įvairiose šalyse buvo skirtingi.

Merkantilizmo atsiradimą lėmė šie veiksniai:

- visuotinis pinigų ūkio įsigalėjimas XIV–XV a. ir pinigų trūkumas Vakarų Europoje. Didėjant prekių apyvartai, trūko monetų. Pinigų problemą paaštrino kainų kilimas XVI a. Vakarų Europoje, atidarius prekybos kelius su Amerika.
- XVI a. suklestėjo užsienio prekybos monopolijos Anglijoje, Olandijoje.
- absoliutizmo įsigalėjimas paskatino domėjimąsi pinigais. Reikėjo visuotinio ekvivalento, kuriuo ir tapo pinigai.

Ekonominis liberalizmas. Sukaupus kapitalą, merkantilizmo teorijos praranda populiarumą. Nauji laikai reikalauja naujų idėjų, prekybinis ir ypač gamybinis kapitalas reikalauja atsilaisvinti iš valstybės globos. Ekonomistų darbuose vis labiau kritikuojama merkantilizmo teorija. Naujas pažiūras pagrindė klasikinės politinės ekonomijos pradininkai A. Smitas (A. Smith, 1723–1790), D. Rikardas (D. Ricardo, 1772–1823). A. Smito mokymo pagrindai, išdėstyti veikalė „Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrinėjimas“ (1776 m.). Jam buvo artima „natūrali harmonija“ (pusiausvyra), kuri ekonomikoje nustatoma stichiškai, nesant valstybinio reguliavimo. Savo knygoje jis stengėsi įrodyti, kad valstybė iš esmės netinka ekonominėms funkcijoms. A. Smitas teigė, kad nėra kitų dviejų charakterių, tokių nesuderinamų, kaip pirklio ir valdovo. Jo nuomone, valdovai absoliučiai visada yra didžiausi lėšų švaistūnai, mat jie disponuoja kitų uždirttais pinigais, o svetimus pinigus lengviau išleisti negu savus. Jis teigė, kad valdovo rūpestis geriausiu atveju gali būti tik labai bendra priežiūra. O savininko rūpestis yra speciali ir smulki priežiūra, kad jo verslas būtų organizuotas kuo geriau. Be to, valstybė yra blogas administratorius, nes jos valdininkai dažnai būna apsileidę, nestropūs, nes jie tiesiogiai nesuinteresuoti gera administracija, o apmokami iš viešųjų lėšų (Gide ir Rist, 1932). A. Smitas valstybei patiki tik tris funkcijas: teisingumo administravimą, krašto apsaugą, steigimą ir išlaikymą tam tikrų viešųjų institucijų. Tačiau reikia pasakyti, kad A. Smitui valstybės nesikišimas yra bendrasis

principas, bet ne absoliuti taisyklė. Savo knygoje A. Smitas teigia, kad laisva rinkos prekyba turėtų būti išvaduota nuo valstybės kontrolės, o tada, siekdami savo asmeninių interesų, individualūs gamintojai gamins tokias prekes, kokių pageidaus vartotojai. Apskritai, teigė A. Smitas, vyriausybė turėtų būti atsargesnė kišdamasi į laisvosios rinkos operacijas. Pasak A. Smito, geriausia politika dažniausiai yra viena – „laissez faire“, t. y. palikimo ramybėje, nesikišimo, netrukdyimo politika. Vyriausybės įsikišimas gali pabloginti reikalų tvarkymą. „Laissez faire“, arba, natūralios laisvės politika, kyla iš pažiūrų į žmogų ir visuomenę. Darant prielaidą, kad kiekvieno žmogaus ekonominė veikla skatina visuotinę naudą ir socialinę gerovę, tampa aišku, kad tokios veiklos nereikia niekuo varžyti.

D. Rikardas taip pat buvo valstybės nesikišimo politikos šalininkas. Kaip ir A. Smitas, jis teigė, kad ekonomikoje veikia objektyvūs ir stichiniai, tačiau pažintini ekonominiai dėsniai. Jei nėra valstybinio reguliavimo, tai ekonominių dėsnių veikimas palaiko ekonominę sistemą pusiausvirą. Tačiau tuo pačiu metu D. Rikardas atkreipė dėmesį į valstybinės ekonominės politikos būtinumą. A. Smitas ir D. Rikardas laikomi laisvos prekybos teorijos kūrėjais. Jų nuomone, ši politika ideali, naudinga visoms valstybėms ir tautoms. Jų teorija buvo įgyvendinta XIX a. viduryje Anglijoje.

Vienas žymiausių šiuolaikinių klasikinio liberalizmo teoretikų Friedrichas A. von Hayekas (Hayek, 1998) teigė, kad „konkurencijos funkcionavimas reikalauja ne tik tinkamai organizuoti tam tikras institucijas, tokias kaip pinigai, rinka ir informacijos kanalai – kai kurios jų niekada negali būti sukurtos privataus verslo, – bet pirmiausia jis priklauso nuo tinkamos juridinės sistemos egzistavimo, sistemos, skirtos konkurencijai išlaikyti ir jos veikimą padaryti kiek galima naudingesnį visuomenei. F. Hayekas pasiūlė rinkos ekonomikos savireguliacinio mechanizmų pakaitalu valstybės reguliacinio poveikio verslui metodą. F. Hayekas ragino atsisakyti tiesioginio reguliavimo ten, kur gali būti sudarytos tinkamos sąlygos pasireikšti konkurencijai.

Vertinant rinkos mechanizmo funkcionavimą, jo esmę ir vaidmenį, galimybes, valstybinio reguliavimo formas, mokslininkų nuomonės labai susipriešino. Galima išskirti tris pagrindines ekonominės minties kryptis:

- neoklasikinė;
- keinsistinė;
- institucinė.

Valstybės vaidmuo neoklasikinėje sistemoje. Neoklasikinės krypties atstovai – šios krypties įkūrėjas, anglų ekonomistas A. Maršalas (A. Marchall), amerikiečiai E. Chamberlenas (E. Chamberlain), L. Mise (L. Mises) F. Hayek, M. Fridmanas (M. Friedman). Ekonomikos valstybinio reguliavimo teorijos koncepcijos visada apibūdinamos jų metodologija ir tuo, kaip jos traktuoja rinkos koordinuojančio mechanizmo esmę ir vaidmenį. Mažiau neoklasikinės teorijos atstovus domina socialinio išsivystymo klausimai, istorinio požiūrio analizė. Neoklasikinės mokyklos atstovų tikslas – „ekonominio žmogaus“, firmos, ūkio tyrinėjimas. Jų nuomone, pagrindinis žmogaus veiklos stimulus yra asmeninis interesas. Ekonomika nagrinėjama kaip pusiausvyras ir harmoninga sistema, kurioje visų jos dalyvių racionalus egoizmas laisvos konkurencijos sąlygomis skatina maksimalų visos visuomenės gerovės vystymąsi. Tokiu atveju bet koks valstybės kišimasis į rinkos veikimą labai žalingas visuomenei. Aišku, kad rinka – laisvų kainų, pelno ir nuostolių sistema – tai dievas, į kurį nukreiptas ekonomistų (neoklasikinės krypties atstovų) dėmesys. Rinkos variklis yra kapitalistas verslininkas, nuo kurio sėkmingos ir pelningos veiklos priklauso visų kitų gyventojų grupių ir visos valstybės klestėjimas.

Pagrindiniai valstybės veiklos principai rinkos ekonomikos sąlygomis. Tiesioginis valstybės kišimasis į ekonomiką neoklasikinės krypties ekonomistų traktuojamas kaip rinkos sistemos reguliavimosi galimybių sunaikinimas. Galimas nukrypimas nuo šios griežtos teorijos įvairių skirtingų minėtos krypties atstovų buvo suprantamas skirtingai. Skirtingomis sąlygomis ir skirtingu laiku įžymūs neoklasikinės krypties ekonomistai siūlė konkrečias ekonomikos valstybinio reguliavimo priemones. Principinis jų susitarimas buvo tas, kad valstybės veikla tikslinga turi būti tokiose srityse, kaip:

- įstatymų ir tvarkos apsauga;
- nuosavybės teisių apsauga;
- konkurencijos palaikymas;
- pinigų cirkuliavimo palaikymas;
- mokesčių politikos, skatinančios verslininkystę, įgyvendinimas.

Daugelis neoklasikinės krypties atstovų pabrėžė, kad bet kurioje veikloje valstybei nevalia ignoruoti rinkos ekonomikos dėsnių. Pajamų ir turto perskirstymas turi proto ribas, nes lygiavos principas verslininkystės neskatina. Be to, jų nuomone, labai atsargiai derėtų vertinti bankrutuojančių įmonių sanavimo pasiūlymus. Dirbti reikia pagal rinkos dėsnius, tuo tarpu bankrutuojančių įmonių sanavimas trukdo „sveikai“ ekonomikai.

Konkurencijos palaikymas ir apsauga. Žymų indėlių XX a. ketvirtą dešimtmetį į neoklasikinės teorijos plėtrą nagrinėjant rinkos ir valstybės santykius ekonomikoje, įnešė vokiečių ekonomisto W. Eukeno (W. Eucken) darbai. Jis sukūrė savotišką neoklasikinės teorijos variantą, kuris įgavo neoliberalizmo vardą. Jis teigė, kad efektyviausiai rinkos pranašumus galima panaudoti „pilnoje konkurencijoje“. Tačiau rinkos ekonomika turi ir esminių trūkumų: laisvoji konkurencija sudaro sąlygas atsirasti monopolijoms bei oligopolijoms. Todėl W. Eukenas teigė, kad pagrindinis valstybės ekonominės politikos uždavinys yra konkurencijos plėtotė ir apsauga. Vokiečių ekonomistas griežtai pasisakė prieš savo kolegų bandymus nustatyti ekonomikoje galimą valstybinio reguliavimo dydį. Jo nuomone, valstybė iš esmės nesugeba vadovauti ekonominiams procesams.

XX a. antrojoje pusėje neoklasikinę teoriją itin aktyviai plėtojo Čikagos universiteto mokslininkai. Čia susikūrė savotiška ekonomistų mokykla – liberalios ekonomikos ir liberalių valstybės ekonominių metodų atstovai. Čikagos mokslininkai pasiūlė savitą konkurencijos ir monopolijos koncepciją. Jie pagrindė „konkurencijos efekto“ idėją. Jų manymu, valstybinis reguliavimas galimas tik tiksliai nustačius neigiamą, t. y. antikonkurencinę veiklą rinkoje.

Pinigų apyvartos reguliavimas, antiinfliacinė politika. Čikagos profesorius M. Fridmanas, sukūręs savo pinigų teoriją, pasiūlė infliacijos įveikimo programą. Jo sukurta teorija įėjo į ekonominės minties istoriją kaip „monetarizmo“ teorija. M. Fridmano koncepcijos pagrindą sudaro vadinamoji kiekybinė pinigų teorija, populiarinta ekonomistų-neoklasikų dar nuo XX a. pradžios. Pagal šią teoriją apyvartoje esantis pinigų kiekis tiesiogiai veikia prekių kainas. Tai reiškia, kad pinigai atlieka paklausos valdymo funkciją, o per ją reguliuoja ir ūkinius procesus. M. Fridmanas gynė mintį apie pinigų pastovumo išimtinę reikšmę normaliam ekonomikos funkcionavimui. Jis teigė, kad nukrypimas nuo šios taisyklės reiškia visų mechanizmų, sutelkiančių rinkos ekonomikos dalį į visumą, skilimą. Stabilus pinigų atsargų didėjimas po kiek laiko lemia stabilų gamybos augimą. Pinigų taisyklė: centrinis bankas privalo palaikyti pastovų piniginių išteklių atsargų augimą nepriklausomai nuo ūkio konjunkcijos ciklinio judėjimo.

Vyriausybėms M. Fridmanas pasiūlė infliacijos įveikimo programą – tai:

- atsisakymas nuo pinigų kiekio, esančio apyvartoje, ciklinio reguliavimo. Centrinės valdžios griežčiausia pinigų kiekio kontrolė. Negalima didinti pinigų kiekio daugiau kaip 3–5 % per metus;

- infliacijos augimo tempus sumažinantis aukštų banko procentų nustatymas;
- darbo užmokesčio augimo sustabdymas, net kritimas, dėl ko siūloma palaikyti aukštą nedarbo lygį.

Monetaristų pasiūlymai XX a. aštuntąjį dešimtmetį nuožiausios pasaulinės krizės metu vyriausybės buvo gerai įvertinti. Pirmosios monetaristų pasiūlymus panaudojo JAV ir Anglijos vyriausybės. Monetaristų teorija turėjo ir trūkumų, ji netapo populiari, nes neskatinavo verslo aktyvumo augimo.

Pasiūlos ekonominė teorija ir valstybės mokesčių politika. XX a. aštuntąjį–devintąjį dešimtmečius praktikoje pritaikyta dar viena neoklasikinė teorija. Jos kūrėjai buvo ekonomistai A. Laferas (A. Laffer) ir D. Hilderis (D. Hilder). Jie stengėsi rasti išeitį iš ekonominės aštuntojo dešimtmečio gamybos stagnacijos. Neoklasinės krypties mokslininkai didelį dėmesį skiria pasiūlos (kadangi paklausa, jų nuomone, išsivysto iš pasiūlos), o kartu ir gamybos veiksnių, tarp kurių išsiskiria verslininkystė, efektyvumo analizei. Pagrindinis verslininkystės stimuliavimo būdas yra valstybės vykdoma mokesčių politika. Todėl neoklasikai ir siūlė iš esmės ją pakeisti – sumažinti mokesčių dydį daugumai turtingų gyventojų. Manyta, kad vystant gamybą, ekonomikai išeinant iš stagnacijos, valstybės biudžetas labiau pasipildytų su mažesniais mokesčių dydžiais (Heilbroner R., 1995). Ryškiausias neoklasikinės teorijos įgyvendinimo pavyzdys gali būti siejamas su JAV prezidento R. Reigano pirmųjų ketverių metų prezidentavimu. Aukščiausias mokesčių tarifas buvo sumažintas nuo 70 iki 50%, ir mokesčių tarifai tapo mažiau progresyvūs. Per kitą prezidentavimo laikotarpį R. Reiganas mokesčių tarifus sumažino iki 38%. Tai leido JAV ekonomikai devintą dešimtmetį įveikti stagnaciją ir įžengti į ekonominio augimo laikotarpį.

Valstybė ir rinka keinsistinėje sistemoje. Keinsistinės krypties mokyklą pagrindė anglų ekonomistas Dž. Keinsas knygoje „Bendroji užimtumo, procentų ir pinigų teorija“ (1936 m.). Šios krypties ekonomistai, kaip ir neoklasikai, yra šalininkai rinkos ekonomikos, t. y. ekonomikos, kurios gyvenimą organizuoja, koordinuoja ir valdo rinka. Tačiau keinsistai kitaip vertina rinkos galimybes. Todėl skiriasi jų supratimas apie valstybės vietą, vaidmenį, funkcijas ekonomikoje. Neoklasikai reiškinį tyrinėjimus grindžia mikroekonomika, o keinsistų priėjimas makroekonominis. Dž. Keinsas (1883–1946) yra žymiausias XX a. ekonominės minties atstovas, sukūręs rinkos ekonomikos kaip sistemos koncepciją, makroanalizės principus bei pasiūlęs valstybės antikrizi-

nės politikos pagrindus. Savo tyrinėjimuose Dž. Keinsas rėmėsi tokiomis sąvokomis kaip nacionalinės pajamos, užimtumas, pasiūla, paklausa, investavimas. Jo tyrinėjimų tikslas – atskleisti, kaip nustatomi įvairūs kintamieji dydžiai, nuo kurių priklauso valstybės ekonominis išsivystymas. Tai ir buvo makroekonominis požiūris, kada ekonomika nagrinėjama kaip visuma, skirtingai nuo mikroekonominio požiūrio, kada nagrinėjamos atskiros ekonomikos dalys. Skeptiškai Dž. Keinsas vertino A. Smito „nematomos rankos“ principą. Anot jo, vyriausybė privalo kištis į ekonomiką, norėdama sumažinti nedarbą. Siekdamas aktyvesnio vyriausybės vaidmens, Dž. Keinsas susilaukė daugelio firmų pasipiktinimo. Jos bijojo, kad dėl mokslininko rekomendacijų vyriausybės vaidmuo išaugs, o privačios įmonės bus nustumtos į šoną (Heilbronner R., 1995).

Dž. Keinso šalininkai, plėtodami jo teoriją, sukūrė mišriosios ekonominės sistemos koncepciją, kuri reguliuojama ir rinkos, ir valstybės. JAV ir daugumoje Vakarų Europos valstybių praktiškai naudojamos keinsistų teorijos daugeliui mokslininkų ir politikų leido manyti, kad atrastas beveik idealus mišrios ekonomikos modelis, kuriame rinkos svertai užtikrina efektyvumą, o valstybė – papildo, pataiso, užpildo paliktas nišas, verslininkystės ir rinkos, užtikrindama ekonominį ir socialinį stabilumą. Tačiau kažkuriame ekonomikos vystymosi etape įnoringi rinkos ekonomikos dėsniai išslydo iš keinsistų kontrolės. Ryškus pavyzdys yra XX a. aštuntojo dešimtmečio metų vidurio pasaulinė ekonominė krizė, kada tapo aišku, kad keinsistų iškelti uždaviniai – likviduoti „kenksmingas“ visuomenei kapitalistinės rinkos ekonomikos pasekmes, išsaugant teigiamas jos savybes, ilgalaikėje perspektyvoje yra sunkiai išsprendžiami. Už iniciatyvumą ir efektyvumą atlyginama ir nestabilumu, ir nedarbo augimu, ir nelygybe, ir kitais nepageidaujamais reiškiniais. Tačiau taip ir turi būti, mano neoklasikai, nes kitaip bus prarandamas nepertraukiamo judėjimo impulsas, be kurio kapitalas nustoja būti kapitalu. O keinsistams, alternatyva – ekonominis efektyvumas arba socialinis teisingumas – sprendžiamas šio naudai. Jų manymu, valstybinės ekonominės politikos tikslas yra aukštas darbo jėgos užimtumo lygis, ekonominio vystymosi stabilumas, ekonominio augimo stimuliavimas, socialinė politika, socialinio teisingumo ir paskirstymo aprūpinimas.

Valstybinis dirizizmas. Po Antrojo pasaulinio karo Prancūzijoje susiformavo sociologinė ekonomikos mokykla. Šios mokyklos pasekėjų suformuluotos koncepcijos (indikacinis ekonomikos planavimas) panaudotos Pran-

cūzijoje 1940–1970 metais valstybinio reguliavimo praktikoje. Ši sociologinė mokykla pagal daugelį pozicijų priskiriama prie vienos pagrindinių XX a. ekonominio mokslo srovės – institucionalizmo. Prancūzų mokslininkams, o ypač šios mokyklos įkūrėjo F. Peru darbams būdinga daug originaliųjų ekonominės praktikos idėjų.

Prancūzų mokslininkai (kaip ir visi institucionalizmo krypties atstovai) kritiškai vertino neoklasikinę rinkos teoriją. Pagrindinis jų kritikos objektas buvo šios teorijos abstraktumas jos ir realios XX a. pabaigos rinkos neatitikimas. F. Peru pasisakė:

- prieš ekonomikos traktavimą kaip uždarą sistemą. Jis įrodinėjo, kad ekonomika yra neatsiejama nuo socialinių santykių, taip pat nuo politikos ir ideologijos. Jo nuomone, ekonomistų neoklasikų sukurti rinkos modeliai atspindi tik tą dalį elementų, iš kurių susidaro ekonomika;
- neoklasikinė teorija apsiriboja ne tiesiog rinka, bet tobulos konkurencijos rinka, žymiai supaprastindama realaus gyvenimo ryšius ir motyvacijas. Atmesdamas šį požiūrį, F. Peru teigė, kad būtina įvertinti monopolinę konkurenciją, valstybinę verslininkystę, konfliktus tarp darbdavių ir darbuotojų.

F. Peru (Gosudarstvenoje reguliavanije, 2001) pasiūlė savo ekonominės pusiausvyros koncepciją. Joje pagrindinis dėmesys skiriamas firmoms arba valstybėms, atliekančioms atitinkamas ekonomines funkcijas. Ekonominių agentų elgesys nulemtas rinkos žaidimo taisyklėmis, kurios sukurtos ne prekių mainų mechanizmo, o ekonominių partnerių tarpusavio jėgų santykio. Jis nagrinėjo ekonomines struktūras, sąveikaujančias su socialinėmis ir politinėmis struktūromis, siekdamas atrasti tikrus ekonominio žaidimo „dirigentus“. Jo nuomone, valstybinis dirižizmas (ekonominių procesų valdymas) po Antrojo pasaulinio karo teikė galimybę pertvarkyti Prancūzijos ekonomiką. Vienas iš pagrindinių valstybinio dirižizmo principų buvo vyriausybės ekonominių prioritetų pasirinkimas. Naujos šakos – sunkioji pramonė, chemija, mašinų gamyba, naftos perdirbimas – tai ekonomikos varikliai, pažangos varomosios jėgos. Jos arba tobulina kitas šakas (pvz., elektronika), arba paruošia vietą ateities inovacijoms (pvz., atominės energetikos vaidmuo). Tokių šakų plėtra ir turi būti vyriausybės ekonominės politikos tikslas. Prancūzų ekonomistų nuomone, šie vyriausybės veiksmai skatina „harmoningą augimą“. Bet

pagrindinė šio augimo sąlyga yra kompromiso, mažinančio socialinę įtampą tarp įvairių visuomenės grupių ir valstybės ekonominių interesų, radimas. Tačiau jau 1960–1970 metais nutolstama nuo šios teorijos, nes susikūrus Europos Ekonominei Bendrijai, nuo tradicinio protekcionizmo buvo atsisakoma. Be to, sustiprėjo pozicijos stambaus kapitalo, kuris nebuvo suinteresuotas valstybiniu reglamentavimu.

6. Valstybinio reguliavimo raida

Kitaip negu kiti mokslai, ekonomikos mokslas yra glaudžiai susijęs su socialiniais, politiniais procesais, su rinkos ekonomikos išsivystymu ne tik atskirose šalyse, bet ir visame pasaulyje. Vystantis gamybinėms jėgoms, keitėsi ekonominis supratimas, rutuliojosi ekonominės teorijos. Valstybinio reguliavimo stiprėjimas gali būti paaiškintas trimis aplinkybėmis:

1. Pokario metais labai padidėjo valstybės ekonominis vaidmuo, nes įsitvirtino valstybinė nuosavybė, susiformavo valstybinis ekonomikos sektorius. Valstybė, sukoncentravusi savo rankose didžiulę nuosavybę, įgavo galimybę šią nuosavybę tvarkyti iš vieno centro ir kartu daryti poveikį gamybai, esančiai už valstybinės nuosavybės ribų.
2. Elektroninės skaičiavimo technikos sukūrimas, jos tobulinimas, paplitimas. Šios technikos panaudojimas leido plačiai taikyti veiksmingas reguliavimo priemones ir būdus.
3. Reguliavimo metodų tolesnis tobulinimas.

Atskirose šalyse valstybinis reguliavimas skyrėsi savo poveikiu, apimtimi. Tačiau galima išskirti šias valstybinio reguliavimo tikslines funkcijas:

- ekonominės pusiausvyros palaikymas;
- tam tikro lygio gamybos augimo garantavimas;
- tam tikro užimtumo garantavimas;
- kainų didėjimo ribų nustatymas;
- tam tikro lygio eksporto garantavimas.

Valstybinio reguliavimo būtinumą lemia ekonomikos nestabilumas, ypač ekonominės krizės. Ištikus 1974–1975 ir 1980–1982, 1997–2000 metų ekonominėms krizėms bei užsitęsus ekonominei depresijai, buvo iškelti teiginiai apie ekonomikos reguliavimo krizę, nes reguliavimo priemonės nedarė jokio poveikio ekonominiam bei socialiniam gyvenimui. Sumažėjus reguliavimo

efektyvumui, gerokai susiaurėjo reguliavimo apimtis. Šiuo metu vietoj reguliuojamo valstybės vaidmens pastebimas rinkos prioriteto didėjimas.

Lietuvoje, galima sakyti, sumažėjo valstybės reguliuojamasis pobūdis, valstybė sumažino tiesioginį kišimąsi į ekonomiką, tačiau administracinis reguliavimas, administracinė priežiūra žymiai padidėjo. Tai daugiau susiję su socialiniu verslo reguliavimu. Lietuvoje, kaip ir, pvz., JAV, šis reguliavimas plačiai išsikeriojo. Tam tikslui yra sukurtos specialios valstybinės institucijos, atliekančios valstybės nustatytų taisyklių priežiūrą. Tai institucijos, susijusios su darbo sauga, sveikatos apsauga, higieniniais poreikiais, aplinkos apsauga ir kt. Socialinis reguliavimas – tai valstybės kišimasis į patį gamybos procesą, atskiras jo sritis. Pastaruoju metu socialinis verslo reguliavimas sparčiai plečiasi visame pasaulyje, o ekonominis reguliavimas turi tendenciją mažėti.

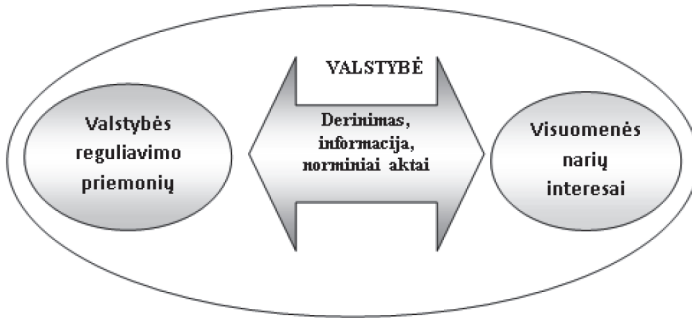
Visuomenė nusibrėžia savo raidos ir veiklos tikslus. Siekdama išvengti chaoso įgyvendinant tikslus, visuomenė nustato tam tikrą tvarką, kurios reikalavimų privalo laikytis visi jos nariai. Suformuluojami reikalavimai, jų vykdymo kontrolė, sankcijos už jų nevykdymą ir skatinimo priemonės už jų laikymąsi. Šiuolaikinė valstybė dažniausiai vykdo „visuomenės susitarimo“ funkcijas.

Ekonomikos terminų žodyne (1999) pateikiama reguliavimo sąvoka: „valstybinis reguliavimas t. y. tikslingų valstybės veiksmų visuma, siekiant suderinti visuomeninius ir asmeninius, privačius ir korporacinius interesus ir taisyti rinkos trūkumus”.

Lietuvoje verslo reguliavimą formuojantys procesai turi tendenciją plėtotis pagal pasaulinės praktikos scenarijų. Kaip rodo praktika, valstybė visada siekė reguliuoti verslą. Net ir JAV, kur valdo pirmiausia rinkos santykiai, valstybė visuomenės pritarimu nuolat turi reguliuoti verslo sąlygas, siekiant išspręsti konkrečias problemas. Todėl dažniausiai įmonės sėkmė priklauso nuo jos gebėjimo išmanyti įstatymus ir sureguliuoti santykius su valstybe. Be Seimo, yra valstybės aparatas, vietinė valdžia, ir visi jie laikosi savo specifičių, kartais net prieštaraujančių vienas kitam teisės aktų ir apribojimų. Nors kartais atrodo, kad valstybė ir verslas yra priešai, tačiau taip nėra. Vienas iš valstybės tikslų yra verslo sąlygų gerinimas, nes šalies ekonominė gerovė priklauso nuo verslo įmonių sėkmės. Kai įmonė dirba pelningai, sukuria darbo vietų, laimi visa visuomenė.

Valstybinio reguliavimo priemonėmis valstybė siekia sudaryti stabilias ekonomines ir socialines ūkio raidos sąlygas, leidžiančias užtikrinti verslo

sąlygas, sumažinti neigiamą gamybos poveikį aplinkai ir visuomenei. Jomis galima reguliuoti mokesčių surinkimą, nuosavybės apsaugą, teikti informaciją ūkio subjektams. Valstybinis reguliavimas gali padėti teikti pagalbą, plėtoti mokslo ir technikos pažangą, remti ūkio veiklos laisvę ir iniciatyvą. Pateikiama valstybinio reguliavimo mechanizmo principinė schema (žr. 2 pav.).

2 pav. Valstybinio reguliavimo mechanizmo principinė schema

Šaltinis: sudaryta autorės

Valstybė reguliuodama ekonomiką turi kelti tikslus, kurie yra išdėstomi įvairiose reguliavimo programose.

Savo tikslų valstybė gali siekti tiesioginiais ir netiesioginiais reguliavimo metodais. Tiesioginio poveikio metodas gali būti įgyvendinamas administracinėmis ir ekonominėmis priemonėmis. Netiesioginis reguliavimo metodas gali būti įgyvendinamas tik ekonominėmis priemonėmis. Konkrečiai šios reguliavimo priemonės pasireiškia įvairiomis formomis. Administraciniai ir organizaciniai metodai dažniausiai apibūdinami kaip leidimo, neprieštaravimo, draudimo ar skatinimo priemonių visuma. Šie metodai dažniausiai taikomi pagal priimtus įmonių, mokesčių administravimo, bankroto, konkurencijos ir kt. įstatymus. Ekonominio reguliavimo metodai remiasi ekonominio poveikio priemonių taikymu.

Teisinis reguliavimas vykdomas išleidžiant įstatymus ir kitus teisės aktus. Jais apibrėžiami valstybinių institucijų įgaliojimai nustatyti taisykles ir verslo sąlygas. Administracinis reguliavimas vykdomas per vyriausybės įgaliotas institucijas, kurios prižiūri, kaip laikomasi nustatytų veiklos sąlygų ir taisyklių, renka informaciją, skiria baudas bei kitas sankcijas taisyklių pažeidėjams. Visi

valstybės reguliavimo metodai grindžiami valstybės ir įmonės santykių koncepcijomis. Šiuo metu galima išskirti dvi tokių santykių koncepcijas: vienos grindžiamos autoritarinės valstybės, kitos – kooperacijos idėjomis. Visuomenė siekia, kad reguliavimo sistema būtų kuo paprastesnė, aptarnavimo požiūriu kuo pigesnė, o kiekvienas individas patirtų naudą iš veiklos valstybės naudai (kooperacijos idėja), arba, kad ši sistema būtų sudėtinga, brangiai kainuojanti ir kontroliuojanti kiekvieno individo veiksmus (autoritarinės valstybės idėja). Valstybinio reguliavimo mechanizmas apima valstybės valdymo priemones, kuriomis siekiama palaikyti ekonominę valstybės pusiausvyrą ir dinamiką ciklinės raidos sąlygomis. Ekonominio nuosmukio metu valstybė skatina investicijas, pakilimo – jas prilaiko. Tiems tikslams naudojamos visuotinai pripažintos reguliavimo priemonės: kreditai, mokesčiai, investicijos ir valstybiniai užsakymai. Kartu imamas skatinti prekių paklausą, ilgalaikės infliacijos priemones. Valstybinis verslo reguliavimas veikia visą socialinę-ekonominių gyvenimą.

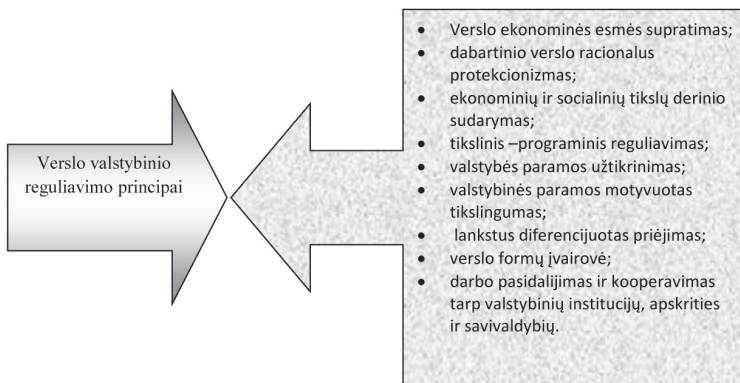
Verslo kūrimosi laikotarpiu pagrindinės valstybės funkcijos yra šios:

- palankiausių sąlygų sudarymas verslininkų potencialui panaudoti. Vystantis civilizuotai verslininkystei, reikia vis daugiau sugebančių, kūrybingų verslininkų. Lietuvoje išskiriamos trys pagrindinės verslininkų grupės: įprastinis verslininkas, atsitiktinis ir tikras. Įprastinis verslininkas realizuoja savo sugebėjimus tradiciniais metodais ir gauna vienokį ar kitokį pelną priklausomai nuo esamos rinkos padėties. Atsitiktinis verslininkas į verslą yra patekęs atsitiktinai (privatizacijos metu, per pažintis su valdžia, dėl moralinių principų stokos). Tikras verslininkas sugeba ir bando realizuoti savo sugebėjimus inovacinėje veikloje, rizikos sąlygomis. Įprastinis verslininkas tik tada gali funkcionuoti, kai jam sudaryta palanki aplinka, suteikta tam tikra parama. Atsitiktinis verslininkas tam tikru laiku bus išstumtas iš verslo aplinkos. Todėl valstybė turi orientuotis į tikrus verslininkus ir sudaryti jiems kuo palankiausias sąlygas panaudoti potencialą. Verslu dažniausiai užsiima jauni žmonės. Apie 70 % verslininkų – jauni nuo 20 iki 40 metų žmonės. Reguluojant civilizuotų verslininkų aplinkos formavimąsi, tikslinga įvertinti ne tik jau esamų verslininkų galimybes, bet ir sudaryti sąlygas neįtrauktiems į verslą juo užsiimti. Valstybė gali efektyviai formuoti verslo aplinką – sudaryti visiems

vienodas ekonominės veiklos „žaidimo taisyklės“, skatinti verslininkystę mokesčių, kreditavimo, draudimo ir kitomis sistemomis. Taip pat kurti efektyvią išsilavinimo, specialistų rengimo, jų perkvalifikavimo sistemą;

- konkurencinės aplinkos sukūrimas. Valstybė gali sukurti konkurencinę aplinką, kuri skatintų tikrą ekonominę lenktyniavimą, diegiant mokslo ir technikos pasiekimus, inovacinį marketingą bei vadybą. Gerai apgalvotas antimonopolinės politikos mechanizmas, racionalus protekcionizmas mokslui imliai produkcijai leistų sudaryti verslui tinkamas ekonomines sąlygas;
- nuosekliai besivystančios aukštos kokybės prekių ir paslaugų pasiūlos formavimo aplinkos sukūrimas. Valstybė turi sudaryti sąlygas kurti aukštos kokybės prekes ir paslaugas, kuriamas inovacijų pagrindu. Inovacijos reikalauja atitinkamos valstybės inovacinės politikos bei verslo strategijos;
- verslo vystymosi socialinės orientacijos proceso formavimas. Atlikdama šią reguliavimo funkciją, valstybė per ekonominių orientyrų sistemą turi siekti, kad verslo struktūros būtų kreipiamos ir į socialinės naudos gavimą. Socialinis efektas gaunamas tada, kai verslininkystė padeda vystyti visos visuomenės gerovę.

Svarbu išskirti pagrindinius verslo valstybinio reguliavimo principus. Jie pateikiami 3 paveiksle.

3 pav. Verslo valstybinio reguliavimo principai

Šaltinis: sudaryta autorės

6.1 Verslo teisiniai aspektai Lietuvoje

Lietuvoje, atkūrus nepriklausomybę, verslas tapo didžiausia jėga, galinčia pakelti Lietuvos ekonomiką, padėti šaliai įsilieti į pasaulinę rinką. Tuo suinteresuoti tiek valdžios atstovai, tiek verslininkai. Tačiau abipusį supratimą ir sėkmingą Lietuvos integravimąsi į pasaulinę rinką stabdo aplinka, kurioje verslas plėtojamas. Taip pat didelę įtaką turi ekonominis saugumas.

Kiekviena įmonė veikia aplinkoje, kuriai būdinga verslo sąlygų visumos struktūra. Vertinant, kokiomis sąlygomis vystomas verslas, pirmiausia nagrinėjama konkreti įmonės aplinka, atliekama išsami padėties analizė, nuosekliai nagrinėjama ar valstybės politika palanki verslui organizuoti ir kokie teisės aktai tai reguliuoja.

Teisinė verslo aplinka yra viso verslo pagrindas, veikiantis įmonės steigimą, sėkmingą veiklą bei likvidavimą. Valstybės vykdoma teisinė politika verslo plėtrą gali arba stabdyti, arba skatinti. Šiuo metu siekiama suderinti Lietuvos teisinę sistemą su Europos ekonominiais įstatymais, taisyklėmis. Galbūt todėl įstatymų pataisos tapo kone kasdienybe, nelengvinančia kasdieninio verslininkų gyvenimo, nors, anot valdžios atstovų, aktyviai siekiama sudaryti kuo geresnes verslo vystymo sąlygas, šalinti įmonių kūrimo bei egzistavimo kliūtis, teikti galimybę plėstis, didinti rinkos konkurencingumą. Aišku, kad valstybė turi atlikti tam tikrą vaidmenį vystydama verslą – papildyti rinkos santykius valstybinio reguliavimo elementais, o kita vertus, ne rinkos metais spręsti tuos klausimus, kurių rinka efektyviai spręsti negali.

Vyriausybė, nustatydamą teisinius rinkos ekonomikos funkcionavimo pagrindus, neturi peržengti tam tikrų ribų. Vyriausybė įstatymais bei nutarimais formuoja taisykles, kuriomis remdamasis verslas ir pati valstybė dalyvauja ekonominėje veikloje, grindžia tarpusavio santykius. Visus įstatymus, vienaip ar kitaip reguliuojančius įmonės veiklą, galima suskirstyti į tris grupes. Pirmoji grupė – tai norminiai aktai, reguliuojantys įmonės steigimą. Antroji – norminiai aktai, reguliuojantys įmonės veiklą. Ir trečioji grupė – norminiai aktai, reguliuojantys veiklos nutraukimą. Verslo teisinė aplinka Lietuvoje labai sudėtinga ir paini. Tą patį įstatymą ar nutarimą galima įvairiai traktuoti. O verslininkai kenčia dėl paskubomis priimamų įstatymų, gausybės daromų pataisų. Vis sunkiau suspėti viską išnagrinėti, o tuo labiau – pritaikyti prie vykdomos veiklos. Todėl nenuostabu, kad, per įmonių patikrinimus randama daug pažeidimų ir klaidų. Tam įtakos turi ne tik įstatymų gausa, bet

ir jų painumas bei prieštaravimas. Teisės aktų analizė rodo, kad verslo sąlygos nėra lengvos, keliami vis nauji ir griežtesni reikalavimai verslininkams ir jų vykdomai veiklai. Už menkiausią nusižengimą taikomos neadekvačios baudos. Apyvartinių lėšų stygius kuria pesimistiškas verslininkų nuotaikas, o tai stabdo ne tik vietinio verslo vystymąsi, bet ir užsienio kapitalo investicijas į Lietuvą. Todėl atėjo laikas valdžiai imtis reformų, siekiant sukurti teisinę aplinką, skatinančią plėtoti verslą. Tik tokiu atveju mūsų šalies ekonomika pasieks išsivysčiusių šalių lygį ir galės įsilieti į tarptautinę ekonomiką.

Lietuvos Respublikos sprendimai, įforminti teisės aktais, yra įrankis, kuriu Vyriausybė atlieka makroekonominio reguliavimo funkciją. Racionalus reglamentavimas yra vienas svarbiausių viso pasaulio vyriausybių uždaviny. Nuo jo priklauso valstybės socialinė ekonominė raida, jos vieta ir vaidmuo pasaulio bendrijoje, taip pat ir ekonominis saugumas.

Dabar Lietuvoje būtina tobulinti patį reglamentuojančių dokumentų rengimo ir derinimo procesą – parinkti projektų rengimo metodiką ir vertinimo kriterijus. Lietuvoje vyrauja orientacija į įstatymų ir kitų teisinių aktų kokybės gerinimą.

Poreikis reformuoti reglamentavimo veiklą yra iškilęs praktiškai visoms pasaulio vyriausybėms. Ši veikla ypač suaktyvėjo XX a. 8-ajame dešimtmetyje, kai aktų pradėjo daugėti tokiais sparčiais tempais, kad iškilo pavojus pačiai reglamentavimo sistemai. Žurnalas „The Economist“ (2000) pateikė duomenis, kad, pavyzdžiui, JAV per 1960–1990 metus federalinių aktų padaugėjo 7 kartus – nuo 20 iki 120 tūkst. puslapių. Austrijoje per aštuonerius metus – nuo 1982 iki 1990 metų – vyriausybinių aktų padvigubėjo. Anglijoje vien bendrovių teisės aktų 1990–1991 metais išaugo nuo 500 iki 3500 puslapių per metus. Švedijoje, Portugalijoje prieita išvada, kad būtina „pažaboti reglamentavimo aktų gamybą“, norint, kad valdymo sistema sėkmingai funkcionuotų. O Lietuvoje ši problema gyvuoja nuo pat šalies nepriklausomybės atkūrimo. Kiekviena atėjusi valdžia „prikepa“ savų teisės aktų, nesirūpindama inventurizuoti esamuosius, todėl būtina susirūpinti tokių aktų tikslingumu, nuolat jų kaita bei nesuderinamumu. Be to, iškyla ir kita problema. Proporcingai reglamentavimo aktų skaičiui didėja reglamentavimo išlaidos, susijusios su jų rengimu ir įgyvendinimu. Kai kurios vyriausybės pabandė apskaičiuoti realias reglamentavimo sąnaudas ir gavo įspūdingus skaičius. Pavyzdžiui, JAV tai kainuoja 500 mlrd. JAV dolerių, kas sudaro 10 % BVP arba ¼ 1992 metų vals-

tybės biudžeto išlaidų. Kiekvienas reglamentavimo aktas piliečiui ir įmonei kainavo po 55 JAV dolerius. Atlikti tyrimai parodė, kad kai kurie aktai stabdo darbo našumą, naujovių kūrimo bei diegimo procesus, kliudo kurti naujas darbo vietas. Visa tai tiesiogiai ir netiesiogiai daro įtaką šalies ekonomikos pasauliniam konkurencingumui.

Lietuvoje, kaip ir visame pasaulyje, pasireiškia trys reglamentavimo tendencijos:

- atsisakoma tiesioginio ekonominių procesų reglamentavimo. Pastaruoju metu ekonomikos dereguliacijos problema išsivysčiusiu šalių politikoje virto vos ne pagrindine. Buvo prieita išvada, kad reglamentavimas privalo turėti ribą, nes kitaip demokratinė visuomenė virst reglamentaristine. Atskleisti per didelio reglamentavimo padariniai tiek ekonomikoje, tiek atskiriems subjektams, tiek rinkos santykiams. Dėl to vyriausybės ėmė reguliuoti konkurencijos sąlygas, o ne tiesiogiai kištis į ekonomikos subjektų veiklą.
- Sumažėjus ekonominio reglamentavimo aktų, padidėjo aktų, užtikrinančių saugų darbą, gyvenamąją aplinką, sveikatą, vartotojų teises ir kt. Manoma, kad tokių administracinio pobūdžio aktų daugės.
- Padaugėjo vadinamųjų „procesus reglamentuojančių aktų“, kuriais grindžiamos kai kurios vyriausybės veiklos rūšys, pvz., mokesčių surinkimas iš gyventojų, maitų, licencijų.

Dauguma valstybių priėmė programas, kuriose numatomi teisinių aktų vertinimo kriterijai, privalomi jų rengimo etapai, rengiamo akto vietos įvertinimo procedūra, akto laikymosi padarinių vertinimo metodai ir kt.

6.2 Smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimas

Lietuvoje SVV verslo politikos formavimą reikėtų nagrinėti istoriniu požiūriu, pradedant nuo nepriklausomybės atkūrimo, įstojimo į Europos Sąjungą. Todėl sąlyginai SVV politikos formavimą galima išskirti į kelis laikotarpius:

1 etapas: 1990–2004 m. Lietuvos nepriklausomybės atgavimas ir ekonomikos nukreipimas į integraciją į ES.

2 etapas: 2004–2008 m. Lietuvos integracija į ES ir pasaulinės ekonominės krizės pradžia.

3 etapas: 2008–2015 m. ekonominiai žingsniai ir pasirengimas euro įvedimui.

4 etapas: 20015–2016 m. (iki lapkričio 14 d.) Euro įvedimo pasekmių ypatumai.

5 etapas: 2016 m. (po lapkričio 14 d.) iki dabar. Naujos ekonominės politikos formavimo pradmenys.

Kiekvienos valstybės ekonominę politiką galima nagrinėti remiantis įvairiais kriterijais, tačiau patys svarbiausi yra teisinė sistema, elastingumas, rinkos atvirumas ir stabilumas. Teisinė sistema turi garantuoti teisę disponuoti savo darbo jėgą ir gamybos priemones, susitarimo laisvė (laisvė pirkti ir parduoti). Turi būti pasiektas kainų, darbo užmokesčio, kredito palūkanų elastingumas. Laisvoje rinkoje reikia panaikinti konkurencijos kliūtis šalies viduje, sudaryti sąlygas laisvam prekių, paslaugų ir kapitalo judėjimui tarp šalių. Ekonomikos stabilumas yra suprantamas įvairiai: stabili valiuta – šalies ir už jos ribų; valstybės finansinis stabilumas.

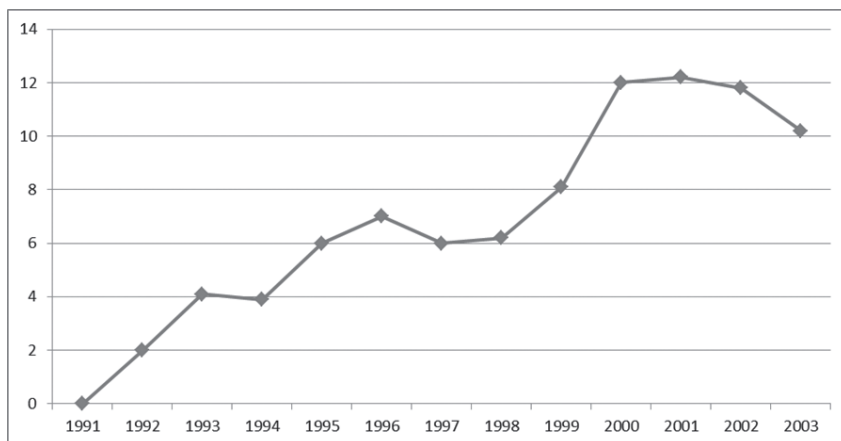
Lietuva vykdydama ekonominę reformą 1990–2004 m. pasiekė didelių laimėjimų. Šį laikotarpį vėlgi sąlyginai galime suskirstyti į dvi dedamąsias: Nepriklausomos Lietuvos stabilios ekonominės sistemos kūrimas ir priemonės skirtos Lietuvos integracijai į ES.

Transformuojant Lietuvos teisinę sistemą, buvo iš dalies naudojama istorinė patirtis. Visi ekonomiką reglamentuojantys teisės aktai nebuvo priimti logine tvarka, bet buvo vadovaujamas istoriniu požiūriu, be to, buvo atsižvelgta į įvairių reguliuojančių institucijų interesus, kurių funkcijos neturėjo nuoseklios sistemos ir daugiau priminė betvarkę. Transformacijos procesas labiausiai paveikė paprastus piliečius ir įmones, kurie ne tik pajuto reguliavimo našta, bet ir turėjo už tai mokėti. Pažvelgus į praeitį, galima pastebėti teisinės sistemos formavimo pagrindines tendencijas:

- pernelyg plačiai interpretuota įstatymų, kurie didino kontroliuojančių subjektų galios nuostatas, mažino įmonių teises ir didino jų riziką ir išlaidas;
- sukurta daug dubliuojančių reguliavimo funkcijų, kurios sumažino valdžios atsakomybę ir atskaitomybę, didino valdymo sąnaudas ir sudarė prielaidas korupcijai;
- nesureguliuota institucijų teisinė bazė komplikavo piliečių ir valstybės santykius.

Nuosavybės reforma Lietuva siekė radikaliai pakeisti turto santykius, buvo palaiapsnui mažinamas valstybinės dalies dominuojantis vaidmuo, didinamas privatus sektorius. Nuosavybės santykių formavimas Lietuvoje vyko trimis skirtingais būdais – restitucija, privatizuojant valstybinį turtą ir naujų privačių įmonių kūrimas. Įmonės dydis apsprendė privatizavimo būdą: didelės ir vidutinės įmonės buvo privatizuotos viešo akcijų pasirašymo būdu, parduodant įmones už investicinius čekius, mažos įmonės buvo privatizuotos per aukcionus. Mokslininkai ir tyrėjai įvairiai apibūdina pirmąjį laikotarpį. A. Chmieliausko nuomone (Lietuvos verslininkai, 2015, 03-13), nepriklausomybės pradžioje verslas dažniausiai priklausė nuo vieno žmogaus. Ką ir kaip jis sugalvodavo, tą dažniausiai ir padarydavo. Lietuva tada buvo virtusi brangiųjų metalų eksporto lydere. Nuolatinė verslo būseną balansavo tarp „liksi gyvas ar ne“, „pavyks ar nepavyks“. Jis teigia, kad lietuviai išmoko dirbti, taikyti vakarietiškus vadybos ir verslo modelius nesibaigiančios transformacijos sąlygomis, kai keičiasi vertybės, socialinė, politinė, ekonominė aplinka. L. Gadeikio nuomone (*Lietuvos verslo istorija*, 2010, p. 38) Lietuvoje niekada nebuvo pavykę visiškai eliminuoti privataus verslo, kuris veikė dažniausiai nelegaliai. Pirmoji verslininkų karta užaugo begalinio deficito sąlygomis, ir kai tik buvo šiek tiek atleisti varžtai, daugybė žmonių, niekada nieko bendro neturėję su verslu, garažuose, sandėliukuose ar butuose puolė siūti, megzti, paniri į kitus namudinius verslus. Iš esmės pakitus sąlygoms – planinei ekonomikai transformuojantis į rinkos ekonomiką, dešimtys tūkstančių verslių tautiečių užsidegė entuziazmu dirbti sau.

Daugeliu atvejų įmonės tapo kolektyvine nuosavybe, privatus kapitalas buvo paskirstomas akcininkams. Troškimas gauti iškart kuo didesnę pelną ir dividendus stabdė investicijas į įmones, jų plėtros perspektyvos buvo labai neaiškios. Naujieji savininkai – kolektyvinių įmonių nariai – stabdė darbuotojų atleidimą. Žemas nedarbo lygis iš dalies atspindėjo šią situaciją (žr. 4 pav.).

4 pav. Nedarbo lygis 1991–2003 m.

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamento duomenys, 2018

Kaip galima matyti iš 4 pav., nedarbo lygis nuo 1991 iki 1997 m. linkęs didėti, tada šiek tiek sumažėjo, o 1999 vėl pradėjo augti. Aukščiausias nedarbo lygis – 2001 m., nedarbą lėmė struktūriniai pokyčiai: ribotas darbo jėgos mobilumas, rinkos paklausos ir kvalifikacijų nesutapimai. 2000 metais, apie 80% bedarbių buvo nekvalifikuoti arba turintys tik profesinį išsilavinimą.

Rinkos atvirumas. Lietuvai svarbu ne tik rinkos atvirumas šalies viduje, bet ir rinkos atvirumas užsienio šalių atžvilgiu. Pagrindiniu partneriu su Vakarų šalimis tapo Vokietija, prekyba buvo vykdoma ir su trečiosiomis šalimis ir Rusija. Bet dominavo prekyba su ES ir mažėjo su trečiosiomis šalimis. Struktūriniai pokyčiai reikalavo didelių papildomų investicijų. Lietuva pagalbos bandė sulaukti iš įvairių tarptautinių organizacijų (Tarptautinio valiutos fondo, Pasaulio banko). Kitas galimas būdas – tiesioginės užsienio investicijos. Šių investicijų dėka buvo galima gauti ne tik kapitalą, reikalingą ekonomikos modernizavimui, bet ir geresnes galimybes eksportui (daugiausia iš produktų, pagamintų su užsienio investuotojų dalyvavimu). Investicinis procesas tapo aktyvesnis dėl atsigavusios ekonomikos. Tiesioginės užsienio investicijos Lietuvoje per 1994–1999 m. padidėjo 9 kartus. Daugiausia investuojama buvo į pramonę – 32,0 %, prekybą – 23,0 %, ryšio paslaugas – 18,0 %,

finansinio tarpininkavimo įmonės – 12 % (Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, 2018).

Stabilumas. Siekiant apsaugoti rinką, 1991 metų rugpjūčio 5 dieną buvo įvesti Lietuvos laikinieji pinigai – bendrieji talonai.

Lietuva, siekdama pinigų stabilumo, įvedė fiksuotą valiutos kurso režimą. Įvedant fiksuotą kursą, Lietuva buvo pasiekusi tokį lygį, kai:

- pereinamosios ekonomikos laikotarpiu buvo galimi įvairūs vidiniai šokai;
- importo kaina buvo lygi 65% bendrojo vidaus produkto;
- Lietuva nebuvo integruota į pasaulinę finansų rinką.

Lietuvoje valiutos kurso režimas kito etapais (Lietuvos bankas, 2018):

- 1992 m. spalio–1993 m. rugpjūtis – laisvai keičiamos valiutos režimas;
- 1993 m. rugsėjis–1994 m. kovas – reguliuojamo valiutos kurso pokyčiai;
- 1994 m. balandis iki 2015 m. sausis–fiksuotas lito kursas;
- 2015 m. 1 sausio įvedamas euras.

Galima teigti, kad Lietuvos ekonomika po nepriklausomybės atkūrimo iki dabartinio laikotarpio patyrė esminius pokyčius visuose sektoriuose. Lietuvos ūkio plėtroje (kas lėmė smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimą) galima išskirti 6 etapus:

- pirmas – 1991–1994 m. – dramatiškas ekonomikos nuosmukis, būdingas visoms postkomunistinėms šalims;
- antras – 1995–1998 m. – atgimimo laikotarpis, kurio metu pastebimas ne tik ekonomikos stabilizavimas, bet ir augimas;
- trečias – 1998–2001 m. – ekonomikos nuosmukis dėl Rusijos ekonominės krizės ir Lietuvos ekonomikos prisirišimas prie Rusijos rinkos;
- ketvirtas – 2001–2008 m. – ekonomikos augimas Lietuvai rengiantis stoti į ES ir tolesnis audringas augimas;
- penktas – 2008–2010 m. – ekonomikos nuosmukis dėl pasaulinės ekonominės krizės, įvertinant ir aktyvią Lietuvos Vyriausybės pagalbą (naktinės reformos);
- šeštas – 2011–iki dabartinio laikotarpio – šalies konkurencingumo augimas, verslo orientavimasis į „vakarų“ rinkas.

Lietuvos ekonomikos ypatumai apsprendė ir smulkaus bei vidutinio verslo politikos formavimą. Smulkaus bei vidutinio verslo kūrimas kiekvienos šalies ekonomikoje turi didelę reikšmę. Jis leidžia užpildyti rinkos nišas ir patenkinti vartotojų poreikius, tai viena iš veiksmingiausių antimonopolinės politikos krypčių ir konkurencinės rinkos formavimo prielaidų. Taip pat smulkus ir vidutinis verslas gali lengviau ir pigiau persiorientuoti, įdiegti naujas technologijas, suderinti rankinį ir mechanizuotą darbą. Greta ekonominių problemų smulkus ir vidutinis verslas sprendžia ir visą eilę socialinių klausimų. Visų pirma – tai nedarbo problemos. Be to, vystantis smulkiam verslui formuojasi vidurinė ir smulkių savininkų klasė. Todėl Lietuvos vyriausybė formuodama smulkaus ir vidutinio verslo politiką turėjo priimti daug svarbių sprendimų ir pirmiausia sudaryti palankias sąlygas verslo plėtrai. Formuojant Lietuvos ekonomikos politiką pirmieji sprendimai buvo priimti 1988 m. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui parengiant Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepciją (Koncepcija, 1988).

4 lentelė. Smulkas ir vidutinio verslo formavimosi ypatumai 1990–2017 m.

	Programos, įstatymai, sprendimai	Programų prioritetai	Padėtis šalyje	Priimtoms priemonėms verslo plėtrai
1990–1992 (1–3 Vyriausybės)	Vyriausybės programa: rinka, demokratija, laisvė. Lietuvos ūkio rekonstravimo programa.	Numatytos stabilizavimo priemonės, formuojama ekonomikos reformos koncepcija. Lietuvos ūkio rekonstravimo programa. Ūkio orientavimas į tarptautinę rinką, alternatyvų paieška, išsilaisvinant nuo priklausomumo SSRS žaliavų bazės; kuro ir energetikos išteklių minimizavimas ir racionalizavimas visose ūkinės veiklos sferose, ūkio ekologizavimas, inovacinių procesų skatinimas, Vyriausybės parama intelektui ir mokslui imliai produkcijai.	Rusijos blokada	Išvirkinama nuosavybės formų įvairovė ir formuojami nuosavybės santykiai. Patvirtintas ūkio privatizavimo modelis, investicinių čekių panaudojimas. Smulkų ir vidutinių prekybos, paslaugų įmonių privatizavimas. Išvirkinamas valstybinės nuosavybės domėnų atskirose šakose. Atsisakoma kainų dotavimo. Numatoma reguliuoti kainas tik labai ribotam prekių ir paslaugų skaičiui, tačiau valstybinis kainų reguliavimas išlieka. Numatoma palaikyti tokių juridinių asmenų pelno mokesčio ir fizinių asmenų pajamų mokesčio lygį, kuris aktyvintų verslą, skatintų kitų šalių kapitalo investicijas į Lietuvą. Skatinama verslo ir tarpininkavimo veiklos, ypač vežant į Lietuvą žaliavas, medžiagas, prekes. Apibrėžta mažosios įmonės samprata ir mažųjų įmonių veiklos skatinimo pagrindai, iš jų ir mokesčių lengvatos.

1992–1996	LR Konstitucija, Ekonominės politikos memorandumas. Mažųjų įmonių Įstatymas (1991).	Ekonominės krizės įveikimas, infliacijos stabilizavimas. Numatytos ūkio plėtros strategijos: Lietuva tranzito šalis; Visokeriopa valstybės pagalba eksporto plėtrai; Šiuolaikiškų rinkos institucijų kūrimas; Užsienio investicijų ir kreditų pritraukimas; Lietuvos integracijos į ES skatinimas	Neefektyvūs ūkio struktūriniai pokyčiai: pramonės dalies tolydus mažėjimas, produkcijos eksporto mažėjimas.	Rinkos subjektų konkurencingos struktūros formavimas. Teisinių pagrindų tobulinimas skatinat ir saugant privatų verslą. Verslo inkubatorių steigimo skatinimas. Numatyti mažųjų įmonių veiklos skatinimo pagrindai. 1995 m., priėmus Lietuvos Respublikos mažųjų įmonių įstatymo pakeitimo įstatymą, mažosios įmonės samprata buvo apibrėžta vadovaujantis dviem kriterijais: bendru darbuotojų skaičiumi ir bendrųjų pajamų (įplaukų) per metus dydžiu.
1996–2000	Ekonominės integracijos programa. Ilgalaiškės eksporto skatinimo programos įgyvendinimas. LR SVV įstatymas (1998). Skurdo mažinimo Lietuvoje strategija.	Skatinti smulkų ir vidutinį verslą bei darbo vietų kūrimą. Verslo sąlygų liberalizavimas. Apibrėžti smulkaus ir vidutinio verslo subjektai.	Rusijos krizė. Nepakankama kova su korupcija. Demografinės situacijos blogėjimas.	Nauja verslo plėtros forma – koncesijos. Administracinių rinkos varžymų mažinimas. Verslo plėtros garantija – akcininkų ir indėlininkų asmeninės nuosavybės apsaugojimas, tyčinių įmonių bankrotų stabdymas. SVV plėtros įstatyme apibrėžti SVV subjektai.

2000-2004	SVV plėtros iki 2003 metų strateginės kryptys. Inovacijų versle programa. Lietuvos ūkio (ekonomikos) plėtros iki 2015 metų ilgalaikė strategija. Vals-tybes ilgalaikės raidos strategija. Naci-onalinė darnaus vysty-mosi strategija.	Verslo teisinės ir ekonominės aplinkos tobulinimas; smulkaus ir vidutinio verslo subjektų finansinių galimybių gerinimas; informacijos apie vers-lą, mokymo ir konsulta-vimo paslaugų teikimo užtikrinimas; smulkių ir vidutinių įmonių inova-cinio potencialo stipri-nimas; didelių ir smul-kių bei vidutinių įmonių bendradarbiavimo skatinimas; institucinės verslo infrastruktūros tobulinimas; verslo savivaldos plėtojimas; smulkaus ir vidutinio verslo plėtra regionuo-se. SVV plėtros pro-gramos įgyvendinimo priemonės pastoviai atnaujinamos	Veikiančių smul-kaus ir vidutinio verslo įmonių dalies bendrame įmonių skaičiuje mažėjimas. Dideli atskiruose šalies regionuose sukurto BVP skirtumai yra dideli.	Sudaroma palanki ekonominė aplinka naujiems ir esamiems instituciniams investuotojams kurtis ir veikti – libera-lizuojamos komercinių bankų, draudi-mo įmonių, investicinių pensijų fondų investavimo sąlygos. Pradėta netaikyti verslą ir verslo sąlygas reglamentuojan-čių įstatymų atgaline data. Skatinamas bankrutuojančių įmonių restruktūrizavimas. Įteisinti lošimo namai. Alternatyvių verslų žemės ūkyje skatinimas. Elektroninių vartų (portalo) valdžios paslaugoms teikti verslo subjektams sukūrimas. Parama elektroniniam vers-lui. Reformuojami smulkaus ir vidutinio verslo skatinimo fondai, keičiant jų panaudojimą ir administravimą, lešas nukreipiant verslo plėtros programų rė-mimui ir mažinant jas administravimui. Mikrokreditavimo sistemos pradedan-tiems verslą parengimas. Elektroninio parašo naudojimas versle. Sukurta len-gvatinių paslaugų verslui infrastruktūra.
-----------	---	---	---	--

2004–2008	Lietuvos 2004–2006 m. Bendrasis programavimo Dokumentas. Nacionalinė gyventojų senėjimo pasekmių įveikimo strategija. LRV 2004–2008 metų programa. Nacionalinis euro įvedimo planas.	Asocijuotų verslo struktūrų lygiavėrio dalyvavimo rengiant įstatymų ir kitų teisės aktų projektus įteisimas. Naujų paramos verslui formų diegimas, iš jų finansinės (rizikos kapitalas, mikrokreditai). Verslo socialinės atsakomybės skatinimas ir didinimas. Jaunimo verslumo ugdymo didinimas.	Nepakankamai veiksminga kova su korupcija, blogėjanti demografinė padėtis, modernizuotos transueuropinių tinklų infrastruktūros trūkumas.	Elektroninio verslo ir švaresnės gamybos technologijų plėtra. Inovacinių centrų, verslo inkubatorių, verslo paramos centrų paslaugų plėtra. Vyresnio amžiaus žmonių, ypač moterų, verslumo didinimas. Bendros kompleksiniams tyrimams reikalingos informacinės bazės „Ekonomikos augimo ir konkurencingumo tyrimai“ sukūrimas. Individualios (personalinės) įmonės tampa juridiniais asmenimis, atsisakoma žodžio „persona- linės“. Sukurtas juridinių asmenų regis- tras. Pakeista mažų ir vidutinių įmonių klasifikacija.
2008–2012	Pasaulinis aukščiausiojo lygio susitikimas dar- naus vystymosi klau- simais. LRV 2008–2012 metų programos įgyvendinimo priemonės. LRV 2009 metų vei- klos ataskaita	Verslo skatinimo srityje labiau detalizuojamos pelno mokesčio len- gvatos, pirmą kartą smulkųjų šeimos verslą pradėdantiems asme- nimis įdiegta mokesčių kreditų sistema.	Ekonominės krizės įveikimo planas. Naktinė reforma. Mokesčių augimas.	Patvirtintos krizės įveikimo plano įgy- vendinimo priemonės. Optimizuotos institucijų atliekamas priežiūros funkci- jos. Pakeista verslo liudijimų išdavimo tvarka, numatytos veiklos, kurių negali- ma vykdyti. Sumažintas administracinių procedūrų, reikalingų verslui pradėti, skaičius, terminai ir išlaidos. Dviejų datų taisyklė. Memorandumas dėl mažų reikšmių ženklavimo neatitikimų.

2012–2016	LRV 2012–2016 metų programos įgyvendinimo prioritetinės priemonės. Socialinio verslo koncepcija.	Palankesnių sąlygų SVV sudarymas da-lyvauti viešuosiuose pirkimuose. Sukūrimas naujų ir esamų viešųjų paslaugų teikimo verslui instrumentų tobulinimas. Finansinių išteklių prieinamumo verslo pradžiai ir plėtrai gerinimas. Ūkio subjek- tų priežiūrą atliekančių institucijų informacinės sistemos sukūrimas.	Parengtas Verslo subjektų geros verslo praktikos (valios) kodeksas privalomo kainų nurodymo litais ir eurai laikotarpiu	Socialinio verslo gidas. Verslo priežiūros vadovas. Verslo klausimynai. Deklaraciją dėl pirmųjų verslo metų. Vienodas ir kokybiškas asmenų konsultavimas. Prie-žiūros institucijų konsolidavimas. Supa- rastintos veiklos nevykdančių juridinių asmenų likvidavimo procedūros. Ūkio subjektų mokamų mokesčių procedūrų supaprastinimas.
-----------	--	---	---	--

Šaltinis: sudaryta autorės

Koncepcijoje buvo numatyta, kad Respublika savarankiškai nustato mokesčius galiojant visiškos ūkiskaitos principui, numatant ekonomiškai savarankiškos įmonės veiklą, kuri gali būti reguliuojama tik ekonominiais normatyvais, eliminuojant rinkos ir gamybos monopolį. Svarbi vieta užtikrinant verslo plėtrą buvo numatyta kainų ir antimonopolinei politikai.

4 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad įvairiais laikotarpiais dėl smulkaus ir vidutinio verslo formavimo buvo priimtos įvairios priemonės, Lietuvos vyriausybės programos bei ES rekomendacijos. Priklausomai nuo priimtų sprendimų keitėsi ir smulkaus bei vidutinio verslo suvokimas. Tai plačiai parodo LR smulkiojo ir vidutinio verslo plėtros įstatymas, kuris buvo priimtas 1998 m. ir iki dabartinio laikotarpio patyrė net 9 pakeitimus. Ypač įtakos turėjo ES rekomendacija dėl smulkių ir vidutinių įmonių (2003 m. gegužės 6 d. EK rekomendacija 2003/361/EB dėl mikroįmonių, mažųjų ir vidutinių įmonių apibrėžimo, MVĮ apibrėžties vartotojo vadovas, 2015 p. 10).

Reikia pastebėti, kad dabartinį verslo supratimą atspindi ne tik valstybės priimami įstatymai ir ūkiniai sprendimai, bet ir jų įgyvendinimo politika. Galima sėkmingai priimti kokius nori įstatymus ir nutarimus, nurašytus nuo pažangiausių šalių, bet biurokratinis aparatas dar sėkmingiau gali sužlugdyti jų įgyvendinimą. Lietuvos Respublikos Seimo priimtame Smulkaus ir vidutinio verslo plėtros įstatyme (LR SVV plėtros įstatymas, 1998), buvo apibūdinami tokie smulkaus ir vidutinio verslo subjektai:

- fiziniai asmenys, įsigiję patentą, šio patento galiojimo laikotarpiu;
- mikroįmonė – individuali (personalinė) įmonė, kurioje dirba tik savininkas ir jo šeimos nariai (sutuoktiniai, tėvai, įtėviai, vaikai, įvairkiai);
- smulki įmonė – įmonė, kurioje vidutinis sąrašinis metinis darbuotojų skaičius ne daugiau kaip 9;
- vidutinė įmonė – įmonė, kurioje vidutinis sąrašinis metinis darbuotojų skaičius ne daugiau kaip 49.

2002 m. spalio mėnesį priimtas Lietuvos Respublikos Smulkaus ir vidutinio verslo plėtros įstatymo pakeitimo įstatymas, kuriame buvo numatyta nauja, atitinkanti ES reikalavimus verslo subjektų klasifikacija (*LR smulkaus ir vidutinio verslo plėtros įstatymo pakeitimo įstatymas, 2002*). Naujame SVV plėtros įstatymo pakeitime pateiktas naujas smulkaus ir vidutinio verslo subjektų apibrėžimas. Kriterijai, kuriais remiantis buvo apibrėžiami smulkaus

ir vidutinio verslo subjektai, buvo suderinti su Europos Sąjungos kriterijais, taikomais smulkioms ir vidutinėms įmonėms, ir numatė reikalavimus ne tik darbuotojų skaičiui, bet ir įmonės maksimalioms metinėms pajamoms arba turimam turtui bei įmonės savarankiškumui.

ES valstybės kiekviena savaip apibrėžia smulkias ir vidutines įmones. Vienas populiariausių kriterijų smulkiam ir vidutiniam verslui apibrėžti yra įmonės dirbančiųjų skaičius, tačiau objektyviausiai smulkias ir vidutines įmones apibūdina šie kriterijai: metinė apyvarta ir kapitalo dydis. Kai kuriais atvejais atsižvelgiama į priklausomybę konkrečiai ūkio šakai ar į kitas charakteristikas. Smulki įmonė apibrėžiama kaip turinti palyginti nedidelę rinkos dalį, valdoma paties savininko, o ne formalios struktūros, ir nėra stambios korporacijos dalis. Europos komisija nuo 1997 m. rekomendavo visoms Europos Sąjungos valstybėms narėms laikytis vienodų standartų, apibūdinant SVV subjektus. Iki tol nebuvo vieningo standarto, tiksliai ir aiškiai nusakančio, kokia įmonė yra didelė, kokia vidutinė ir kokia maža. Europos komisijos (EK) siūlomas apibrėžimas grindžiamas keliais kriterijais: darbuotojų skaičiumi, nepriklausomumu, apyvarta ir įmonės balansine verte. Lietuvoje buvo išskirta dar viena kategorija – fiziniai asmenys, įsigiję patentą, šio patento galiojimo laikotarpiu (nuo 2003-01-01 verslo liudijimai bei asmenys, turintys teisę verstis savarankiška komercine, gamybine arba profesine ir kita panašaus pobūdžio veikla). Lietuvoje galiojantis SVV subjektų apibrėžimas pagal darbuotojų skaičiaus ir įmonės savarankiškumo kriterijų (maksimali kapitalo vertė, priklausanti vienai ar kelioms bendrai veikiančioms įmonėms Lietuvoje – 50%, ES – 25%) neatitiko EK rekomendacijų, be to, buvo neįvertinami bendrųjų pajamų ir turto vertės kriterijai. Šie kriterijai įvertinti ir atsižvelgiant į tai parengtos pataisos SVV plėtros įstatymo pakeitimo įstatyme (žr. toliau 2 lent.). Nuo 1997 m. pradžios ES situacija pasikeitė – išaugo įmonių finansiniai rodikliai, padidėjo veiklos apimtys, todėl siūloma padidinti bendrųjų pajamų ir turto vertės ribas, darbuotojų skaičių paliekant kaip buvo. Keičiantis situacijai tiek ES, tiek Lietuvoje, SVV subjektų apibrėžimo problemą iš dalies išsprendė patvirtintas SVV plėtros įstatymo pakeitimo įstatymas, kur SVV subjektai pagal darbuotojų skaičiaus kriterijų sutampa su EK rekomendacijomis. Iki 2002 m. lapkričio 6 d. veikė Lietuvos Respublikos Mažųjų įmonių įstatymas, pagal kurį mažosioms įmonėms buvo priskiriamos įmonės, kurių bendras darbuotojų skaičius neviršijo 100 žmonių (Lietuvos Respublikos mažųjų įmonių įstatymas, 1991). Šis įstatymas buvo netaikomas valstybinėms ir valstybinėms

akcinėms įmonėms bei neskatintinai veiklai, nurodytai Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintame sąrašė.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1999 m. balandžio 20 d. nutarimu Nr.441 „Dėl neskatintinos veiklos smulkaus ir vidutinio verslo subjektams sąrašo“ buvo nustatyta neskatintina veikla. 2003 m. sausio 9 d. buvo priimtas LRV nutarimas, kuris reglamentavo valstybės neremtinės veiklos rūšis (veikė iki 2003-01-16). Pagal šį nutarimą valstybės neremtinės veiklos rūšys buvo:

1. Medžioklės, gaudymo spąstais ir medžioklės patirties skleidimo ir susijusių paslaugų veikla (01.50*).
2. Gėrimų gamyba (nuo 15.91 iki 15.95).
3. Tabako gaminių gamyba (16.00).
4. Variklinių transporto priemonių ir motociklų pardavimas; automobilių degalų mažmeninė prekyba (50.10, nuo 50.30 iki 50.50).
5. Didmeninė ir komisinė prekyba, išskyrus variklinių transporto priemonių ir motociklų prekybą (nuo 51.11 iki 51.70).
6. Mažmeninė prekyba, išskyrus variklinių transporto priemonių ir motociklų prekybą (nuo 52.11 iki 52.63).
7. Finansinis tarpininkavimas, išskyrus draudimo ir pensijų lėšų kaupimą (nuo 65.11 iki 65.23).
8. Draudimo ir pensijų lėšų, išskyrus privalomąjį socialinį draudimą, kaupimas (nuo 66.01 iki 66.03).
9. Pagalbinė finansinio tarpininkavimo veikla (nuo 67.11 iki 67.20).
10. Nekilnojamojo turto operacijos (nuo 70.11 iki 70.32).
11. Teisinė veikla (74.11).
12. Azartinių lošimų ir lažybų organizavimo veikla (92.71).

(*Čia – Ekonominės veiklos rūšių klasifikatoriaus klasė. Valstybės neremtinė laikoma visų rūšių veikla, priskirta nurodytajai Ekonominės veiklos rūšių klasifikatoriaus klasei.)

Priėmus LR SVV plėtros įstatymo pakeitimo įstatymą, jau pateikiamas kitoks mažos įmonės supratimas (žr. 5 lentelę).

Lietuvos mokslininkai plačiai ir nuosekliai tyrinėjo smulkaus ir vidutinio verslo formavimosi, plėtrą, politikos įtaką smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimui, smulkaus ir vidutinio verslo įtaką šalies konkurencingumui ir pan. Kaip teigia Ivanovienė ir Karalevičienė (2011), pasaulinė patirtis įrodė, kad be smulkaus ir vidutinio verslo rinkos ekonomika negali nei funkcionuoti, nei tobulėti.

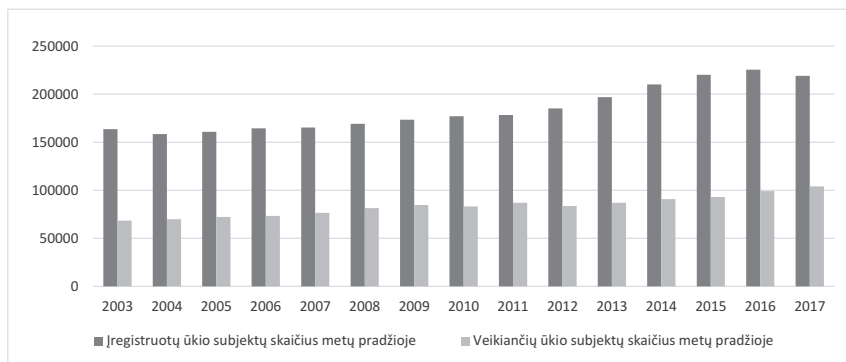
Nežiūrint į ES pateiktą smulkaus ir vidutinio verslo supratimą, Lietuvos mokslininkai (Dėdelienė, 1998; Sūdžius, 2001; Martinkus, 2001; Vainienė, 2005; Banys ir kt., 2006; Jakutis, Bandza, 2006; Dikčius ir kt., 2007; Garuckas ir kt., 2007; Stripeikis, 2007; Štreimikienė ir kt., 2007; Misiūnas, 2008; Smagurauskienė, 2009; Bartkus, 2010; Šivickas, Simanavičius, Pukis, 2010; Vijeikis; Baležentis, 2010; Grublienė, Lengvinienė, 2011; Jasinskas ir kt., 2013; Grėblikaitė, Puškoriūtė, 2014; Davulis, 2015) nurodo skirtingą smulkaus ir vidutinio verslo suvokimą, jie nagrinėjo smulkias ir vidutinės verslo įmonės, kaip pagrindinius smulkiojo ir vidutinio verslo subjektus. Lietuvos verslo darbdavių konfederacijos nuomone (2008), prie smulkaus ir vidutinio verslo būtina priskirti fizinius asmenis, besiverčiančius verslo veikla su verslo liudijimais. L. Mažylio nuomone (Mažylis, 2006, p. 37), sisteminio pagrindo nebuvimas nulėmė pasirinktą smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimą. Lietuvos mokslininkai (Gronskas, 1995; Stačiokas, 1995; Lydeka, 1998; Markevičius, 2001; Sūdžius, 2001; Zakarevičius, 2003; Žukauskas, 2004; Gineitienė, 2005; Strazdienė, 2006; Garuckas, 2007; Kriščiūnas, 2007; Vaitkevičius, 2007) teigė, kad neištirtas verslo procesas tampa aktualia moksline problema. Smulkaus ir vidutinio verslo formavimo politika Lietuvos mokslininkų darbuose tirta įvairiais pjūviais. Smulkaus ir vidutinio verslo įgūdžių ugdymą kaime tyrinėjo Atkočiūnienė, Slavickienė, Petrulienė, Gelažiūtė, Subačiūtė, Juodenytė (2011), studentų požiūrį į verslą tyrinėjo Jelagaitė (2008), dėstytojų požiūrį į verslą – Dudaitė (2012). Smulkaus ir vidutinio verslo įmonės mokslininkų (Neverauskas, Stankevičius, 2001; Adamonienės, Trifonovos, 2007) darbuose buvo vertinamos kaip dinamiškiausia, nuolat besikeičianti įmonių grupė, vidurinė ūkio sandaros grandis, turinti lemiamą įtaką ekonomikos augimui ir socialinių santykių stabilumui. Dėl smulkaus ir vidutinio verslo kuriamų naujų darbo vietų, sukuriamos papildomos pridėtinės vertės, pritraukiamų investicijų skirti Misiūno, 2008; Bartkaus, 2010; Šivicko, Simanavičiaus, Pukio, 2010 darbai. Apie nesudėtingą sprendimų priėmimo procesą ir lengvesnius ryšius dėl neformalių santykių skirti mokslininkų Žukauskas, 2002; Kriščiūnas, Greblikaitė, 2007; Piktytis, Bartkus, 2007; Snieška, Drakšaitė, 2007; Keršienė, 2009 darbai. Smulkaus ir vidutinio verslo paramos įsisavinimo galimybes, intensyvumą nagrinėjo Beržinskienė-Juozaianienė, Cibulskienė, Būdvytytė, 2012; Liustrovaitė, Martinkutė-Kaulienė, 2015.

Lietuvos verslo konfederacijos nuomone (2017), pagrindinė darbo jėgos migracijos priežastis Lietuvos rajonuose yra per mažai padoriai apmokamų

darbo vietų. Iš vienos pusės, jų nuomone, tai rodo regionų plėtros politikos neveiksmumą, iš kitos pusės – verslo bendruomenė, kuri kuria darbo vietas sistemingai yra atribojama nuo regionų plėtros sprendimų priėmimo.

6.3 Smulkaus ir vidutinio verslo politikos įgyvendinimas

Geriausiai verslo politikos įgyvendinimą parodo veikiančių įmonių skaičius, pagrindinių verslumo rodiklių augimas. Lietuvoje nuo 2004 m. veikia juridinių asmenų registras, kuriame registruojamos visos Lietuvoje steigiamos įmonės. Registro duomenys rodo, kaip įmonės jautriai reaguoja į Vyriausybės priimamus sprendimus. Ypač tie sprendimai atsiliepia įmonės steigimui ir veikimui. Statistikos departamento duomenys apie įregistruotus ir veikiančius ūkio subjektus rodo netolygiai vingiuojančias kreives (žr. 5 pav.). Detalesnį vaizdą galima susidaryti panagrinėjus ne absoliučius, o santykinius dydžius. Todėl tikslingiau yra analizuoti duomenis apie ūkio subjektus, atsižvelgiant į gyventojų skaičių, darbuotojų skaičių juose, gaunamas pajamas ir kt. rodiklius.

5 pav. Įregistruotų ir veikiančių ūkio subjektų skaičius 2003–2017 m.

Šaltinis: Statistikos departamento duomenys, 2018

Per 2003–2017 m. labai keitėsi įmonių struktūra, kurią lėmė verslo subjektų pokyčiai, nurodyti LRV Smulkaus ir vidutinio verslo įstatyme (žr. 5 lentelę). Kaip matome iš 2 lentelės duomenų, keitėsi smulkaus ir vidutinio verslo subjektai – vietoj *mikro* įmonės pradėta vartoti sąvoka *labai maža įmonė*, taip pat atsakyta nurodymo dėl įmonės savarankiškumo bei nuo 2007 m. pasikeitė

ir supratimas apie smulkaus ir vidutinio verslo subjektus, nes įstatyme fiziniai asmenys nebepriskiriami prie SVV subjektų.

5 lentelė. Verslo subjektų formavimo pokyčiai LRV SVV įstatyme

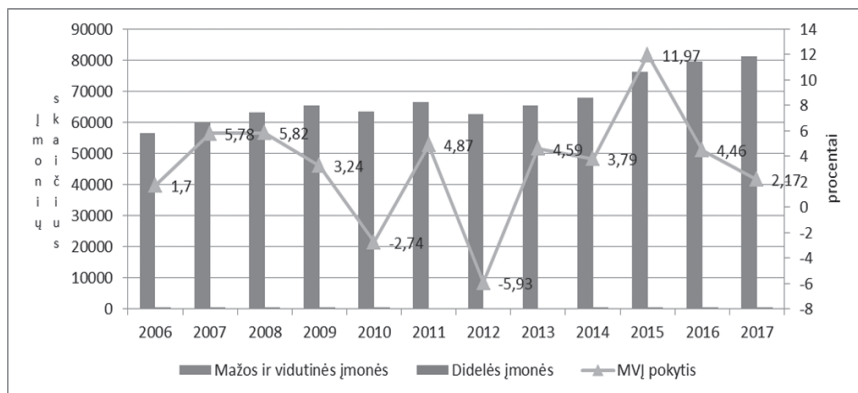
Verslo subjektai	Dirbančiųjų skaičius	Įmonės metinės pajamos	Metinė turto vertė
2003-01-01 2007 -12-31 (turi būti savarankiška)			
Vidutinė įmonė	< 250	< 138 mln. Lt	< 93 mln. Lt
Maža įmonė	<50	< 24 mln. Lt	< 17 mln. Lt
Mikroįmonė	<10	< 7 mln. Lt	< 5 mln. Lt
2008-01-01 - 2014 -12- 31			
Vidutinė įmonė	< 250	< 138 mln. Lt	← arba → < 93 mln. Lt
Maža įmonė	<50	< 24 mln. Lt	← arba → < 17 mln. Lt
Labai maža įmonė	<10	< 7 mln. Lt	< 5 mln. Lt
2015 -01-01 – 2017- 04 - 30			
Vidutinė įmonė	< 250	< 40 mln. Eur	← arba → < 27 mln. Eur
Maža įmonė	<50	< 7 mln. Eur	← arba → < 5 mln. Eur
Labai maža įmonė	<10	< 2 mln. Eur	< 1,5 mln. Eur
Nuo 2017- 04 - 30			
Vidutinė įmonė	< 250	< 50 mln. Eur	← arba → < 43 mln. Eur
Maža įmonė	<50	< 10 mln. Eur	← arba → < 10 mln. Eur
Labai maža įmonė	<10	< 2 mln. Eur	< 2 mln. Eur

Šaltinis: sudaryta autorės remiantis LRV Smulkaus ir vidutinio verslo įstatymu

Nuo 2008 m. taip pat privalomas lieka tik vienas kriterijus, o kitą gali pasirinkti: arba įmonės metinės pajamos, arba metinė turto vertė. Verslo subjektų dydis irgi keitėsi kelis kartus, pasikeitė tiek įmonių metinių pajamų dydis, tiek ir įmonės turto vertės dydis. Pats naujausias pakeitimas padarytas 2017 m., kada pasikeitė visų smulkaus ir vidutinio verslo subjektų kriterijų dydžiai. Tai lemiamą visų įmonės apyvartų ir turto verčių didėjimo, todėl labai smulkus reglamentavimas galėtų net stabdyti verslo plėtrą. Trečio paveikslo duomenys rodo, kad įregistruojamų įmonių skaičius pastoviai augo nuo 2003 m. ir jokios ekonominės krizės (nei Rusijos, nei naktinė reforma, nei finansinė krizė) nelėmė įregistruojamų įmonių skaičiaus smukimo. Tačiau 2017 m. regis-

truojamų įmonių skaičius mažėjo, tai galima paaiškinti valstybinės politikos nestabilumu, įstatymų kaita ir sprendimų perimamo keičiantis valdžiai nebuvimo. Veikiančių įmonių skaičius yra daug mažesnis negu įregistruojamų įmonių ir nuo įregistruojamų įmonių skaičiaus jos sudaro nuo 41,8 % (2003 m.) ir 47,5 % (2017 m.). Iš kitos pusės, Statistikos departamento duomenys rodo, kad 2017 m. didėja darbo užmokestis, skatinamas namų ūkių vartojimas, taip pat auga įmonių gaminamos produkcijos paklausa. Tačiau darbo rinkoje trūksta kvalifikuotos darbo jėgos. Europos komisija prognozuoja, kad 2017–2018 m. didės BVP augimo tempai (2017 m. jis turėtų paaugti 2,9%, o 2018 m. – 3,1%). Pagrindinis ekonominio augimo veiksnys ir toliau bus auganti vidaus paklausa bei spartėjanti eksporto plėtra.

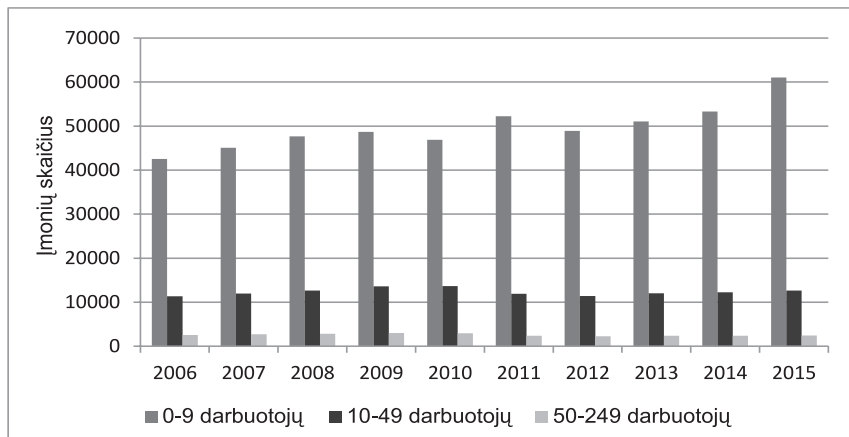
Labai mažoms, mažoms ir vidutinėms įmonėms tenka svarbiausias vaidmuo, įgyvendinant naujovių diegimą, partnerystės, konkurencingumo ir užimtumo plėtrą Lietuvoje. 2006–2017 metais mažos ir vidutinės įmonės Lietuvoje sudarė daugiau kaip 99 proc. visų veikiančių įmonių. Lietuvoje nuo 2006 iki 2009 metų pastebimas bendras visų įmonių – tiek mažų, tiek didelių, augimas, tačiau nuo 2010 metų jų skaičius kito netolygiai. 2010 metais, 2012 metais mažų ir vidutinių įmonių skaičius mažėjo (atitinkamai 2,74 ir 5,93 proc.) (žr. 6 pav.).

6 pav. Mažų ir vidutinių įmonių kitimo dinamika Lietuvoje 2006–2017 m.

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018

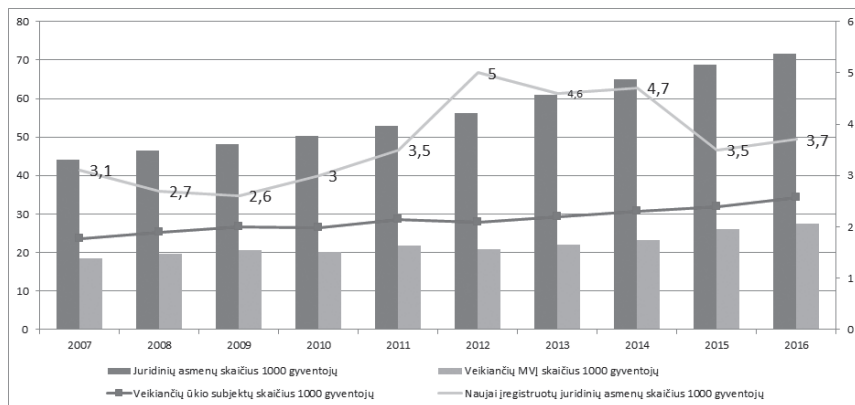
2010 metais mažų ir vidutinių įmonių mažėjimui didžiausią įtaką turėjo pasikeitęs pridėtinės vertės mokesčio tarifas, kuris nuo 19 proc. pakilo iki 21 proc. (naktinės reformos pasekmė). Dėl to sumažėjo vartojimo apimtys, kas paskatino įmonių bankrotą (lyginant su 2009 metais, išaugo 23 proc.). 2012 metais, lyginant su 2011 metais, buvo daugiau įmonių turto arešto atvejų (apie 15 proc.). 2011 ir 2013–2014, 2015–2017 metais pastebimas įmonių skaičiaus didėjimas. Pagrindinė mažų ir vidutinių įmonių didėjimo priežastis tai sumažėjęs įmonių bankrotų skaičius, padidėjęs vartojimas bei stipriai išaugusios eksporto apimtys (33 proc.) (Lietuvos bankas, 2018). 2013–2017 metais Lietuvoje augo gamybos pajėgumų panaudojimas, daugėjo užsakymų verslininkams, dėl to kūrėsi naujos darbo vietos, didėjo savarankiškai dirbančių asmenų skaičius, kuris nuolat didėjo nuo 2012 metų pradžios (apie 13 proc.) (Versli Lietuva, 2018). Procentinė mažų ir vidutinių įmonių dalis tarp visų įmonių išlieka pastovi 2006–2017 metais ir sudaro apie 99,5 proc. visų įmonių. Pagal darbuotojų skaičių Lietuvoje pirmauja labai mažos įmonės, turinčios iki 9 darbuotojų (žr. 4 pav.). Labai mažų įmonių grupė Lietuvoje 2006–2015 metų laikotarpiu išliko pastovi tarp visų mažų ir vidutinių įmonių. Procentinis įmonių pasiskirstymas pagal jų dydį 2006–2015 metais išliko panašus, tačiau 2012 metais įmonių skaičius visose grupėse buvo sumažėjęs – labai mažų įmonių skaičius sumažėjo 6,41 proc. (3353 įmonėmis), mažų įmonių – 4,1 proc. (493 įmonėmis), vidutinių įmonių – 4,3 proc. (102 įmonėmis). 2013–2014 metais, lyginant su 2012 metais, vėl pastebimas labai mažų įmonių skaičiaus didėjimas (atitinkamai 4,33 ir 8,56 proc.) dėl sparčiai augančio didmeninės bei mažmeninės prekybos sektoriaus. Lietuvoje labai mažų įmonių dominavimą lemia įmonių specifika bei naujai įregistruotų įmonių skaičius. Daugiausiai labai mažų įmonių yra paslaugų srityje, kur pagal darbo specifiką darbuotojų skaičius atitinkamai svyruoja nuo 0 iki 9.

7 pav. Mažų ir vidutinių įmonių skaičius pagal darbuotojų skaičių Lietuvoje 2006–2015 m.

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018

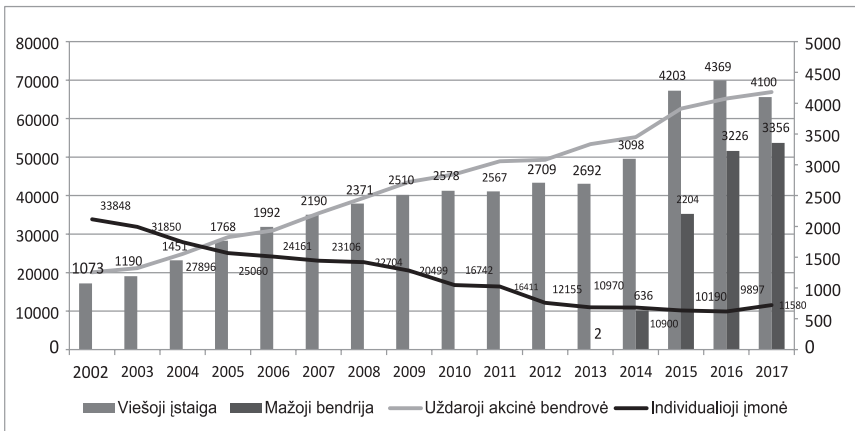
Geriausia smulkaus ir vidutinio verslo politikos įgyvendinimą analizuoti yra per verslumo lygio rodiklius, t. y. juridinių asmenų skaičius 1000 gyventojų, veikiančių ūkio subjektų skaičių 1000 gyventojų, veikiančių mažų ir vidutinių įmonių skaičių 1000 gyventojų, naujai įregistruotų juridinių asmenų skaičius 1000 gyventojų (žr. 7 pav.).

8 pav. Verslumo lygio rodikliai 2007–2016 m.

Šaltinis: Versli Lietuva, 2018

Naujai įregistruotų juridinių asmenų skaičius 1000 gyventojų akivaizdžiai parodo smulkaus ir vidutinio verslo politikos įgyvendinimą. Vertinant politikos įgyvendinimą, geriausias pavyzdys yra mažųjų bendrijų steigimas. 2012 m. buvo sukurtas naujas juridinis asmuo, mažoji bendrija, kuris leido supaprastintomis sąlygomis kurtis naujoms verslo įmonėms. Mažosios bendrijos atsiradimas buvo lemiamas kaip atsvara ribotos civilinės atsakomybės juridiniam asmeniui – uždarajai akcinei bendrovei. Priimant sprendimą dėl naujos verslo įmonių formos atsiradimo, buvo siekiama sukurti patrauklų juridinį asmenį, su mažais steigimo kaštais ir supaprastinta buhalterija. Mažoji bendrija turėjo būti patraukli žmonėms, jau turintiems kažkokią veiklą ir verslo siekiantiems kaip papildomos veiklos. Dėl numatomų mokesčių lengvatų mažajai bendrijai verslas galėtų išsilaikyti net ir negaudamas pajamų (kas labai svarbu yra įmonės veiklos pradžioje, kai dažniausiai išlaidos viršija pajamas). Statistikos departamento duomenys rodo, kad nuo 2012 m. rugsėjo mėn. šalyje įregistruota daugiau nei 3,5 tūkst. mažųjų bendrijų. Tai rodo, jog mažųjų bendrijų steigimas buvo pakankamai patrauklus sprendimas naujus ir nedidelius verslus steigiantiems verslininkams (žr. 8 pav.).

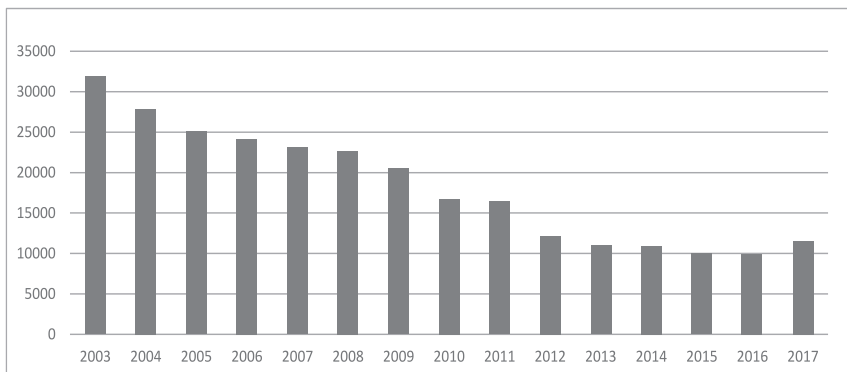

9 pav. Veikiančių įmonių skaičius Lietuvoje 2002–2017 m.

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018

Tačiau nuo 2014 m. sausio 1 d. panaikinus mokesčių lengvatas, mažųjų bendrijų steigimas bei jaunųjų verslininkų gretos neabejotinai sumažėjo. Da-

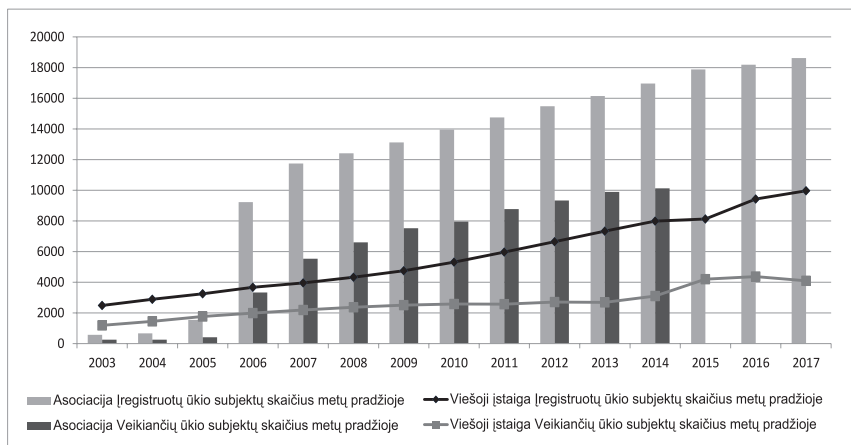
bar šios įmonės steigimas bus naudingas nebent vidutinio dydžio verslui ir tik kai savininkų skaičius nebus didelis (pavyzdžiui, savininkas tik vienas) – tada atsirandantys privalomi mokesčiai „Sodrai“ tiesiog sudarys santykinai nedidelę išlaidų dalį ir mažiau slėgs įmonę. Neigiamai mažųjų bendrijų steigimą veikia ir tai, kad mažosios bendrijos narys negali turėti darbo santykių su mažąja bendrija, taip pat sudaryti su ja civilinių sutarčių dėl paslaugų mažajai bendrijai teikimo. Tik su mažosios bendrijos vadovu gali būti sudaroma civilinė (paslaugų) sutartis, kurioje susitariama dėl vadovavimo Mažajai bendrijai paslaugų teikimo. Visos kitos paslaugų sutartys su Mažosios bendrijos vadovu taip yra uždraustos. Mažosios bendrijos savininkams draudžiama gauti atlygį už bet kokią darbą, nors uždarnosios akcinės bendrovės savininkams tai yra leidžiama. Pagal 2015 m. rugpjūčio 19 d. VMI raštu pateiktą išaiškinimą (32.41-GPM) RM -18120 mažosios bendrijos narių pajamos jau 2015 m. turėjo būti apmokestinamos daugiau nei 3 kartus didesniais mokesčiais nei šių asmenų, pajamos, būtų apmokestinamos, jeigu jas mokėtų UAB. Kita stebima neigiama verslo tendencija yra individualių įmonių skaičiaus mažėjimas. Palyginus 2003 m. su 2017 m. veikiančių įmonių liko vos 36 % (žr. 9 pav.). Galima prognozuoti, kad netolimoje ateityje individualių įmonių neliks. Pati vyriausybė „deda pastangas“, kad individualių įmonių neliktų. Iš vienos pusės, galima teigti, kad individualios įmonės verslo forma yra atgyvenusi, nes įmonės savininkas atsako ne tik įmonės turtu, bet ir savo asmeniniu turtu. Iš kitos pusės individualios įmonės savininkas yra apmokestinamas kelis kartus, tiek pelno mokesčiu, tiek savininko mokesčiu, gyventojų pajamų mokesčiu, Sodros įmokomis bei PSD. Visa problema Lietuvoje yra ta, kad nėra paprastų įmonės steigimo formų, kurios būtų patrauklios smulkiąjam verslui. Mažosios bendrijos idėja buvo pažangi, labai sveikintina ir džiuginanti, bet jai uždėtas valdžios apynasris, individuali įmonė irgi nepopuliari.

10 pav. Veikiančių individualių įmonių skaičius 2003–2017 m. Lietuvoje

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018

Esant tokioms sąlygoms, verslas ieško nišų. Viena niša – tai viešųjų įstaigų ir asociacijų steigimas, t. y. ne pelno įmonių, kurios gali užsiimti komercine veikla, dėl lankstesnės apmokestinimo politikos, papildomų lengvatų (žr. 10 pav.).

11 pav. Veikiančių ir įregistruotų viešųjų įstaigų ir asociacijų skaičius Lietuvoje 2003–2017 m.

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2018

Todėl dažnai eiliniam žmogui yra neaišku – poliklinika yra viešoji įstaiga, universitetas viešoji įstaiga ir pasirodo autoservisas ar kavinė irgi yra viešoji įstaiga. Tačiau valdžios palikta niša verslui leidžia sėkmingai suktis iš susidariusios nepalankių verslui situacijų. Statistikos departamentui labai nepa- ranku rodyti veikiančių ir registruojamų įmonių skaičių, nes duomenys rodo neigiamą tendenciją, todėl ne visada yra galima surasti teisingus skaičius.

6.4 Smulkaus ir vidutinio verslo politikos vertinimas

Smulkaus ir vidutinio verslo plėtros analizė rodo, kad verslo sąlygos nėra lengvos verslininkams ir jų veiklai keliami vis nauji ir griežtesni reikalavi- mai. Sėkmingai vystyti verslą galima tik turint deramų žinių, nuolatos mo- kantis, kad būtų priimami savarankiški ir adekvatūs sprendimai. Šiandien mūsų visuomenėje susiformavęs verslo supratimas yra pseudoverslininkiš- kas. Pirmiausia, Vakarų išvystytose šalyse pradinėje stadijoje gamyba buvo pirmaujanti ekonomikos vystymosi požiūriu. Visos naujovės atsirado vys- tantis gamybai. O Lietuvoje labiau vystosi tarpininkavimo sritys: prekyba, draudimas, bankai, konsultacijos. Valstybė irgi formuoja savo ekonominę, socialinę, teisinę aplinką, labiau nukreiptą į tarpininkavimo sričių vystymą- si. Antra, ekonominiam augimui būtina gausa kvalifikuotų verslininkų, tu- rinčių atitinkamų sugebėjimų, žinių, patirties. Dabar gabūs žmonės, galima sakyti, nereikalingi: jiems nesudaromos nei mokslo, nei darbo sąlygos. Todėl daug kvalifikuotos darbo jėgos išvyksta iš Lietuvos laimės ieškoti į kitas šalis. Norint išgyventi dabartinėmis sąlygomis, verslininkas kartais yra priverstas nuo valstybės slėpti mokesčius, adaptuotis biurokratinėje ir korumpuotoje aplinkoje. Tačiau tokia aplinka neskatina verslininkų iniciatyvos, inovacijų diegimo. Lietuvos verslininkai nėra konkurentiški pasaulinėje rinkoje. Trečia, trukdo per didelis valstybinis verslo reguliavimas: labai smulkiai reglamen- tuojama bet kokia veikla, ji apipinama nerealiais nurodymais, instrukcijomis, o tai sudaro sąlygas klestėti valdininkijai. Taip pat didelis darbo jėgos apmo- kestinimas neigiamai veikia verslo plėtrą.

IŠVADOS

Kiekvienos šalies gerovė pirmiausia koreliuoja su pajamomis, tenkančiomis vienam gyventojui, o kitas svarbus veiksnys – užimtumo / nedarbo perspektyvos. Dar platesnis vertinimas apima ir socialinius, ekologinius tikslus ir kitus neekonominius objektus – saugumą, stabilumą, gyvenimo trukmę.

Valstybės ekonominė politika turi reikšmingą netiesioginę įtaką ekonominiam saugumui. Būtina atkreipti dėmesį, kad grėsmės ekonominiam saugumui gali kilti iš įvairių tiek išorinių, tiek vidinių šaltinių.

Šalies ekonominis saugumas turi hierarchinę (asmenybė, valstybė, visuomenė), daugiakomponentinę struktūrą. Ekonominis saugumas yra svarbi šalies saugumo sudedamoji dalis. Toks suvokimas didina saugumo svarbą visose lygiuose, ypač ekonomikoje dėl rizikos veiksnių, neapibrėžtumo, atsitiktinumo ir tarpusavio priklausomybės vaidmens augimo.

Smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimo analizė istoriniu požiūriu parodė, kad kiekvienos valstybės ekonominę politiką galima nagrinėti remiantis įvairiais kriterijais, tačiau patys svarbiausi yra teisinė sistema, elastingumas, rinkos atvirumas ir stabilumas. Istorinis aspektas leido atskleisti teisinės sistemos formavimo pagrindines tendencijas: pernelyg plačiai interpretuota įstatymų, kurie didino kontroliuojančių subjektų galios nuostatas, mažino įmonių teises ir didino jų riziką ir išlaidas; sukurta daug dubliuojančių reguliavimo funkcijų, kurios sumažino valdžios atsakomybę ir atskaitomybę, didino valdymo sąnaudas ir sudarė prielaidas korupcijai; nesureguliuota institucijų teisinė bazė komplikavo piliečių ir valstybės santykius.

Lietuvos ekonomikos ypatumai apsprendė ir smulkaus bei vidutinio verslo politikos formavimą. Analizė parodė, kad buvo priimtos įvairios priemonės, Lietuvos vyriausybės programos bei ES rekomendacijos. Pagrindinis politikos formavimo įrankis buvo LR smulkiojo ir vidutinio verslo plėtros įstatymas, kuris buvo priimtas 1998 m. ir iki dabartinio laikotarpio patyrė net 9 pakeitimus. ES rekomendacijos irgi turėjo įtakos dėl smulkių ir vidutinių įmonių formavimo, todėl net pasikeitė Lietuvoje verslo subjektų dydis.

Smulkaus ir vidutinio verslo politikos formavimo tyrimai parodė, kad geriausiai verslo politikos įgyvendinimą parodo veikiančių įmonių skaičius, pagrindinių verslumo rodiklių augimas. Analizė atskleidė politikos formavimo ir įgyvendinimo klaidas: dėl netinkamai vykdomos mokesstinės politikos baigia išnykti individualios įmonės. Priimtas įstatymas dėl Mažųjų bendrijų

nebuvo pakankamai efektyvus ir neišsprendė ekonominių problemų, nepadidino verslumo rodiklių, nes valstybės pažadai dėl numatomų lengvatų mažajai bendrijai nebuvo įvykdyti. Analizė rodo, kad Lietuvoje mažėja registruojamų įmonių skaičius, tai lemia nestabili valstybinė politika, įstatymų kaita ir sprendimų perimamumo keičiantis valdžiai nebuvimas.

Tyrimai parodė, kad pagrindinė problema formuojant smulkaus ir vidutinio verslo politiką ir ją įgyvendinant yra sudėtingos verslo sąlygos, nėra paprastų įmonės steigimo formų, kurios būtų patrauklios smulkiajam verslui. Mažosios bendrijos idėja buvo pažangi, labai sveikintina ir džiuginanti, bet jai uždėtas valdžios apynasris, individuali įmonė irgi nepopuliari dėl didelių mokesčių.

Statistinių duomenų analizė parodė, kad įmonių skaičius Lietuvoje pastoviai augo. Statistiniai duomenys rodo, kad Lietuvoje dominuoja labai mažos įmonės. Jos sudaro didžiąją dalį Lietuvoje veikiančių įmonių struktūros. Šis įmonių segmentas yra ypač jautrus mokestinės aplinkos pasikeitimui. Tyrimai parodė, kad geriausiai smulkaus ir vidutinio verslo politikos įgyvendinimą atspindi Mažosios bendrijos ir Individualios įmonės. Mažųjų bendrijų teisinio reglamentavimo nepastovumas nepaėjo be pasekmių, turėjo neigiamos įtakos Mažųjų bendrijų steigimui. Dabartiniu metu mažosios bendrijos ir toliau steigiasi, tačiau vis labiau pasveria uždaros akcinės bendrovės ir mažosios bendrijos privalumus ir trūkumus. Dažnai steigėjai pasirenka mokesčių prasme pastovesnę veiklos vykdymo formą – uždarąją akcinę bendrovę. Iš kitos pusės, mažųjų bendrijų steigėjai tampa įvairesni. Jei anksčiau tarp Mažosios bendrijos steigėjų dominavo jaunimas, tai šiuo metu vis dažniau steigėjais tampa kiti Uždarąją akcinę bendrovę valdantys asmenys, kurie siekia pasinaudoti ir Mažosios bendrijos privalumais. Taip pat Viešųjų įstaigų ir Asociacijų skaičiaus didėjimas rodo, kad verslas ieško naujų nišų komercinei veiklai ir pasinaudoja šių įmonių formų teikiamais privalumais.

LITERATŪRA

1. Babachinaitė G. (2006). Saugumo jausmo ir nusikaltimų baimės raida Lietuvoje. *Jurisprudencija*, 1 (79); p. 25–30.
2. Bagdanavičius J. (2004). *Ekonominis saugumas – nacionalinio saugumo pagrindas*. Viešojo administravimo efektyvumas: monografija. – Kaunas: Technologija.
3. Baldwin, D. A. 1997. The concept of security, *Review of International Studies* 23, p. 5–26.
4. Banyš, R., Rudminaitis, V., Grybėnas V. (2006). Smulkaus ir vidutinio verslo plėtros kliūtys Lietuvoje. *Socialiniai mokslai: Ekonomika*, 2, p. 3–15.
5. Bartkus, E.V. (2010). Smulkaus ir vidutinio verslo plėtros prognozės Lietuvoje ekonominės krizės pradžioje. *Ekonomika ir vadyba*, 15, p. 390–396.
6. Brauch, H. G. (2011). Concepts of Security Threats, Challenges, Vulnerabilities and Risks.” In *Coping with Global Environmental Change, Disasters and Security*, eds. H. G. Brauch et al. Prieiga per internetą: <http://www.springer.com/978-3-642-17775-0> [žiūrėta 2018 08 21].
7. Buzan B. (1998) Įmonės, valstybės ir baimė: tarptautinio saugumo studijos po šaltojo karo / 2 – asis leidimas. – Vilnius: Eugrimas, p. 469.
8. Buzan, B.; Hansen, L. (2009). *The evolution of international security studies*. Cambridge: Cambridge
9. Curtis E. Tate, Jr., Marilyn L. Taylor, Frank S. Hoy. (1992). *Business policy: administrative strategic, and constituency Issues*. - Business Publications, INC.
10. Davulis G. (2015). Mažos ir vidutinės verslo įmonės Lietuvoje bei jų makroekonominis efektyvumas. *Studijos šiuolaikinėje visuomenėje*, 6 (1) p. 175–186.
11. Definition of Security in Merriam-Webster Incorporated (2018). Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/security> [žiūrėta 2018 08 21].
12. Dėl neskatintinos veiklos smulkaus ir vidutinio verslo subjektams sąrašo, 1999. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.44EB4E2BD7CD> [žiūrėta 2018 08 21].

13. Diaz-Espino O. (2014). How Wall Street Created a Nation: J.P. Morgan, Teddy Roosevelt, and the Panama Canal. *New York*, p. 253.
14. Dikčius, V., Rudzkiš R., Dulskys D. (2007). Lietuvos mažų ir vidutinių įmonių būklė ir plėtros tendencijos. *Lietuvos ekonomika Europoje ir globalioje erdvėje: straipsnių rinkinys*, p. 267–279.
15. Dynan, K. E. (2016). Household economic security and public policy. *Business Economics* 51(2), p. 83–89.
16. Ekonomikos analizė ir prognozės. *Lietuvos bankas*, 2018. Prieiga per internetą: <https://www.lb.lt/lt/statistikos-duomenu-baze-2> [žiūrėta 2018 08 21].
17. Ekonomikos terminai ir sąvokos. (1999). Mokomasis žodynas. – Vilnius: 1999.
18. Ekonominės politikos memorandumas. (1992). Prieiga per internetą: [http://www.elibrary.lt/resursai/DB/LRV/Programos/LRV_1992_\[4\]memorandumas.pdf](http://www.elibrary.lt/resursai/DB/LRV/Programos/LRV_1992_[4]memorandumas.pdf) [žiūrėta 2018 08 21].
19. European Union Competition Policy. [http://www.eppgroup.eu/Policies/pkeynotes/47competition-policy_en.asp] [žiūrėta 2018 08 21]
20. Europos saugumo strategija. Saugi Europa geresniame pasaulyje // Prieiga per internetą: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIILT.pdf> [žiūrėta 2018 08 21].
21. Europos saugumo strategijos įgyvendinimo ataskaita: saugumo užtikrinimas besikeičiančiame pasaulyje // Prieiga per internetą: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/LT/reports/104645.pdf[žiūrėta 2018 08 21].
22. Gadeikis, L.; Baronas, D.; Ambrulevičiūtė A. (2010). Lietuvos verslo istorija. Svarbiausios tūkstantmečio gairės. Vilnius: Investicijų sistema.
23. Garuckas, R., Jatulienė, G., Kučinskienė, M. (2007). Lietuvos smulkaus ir vidutinio verslo konkurencingumo analizė Europos sąjungos kontekste. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, 42, p. 40–54.
24. Gečienė I. (2015). Lietuvos gyventojų subjektyvus saugumo suvokimas išorinių grėsmių kontekste. *Kultūra ir visuomenė*, 6 (1) p. 1–16.
25. George H. Sabine Thomas L. Thorson. (1995). Politinių teorijų istorija. V.: Pradai.
26. Gide C., Rist C. (1932). Ekonominių teorijų istorija: nuo fiziokratų ligi mūsų laikų. VDU, Kaunas, p. 776.

27. Gilpin R. (1998). Tarptautinių santykių politinė ekonomija. V.: Algarvė.
28. Glueck William F. (1990). Business Policy and Strategic Management. – McGraw-Hill, Inc.
29. Grebliauskas A., Miliauskas G. (2008). Valstybės valdymo makro strategijos formavimas. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*. 47.
30. Greblikaitė, J., Puškoriūtė, N. (2014). Smulkių ir vidutinių įmonių skatinimas Lietuvoje, tobulinant viešojo sektoriaus paslaugų teikimą verslui. *Viešoji politika ir administravimas*, 13 (1), p. 137–144.
31. Greve B. (2008). Social and economic security in the era of globalization. *Vadybos šiuolaikinės tendencijos: mokslo darbų rinkinys*, p. 9–18.
32. Gronskas, Vladas; Simanavičienė, Žaneta; ir kiti (2006). Предпринимательская среда в новых странах ЕС : [монография] / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. Москва : ТЕИС, 494 с.
33. Gronskas, V. Verslas, pseudoverslas, antiverslas. Kaunas: Aušra. 1995.
34. Hacker J.D.; Huber, G.; Rehm, P.; Schlesinger, M.; Valletta, R. (2014). Economic Security Index: A new measure for research and policy analysis. *The Review of Income and Wealth*, 60 (Suppl.), p. 5–32.
35. Hacker, Jacob S. et al. (2012) : The economic security index: A new measure for research and policy analysis, *IZA Discussion Papers*, No. 6946, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn
36. Hampson, F. O. (2013). Human Security. In *Security Studies: An Introduction*, ed. P. D. Williams, 279–294. Oxon, New York: Routledge.
37. Harney J. Stearns J (2018). Trump Faults China's Economic Policy as Threat to U.S. Security. Bloomberg. Economics 06-30 <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-06-20/trump-faults-china-s-economic-policy-as-threat-to-u-s-security> [žiūrėta 2018 08 21].
38. Heilbroner R. (1995). Didieji ekonomistai. – V.: Amžius.
39. Helen E. S. Nesadurai (2004) Introduction: economic security, globalization and governance. *The Pacific Review*, 17:4, p. 459–484.
40. [https://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20\(1997\)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf](https://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20(1997)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf). [žiūrėta 2018 08 21].

41. Ianioglo A., Polajeva T. (2017). Innovative component of economic security of Enterprises: a case of the republic of Moldova. *Journal of Business Economics and Management*, Volume 18(6), p. 1228–1242.
42. Ianioglo, A.; Polajeva, T. (2016). Origin and definition of the category of economic security of enterprise. 9th International Scientific Conference *proceedings. Business and Management 2016*”, 12–13 May 2016, Vilnius, Lithuania, p. 1–8.
43. International Labor Organization (ILO), Socio-Economic Security Programme „Economic Security for a Better World”, 2004.
44. Ioan-Franc, V; Diamescu, M. (2010). Some opinions on the relation between security economy and economic security. *Romanian Journal of Economics* 31, p. 129–159.
45. Jasinskas, E.; Žalgirytė, .L; Gižienė, V.; Simanavičienė, Ž. (2013). The Impact of Means of Motivation on Employee’s Commitment to Organization in Public and Private Sectors. *Liberec Economic Forum 2013 : Proceedings of the 11th International Conference, 16-17 September 2013, Sychrov, Czech Republic*, p. 268–277.
46. Jėčiuvienė M. (2004). The Aspects of Evaluation and Management of the National Economic Security Level. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, 29, p. 67–76.
47. Jungtinės tautos (2018) <https://www.urm.lt/default/lt/uzsienio-politika/uzsienio-politikos-prioritetai/lietuva-ir-tarptautines-organizacijos/lietuva-ir-jungtinese-tautose> [žiūrėta 2018 08 21].
48. Kerr, P. (2013). Human Security. In *Contemporary Security Studies*, ed. A. Collins, 104–116. Oxford: Oxford University Press.
49. Kokubun T, Glosserman B. (2018) Japan’s New National Security Economy. (2018) <https://nationalinterest.org/feature/japans-new-national-security-economy-24307>, [žiūrėta 2018 08 21].
50. Kupstaitytė B. (2014). Hov modelio pritaikomumas tiriant ekonominės diplomatijos priemones ekonominiam saugumui užtikrinti. *Politikos mokslų almanachas*, issue: 16, p. 7–27.
51. Levi-Faur D. (1997). Friedrich List and the political economy of the nation-state. *Journal Review of International Political Economy*. Vol. 4, issue1, p. 154–178.

52. Lydeka, Z. (1998). Aktyvieji ekonomikos subjektai ir jų tapimas perinamuoju laikotarpiu. *Organizacijų vadyba: Sisteminiai tyrimai*, 6, p. 137–155.
53. Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepcija (1998). Žinija. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr14/14_ekonomika_1.htm [žiūrėta 2018 08 21].
54. Lietuvos respublikos nacionalinio saugumo pagrindų įstatymas (aktuali, 2018) <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.34169/vDAP-GooxLN> [žiūrėta 2018 08 21].
55. Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos. Prieiga per internetą: http://www.elibrary.lt/inf_res4.phtml?id=1070 [žiūrėta 2018 08 21].
56. Lietuvos verslininkai: nuo spekuliantų iki kūrėjų. (2015). *Veidas*, 03 (13), p. 14-20 Prieiga per internetą: http://www.veidas.lt/wp-content/files_flutter/142601467010_2015.pdf [žiūrėta 2018 08 21].
57. Lietuvos verslo darbdavių konfederacija (2008). Smulkaus ir vidutinio verslo valdymo žinynas.
58. Liustrovaitė J., Martinkutė-Kaulienė, R. (2015). Smulkaus ir vidutinio verslo kreditavimo problemos Lietuvoje. *Verslas XXI amžiu je*, 7(2), p. 238–245.
59. LR mažųjų įmonių įstatymas (1991). Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.66AB9A8120B8> [žiūrėta 2018 08 21].
60. LR SVV plėtros įstatymas (1998). Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.640D50DB8877/HgxIVPeiFi> [žiūrėta 2018 08 21].
61. LR SVV plėtros įstatymo pakeitimo įstatymas (2002). Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/d73dbde055ca11e-4b3a0e0257391d42c> [žiūrėta 2018 08 21]. [žiūrėta 2018 08 21].
62. Machovski H. (1985). Ost-West Handel: Entwicklung, Interessenlagen. Aussichten / H. Machovski . *Aus Politik u. Zeitgeschichte*, 5. P. 39–44.
63. Makštutis A. (2005). Lithuania and the Cooperation Security. Regioninio bendradarbiavimo saugumas. *Mokslo darbų rinkinys*, p.108–128.
64. Makštutis A. (2005). Security cooperation in the Baltic Sea Reagion: moving beyond the spheres of influence. Prieiga per internet: http://www.lka.lt/EasyAdmin/sys/files/Makstutis_2005.pdf [žiūrėta 2018 08 21].

65. Matulionytė E. (2008). Grėsmių nacionaliniam saugumui nustatymas ir jų prevencijos galimybės. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*, 4(106), p. 93–99.
66. Murdoch C. (2001). Economic factors as objects of security: Economics security & vulnerability / K. Knorr, F.Trager. – Economics interests & national security. – *Lawrence*. P. 867.
67. MVĮ apibrėžties vartotojo vadovas. (2015) *Europos sąjunga*. Prieiga per internetą: http://publications.europa.eu/resource/cellar/79c0ce87-f4dc-11e6-8a35-01aa75ed71a1.0012.03/DOC_1 [žiūrėta 2018 08 21].
68. Nacionalinio saugumo koncepcija (aktuali, 2017) <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.2627131DA3D2/LLwfQepmnd> [žiūrėta 2018 08 21].
69. Osberg, Lars and Andrew Sharpe (2009). Measuring Economic Security in Insecure Times: New Perspectives, New Events and the Index of Economic Well-being. Research Report, Canadian Economics Association Annual Conference, May.
70. Paliulytė R. (1997). Ekonominės minties istorija. – V.: VU.
71. Paris, R. (2001). Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? *International Security* 26 (2), p. 87–102.
72. Pukelienė V., Čepaitienė N. (2007). Economic Security: a Regional Public Goods Approach. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*. 41, p. 113–135.
73. Raczkowski, K. (2012). Economic security. Challenges for management of the state. Warsaw: Wolters Kluwer.
74. Raudeliūnienė, J.; Tvaronavičienė, M.; Dzemyda, I. (2014). Towards economic security and sustainability: key success factors of sustainable entrepreneurship in conditions of global economy. *Journal of Security and Sustainability* 3(4), p. 71–79.
75. Sabinas Dž. H. (1995). Politinių teorijų istorija. V.: - Pradai.
76. Schnabel, A.(2014). The Human Security Approach to Direct and Structural Violence. Operationalizing Human Security: Concept, Analysis, Application, eds. A. Schnabel, Y. Pedrazzini, 17–26. Prieiga per internetą: <http://www.dcaf.ch/Publications/Operationalizing-Human-Security-Concept-Analysis-Application> [žiūrėta 2018 08 21].

77. Schröder Ch. (2008) Economic insecurity and cohabitation strategies in Italy. Max Planck Institute for Demographic Research 20081-34 p. <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2008-004.pdf> [žiūrėta 2018 08 21].
78. Shutyak, Y.; Danylenko, O.; Van Caillie, D. (2014). Conceptualization of economic security of the enterprise: a literature review. *3rd REDETE Conference "Economic Development and Entrepreneurship in Transition Economies"*, 10 April 2014, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, p. 145–152.
79. Siew Mun Tang (2015). Rethinking economic security in a globalized world, *Contemporary Politics*, 21:1, p. 40–52.
80. Simanavičienė, Žaneta; Stankevičius, Andrius. (2015). Economic security and national competitiveness = Ekonominis saugumas ir šalies konkurencingumas // Visuomenės saugumas ir viešojo tvarka (15) : mokslinių straipsnių rinkinys = Security of society and public order : proceedings of scientific articles (15) / Mykolo Romerio universitetas. Viešojo saugumo fakultetas. Kaunas : Mykolo Romerio universitetas, 15, p. 126–143.
81. Simanavičienė, Žaneta ir kt. (2011). Verslo aplinka Lietuvoje ir Ukrainoje: sektorinė analizė. 2 tomas, Verslo aplinka Lietuvoje: sektorinė analizė : mokslo monografija / Kauno technologijos universitetas. Kaunas : Technologija, p. 581.
82. Simanavičienė, Žaneta. (2002). Valstybinis verslo reguliavimas : vadovėlis Kaunas : Technologija, p. 114.
83. Smalskys V. (2002). Kontinentinės Europos viešojo administravimo genezė. *Viešojo politika ir administravimas*, 1, p. 55–60.
84. Smitas A. (2004). Tautų turto prigimties ir priešasčių tyrimas. Vilnius: Margi raštai.
85. Spain. National Security Strategy (2017) http://www.dsn.gob.es/sites/dsn/files/2017_Spanish_National_Security_Strategy_0.pdf [žiūrėta 2018 08 21].
86. Stačiokas, R.(1995). Verslininkystės istorijos įvadas. Vilnius: VU leidykla.

87. Stankevičienė J., Sviderskė T., Miečinskienė A. (2014). Comparison of country risk, sustainability and economic safety indices. *Verslas: Teorija ir praktika*, 15(1), p.1–10.
88. Statistikos departamento duomenys (2018). Lietuvos statistikos departamentas. Prieiga per internetą: <http://www.stat.gov.lt/>[žiūrėta 2018 10 18].
89. Stone, M. (2009). Security according to Buzan: a comprehensive security analysis. *Security Discussion Papers*, 1. New York: Columbia University.
90. Strelcova, S.; Rehak, D.; Johnson, D. (2015). Influence of critical infrastructure on enterprise economic security, *Communications* 1, p. 105–110.
91. Sviderske T. (2014). Šalies rizikos vertinimas ekonominio saugumo ir tvarumo kontekste. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, Ekonomika (04S).
92. Šalčius P. (1991). Raštai. Teorinė ekonomika ir ekonominės minties istorija. V. Mintis. P. 599.
93. Šimašius R., Vilpišauskas R. (2006). Ekonominio saugumo samprata ir politikos principai Lietuvoje. Prieiga per internetą <http://simasius.popo.lt/files/2012/04/Ekonominio-saugumo-samprata-ir-politikos-principai-Lietuvoje-2004.pdf>
94. Šimėnas A. (1996). Ekonomikos reforma Lietuvoje. – V.: Pradai.
95. Šlapkauskas, V. ir kt. Visuomenės saugumas ir darni plėtra: visuomenės saugumo aktualijos ir probleminiai klausimai : kolektyvinė monografija = Public security and sustainability development: actual and problems issues / Mykolo Romerio universitetas. Viešojo saugumo fakultetas. Kaunas : Mykolo Romerio universitetas, 2017. P. 257.
96. Tadjbakhsh, S., Chenoy, A. (2007). Human Security: Concepts and Implications. London and New York: Routledge.
97. Tamošiūnienė, R.; Munteanu, C. (2015). Current research approaches to economic security. 1st International Conference on Business Management, 2–3 July. Valencia, Spain. Universitat Politècnica de València, p. 62–65.
98. Ūkio subjektai 2014 m. Prieiga per internetą: <https://www.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=18100> [žiūrėta 2018 08 21].

99. United Nations Development Programme (1994). Human Development Report. New York: Oxford University Press.
100. Urbonas J. A., Maksvytienė I., Sabonienė A. (2009). Ekonomikos teorijos: praeitis ir dabarties tendencijos. KTU, Technologija, p. 373.
101. Verslumo tendencijos Lietuvoje 2016 m. ir 2017 m. Prieiga per internetą: https://www.verslilietuva.lt/uploads/media/59d1f99d60656/2017%2009%2027_verlumo_apzvalga.pdf [žiūrėta 2018 08 21].
102. Vijeikis, J., Baležentis, A. (2010). Smulkaus ir vidutinio verslo vystymo problemos bei perspektyvos Lietuvos regionuose. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 20 (1), p. 163–173.
103. Vileikienė, E. (2010). Viešojo saugumo problemos Lietuvos ir Europos Sąjungos kontekste. *Socialiniai pokyčiai eurointegracijos procese* 2, p. 123–134.
104. Vyriausybės programa: rinka, demokratija, laisvė. (1991). Prieiga per internetą: https://lrv.lt/uploads/main/documents/files/Apie_vyriausybe/Ankstesnes_vyriausybes/Po_1990_metu/po_1990_3_programa.pdf [žiūrėta 2018 08 21].
105. Vivchar, O. (2016). Management system interpreting financial and economic security business in economic processes. *IEJME – Mathematics Education* 11(4), p. 947–959.
106. Wang Zhengyi (2004). Conceptualizing economic security and governance: China confronts globalization. *The Pacific Review*, Volume 17, Issue 4, p. 523–545.
107. Williams, P. D., ed. (2013). *Security Studies: An Introduction*. Oxon, New York: Routledge.
108. Wysokińska-Senkus, A.; Raczkowski, K. (2013). Economic security in the context of sustainability, *Rural Development* 6(1), p. 454–462.
109. Zha D. (1999). Chinese considerations of “economic security”. *Journal of Chinese Political Science*, Volume 5, Issue 1, p. 69–87.
110. Žukauskas, P., Stripeikis, O. (2004). Smulkaus ir vidutinio verslo aplinka Lietuvos ir ES rinkose. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, 31.p. 209–228.
111. Абалкин Л.И. (1994) Экономическая безопасность России: угрозы и их отражние. *Вопросы экономики*, 12, с. 4–16.

112. Никитенко П., Булавко В. (2009). Экономическая безопасность: теория, методология, практика. Институт экономики НАН Беларуси. *Право и экономика*. Минск, Белоруссия.
113. Социально-экономические риски: диагностика причин и прогнозные сценарии нейтрализации (2010). Под ред. В.А. Черешнева, А.И. Татаркина. Екатеринбург: *Институт экономики УрО РАН* 2010.
114. Экономическая безопасность: теория, методология, практика/под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г. (2009). Институт экономики НАН Беларуси. Минск: *Право и экономика*, 394 с.

ECONOMIC SECURITY AND POLICY FORMATION OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS

Žaneta Simanavičienė¹

Mykolas Romeris University

Summary

The monograph examines the theory of economic security, the concept of economic security and the object of economic security is provided. At the moment, it is necessary to assess the threats to the state, the region and the human. Most of these threats are of an economic nature. Therefore, the monograph emphasizes the role of economic security and links it to various areas. One of the more widely discussed areas in the monographs are the peculiarities of economic security and the formation of small and medium business policies. Therefore, the monograph is divided into two parts: economic security and small and medium business. Small and medium business formation policy in Lithuania is analysed.

Keywords: economic security, national security, national security concept, state regulation of economy, small and medium business, business formation policy

TURIZMO RIZIKOS SUVOKIMAS

Artūras Simanavičius¹

*¹Lietuvos sporto universiteto, Sporto edukologijos fakulteto,
Sporto vadybos, ekonomikos ir sociologijos katedra, Sporto g. 6, LT-44221 Kaunas
Telefonas 302 621
El. paštas: arturassim@yahoo.com*

Anotacija. Turizmo sektorius yra vienas iš svarbiausių pramonės sektorių. Monografijoje nagrinėjama turizmo rizika ir kaip ją suvokiama, kokias grėsmes ji gali sukelti, analizuojama ir susisteminama turizmo samprata ir pateikiamas turizmo klasifikavimas, atskleisti turizmo rizikos klasifikavimo ypatumai. Taip pat monografijoje nagrinėjami ir apibendrinami verslo rizikos sampratos bei suklasifikuotos ir susistemintos rizikos, susijusios su turizmu ir turizmo sektoriumi. Monografijoje analizuojami verslo rizikos ir turizmo rizikos ekonominio vertinimo modeliai, suformuluoti turizmo sektoriaus rizikos ekonominio vertinimo metodologiniai principai.

Pagrindinės sąvokos: turizmas, turizmo rizika, verslo rizika, turizmo rizikos ekonominio vertinimo modeliai.

ĮVADAS

Turizmas yra viena iš žymiausių šių laikų sėkmės istorijų. Ši pramonės šaka labiau augti pradėjo tik 1960 m., o per pastaruosius 50 metų turizmo pajamos ir išvykstančių žmonių mastai išaugo nepalyginamai. 1950 m. tarptautinių turistų atvykimų skaičius siekė 25 mln., 2000 m. – 698 mln., 2010 m. – 935 mln., o 2020 m., kaip teigia Heidari et al (2018), turizmas tapo XX a. viena didžiausių ir sparčiausiai augančių pramonės šakų visame pasaulyje. Pasaulio turizmo organizacija (toliau PTO) prognozuoja, kad tarptautinių turistų atvykimų skaičius viršys 1,5 mlrd. PTO ekspertų nuomone (2018), tarptautinės turizmo įplaukos, kurias uždirbo visos pasaulio vietos, išaugo nuo 2 mlrd. JAV dolerių 1950 m. iki 104 mlrd. JAV dolerių 1980 m., 495 mlrd. JAV dolerių 2000 m., eksportas per tarptautines keleivių vežimo paslaugas,

teikiamas nerezidentams 2016 m. sudarė 216 mlrd. JAV dolerių. Todėl bendra turizmo eksporto vertė vidutiniškai siekia 1,4 trilijonus JAV dolerių, arba 4 mlrd. Be to, buvo prognozuojama, kad tarptautiniai turistai visame pasaulyje padidės 3,3 % per metus, nuo 2010 m. iki 2030 m., kad iki 2030 m. pasieks 1,8 mlrd. Tikimasi, kad turizmo dalis pasaulinėje ekonomikos produkcijoje ir pasauliniame užimtume sudarys atitinkamai 11,3 ir 8,9 %. Šiandien turizmas tiesiogiai prisideda prie 5 proc. pasaulio BVP, viena iš 12 darbo vietų visame pasaulyje ir turizmas yra svarbiausias daugelio šalių eksporto sektorius tiek besivystančiose, tiek išsivysčiusiose šalyse (UNWTO, 2018). Dėl šių didelių įnašų į ekonomikos augimą turizmo pramonė ir su tuo susiję klausimai yra ypač svarbūs, ypač konkurencingumo klausimu.

Goeldner C. R. (2005), Holden A. (2008), Sharpley R. (2002), Theobald W. F. (2003) Cooper ir kt. (2005) taip pat akcentuoja, kad šiai dienai turizmas yra viena iš didžiausių ir greičiausiai besivystančių pasaulio ekonomikos šakų. Todėl turizmo sektorius yra itin patrauklus naujo verslo pradėjimui ir plėtojimui dėl savo dinamiško augimo, naujų veiklų, naujų kryptių ir technologijos, naujų rinkų ir greitų pokyčių (Anholt, 2005; 2007; Holloway, Taylor, 2006, Williams, 2004; Sharpley, Telfer, 2002; Sinclair, Stabler, 1997; Theobald, 1998).

Turizmo sektoriuje tarptautinis turizmas apima atvykstantąjį ir išvykstantąjį turizmą. Tarptautinės ekonominės integracijos ir globalizacijos aplinkoje atvykstantasis turizmas skatina šalių bendradarbiavimą, tarptautinius mainus, prisideda prie šalių vidaus ekonominių problemų sprendimo. Be to, kad daro įtaką šalių socialinei, kultūrinei ir aplinkosauginei aplinkai, atvykstantasis turizmas taip pat daro didžiulį poveikį šalių ekonomikai: vaidina svarbų vaidmenį pritraukiant užsienio valiutos pajamas į šalį, kuriant naujas darbo vietas prisidedant prie valstybės pajamų iš mokesčių, pritraukiant užsienio investicijas. Tai yra didžiulis verslas, kuris vis auga ir toliau augs, o šį augimą galime sutikti ir panaudoti šalies nacionalinei gerovei kelti. Todėl ši visa nauja, gaunama šaliai iš atvykstantojo turizmo, rodo šios šakos svarbą. Tačiau ši verslo sritis pasižymi didelėmis rizikomis, kurias būtina vertinti ir valdyti, siekiant užtikrinti šio sektoriaus funkcionavimo gyvybingumą.

Tačiau reikia pabrėžti ir tai, kad turizmas lemia ne tik šalies vystymąsi ar ekonomikos augimą, tačiau ir darbuotojų užimtumą, todėl turizmas tampa vis svarbesnis kiekvieno asmens gyvenime: keliaujančiųjų darbo reikalais ir laisvalaikio skaičius nuolat didėja. Be to, turizmo sektorius yra glaudžiai

susijęs su kitais ūkio sektoriais (maitinimo, apgyvendinimo ir pan.), taip pat puoselėja tautų tradicijas ir šiuolaikinę kultūrą.

Turizmas daro įvairiapusę įtaką žmonėms, bendruomenėms, regionams ir valstybėms. Vietos ir užsienio turistų srautai gali ne tik teigiamai, bet ir neigiamai lemti vietinę bendruomenę, gamtą ir kraštovaizdį, todėl sėkmingai turizmo plėtrai yra reikalinga nuolatinė analizė. Taigi plėtojant turizmą būtina derinti ekonomikos augimą, darnų vystymąsi ir etinius aspektus.

Turizmo plėtrai skirti C. R. Goeldner, Ch. Cooper, R. Sharpley, P. E. Murphy bei kitų mokslininkų darbai. Monografijoje nagrinėjama sritis yra turizmo rizikos suvokimas. Turizmo sąvoka, kitusi per šimtmečius, neturi vieningai pripažintos išraiškos. Mokslinėje literatūroje pateikiama daug įvairių turizmo sampratos aiškinimų (Damulienė A., Grecevičius A., Jampolskienė A., Juknevičiūtė Ė., Labanauskaitė D., Šėdienė B., Bernecheris P., Mertinas J, Brooke M Z. ir kt. Cheng Ch.P., Holden A., Page S., George B.P., Holloway J.C., Cooper C.,). Tyrimai rodo, kad apibrėžti turizmo sampratą yra sudėtinga, nes tai įvairių sudedamųjų mišinys: elgsenos; gamtos ir kultūros išteklių; transporto tiekėjų, apgyvendinimo ir kitų paslaugų; vyriausybės politikos ir reguliacinės sistemos, jų tarpusavio bendradarbiavimo, turizmas taip pat gali būti suvokiamas įvairiais pjuviais. Taip pat mokslininkai skirtingai suvokia ir riziką. Vieni mokslininkai (Raval & Fichadia, 2007) teigia, kad rizika gali būti vertinama kaip potencialių nuostolių ar žalos subjektas, kur subjektas gali būti asmuo, grupė, organizacija, sistema ar ištekliai, duomenų vagystė ar nesankcionuotas informacijos naudojimas. Kerzner (2001) teigia, kad rizika susidaro dėl žinių trūkumo apie ateities įvykius, ypač apie tuos įvykius, kurie daro neigiamą poveikį verslui, taip vadinami nepalankūs įvykiai. Kai kurių mokslininkų (Mowen & Minor, 1998) suvokiama rizika yra apibrėžiama kaip „vartotojo suvokimas apie neigiamų veiksnių veikimą ir tikimybės vertinimas, kad tie veiksmai įvyks“. Nors mokslininkai negali susitarti dėl universalaus rizikos apibrėžimo, tačiau galima išskirti dvi rizikos koncepcijų kryptis. Vieni mokslininkai riziką sieja su neapibrėžtumu, o kiti neapibrėžtumą nuo rizikos kategoriškai atskiria, o pačią riziką sieja su įvykio tikimybe. Dauguma autorių (Lisauskas V., 1996, Martinkus B., 2005, Mayer T., 1995) riziką apibūdina kaip potencialių praradimų tikimybę. O kiti mokslininkai (Campbell C.D., 1988, Kancerevyčius G., 2006) nurodo, kad rizika – tai prarasta ar neišnaudota galimybė.

Todėl Navickas V. (2010) riziką apibrėžia kaip tam tikro nuostolio susidarymo tikimybę. Jo nuomone, iš anksto prognozuoti nuostolius yra sudėtinga, nes juos lemia politinė, socialinė aplinka. Mačerinskienė I. (2011) nurodo, kad rizika yra nuolatinė bet kurios žmogaus veiklos, taip pat ir ekonominės bei finansinės, dalis. Lietuvių mokslininkai (Gronskas V. ir kt., 2006) riziką apibūdina kaip gamybinės komercinės veiklos dalyviams gresiantį ekonominį pavojų, žalą. Pridotkienė J. (2009) nuomone, mokslininkai analizuodami riziką pagrįstai išskiria politinius įvykius bei politinius sprendimus, įtvirtintus įstatymuose. Politiniai įvykiai ypač aktualūs yra turizmo plėtrai, nes jie gali būti staigūs ir nenumatyti, o politiniai sprendimai, keičiantys verslo aplinką, gali būti keičiami palaipsniui. Vasarevičienė B. (2009) teigia, kad sąvoka *rizika* paprastai suvokiama neigiama prasme. Rizika seniau buvo įvardijama kaip neapibrėžtumas, tačiau dabar ji nusakoma ne kaip paprastas neapibrėžtumas, o kaip išmatuojamas neapibrėžtumas.

Kitų mokslininkų ankstesni tyrimai nustatė tik keturis pagrindinius rizikos veiksnius: terorizmas (Sonmez, Apostolopoulos ir Tarlow 1999; Aziz 1995; Baron 1996; Leslie 1999; Richter ir Waugh 1986; Enders, Sandler ir Parise 1992; Sonmez ir Graefe 1998a, 1998b; Sonmez 1998); karas ir politinis nestabilumas (Gartner ir Shen 1992; Hollier 1991; Ioannides ir Apostolopoulos 1999; Mansfeld 1996, 1999; Richter 1992, 1999; Seddighi, Nuttall ir Theocharous 2000; Teye 1986; Wall 1996); sveikatos problemos (Carter 1998; Cossens ir Gin 1994; Lawton ir Page 1997); nusikaltimai (Brunt, Mawby ir Hambly 2000; Dimanche ir Leptic 1999; Ellis 1995; Garcia ir Nicholls 1995; Hall, Selwood ir McKewon 1995; Moore ir Berno 1995; Pizam, Tarlow ir Bloom 1997; Pizam 1999).

Roehl ir Fesenmaier (1992) buvo vieni pirmųjų mokslininkų, kurie pradėjo nagrinėti turizmo riziką. Mitchell ir Vassos (1997) orientavosi į rizikos suvokimą atostogų kelionės paketo pirkimo metu. Rusų mokslininkai (Биржаков, 2007, Косолапов, 2009, Овчаров, 2009, Ситникова, 2005) teigia, kad turizmo rizika apima visas galimas turizmo sektoriaus subjektų ir objektų grėsmes.

Mokslininkai įvairiapusiškai vertina turizmo riziką. Pagal vartotojų elgseną mokslininkai (Assael, 1995; Engel, Blackwell&Miniard, 1995; Mowen&Minor, 1998; Schiffman&Kanuk, 1991), nurodo, kad vartotojų suvokiama rizika gali būti kelių rūšių: fizinė (fizinė žala vartotojui dėl produkto funkcionavimo), finansinė (rizika, kad pinigai, kurie investuojami į produktą, bus prarasti), veiklos (produktas neveiks kaip tikimasi), socialinė (pirkinys neatitiks atrinktos grupės standarto), psichologinė (produktas nebus suderintas su var-

totojų įvaizdžiu), laiko (produkto vartojimas bus pernelyg ilgas ir vartotojas turės pasirinkti, ką praleisti). Mokslininkų nuomone, kai tik vartotojas patiria tam tikrą rizikos laipsnį, vartotojo elgesys keičiasi nuo pirkimo atidėjimo iki sprendimo sumažinti rizikos laipsnį iki minimumo (Assael, 1995; Mowen & Minor, 1998; Roselius, 1971; Schiffman & Kanuk, 1991).

Mokslinės diskusijos kontekste turizmo rizikos sutapatinimas tik su pavojais ir nuostoliais yra ribotas. Mokslinės literatūros analizė leidžia patikslinti turizmo rizikos supratimą. Identifikuota probleminė situacija suteikia galimybę suformuluoti mokslinę problemą: kokie rizikos veiksniai yra svarbiausi atvykstantojo turizmo sektoriui ir kaip juos vertinti ir panaudoti valdant riziką, siekiant sėkmingo šio sektoriaus funkcionavimo ir plėtros.

Vykstant sparčiai turizmo plėtrai pasaulyje, svarbu objektyviai įvertinti ne tik Lietuvos turizmo sektoriaus konkurencingumą ir perspektyvas, bet ir turizmo pramonėje veikiančias rizikas. Lietuva, palyginus su kitomis šalimis, turi pakankamai nemažą gamtinio turizmo potencialą, kurį sudaro pajūrio gamtinis kompleksas, vidaus vandenių telkiniai, miškingas gamtovaizdis. Lietuvos geopolitinė padėtis ir turizmo išteklių specifika lemia palankias galimybes plėtoti turizmą šalyje, tačiau paskutiniųjų metų statistiniai turizmo sektoriaus duomenys byloja apie drastiškai mažėjančius turistų srautus bei mažėjančią šalies turizmo konkurencingumą tarptautinėse rinkose bei augančias rizikas turizmo sektoriuje. Vis daugiau susiduriama su nemažai problemų, susijusių su nepakankamu turizmo paslaugų (apgyvendinimo, maitinimo, informacijos ir kt.) išplėtojimu visoje šalyje, prastu susisiekimu su šalimi, informacijos stoka apie Lietuvą užsienio šalyse. Lietuvoje nėra atlikta pakankamai tyrimų, siekiančių nustatyti ir įvertinti turizmo sektoriaus rizikas.

Tyrimo objektas – turizmo sektoriaus rizika.

Tyrimo tikslas – atskleisti, kaip suvokiama turizmo sektoriaus rizika.

Tyrimo uždaviniai:

1. Išanalizuoti ir susisteminti turizmo sampratą ir klasifikavimą bei atskleisti turizmo rizikos klasifikavimo ypatumus.
2. Išnagrinėti ir apibendrinti verslo rizikos sampratą bei suklasifikuoti ir susisteminti rizikas, susijusias su turizmu ir turizmo pramone.

Tyrimo metodai. Monografijoje panaudoti mokslinės literatūros analizės ir sintezės metodai, statistikos duomenų analizė, pirminių ir antrinių šaltinių analizė.

1. Turizmo sektoriaus rizikos suvokimas

Turizmas ir ekonomika abipusiškai veikia vienas kitą ir tai aptariama ne vieno mokslininko. Tarp ekonominės šalies situacijos ir turizmo verslo yra glaudus tiesioginis ryšys. Nuo ekonominės valstybės padėties priklauso ne tik gyventojų pajamos, bet ir materialinės techninės bazės išvystymo lygis bei turizmo infrastruktūra. Tačiau didėjant rizikai turizme, žmonės mažina kelionių skaičių ir renkasi saugesnes keliones ar šalis.

1.1 Turizmo samprata

Pastaraisiais dešimtmečiais turizmo sektorius nuolat augo. Šeštą kartą iš eilės turizmo pramonė viršijo pasaulio ekonomikos augimą (World Travel & Tourism Council, 2017) ir viršijo svarbius ekonomikos sektorius, pavyzdžiui, naftos eksportą, maisto gamybą ir automobilius (UNWTO, 2016). Atsižvelgiant į šią tikrovę, turizmo sektorius yra labai svarbus sektorius, kurį reikia tirti ir plėtoti dėl jo pasaulinio masto. Turizmas kyla iš milijonų asmenų judėjimo, dėl kurio atsiranda daugybė daugialypės veiklos, galimybių ir požiūrių, susijusių su šia pramone. Kaip teigia Mason (2015), turizmas iš tiesų apima įvairius dalykus, pvz.: psichologiją, sociologiją, ekonomiką, geografiją ir pan. Dėl šio tarpdisciplininio ir sudėtingo dalyko turizmo apibrėžimas yra labai svarbus, nes turizmo reikšmė gali skirtis priklausomai nuo studijų srities. Candela ir Figini (2012) nuomone, šiuo klausimu turistai gali būti laikomas pagrindiniu turizmo sektoriaus elementu. Žmogaus buvimas yra šios srities esmė.

Turizmas yra daugiadisciplininė veikla, apimanti daugelį disciplinų (geografija, ekonomika, psichologija, sociologija ir kt.) ir daugelį perspektyvų (turizmo perspektyvos, tikslo perspektyvos, verslo perspektyvos, gyventojų perspektyvos ir kt.), todėl sudėtinga bus atskleisti turizmo sąvoką.

Mokslininkai skirtingai nurodo termino „turizmas“ kilmę. Vieni (Petri-lovskaja, 2007) jį kildina iš lotynų kalbos žodžio „turn“ – sukutis, sukimas, vilkutis, kuris reiškia keliavimą iš vienos vietos į kitą sugrįžtant. Kiti (Grecevičius, 2002) nurodo, kad žodis „turizmas“ (pranc. *Tourisme*) reiškia keliavimą iš vienos vietos į kitą laisvalaikiu.

Užsienio mokslininkų (Theobald, 1994) nuomone, etimologiškai žodis „tour“ yra kilęs iš lotynų kalbos „tornare“ ir graikų kalbos „tornos“, kas reiškia tekinimo staklės arba apskritimas, t. y. judėjimas apie centrinį tašką ar ašį. Ši reikšmė pasikeitė šiuolaikinėje Anglijoje. Priesaga „ism“ apibrėžiama kaip

veiksmas ar procesas, tipiškas elgesys ar kokybė. Kai žodis „tour“ ir priesaga „ism“ yra sujungti, jie rodo judėjimą ar veiksmą ratu. Todėl išvykimas ir grįžimas į pradžios tašką ir atgal gali būti vadinamas turizmu, o tas kas tai daro – turistu.

Turizmo sąvoka, kitusi per šimtmečius, neturi vieningai pripažintos išraiškos. Mokslinėje literatūroje pateikiama daug įvairių turizmo sampratos aiškinimų (Damulienė A., Grecevičius A., Jampolskienė A., Juknevičiūtė Ė., Labanauskaitė D., Šėdienė B., Bernecheris P., Mertinas J, Brooke M Z. ir kt.), tačiau šiuo metu tikslinga vartoti Pasaulinės Turizmo Organizacijos (PTO) pasiūlytą sąvoką: Turizmas – visos kelionių, ekskursijų rūšys, kai asmuo palieka savo darbo ir gyvenimo vietą ilgiau nei vieną parą ir trumpiau nei 12 mėnesių, ir kai išvykos tikslas nėra samdoma, apmokama veikla. Panašiai turizmas buvo apibrėžiamas ir pirminėje Lietuvos Respublikos turizmo įstatymo versijoje: turizmas – tikslinga žmonių veikla, susijusi su kelione ir laikinu buvimu už nuolatinės gyvenamosios vietos ribų ne ilgiau kaip vienerius metus, jei ši veikla nėra mokymas ar mokamas darbas lankomoje vietovėje. Vėlesnėje įstatymo redakcijoje turizmo sąvokos nebeliko, pateikiama tik turisto sąvoka: turistai – fizinis asmuo, kuris pažintiniais, profesiniais dalykiniais, etniniais, kultūriniais, rekreaciniais, sveikatingumo, religiniais ar specialiais tikslais keliauja po savo šalį ar į kitas šalis ir bent vienai nakvynei, tačiau ne ilgiau kaip vienus metus apsistoja ne savo nuolatinėje gyvenamojoje vietoje, jeigu ši veikla nėra mokymasis ar mokamas darbas lankomoje vietovėje (Turizmo įstatymas, nauja redakcija, 2011). Tačiau turizmo pagrindiniai elementai išlieka – kelionė, nakvynė, apibrėžtas laikotarpis. Dabartiniu metu PTO (2015) turizmą apibrėžia kaip socialinį, kultūrinį ir ekonominį reiškinį, susijusi su žmonių judėjimu į šalis ar vietas, esančias už savo įprastos aplinkos asmeniniais ar verslo profesiniais tikslais.

Mokslinių publikacijų analizės rezultatai rodo, kad turizmo samprata atskleidžiama įvairiapusisškai, išskiriant ir akcentuojant vieną ar kitą, svarbų šios sąvokos elementą.

A. Damulienė (1996) nurodo, kad pirmą kartą bandyta apibrėžti turizmo sąvokas 1937 m. Nacijų Lygos taryboje, kai buvo rekomenduotas *tarptautinio turisto* apibrėžimas, kurį 1993 m. Jungtinių Tautų Organizacijos statistikos komisija pakoregavo, priimdama *tarptautinio lankytojo* sąvoką. Jos nuomone, turizmą galima apibūdinti kaip vyksmą, išreiškiantį kelionę iš vienos vietos į kitą, tačiau sugrįžtant į pirmąją, apimančią visas kelionių, atostogų, ekskursijų

rūšis, kai žmogus palieka savo nuolatinę gyvenamąją vietą ilgiau negu vienai parai ir trumpiau negu 12 mėnesių, o kelionės tikslas nėra samdoma veikla. A. Damulienė (2011) atkreipia dėmesį, kad daugelyje turizmo apibrėžimų pasigendama atstumo dimensijos. Todėl, jos nuomone, Holloway (2006) pagrįstai iškelia retorinį klausimą „Ar galima turistu vadinti žmogų, kuris tam, kad apsipirktų, iš savo gyvenamosios vietos važiuoja 12 mylių?“. Turizmo sąvokoje svarbu nubrėžti ne tik laiko, bet ir atstumo ribas, kas ir buvo bandyta padaryti JAV, Kanadoje ir Jungtinėje Karalystėje, nustatant atitinkamai 50, 25 bei 20 mylių atstumus, kuriuos nuvažiavus, jau galima vadintis turistu. Atstumo reikšmę akcentavo taip pat Mill bei Morrison (1998) pabrėždami, kad, nors turizmas visuomet reiškia kelionę, tačiau kelionė ne visada gali reikšti turizmą. Tačiau atstumo klausimas ir toliau išlieka diskusijų objektu. Pavyzdžiui, Connell, Stephen, Cooper ir kt. (2006) nurodo, kad, norint paaiškinti terminą „įprastinė aplinka“, kartais įtraukiama atstumo aplinkybė.

Middletono V. (2007) nuomone turizmas daugeliu atžvilgiu yra ekonomikos ir socialinio gyvenimo veidrodis. Verta pridurti, kad paskutinį dešimtmetį turizmas yra ir politinės situacijos veidrodis. Į turizmą pažvelgus socialiniu, ekonominiu, kultūriniu ir psichologiniu aspektu, galima daryti išvadą, kad turizmo sąvoka yra itin plati ir apima tiek tarptautines universitetų mainų programas, tiek ir organizuotas pažintines keliones šeimoms.

Kitų mokslininkų darbuose turizmo verslas apibūdinamas kaip sintetinė daugiasluoksnė paslaugos pramonė (Cheng, 2006), kuri sujungia ir plėtoja apgyvendinimo, maitinimo, laisvalaikio / poilsio, turizmo įmonių, finansinių paslaugų, telekomunikacijų, transporto, mažmeninės prekybos, mokymo ir kitas aptarnavimo sferas.

Kaip teigia D. Labanauskaitė, V. Juščius (2001) turizmas kaip socialinis ir ekonominis reiškinys, pradėjo formotis tada, kai poreikis maistui, kitoms išgyvenimui reikalingoms sąlygoms buvo patenkinamas, ir susiformavo kitas būtinas poreikis – informacijos ir kelionių. Turizmo produkto formavimą lėmė kelionių, įvairaus pažinimo poreikis. Turizmo produktas nėra pirmo būtinumo prekė, ir žmogus šiuo produktu naudojasi tik tada, kai yra užtikrinamos jo pajamos ir kai visuomenės pragyvenimo bei kultūros lygis yra pakankamai aukštas.

P. Grecevičius ir kt. (2002) teigia, kad turizmo užuomazgos siekia tuos laikus, kai žmonės pradėję gyventi sėsliai, iškeliauvo į pirmąją kelionę veda-

mi skirtingų tikslų: vieni keliavo norėdami atlikti natūrinis mainus su kitais gyventojais, antri – atnašauti dievams, tretį – gauti žiniuonio ar atsiskyrėlio patarimą. Taigi, kaip pirmąją žmonių kelionę, autoriai nurodo priverstinę Ievos ir Adomo iškeliavimą iš rojaus. Anot P.Grecevičiaus ir kt. (2002), turizmas – viena svarbiausių žmogaus rekreacinės veiklos sudedamųjų dalių. Savo prigimtimi ir esme turizmas pirmiausia yra keliavimas, kurio metu gaunami nauji potyriai, informacija. E. Juknevičiūtė (2007) nurodo, kad pats „turizmo“ terminas yra kilęs iš prancūzų kalboje vartojamo žodžio „tour“, reiškiančio kelionę, kurios metu yra sugrįžtama į išvykimo vietą. O A. Jampolskienė (2008) tvirtina, kad „žodis „turizmas“ (angl. tourism) paprastai kildinamas iš Didžiosios kelionės (angl. The Grand Tour), kuri atsirado Didžiojoje Britanijoje 17 amžiuje ir buvo skirta aplankyti žymiausias Vakarų Europos vietas, pirmiausia, edukaciniais tikslais ir malonumui.

Kaip teigia L. Žalys ir kt. (2006) turizmas – tai verslas, kuriame dominuoja žmogiškasis faktorius, t. y. žmonės, teikiantys paslaugas kitiems žmonėms. Turizmas nuo kitų ūkio šakų skiriasi ir tuo, jog veikia kelionių tarpininkai.

Rusų mokslininkų nuomone (Биржаков М.Б., 2004), turizmas – laikini žmonių vizitai (kelionės) kitoje šalyje ar vietovėje, ilgiau kaip 24 valandų laikotarpiui (skirtingai nuo nuolatinės gyvenamosios vietos), bet iki 6 mėnesių per vienerius kalendorinius metus arba bent viena naktis pramogų, poilsio, sporto, svečių, pažinimo, religijos tikslais nevykdant apmokamos veiklos.

Turizmas, pasak rusų mokslininkų (Драчева ir kt., 2007), – tai visos judėjimo rūšys, nesusijusios su nuolatinės gyvenamosios vietos keitimu, t. y., jei būtų galima nagrinėti gyventojų judėjimą, tai turizmą galima įvardyti kaip migracijos formą, neturinčią pastovaus charakterio. Daugelis autorių turizmą apibrėžia kaip dinaminį (keliavimas, judėjimas) ir teritorinį reiškinį. Kiti autoriai (Ердавлетов С.Р., 2010) prideda pastabą, kad tai turi būti būtinai aktyvus poilsis. Горбань Г.П. (2007) turizmą nagrinėja kaip sudėtingą socialinę-ekonominę sistemą, veikiančią kaip santykių, ryšių ir reiškinų visumą, kurie atsiranda žmonėms judant ir keičiant vietą, nesusijusią su nuolatine gyvenamąja vieta ir darbine veikla.

Vis labiau vystantis turizmui ir transformuojantis jam į masinį reiškinį, pasirodė pirmoji turizmo formuluotė siekiant statistiškai apskaityti keliaujančius asmenis. Platesnę turizmo sąvoką pateikė turizmo akademija Monte Karle. Jų nuomone (1992), turizmas yra bendras terminas visoms laikino žmonių

išvykimo iš savo nuolatinės gyvenamosios vietos formoms, kurių tikslas yra sveikatingumas, pažintiniai interesai laisvalaikiu arba dalykiniai tikslai nevykdant apmokamos veiklos laikinoje buvimo vietoje. Šiuo atveju pagrindinis dėmesys kreipiamas į lankytojų veiklą kitoje nenuolatinėje gyvenamoje vietoje.

Plačiai buvo naudojama turizmo sąvoka, žinoma kaip W. Hunziker–K. Krapf bendroji turizmo teorija. Ši teorija (Spode, Hasso, 1998) turizmą nagrinėjo kaip visumą santykių ir reiškinių, atsirandančių dėl žmonių judėjimo ir buvimo už nuolatinės gyvenamosios vietos ribų, kiek tai nesusiję su nuolatinė gyvenamąja vieta ar pajamų gavimu.

Pasak Faulkner H. ir Walmsley D. (1998), turizmas – tai yra pramonės šaka, kuri apima masinį žmonių judėjimą ir dideles išlaidas prekėms bei paslaugoms. Luzzi G. ir Fluckiger Y. (2003) papildė turizmo sąvoką teigdami, kad turizmas – tai svarbi visuomenės veiklos sudedamoji dalis, reikšminga įvairių tautų egzistencijai ir jų socialinei, kultūrinei, švietimo bei ekonominei gyvenimo sferoms ir tarptautiniams santykiams.

Tyrimai rodo, kad apibrėžti turizmo sampratą yra sudėtinga, nes tai įvairių sudedamųjų mišinys: elgsenos; gamtos ir kultūros išteklių; transporto tiekėjų, apgyvendinimo ir kitų paslaugų; vyriausybės politikos ir reguliacinės sistemos, jų tarpusavio bendradarbiavimo (Holden, 2008; Page, 2007, George, 2007). Turizmas gali būti suvokiamas įvairiais požiūriais: kaip ūkio šaka, teikianti paslaugas keliautojams; sociogeografinis reiškinys, išreiškiamas žmonių srautais tiek šalies viduje, tiek už jos sienų; kolektyvinė arba individuali patirtis, lemta įvairių motyvavimų ir tikslų: poilsio, verslo, sveikatos, studijų, konferencijų, religijos, sporto (Lomine, 2007; Holloway, 2006).

Dažnai sutinkamas turizmo koncepcijos suvokimas dviem pjūviais (Cooper, 2005; Holloway, 2006; Demir S.S., 2006), kada turizmas nagrinėjamas paklausos ir pasiūlos požiūriu. Mokslininkų nuomone, paklausos požiūriu turizmas – individų keliavimo ir apsistojimo tam tikrose vietose veikla už įprastos aplinkos ribų ne trumpesnę nei 24 val. ir ne ilgesnę nei vienerių metų laikotarpį poilsio, verslo ar kitais tikslais. Tokiu atveju prie pagrindinių turizmo paklausos veiksnių priskiriami ekonominiai, sociopsichologiniai, išoriniai veiksniai. Turizmo pasiūla – prekių ir paslaugų, reikalingų turistų poreikiams patenkinti, teikimas. Tai apima transportavimą, apgyvendinimą, maitinimą, pramogas, apsipirkimą, draudimą, finansus, informaciją. Jas gali teikti tiek viešasis, tiek privatus sektorius.

Pagal Middleton (2009), turizmo sąvoka apima tris pagrindinius turizmo elementus, t. y. lankytojo veikla, keliavimas, poveikis:

- lankytojo veikla yra susijusi su tokiais gyvenimo aspektais kaip atsi-ribojimas nuo įprastinių kasdieninių darbo ir socialinių įsipareigoji-mų, vietos ir aplinkos pakeitimas.
- Tai yra veikla, reikalaujanti keliavimo (judėjimo prasme) beveik vi-sais atvejais tam, kad būtų pasiektas kelionės tikslas, yra reikalinga transporto priemonė.
- Atskiros kelionės yra skirstomos į daug veiksmų ir priemonių, ku-rios leidžia šias veiklas palaikyti. Veiksmai ir priemonės jungia eko-nominės, socialinės ir fizinės aplinkos poveikius, kurie yra turizmo politikos ir lankytojų pramogų pagrindas.

Atlikti turizmo sampratos tyrimai parodė, kad analizuojant turizmo sam-pratą, reikia išskirti pagrindinius kriterijus. Tai:

- vietos keitimas: persikėlimas į vietą, kuri yra už kasdieninės aplinkos;
- buvimas kitoje vietoje arba laikotarpis: buvimas kitoje vietoje neturi būti pastovi gyvenamoji vieta (iki 12 mėnesių ir daugiau);
- veiklos apmokėjimas lankomoje vietoje: kelionės tikslas neturi būti susijęs su apmokama darbine veikla.

Labiausiai priimtina turizmo sąvoka yra laikoma Pasaulio turizmo organi-zacijos pateikta samprata. Pagal PTO (2018), turizmas apima asmenų, keliau-jančių iš jų įprastos gyvenamosios vietos į kitą aplinką ir buvimą joje ne ilgiau kaip vienerius metus iš eilės, laisvalaikio, verslo ir kitais tikslais, nesusijusiais su veikla, už kurią mokama.

Heidari (2018) nurodo, kad turizmas visuomet buvo tinklinis sektorius, o įprastas turizmo apibūdinimas kaip susiskaidžiusio ir geografiškai išsklaidyto pramonės sektorius neigia plačiai paplitusio verslo ir asmeninių santykių tarp įmonių ir vadovų įmonėse mastą.

Kaip rodo atlikta turizmo sampratos analizė, turizmo apibrėžimas skiriasi priklausomai nuo šaltinio. Nėra vieningo sutarimo dėl turizmo sampratos. Be-veik kiekviena institucija „Turizmą“ apibrėžia kitaip. Bet kai kalbama apie pa-grindinius terminus, galime tai apibendrinti taip: turizmas – tai veiklos, pas-laugų ir pramonės šakų rinkinys, kuriame teikiama kelionių, apgyvendinimo, maitinimo ir geriamojo maitinimo įstaigų, mažmeninės prekybos parduotu-vių, pramogų įmonių ir svetingumo paslaugų, teikiamų asmenims ar grupėms, išvykstantiems iš namų, rinkinys.

Pateiktos turizmo sampratos gali būti sugrupuotos į dvi grupes. Į vieną grupę galima priskirti siaurai specializuoto pobūdžio sampratas, orientuotas į konkrečius ekonominius, socialinius, teisinius ir kitus turizmo aspektus bei jo specifinius bruožus, kurios tarnauja kaip konkrečios užduoties įrankis (pvz., statistiniais tikslais). Kitos, konceptualios arba esminės sąvokos atskleidžia vidinį turizmo turinį, kuris yra išreikštas visų savybių ir santykių vienybėje ir leidžia atskirti jį nuo kitų panašių reiškinių (pvz. migracija). O aiški turizmo sąvokų interpretacija yra svarbi norint suvokti procesus vykstančius turizmo srityje. Išvykimas iš nuolatinės gyvenamosios vietos yra pirmasis klasifikavimo kriterijus, pagal kurį turizmą galima atskirti nuo žmonių, kurie keliauja kasdien iš namų į darbą ir atgal, nes jie nepalieka įprastinės aplinkos ir todėl nėra laikomi turistais. Tyrimai rodo, kad mokslinėje literatūroje turizmo klausimais nėra vis dėlto vieningos mokslininkų nuomonės. Tačiau, nepaisant kalbos ir formuluočių skirtumų, daugelis mokslininkų į turizmo sąvoką įjungia turistų poreikius ir motyvaciją, turistų elgesio ypatumus, jų buvimą nenuolatinėje gyvenamoje vietoje, ekonominius santykius, susidarancius tarp turistų ir prekių ir paslaugų teikėjų, turizmo sektoriaus sąveika su makroaplinka.

1 lentelė. Turizmo sąvokų raida ir elementai

Autorius	Metai	Turizmo sąvokos elementai			Kiti
		Vietos keitimas	Laikotarpis	Nevykdoma darbinė veikla	
Pasaulinė Turizmo Organizacija	1998	asmuo palieka savo darbo ir gyvenimo vietą	1 paros iki 12 mėnesių	išvykos tikslas nėra samdoma, apmokama veikla	
Lietuvos Respublikos turizmo įstatymas	1998	veikla, susijusi su kelione ir laikinu buvimu už nuolatinės gyvenamosios vietos ribų	ne ilgiau kaip vienerius metus	veikla nėra mokymas ar mokymas darbas laikoje vietoje	
Turizmo akademija Monte Karle	1992	išvykimas iš savo nuolatinės gyvenamosios vietos		nevykdoma mokamos veiklos laikinoje buvimo vietoje	tikslas yra sveikatingumas, pažintiniai interesai laisvalaikiu arba dalykiniai tikslai
A. Damulienė	1996	kelionė iš vienos vietos į kitą	ilgiau negu vienai parai ir trumpiau negu 12 mėnesių	kelionės tikslas nėra samdoma veikla	
W. Hunziker – K. Krapf bendroji turizmo teorija	1998	žmonių judėjimo ir buvimo už nuolatinės gyvenamosios vietos ribų	kiek tai nesusiję su nuolatine gyvenamąja vieta	kiek tai nesusiję su pajamų gavimu	

Faulkner H. ir Walmsley D.	1998					yra pramonės šaka, kuri apima masinį žmonių judėjimą ir didelės išlaidas prekėms bei paslaugoms.
P. Grecevičius	2002					Keliavimas, kurio metu gaunami nauji potyriai, informacija
G. Luzzi ir Y.Fluckiger	2003					turizmas – tai svarbi visuomenės veiklos sudedamoji dalis, turinti didelę reikšmę įvairių tautų egzistencijai ir jų socialinei, kultūrinei, švietimo bei ekonominei gyvenimo sferoms ir tarptautiniam santykiams
Žalys ir kt.	2006					žmonės, teikiantys paslaugas kitiems žmonėms
Биржаков М. Б.,	2004	laikini žmonių vizitai (kelionės) kitoje šalyje ar vietovėje	ilgiau kaip 24 valandų laikotarpiai (skirtinai nuo nuolatinių gyvenamųjų vietos), bet iki 6 mėnesių per vienerius kalendorinius metus arba bent	nevykstant apmokamos veiklos		

			viena naktis pramogų, poilsio, sporto, svečių, pažinimo, religijos tikslais			
Holden, Page, George	2007-2008					tai įvairių sudedamųjų mišinys: elgsenos; gamtos ir kultūros išteklių; transporto tiekėjų, apgyvendinimo ir kitų paslaugų; vyriausybės politikos ir reguliacinės sistemos, jų tarpusavio bendradarbiavimo
Lomine, Holloway	2006-2007					turizmas gali būti suvokiamas įvairiais požiūriais: kaip ūkio šaka, teikianti paslaugas keliautojams; sociogeografinis reiškinys, išreikšiamas žmonių srautais tiek šalies viduje, tiek už jos sienų; kolektyvinė arba individuali patirtis, sąlygota įvairių motyvavimų ir tikslų: poilsio, verslo, sveikatos, studijų, konferencijų, religijos, sporto
Cooper, Holloway, Demir S.S.	2005-2006	individualų kelavimo ir apsisistojimo tam tikrose vietose veikla už įprastos aplinkos ribų	ne trumpesnis nei 24 val. ir ne ilgesnis nei viešųjų nerių metų			poilsio, verslo ar kitais tikslais

Heidari	2018				<p>turizmas tinklinis sektorius, o įprastas turizmo apibūdinimas kaip susiskaidžiusio ir geografiškai išsklaidyto pramonės sektorius neigia plačiai paplitusio verslo ir asmeninių santykių tarp įmonių ir vadovų įmonėse mastą.</p>
Pasaulio turizmo organizacija	2018				<p>turizmas apima asmenų, keliaujančių iš jų įprastos gyvenamosios vietos į kitą aplinką, ir buvimą joje ne ilgiau kaip vienerius metus iš eilės, laisvalaikio, verslo ir kitais tikslais, nesusijusiais su veikla, už kurią mokama.</p>

Turizmo sąvokos analizės tyrimai parodė (žr. 1 lentelę), kad kiekvienas autorius pats pasirenka jam svarbiausius kriterijus, pagal kuriuos klasifikuoja turizmą. Nuo kriterijų pasirinkimo priklauso ir tai, kaip autoriai formuluoja turizmo sąvoką bei ką joje akcentuoja. Visgi galima pastebėti tendenciją, kad tiek mokslininkai, tiek institucijos, reguliuojančios turizmą pabrėžia tai, kad turizmas tai yra gyventojų veikla, kuri dažniausiai turi konkretų tikslą (kelionė, poilsis, nauji išpūdžiai) ir siekdamas įgyvendinti tą tikslą, žmogus turi laikinai palikti savo gyvenamąją vietą.

Tyrimai parodė, kad mokslininkai neturi vieningos nuomonės apibūdinami turizmo sąvoką, todėl tikslinga paanalizuoti ir mokslininkų siūlomą turizmo klasifikaciją, kurios skirtingumus iššaukia skirtingos paties turizmo sąvokos interpretacijos. Lietuvos mokslininkai siūlo skirtingai klasifikuoti turizmą, nes Turizmo įstatyme (Aktuali 2011-08-01) nėra pateikiama turizmo klasifikacija, tik išskiriama, kaip klasifikuojama turizmo paslauga:

- kelionių organizavimo paslaugos;
- turistų informavimo paslaugos;
- apgyvendinimo paslaugos;
- sveikatinimo ir sveikatingumo paslaugos;
- vežimo, maitinimo, pramogų, konferencijų organizavimo, vandens ir kitos turizmo paslaugos.

Jei turizmą analizuoti kaip mokslą, galima teigti, kad turizmas yra dinamiškas, besivystantis, į vartotoją orientuotas reiškiny, didžiausia pasaulio pramonė. Tiksliau tariant, turizmas gali būti apibrėžiamas kaip mokslas, menas ir verslas pritraukiant turistus ir organizuojant jų transportavimą bei apgyvendinimą, taip pat sudaromas sąlygos geriau patenkinti jų poreikius ir pageidavimus. Tyrimai rodo, kad turizmo verslas arba savarankiškai dirbančių subjektų verslo veikla, rizikuojanti savo kapitalu galimam pelnui turizmo srityje, yra vienas iš sunkiausių verslo veiklos rūšių ir yra susijęs su turizmo produkto ypatumais (turizmo produktas, be tam tikrų paslaugų, taip pat apima turistų lūkesčius, šiuo požiūriu kaip vartojimo pažadą; jo sudedamųjų dalių „gamyba“, paprastai, atliekama po paslaugos pardavimo, t. y. pardavimas vyksta prieš produkto sukūrimą).

1.2 Turizmo rinkos formavimasis

Kartais būtinybė konkretizuoti turizmo rūšis kyla dėl kelionės trukmės nevienodumo. Tada, kai kelionė tęsiasi pakankamai ilgai, ji gali būti priskiriama įvairioms turizmo rūšims. Yra daugybė būdų, kurie leidžia apibūdinti turizmo formas pagal išorinius duomenis. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad nėra didelio skirtumo tarp turizmo rūšių ir formų. Abiem atvejais kelionės skirstomos pagal tam tikrus kriterijus. Turizmo rūšys skirstomos pagal keliaujančiųjų motyvaciją, vidinius veiksnius. O turizmo formos – pagal išorinius veiksnius ir poveikius. Pasak D. Labanauskaitės (2002) turizmą galima skirstyti pagal jo organizavimo būdą (individualus ar grupinis), kelionės trukmę (trumpalaikis ir ilgalaikis), keliautojų amžių (vaikų, jaunimo, suaugusių, pagyvenusių žmonių), transporto priemones (lėktuvu, autobusu, geležinkelio, jūra), metų laiką (vasaros, žiemos), tačiau tikslingiausia jį klasifikuoti tam tikros šalies atžvilgiu. Pagal tai apibrėžiamos trys turizmo formos:

1. Vietinis turizmas. Apima šalies gyventojus, keliaujančius gyvenamojoje šalyje;
2. Atvykstamasis turizmas. Apima kitos šalies gyventojus, keliaujančius priimančioje šalyje;
3. Išvykstamasis turizmas. Apima šalies gyventojus, keliaujančius kitoje šalyje.

Labanauskaitė nurodo (2008), kad atvykstamasis turizmas ne tik pritraukia investicijas, sukuria pajamas, gerina prekybos balansą, sukuria darbo vietas, skatina kokybinę regiono plėtrą, bet ir gali neigiamai veikti ekonomiką. Jos nuomone, atvykstamojo turizmo veikla gali pareikalauti perkelti išteklius iš kitų ūkio šakų, kur jų poreikis taip pat didelis. Pavyzdžiui, perkelti darbo išteklius iš kaimo vietovių į turizmo ūkinės veiklos sritį, mažinamas darbuotojų skaičius žemės ūkio gamyboje, o dėl papildomų vietų poreikio ligoninėse, mokyklose miesto teritorijose sukuriamą papildomą įtampą. Infliacija gali skatinti vietinių gyventojų vartojamų produktų kiekio sumažėjimą.

Navickas V. (2009) nurodo, kad daugelis ekspertų turizmą vertina kaip itin imlią kapitalui ūkinę veiklą. Tai lemia kompleksinę turizmo klasterio struktūrą, pasižyminti sudėtingais tarpsteminiais ryšiais ir daug investicijų reikalaujančia infrastruktūra. Kaip jau buvo minėta, neįmanoma turizmo plėtros atskirti nuo bendros šalies ekonominės raidos, todėl investicijos į tu-

rizmo klasterį yra glaudžiai susijusios su investicijomis į kitas ūkio šakas ir sąlygotos jų ekonominio pajėgumo.

Daugelis mokslininkų (Damulienė A., 2011; Navickas V., 2010; Snieska V., 2011; Žabaliūnas L., Skarbalius D., 2004 ir kt.) nurodo, kad atvykstamasis turizmas lemia nacionalinę ekonomiką, mažina nedarbą regione, sudaro sąlygas turizmo aptarnavimo įmonių plėtrai, didina šalies gyventojų pajamas. Prisitaikydama prie pasaulinių turizmo plėtros tendencijų, Lietuva siekia kurti atitinkamą atvykstamojo turizmo produkto pasiūlą, pasirinkti atvykstamojo turizmo specializacijos kryptis ir išskirti prioritetines veiklos sritis. Pasaulinė turizmo organizacija (1995) *atvykstamąjį turizmą* (angl. inbound tourism) apibrėžia kaip ne rezidentų veiklą poilsio, verslo ar kitais tikslais tam tikroje vietovėje, kuri yra už jiems įprastos aplinkos ir ši veikla netrunka ilgiau nei vienerius metus.

Atvykstamasis turizmas – tai turizmo paslaugų struktūra, skirta į regioną atvykstantiems asmenims aptarnauti (Vellas ir Becherel, 1999, Dwyer ir Forsyth, 1993).

Vellas ir Becherel (1999) *atvykstamojo turizmo* struktūrą formuoja iš keturių esminių dedamųjų:

- Vietinėje rinkoje veikiančių vietinių ir užsienio valstybių įmonių, siūlančių turizmo paslaugas atvykusiems turistams, kategorija. Į šių įmonių kategoriją įtraukiamos su turizmu susijusias paslaugas teikiančios įmonės. Dalis jų yra užsienio įmonės, kurios didžiąją savo veiklos dalį orientuoja į tos valstybės turistų aptarnavimą. Dėl šio aptarnavimo su turistais tariamasi kelionės pradžioje, nes įmonės palaiko tiesioginius kontaktus su užsienio šalyje veikiančiais turizmo operatoriais.
- Užsienio rinkoje veikiančių tos šalies ir tikslinės turizmo valstybės įmonių, atliekančių turizmo organizavimo funkcijas, kategorija. Šios įmonės ieško potencialių klientų, kuriems siūlo kelionių į tikslinę valstybę paslaugas. Skiriami du tokių įmonių tipai:
 - organizuojančios keliones į daugelį regionų;
 - organizuojančios keliones į tam tikrą regioną; tai dažniausiai būna to regiono turistinių paslaugų įmonių padaliniai, kurių pagrindinis tikslas – skatinti užsienio valstybės piliečius lankytis konkrečiame regione. Kartais analogiškas funkcijas atlieka ir valstybinės

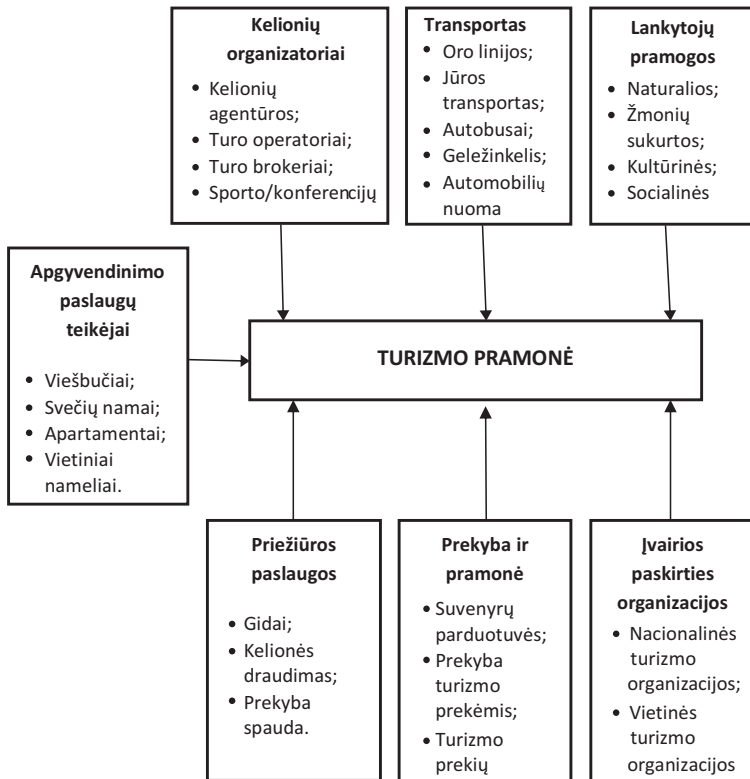
institucijos, organizuodamos skatinamąją turizmo veiklą kituose regionuose.

Kaip ir bet kuri turizmo forma, atvykstamasis turizmas turi tam tikrą infrastruktūrą – įvairias paslaugas teikiančių ir įvairias funkcijas atliekančių organizacijų struktūrą, kurios analizė išsamiai charakterizuoja atvykstamojo turizmo ypatumus ir leidžia suformuoti atvykstamojo turizmo organizavimo principus.

P. Grecevičiaus (2002) nuomone, egzistuoja trys turizmo formos:

- atvykstamasis turizmas, kai į regioną atvyksta turistai iš kitų vietovių.
- Išvykstamasis turizmas, kai vietiniai gyventojai vyksta į kitas geografines vietas bei regionus.
- Vietinis turizmas, kai vietiniai turistai keliauja po savo šalį.

Turizmą galima klasifikuoti ne tik pagal kelionės tikslą, bet ir pagal aktyvumą, transporto priklausomybę, pagal kelionės organizavimo charakterį, kelionės trukmę, turizmo srautų intensyvumą, turistų amžių bei pagal transporto rūšį, kuria yra naudojamosi turistinės kelionės metu. Tyrimai rodo, kad turizmą galima klasifikuoti pagal aštuonis populiariausius ir dažniausiai naudojamus kriterijus. Apibūdinant turizmą, kaip ūkio šaką, nėra vieningos nuomonės. Daugelis specialistų teigia, jog turizmas neegzistuoja, kaip atskira ūkio šaka, bet yra daugelio ūkio šakų profilis. Jų argumentas – daugumos paslaugų rūšių gamintojų ir tiekėjų ekonominis egzistavimas priklauso ne tiek nuo turistų, bet kiek nuo vietos gyventojų. Šios paslaugų rūšys tik iš dalies dalyvauja turizmo versle. Pagal Shaw (Shaw, 2010), turizmo pramonę sudaro visuma įmonių, organizacijų ir paslaugų, kurios tenkina turistų poreikius ir norus, aptarnauja įrenginių, paslaugų poreikius ir turistų norus. Visoms įmonėms ir organizacijoms priskiriamos paslaugos nuo automobilių nuomos iki kelionių agentūrų paslaugų. Kiti mokslininkai (George, 2008) siūlo turizmo pramonę skirstyti į sektorius ir subsektorius: kelionių organizatoriai, transportas, lankytojų pramogos, apgyvendinimo paslaugų teikėjai, priežiūros paslaugos, prekyba ir pramonė, įvairios paskirties organizacijos (žr. 1 pav.).

1 pav. Turizmo pramonės sektoriai ir subsektoriai

Šaltinis: George, 2008.

Tačiau tyrimai parodė, kad Lietuvoje pagal turizmo pobūdį bei teikiamas paslaugas reikėtų praplėsti turizmo pramonės suvokimą ir reikėtų papildyti turistų informavimo paslaugomis, sveikatinimo ir sveikatingumo paslaugomis, kaimo turizmo paslaugomis.

Todėl įdomi yra Šakienė H. (Šakienė, 2009) nuomonė, kuri nurodo, kad Lietuvoje išskiriamos tokios pagrindinės turizmo sektoriaus struktūros dalys: apgyvendinimo, maitinimo, transporto, turizmo informacijos, kelionių organizavimo paslaugos, lankytinos vietos ir objektai. Šakienė H. teigia, kad turizmo struktūrą sudaro ūkio sektoriai tiesiogiai ir netiesiogiai susiję su tu-

rizmu, iš kurių pagrindinį sektorių sudaro aukščiau minėtos, o gretutinį – paslaugos, kurios tiesiogiai periodiškai ir netiesiogiai nuolatos veikia turizmo produkto puoselėjimą bei pardavimą. Tokiomis paslaugomis galima įvardinti mažmeninės prekybos, automobilių remonto, automobilių nuomos įmones, degalines, vaistines, sporto inventoriaus nuomos įmones, muziejus, interneto svetaines ir kita.

Turizmo sektoriaus ekonominių problemų analizė turėtų būti grindžiama įvairių teorinių ir metodologinių nuostatų pagrindu. Jų analizė leidžia atskleisti ekonominių santykių specifiką ir atskleisti turizmo sektoriaus vystymosi dėsningumus. Ekonominėje literatūroje ir teisės aktuose suformuota turizmo terminologija. Turizmo sąvokos analizė parodė, kad ji atskleidžiama įvairiapusisškai, išskiriant vieną ar kitą svarbų šios sąvokos komponentą. LR Turizmo įstatyme vartojamos 42 sąvokos, Nacionalinėje turizmo plėtros 2014–2020 metų programoje 11, Aiškinamajame turizmo terminų žodyne virš 200 turizmo terminų. Neišvengiamai kyla įvairių skirtumų aiškinant įvairias sąvokas. Nebūtina smulkiai nagrinėti šių sąvokų interpretacijas, nes tai pakankamai plačiai aptariama įvairioje mokslinėje literatūroje. Lietuvos Respublikos Ūkio ministerija turizmą apibūdina kaip ūkio šaką, apjungiančią įvairias paslaugas, profesijas ir yra susijusi su daugeliu ekonominės veiklos sričių. Turizmo sektoriaus valdymas vykdomas visuose lygmenyse – nuo tarptautinio, nacionalinio iki vietinio (savivaldybių).

Kaip matome, turizmui būdinga daug veiklų, kuriuos susijusios su įvairiomis sritimis. Tokia turizmo sektoriaus specifika neleidžia priskirti jo ekonominio poveikio kuriai nors vienai konkrečiai šakai. Todėl turizmo sektoriaus ekonominis poveikis neretai yra paslėptas, sunkiai kiekybiškai apibrėžiamas ir apskaičiuojamas, nes jame integruojami ne vien ekonominiai, bet ir socialiniai-kultūriniai bei ekologiniai aspektai. Turizmą kaip ūkio sistemą tyrinėti sunku ir dėl to, kad jos sudedamosios dalys dažnai tarnauja ne tik turizmo tikslams. Pavyzdžiui, restoranai, viešbučiai ir bankai prekes ir paslaugas teikia ne vien turistams, bet ir vietiniams gyventojams. Iš kitos pusės, nesusijusios su turizmo industrija įmonės gali aptarnauti turistus, tuo būdu sukurdamos pridėdamąją vertę. O tiesioginiai turizmo sektoriaus subjektai (turo operatoriai ir turo agentai) dalyvauja neturistinėse veiklose investuodami lėšas į neprofilinius aktyvus. Taip pat sudėtinga atskirti turizmo poveikį nuo kitų ekonominių veiklų poveikio.

Ruževičiaus J. (2008) nuomone, nei vienas ekonomikos sektorius nėra taip susijęs su aplinka kaip turizmas. Jis siūlo turizmo poveikį aplinkai vertinti trimis aspektais:

- *išteklų poreikis*. Turizmas – svarbi tiesioginio poveikio aplinkai veikla. Keliavimas lėktuvu susijęs su klimato kaita, kaip ir vandens naudojimas lemia gėlo vandens atsargas.
- *poveikis gyvūnams*. Poilsiavietės dažniausiai įkuriamos tose vietose, kurios pasižymi ypač patraukia gamta – pajūrio regionuose, greta saugomų unikalių teritorijų. Intensyvus ir išpopuliarintas turizmas – grėsmė jautrioms ekosistemoms, jis gali būti viena iš augalų, gyvūnų ar mikroorganizmų išnykimo priežasčių.
- *infrastruktūra*. Turizmo infrastruktūros plėtimasis lemia gamtos ekosistemos degradacijos grėsmę.
- *įtaka visuomenei*. Neretai turizmas neigiamai veikia ir vietinę aplinką, nacionalinę kultūrą. Turizmas gali lemti gamtos išteklių panaudojimo konfliktą su vietiniais gyventojais, neigiamai veikti vietinį savitą gyvenimo stilių, pažeisti nusistovėjusias socialines struktūras.

Pirmieji trys turizmo poveikio aplinkai aspektai daugiau siejasi su gamtine, o paskutinytis – su kultūrine aplinka.

Žilinskas V. (2011) išskiria turizmo sociokultūrinį poveikį. Jo nuomone, dažniausia problema norint kiekybiškai išmatuoti ir nustatyti turizmo sociokultūrinį poveikį ir jo pasekmes tiek priimančioms kelionės tikslo regioninės vietovės, tiek ir atvykstančių atžvilgiu, planuojant turizmo plėtrą. Turistų kultūra, kultūrinis palikimas ir turizmo verslo įmonių kultūra (tarpininkaujantios įmonės) leidžia numatyti priimtinausias regioninio turizmo plėtros kryptis, veikia vietinės ir nacionalinės turizmo politikos pokyčius bei vietinio verslo aplinką. Turizmo plėtros tam tikroje regiono vietoje potencialas dažniausiai priklauso nuo gamtinių ir kultūrinių palikimo išteklių, kaip vietinės bendruomenės gyvybingumo bei turistinio patrauklumo.

Labai išsamiai turizmo pramonę išnagrinėjo A. R. Ligeikienė (2003). Kaip pagrindinius tyrinėjimo pjuvius ji nurodo:

1. Šakinę turizmo pramonės struktūrą (viešbučiai, keleivinio transporto įmonės, turizmo firmos, bankai, įmonės, besispecializuojančios turistinių prekių ir paslaugų gamyboje bei prekyboje);
2. Turizmo sektorius apimties atžvilgiu (maitinimo, komunalinio ūkio, buitinio aptarnavimo, miesto transporto, ryšių įmonės, reklamos

agentūros, informacinės, kultūrinės įstaigos, teikiančios paslaugas ir vietos gyventojams. Tai apsunkina jų veiklos efektyvumo nustatymą);

3. Turizmo sektorių tinklo atžvilgiu (žemės ūkio, maisto pramonės ir kt. pramonės šakų įmonės, teikiančios turistinės reikšmės prekes ir paslaugas; įvairios organizacijos, statančios ir modernizuojančios turistinius objektus; įmonės, gaminančios įrangą viešbučiams ir restoranams, mokymo įstaigos, ruošiančios turizmo specialistus).

Navicko V. (2010) nuomone, turizmas yra reikšminga, vis didesnę BVP dalį sudaranti šiuolaikinės paslaugų ekonomikos šaka. Dėl bendros pasaulinės gyventojų pajamų augimo tendencijos daugiau individų ir šeimų gali keliauti tolimus atstumus. Be to, globalaus turizmo plėtrą skatina transporto ir komunikacijų inovacijos, didėjanti turizmo produktų ir paslaugų kokybė bei aktyvi rinkodaros veikla. Turizmo plėtojimasis ir turizmo vietovės konkurencingumas tampa ypač aktualus šalims, turinčioms mažiau išplėtotą pramonę ir (arba) negausius gamtinius išteklius.

Labanauskaitės D. (2011) nuomone, siekiant užkirsti kelią negrįžtamiems procesams, tikslinga išplėsti turizmo plėtros poveikio regionui vertinimą, įtraukiant ne tik teigiamus, bet ir neigiamus turizmo plėtros aspektus, tiek kiekybinius, tiek kokybinius rodiklius. Dažniausiai vertinamas teigiamas turizmo plėtros lemtas poveikis ekonominiam augimui, o kai kurie su atvykstamojo turizmo įtaka ekonominiam augimui susiję neigiami pokyčiai nėra įtraukti į ekonominio poveikio vertinimus. Jiems priskiriami:

- kainų pokyčiai – atvykstamasis turizmas kartais gali sukelti kainų augimą nekilnojamo turto rinkoje arba mažmeninėje prekyboje;
- materialių ir nematerialių prekių kokybės bei kiekio pokyčiai – atvykstamasis turizmas gali lemti aukštesnę ar žemesnę kokybę;
- nuosavybės ir kitų mokesčių pokyčiai – atsižvelgiant į atvykstamojo turizmo veiklos pobūdį ir mastą, gali būti nustatomi mažesni ar didesni mokesčiai. Kai kuriais atvejais mokesčiai, surinkti tiesiogiai ar netiesiogiai iš turistų, gali lemti vietinių mokesčių mokykloms, kitiems subjektams sumažinimą. Kitais atvejais vietiniams rinkos subjektams gali būti padidinti mokesčiai, kad būtų galima padengti infrastruktūros išlaikymo ir paslaugų išlaidas.

Labanauskaitės D. (2011) nuomone, atvykstamojo turizmo ekonominio produkto poveikio analizė didele dalimi prisideda prie kokybinės regionų

plėtos skatinimo ir padeda objektyviau pagrįsti priimamus turizmo plėtos sprendimus.

Turizmo reikšmę ekonomikai apibūdina Lietuvos turizmo būklės vertinimo rodikliai: atvykstamojo turizmo srautų, turistų išlaidų ir buvimo trukmės rodikliai; kiekybinį turizmo verslo išsivystymo lygį nurodo apgyvendinimo įmonių skaičius, užimtumo procentas, gamtinių išteklių, transporto infrastruktūros, turizmo ir kelionių veiklos organizavimų užsiimančių įmonių skaičius bei aptarnautų atvykstamojo ir išvykstamojo turizmo vartotojų srautų rodikliai (Turizmo plėtos strategija, 2006).

Regionų ekonomistės (Baroniūnaitė E., Meilienė E., 2001) išskiria tiesioginį, netiesioginį ir dirbtinį turizmo poveikius ekonomikai. Jos nurodo, kad bendras turizmo ekonominis poveikis yra tiesioginio, netiesioginio ir dirbtinio poveikių regione suma. Bet kuris iš šių poveikių gali būti matuojamas kaip bendra produkcija arba pardavimai, pajamos, užimtumas arba pridedamoji vertė. Jų nuomone, tiesioginis poveikis yra gamybos pokyčiai, susiję su tiesioginių išlaidų turizmui pasikeitimo poveikiu. Kitaip tariant, tai yra pasikeitimai ekonominėje veikloje per pirmą išlaidų ciklą. Turizme tai pasireiškia per poveikį pačiai turizmo šakai. Tiesioginis poveikis atsiranda pirminiuose turizmo sektoriuose – apgyvendinime, restoranuose, transportavime, pramogose ir mažmeninėje prekyboje. Tačiau E. Baroniūnaitė ir E. Meilienė (2003) akcentuoja, kad atliekant turizmo veiklos ekonominio poveikio analizę (tam tikram regionui bei jo ekonomikai) labai svarbu įvertinti ir kitus poveikius (ne tik ekonominį), įeinančius į ekonominę analizę, ir siūlo naudoti šiuos metodus:

- ekonominio poveikio analizė, nustatanti, koks turizmo veiklos indėlis į šalies ekonomiką. Naudojant šią analizę yra tiriamos išlaidos pajamos, susijusios su turizmo veikla. Populiariausi metodai: turistų išlaidų tyrimas, antrinių duomenų iš vyriausybės ekonominės statistikos analizė, ekonominės bazės modeliai, įėjimo–išėjimo modeliai ir multiplikatoriai.
- fiskalinio poveikio analizė nustato Vyriausybės siūlomų paslaugų poreikio pasikeitimus bei įvertina vietinės valdžios pajamas ir išlaidas šioms paslaugoms.
- finansinė analizė, kurios pagrindinis tikslas įvertinti, ar veikla bus pelninga. Atliekant šią analizę yra lyginamos iš su turizmu susijusios verslo gaunamos pajamos bei patiriamos išlaidos.

- paklausos analizė tiria, kaip turistų skaičius yra priklausomas / lemiamas kainų, rėmimo, konkurencijos, paslaugų kokybės ir kiekio bei kitų paklausą apibūdinančių kintamųjų. Šį modelį galima naudoti atliekant ir ateities prognozę.
- Naudos / kaštų analizė suteikia galimybę įvertinti, kuri alternatyvi strategija gali duoti didžiausią naudą. Šios analizės metu yra nustatomas ekonominis strategijų efektyvumas, įvertinant visuomenės gerovę bei piniginę ir nepiniginę vertę.
- įgyvendinamumo tyrimas įvertina galimybę įgyvendinti tam tikrus veiksmus turizmui, jo plėtrai ar naujoms veikloms, turinčioms įtakos turizmui skatinti, įskaitant politinį, fizinį, socialinį ir ekonominį įgyvendinimą.
- įtakos aplinkai įvertinimas. Naudojant šį metodą, yra nustatomas poveikis aplinkai, atsižvelgiant į pasikeitimus socialinėje, kultūrinėje, ekonominėje, biologinėje, fizinėje ir ekologinėje sistemose. Šis metodas yra vis labiau populiarėjantis, nes vis daugiau dėmesio yra skiriama aplinkosaugai, o turizmas yra vienas iš tų sektorių, kurį smarkiai veikia gamta, jos ištekliai.

Tyrimai rodo, kad turizmo poveikis ekonomikai yra gana sunkiai nustatomas. Problemiškas išlaidų turizmui atskyrimas nuo išlaidų kitoms prekėms, didelės išlaidos specifinės informacijos rinkimui ir apdorojimui. Kadangi labiausiai poveikis jaučiamas pirminiuose turizmo versluose, apsiribojama jų pajamų apskaičiavimu bei analize. Kita vertus, turizmo poveikio ekonomikai studijos pasižymi tendencijomis pabrėžti teigiamus turizmo pramonės veiklos rezultatus ir nutylėti bei apeiti neigiamus. Tačiau pagrindinis dėmesys turėtų būti skiriamas ne skleisti turistinių kelionių, tikslų ir turizmo ypatybes, o ekonominiams veiksniams, lemiantiems turizmo sektorių. Šiuo atveju tikslinga nagrinėti turizmo pasiūlos ir paklausos įtaką turizmo sektoriui.

1.3 Turizmo rizikos klasifikavimas

Rizikų analizei mokslininkai skiria didelį dėmesį. Yra atlikta daug rizikos analizės teorinių, metodinių ir praktinių studijų, tačiau turizmo rizikai mokslininkai ekonomistai praktiškai neskiria dėmesio.

Versle negalima visko iš anksto numatyti, todėl neišvengiamas yra rizikos elementas. Šiandien žinoma, kad turizmą galime apibūdinti kaip pramonės

sritį su aukščiausiu kilimo tempu ir potencialu kurti darbo vietas visame pasaulyje. Be to, turizmas, kaip bet kokia kita pramonė, yra imlus rizikai. Gegužis A. (2003) nurodo, kad rizika gali pasireikšti įvairiomis formomis, kurios gali turėti pražūtingas pasekmes turizmo verslui. Kalbant apie rizikos ir neapibrėžtumo pažinimą ir tuo labiau ištyrimą, reikia pasirinkti, kurią rizikos formą tyrinėti. Yra daug rizikos formų (ekonominė, socialinė, fizinė ir t.t.) ir dar daugiau jų porūšių. Ekonominės rizikos sampratai didelę įtaką daro tai, koku mastu yra pripažįstamas institucionalizuotas sektorius, kurio veiksmai yra skirti mažinti neapibrėžtumą ir riziką, kuriant tokias visuomenines gėrybes: įstatymus, taisykles, mokslinius tyrimus, reguliuojančias institucijas. Ekonomikos sampratos švytuoklė priklausomai nuo vyraujančios ideologijos svyruoja nuo rinkos tapatinimo su ekonomika ignoruojant valstybės vaidmenį, iki visiško valstybės suabsoliutinimo ir rinkos galių ignoravimo.

Daug mokslininkų nagrinėja verslo riziką. Vieni mokslininkai (Raval & Fichadia, 2007) teigia, kad rizika gali būti vertinama kaip potencialių nuostolių ar žalos subjektas, kur subjektas gali būti asmuo, grupė, organizacija, sistema ar ištekliai, duomenų vagystė ar nesankcionuotas informacijos naudojimas.

Kerzner (2001) teigia, kad rizika susidaro dėl žinių trūkumo apie ateities įvykius, ypač apie tuos įvykius, kurie daro neigiamą poveikį verslui, taip vadinami nepalankūs įvykiai. Kai kurių mokslininkų (Mowen & Minor, 1998) suvokiama rizika yra apibrėžiama kaip „vartotojo suvokimas apie neigiamų veikslių veikimą ir tikimybės vertinimas, kad tie veiksmai įvyks“.

Nors mokslininkai negali susitarti dėl universalios rizikos apibrėžimo, tačiau galima išskirti dvi rizikos koncepcijų kryptis. Vieni mokslininkai riziką sieja su neapibrėžtumu, o kiti neapibrėžtumą nuo rizikos kategoriškai atskiria ir pačią riziką sieja su įvykio tikimybe. Dauguma autorių (Lisauskas V., 1996, Martinkus B., 2005, Mayer T., 1995) riziką apibūdina kaip potencialių praradimų tikimybę. O kiti mokslininkai (Campbell C.D., 1988, Kancevychius G., 2006) nurodo, kad rizika – tai prarasta ar neišnaudota galimybė.

Versle rizika yra neišvengiama, nes problema egzistuoja net ir tada, kai galimybės yra žinomos arba įmanoma jas sužinoti. Rizikingos situacijos galimybė reikalauja tikslingo jos įvertinimo, valdymo ir nuostolių minimizavimo. Visos įmonės vienaip ar kitaip susiduria su rizika, nuo kurios įvertinimo ir valdymo efektyvios metodikos priklauso veiklos rezultatai. Kaip parodė

politiniai įvykiai Egipte, Sirijoje, stichiniai įvykiai Islandijoje, ekonominiai įvykiai Kipre, rizika ypatingą reikšmę turi turizmo sektoriuje. Todėl svarbu yra nustatyti, kurie rizikos šaltiniai vyrauja konkrečiame versle, konkrečioje įmonėje. Pagal atsiradimo šaltinius (Navickas V., 2010) riziką santykinai klasifikuoja į keturias grupes:

- riziką, susijusią su ūkine ekonomine veikla;
- riziką, susijusią su asmeniu;
- riziką, sukeliama gamtos veiksnių;
- riziką, sukeliama politinių veiksnių.

Todėl Navickas V. (2010) riziką apibrėžia kaip tam tikro nuostolio susidarymo tikimybę. Jo nuomone, iš anksto prognozuoti nuostolius yra sudėtinga, nes juos lemia politinė, socialinė aplinka. Mačerinskienė I. (2011) nurodo, kad rizika yra nuolatinė bet kurios žmogaus veiklos, taip pat ir ekonominės bei finansinės, dalis. Galima iš anksto priimti sprendimus, mažinančius riziką, tačiau jos išvengti neįmanoma. Be to, rizika skatina ūkinę bei finansinę veiklą, o įmonės paprastai kartais būna linkusios labiau rizikuoti, o kartais stengiasi elgtis atsargiai.

Lietuvių mokslininkai (Gronskas V. ir kt., 2006) riziką apibūdina, kaip gamybinės komercinės veiklos dalyviams gresiantį ekonominį pavojų, žalą.

Apibrėžiant verslo riziką turime skirti dvi jos prasmes:

1. Pavojai, netikrumas, neapibrėžtumas, kurie slypi pačioje rinkos ekonomikoje, dėl kurių įmonės gali patirti nuostolius. Tai objektyvi verslo rizikos prasmė. Objektyvi verslo rizikos prasmė: rinkoje yra tikimybė arba laimėti, arba pralaimėti.
2. Subjektyvi verslo rizikos prasmė, kuri pateikia, kaip į verslo riziką reaguoja rinkos dalyviai, ar jie linkę rizikuoti ar vengti rizikos, t. y. ji apibūdina skirtingus požiūrius į verslo riziką. Subjektyvi verslo rizikos prasmė atsiskleidžia pagal atskirų žmonių nevienodas reakcijas į tikimybę laimėti ar pralaimėti (Gronskas V. ir kt., 2006). Čia gali būti trys skirtingi variantai:
 - 1) vengimas rizikingų sumanymų, kai sutinkama gauti mažesnes pajamas su mažesne rizika.
 - 2) Polinkis imtis rizikingų sumanymų, kai siekiama gauti didesnes pajamas su didesne tikimybe pralošti.
 - 3) Abejingumas arba neutralumas ekonominei rizikai.

Verslininkams tenka pasirinkti arba maža tikimybė didelių pajamų, arba didelė tikimybė mažų pajamų. Be verslo rizikos, verslas nebūtų efektyvus. Siekimas gauti maksimalų rezultatą lemia rizikingus verslo veiksmus. Aktyvūs dalyviai nevengia pagrįstos rizikos, pasyvūs bijo neapibrėžtumo.

Pridotkienės J. (2009) nuomone, šalies riziką galima klasifikuoti į tris grupes:

- politinę riziką;
- finansinę riziką;
- ekonominę riziką.

Jos nuomone, mokslininkai, analizuodami politinę riziką, pagrįstai išskiria politinius įvykius bei politinius sprendimus, įtvirtintus įstatymuose. Politiniai įvykiai ypač aktualūs yra turizmo plėtrai, nes jie gali būti staigūs ir nenumatyti, o politiniai sprendimai, keičiantys verslo aplinką, gali būti keičiami palaipsniui. Todėl prie politinių šalies sprendimų yra lengviau pritaikyti. Šalies finansinė rizika irgi lemia turizmo sektorių, nes nacionalinės ekonomikos galimybės generuoti pakankamai užsienio valiutos, kad būtų galima sumokėti didžiausias užsienio skolas, palūkanas rodo šalies finansinių įsipareigojimų nevykdymo tikimybę, kylančią dėl šalies ekonominės veiklos svyravimų. Šalies ekonominė rizika yra susijusi su makroekonominės veiklos, kuri dažnai išreiškiama realaus BNP arba BVP rodikliais, nepastovumu. Nestabili makroekonominė aplinka gali sukelti ten esančių įmonių ir finansinių institucijų pelno nestabilumus, taip pat padidindama jų rizikingumą.

Gegužis A. (2003) nurodo, kad viena iš svarbiausių problemų, su kurio- mis susiduria ūkio subjektai, – nuspėti, kaip plėtosis ūkis rytoj, kur investuoti pinigus, ar apskritai investuoti, kuri pramonės šaka smuks, kuri plėsis, ar didės kainos ir taip toliau, kiek gauti atsakymai yra determinuoti. Institucionali- zuo tam sektoriui kyla klausimas, kokių priemonių imtis siekiant sumažinti neapibrėžtumą. Tuo tikslu svarbu pažinti ekonominę neapibrėžtumą ir iš jo kylančią riziką. Šiuo atveju atsisukama į mokslą.

Vasarevičienė B. (2009) teigia, kad sąvoka rizika paprastai suvokiama neigiama prasme. Rizika seniau buvo įvardijama kaip neapibrėžtumas, tačiau dabar ji nusakoma ne kaip paprastas neapibrėžtumas, o kaip išmatuojamas neapibrėžtumas. Kiti teigia, kad rizika yra tada, kai įvairių galimų rezultatų tikimybės yra žinomos, o neapibrėžtumas yra tada, kai įvairių galimų rezulta- tų tikimybės nėra žinomos. Tuo rizika skiriasi nuo neapibrėžtumo. Dar rizika

apibrėžiama kaip įvykio ar nuostolio tikimybė ir dažnis dėl įvairių grėsmių, įskaitant pavojų žmonėms ir žalą ištekliams.

Prieš pradėdant nagrinėti rizikos, susijusios su turizmo sektoriaus veikla, ypatumus, svarbu išvesti tikslų rizikos apibrėžimą. Rizika skirtinguose kontekstuose kaip matome, gali turėti skirtingas reikšmes. Todėl tolesniame tyrinėjime dėmesį skirsime rizikos turizmo sektoriaus atžvilgiu analizei.

Tačiau visuomoje galima teigti, kad dabartiniu metu pasigendama kompleksinių mokslinių tyrimų, skirtų turizmo rizikos problemų ekonominei analizei.

Turizmas tapo labai dinamiškas ir tuo pačiu metu rizikingas sektorius šalies ir pasaulio ekonomikoje. Turizmo esmė yra ta, kad jis reikalauja daug ekonominių ir asmeninių ryšių tarp subjektų, kurie dėl objektyvių ir subjektyvių priežasčių gali būti pažeisti. Rizikos situacija gali atsirasti dėl įvairių veiksmų visumos, bet kuriuo metu ir bet kur. Atsižvelgiant į turizmo verslo pobūdį, reikėtų pažymėti, kad tai yra viena iš rizikingiausių verslo veiklos rūšių teikiant paslaugas, todėl padidėja tik turizmo pramonei būdingų rizikos atvejų skaičius. Rizikos atsiradimas turizmo įmonės veikloje sukelia nukrypimus nuo planuojamų veiklų, visų pirma neplanuotų išlaidų, nuostolių ar numatomų pajamų sumažėjimo forma. Rizikos veiksnys ypač didėja nestabilios ekonomikos sąlygomis, kurias lydi infliacijos procesai, paskolų palūkanų normų didėjimas, rinkos sąlygų svyravimai ir kt. Šiuo atžvilgiu rizika vaidina svarbų vaidmenį turizmo veikloje ir reikalauja parengti jos valdymo priemones.

Dvidešimtame amžiuje turizmas pradėjo lemti visos eilės valstybių ekonomiką. Turizmo pramonė šiandien yra labai veiksmingas ir labai pelningas pasaulinės ekonomikos sektorius. Turizmo pramonei priskiriamos šakos, kurios lems pasaulio ekonomikos plėtrą šiame amžiuje. Turizmas įeina į penketuką šakų pasaulinėje prekių ir paslaugų eksporto reitingo sistemoje. Šis neeilinis augimas turizmo pramonės yra lydimas aukštos rizikos, t. y. pagal bendras ekonomikos taisykles tos ar kitos sferos augimas visada yra lydimas ekonominių rizikų augimu.

Rizika yra konkretus reiškinys arba reiškinų derinys, galimas žalos draudimo objektui. Tačiau turizmo veiklos rizika turėtų būti laikoma nuostolių ar nuostolių tikimybe, atsiradusia dėl netinkamo priimtų valdymo sprendimų įgyvendinimo, nesugebėjimo imtis veiksmų pagal įvairius suvokiamus, tačiau neišvengiamus ar nenusipėjamus veiksmus, arba jei buvo padaryta

klaidų priimant šiuos sprendimus. Potencialus pavojus gali atsispindėti kitoje, optimistiškesnėje rizikos apibrėžtyje – kaip neaiškus įvykis ar sąlyga, kuri, įgyvendinus, turi teigiamą ar neigiamą poveikį bendrovės reputacijai, sukelia įsigijimų ar nuostolių pinigais. Pavyzdžiui, dolerio keitimo kurso pokytis gali turėti teigiamą arba neigiamą poveikį turizmo plėtrai, priklausomai nuo pokyčių krypties.

Daugelio tyrimų duomenimis, terminas „rizika“, susijęs su potencialiai galimais nuostoliais įvairiose veiklos srityse (materialinių ir finansinių išteklių nuostoliai, prarastos pajamos ir nenumatytos papildomos išlaidos ir kt.). Kitaip tariant, pagrindinė prielaida nagrinėjant riziką bet kurioje ekonominėje sistemoje yra jos identifikavimas su kiekybiniu ar kaininiu pavojumi (rizika). Atsižvelgiant į tai, turizmo rizikos turinys apima visas turizmo rizikos grėsmes turizmo sektorių subjektų ir objektų atžvilgiu. Šios grėsmės liečia infrastruktūros objektus, turizmo industriją ir pačius turistus. Turizmo rizikos grėsmės gali labai daug reguliuoti turistų aktyvumo lygį. Kiekybine išraiška turizmo rizika yra apibrėžiama kaip galimas materialinių ir finansinių nuostolių dydis, atsirandantis turizmo įmonėms sąveikaujant su turistais. Tačiau nuostoliai ir rizika gali atsirasti tik pačiam turistui (atskirai nuo kitų veikėjų turizmo sektoriuje) ruošiantis kelionei, keliaujant ar po jos. Šia prasme, grėsmės pasireiškia kaip vartotojų rizika, tačiau jie visi tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su turizmu. Pavyzdžiui, žemos kokybės prekių pirkimo rizika tampa turizmo rizika, jei ši prekė yra tikslinga turizmo prekė ir yra įtraukta į turizmo vartojimą.

Mokslinės analizės kontekste turizmo rizikos sutapatinimas tik su pavojais ir nuostoliais, yra ribotas. Turizmo riziką galima nagrinėti kaip reiškinį, kuris susijęs ne tik su nesėkmės tikimybe, praradimu, sugadinimu, bet ir su sėkmės tikimybe, galimybę pasiekti teigiamą poveikį. Kitaip tariant, rizika, kai kuriais atvejais, gali būti palankus veiksnys plėtojant turizmą. Ji gali būti išreikšta dviem būdais. Pirma, padidėjusią riziką, gali pasinaudoti turizmo įmonės padidindamos savo pelną. Dabartinėmis sąlygomis tokia turizmo forma, kaip ekstremalių nuotykių turizmas, populiarėja. Nežiūrint į individualumą, sudėtingumą, tokie turai atneša didelę naudą organizatoriams. Kitu atveju, turizmo bendrovės gali veikti kaip rizikos kapitalo rinkos dalyvis.

Galima išskirti kelias turizmo rizikos suvokimo koncepcijas, tačiau visose išskiriama, kad turizmo rizika atsiranda dėl kelionės proceso, kurio metu gali

įvykti neigiamas poveikis ir turistai, kuris gali pajauti ar sukelti subjektyvų nepageidaujamų reiškinių pojūtį.

Mokslininkai, tyrinėdami turizmo vartotojų elgseną (Assael, 1995; Engel, Blackwell&Miniard, 1995; Mowen&Minor, 1998; Schiffman&Kanuk, 1991, Fuchs G. Reichel A. 2008) daro prielaidą, kad vartotojai pirkdami turizmo paslaugą suvokia riziką ir imasi priemonių ją sumažinti. Suvokiama rizika yra apibrėžiama kaip vartotojo bendras suvokimas negatyvumo veiksnių, grindžiamų įvertinus galimus neigiamus rezultatus ir tikimybę, kad šie rezultatai įvyks. Mokslininkai nurodo, kad turizmo produktai yra ypač veikiami tokių veiksnių, kaip blogas oras, nedraugiški miesto gyventojai, oro uosto personalo streiko galimybės, neprisitaikymas prie vietinio maisto, terorizmas, nusikalstamumas, politiniai neramumai, ligos, ir stichinės nelaimės. Šie veiksniai didina suvokiamos turizmo rizikos lygį.

Todėl mokslininkai sutinka, kad jei rizika nėra kontroliuojama ir valdoma, pramonės ir darbo vietų kūrimo plėtra nebus pasiekta. Tai rodo įvairių mokslininkų (Shaw, 2010) darbai, kurie identifiko riziką turizmo industrijoje. Jis siūlo klasifikuoti riziką į gamtinę, nusikalstamumo, sveikatos ir saugumo riziką, politinių veiksnių riziką, socialinę ir demografinę, technologinę ir ekonominę riziką. Chen and Zhang (2012) turizmo riziką suvokia kaip įvairių turizmo projektų turistų intuityvius sprendimus ir subjektyvius jausmus.

Kitų mokslininkų ankstesni tyrimai nustatė tik keturis pagrindinius rizikos veiksnius: terorizmas (Sonmez, Apostolopoulos ir Tarlow 1999; Aziz 1995; Bar-On 1996; Leslie 1999; Richter ir Waugh 1986; Enders, Sandler ir Parise 1992; Sonmez ir Graefe 1998a, 1998b; Sonmez 1998); karas ir politinis nestabilumas (Gartner ir Shen 1992; Hollier 1991; Ioannides ir Apostolopoulos 1999; Mansfeld 1996, 1999; Richter 1992, 1999; Seddighi, Nuttall ir Theocharous 2000; Teye 1986; Wall 1996); sveikatos problemos (Carter 1998; Cossens ir Gin 1994; Lawton ir Page 1997); ir nusikaltimai (Brunt, Mawby ir Hambly 2000; Dimanche ir Leptic 1999; Ellis 1995; Garcia ir Nicholls 1995; Hall, Selwood ir McKewon 1995; Moore ir Berno 1995; Pizam, Tarlow ir Bloom 1997; Pizam 1999).

2 lentelė Turizmo veiklos rizikų grupės

Rizikos kategorija	Pavyzdžiai
Gamtinė	Stichinės nelaimės (potvyniai ir pan.)
	Oro ir klimato sąlygos
	Klimato kaita
	Aplinkos veiksniai
Nusikalstamumas	Sukčiavimas
	Užgrobimas
	Terorizmo aktai
Sveikatos ir saugumo	Infekcinės ligos
Politinių veiksmų	Karas
	Politinis nestabilumas
	Streikai
Ekonominė	Finansavimo trūkumai
	Valiutos keitimo kursai
	Kylančios naftos ir degalų kainos
	Ekonominis nuosmukis (vietinis ir visame pasaulyje)
	Finansinės krizės
	Transportas
	Transporto plėtra
Technologinė	Informacinės technologijos (IT)
	Rezervavimo sistemos
	Kompiuterinės programos
Socialinė-demografinė	Amžius ir lytis
	Šeimyninis gyvenimas
	Naujos / senos rinkos
	Nauji maršrutai

Šaltinis: Shaw G.K. (2010). Rizikos valdymo modelis turizmo pramonėje.

Roehl ir Fesenmaier (1992) buvo vieni pirmųjų mokslininkų, kurie pradėjo nagrinėti turizmo riziką. Jie paklausė savo respondentų apie atostogų rizikos tipus ir kokią riziką respondentai patyrė paskutinių atostogų metu. Kaip rizikos tipus jie įvardino įrengimų riziką (tikimybė, kad vykstant į kelionę įvyks mechaninis gedimas), finansinę, fizinę, psichologinę, socialinę, pasitenkinimo ir laiko riziką. Panaudodami veiksmų analizę mokslininkai identifikavo tris pagrindines rizikas: fizinės įrangos, atostogų rizika ir maršruto rizika. Nors Roehl ir Fesenmaier (1992) sukurtas tyrimo instrumentarius apima

gausius rizikos parametrus, kiekvienas parametras yra išmatuotas tikta vienu klausimu, kuris dažnai apima daugiau kaip vieną sąvoką. Pavyzdžiui, įrangos rizika, apibrėžta kaip „mechaninės įrangos ar organizacinių problemų rizika atostogų metu“ turi savyje dvi tariamai atskiros svarstomos problemos: mechaniniai gedimai ir organizacinės problemos. Jų tyrimas apėmė du pagrindinius rizikos tipus: fizinės rizikos, kuri parodo galimybę patirti traumas ir ligas, t. y. poveikį asmens sveikatai ir taip pat įrangos riziką, kuri reiškia riziką, kylančią nuo įrangos veikimo sutrikimų, tokių kaip nepakankami telekomunikacijų įrenginiai, nesaugios transporto priemonės.

Tačiau mokslininkai išnagrinėjo tik dvi dimensijas ir neapėmė anksčiau minėtų Roehl and Fesenmeir (1992) tyrimų. Mitchell ir Vassos (1997) orientavosi į rizikos suvokimą atostogų kelionės paketo pirkimo metu. Mokslinių tyrimų metu buvo nustatyti 43 rizikos pavyzdžiai. Maser ir Weiermair (1998) tyrė riziką įvairiausiais aspektais, pasitelkdami empirinę analizę. Savo mokslinių tyrimų, prisiimtų rizikos rūšių, susijusių su kelionėmis susijusių ligų, nusikalstamumo, stichinių nelaimių, nelaimingų atsitikimų, higienos, pavojus, kylančius iš įvairių priemonių, transportavimo, kultūra / kalbos barjerų, ir netikrumo paskirties konkrečių reglamentų ir įstatymų. Jų tyrinėjime, rizikos rūšys buvo susijusios su ligomis kelionių metu, nusikaltimu, stichinėmis nelaimėmis, nelaimingais atsitikimais, higiena, pavojais, kylančiais dėl transportavimo, kultūros / kalbos barjerų, maršruto specifinių reguliavimų ir teisinio reguliavimo. Sönmez ir Graefe (1998b) išnagrinėjo rizikos rūšis, susijusias su tarptautinėmis kelionėmis ir bendrą saugos lygį. Kiti mokslininkai (Boz et al., 2015; Chen, 2013; Kim et al., 2012; Lee ir Hooy, 2012; Lee ir Jang, (2012; Nicolau ir Sellers, 2011; Park ir Kim, 2016; Seok et al., 2015) analizuoja nuosavybės rizikos veiksnus, lemiančius turizmo sektoriaus bendroves. Kaip rodo praktika, tokių konkrečių sektorių tyrimai gali suteikti tikslesnius rizikos vertinimo rezultatus. Park ir Kim (2016) parodė, kad JAV restoranų pramonės įmonių sisteminė akcijų rizika yra susijusi su jų likvidumo rodikliu, skolos santykiu, verslo dydžiu, pardavimų efektyvumu ir (arba) turto verte. Boz et al. (2015) nustatė, kad Europos maisto ir apgyvendinimo sektoriaus įmonių nuosavybės riziką apibūdina verslo dydis, BVP, euro ir dolerio kursai bei „Dow Jones“ akcijų indeksas. Chen (2013) taip pat patvirtino reikšmingą ryšį tarp sisteminio rizikos ir skolos santykio, tiriant Kinijos rinkos viešbučių įmonių pavyzdį Kinijos rinkoje. Kim et al. (2012) analizavo JAV viešbučių

pavyzdį, o jų rezultatai rodo, kad nuosavybės rizika yra susijusi su bendru vidutiniu turtu, augimo tempu ir vidutiniu ilgalaikiu įsiskolinimu iki bendros kapitalizacijos.

Nicolau ir Sellers (2011) analizavo riziką, susijusią su viešbučio grandinės veiklos rezultatais, kai buvo įdiegta nauja kokybės kontrolės sistema. Rezultatai rodo, kad įvedus kokybės sistemą investuotojams kyla didesnių išlaidų rizika. Seok et al. (2015) ištyrė rizikos veiksnius gana siaurai apibrėžtam sektoriui – internetinėms kelionių agentūroms. Minėtas tyrimas parodė, kad šiame sektoriuje likvidumas, veiklos pelningumas, dydžio ir reklamos išlaidos mažina riziką. Atlikta literatūros analizė gali parodyti, kad turizmo sektorius ir jame kylančios rizikos buvo išsamiai išnagrinėtos. Tačiau Law et al. (2012), Park ir Jang (2014) ir Tsai et al. (2011) skatina tyrėjus tęsti šiuos tyrimus, kad padėtų specialistams išspręsti valdymo ir veiklos problemas, mažinti atsirandančią riziką. Park ir Jang (2014) skatina mokslininkus tyrinėti finansų ir apskaitos procesus, įvertinant rizikos valdymo klausimais, kad sudarytų naują tarpdisciplininę mokslinių tyrimų temą svetingumo pramonės srityje.

Santykiai tarp turizmo ir terorizmo įgavo tarptautinį atgarsį 1972 metu Miuncheno olimpinėse žaidynėse, kada per Palestinos išpuolį Izraelio sportininkų atžvilgiu vienuolika žmonių žuvo ir tai buvo parodyta per pasaulio televiziją beveik 800 milijonų žiūrovų auditorijai (Sonmez ir Graefe 1998a). Nuo tada tarptautiniai turistai puikiai suvokia ryšį. Vienas iš liūdniausių teroro aktų prieš turistus Egipte kilo 1997 m., kai buvo nužudyta 71 turistų netoli Luksoro. Iš tiesų, turistai dažnai būna teroristinių organizacijų specialūs taikiniai. Egipte, kaip aiškina Aziz (1995), turizmas reprezentuoja kapitalizmą ir pastebima, kad turistų atakas žymi vakarietišku vertybių ideologinės opozicijos.

Kitose pasaulio srityse, kur turizmas yra remiamas valstybės, ataka prieš turistus gali simbolizuoti veiksmus prieš vyriausybę (Richter and Waugh, 1986; Sonmez, 1998). 2001 rugsėjo 11 d. teroristinis išpuolis Jungtinėse Valstijose 6,8 % sumažino užsienio turistų, norinčių aplankyti Šiaurės Ameriką, srautus. Kaip terorizmo ir politinio nestabilumo bei karo pavyzdį galima nurodyti ir paskirties vietą, pvz., kai Tiananmenio aikštėje Kinijoje kilo konflikto, apie 11.500 turistų 1989 metais atšaukė savo vizitus į Pekiną (Gartner ir Shen 1992). 1990 m. Persijos įlankos karas sukėlė masinį turistų perorientavimą nuo Artimųjų Rytų (Hollier 1991 m.). Karas ir politiniai nestabilumai taip pat gali paveikti kaimynines šalis, kurios tiesiogiai nedalyvauja konflikte. Pa-

vyzdžiui, Zambijos klestinti turizmo pramonė buvo visiškai izoliuota po JAV Valstybės departamento paskelbto komunikato dėl Zimbabvės, t. y. Zambijos kaimynės (Teye 1986).

Tačiau apskritai Europa yra vertinama kaip pakankamai saugi su sveikata susijusiais pavojais. Mokslininkai Cossens ir Gin (1994) nustatė, kad sveikatos rizika dėl maisto ir vandens kokybės suvokiama didesnė Afrikoje ir Azijoje nei Europoje bei Australijoje. Įprasta manyti tarp turistų, kad jie yra nusikaltėlių lengvi taikiniai. Kai kurios šio reiškinių priežastys gali būti, kad turistai paprastai turi dideles pinigų sumas; jie dažnai įsitraukia į rizikingą elgesį (dažnai būna naktiniuose klubuose, vartoja alkoholį, eina į keistas vietas, ir pan.); jie nežino vietinės kalbos, ženklų, trūksta vietinių pagalbos (Pizam, Tarlow and Bloom 1997).

Rusų mokslininkai (Биржаков, 2007, Косолапов, 2009, Овчаров, 2009, Ситникова, 2005) teigia, kad turizmo rizika apima visas galimas turizmo sektoriaus subjektų ir objektų grėsmes. Šios grėsmės nukreiptos į infrastruktūrą, turizmo įmones ir pačius turistus, ir gali labai pakoreguoti turizmo veiklos lygį. Turizmo rizika kiekybiniame lygmenyje yra apibrėžiama kaip materialinių ir finansinių nuostolių visuma, atsiradusi turizmo įmonėse ir jų santykiuose su turistais. Jų nuomone, pagrindiniai turizmo rizikos ypatumai – kompleksiškas ir multiplikatyvumas (daugiklis). Jie yra susiję su nenumatytais atvejais turizmo pramonėje, kas dėl multiplikatoriaus veikimo padidina teigiamą poveikį turizmui, dėl veiksmų mechanizmo daugiklis. Tačiau kita multiplikatoriaus pusė rodo, kad kiekviena šaka turi savo rizikos specifiką ir, todėl papildomai lemia turizmo rizikos lygį.

Turizmo rizika plačiąja prasme, rusų mokslininkų nuomone, gali būti laikomas reiškinys, susijęs ne tik su nesėkmės tikimybe, praradimo, sugadinimo, bet ir su sėkmės galimybe gauti kokių nors teigiamų rezultatų. Kitaip tariant, rizikos situacija gali tapti palankiu rizikos veiksmu plėtojant turizmą. Šis požiūris gali būti plėtojamas nustatant rizikos sudedamąsias dalis. Turizmo rizikos sudedamąsias dalis sudaro keturi rizikos elementai: nuostoliai dėl nepageidaujamų reiškinų, nepageidaujamų reiškinų tikimybė, rezultatų nepabrėžtumai, gebėjimas generuoti pajamas nuo rizikingų situacijų.

Mokslininkai įvairiapusiai vertina turizmo riziką. Pagal vartotojų elgseną mokslininkai (Assael, 1995; Engel, Blackwell&Miniard, 1995; Mowen&Minor, 1998; Schiffman&Kanuk, 1991), nurodo, kad vartotojų suvokiama rizika gali būti kelių rūšių: fizinė (fizinė žala vartotojui dėl produkto

funkcionavimo), finansinė (rizika, kad pinigai, kurie investuojami į produktą, bus prarasti), veiklos (produktas neveiks kaip tikimasi), socialinė (pirkinys neatitiks atrinktos grupės standarto), psichologinė (produktas nebus suderintas su vartotojų įvaizdžiu), laiko (produkto vartojimas bus pernelyg ilgas ir vartotojas turės pasirinkti ką praleisti). Mokslininkų nuomone, kai tik vartotojas patyria tam tikrą rizikos laipsnį, vartotojo elgesys keičiasi nuo pirkimo atidėjimo iki sprendimo sumažinti rizikos laipsnį iki minimumo (Assael, 1995; Mowen & Minor, 1998; Roselius, 1971; Schiffman & Kanuk, 1991). Pavyzdžiui, plėtojant lojalumą prekės ženklui, ieškant informacijos, perkant populiarių prekės ženklą, ir perkant brangesnius ar nebrangesnius prekės ženklus. Šitos strategijos gali padidinti pasitikėjimą pirkimo rezultatais ir nesėkmės atveju sumažinti rizikos poveikį. Reikėtų pažymėti, kad suprasta rizika daro įtaką vartotojui, net jei, iš tikrųjų, tai neegzistuoja iš tikrųjų. Priešingai, nepastebėta rizika nepaveiks vartotojo elgesio, net jei tai bus tikra ir apčiuopiama.

Rizikos vieta visuomenėje nurodo Beck (1992). Jo nuomone riziką labai svarbu yra įvertinti turizmo praktikoje. Kaip teigia Giddens (1991) šiuolaikiniame, modernioje visuomenėje rizikos veiksnys tampa vis svarbesniu. Tai ne reiškia pasakyti, kad daugelyje gyvenimo sričių rizika yra vis didesnė, ypač išsivysčiusiose pasaulio šalyse, rizika palaipsniui sumažėja laikui bėgant. Yra požiūris, kad į rizikos sąvoka įeina beveik viskas, ką darome (Giddens, 1991).

Yra labai paplitusi prielaida, kad organizuojant laisvalaikio užsiėmimus yra priimama riziką, nes niekas netiki, kad visos rekreacinės veiklos gali būti padarytos be rizikos. Iš tiesų, daugelio rūšių poilsio, pramogų rizikos laipsnis yra akivaizdžiai didesnis, ir žmonės yra pasirengę priimti kur kas aukštesnio lygio riziką, nei jie būtų darbe, arba kaip pramonės objekto operacijos rezultatas (Plog, 1991). Šis apibrėžimas rodo, kad rizika gali būti vaizduojama kaip tam tikrų veiklų pritraukimas, todėl atsiranda laisvalaikio pramogų turizmas (Csikszentmihalyi, 1975). Pavyzdžiui, Fuchs and Reichel (2011) teigia, kad rizikos suvokimas susijęs su turistų susirūpinimu dėl galimų nuostolių, neigiamo poveikio ir nepageidaujamo poveikio. Chen and Zhang (2012) nuomone, rizika yra suvokiama kaip intuityvių ir subjektyvių potencialių rizikos veiksnių, atsirandančių turizmo procese, vertinimas.

Mokslinės diskusijos kontekste turizmo rizikos sutapatinimas tik su pavojais ir nuostoliais yra ribotas. Mokslinės literatūros analizė leidžia patikslinti turizmo rizikos supratimą. Turizmo riziką galima tyrinėti kaip reiškinį, susijusį ne tik su nesėkmės, praradimo, sugadinimo, tikimybe, bet ir kaip sė-

kmės galimybę gauti teigiamus rezultatus. Kitaip tariant, rizikos situacija kai kuriais atvejais gali būti palankus veiksnys plėtojant turizmą.

Mokslininkai (Seddighi, Nuttall ir Theocharous, 2001) įrodė, kad rizikos, susijusios su tarptautiniu turizmu, suvokimas skiriasi priklausomai nuo tautybės. Jie nustatė, kad rizikos suvokimo lygis skiriasi vertinant šešių Vakarų Europos valstybių keliones. Ši mokslininkų diskusija rodo, kad, siekiant geriau įvertinti rizikos suvokimą tarp tarptautinių turistų, būtina įvertinti turistų patirtį, amžių, lytį, pilietybę.

Tarptautinė turizmo rizikos veiksnių klasifikacija (PPO, 2012) turistų saugumo atžvilgiu, siekiant užtikrinti turistų saugumą apima keturias pagrindines sritis:

- socialinė aplinka už turizmo sektoriaus ribų.
- Turizmo sektorius ir jo infrastruktūra.
- Asmeniniai turisto rizikos veiksniai.
- Gamtos ir aplinkos rizika.

Mokslininkų nuomone, turizmo rizika gali būti išreiškiama dviem būdais. Pirmas būdas, kai padidėjusią riziką turizmo įmonės naudoja siekdami maksimalizuoti pelną. Tada galima teigti, kad populiarėja tokios turizmo formos kaip nuotykių ir ekstremalus turizmas. Nepaisant savo individualumo, sudėtingumo šios turizmo formos atneša didelį pelną turizmo įmonėms. Kitu atveju, turizmo bendrovė gali veikti kaip rizikos kapitalo rinkos dalyvis. Tradicinės rizikos kapitalo finansavimo kryptys yra susijusios su aukštosiomis gamybos technologijomis, kurios leidžia išvesti į rinką mokslui imlią produkciją. Tačiau pagrindinis rizikos kapitalo fondų uždavinys – padidinti tos įmonės, kuri sugebėjo įgyvendinti naujovišką idėją kapitalizacija, ir taip užtikrinti sau didelį rinkos pranašumą lyginant su potencialiais konkurentais. Turizmo sektorius gali būti išsiversti be rizikos kapitalo fondų pagalbos. Kapitalo pritraukimas be specializuotų rizikos kapitalo įmonių gali būti vykdomas tradiciniais būdais, t. y. per kreditavimą. Šiuo atveju pagrindinis rizikos kapitalo veiksnys išlieka nepakitęs. Jis yra novatoriškas ir aukštai koreliuoja tarp potencialaus pelno ir rizikos. Todėl, bet kuri turizmo įmonė, ar tai kelionių agentūra, viešbutis, vežėjas, teikiantis rinkai naują paslaugą, gali būti rizikos kapitalo finansavimo objektu. Ne išimtis yra padėtis, kada pati turizmo įmonė veikia kaip investuotojas realizuojant projektus su padidėjusia rizika. Iš kitos pusės, rizikos situacijų panaudojimas yra susijęs su sąmoningu atskirų turistinių maršrutų ir turizmo rūšių pasirinkimu,

kurie yra pavojingi gyvybei, sveikatai, finansinei gerovei. Dažniausiai tai yra sporto, alpinizmo ir slidinėjimo kelionės, taip kelionės į regionus, susijusius su kariniais, visuomeniniais ir religiniais konfliktais. Rizika čia yra apspręsta ne ekonominių veiksmų, o asmenų socialinėmis ir psichologinėmis nuostatomis ir požiūriais. Kitaip tariant, kartu su „protinga“ rizika egzistuoja ir „nesavanau-diška“ rizika, t. y. rizika dėl rizikos. Ekstremalus turizmas šiuo atveju yra rizikos pasireiškimo forma, tam tikru būdu – savęs realizavimas.

Daugelis ekonominių rizikos tyrimų rodo, kad rizika šiandien yra svarbi sąlyga gaunant pajamas. Rizika yra neatsiejama ekonominių procesų dalis, egzistuojanti nepriklausomai nuo egzistavimo suvokimo. Rizikos analizės atsisakymas makrolygyje ar jos ignoravimas geriausiu atveju sumažina bet kokio verslo subjekto pelningumą, o blogiausiu – priveda prie jo nemokumo.

Rizika veikia kaip verslo suvaržymas, verslininko dėmesį sutelkiant į veiksmus, kurie užtikrintų maksimalų galimybių išnaudojimą. Jei įmonė savo veikloje vadovaujasi pagrindiniu principu – išvengti rizikos, ji galų gale baigs tuo, kad turės prisiimti didžiausią ir mažiausiai efektyvią iš visų galimų rizikų: riziką nieko nedaryti. Šis apibūdinimas visiškai gali būti taikomas turizmo verslui. Bet kurios turizmo įmonės veikla apima naujų partnerių bei investuotojų paiešką, prieigą prie naujų rinkų, naujoviškų turų ir maršrutų plėtrą. Visa tai lemia didesnę atskirų rizikų lygį.

Damulienė A. (2011) nurodo, kad pasaulio globalizacijos ir integracijos procesai ir iš to išplaukiančios pasekmės neaplenkia ir turizmo industrijos. XXI a. ji vis dažniau susiduria ir susidurs su problemomis, kurios lemia ne vien tik verslininkų sprendimus tam tikros nacionalinės valstybės ribose, bet ir keičia šių šalių vyriausybės darbotvarkes. Todėl prie rizikingų pasekmių Damulienė A. priskiria:

- žemės klimato pokyčiai. Pasaulyje stebima audrų, potvynių, žemės drebėjimų, ugnikalnių išsiveržimų ir kitų negandų didėjimo tendencija. Daugelis ekspertų mano, kad, jeigu artimiausiu metu nebus imamasi toli siekiančių priemonių, pasaulio žemės klimato pokyčiai ir jų įtaka orui ir gamtai sukels rimtą pavojų. Turizmas yra viena iš ekonomikos sektorių, kurį ypač veikia klimato pokyčiai ir stichinės nelaimės. Mokslininkams pateikiant vis daugiau įrodymų apie artėjantį globalinį atšilimą bei ozono sluoksnio mažėjimą, gali iš esmės pasikeisti turistų traukos centrai.

- Terorizmas ir smurtas. Rugsėjo 11 įvykiai JAV, įvykiai Rusijoje (Maskvoje ir Beslane), Breivikio žudynės Norvegijoje ir kt. pakeitė ne vien galingiausių pasaulio valstybių krašto apsaugos doktrinas, bet ir turizmo verslą. Teroristų veiksmai sėja baimę. Todėl vis daugiau turistų renkasi šalis su mažesne teroro atvejų rizika. Be to, vis daugiau žmonių renkasi kelionę autobusu, mašina ar net dviračiu vietoj skrydžio lėktuvu.
- Globalinės ligos. Daugėjant tarptautinių kelionių šalyse su skirtingu klimatu ir skirtingais higienos reikalavimais, didėja rizika užsikrėsti įvairiomis ligomis. Daugelyje vadinamųjų besivystančių dažnai turistų lankomų šalių, 50% bendro mirtingumo atvejų sukelia infekcinės ligos.

Kuo didesnis žmonių mobilumas (pavyzdžiui, turistinių kelionių metu), tuo greičiau gali išplisti virusas visame pasaulyje. SARS, AIDS, naujos kartos gripo virusas H1N1 ir kitos epidemijos skatina ne vien naujos „sveikatos apsaugos paradimos“ klostymąsi, bet realiai veikia ir visą turizmo industriją.

Todėl Damulienė A. konstatuoja, kad tokie globalūs iššūkiai lemia daugelio valstybių, tarp jų ir Lietuvos turizmo sektorių: regionuose, kuriuose kyla terorizmo ar globalinių ligų grėsmė, labai sumažėja turistų srautai ir net gali sustoti turizmo infrastruktūros plėtra. Ir priešingai, didėja turistų pasiūla saugesnėse, turizmui palankesnėse, patrauklesnėse valstybėse. Tokiu būdu gali pasikeisti turistų traukos centrai. Turistų traukos centrai gali persistumti ir dėl klimato pokyčių.

Pasaulio turizmo organizacijos ekspertų nuomone (UNWTO, 2013), atvykstantojo turizmo rizika gali kilti keturiuose srityse. Tai:

1. Žmogaus ir aplinkos sąveika ne turizmo sektoriuje;
2. Turizmo sektorius ir su juo susijusios prekybos sektoriai;
3. Individualus keliautojas (asmens rizika);
4. Fizinė arba aplinkos rizika (gamtinė, klimatinė, epidemijos).

Žmogaus ir aplinkos sąveikoje egzistuoja rizika, kai turistai tampa aukomis:

- nusikalstamumas (vagystės, kišenvagystės, užpuolimas, sukčiavimas, apgaulė);
- chaotiškas ir tikslinis smurtas (išprievartavimas, priekabiavimas);
- organizuotas nusikalstamumas (turto prievartavimas, prekyba žmonėmis, prievartą);

- terorizmas ir neteisėtas kišimasis (išpuoliai prieš valstybės institucijas ir valstybės gyvybinius interesus), užgrobimas ir įkaitų ėmimas;
- karai, socialiniai konfliktai, politiniai ir religiniai neramumai;
- viešosios ir institucinės apsaugos paslaugų trūkumas.

Per įvairias operacijas turizmo sektoriuje ir susijusiuose su turizmu, pavyzdžiui, transporto, sporto ir mažmeninės prekybos sektoriuose, gali kilti pavojus lankytojų srautams, jų saugumui ir ekonominiams interesams. Šiuo atveju rizika gali kilti dėl:

- netinkamos objektų saugos (gaisro, statybos klaidos, trūksta antiseisminės apsaugos);
- prastų sanitarinių sąlygų ir nepagarbos aplinkai;
- apsaugos nuo neteisėto įsikūšimo, nusikalstamumo ir turizmo infrastruktūros nebuvimo;
- sukčiavimo sudarant komercinius sandorius;
- sutarčių nesilaikymo;
- darbuotojų streikų.

Individualūs keliautojai, Pasaulio turizmo organizacijos ekspertų nuomone, gali kelti pavojų saugai ir saugumui dėl:

- pavojingų sporto pratimų ir laisvalaikio veiklos, pavojingo vairavimo;
- sergančių žmonių kelionių;
- konfliktų su vietos gyventojais sukėlimo dėl netinkamo elgesio vietos bendruomenių arba vietinių įstatymų pažeidimo;
- neteisėtos ar nusikalstamos veiklos (pvz., narkotikų prekyba);
- pavojingų vietų lankymo;
- asmeninių daiktų, dokumentų, pinigų praradimo dėl neatsargumo.

Galiausiai, fizinė arba žala aplinkai gali atsirasti, jei keliautojai:

- nežino floros ir faunos fizinių savybių;
- nepasirengę mediciniškai kelionėms (skiepai, profilaktika);
- vartojant maistą nesiima būtinų atsargumo ar higienos priemonių.

Kaip nurodo mokslininkai (Page & Meyer, 1997; Wilks, 2003), fizinė ir aplinkos rizika daugiausia susijusi su asmenine rizika, bet nėra sukelta tyčia, t. y. kylanti dėl keliautojų nežinojimo ar galimos rizikos atsiradimo dėl rezultatų ignoravimo. Iš tiesų, dabar formuojasi išvada, kad užjūrio lankytojai labiausiai galėtų būti pažeidžiami nepažįstamoje aplinkoje ir dėl dalyvavimo nepažįstamoje veikloje.

Ruževičius J. (2008) nurodo, kad reikėtų išskirti ir turizmo poveikis gyvūnams, nes poilsiavietės dažniausiai įkuriamos tose vietose, kurios pasižymi ypač patraukia gamta – pajūrio regionuose, greta saugomų unikalių teritorijų. Intensyvus ir išpopuliarintas turizmas – grėsmė jautrioms ekosistemoms, jis gali būti viena iš augalų, gyvūnų ar mikroorganizmų išnykimo priežasčių.

Kitų ekspertų nuomone (PATA, 2003), turizmo riziką tikslinga nagrinėti gamtos ir žmonių sukeltų įvykių aspektais. Tyrimai rodo, kad toks požiūris yra priimtinas ir jis yra labai savalaikis, nes daugelis gamtos reiškinių dažnai pasitaiko didelio masto, ir gali greitai peraugti iš krizės į katastrofą. Azijos Ramiojo vandenyno regiono kelionių asociacijos mokslininkai pateikia įvairius palyginimus, kodėl reikia turizmo riziką nagrinėti gamtos ir žmonių aspektais (žr. 3 lentelę).

3 lentelė Turizmo rizika pagal sukėlimo pobūdį

Gamtos sukelti reiškiniai	Lavina	Žemės drebėjimas	Gaisras
	Potvynis	Uraganas	Purvo nuošliaužas
	Epidemija	Audra	
Žmogaus sukelti įvykiai	Terorizmo aktai	Ugnis	Asmeninis priekabiavimas
	Nuotykių sportas	Užgrobimas	Politiniai veiksmai
	Aviakatastrofa	Pramoniniai veiksmai	Riausės
	Užpuolimas	Žmonių grobimas	Paviršinio transporto avarijos
	Gaisras pastate / griūtis	Žmogžudystė	Karas
	Civiliniai / politiniai neramumai	Įkaitų paėmimas	
	Kruizinio laivo / kelto katastrofa	Mechaniniai / sisteminiai gedimai	

Šaltinis: PATA, 2003.

Mokslininkai (Wilks, Jeff ir Stewart Moore, 2003) turizmo riziką siūlo nagrinėti galimus sukrėtimus suskirstant į tiesioginius ar netiesioginius įvykius su trumpos, vidutinės ar ilgalaikės trukmės pasekmėmis pavieniams asmenims, bendruomenėms, regionams ir šalims. Šis požiū-

ris yra taikomas Australijoje. Mokslininkai nurodo, kad tam tikra rizika gali atsirasti ar gali būti padidinta kitų susijusių asmenų, pvz., viešosios atsakomybės draudimas, kaip rugsėjo 11-osios teroristinių išpuolių rezultatas. Tačiau, jų nuomone, bendras veiksnys skirstant į kategorijas yra tai, kad turizmo riziką turi tiesioginį arba netiesioginį poveikį pramonei. Mokslininkų nuomone, apibūdinant galimą riziką turizmo pramonei, svarbu praktiškai parodyti skirtumą tarp rizikos, krizių ir nelaimių valdymo. Rizika, pagal Wilks yra tikimybė, kad kažkas, kas vyksta turės įtakos mūsų tikslams. Visos rizikos turi tendenciją tapti nevaldomomis ir nekontroliuojamos gali tapti krize, bet jeigu turizmo riziką nagrinėti pagal tam tikrą sistemą, tai krizę galima sustabdyti (žr. 1.3 pav.).

Rizika-----►-----Krizė-----►-----Katastrofa

2 pav. Įvykių tikimybė

Šaltinis: Wilks, Jeff and Stewart Moore. Tourism risk management for the Asia Pacific region : an authoritative guide for the managing crises and disasters. 2003.

Azijos Ramiojo vandenyno regiono kelionių asociacijos ir Pasaulio turizmo organizacijos ekspertai pripažįsta, kad neįmanoma parengti išsamų visų rizikų sąrašo, kurios gali peraugti į krizes, bet yra įmanoma nustatyti rizikos sritis, kurios labiausiai gali kelti pavojų. Iš tiesų, daugelis tradicinių rizikų klasifikavimo sistemų buvo ginčytinos ir todėl mokslininkai bei ekspertai patarė naudoti rizikos valdymo modelį (žr. 2 pav.) sukurtą Australijoje (Wilks, 2003).

Saayman ir Snyman (2005) aiškina, kad turizmo rizika gali būti skirstoma į vidaus ir išorės (t. y. vidaus ir tarptautinė). Vidaus rizika susijusi su nusikaltamumu, ir įvairias transporto rizikas atsižvelgiant į paskirties vietą. Išorės rizika yra susijusi su stichinėmis nelaimėmis, ligomis, užgrobimu, terorizmu, šalies ekonomika, politika vykstančiais ar vykdomais ne paskirties vietoje, bet lemiančiais kelionės į paskirties vietą.

- Atlikti tyrimai rodo, kad tikslinga riziką suskirstyti į dvi grupes, vidaus (šalies) ir išorinę (tarptautinė). Vidaus rizika pasireiškia per priimančią šalį, šiuo atveju Lietuvą, ir paprastai yra neigiamo pobūdžio, kas gali neigiamai paveikti turizmo srautus į šalį. Išorės ar tarptautinė

rizika yra rizika, kuri atsiranda ne priimančioje šalyje, ir neigiamai gali veikti turizmo srautus į pasirinktą šalį. Todėl, galima teigti, kad kai rizika nėra kontroliuojama ir valdoma ekonomikos augimo nebus galima pasiekti.

Ši nuomonė yra pagrįsta įvairių autorių darbais, kurie nustatė rizikas, susijusias su turizmu ir turizmo pramone (žr.3 lentelę).

Mokslininkai (žr. 3 lentelę) išskiria tokius turizmo rizikos specifinius bruožus:

- turizmo rizika yra susijusi su žala, kuri padaroma ne tik kelionių organizatoriams, kelionių agentams, bet ir kitomis įmonėmis ir paties turistams, taip pat augalijai ir gyvūnijai, istoriniam ir kultūriniam paveldui;
- ekonominė žala dėl nepageidaujamų reiškinių gali pasireikšti ne tik dabartyje, bet ir ateityje. Tai reikėtų įvertinti planuojant turizmo įmonės veiklą, rengiant turizmo plėtros koncepcijas ir programas šalies ir regioniniame lygmenyse;
- kai kuriais atvejais turizmo rizika apima turistų gyvybės ir sveikatos riziką, todėl rekreacinėms įmonėms turi būti keliami ypač griežti reikalavimai;
- turizmo riziką formuoja įvairūs pavojaus šaltiniai, ne tik finansiniai ir ekonominiai, susiję su įmonių veikla, bet ir gamtiniai, nepriklausantys nuo žmogaus ir turizmo organizatorių, tačiau tie pavojai gali būti tarpusavyje susiję;
- turizmo rizikos vertinimas ir valdymas turi būti grindžiamas naudojant specifinių sričių žinias, pasitelkiant su tyrimais susijusių mokslų tyrinėjimo rezultatus (teisė, ekologija, sveikata, informacinės technologijos ir kt.).

Lietuvos turizmo sektoriaus specifika iš vienos pusės pasireiškia tuo, kad Lietuva turi didelį gamtinį turizmo potencialą. Kita vertus, nepaisant paskelbtos valstybės paramos turizmo sektoriui, Lietuvos turizmo industrija ir toliau lieka mažai konkurentabili ir didelės rizikos, nepakankamai išnaudojamos galimybės bei atsirandančios sritys, didėjančiam turizmo srautui pritraukti. Išlieka pavojus likti turizmo prekių ir paslaugų tarptautinėse rinkose periferija, taip pat pasaulinės finansų krizės pavojus reikalauja turizmo sektorių pritaikyti prie naujų ekonominių sąlygų, ieškoti būdų, neutralizuoti makro-ir

mikroekonomikos riziką, pradėti prisitaikyti prie naujų ekonominių sąlygų, ieškoti būdų išvengti rizikos plėtojant turizmą.

3 lentelė Rizikos klasifikavimas

Turizmo rizika	Autoriai
Gamtos sukelti reiškiniai	
Gamtinė: <ul style="list-style-type: none"> • stichinės nelaimės • oro ir klimato sąlygos • aplinkos veiksniai 	Holden, 2008; Page, 2007; George, 2007; PPO, 2012; PATA, 2003; Seddighi, Nuttall ir Theocharous, 2001; UNWTO, 2003, Page & Meyer, 1997; Wilks, 2003; Wilks, Jeff ir Stewart Moore, 2003; An et a, 2010; Fuchs and Reichel, 2011. Ruževičiaus J.,2008; Navickas V., 2010.
Žmogaus sukelti įvykiai	
Nusikalstamumas: <ul style="list-style-type: none"> • sukčiavimas • terorizmas • užgrobimas • įkaitų paėmimas • žmonių grobimas 	Brunt, Mawby ir Hambly 2000; Dimanche ir Leptic 1999; Ellis 1995; Garcia ir Nicholls 1995; Hall, Selwood ir McKewon 1995; Moore ir Berno 1995; Pizam, Tarlow ir Bloom 1997; Pizam 1999; Maser ir Weiermair (1998); Sonmez ir Graefe 1998a; Gartner ir Shen 1992; Teye 1986; Sonmez, Apostolopoulos ir Tarlow 1999; Aziz 1995; Bar-On 1996; Leslie 1999; Richter ir Waugh 1986; Enders, Sandler ir Parise 1992; Sonmez ir Graefe 1998a, 1998b; Sonmez 1998; Li, 2010; Damulienė A., 2011.
Politinė: <ul style="list-style-type: none"> • karas • politinis nestabilumas • streikai • riaušės 	Gartner ir Shen 1992; Hollier 1991; Ioannides ir Apostolopoulos 1999; Mansfeld 1996, 1999; Richter 1992, 1999; Seddighi, Nuttall ir Theocharous 2000; Teye 1986; Wall 1996 An et al, 2010;
Ekonominė: <ul style="list-style-type: none"> • finansavimo trūkumas • valiutos keitimo kursai • kylančios naftos ir degalų kainos • ekonominė ir finansinė krizė • transporto plėtra (transporto avarijos) 	Assael, 1995; Engel, Blackwell & Miniard, 1995; Mowen & Minor, 1998; Schiffman & Kanuk, 1991; George, 2008; Cooper, 2005; Raval & Fichada, 2007; Chew and Jahari, 2014; Baker, 2014; Casidy and Wymer, 2016; Cui et al. 2016.

Technologinė: <ul style="list-style-type: none"> informacinės technologijos ir kompiuterinės programos rezervavimo sistemos 	Raval & Fichada, 2007; Shaw, 2010; Wilks, Jeff ir Stewart Moore, 2003 .
Fizinė: <ul style="list-style-type: none"> įrengimų ir įrangos gedimai infrastruktūra 	Биржаков, 2007, Косолапов, 2009, Овчаров, 2009, Ситникова, 2005 Assael, 1995; Engel, Blackwell & Miniard, 1995; Mowen & Minor, 1998; Schiffman & Kanuk, 1991; UNWTO, 2003; Page & Meyer, 1997; Wilks, 2003; Roehl ir Fesenmaier, 1992.
Socialinė-demografinė: <ul style="list-style-type: none"> amžius ir lytis rasinė diskriminacija šeimininis gyvenimas psichologinė 	Assael, 1995; Engel, Blackwell & Miniard, 1995; Mowen & Minor, 1998; Schiffman & Kanuk, 1991. Žilinskas V., 2011; Li, 2010; Hu, 2011; Cetinsoz and Ege, 2013; Baker, 2014; Chew and Jahari, 2014; Casidy and Wymer, 2016; Fuchs and Reiche, 2011; Hu, 2011; Liu et al, 2013; Baker, 2014; Casidy and Wymer, 2016; Cui et al, 2016.
Sveikatos ir sveikatingumo: <ul style="list-style-type: none"> infekcinės ligos nuotykių sportas netinkamas maistas ir vanduo 	Cossens ir Gin, 1994; Carter, 1998; Cossens ir Gin 1994; Lawton ir Page 1997; Brunt, Mawby ir Hambly 2000; Dimanche ir Leptic 1999; Ellis 1995; Garcia ir Nicholls 1995; Hall, Selwood ir McKewon 1995; Moore ir Berno 1995; Pizam, Tarlow ir Bloom 1997; Pizam 1999. Hu, 2011; Zhang, 2012; Cetinsoz and Ege, 2013; Baker, 2014; Chew and Jahari, 2014; Cui et al, 2016.

Šaltinis: sudaryta autoriaus

Taigi, turizmo rizikos klasifikacija vienija įvairias rizikos grupes, gautas dėl įvairių priežasčių ir su skirtingu detalizavimo laipsniu. Pateikti rizikos identifikavimo etapai parodo multiplikatyvų rizikos poveikį, susijusį su įvairių turizmo grėsmių nustatymu tarpusavyje. Tyrimai parodė, kad turizmo verslas, kaip ir bet kokios rūšies verslas, apima daugybę akivaizdžių ir paslėptų grėsmių, kurios yra vienodai pavojingos tiek turistams, tiek įmonėms turizmo paslaugų srityje: kelionių agentūros, viešbučiai, restoranai, kazino, oro linijų bendrovės ir kitos turizmo pramonės įmonės.

Kaip parodė aprašyti tyrimai, riziką galima valdyti, t. y. naudoti įvairias priemones, leidžiančias tam tikru mastu numatyti rizikos įvykio atsiradimą ir imtis priemonių rizikai sumažinti. Rizikos valdymo efektyvumą daugiausia lemia rizikos rūšių klasifikavimas. Siekiant užsibrėžtų tikslų, rizikos klasifikavimas turėtų būti suprantamas kaip rizikos pasiskirstymas konkrečioms grupėms pagal atitinkamus požymius. Mokliškai pagrįsta rizikos klasifikacija leidžia aiškiai apibrėžti kiekvienos rizikos vietą bendroje sistemoje. Tai sudaro galimybes veiksmingai taikyti tinkamus rizikos valdymo metodus.

Turizmo srityje egzistuojančią riziką galima suskirstyti į dvi kategorijas. Pirmuoju atveju turistų, kurie perka kelionių paslaugas, rizika. Kelionės metu keliautojai kelia grėsmę dėl įvairių priežasčių: nepažįstamos buvimo vietos, užsienio kalbos žinių stokos, įvairių netikėtumų ir nelaimių (bagažo praradimas, medicininė liga, apiplėšimas, nenuspėjami renginiai ekskursijų metu ir kt.).

Antruoju atveju būtent turizmo įmonė, kuri turi teikti maitinimo, apgyvendinimo ir poilsio paslaugas, yra susijusi su finansiniais nuostoliais dėl rizikingų aplinkybių atsiradimo.

Rizika turizme gali būti suskirstyta į įmonės viduje esančią (endogeninę), kurią kelionių agentūra gali valdyti ir lemti, ir išorinę, kurią sunkiai gali veikti turizmo įmonė. Todėl svarbūs veiksniai, lemiantys rizikos įvykių atsiradimą turizmo veikloje, yra šie: netikslūs rinkos segmentavimo principai, nepakankamas konkurentų vertinimas, neteisingas turizmo paslaugų teikimas. Turizmo versle būtina nustatyti, kurios iš galimų problemų yra pavojingiausios veikslios, ir suformuluoti pasiūlymus, kaip sumažinti neigiamų aplinkybių įtaką kiekvienoje rizikingoje verslo dalyje.

4 lentelė. Turizmo rizikos rūšys

Rizikos rūšys	Požymiai
Ekonominės	<ul style="list-style-type: none"> • Infliacijos rizika • Nepakankama turizmo infrastruktūra • Gyventojų perkamosios galios mažėjimas • Įvažiavimo kainos padidinimas
Finansinės	<p>Kreditinė rizika – paskolos gavėjo rizika</p> <p>Valiutinė rizika dėl pasikeitusio valiutos kurso</p>
Politinės	<ul style="list-style-type: none"> • Tarptautiniai konfliktai <p>Užsienio turistams atvykimo dokumentų registravimo reikalavimų sugriežtinimas</p>

Socialinės	<ul style="list-style-type: none"> • Vartotojų poreikių pokyčiai turizmo rinkoje • Turizmo išstmmimas dėl kitų poilsio būdų
Juridinės	Įstatymų, kuriais bus apribota arba labai apsunkinta kelionių agentūros veikla, priėmimas Silpnas esamų teisės aktų ir kitų šalių teisės aktų suderamumas turizmo srityje
Ekologinės	Keliavimui netinkamų gamtinių nelaimių, kataklizmų ir oro sąlygų rizika
Įmonės vidaus	<ul style="list-style-type: none"> • Reputacijos praradimas dėl nepatenkintų klientų • Turizmo produkto kainos ir kokybės santykio neatitikimas • Veiklos sustabdymas dėl techninių nesklandumų Partnerių sutartinių įsipareigojimų nevykdymas Rinkodaros strategijos klaidos Bankroto rizika Neapmokėjimo ar užsakymo atšaukimo rizika

Šaltinis: sudaryta autoriaus

Įvertinus anksčiau išnagrinėtus tyrimus ir mokslininkų nuomones, galimas turizmo įmonių pavojus yra:

- neteisingo kapitalo paskirstymo rizika turizmo paslaugų tinklo plėtrai;
- rizika pagal turizmo veiklos kryptį pasirinkimą (rinkodara);
- bendrosios ekonominės rizikos;
- finansinė (kredito) rizika;
- aplinkosaugos ir pan.

Turizme rizika turi daugybę savybių, kurios visų pirma apima: pasiūlos ir paklausos nestabilumą; konkurencijos poveikį; kainos ir pelno elastingumas; sezoniškumo faktorius; išorinių nenuspėjamų veiksnių įtaka. Todėl būtina aprašyti pavojingas situacijas pramonėje ir rinkoje, o verslo planas turėtų nustatyti rizikos dydį, jos atsiradimo tikimybę, konkrečios rizikos kontrolės laipsnį.

Absoliuti rizika apskaičiuojama piniginiiais vienetais (doleriais, eurai ir kt.) Pavyzdžiui, verslo rizika gali būti vertinama pagal absoliučią vertę – nuostolių ir išlaidų sumą ir santykinį – rizikos laipsnį, t. y. tikėtiną planuojamo įvykio nesėkmę arba nesugebėjimą pasiekti planuojamo pelno, pajamų, kainos.

Taigi turizmo rizika yra tikimybė, kad dėl išorinių ir vidinių priežasčių kelionių agentūros ar kelionių agentūros klientas patirs nuostolių. Rizika tu-

rizmo sektoriuje pagal jų kilmę gali būti suskirstyta į ekonominę, finansinę, socialinę, politinę, aplinkosauginę, teisinę, tarpinę.

Turizmo sektorius yra palankus verslumo plėtrai dėl daugelio priežasčių: mažos pradinės investicijos, didėjanti turizmo paslaugų paklausa, aukštas pelningumo lygis ir minimalus atsipirkimo laikotarpis. Savo ruožtu verslo sektorius prisideda prie konkurencijos vystymosi, infliacijos susilpnėjimo, darbo atlikimo ir turizmo paslaugų teikimo. Turizmo pramonei būdinga didelė rizika, nes menkiausi politiniai, aplinkosauginiai, ekonominiai pokyčiai šalyje gali nukreipti visą turistų srautą į kitus regionus, o verslininkai, kurių veikla susijusi su nuolatine ekonomine rizika, gali rasti nestandartinį sprendimą, pasiūlyti naują, unikalų produktą ir taip pritraukia turistus. Verslumas gali sumažinti laiko tarpą tarp atsirandančio turizmo paslaugų paklausos ir pasiūlos patenkinimo. Verslininkas yra lankstus, jis greitai užpildo rinkos vakuumą ir skatina daugiau žmonių dalyvauti aptarnaujant turistus.

2. Turizmo rizikos vertinimo modeliai

Pirmoje monografijos dalyje buvo išnagrinėta rizika, su kuria susiduria turizmo verslas. Tolesnis nagrinėjimas reikalauja identifikuoti ir atlikti turizmo rizikos ekonominį vertinimą. Todėl šiame skyriuje bus analizuojamos įvairios turizmo rizikos vertinimo metodikos.

2.1 Turizmo rizikos ekonominio vertinimo modeliai

Dauguma mokslininkų nurodo, kad turizmo rizikos vertinimas yra dalis turizmo rizikos valdymo. Todėl tolesnis turizmo rizikos vertinimas bus atliekamas rizikos valdymo kontekste. Valdyti ir mokėti įvertinti riziką yra naudinga. Efektyvus rizikos valdymas ir vertinimas padeda sumažinti neigiamas ir padidinti teigiamas rizikos pasekmes, ir priimti tinkamus sprendimus. Ekonominė prasme tinkamai priimti sprendimai duoda didžiausių ekonominių efektą.

2.1.1 Verslo rizikos vertinimo modeliai

Versle yra naudojami įvairūs rizikos valdymo ir vertinimo modeliai. Rizikos valdymo ir vertinimo modeliai, naudojami versle gali būti bendresnio pobūdžio, nes jie yra taikomi esant įvairioms aplinkybėms. Jie nėra susiję su

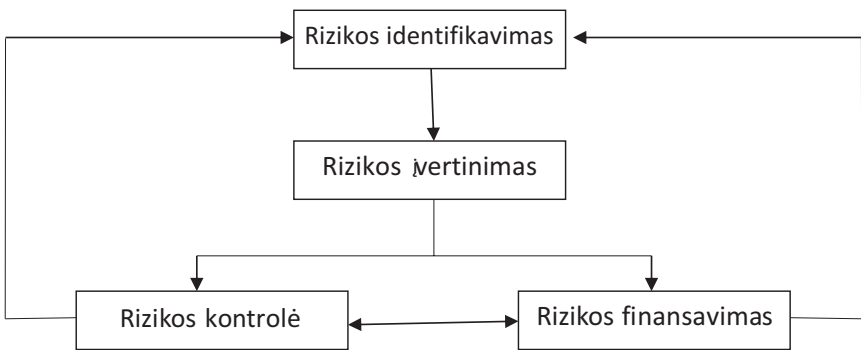
konkrečiu verslu, todėl juos galima lengviau pritaikyti ir pakeisti, kad tiktų atvykstantojo turizmo sektoriaus rizikos vertinimui.

Atlikta įvairių modelių analizė parodys, kad jie nelabai skiriasi vienas nuo kito, bet kai kurie turi trūkumų, nes jie negali būti pritaikomi atvykstantajam turizmui.

Valsamakis A.C. rizikos vertinimo modelis

Valsamakis A.C. (Valsamakis, 2004) teigia, kad rizikos vertinimas yra nuolatinis procesas, ir negali būti vertinamas atskirai kaip vienas įvykis (žr. 2.1 pav.). Mokslininko nuomone, procesas turi prasidėti nuo rizikos identifikavimo, nes diegiant rizikos kontrolę (tiek verslo, tiek įvykių rizikos) rizikos įvertinimas yra pagrindinis požymis, prieš įvertinant finansiškai rizikos pasekmes. Siekiant valdyti riziką, pirmiausia ji turi būti identifikuota, tik tada gali būti kuriamos rizikos valdymo programos.

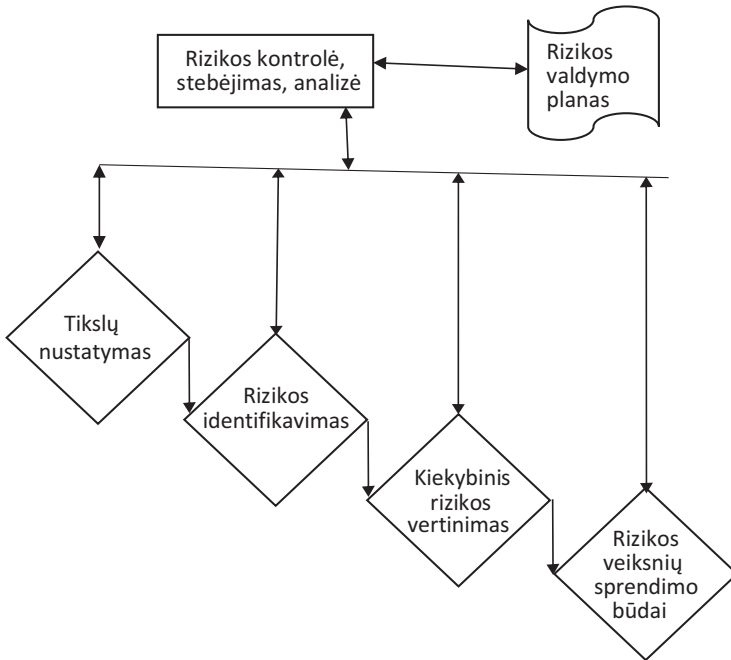
Valsamakis A.C. (2004) pateiktas modelis tinka labiau valdyti riziką, kuri atsiranda dėl finansinių nuostolių. Atvykstantojo turizmo rizikai įvertinti gali būti naudojamas šis modelis, tačiau tai nebūtų pats geriausias atvejis, nes ne visi įvykiai yra įvertinti (žr. 3 pav.).

3 pav. Rizikos vertinimo modelis pagal Valsamakis A.C.
(Valsamakis A.C., 2004)

Burke R. rizikos vertinimo modelis

Burke R. (Burke, 2000) pasiūlytas rizikos vertinimo modelis (žr. 4 pav.) aiškiai rodo logišką seką kaip kiekvieną dalį integruoti ir sujungti visumą.

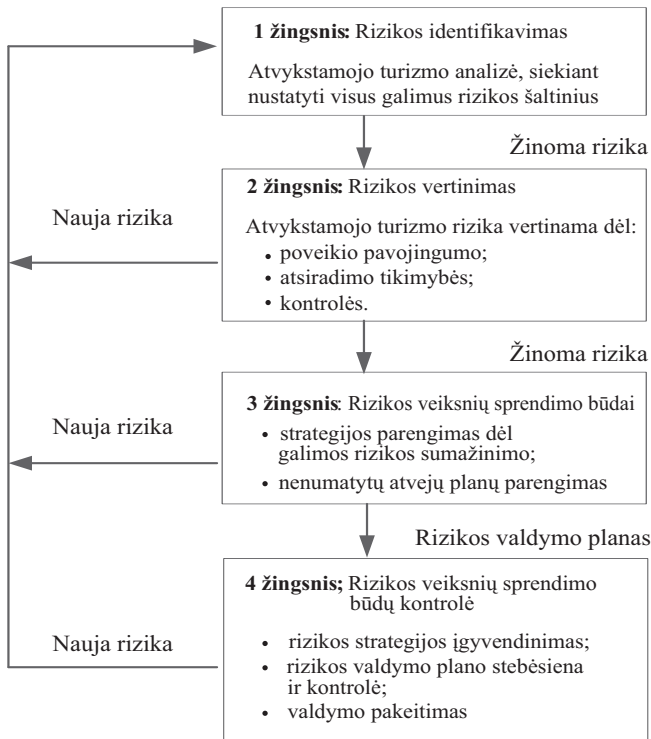

4 pav. Rizikos vertinimo modelis pagal Burke R. (Burke R., 2000)

Rizikos identifikavimas, kiekybinis rizikos vertinimas ir rizikos veiksmų sprendimo būdai kartu su kontrole ir monitoringu (stebėjimu), sudaro rizikos valdymo planą, kuris tampa oficialiu dokumentu, išsamiai parodančiu, kaip verslas valdys ir reaguos į identifikuotą riziką. Šiame modelyje jau didesnis dėmesys yra skiriamas rizikos įvertinimui, nes kaip atskiras etapas yra išskiriamas kiekybinis rizikos įvertinimas. Šiame modelyje apibrėžti tikslai vertinami kaip verslo rizikos tolerancija ir rodo ar verslas yra pasirengęs priimti verslo rizikos poveikį.

Gray C.F. ir Larson E.W. rizikos vertinimo modelis

Gray C.F. ir Larson E.W (Gray, C.F. and Larson, E.W., 2006) pasiūlytas rizikos vertinimo modelis yra panašus į Burke R. modelį (žr. 5 pav.), nors kai kurie žingsniai yra kitokie negu Burke modelyje.

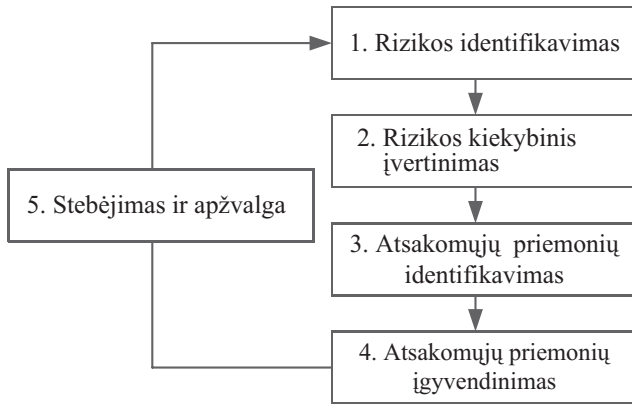

5 pav. Rizikos vertinimo modelis pagal Gray C.F. ir Larson E.W
(Gray, C.F. and Larson, E.W., 2006)

Gray ir Larson modelio skirtumas nuo Burke modelio yra tas, kad Burke iškelia tikslus, nes ne visuomet aišku, koks tikslas turi būti pasiektas. Kitas esminis skirtumas tarp šių dviejų modelių yra tas, kad Burke pradeda nuo rizikos kontrolės, o Gray ir Larson modelio tai yra paskutinis žingsnis. Gray ir Larson pateiktame modelyje taip pat paaiškinama, kas turėtų vykti kiekviename proceso etape.

Osborne A. rizikos vertinimo modelis

Osborne A. (Osborne A., 2012) pasiūlytas rizikos vertinimo modelis yra paprastas, bet efektyvus. Jis galėtų būti pritaikomas įvairaus dydžio verslui, o ir atvykstamojo turizmo rizikos vertinimui. Osborne A. siūlo 5 žingsnių seką (žr. 6 pav.).

6 pav. Rizikos vertinimo modelis pagal Osborne A. (Osborne A., 2012)

Osborne A. Nuomone, prieš imantis naudingų veiksmų sprendžiant riziką, reikia žinoti, su kuo yra susiduriama, todėl reikia nustatyti rizikas, su kuriomis yra susiduriama (1 žingsnis). Atliekant antrą žingsnį, siūloma yra riziką kiekybiškai įvertinti apibrėžiant rizikos atsiradimo tikimybę ir poveikį. Toliau mokslininkas siūlo nustatyti ir įgyvendinti atsakomąsias priemones, mažinančias, kontroliuojančias ar pašalinančias riziką. Norint užbaigti rizikos vertinimo procesą, reikia stebėti ir įvertinti efektyvumą. Siūlomas Osborne A. penkių žingsnių rizikos valdymo procesas yra paprastas, bet veiksmingas ir buvo įrodyta, kad jis veikia nepriklausomai nuo verslo įmonės tipo ar dydžio.

Osborne A. (Osborne A., 2012) išskiria svarbiausias verslo rizikas. Jo nuomone, jos gali kisti nepriklausomai nuo verslo rūšies, bet daugumą jų įvardija:

- strateginės rizikos, tokios kaip:
 - verslo planavimas ir ateities kryptys;
 - strateginių tikslų siekimas;
 - verslo augimas;
 - naujos rinkos / produktai / paslaugos;
 - susijungimai / perėmimai/ aljansai.
- Operatyvinės rizikos:
 - komponentų ar žaliavų tiekimas;
 - gamyba;
 - distribucija;

- serviso tiekimas;
- operatorių klaidos;
- tarša / užteršimas / aplinkos tarša.
- Finansinės / komercinės rizikos:
 - pinigų judėjimas;
 - pardavimai;
 - klientų išsaugojimas;
 - kontraktai.
- Reguliavimo /įstatyminės rizikos:
 - reglamento pažeidimas;
 - neatitikimas įstatymams / sutarties reikalavimams;
 - veiklos licencijos netekimas;
 - teisiniai veiksmai.
- Sveikatos ir saugumo rizika:
 - nelaimingi atsitikimai darbo vietoje;
 - rimtos traumos ar mirtis;
 - bylinėjimasis.
- Personalo rizika:
 - netektis arba laikinas nedarbingumas aukščiausio lygio personalo;
 - netinkami gabumai;
 - įdarbinimas ir darbingumas;
 - smurtas darbo vietoje.
- Technologinės rizikos:
 - IT griūtis;
 - Virusai, bandymas nutekinti duomenis;
 - Gamyklos/ įrangos gedimai;
 - Duomenų netekimas.
- Projektinė rizika:
 - Nesilaikymas sutartų terminų;
 - Išaugę išlaidų/resursų reikalavimai;
 - Verslo reikalavimų neatitikimas;
 - Projekto nesėkmė.

Osborne A. pateikiamas rizikos poveikio vertinimas gali būti naudojamas ir atvykstamojo turizmo rizikos vertinimui (žr. 5 lentelę). Jo siūlomam poveikio vertinimui yra naudojama skalė nuo 1 iki 4.

5 lentelė Rizikos poveikio vertinimas

Poveikio įvertinimas	Galimi poveikio apibrėžimai	Poveikių pavyzdžiai
1 Žemas Nežymus Minimalus	Nepatogumai, tačiau nelygiai pastebimo poveikio verslui.	Trumpalaikis personalo netekimas, nežymus klientų nepasitenkinimas, nežymus finansinis poveikis.
2 Vidutinis Nedidelis Netvarus	Veiklos sunkumas, reikalaujantis daug resursų ir laiko jos valdymui.	Nedidelė žala, keletas klientų skundų, reikšmingas personalo netekimas, nežymus finansinis poveikis.
3 Reikšmingas Aukštas Pagrindinis	Gera pastebimas, svarbios ir / arba tvarios verslo problemos.	Didelė žala, didelis klientų nepasitenkinimas, žala reputacijai, reikšmingas personalo netekimas.
4 Sunkus Katastrofiškas	Grėsmė verslo segmentui ar verslo gyvybingumui bei išgyvenimui.	Mirtis; sunki žala reputacijai, žala prekiniam ženklui, veiklos licencijos atšaukimas, didelis finansinis poveikis.

Šaltinis: Osborne A., 2012.

Įvykio tikimybei įvertinti irgi siūloma skalė nuo 1 iki 4. Įvykio tikimybei įvertinti siūloma daryti ir tam tikrą statistinę bei istorinę analizę. Yra tam tikrų rizikos rūšių, kurių ypač maža tikimybė ir todėl daugiau dėmesio reikėtų skirti poveikiui nei tikimybei. Šį požiūrį patvirtina tai, kad daugelis katastrofiškų įvykių pastaruoju metu niekada nebuvo atsitikę anksčiau, ir todėl buvo nesuvokiama daugeliui kad tai gali įvykti, tačiau tai nesustabdė įvykių.

6 lentelė Tikimybės įvertinimų ir apibrėžimų pavyzdžiai

Tikimybės įvertinimas	Galimi tikimybės apibrėžimai
1 Mažas Neįtikimas	Neturėtų įvykti, ar neįvyko per pastaruosius 20 metų. Beveik nesuvokiama, tačiau visiškai tikimybės atmesti negalima. Vieno skaičiaus procento tikimybė.
2 Vidutinis Galimas	Turėtų įvykti arba įvyko vieną kartą per pastaruosius 10 metų. Įmanoma, tačiau labiau tikėtina, kad neįvyks. Mažiau nei 50:50 tikimybė.

3 Aukštas Tikėtinas	Turėtų įvykti arba įvyko keletą kartų per pastaruosius 10 metų. Daugiau tikėtina kad įvyks, nei neįvyks. Daugiau nei 50:50 tikimybė.
4 Beveik tikras Neišvengiamas	Tikėtina kad įvyks ar įvyko kartą per metus. Sunku įsivaizduoti, kad tai neįvyks. Aukšta (80 procentų) tikimybė.

Šaltinis: Osborne A., 2012.

Naudojant bet kurią skalę, šiuo atveju nuo 1 iki 4, galima pradėti vertinti atvykstamojo turizmo riziką. Tai tiesiog persvarstymo kiekvienos identifikuotos rizikos klausimas, ir priimant sprendimą dėl galimybės įvertinti kiekvienos iš jų poveikį. Atlikus tikimybės įvertinimą, galima sudaryti rizikos matricą. Rizikos matricoje galėtume priskirti rizikos vertinimą prie kiekvienos rizikos, paremtą tikimybės ir poveikio kombinacija. Kai naudojama numeravimo sistema, galima paprastai sudauginti 2 kintamuosius (pvz., tikimybės riziką iš 3 ir poveikio riziką iš 2 –rizikos vertinimo rezultatas gautųsi 6). Tačiau reikia įvertinti tai, kad skaičiai yra tik patogumui, ir 4 lygio tikimybė nebūtinai yra 4 kartus didesnė negu 1 lygio, ar dukart didesnė nei 2 lygio tikimybė. Taip pat 4 lygio tikimybė nėra 4 kartus blogesnė nei 1 lygio tikimybė ar dvigubai blogesnė nei 2 lygio. Iš tikrųjų tikimybės ar poveikio padidėjimas nuo 1 ir 4 lygio galėtų būti 20 ar 50 ar 100 kartų ar netgi daugiau. Svarbu yra pamatyti, kur rizika sumažėja rizikos matricoje. Rizikos matrica padeda įvertinti identifikuojamos rizikos reikšmę, paremtą realios rizikos tikimybe ir poveikiu. Priklausomai nuo pasirinktos vertinimo skalės galima padaryti įvairių rūšių ir dydžių rizikos matricų. Paprasčiausia forma naudoja 3x3 tinklėlį, bet galima naudoti ir 4x4, 5x5 ar net 6x6 tinklėlį, priklausomai nuo to, kaip sudėtingai ar lengvai norima viską atlikti. Atliekant atvykstamojo turizmo sektoriaus rizikos vertinimą svarbu nustatyti labiausiai reikšmingas rizikas. Kitaip tariant, tos, kurios labiausiai tikėtina kad įvyks, ir tos, kurios turės rimčiausias pasekmes. Svarbus dalykas yra tas, kad rizikos, kurios domina, ir dėl kurių reikia kažką daryti, yra tos, kurios patenka į viršutinį dešiniąjį kampą, ir tos, kurios mažiausiai rūpi, patenka į apatinį kairįjį kampą. Osborne A. naudojo 4x4 matricą, su paprasta numeravimo sistema nuo 1 iki 4, tikimybės bei poveikio ašimis.

7 lentelė Rizikos matricos pavyzdys

Tikimybė	4 (sudėtingas)	4	8	12	16
	3 (aukštas)	3	6	9	12
	2(vidutinis)	2	4	6	8
	1 (žemas)	1	2	3	4
		1 (žemas)	2 (vidutinis)	3 (aukštas)	4 (sudėtingas)

Poveikis

Šaltinis: Osborne A., 2012.

Naudojant rizikos matricą (ar šiuo atveju, paprasčiausiai padauginant tikimybės ir poveikio reikšmes), galima priskirti rizikos vertes kiekvienai identifikuotai rizikai. Nagrinėjamos rizikos vertinimo suvestinė 8 pateikiama lentelėje.

8 lentelė Identifikuotos rizikos su vertinimais lapas

Nr.	Rizika	Tikimybė	Poveikis	Įvertinimas
Komeracinė				
1	1 rizika	1	2	2
2	2 rizika	3	3	9
3	3 rizika	4	1	4
Veiklos				
4	4 rizika	3	3	12
5	5 rizika	3	1	3
6	6 rizika	4	2	8
Finansinė				
7	7 rizika	1	1	1
8	8 rizika	2	3	6
	Ir t. t.			

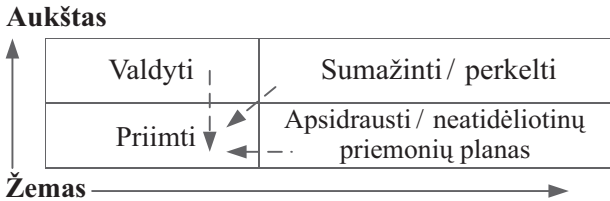
Šaltinis: Osborne A., 2012.

Rizikos vertinimas (kombinacija tarp tikimybės ir poveikio) yra efektyvus kiekvienos reikšmingos, identifikuotos rizikos vertinimas. Ir kaip buvo pateikta anksčiau, labiausiai reikšmingos rizikos – tos, kurios patenka į viršu-

tinį dešinįjį rizikos matricos kampą, ir į kuriam skiriama daugiausiai dėmesio (žr. 8 lentelę).

Kai jau įvertinta turizmo rizika, galima nuspręsti, kaip su jomis elgtis, suskirstant į prioritetus pagal rizikos vertes. Pirmiausia susikoncentruojama ties reikšmingomis rizikomis, kurios patenka į viršutinį dešinįjį rizikos matricos kampą. Galima nagrinėti ir spręsti mažiau reikšmingas rizikas, jeigu tai yra pakankamai nesudėtinga ir nereikalauja didelių išlaidų. Judant link kairiojo dešiniojo kampo sutinkamos rizikas, kurios gali būti priimtoms.

Osborne A. siūlo rizikas suskirstyti į 4 kategorijas, priklausomai nuo rizikos tikimybės ir poveikio (jei toks yra). Į kurią kategoriją konkreti rizika patenka priklauso nuo priemonių, kurios sumažintų tikimybę ar poveikį (ar abu) iki tokio lygio, kuris yra priimtinas, pasirinkimo ir įgyvendinimo. 7 pav. pateikta rizikos valdymo, priklausomai nuo rizikos, reikšmė.

7 pav. Rizikos valdymas

Šaltinis: Osborne A., 2012.

Jei rizikos tikimybė yra maža ir poveikis yra mažas, tai gali būti protingas sprendimas nieko nedaryti ir priimti kai kurias rizikas. Gali būti atvejų, kai, nors yra didelė tikimybė ar poveikis, tai yra neekonomiška ar netgi neįmanoma įgyvendinti atsakomąsias priemones, pvz., kur rizikos išsprendimo kaštai didesni nei potencialus nuostolis. Šiuo atveju vienintelis perspektyvus pasirinkimas yra priimti riziką. Faktas, kad daugybe rizikų negali būti visiškai panaikintos, reiškia, kad visuomet yra tam tikro lygio liekamoji rizika, netgi įgyvendinus sušvelninimo priemones. Galutinis tikslas efektyvaus rizikos valdymo programos yra sumažinti visas rizikas iki to lygio, kuris būtų priimtinas. Rizika su didesne tikimybe, bet mažu poveikiu, gali būti valdoma pagerinant procesus, dokumentaciją, mokymus ir monitoringą. Jei tikimybė yra maža, bet poveikis yra didelis, turi būti rengiami veiksmai jai išvengti.

Paskutinis rizikos valdymo etapo procesas yra stebėti ir įvertinti rizikos mažinimo priemonių rezultatus.

Tačiau Osborne A. pateiktas rizikos vertinimo modelis turi ir trūkumų, nes nėra konkrečiai pritaikytas atvykstamojo turizmo rizikai įvertinti, o yra daugiau bendro pobūdžio. Teigiama yra tai, kad šiuo atveju galima panaudoti ekspertus, kurie įvertintų riziką ir suteiktų skirtingą svorį pasirinktoms rizikoms.

Passenheim O. rizikos vertinimo modelis

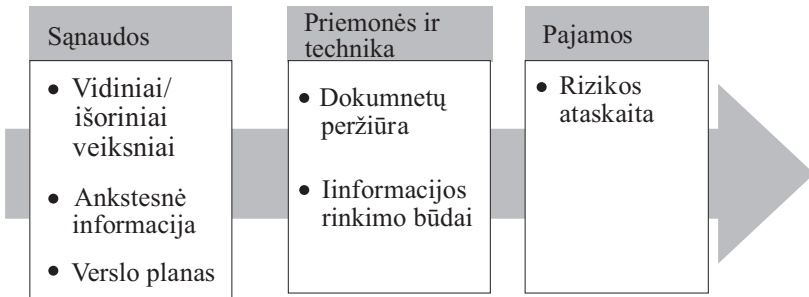
Passenheim O. (Passenheim O., 2010) nuomone, rizikos vertinimas iki dabar pagrindinį dėmesį skiria tam, kad išvengtų klaidų pasikartojimo, kurios buvo padarytų praeityje. Standartinės sąlygos gali greitai pasikeisti, kaip kad, konkurencinė aplinka ar žaliavų kaina. Mokslininko nuomone, kad atlikti rizikos vertinimą, reikia pačiam orientuotis ne tik įmonės tiksluose, bet ir strategijoje ir kultūroje. Įmonės ar sektoriaus rizikos vertinimas yra procedūra, kuri minimizuoja galimų finansinių nuostolių nepalankų efektą, kai:

- identifikuojami potencialūs nuostolių šaltiniai;
- įvertinamos finansines nuostolių pasekmės;
- naudojama kontrolė, kad minimizuoti faktinius nuostolius ar jų finansines pasekmes.

Visų rizikų monitorinio tikslas yra padidinti kiekvienos atskiros veiklos vertę kompanijos ar šakos ribose. Potenciali visų veiksmų nauda ir grėsmė susieta su šiomis veiklomis turi būti tvarkingai sudokumentuota. Jei visi darbuotojai žino rizikos vertinimo procesų svarbą, sėkmės galimybė padidės, kai tuo pačiu metu nesėkmė taps mažai tikėtina. Rizikos vertinimo procesą Passenheim O. (2010) skaido į 4 etapus:

1. Rizikos identifikavimas;
2. Rizikos analizė;
3. Reagavimas į riziką;
4. Rizikos kontrolė.

Rizikos identifikavimas yra pirmas ir pats svarbiausias žingsnis, nes jis paruošia pagrindą vėlesniems veiksams. Rizikos identifikavimui Passenheim O. siūlo naudoti pajamų / sąnaudų metodą (žr. 8 pav.), nes jo nuomone, pradžia yra susijusi su sąnaudomis, vidurinėje grandyje yra naudojamos priemonės ir technika, o pabaigoje yra rezultatas (pajamos).

8 pav. Rizikos identifikavimas

Šaltinis: Passenheim O., 2010.

Išoriniais veiksniais mokslininkas siūlo laikyti aplinkos aprašymą, o vidinius veiksnius priskiria jau prie įmonės. Tipinius išorinius veiksnius jis pateikia tokius:

- ekonominės sąlygos;
- socialinės, teisinės tendencijos;
- politinis klimatas;
- konkurencija – tarptautinė ir vietinė;
- paklausos svyravimas;
- kriminalinė ar teroristinė veikla.

Tipiniai vidiniai veiksniai:

- vidinė kultūra;
- personalo galimybės / skaičius;
- pajėgumas;
- sistemos ir technologija;
- procedūros ir procesai;
- komunikacijos efektyvumas;
- lyderystės efektyvumas;
- rizikos laipsnis.

Ankstesnė informacija galėtų būti susijusi su įmonės ar šakos vertinimo projektais, turima patirtimi, plėtra, nesėkmėmis ir patirtos rizikos, kurios yra naudingos identifikuojant rizikas. Rizikos analizės struktūra parodo jau žinomų rizikų aprašymą, išdėstytą pagal kategorijas ir jų charakteristikas vertikaliuose šakose. Paprastai parodomos visos rizikos bei galimos jų pasekmės.

Passenheim O. nuomone, tikslinga yra atlikti ir SWOT analizę, kuri gali būti naudojama nustatyti galimą riziką. SWOT privalumas yra tas, kad ji yra paprasta ir pakankamai nebrangi, išskyrus laiką reikalingą jai tvarkyti. Tyrimo SWOT padeda sugeneruoti naujas idėjas.

Passenheim O. išskiria reikalavimus, kuriuos turi atitikti rizikos įvertinimas:

- **Objektyvumas:** informacija apie tam tikrą rinką turi būti apsvarstyta, objektyvi. Ypač rizikos, susijusios su produkto kaina rinkoje ar atsargomis, gali būti randamos labai paprastai.
- **Palyginimas:** rizikos vertinimas, turi lemti rezultatų palyginamumą. Todėl įmonės turi naudoti nuoseklius ir standartizuotus duomenų rinkimo metodus.
- **Kiekybinis įvertinimas:** juo įmonė gali aptikti nukrypimus nuo užsibrėžtų tikslų.
- **Tarpusavio priklausomybės:** praktikoje tai yra sunkiausia rizikos valdymo dalis.

O. Passenheimo rizikos vertinimui siūlo užpildyti vertinimo formą (žr. 9 pav.). Mokslininko nuomone, tokia vertinimo forma turėtų padėti ekspertams.

Projekto tikslas	1	2	3	4	5
	Labai žemas	Žemas	Vidutinis	Aukštas	Labai aukštas
Kaina	Nežymus kainos padidėjimas	<10% kainos padidėjimas	10-20% kainos padidėjimas	20-40% kainos padidėjimas	>40% kainos padidėjimas
Laikas	Nežymus laiko padidėjimas	<5% laiko padidėjimas	5-10 % laiko padidėjimas	10-20% laiko padidėjimas	>20% laiko padidėjimas
Projekto apimtis	Apimties sumažėjimas vos pastebimas	Nedidelės apimties vietos paveiktos	Pagrindinės apimties vietos paveiktos	Apimties sumažėjimas nepriimtinas pirkėjui	Projektas yra bevertis
Projekto apimtis	Kokybės blogėjimas vos pastebimas	Tik labai reikli paraiška turi įtakos	Kokybės sumažėjimas reikalauja patvirtinimo	Kokybės sumažėjimas nepriimtinas pirkėjui	Projektas yra bevertis

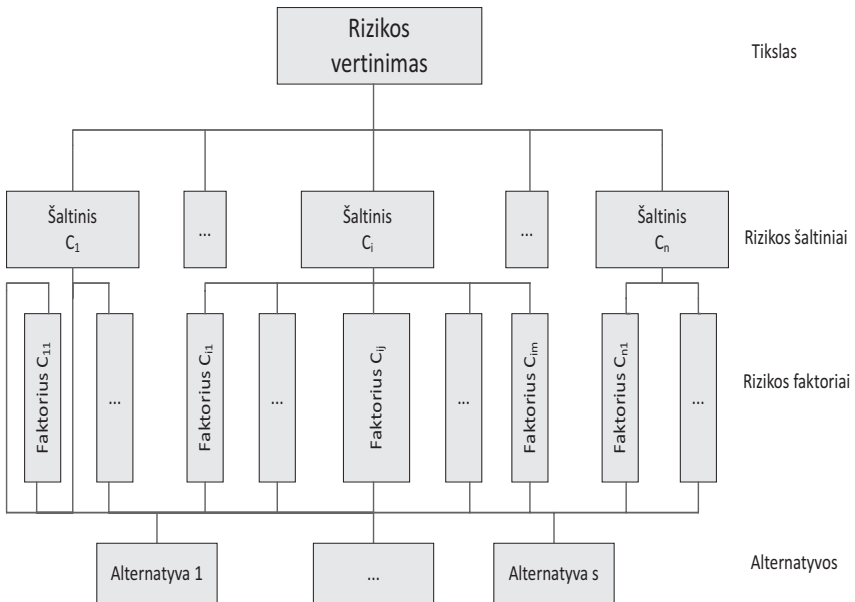
9 pav. Rizikos vertinimo forma

Šaltinis: Passenheim, 2010.

Kad būtų galima atlikti įtikinamesnę rizikos analizę ir parodyti kai kurių rizikų svarbą, įmonė ar ekspertai gali naudoti matricą. Matrica parodo du rizikos aspektus: poveikį, kuris bus, ir įvykio tikimybę. Dažnai naudojamas matricas sudaro penkios sritys, kiekvieną su kita tikimybe ir poveikiu. Šios matricos valdymu numatoma rizika, kad būtų galima žinoti, į kurias rizikas reikia ypač atkreipti dėmesį, suskirstyti į prioritetus. Prioritetų nustatymas taip pat padeda priimti arba numatyti pagrįstas priemones.

Neapibrėžtųjų aibių rizikos vertinimo modelis

Mokslininkai Sun Yijian, *et.al* (2008) pasiūlė neapibrėžtųjų aibių rizikos vertinimo modelį. Pagrindinis metodo privalumas tas, kad leidžia ekspertams ir inžinieriams išreikšti savo nuomonę dėl rizikos. Tyrimas rodo, kad metodas yra objektyvus ir tikslus. Modelis susideda iš tikslų lygio, rizikos šaltinių, rizikos veiksnių ir alternatyvų (žr. 10 pav.).

10 pav. Neapibrėžtųjų aibių rizikos vertinimo modelis

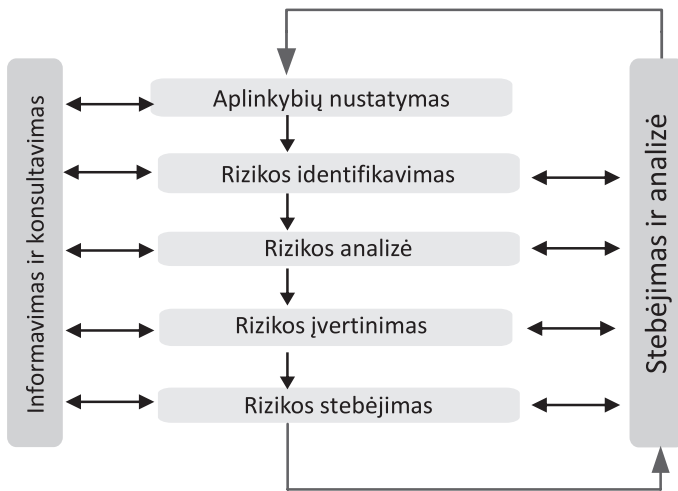
Šaltinis: Sun Y., *et al.* Fuzzy Set-Based risk evaluation model for real estate projects, 2008

Tikslo lygiu paaiškinamas rizikos vertinimo tikslas, rizikos veiksniai, priklausomai nuo jų šaltinio, yra suskirstyti į kelias grupes ir kiekvienas rizikos šaltinis turi keletą veiksnių. Kai modelis yra sukurtas, turi būti vadovaujama pateikiamais principais:

- sisteminis principas. Sistema sukurama atsižvelgiant į projekto realybę, todėl vertinimo patikimumas yra garantuotas.
- Yra atsižvelgiama tiek į kiekybinius, tiek į kokybinius veiksnius, todėl objektyvumas ir manevringumas gali būti užtikrinami vertinimo metu.
- Nepriklausomumo principas. Nustatant veiksnius, reikia išvengti veiksnių persidengimo.
- Lengvumo principas. Išsamūs veiksniai turi būti pasirinkti, nes tai yra patogu ekspertams.

Australijos ir Naujosios Zelandijos rizikos valdymo standartas

Australija ir Naujoji Zelandija yra pasitvirtinusios rizikos valdymo standartą (Standards Australia and Standards New Zealand, 1999), kuriame nurodyta, kaip reikia kontroliuoti riziką ir ar jis yra taikomas rizikai, susijusiai su turizmo pramone. Šiame standarte didelis dėmesys skiriamas įvertinti riziką (žr. 11 pav.).

11 pav. Rizikos valdymas

Šaltinis: Australian/New Zealand Standard for Risk Management AS/NZS 4360: 1999

Standarte AS/NZS 4360: 1999 nurodoma, kad rizikos valdymo penki pagrindiniai žingsniai turi būti įgyvendinami nuosekliai ir tada rizika nuolat turi būti vertinama stebėjimu ir analize bei per informacijos sklaidą ir konsultacijas. Šis standartas pritaikomas turizmo rizikos vertinimui. Pirmasis rizikos valdymo proceso žingsnis yra orientuotas į aplinką, kurioje veikia bet kuri turizmo organizacija arba paskirties vietą. Tarp svarbiausių elementų yra vidaus ir išorės suinteresuotosios šalys. Kaip teigiama Standarte, be Vyriausybės paramos neįmanomi tolesni žingsniai, todėl įvairios Vyriausybės struktūros turi būti įtrauktos į rizikos valdymo procesą ir nustatyta įvairių suinteresuotųjų šalių atsakomybė. Pirmo žingsnio galutinis elementas yra rizikos vertinimo kriterijų sukūrimas. Turi būti padaryti sprendimai, kokie pavojai laikomi priimtinais ir bus toleruojami, ir kokie pavojai yra nepriimtini ir bus apdorojami. Antrame žingsnyje sukuriamas išsamus sąrašas rizikų, kurios turi būti valdomos. Šiuo sąrašu yra priimami įvairūs sprendimai įvairiuose lygiuose. Kaip gerą pavyzdį galima pateikti Londone sudarytą rizikos žemėlapi (Risk map), jis yra kaip verslo vadovas neapibrėžtumų kupiname pasaulyje. Šalys yra įvertintos pagal dviejų tipų riziką – politinę ir saugumo. Potencialiems investuotojams ir pasaulinėms kompanijoms, dalyvaujančiomis su turizmu susijusia veikla, šie rizikos vertinimai gali turėti toli siekiančių padarinių.

Rizikos valdymo analizės etapas apima nustatytos rizikos vertinimą, jos poveikį verslui ar turistams. Nedidelė ir priimtina rizika yra atskiriama nuo pagrindinių pavojų, kurie turi būti valdomi. Standartinis būdas atlikti tokius vertinimus yra nustatyti rizikos tikimybę, dažnumą arba įvykio tikimybę, pasekmes bei poveikį. Yra daug būdų, kaip suklasifikuoti riziką analizės tikslams. Bet koks sprendimas yra susijęs su rizika, ar tai būtų žalos aplinkai rizika, finansiškai nepalankių investicijų rizika, rizika, kad konkurentas priims geresnį sprendimą, ir t. t. Imantis rizikos, verslas gali patirti finansinių nuostolių ar kitų nepatogumų. Rizikos laipsnį galima apskaičiuoti paprasta formule:

$$\text{Rizika} = \text{Tikimybė}^* \text{pasekmės} \quad (1)$$

Taigi rizika yra tikimybės, kad rizikos elementas atsitiks, ir pasekmių, kurių kils, jei toks rizikos elementas atsitiks, funkcija. Pasekmės gali būti įvertintos pinigais, bet paprastai jos yra išreiškiamos indeksu. Tarkim, turizmo paslaugų įmonės vadovybė ar turistai turi pasirinkti vieną iš penkių skirtingų

strategijų, nuo A iki E. Kiekviena turi savo nustatytą rizikos elementą. Kiekvienam rizikos elementui buvo įvertinti tokie veiksniai:

- tikimybė, kad rizikos elementas atsitiks;
- pasekmė, jeigu toks rizikos elementas atsitiktų.

9 lentelėje pateiktas nuotolių, susijusių su rizikos elemento realizavimu vertinimo lentelė.

9 lentelė Žalos arba poveikio, susijusio su rizika vertinimas

Lygis	Įvertinimas	Detalus aprašymas
1	Nereikšmingas	Jokių sužalojimų, mažas finansinis nuostolis
2	Smulkus	Pirmoji pagalba, nedelsiant skelbimai vietinėje spaudoje, vidutiniai finansiniai nuostoliai
3	Vidutinis	Reikalingas medicininis gydymas, informacija pateikiama vietinėje spaudoje ir į išorę, dideli finansiniai nuostoliai
4	Stambus	Kapitaliniai sužalojimai, gamybinių pajėgumų praradimai, spauda už objekto vietos ribų, stambūs finansiniai nuostoliai
5	Katastrofiškas	Mirtis, toksinės medžiagos su kenksmingu efektu, didžiuliai finansiniai nuostoliai

Šaltinis: Australian/New Zealand Standard for Risk Management AS/NZS 4360: 1999.

Žalos susidarymo tikimybės įvertinimas, pateiktas 10 lentelėje.

10 lentelė Žalos susidarymo tikimybė

Lygis	Įvertinimas	Detalus aprašymas
1	Beveik garantuota	Tikimasi, kad pasireikš daugeliu atvejų
2	Tikėtina	Tikriausiai pasireiškia daugeliu atvejų
3	Galima	Gali pasireikšti tam tikrą laiką
4	Mažai tikėtina	Gali pasireikšti tam tikru metu
5	Retas	Gali pasireikšti tik esant išimtinėms aplinkybėms

Šaltinis: Australian/New Zealand Standard for Risk Management AS/NZS 4360: 1999.

Atlikus įvertinimus, gali būti sudaroma rizikos matrica. Jos pavyzdys pateikiamas 2.7 lentelėje. Raidėmis žymimos tam tikro rizikos reikšmės – E:

Ekstremali rizika, reikia imtis skubių veiksmų; H: Didelė rizika, reikalingas aukščiausiosios grandies vadovų dėmesys; M: Vidutinė rizika, valdymo atsakomybė turi būti nurodyta; L: Maža rizika, valdymas rutininių procedūrų.

11 lentelė Rizikos analizės matrica

Tikimybė	Balai	Balai	Pasekmės				
			Nereikšminga žala	Smulki žala	Vidutinė žala	Stambi žala	Katastrofiška žala
			1	2	3	4	5
Beveik garantuota, tikimybė >80%	1	1	2	3	4	5	
Tikėtina, tikimybė nuo 60% iki 79%	2	2	4	6	8	10	
Galima, tikimybė nuo 40 iki 59%	3	3	6	9	12	15	
Mažai tikėtina, tikimybė nuo 39 iki 10%	4	4	8	12	16	20	
Reta, tikimybė <10%	5	5	10	15	20	25	

Šaltinis: Australian/New Zealand Standard for Risk Management AS/NZS 4360: 1999.

Galimas rizikos reikšmės žymėjimas raidėmis. Raidėmis žymimos tam tikro rizikos reikšmės – E: Ekstremali rizika, reikia imtis skubių veiksmų; H: Didelė rizika, reikalingas aukščiausiosios grandies vadovų dėmesys; M: Vidutinė rizika, valdymo atsakomybė turi būti nurodyta; L: Maža rizika, valdymas rutininių procedūrų (žr. 12 lentelę).

12 lentelė Rizikos analizės matrica raidine forma

Tikimybė	Pasekmės				
	Nereikšminga žala	Smulki žala	Vidutinė žala	Stambi žala	Katastrofiška žala
Beveik garantuota, tikimybė >80%	H	H	E	E	E
Tikėtina, tikimybė nuo 60% iki 79%	M	H	H	E	E

Galima, tikimybė nuo 40 iki 59%ė	L	M	H	E	E
Mažai tikėtina, tikimybė nuo 39 iki 10%	L	L	M	H	E
Reta, tikimybė <10%	L	L	M	H	H

Šaltinis: Australian/New Zealand Standard for Risk Management AS/NZS 4360: 1999.

Rizikos įvertinimo metu, atsižvelgiant į anksčiau apibrėžtus rizikos kriterijus, nustatomas rizikos lygis, t. y. kas gali būti priimtina, ir kas turi būti vertinama. Kiekvienai turizmo paskirties vietai ir kiekvienai nacionalinei vyriausybei, sprendimai apie rizikos priimtinumą arba ne, pateikiami socialinių, ekonominių ir politinių prioritetų fone. Kai kuriais atvejais, turizmo paskirties vieta gali būti susijusi su rizika, bet negali turėti išteklių, kad galėtų išvengti rizikos. Tais atvejais, jei šalis yra tam tikrų organizacijų narė, ji gali kreiptis pagalbos į tarptautines organizacijas. Tai galėtų būti ir Pasaulio turizmo organizacija (toliau UNWTO) arba asociacijos, kaip pavyzdžiui, Azijos Ramiojo vandenyno Kelionės asociacija (toliau PATA), nes pavyzdžiui, UNWTO organizuoja turistų saugumo ir saugos seminarus ir konferencijas Afrikoje, Varšuvoje, Rusijoje, Centrinėje Amerikoje ir Vidurio Rytuose. PATA suteikė paramą Azijos ir Ramiojo vandenyno šalims „Taskforce“ programoje.

Rizikos apdorojimas yra susijęs su tikėtinu operatoriaus ir turizmo vietos pasirinkimo galimybėmis. Tinkamiausias būdas įsivaizduoti šį procesą yra per rizikos vertinimo matricą. Priklausomai nuo galimos rizikos ir jos sunkumo, poveikio dažnio turizmo paslaugų teikėjų ir paskirties šalių strategijos kovoje su rizika dažniausiai skirstomos į keturias kategorijas (žr. 12 pav).

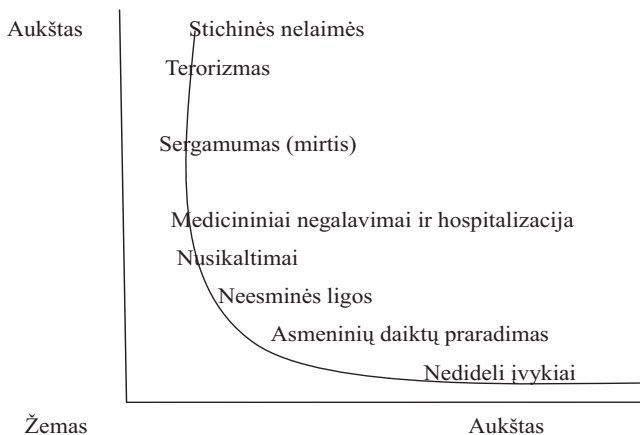
Jeigu problemų (rizikos) dažnis yra mažas ir intensyvumas taip pat mažas, daugelis organizacijų ir paskirties šalių išlaiko ar priima tam tikrą rizikos lygį. Šis draudimas yra verslo dalis. Kitas kraštutinis, kai yra rizikos potencialiai aukštas dažnis ir intensyvumas, labiausiai atsakingas sprendimas, kad būtų išvengta rizikos, yra paslaugos panaikinimas arba pasitraukimas iš rinkos.

Aukštas	↑	Sumažinti	Išvengti
		Rizika	Rizika
Pasikartojantis		Sulaikyti	Perkelti
Žemas		Rizika	Rizika
		← Žemas	→ Aukštas

12 pav. Rizikos įvertinimo matrica

Šaltinis: Wilks, J. (2003). Tourism risk management for the Asia Pacific region : an authoritative guide for the managing crises and disasters <http://www.crctourism.com.au/wms/upload/images/disc%20of%20images%20and%20pdfs/for%20bookshop/documents/TourismRiskMmentFINALa.pdf>

Kur rizikos dydis arba padariniai yra dideli (pvz.: klientas sužeistas arba nužudytas, turto praradimas, audros ar ciklonai), tačiau tokie įvykiai nevyksta labai dažnai, turizmo operatoriai, tradiciškai remiasi draudimu, perleisdami savo riziką trečiajai šaliai. 2.11 paveiksle parodomi pagal rizikos stiprumą ir dažnumą kai kurie galimi rizikos atvejai, su kuriais susiduria paskirties šalis.

13 pav. Turistų sveikatos ir saugos tęstinumas: įvykių stiprumas ir dažnumas

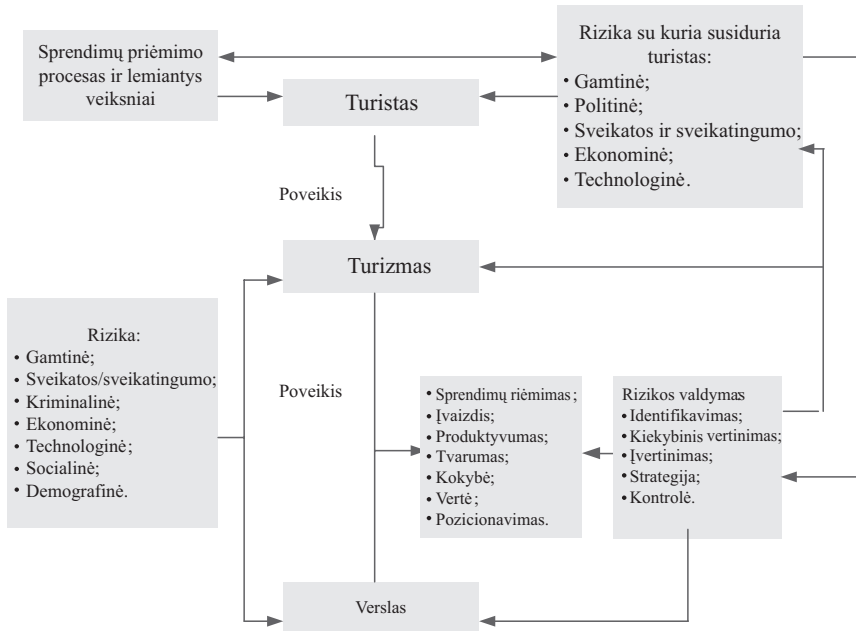
Šaltinis: Walker and Page, 2003

Mokslininkai pažymi, kad daugumoje atveju krizės dažnai nepasireiškia. Australijos / Naujosios Zelandijos standarte pažymėta, kad rizikos vengimas gali sukelti:

- sprendimus, siekiant išvengti ar ignoruoti riziką, neatsižvelgiant į turimą informaciją ir išlaidas, patirtas dėl rizikos;
- paliekant kritinius sprendimus kitoms šalims.

2.1.2 Turizmo rizikos vertinimo modeliai

Išanalizavus įvairius procesus, strategijas ir modelius, galima daryti išvadą, kad yra keletas modelių, kuriuos galima pritaikyti turizmo pramonei (žr.14 pav.).

14 pav. Rizika ir rizikos valdymas turizmo pramonėje

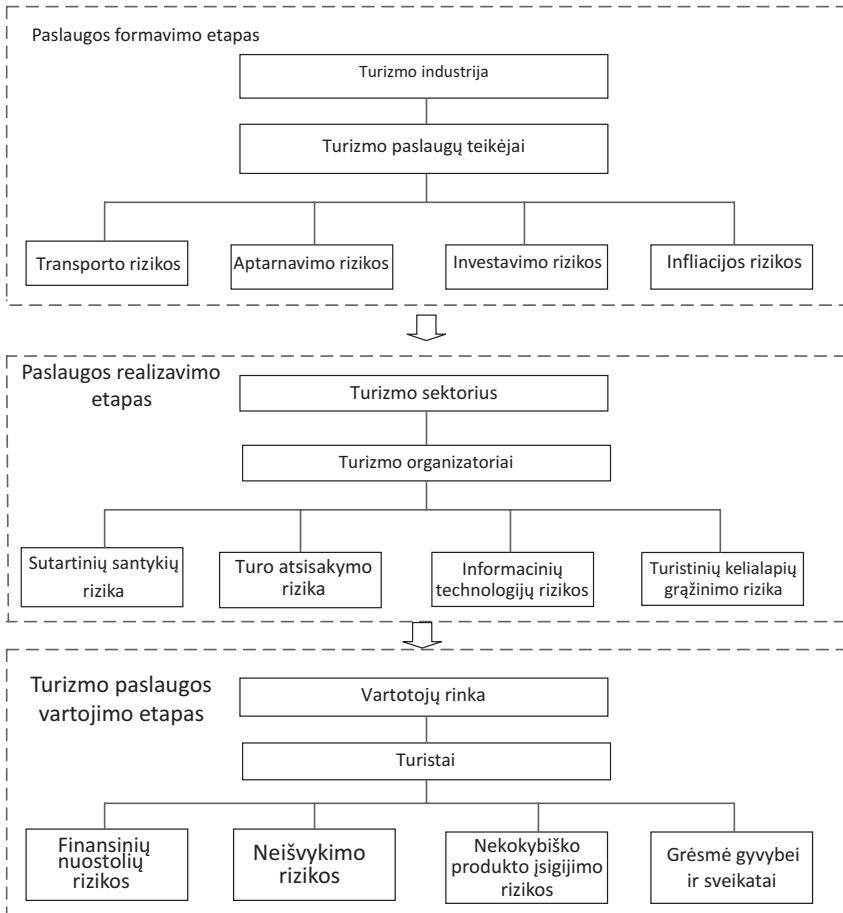
Šaltinis: Shaw, G. K., (2010)

Atlikti tyrimai rodo, kad rizika daro poveikį ne tik verslo įmonėms, susijusioms su turizmo pramone, bet pramonei apskritai. Poveikis gali būti teigia-

mas arba neigiamas, todėl jį reikia naudingai išnaudoti, pasirinkti geriausią strategiją veiksmingai panaudojant rizikos įvertinimą.

Akivaizdu, kad turizmas kaip socialinis ekonominis reiškinys, susijęs su žmonių ir finansinių resursų judėjimu, labiausiai gali būti veikiamas įvairių rizikų. Įvairių rizikų poveikis yra skirtingas, todėl sunku yra įvertinti rizikų pasekmes turizmo pramonei. Pavyzdžiui, finansinės krizės sąlygas identifikuoti lengva, o numatyti pasekmes ir tikslų įvykių turinį labai sudėtinga. Turizmo pramonei būdinga rizika identifikuojama pagal specifinius požymius, vienas iš jų gali būti turizmo produktas.

Daugelio mokslininkų tyrimų duomenimis, terminas „rizika“, yra susijęs su potencialiai galimų nuostolių įvairiose veiklos srityse rizika (materialinių ir finansinių išteklių nuostoliai, prarastos pajamos ir nenumatytos papildomos išlaidos ir kt.) Kitaip tariant, bet kurioje ekonominėje sistemoje pagrindinė rizikos analizės priežastis yra susijusi su pavojų kiekybine arba vertine išraiška. Atsižvelgiama į tai, turizmo sektoriaus rizika apima turizmo sektoriaus subjektų ir objektų visas galimas grėsmes. Šios grėsmės apima infrastruktūros objektus, verslo ir turizmo pramonę ir pačius turistus. Jos gali labai reguliuoti turistų aktyvumo lygis. Kiekybiniu požiūriu turizmo rizika yra apibrėžiama kaip galimas materialinių ir finansinių nuostolių dydis, susidaręs turizmo įmonėse ir jų santykiuose su turistais. Tokį apibūdinimą pateikia dauguma mokslininkų. Rizikos identifikavimas pagal turizmo paslaugos organizavimo etapus pateiktas 15 pav.

15 pav. Rizikos identifikavimas pagal turizmo paslaugos organizavimo etapus

Atlikta turizmo rizikos vertinimo modelių analizė rodo, kad klasifikuojant turizmo riziką tikslinga naudoti procesinį metodą, kuris yra susijęs su turizmo produkto identifikavimo etapais. Būtų logiška susieti rizikos identifikavimą su turizmo paslaugų teikimo etapais (žr. 2.13 pav.). Kiekviename etape vyrauja tam tikros rizikos grupės. Taip, pavyzdžiui, paslaugos formavimo etape dominuoja turizmo industrijos infrastruktūros rizika, kuri yra susijusi

su įvairių subjektų – turizmo paslaugų teikėjų veiklos sutrikimais. Tokios rizikos ypatybė yra jos neapibrėžtumo procesas turizmo sektoriuje, t. y. jos gali atsirasti ir plėtotis nepriklausomai nuo turizmo objekto ir vartotojo. Pavyzdžiui, transporto rizika yra turizmo rizikos elementas tik tuo atveju, jei transporto įmonė yra turizmo industrijos vienetas. Turizmo paslaugos formavimo ir realizavimo etape didelį vaidmenį vaidina organizacinė rizika, t. y. rizika susijusi su sutartinių santykių nevykdymu.

2.2 Turizmo sektoriaus rizikos ekonominio vertinimo metodologiniai principai

Kadangi yra atliktos kelios studijos, kurių rezultatai parodė (PATA, 2003, Wilks J. et al, 2003, Reichel A. et al, 2007, Hotia S. et al, 2007, Sun Y. et al, 2008, Navickas V., Malakauskaite A., 2009, Šakienė H., Zovyte K., 2009, Shaw, G. K., 2010, Labanauskaitė D., 2011, Žilinskas V., 2011, Oroian M., 2011, Fotiou S. 2012), kad turizmo riziką ir kylančias grėsmes galima nagrinėti keliais pjūviais: turistų požiūriu, turizmo paskirties vietos požiūriu (atvykstamasis turizmas), reguliavimo institucijų požiūriu. Priklausomai nuo pasirinkto pjūvio, rizikos yra nagrinėjamos skirtingai. Taip pat ir rizikos vertinimo metodikos sukūrimas gali būti atliekamas iš kelių pozicijų: vartotojo, turizmo organizatorių ir reguliavimo institucijų. Pozicijų skirtumai susidaro dėl to, kad atostogaujantį domina tik grėsmės, veikiančios jo poilsio zonoje, esant tam tikram sezonui, fiksuotais terminais ir esant ribotai galimybei pasirinkti paslaugas. Turizmo organizatoriai turi atsižvelgti į įvairių turizmo programų, susijusių su didelių žmonių grupių įvairiapusiais interesais, rizikas. Jeigu vartotojo (turisto) turizmo rizikos vertinimas yra ribojamas sistemoje „turistas-turizmo kompleksas“ tarpusavio sąveika, tai turizmo organizatoriui būtina įvertinti turizmo ir ūkinės veiklos socialines-ekonominės grėsmes, tarp jų ir tas, į kurias turistai nekreipia dėmesio. Pavyzdžiui, sąveika „gamtinė rizika – techninių sistemų rizika“ arba „investicinė rizika-inflacinė rizika“ yra turo operatoriaus, investuotojo, bet ne paties turistų vertinimo dalykas. Turistas vertina rizikos buvimą ir intensyvumą esant tiesioginiams kontaktams su turizmo sektoriais, turizmo įmone – socialinio-ekonominio pobūdžio grėsmių erdvės-laiko lokalizaciją.

Turizmo rizikos suvokimo vertinimas, nesvarbu kokių pjūvių, reikalauja detalaus ištyrimo. Todėl ankstesniuose skyriuose buvo atliktas detalus įvairių

turizmo vertinimo metodikų ištyrimas, apibendrintos, svarbiausios iš jų, išryškinti rizikos identifikavimo procesai, išanalizuotos rizikos vertinimo formos, rizikos matricų pavyzdžiai.

Mokslininkai (Kardelis K, Luobikienė L., Rudzkiene V., Tidikas R., Vernclovienė J.) nurodo, kad mokslinio tyrimo elementai yra: objektas, uždaviniai, priemonės, procedūros, produktas. Turizmo rizikos vertinimą nagrinėjant šiuo požiūriu, galima teigti, kad tyrimo uždavinys yra turizmo sistemų pažeidžiamumo laipsnio dėl neigiamų rizikos veiksnių veikimo nustatymas, taip pat priešpriešos galimybės galimoms vidinėms ir išorinėms rizikoms. Vertinimo objektas turėtų būti rizikos ir jų sąveika turizmo sektoriuje, priemonės ir procedūros – gauti ir apibendrinti rizikos vertinimo būdai, produktas – pats vertinimas procesas, pateiktas kaip metodikos realizavimas įvairiais turizmo programų pjūviais.

Didelis dėmesys rizikos vertinimo metodikoje skiriamas subjektui. Kiekvienas vertinimas parodo subjekto santykius su pasirinktu objektu. Vertinimo rezultatas ir turinys priklauso, nuo kokios pasirinktos subjekto pozicijos yra atliekamas vertinimas. Tokiu būdu, vertinimas vieno ar kito rodiklio gali būti skirtingai aiškinamas, nors rodiklio reikšmė identifikavimo metu visada yra vienareikšmė. Kaip pavyzdį galima paminėti užsakomojo reiso sulaikymą 3 valandom. Šiuo atveju jokios kitokios reikšmės negali būti. Tačiau skirtingi subjektai šį įvykį suvokia kitaip: turo operatoriams – tai einamoji problema, kuri nesudaro didelės grėsmės turizmo produkto plėtrai ir realizavimui. O turistui toks vėlavimas gali tapti finansinės ir moralinės rizikos šaltiniu, jei užsakomasis reisas yra suderintas laiko atžvilgiu su kita veikla (persėdimas į kitą reisą, susitikimas su giminėmis, tranzitinių objektų lankymas ir kt.).

Todėl, galima teigti, kad kiekvienas turizmo rizikos ekonominis vertinimas būdingas tik duotam subjektui, ir šiuo atveju subjektyvumo išvengti neįmanoma. Kita vertus, ryšiai sistemoje „subjektas-objektas“, kurie susiję su grėsmėm turistams, infrastruktūriniais objektams ir turizmo įmonėms yra objektyvūs ir dėsningi. Ir, jeigu vertinimas, yra gautas tokių ryšių pagrindu, tai jis yra objektyvus. Tačiau, rizikos vertinimas turi subjektyvų-objektyvų pobūdį: susijęs su konkrečiu turistu, turizmo įmone ar visumoje su turizmo sektoriumi, jis yra subjektyvus. Turizmo rizika lemia įvairius subjektus ir vertinimas gali priklausyti nuo to, kas iš esmės yra subjektas, nes ryšiai tarp objekto ir subjekto visą laiką bus skirtingi. Tačiau esamų dėsningumų ir ryšių

atskleidimas atliekamam vertinime daro jį nepriklausomą nuo tyrėjo. Todėl, kaip subjektas, atliekant turizmo rizikos ekonominį vertinimą gali būti arba turizmo sistema, ar jos atskiros dalys ar elementai. Tačiau, tyrimo dalykas vertinant turizmo riziką yra ne objektai ar subjektai, o jų ryšiai. Praktiniu požiūriu, tokia padėtis nėra principinė, nes vertinimo procedūra nukreipta į galutinį rezultatą – bendros rizikos identifikavimą. Metodologiniu požiūriu tai yra svarbu, nes vertinimas yra santykių tarp žmogaus ir jo supančios aplinkos atspindys. Jeigu žmogus yra ne už vertinamos sistemos, o lyg tampa tos sistemos dalimi, tai galutiniame rezultate gaunamas nevisiškas vertinimas. Tai yra todėl, nes tokiu atveju atsižvelgiama tik į duoto subjekto interesus, o objektyvūs dėsningumai lieka antrame plane.

Atliekant turizmo rizikos suvokimo vertinimą turi būti ypač atsižvelgiama į ryšius tarp objektų ir subjektų. Tai paaiškinti galima tuo, kad turizmas yra tarpšakinė sistema, kurią sudaro gamtinė, kultūrinė, techninė ir ekonominė sistema. Turizmo sektorius yra suprantamas kaip sudėtinga sistema, susidedanti iš keturių posistemų: turistai, turistinių išteklių infrastruktūra, techninės sistemos ir turizmo įmonės. Kiekviena posistemė turi jai būdingas funkcijas, savybes. Turistų rizika susijusi su politinėmis, socialinėmis, ekonominėmis bei asmeninėmis rizikomis, susijusiomis su amžiumi, sveikatos būkle, medicininėmis ir kitomis grėsmėmis, kurios iškyla rengiantis kelionei, keliaujant ir pasibaigus kelionei. Šių rizikų pagrindinės savybės – poveikio lygis ir pobūdis individualiam turistui, taip pat galimos pasekmės turistui sveikatai ir ekonominiam gerbūviui. Šios rizikos gali būti ekonominio arba kito pobūdžio (psichologinio, emocinio, estetinio) ir gali kilti dėl objektyvių ar subjektyvių veiksnių.

Turistinių išteklių infrastruktūros rizika – objektyvios rizikos dėl gamtinių kompleksų, istorinių-kultūrinių vertybių sunaikinimo. Šių rizikų specifiniai parametrai yra tokių objektų pažeidžiamumo lygis veikiant nepalankiems gamtiniams ir socialiniams veiksniams, funkcionavimo nestabilumo laipsnis.

Techninės sistemos (turizmo infrastruktūra) sukurtos siekiant suteikti turistui ir turizmo įmonių personalui kasdieninius patogumus, ir patenkinti žmonių specifinius sveikatinimo, pasilinksminimo, aktyvaus poilsio poreikius. Todėl tokių sistemų rizikos yra susijusios su visos gyvybės palaikymo sistemos komforto ir saugumo pažeidimu, taip pat su inžinerinių, statybinių transporto, sveikatingumo ir kitų sistemų veiklos sutrikimu. Rizikos valdy-

mo požiūriu pagrindinės infrastruktūros objektų savybės – tai eksploataavimo metu techninių sistemų saugumo lygis.

Turizmo įmonių rizikos klasifikuojamos pagal teikiančių turizmo paslaugas įmonių grupes. Šiuo atveju galima išskirti dvi įmonių grupes: tipines, t. y. maksimaliai įtrauktas į turizmo industriją, ir susijusias, t. y. gaminančias lydinčias prekes ir teikiančias lydinčias paslaugas.

Turizmo įmonė išleidžia specifinę produkciją (prekes ar paslaugas), todėl rizikos valdymo požiūriu pagrindinis vaidmuo tenka turizmo produkto rizikai.

Jeigu vertinamam subjektui iš anksto žinomas turizmo sistemų aprašymas, taip pat galimų turizmo rizikų pasireiškimo ypatybės, tai vertinimas gali būti gerokai supaprastintas. Tokiu atveju reikalavimai, keliami turizmo sektoriui, gali būti išreiškiami rizikos normų forma. Tada visa vertinimo procedūra susiveda į rizikos rodiklių palyginimą su normatyviniais.

Tačiau vertinimo procedūros tampa sudėtingesnės, jeigu situacija yra nežinoma. Tada pagrindiniu uždaviniu tampa rizikos poveikio turizmo sistemos plėtrai prižasčių, pobūdžio ir skalės nustatymas. Skaitinių reikšmių suteikimas tampa atskiru kompleksinio vertinimo uždaviniu.

Turizmo rizikos suvokimo ekonominis vertinimas atliekamas 2 etapais: tyrimo metodikos parengimas ir jos patikrinimas praktikoje. Bet kuriam etapui yra būdingas nuoseklumas (žr. 13 lentelę).

13 lentelė Turizmo rizikos ekonominio vertinimo etapų elementai

Elementai	Pirmas etapas	Antras etapas
Uždavinys	Turizmosektoriaus rizikos vertinimo metodų parengimas	Turizmo sektoriaus rizikos vertinimas
Objektas	Žinios apie rizikos vertinimo teoriją ir metodologiją	Turizmo rizikos konkrečios rūšys
Priemonės ir procedūros	Rizikos vertinimo metodikos parengimo būdai ir priemonės	Turizmo rizikos rodiklių pateikimas
Produktas	Rizikos vertinimo metodika ir jos naudojimo metodiniai nurodymai	Vertinimo lentelės, diagramos, komentarai

Rizikos vertinimas atliekamas kokybinių ir kiekybinių rodiklių sistemomis. Rodiklių atranka yra susijusi su turizmo sistemų rizikoms keliamais reikalavimais. Šių reikalavimų pagrindu sudaromas rodiklių sąrašas.

Metodiniame plane reikia stengtis išskirti optimalų rodiklių skaičių. Reikia pažymėti, kad inžinerinių-techninių ir kultūrinių-istorinių objektų nuostolio kiekybinis vertinimas yra nesudėtingas, tačiau nuostolio vertinimas socialinėje sferoje, kaip pavyzdžiui, žmogaus mirtis, sukelia tam tikrų sunkumų. Rizikos rodiklių nustatymas turi prasmę tik tada, kai yra pateikiama vertinimo skalė, kuria galima atlikti atitinkamą vertinimą. Rizikos vertinimo skalės sudarymo esmė yra perėjimo nuo rizikos matavimų prie rizikos vertinimo dėsninųjų suradimo. Matavimo ir vertinimo procesai atspindi to paties reiškinio dviejų pusių vienybę: matavimai – kiekybinę pusę, o vertinimai – kokybinę.

Pagrindiniai veiksmai, atliekami vertinant turizmo sektoriaus riziką. Tai gi principinė tyrimo schema turėtų apimti šiuos tyrimo aspektus:

1. Tyrimo tikslų ir uždavinių formulavimas;
2. Ryšių tarp turizmo rizikos ir vertinimo subjekto atskleidimas;
3. Rizikos vertinimo modelio sukūrimas;
4. Rizikos rodiklių sistemos formavimas ir reitingavimas;
5. Rizikos rodiklių sistemos sukūrimas ir etapų skaičiaus, intervalų, svorio koeficientų pasirinkimas;
6. Turizmo sektoriaus rizikos vertinimo skalių sudarymas;
7. Rizikos vertinimo metodinių rekomendacijų ir tyrimo programos sudarymas;
8. Empirinės informacijos rinkimas ir sisteminimas statistinėmis ir ekspertinėmis priemonėmis;
9. Rizikos vertinimo duomenų gavimas;
10. Tyrimo rezultatų pateikimas ir rekomendacijų rizikos valdymui formavimas.

Tačiau, prieš atliekant šį tyrimą, būtina detaliai aprašyti tyrimo metodologiją bei parengti konkretų tyrimo instrumentarijų. Turizmo sektoriaus rizikos vertinimas susideda iš įvairių rodiklių, kurie apibūdina vienos ar kitos grėsmės įtaką. Todėl, vertinimą tikslinga daryti matrica. Matricos eilutės apibūdina turizmo rizikos elementus, o stulpeliai – turizmo veiklos rūšis. Eilučių ir stulpelių sankirtoje atsispindės atitinkamo rizikos elemento įtaka vienai ar kitai turizmo rūšiai.

Sudarant tipinę rizikos vertinimo matricą tyrimo metodikoje, būtina nustatyti turizmo pagrindines rūšis, įvertinant įvairių nepalankių veiksnių poveikį, atrenkant būdingus rizikos elementus, kurie yra būtini turizmo sektoriaus rizikų vertinimui.

Atlikta turizmo klasifikavimo analizė parodė, kad galima išskirti keturias pagrindines atvykstamojo turizmo veiklos rūšis:

- gydomasis;
- vasaros / sveikatingumo ir žiemos / sveikatingumo;
- ekstremalaus sporto;
- pažintinis.

Reikia pažymėti, kad kiekvienas turizmo veiklos detalizavimas apunkina rizikos vertinimą. Kiekvienos naujos grupės įvedimas reikalauja papildomai apskaičiuoti rodiklius. Jei detalizuojamos rizikos sudedamosios dalys, tai matricos rengimo eigoje būtina ne tik pilnai atrinkti sudedamąsias dalis, bet ir suskirstyti jas pagal veikimo įvairovę. Pavyzdžiui, gamtiniai pavojai, jie tiesiogiai veikia sveikatinimo turizmą, didina turizmo infrastruktūros pažeidžiamumą, ir iš esmės koreguoja vartotojų teikiamą pirmenybę. Kita vertus, sporto turizme gamtiniai pavojai veikia kaip stimuliuojantys veiksniai.

Pagal atliktą rizikų analizę, galima bendru pavidalu apibūdinti turizmo sektoriaus riziką, kurią sudaro tokios sudedamosios dalys:

- gamtinės;
- organizacinės -ekonominės;
- socialinės-ekonominės;
- techninės-ekonominės.

Vertinamų rizikos veiksnių grupavimas pagal poveikio įvairovę yra susijęs su teritorinio pasiskirstymo laipsniu. Pavyzdžiui, gamtiniai pavojai visai lemia turizmo veiklos plėtrą, o investicinė rizika – lokaliai, t. y. infrastruktūros objektuose projekto rengimo ir realizavimo turizmo rekreacinėse zonose metu.

Tipinės rizikos matricos rengimo seka susideda iš trijų etapų:

- rizikos sudedamųjų dalių ir pagrindinių turizmo veiklos rūšių ataskaitos parengimas;
- ataskaitos detalizavimas, apibendrinant rizikos poveikio pobūdį ir jėgą;
- vertinimo matricos sudarymas.

Rizikos dedamųjų dalių detalizavimas matricoje pateikiamas lentelėje. Reikia pažymėti, kad, priklausomai nuo tikslinės paskirties ir vertinimo masto, turizmo rizikos specifinių ir papildomų dedamųjų rinkinys gali keistis. Kuo tiriamas objektas yra stambesnis, tuo labiau agreguota turi būti atranka, nes šiuo atveju būtina apimti pačias svarbiausias grėsmes turizmo industrijai

ir patiems turistams. Priklausomai nuo pasirinkto vertinimo pjūvio, detalus rizikos vertinimas turi būti ir pilnesnis, ir labiau atspindėti specifiką.

14 lentelė Rizikos dedamųjų dalių detalizavimas pagal turizmo veiklos rūšis

Rizikos dedamosios dalys	Atvykstamojo turizmo rūšys ir rodikliai
<i>Gamtinės</i>	<i>Gydomasis</i>
Gamtinės grėsmės	Apsirūpinimas medicinine įranga
Žmogaus veiklos sukeltos grėsmės	Teritorijos gerbūvio laipsnis
Ekologinės avarijos ir katastrofos	Sveikatinimo procedūrų kiekis ir cikliškumas
	Aprūpinimas mineraliniais vandenimis ir gydomaisiais purvais
<i>Organizacinės ir ekonominės</i>	<i>Sveikatingumo</i>
Transporto avarijos ir vėlavimai	Stacionarių poilsio bazių komfortas
Turistų aptarnavimo nesėkmės (apgyvendinimo, maitinimo ir pan.)	Turizmo infrastruktūros inžinerinių-techninių elementų patikimumas
Turizmo įmonių ūkinių ryšių pažeidimai	Turizmo programų patrauklumo lygis
Turizmo įmonių vidinės grėsmės	Gamtinių ir kultūrinių-istorinių kompleksų įvairovė
Turistų materialiniai nuostoliai	Pasiekiamumas transportu ir vizos gavimo galimybės
Socialinės-ekonominės	Ekstremalaus sporto
Socialinis nestabilumas paskirties vietoje	Gamtinių kompleksų unikalumas
Politiniai-ideologiniai apribojimai	Fizinės veiklos intensyvumas
Terorizmo ir karinių konfliktų grėsmės	Gamtinės kliūtys
Ekonominės krizės	Turizmo maršruto organizuotumas
	Medicinių-sanitarinių formalumų pobūdis
Techninės-ekonominės	Pažintinis
Inžinerinių sistemų avarijos	Gamtinių ir kultūros paminklų koncentracija
Sanitarinės, gydomosios, sportinės įrangos gedimas	Turizmo programų prisotinimas ekskursijomis

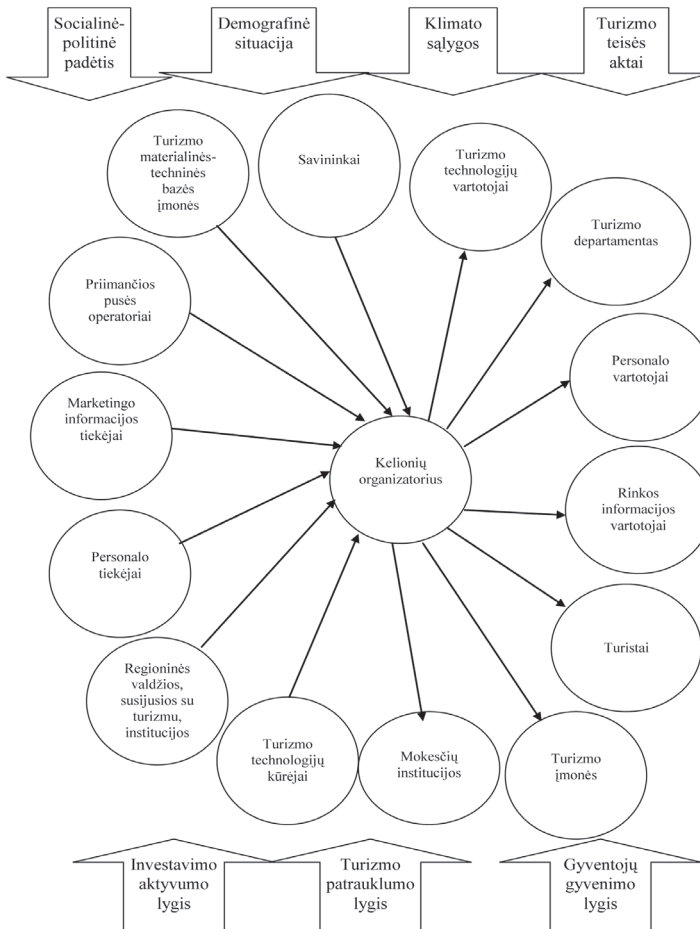
Turistų ir personalo gyvybės palaikymo sistemos gedimai	Transporto priemonių, apgyvendinimo ir maitinimo komfortabilumas
Tiekimo sistemų perkrovimas	Komunikacijos tinklų ir inžinerinių statinių aprūpinimas
Duomenų bazių problemos	Pasinių-vizinių formalumų pobūdis

Turizmo rizikos vertinimas matrica keičia vertinimo etapų nuoseklumą. Bendrų vertinimo principų sudarymas yra būtinas ne tik dėl rizikos tyrimo metodologijos formavimo ir tobulinimo, bet ir dėl konkrečių turizmo sistemų rizikos vertinimo metodikų sudarymo. Priklausomai nuo tyrimo tikslų, empirinės bazės, instrumentarijaus ir kitų objektyvių bei subjektyvių veiksnių, kurie lemia turizmo rizikos vertinimo rezultatus ir mechanizmą, tokių metodikų turinys gali skirtis.

Techninio vertinimo bendrų principų kartu su atskirų ir integralinių rodiklių sistemos parengimas būtinas ne tik rizikų tyrimų metodologijos tobulinimui, bet ir atskirų turizmo konkrečių vertinimo metodikų parengimui. Tokių metodikų turinys gali skirtis priklausomai nuo tyrimo tikslų, empirinės bazės, instrumentarijaus ir daugelio kitų subjektyvių ir objektyvių veiksnių, veikiančių turizmo rinkos vertinimo rezultatus.

Turizmo paslaugas teikia daugybė nepriklausomų, skirtinga veikla užsiimančių įmonių (turo operatoriai, turizmo agentūros, restoranai, viešbučiai, turizmo informaciniai centrai ir pan.), siekiančių savo tikslų. Monografijoje bus nagrinėjami turo operatoriai arba kitaip – kelionių organizatoriai. Kelionių organizatoriai yra apibrėžiami Pasaulio turizmo organizacijos. Turo operatoriai (kelionių organizatoriai) t. y. veikla, apimanti dvi ar daugiau kelionių paslaugų (pvz., transporto, apgyvendinimo, maitinimo, pramogų, ekskursijų) ir parduodanti jas tarpininkaujant kelionių agentūroms arba tiesiogiai kaip vieną produktą galutiniams vartotojams (vadinama paslaugų paketu) pasaulinėmis kainomis (Tourism Satellite Account, 2001). Šią veiklą galima nagrinėti dviem požiūriais: turizmo produkto gamintojų ir turizmo produkto pardavėjų. Pirmu atveju, turizmo produkto gamintojų požiūriu, kelionių organizatorių veikla supanašėja su gamybinėmis įmonėmis: yra išteklių ir rezervai, tiekėjai ir vartotojai, išlaidos ir investicijos. Antru atveju, kelionių organizatorius veikia kaip turizmo paslaugų didmenininkas. Šiuo požiūriu kelionių organizatorius parduoda savo prekę ne galutiniam vartotojui, o tu-

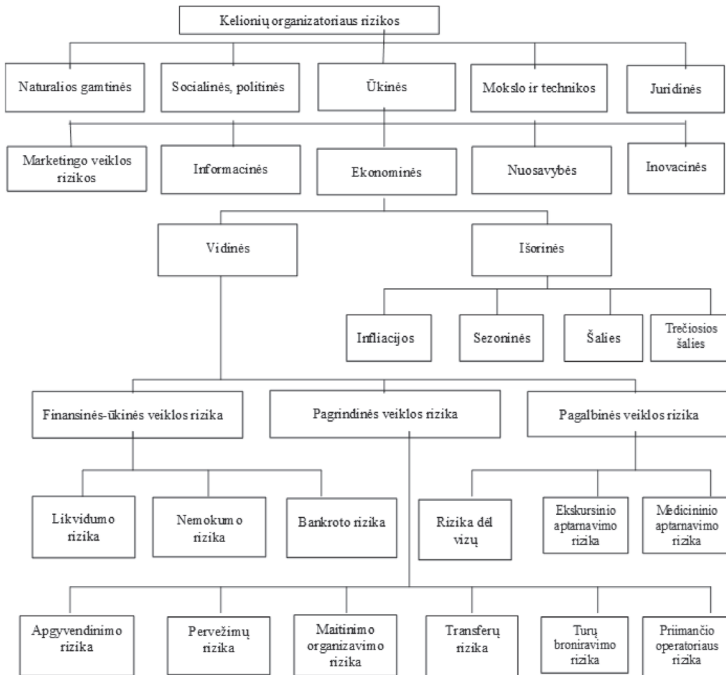
rizmo agentui. Kelionių organizatorius tampa rišamąja grandimi tarp turizmo įmonių ir turizmo paslaugų galutinių pardavėjų. Pagrindinė rizika šioje grandyje tenka kelionių organizatoriui, kuris atsako už produkto kokybę, nesėkmių išvengimą. Šioje situacijoje didėja būtinybė ieškoti sąlyčio taškų tarp įmonės rizikos politikos ir turizmo organizatorių. Kelionių organizatorius kaip specifinis ūkininkavimo subjektas yra susijęs įvairiais ryšiais.

16 pav. Kelionių organizatoriaus ekonominiai ryšiai

Prie rizikos veiksnių priskiriami tik kelionių organizatoriaus atsitiktiniai procesai. Toks požiūris grindžiamas rizikos stochastine prigimtimi, kuri neleidžia iš anksto numatyti ir prognozuoti daugelį ekonominių įvykių. Rizikos veiksniai skiriasi nevienareikšmiška išraiška, matavimų diskretiškumu ir staigiu pasibaigimu.

Rizikos veiksnių įvairovė veda prie susijusių praktiškai su visomis kelionių organizatorių veiklomis rizikų atsiradimo. Mokslinėje literatūroje daug pateikiama rizikos klasifikavimo kriterijų (Raval & Fichadia, 2007; Kerzner, 2001, 2009; Assael, 1995; Engel, Blackwell&Miniard, 1995; Mowen&Minor, 1998; Schiffman&Kanuk, 1991; Fuchs G. Reichel A. 2008; Shaw, 2010; Sonmez, Apostolopoulos ir Tarlow 1999; Aziz 1995; Bar-On 1996; Leslie 1999; Richter ir Waugh 1986; Enders, Sandler ir Parise 1992; Sonmez 1998; Gartner ir Shen 1992; Hollier 1991; Ioannides ir Apostolopoulos 1999; Mansfeld 1996, 1999; Richter 1992, 1999; Seddighi, Nuttall ir Theocharous 2000; Teye 1986; Wall 1996; Carter 1998; Cossens ir Gin 1994; Lawton ir Page 1997; Brunt, Mawby ir Hambly 2000; Dimanche ir Leptic 1999; Ellis 1995; Garcia ir Nicholls 1995; Hall, Selwood ir McKewon 1995; Moore ir Berno 1995; Pizam, Tarlow ir Bloom 1997; Pizam 1999; Биржаков, 2007; Косолапов, 2009; Овчаров, 2009; Ситникова, 2005; Navickas V., 2010; Mačerinskienė I., 2011; Pridotkienė J., 2009). Remiantis šių autorių darbais, sudaryta kelionių organizatorių rizikos klasifikacija, kuri pateikiama 17 pav.

17 pav. Kelionių organizatoriaus rizikos klasifikavimas

Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kad turizmo rizika turi vietinį pobūdį, t. y. rizika, apibrėžiama tam tikrų įvykių chronologine tvarka. Toliau gali atsirasti rizikos pasekmės, kurios gali būti įvairaus sunkumo ir kurios gali sudaryti atitinkamą tendą. Todėl būtina yra skirti rizikos turinį kaip potencialią grėsmę nuo rizikos rezultato – atsiradusios galimos žalos.

Rizikų veikimo įvairovė ir apimtis kelionių organizatoriams verčia ieškoti efektyvių reguliavimo metodų ir instrumentų. Galima išskirti dvi kryptis. Makroekonominis turizmo rizikų problemų reguliavimas yra dalis turizmo ekonomikos valstybinio reguliavimo. Svarbiausia makroekonominio reguliavimo esmė yra rinkos sąlygų pagerinimas su trečiomis šalimis. Kita kryptis yra nukreipta draudimo nuo veiklos nuostolių vidinių rezervų panaudojimui (mikro lygis).

Kelionių organizatorių rizikos vertinimas atliekamas dviem būdais:

- potencialių sandorio šalių galimų problemų ištyrimas ir klasifikavimas.
- Rizikos vertinimas atliekamas analizuojant kelionių organizatoriaus finansinį stabilumą.

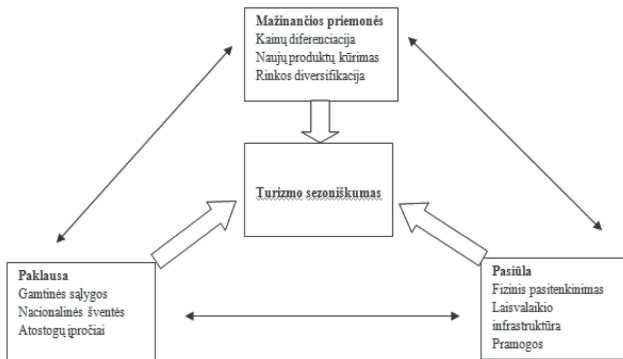
Šie abu būdai yra susiję, nes kelionių operatoriaus stabilumas yra susijęs su turizmo paslaugų teikėjų patikimumu ir verslo diagnostikos kokybe.

Trečiųjų šalių (su kuriomis kelionių organizatorius sudaro sutartį) rizikos analizė turėtų apimti sandorio šalies veiklos ekspertinį vertinimą. Tikslinga išnagrinėti sandorio šalies silpnąsias puses, galinčias lemti netikėtus ir neigiamus įvykius.

Finansinė patikimumo analizė turėtų būti atliekama tiriant įmonės balanso specifinius rodiklius.

Visi turizmo sektoriaus subjektų rizikos analizės metodai yra grindžiami vidinio stabilumo tyrimu. Stabilumas šiuo atveju suprantamas kaip įmonės vidaus ir išorės ryšių stiprumas. Nestabilumo padėtis yra suvokiama kaip netinkama reakcija į rizikos veiksnių poveikį, stiprių ryšių tarp kelionių organizatoriaus ir ekonominės aplinkos nebuvimas, nesugebėjimas atsispirti neigiamoms konkurentinės aplinkos pokyčiams.

Apibendrinta turizmo paslaugų tiekėjų rizikos vertinimo schema pateikta paveiksle žemiau.

18 pav. Turistinių paslaugų tiekėjų rizikos vertinimas

Kaip matyti iš schemos, pateiktos paveiksle, turistinių paslaugų tiekėjų rizikos yra susijusios su jų paslaugų paklausos rizikomis, kurios priklauso nuo asmeninių turizmo paslaugos vartotojų rizikų bei išorinių aplinkos veiksnių: gamtinių, politinių, ekonominių veiksnių, taip pat turinčių įtakos asmeninėms rizikoms. Taigi turizmo paslaugos vartotojo rizika priklauso ne tik nuo išorinių aplinkos veiksnių bet ir nuo turistinių paslaugų tiekėjo vidinių rizikų, taigi vertinant atvykstamojo turizmo riziką, kai kurios rizikos turizmo paslaugų tiekėjo ir vartotojo pusėje yra persidengiančios, todėl vertinant turizmo rizikas būtina atkreipti į vartotojo ir tiekėjo pusėje susidarantių rizikų ir jų veiksnių tarpusavio sąsajas.

Kitas svarbus aspektas vertinant atvykstamojo turizmo riziką, yra šios rizikos vertinimas atsižvelgiant į atvykstamojo turizmo veiklos rūšis: gydymas; vasaros / sveikatingumo ir žiemos / sveikatingumo; ekstremalaus sporto ir pažintinis, nes šios atvykstamojo turizmo verslo rizikos pasižymi skirtingomis rizikomis, tiek rizikos tikimybės, tiek galimų nuostolių susidarymo aspektu. Todėl turizmo paslaugų tiekimo sektoriuje rizikos bus vertinamos pagal turizmo veiklos rūšis.

Taigi vertinant turizmo paslaugų tiekėjų rizikas, svarbu, remiantis ekspertų nustatytomis pagrindinės rizikos rūšimis ir sugrupavus jas faktorine analize, atlikti turizmo verslo paslaugų tiekėjų apklausą ir įvertinti nustatytas tiek išorines, tiek vidines rizikas pagal jų sukiamą neigiamą poveikį bei rizikos susidarymo tikimybę atskiroms turizmo veiklos rūšims. Siekiant atlikti tokią apklausą, būtina sudaryti anketą, leidžiančią atlikti kokybinį rizikų vertinimą sudarant 5 balų vertinimo Likerto skalę: tiek atskirų rizikos rūšių tikimybei, tiek galimai žalai vertinti. Gauti rezultatai leis atlikti išorinės ir vidinės rizikos įvertinimą atskiroms turizmo rūšims bei gauti galutinį įvertinimą, nustatčius kiekvienos rizikos rūšies reikšmingumą.

Tyrinėjant turizmo rizikos valdymo procesus, galima teigti, kad turizmas, kaip valdymo objektas, turi specifinių bruožų, kurie gali būti laikomi veiksniais, turinčiais įtakos jo plėtrai, ir tam tikru mastu yra daug neapibrėžtumų. Galima išskirti tam tikrus turizmo valdymo ypatumus. Pirmasis ypatumas yra susijęs su dideliu turizmo proceso įsiskverbimu ir jo sudedamųjų dalių santykių sudėtingumu. Dauguma turizmo įmonių yra mažos. Didelės turizmo įmonės sukuriamos tik tankiai apgyvendintose vietovėse, nėra tipiškos turizmo pramonei, tačiau tai nėra fabrikas, kuriame yra vienos rūšies orga-

nizacinė valdymo struktūra. Turizmo pramonėje yra daug įmonių ir organizacijų, kurios vienaip ar kitaip turi įsitvirtinti vieningoje regioninėje valdymo sistemoje, kurioje siekiama užtikrinti ilgalaikį gyvybingumą ir konkurencingumą rinkoje. Tačiau svarbiausia regiono valdymo problema tuo pačiu metu yra svarbiausias turizmo organizacijos valdymo bruožas. Turizmas yra visur, kur tik gyvena žmogus.

Antrasis turizmo kaip valdymo objekto bruožas gali būti pateikiamas kaip neaiškių ir sunkiai išmatuojamų tikslų išraiška. Privatioms turizmo įmonėms, kurios savo veikloje orientuojasi į pelną, valdymui būdingi aiškūs ir išmatuojami tikslai: vertybių kaupimas, pinigų srautai, pelnas. Turizmo organizacijų valdymui tokių tikslų nėra nei įmonės lygmeniu, nei regiono lygmeniu. Būdama nerentabili, turizmo įmonė negali orientuotis į pelną. Jei įmonė ilgą laiką gauna pelną, ji faktiškai dalijasi jį su tą vietove, kurioje ji veikia, todėl neįmanoma objektyviai įvertinti jos veiklos ir sėkmės.

Kitas turizmo ypatumas yra didelė suinteresuotųjų klientų įtaka. Kiekviena turizmo įmonė veikia įvairių suinteresuotųjų šalių ir klientų aplinkoje. Turizmo įmonėje dirba su daugeliu suinteresuotųjų šalių, kurios turi didelę įtaką įmonei. Be to, atskirų interesų grupių viduje irgi yra atskiri interesai. Turizmo įmonės negali tikėtis, kad visi dalyviai elgsis taip pat, nes yra tam tikrų prieštaravimų tarp viešbučių savininkų, vietinių gyventojų ir lankančių turistų. Svarbiausias turizmo kaip valdymo objekto bruožas yra turizmo produkto specifiškumas, jo neatsiejamumas nuo formavimo šaltinių. Materialinės formos prekės (mėsa, drabužiai) egzistuoja nepriklausomai nuo gamintojo, turizmo paslauga (ir tai taip pat yra prekė) yra neatsiejama nuo jos kūrimo šaltinio. Pavyzdžiui, jei turistinio produkto vartotojas užsakė ekskursiją birželio mėnesį, o gegužę turizmo bendrovė nustojo egzistuoti, ši paslauga nebus teikiama vartotojui, nes nėra jos šaltinio.

Kitas turizmo kaip valdymo objekto bruožas išreiškiamas turizmo paslaugų sudėtingumu. Turizmo paslauga yra visa tai, į ką turistai atsižvelgia arba ką jis naudoja kelionės metu (keisdamas savo buvimo vietą ir kai jis yra galutiniame kelionės tikslu). Iš to išplaukia, kad turizmo paslauga susideda iš viso komplekso paslaugų, kurios yra konkretus turizmo produktas. Šios individualios turizmo paslaugos papildo viena kitą.

Galiausiai, kaip turizmo valdymo bruožą, būtina pabrėžti jo sezoniskumą, t. y. turizmo paslaugų apimtį priklausomybę nuo klimato sąlygų.

Sprendžiant turizmo valdymo problemą, į šį reiškinį būtina turi atsižvelgti turizmo įmonių vadovai, nes paklausos svyravimai gali žymiai pabloginti viso turizmo sektoriaus veiklos sąlygas.

Svarbus bet kokio verslo, įskaitant turizmo verslą, bruožas yra rizika, kuri skiriasi savo priežastimis, veiklos mastu ir kitais rodikliais. Visą riziką vienija viena aplinkybė – neigiamos pasekmės, atsiradusios po jų atsiradimo. Analizuojant turizmo verslą, reikėtų pažymėti, kad tai yra viena iš rizikingiausių paslaugų teikimo veiklų. Turizmo verslo rizika yra tikimybė, kad bus prarasta tikėtina pajamų ar galimų nuostolių, susijusi su turizmo paslaugų gamyba, pardavimu ar vartojimu.

IŠVADOS

1. Atlikus turizmo sampratos ir turizmo rizikos klasifikavimo ypatumų analizę, nustatyta, kad turizmo sampratos koncepcija yra daugialypė, yra daug skirtingų jos aspektų, todėl neįmanoma jos suformuluoti taip, kad viskas joje atsispindėtų. Turizmo samprata yra įvairių sudedamųjų mišinys: elgsenos; gamtos ir kultūros išteklių; transporto tiekėjų, apgyvendinimo ir kitų paslaugų; vyriausybės politikos ir reguliacinės sistemos, jų tarpusavio bendradarbiavimo. Nustatyta, kad nuo kriterijų pasirinkimo priklauso ir tai, kaip autoriai formuluoja turizmo sąvoką bei ką joje akcentuoja. Atlikti tyrimai leido nustatyti vyraujančią sampratos pasirinkimo tendenciją, kada tiek mokslininkai, tiek institucijos, reguliuojančios turizmą, nurodo turizmą kaip gyventojų veiklą, kuri dažniausiai turi konkretų tikslą ir siekdamas įgyvendinti tą tikslą, žmogus turi laikinai palikti savo gyvenamąją vietą. Išvykimas iš nuolatinės gyvenamosios vietos yra pirmasis klasifikavimo kriterijus, pagal kurį turizmą galima atskirti nuo žmonių judėjimo, keliaujant kasdien iš namų į darbą ir atgal.
2. Turizmo rizikos klasifikavimo analizė atskleidė įvairias rizikos sudedamųjų dalių įvairovę, kylančią dėl įvairių priežasčių ir turinčių skirtingą detalizavimo laipsnį: nuostolius dėl nepageidaujamų reiškinų, nepageidaujamų reiškinų tikimybę, rezultatų neapibrėžtumą, gebėjimus generuoti pajamas dėl rizikingų situacijų. Identifikuotos

- rizikos parodė multiplikatyvų rizikos poveikį, susijusį su įvairių turizmo grėsmių tarpusavio sąveikos nustatymu. Ištirti turizmo rizikos klasifikavimo ypatumai įgalino atskleisti Lietuvos turizmo sektoriui kilusį pavojų likti turizmo prekių ir paslaugų tarptautinėse rinkose periferija, jeigu nebus ieškoma būdų neutralizuoti tas rizikas.
3. Atvykstamojo turizmo poveikio šalies ekonomikai analizė parodė paslėptą turizmo ekonominį poveikį, sunkiai kiekybiškai apibrėžiamą ir apskaičiuojamą dėl integruojamų ne tik ekonominių, bet ir socialinių-kultūrinių bei ekologinių aspektų. Nustatyta, kad turizmas kaip ūkio sistema yra sudėtinga, ją sunku atskirti nuo kitų ekonominių veiklų poveikio. Atlikta įvairių turizmo rizikos suvokimo ekonominių vertinimo modelių analizė parodė, kad jie nelabai skiriasi vienas nuo kito, kai kurie iš jų turi trūkumų, nes negali būti pritaikomi atvykstamajam turizmui, o yra daugiau bendro pobūdžio.
 4. Išanalizavus verslo rizikos sampratą, nustatytos dvi rizikos koncepcijų kryptys: rizika kaip neapibrėžtumas ir rizika kaip įvykio tikimybė. Nustatyti pagrindiniai rizikos veiksniai: terorizmas; karas ir politinis nestabilumas; sveikatos problemos; nusikaltimai. Taip pat – pagrindiniai turizmo rizikos klasifikavimo kriterijai: vartotojų elgsena, rizikos naudojimo pobūdis, sukėlimo pobūdis, pasekmių trukmė. Atskleista, kad turizmo riziką ir kylančias grėsmes galima nagrinėti keliais pjūviais: turisto požiūriu, turizmo paskirties vietos požiūriu (atvykstamasis turizmas), reguliavimo institucijų požiūriu. Nustatyta, kad rizikos vertinimo metodikos sukūrimas gali būti atliekamas iš kelių pozicijų: vartotojo, turizmo organizatorių ir reguliavimo institucijų.
 5. Tyrimai parodė, kad yra daug pavojų, kurie kelia grėsmę turizmo verslo saugumui ir klestėjimui, todėl svarbu apsvarstyti priemones rizikos prevencijai. Tačiau galima valdyti rizikos veiksnius, t. y. naudoti įvairias priemones, leidžiančias tam tikru mastu numatyti rizikos įvykio atsiradimą ir imtis priemonių rizikai sumažinti.

LITERATŪRA

1. Ach, Selim; Brian, Pearce. (2009). How Well Does the Travel and Tourism Competitiveness Index Explain Differences in Travel Intensity Among Countries? Chapter 1.4. *The Travel and Tourism Competitiveness Report*, World Economic Forum.
2. Ahmed, B.; Enas, Z.; Mohamed S. (2009). *Impact of Global Economic Crisis on Tourism Sector in Egypt: A System Dynamics Approach*.
3. *Aiškinamasis turizmo terminų žodynas: lietuvių ir anglų kalbomis (2009)*. Valstybinis turizmo departamentas prie Lietuvos Respublikos ūkio ministerijos. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. Prieiga per internetą: http://www.tourism.lt/upload/Turizmo_zod.pdf
4. Ali Heidari, Hamid Reza Yazdani, Fatemeh Saghafi, Mohammad Reza Jalilvand, (2018) "A systematic
5. Andersen, S.; Mostue, B.A. (2011). Risk analysis and risk management approaches applied to the petroleum industry and their applicability to IO concepts. *Safety Science*.
6. Aziz, H. (1995). Understanding Attacks on Tourists in Egypt. *Tourism Management*, 16, p. 91–95.
7. Baroniūnaitė, E.; Meilienė, E. (2003). *Turizmo ekonominio poveikio analizės ypatumai*. Prieiga per internetą: <http://www.lrti.lt/veikla/bar_turizm.doc> Žiūrėta [2018 m. spalio 22]
8. Berger, A. A. (2004). *Deconstructing Travel: Cultural Perspectives on Tourism*. NY: *Altamira press*.
9. Boz, G., Menéndez-Plans, C. and Orgaz-Guerrero, N. (2015). The systematic-risk determinants of the european accommodation and food services industry in the period 2003-2011. *Cornell Hospitality Quarterly*, Vol. 56, 1, pp. 1–17.
10. Brito, A. J.; Almeida, A. T. (2008). Multi-attribute risk assessment for risk ranking of natural gas pipelines, *Reliability Engineering & System Safety* doi:10.1016/j., p. 69–82.
11. Candela, G., & Figini, P. (2012). *The economics of Tourism destinations*. Heidelberg:
12. Carl, I. Cater. (2006). Playing with risk? participant perceptions of risk and management implications in adventure tourism. *Tourism Management*, vol. 27, p. 317–325.

13. Carter, S. (1998). Tourists and Traveler's Social Construction of Africa and Asia as Risky Locations. *Tourism Management*, vol. 19, p. 349–358.
14. Chen, M.-H. (2013). Risk determinants of china's hotel industry. *Tourism Economics*, Vol. 19, 1, pp. 77–99.
15. Cheng, Ch. P. (2006). A Multilevel Exploration of Factors Influencing the Front-Line Employees' Service Quality in international Tourist Hotels. *The Journal of American Academy of Business, Cambridge*, 9 (2), p. 285–293.
16. Chung-Hung, Tsai; Cheng-Wu, Chen. (2010). An earthquake disaster management mechanism based on risk assessment information for the tourism industry-a case study from the island of Taiwan. *Tourism Management*, vol. 31, p. 470–481.
17. Chung-Hung, Tsai; Cheng-Wu, Chen. (2011). The establishment of a rapid natural disaster risk assessment model for the tourism industry. *Tourism Management*, vol. 32, p. 158–171.
18. Connell, J.; Stephen, J. P. (2006). *Tourism: A Modern Synthesis, Second Edition*.
19. Cooper, Chris; Fletcher, John; Fyall, Alan; Gilbert, David; Wanhill, Stephen. (2005) *Tourism principles and practice*. 3rd ed. Harlow: Pearson Education. P. 810.
20. *Crisis Events in Tourism: Subjects of crisis in tourism*. C. Michael Hall, Department of Management, University of Canterbury, Christchurch, 8140, http://canterbury-nz.academia.edu/CMichaelHall/Papers/167886/Crisis_Events_in_Tourism_Subjects_of_crisis_in_tourism [žiūrėta 2018 m. spalio 22].
21. Damulienė, A. (2011). Atvykstamasis turizmas Lietuvoje: analizė ir vystimosi tendencijos. *Whither Our Economies: International Scientific Conference*, November 16-17, 1, p. 32–40.
22. Demir, S.S.; Kozak, M.; Correia, A. (2006). *Relationship between Stages of Consumer Behaviour Model in Tourism*. 2006. Prieiga per internetą: http://iscthlr.turismo.wu-wien.ac.at/files/papers/p01_fullpaper.pdf [žiūrėta 2018 m. spalio 22].
23. Dimanche, F.; Leptic, A. (1999). New Orleans Tourism and Crime: A Case Study. *Journal of Travel Research*, vol. 38(1), p. 19–23.

24. Dowling, G.R. (1986). Perceived Risk: The Concept and Its Measurement. *Journal of Psychology and Marketing*, vol. 3, 193-210.
25. EDGELL, D. L.; Maria A.; S. Ginger; Jason R. (2008) *Tourism Policy and Planning: Yeasterday, Today and Tomorrow*. Butterworth-Heinemann. P. 422.
26. Eilat, Y.; Einav, L. (2004). Determinants of International Tourism: A Three Dimensional Panel Data Analysis, *Applied Econometrics*.
27. Ellis, R. A. (1995). Response to Crime's War on Tourism. *Visions in Leisure and Business*, vol. 14(3), p. 52–60.
28. Engle, R., Jondeau, E. and Rockinger, M. (2015). Systematic risk in Europe. *Review of Finance*, Vol. 19, 1, pp. 145–190.
29. Fotiou, S. *Tourism and Risk Management*. [http: Tourism%20and%20Risk%20Management_UNEP](http://Tourism%20and%20Risk%20Management_UNEP) [žiūrėta 2018 m. spalio 22].
30. Fuchs, G; Reichel, A. (2008). Tourist Destination Risk Perception: The Case of Israel, *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, vol. 14 (2), p. 83–108.
31. Gartner, W; Shen, J. (1992). The Impact of Tiananmen Square on China's Tourism Image. *Journal of Travel Research*, vol. 30(4), p. 47–52.
32. Gegužis, A. (2003). Neapibrėžtumo ir rizikos samprata ekonomikoje. *Ekonomika*, 2003, 62.
33. George, B. P.; Henthorne, T. L. (2007). Tourism and the general agreement on trade in services. *International Journal of Social Economics*. 2007. Prieiga per internetą: <http://www.emeraldinsight.com/0306-8293.htm> [žiūrėta 2018 m. spalio 22.].
34. George, R. (2008). *Managing tourism in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press.
35. Giacomelli, A. (2006). Modeling International Tourism Demand, *Second International Conference on Tourism Economics*, Spain.
36. Goeldner, Charles R.; Ritchie, Brent J. R. (2006). *Tourism: principles, practices, philosophies*. 10th ed., John Willey & Sons, Inc. P. 590.
37. Goldman, G.; Nakazawa, A.; Taylor, D. (2004). *Cost-Benefit Analysis of Local Tourism Development*. University of Alaska Fairbanks. 2004. Prieiga per internetą: <http://www.uaf.edu/ces/publications/freepubs/WREP-147.html> [žiūrėta 2018 m. spalio 22].

38. Grecevičius, P.; Armaitienė, A.; Junevičienė, O.; Labanauskaitė, D.; Lukšaitienė, A.; Slušnys, E.; Vaidelys, A. (2002). *Turizmas*.
39. Gronskas, Vladas ir kt. (2006). *Предпринимательская среда в новых странах ЕС : [монография] / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова*. Москва : ТЕИС, 2006. 494 с.
40. Grundey, D. (2008) Managing sustainable tourism in Lithuania: Dream or Reality?. *Technological and economic development. Baltic Journal on Sustainability*. 14 (2): 118–129,
41. Henderson, J. C. (2007). *Tourism crises: causes, consequences and management*. Amsterdam: Elsevier. p. 186.
42. Holden, Andrew. (2008) *Environment and tourism*. Routledge. P. 274.
43. Hollier, R. (1991). Conflict in the Gulf. *Tourism Management*, vol. 12, p. 2–4.
44. Holloway, Christopher J.; Taylor, Neil. (2006) *The business of tourism*. 7th ed. Harlow: Pearson Education. P. 716.
45. Honggang, Xu; Bao, Jigang.(2000). A system Dynamics Study of Resort Development project management in tourism region: *A Case Study of Guilin*,
46. Hopėnienė, R.; Railienė, G.; Kazlauskienė, E. (2009). Potential of Virtual Organization of Tourism Business System Actors. *Inžinerinė ekonomika* Nr. 3 (63). Kaunas: Technologija. p. 75–85.
47. Hoti, S. (2005). Comparative analysis of risk ratings for the East European region. *Mathematics and Computers in Simulation*, vol. 68, p. 449–462.
48. Hotia, S.; McAleera, M.; Shareef, R. (2007). Modelling international tourism and country risk spillovers for Cyprus and Malta. *Tourism Management*, vol. 28, Issue 6, p. 1472–1484.
49. Hwang, C.L. and Yoon, K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making - methods and applications*. Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
50. Hwang, M.; Quigley, J. M. (2004). Selectivity, quality adjustment and mean reversion in the measurement of huse values, *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, Springer, Vol. 28(2–3), p. 161–178.
51. Ioannides, D.; Apostolopoulos, Y. (1999). Political Instability, War and Tourism in Cyprus: Effects, Management and Prospects for Recovery. *Journal of Travel Research*, vol. 38(1), p. 51–56.

52. Jasinskas, E., Štreimikienė, D., Švagždienė, B., Simanavičius, A. (2016). Impact of hotel service quality on the loyalty of customers. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*. Vol. 29, no. 1, p. 559–572.
53. Kerzner. (2001). *Project management: a systems approach to planning, scheduling, and controlling*, 7th ed. New York: Wiley.
54. Kim, J. and Jang, S. (2012). Comparative analyses of hotel REITs: examining risk-return and performance characteristics, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 24, 4, pp. 594–613.
55. Labanauskaitė D. (2011). Atvykstamojo turizmo įtakos regionų ekonominiam augimui vertinimas /. Iš: *Vadybos mokslas ir studijos - kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai*. (25), p. 154-162.
56. Labanauskaitė D., Lekavičienė D. (2008). Atvykstamojo turizmo plėtros įtaka šalies ekonominiam augimui /. Iš: *Mokslo taikomieji tyrimai Lietuvos kolegijose*. 5, p. 109–117.
57. Labanauskaitė, D. (2002). Atvykstamojo turizmo ekonominio produkto vertinimas: *daktaro disertacija*: socialiniai mokslai, ekonomika. Kauno technologijos universitetas.
58. Labanauskaitė, D. (2011). Atvykstamojo turizmo įtakos regionų ekonominiam augimui vertinimas. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, 1 (25), p. 154–162.
59. Labanauskaitė, D.; Lekavičienė, D. (2008). Atvykstamojo turizmo plėtros įtaka šalies ekonominiam augimui. *Mokslo taikomieji tyrimai Lietuvos kolegijose*. 5, p. 109–117.
60. Labanauskaitė, Daiva. (2009). *Lietuvos atvykstamojo turizmo plėtros ekonominis vertinimas*. <žiūrėta 2018 m. spalio 22.>. Prieiga per internetą: <<http://www.britannica.com/bps/additionalcontent/18/32562951/Lietuvos-atvykstamojo-turizmo-pl%4%96tros-ekonominis-vertinimas>>
61. Law, R., Leung, D. and Cheung, C. (2012). A systematic review, analysis, and evaluation of research articles in the Cornell hospitality quarterly. *Cornell Hospitality Quarterly*, Vol. 53, 4, pp. 365–381.
62. Lawton, G.; Page, S. (1997). Evaluating Travel Agents' Provision of Health Advice to Travelers. *Tourism Management*, vol. 18, p. 89–104.
63. Lee, C.-H. and Hooy, C.-W. (2012). Determinants of systematic financial risk exposures of airlines in North America, Europe and Asia. *Journal of Air Transport Management*, Vol. 24, pp. 31–35.

64. Lee, S.K. and Jang, C.S. (2012). The real estate risk of hospitality firms: examining stock-return sensitivity to property values. *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 31, 3, pp. 695–702.
65. Lepp, A.; Gibson, H. (2003). Tourist roles, perceived risk and international tourism. *Annals of Tourism Research*, vol. 30, No. 3, p. 606–624.
66. Lepp, A.; Gibson, H. (2003). Tourist Roles, Perceived Risk and International Tourism. *Annals of Tourism Research*, 30, p. 606–624.
67. Lepp, A.; Gibson, H. (2008). Sensation seeking and tourism: Tourist role, perception of risk and destination choice. *Tourism Management*, 2008, vol. 29, p. 740–750.
68. Leslie, D. (1999). Terrorism and Tourism: The Northern Ireland Situation—A Look Behind the Veil of Certainty. *Journal of Travel Research*, vol. 38(1), p. 37–40.
69. Lominé, L.; Edmunds, J. (2007). *Key concepts in tourism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
70. Luzzi, G.; Fluckiger, Y. (2003). Tourism and International Trade: Introduction. *Pacific Economic Review*, 8 (3), p. 239–243.
71. Mansfeld, Y. Wars. (1996). Tourism and the „Middle East“ Factor. *In Tourism, Crime and International Security Issues*, A. Pizam and Y. Mansfeld, eds., p. 265–278. New York: Wiley.
72. Marion, J., Eddleston, A., Friar, H. and Deeds, D. (2014). The evolution of inter organizational relationships in emerging ventures: an ethnographic study within the new product development process. *Journal of Business Venturing*, Vol. 30, 1, pp. 67-84.
73. Mason, P. (2015). *Tourism Impacts, Planning and Management*. (3rd ed.). Taylor and
74. Middleton, V. (2007). *British tourism: remarkable story of Growth*. 2007. 260 p.
75. Mill, R. C.; Morrison, A. M. (1998). *The Tourism System*.
76. Mitchell, V.W. (1998). Defining and Measuring Perceived Risk. *The Academy of Marketing Conference Proceedings*, p. 380–384.
77. Mitchell, V.W. (1999). Consumer Perceived Risk: Conceptualisation and Models. *European Journal of Marketing*, vol. 33 (2), p. 163–195.

78. *Monte-Carlo Tourism Academy*, 1992 <http://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Monaco-ORGANIZATIONS.html> [žiūrėta 2018 m. spalio 22].
79. Navickas, V.; Malakauskaite, A. (2009). The Possibilities for the Identification and Evaluation of Tourism Sector Competitiveness Factors. *ENGINEERING ECONOMICS*. 1 (61), p. 37–44.
80. Navickas, V.; Malakauskaite, A. (2010). Relation between the Level of Clusterization and Tourism Sector Competitiveness, *Engineering Economic* (1), 60–67.
81. Neverauskaitė S., Snieška V., Čiutienė R. (2011). Exigency of changes in tourism sectors / *Ekonomika ir vadyba*. Nr. 16, p. 238–244.
82. Nicolau, J.L. and Sellers, R. (2011). The effect of quality on hotel risk. *Tourism Economics*, Vol. 17, 1, pp. 39–52.
83. Oroian, M. (2011). Contributions to a possible risk management model for the tourism industry in Romania. *Riscuri si catastrofe*, 2011, NR. X, VOL. 9, 1.
84. Osborne, A. (2012). *Risk management made easy*. Ventus publishing, ApS.
85. *Pacific Asia Travel Association (PATA)*. (2003). Crisis. It Won't Happen to Us! Bangkok: PATA.
86. Page, S. J. (2006). *Tourism management: managing for change*. OxfordBurlington: Butterworth-Heinemann. - 2nd ed. - London. 2006, - xviii, p. 546, iliustr., nuotr., schem., žml. - Bibliogr. sk. gale. - Rklė: p. 531–545.
87. Page, S.J.; Meyer, D. (1997). Injuries and accidents among international tourists in Australasia: scale, causes and solutions. In: Clift, S & Grabowski, P (eds.), *Tourism and Health: Risks, Research and Responses*, 1997, p. 61–79.
88. Park, K. and Jang, S. (2014). Hospitality finance and managerial accounting research. Suggesting and
89. Park, S.Y. and Kim, S.H. (2016). Research note: determinants of systematic risk in the US restaurant industry: a technical perspective. *TourismEconomics*, Vol. 22, 3, pp. 621–628.
90. Park, S.Y. and Kim, S.H. (2016). Research note: determinants of systematic risk in the US restaurant

91. Passenheim, O. (2010). *Enterprise risk management*. Ventus publishing ApS. 2010, p. 38.
92. Petrillovskaja, K.; Miškinis, A. (2007). Atvykstamojo turizmo Lietuvoje konkurencingumas Baltijos šalių kontekste. *Ekonomika*, 79, p. 142–155.
93. Pizam, A. A. (1999). Comprehensive Approach to Classifying Acts of Crime and Violence at Tourism Destinations. *Journal of Travel Research*, vol. 38(1), p. 5–12.
94. Pizam, A.; Reichel, A.; Uriely, N. (2002). Sensation Seeking and Tourist Behavior. *Journal of Hospitality and Leisure Marketing*, vol. 9, p. 17–33.
95. Pridotkienė, J.; Snieška, V. (2000). Šalies rizikos įvertinimas tarptautiniame versle. *Inžinerinė ekonomika*, 3(18), p. 46–53.
96. Raval, V.; Fichadia, A. (2007). *Risks, controls, and security*. concepts and applications, New York: Wiley.
97. Reichel, A.; Fuchs, G.; Uriely, N. (2007). Perceived Risk and the Non-Institutionalized Tourist Role: The Case of Israeli Student Ex-Backpackers. *Journal of Travel Research*. vol. 46, p. 217.
98. [research/regions-2017/world2017.pdf](https://www.research/regions-2017/world2017.pdf)
99. Richter, L. (1992). *Political Instability and Tourism in the Third World*. In *Tourism and the Less Developed Countries*, D. Harrison, ed., p. 35–46. New York: Wiley.
100. Ronomanskaitė A. (2004). Šalies turizmo pramonės konkurencingumas: *daktaro disertacija*, KTU, 177 p.
101. Ruževičius, J. (2008). Tausojamojo turizmo plėtros problemos / *Verslo ir teisės aktualijos*. 1, p. 125–133.
102. Saayman, M.; Snyman, J.A. (2005). *Entrepreneurship tourism style*. Potchefstroom: Leisure C Publishers.
103. Sakr, M.; Nada, Massoud. (2003). International Tourism Volatility with Special Reference to Egypt, *The Egyptian Center for Economic Studies (ECES)*. Working Paper 83,
104. Sakr, M.; Nada, Massoud; Hala, Sakr. (2009). Tourism in Egypt: An Unfinished Business, *The Egyptian Center for Economic Studies (ECES)*. Working Paper 147.
105. Seddighi, H.; Nuttall, M.; Theocharous, A. (2001). Does Cultural Background of Tourists Influence the Destination Choice? An Empiri-

- cal Study with Special Reference to Political Instability. *Tourism Management*, vol. 22, p. 181–191.
106. Seok, W., Moon, J., Lee, S. and Kerstetter, D. (2015). Determinants of systematic risk in the online travel agency industry. *Tourism Economics*, Vol. 21, 2, pp. 341–355.
 107. Simanavičius, A., Jasinskas, E., Švagždienė, B. (2015). Risk assessment models in the tourism sector. *Amfiteatru Economic*. Vol. 17, no. 39, p. 836–846.
 108. Sharpley, Richard; Telfer, David J. (2002) *Tourism and development: Concepts and issues*. Chanel View Publications, Aspects of Tourism 5. 360 p. ISBN 1-873150-34-2.
 109. Shaw, G. K. (2010). A risk management model for the tourism industry in South Africa, *Thesis submitted for the degree Doctor of Philosophy in Tourism Management at the Potchefstroom Campus of the North-West University*, April 2010.
 110. Sönmez, S.; Graefe, A. (1998). Influence of Terrorism Risk on Foreign Tourism Decisions. *Annals of Tourism Research*, 1998, vol. 25(1), p. 112–144.
 111. Sönmez, S.V. (1998). Tourism, Terrorism and Political Instability. *Annals of Tourism Research*, 1998, vol. 25(2), p. 416–456.
 112. *Standards Australia and Standards New Zealand*. Risk Management. Australian/New Zealand Standard: AS/NZS 4360:1999. Strathfield, New South Wales: Standards Association of Australia. Risk Map. <http://www.controlrisks.com/RiskMap/Pages/RiskMap.aspx> (žiūrėta 2018 m. spalio 22)
 113. Sun, Yijian; Huang Rufu; Chen Dailin; LI Hongnan. (2008). Fuzzy Set-Based Risk Evaluation Model for Real Estate Projects. *TSINGHUA SCIENCE AND TECHNOLOGY*. vol. 13, n. S1, p. 158–164.
 114. Šakienė, H.; Zovyte, K. (2009). Viešbučių sektoriaus poveikis Palangos miesto ekonomikai. *Vadyba*, vol. 14, no. 2, p. 41–48.
 115. Švagždienė, B., Jasinskas, E. Simanavičius, A. (2016). Travel service - an innovative solution if exist. *Montenegrin journal of economics*. Vol. 12, no. 4, p. 121–128.
 116. Tangeland, T.; Aas, Q. (2011). Household composition and the importance of experience attributes of nature based tourism activity products

- e A Norwegian case study of outdoor recreationists. *Tourism Management*, vol. 32, p. 822–832.
117. Theobald, W. F. (2005). *Global tourism*. P. 561.
 118. Tyrrell, T. J.; Johnston, R. J. (2006). The economic impacts of tourism: a special issue. *Journal of Travel Research*. Prieiga per internetą: <http://jtr.sagepub.com/cgi/content/abstract/45/1/3> [žiūrėta (žiūrėta 2018 m. spalio 22)]
 119. Tourism in the New South Africa: Social Responsibility and the Tourist Experience. *Tourism, Retailing and Consumption. Paperback*. Frank Brennan, London, 2004.
 120. *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework. Commission of the European Communities. Eurostat. Organisation for Economic Co-operation and Development. World Tourism Organization. United Nations Statistics Division. Luxembourg, Madrid, New York, Paris, 2001, p. 148. Recommended Methodological Framework. Commission of the European Communities. Eurostat. Organisation for Economic Co-operation and Development. World Tourism Organization. United Nations Statistics Division. Luxembourg, Madrid, New York, Paris, 2001, p. 148.*
 121. Tribe, J. (2008). Tourism: a critical business. *Journal of Travel Research*. Prieiga per internetą: <http://jtr.sagepub.com/cgi/content/abstract/46/3/245> [žiūrėta 2018 m. liepos 30 d.].
 122. Tribe, J.; Airey, D. (2007). *Developments in tourism research*. Amsterdam: Elsevier. 252 p.
 123. Tsai, H., Pan, S. and Lee, J. (2011). Recent research in hospitality financial management. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 23, 7, pp. 941–971.
 124. Turner, B. (2007). *Economic, social and cultural contexts for market and product diversification of the Lithuanian tourism sector*. Transition Studies Review: Springer-Verlag. Prieiga per internetą: <http://www.springerlink.com/content/g0054q0v7714/?p=a8e19cce5775493d8bd0d82f55ccfb19&pi=0> [žiūrėta 2018 m. liepos 03 d.].
 125. Valsamakis, A.C.; Vivian, R.W.; Du Toit, G.S. (2004). *Risk management:: managing enterprise risks*. 3rd ed. Sandton: Heinemann.

126. Vasarevičienė, B. (2009). Rizikos šaltiniai, pagrindinės komercinių bankų veiklos vieno pinigų srauto veiksniai ir priemonės. *Verslas: teorija ir praktika business: theory and practice*, vol. 10(1): p. 55–62.
127. Victor, T., C., Middleton; Alan, Fyall; Michael, Morgan. (2009). *Marketing in travel and tourism, fourth edition*. P. 17–29.
128. Wilks, J. (2003). Injuries and injury prevention. In: Keystone, J., Kozarsky, P., Nothdurft, H.D., Freedman, D.O. & Connor, B. (eds.), *Travel Medicine*. London: Mosby, in press.
129. Wilks, J.; Stewart, M. (2003). *Tourism risk management for the Asia Pacific region : an authoritative guide for the managing crises and disasters*<http://www.crctourism.com.au/wms/upload/images/disc%20of%20images%20and%20pdfs/for%20bookshop/documents/Tourism-RiskMmentFINALa.pdf> [žiūrėta 2018 m. spalio 22]
130. Williams, Stephen. (2004) *Tourism: Critical Concepts in the social sciences*. Volume III. Routlege. P. 411.
131. World Tourism Organization (UNWTO), *Tourism and Economic Stimulus - Initial Assessment*, Madrid.
132. World Tourism Organization. (2009). *UNWTO World Tourism Barometer*, Vol. 7, 2.
133. World Tourism Organization. (2013). *Safety and Security in Tourism: Partnerships and Practical Guidelines for Destinations*. Madrid: WTO, in press.
134. World Travel & Tourism Council. (2017). *Travel and Tourism Economic Impact 2017*.
135. World Travel and Tourism Council. *Tourism Satellite Accounting Tool*. Prieiga per internetą: <http://www.wttc.org/eng/Tourism_Research/Tourism_Satellite_Accounting_Tool/ (žiūrėta 2018 m. liepos mėn. 30 d.).
136. *world*. Retrieved from <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economicimpact->
137. Zeng, J.; Min, A.; Smith, N. J. (2007). Application of a fuzzy based decision making methodology to construction project risk assessment, *International Journal of Project Management*, 25(6), p. 589–600.
138. Zvaigzne, A. (2008). Risk diversification strategies of latvian rural tourism enterprises. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*. vol. 3 (12), p. 387–394

139. Žabaliūnas, L., Skarbalius, D. (2004). Atvykstamojo turizmo įtaka šalies ekonomikai. *Inžinerinė Ekonomika-Engineering Economics*
140. Žilinskas, V. (2011). Turizmo sociokultūrinio poveikio aktualijos. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*. 1 (25). Research papers.
141. Биржаков М. Б. (2004). *Введение в туризм: Учебное пособие* — СПб: Издательский дом Герда.
142. Биржаков, М.Б. (2007). *Экономическая безопасность туристской отрасли*. – СПб: Издательский дом „Герда“. 576 с.
143. Горбань, Г.П. (2007). *Материалы докладов III научно-практической конференции „Информационные технологии в управлении туристической и курортно-рекреационной экономикой“*. - Бердянск: АУИТ „АРИУ“, http://tourlib.net/statti_tourism/gorban.htm.
144. Ердаuletov, С.Р. (2010). *История туризма. Развитие и научное изучение*. Алматы, 302 с.
145. Косолапов, А.Б. (2009). *Управление рисками в туристском бизнесе*. – М.: КНОРУС. 288 с.
146. Овчаров, А.О. (2009). *Туристический комплекс России: тенденции, риски, перспективы* Издательство: Инфра-М. 280 с.
147. Ситникова, А.А. (2005). *Управление хозяйственными рисками в организациях гостинично-туристского комплекса*. – М. 219 с.

TOURISM RISK PERCEPTION

Artūras Simanavičius¹

*¹Lithuanian Sports University, Faculty of Sport Education,
Department of Sports Management, Economics and Sociology,*

Summary. Tourism sector is one of the most important sectors in the industry. The monograph examines the risk of tourism and how it is perceived, what threats it can cause, tourism concept is analysed and systematized and classification of tourism is presented, the peculiarities of tourism risk classification are revealed. The monograph also analyses and summarizes business risk concepts, and risks related to tourism sector are classified and systematized. The monograph analyses business risk and tourism risk economic assessment models, formulates methodological principles of economic assessment of tourism sector risk.

Keywords: tourism, tourism risk, business risk, tourism risk economic assessment models

2 SKYRIUS

TEISĖSAUGOS INSTITUCIJŲ VEIKLOS VEIKSMINGUMO TYRIMAS

GINKLUOTAME KONFLIKTE DALYVAUJANČIŲ TERORISTŲ STATUSAS PAGAL TARPTAUTINĘ HUMANITARINĘ TEISĘ

Violeta Vasiliauskienė¹

¹Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo akademijos Teisės katedra,

Putvinskio 70, LT-44211, Kaunas

Telefonas 837 30310

El. paštas: v.vasiliauskiene@mruni.eu

Anotacija. Ginkluoto konflikto metu asmenų, dalyvaujančių jame, statusas yra specifinis. Šioje monografijoje bus analizuojamas teroristų, dalyvaujančių ginkluotame konflikte, statusas, išskiriant asmenis, dalyvaujančius tarptautiniame ginkluotame konflikte ir netarptautiniame konflikte. Šiuo aspektu taip pat labai svarbu analizuoti tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose nuostatą, kuri yra itin aktuali, kai ginkluotame konflikte dalyvauja civiliai asmenys, ir netarptautinio ginkluotojo konflikto metu sprendžiant dėl jame dalyvaujančių asmenų statuso ir prieš juos galimų veiksmų apimtį. Šios monografijos pabaigoje bus aptariamas administracinis teroristų sulaikymas ginkluoto konflikto metu.

Pagrindinės sąvokos: terorizmo grėsmė, nacionalinis saugumas, kombatantai, nuolatinė kovos funkcija, administracinis sulaikymas, karo belaisvio statusas.

ĮVADAS

Vienas ryškių pavyzdžių, kur tarptautinė bendruomenė kovoja su terorizmu, yra kova su Islamo valstybe. Nors dabar Islamo valstybė jau yra praradusi didžiąją dalį kontroliuotų teritorijų (BBC, 2018), tačiau iki pat šių metų su Islamo valstybe kovojo JAV, Prancūzijos, Rusijos ir kitų šalių pajėgos¹⁰³.

103 Iš viso kovoje prieš Daesh, arba Islamo valstybę dalyvauja 79 valstybės, kurios vienokiu ar kitokiu būdu padėjo kovoje su šia grupe. (The Global Coalition 2018).

Ši kova jau senai peraugo teisėsaugos veiksmų ribą ir traktuojama ginkluotu konfliktu. Kitoje pasaulio vietoje, Somalyje, Somalio valdžia, padedama JAV, organizuojančių oro antskrydžius prieš Al Shabaab, siekia atkovoti užimtas Somalio teritorijas iš Al Shabaab grupuotės, kuri JAV yra laikoma teroristine grupuote (Burke, 2018). Taigi kova su terorizmu neapsiriboja vien teisėsaugos institucijų veiksmais, o perauga į ginkluotą kovą su gerai organizuotomis ginkluotomis grupėmis. Ginkluoto konflikto metu pagal tarptautinės teisės normas taikomos specialios taisyklės, nurodomos tarptautinės humanitarinės teisės (toliau – THT) normomis.

Šie teroro išpuoliai rodo, kad kariavimo samprata keičiasi. Karas su terorizmu – tai asimetriškas karas, priešingai nei tradiciškai suvokiamas karas, kur kariauja viena valstybė prieš kitą. Teroristai – tai ne kurios nors konflikto šalies valstybės karinių pajėgų nariai (Gross, 2016). Taip pat jie nėra ir „laisvės kovotojai“, kurie kolonijiniu laikotarpiu siekė išvyti kolonizatorių ir įgyti nepriklausomybę. Vietoj to, šie kovotojai siekia pakenkti demokratiniams režimams ir pakeisti pasaulio tvarką, kad ši atitiktų jų ideologiją ir įsitikinimus (Gross, 2016). Taigi tarptautinės teisės taisyklės turi būti peržiūrimos šioje naujoje šviesoje, kad jose egzistuojantys principai galėtų būti pritaikomi naujiems reiškiniams ir naujai realybei. Pažymėtina, kad norint teigti, jog tarptautinės teisės taisyklės kardinaliai pasikeitė, reikėtų įrodyti, kad didžioji dalis valstybių elgiasi nauju būdu, tam neužtenka vienos valstybės, kad ir kokia didelė ar įtakinga ji būtų, praktikos.

Pažymėtina, kad THT nėra *lex specialis* taisyklių, kurios būtų taikomos būtent tik kovojant su terorizmu, su teroristais atveju (Rona, 2003). Taigi ir kovojant su teroristais galioja bendroji nuostata, kad THT taikytina tik esant ginkluotam konfliktui. Ginkluoto konflikto pradžia yra „tas momentas, nuo kurio prasideda vieno ar kito THT pilno režimo taikymas. Todėl galima teigti, jog situacijos kaip ginkluoto konflikto kvalifikavimas yra nepaprastos svarbos juridinis faktas.“ (Žilinskas, 2008, p. 92). Tikslus ginkluoto konflikto atsiradimo momento nustatymas turi reikšmingas ir plačias pasekmes tarptautinėje teisėje. Ginkluoto konflikto metu gali pasikeisti sutartiniai įsipareigojimai, kitaip vertinamos pabėgėlių teisės, jo metu taikomi kitokie ginklų kontrolės standartai, taip pat pakinta neutraliteto teisė (International Law Association, 2010). Konstatavus ginkluotą konfliktą, šalys gali įgyvendinti kariaujančių šalių teises. Tokių prerogatyvų naudojimas taikos metu yra griežtai draudžiamas, nes tai pažeidžia žmogaus teisių normas.

Kalbant apie ginkluotą konfliktą, jo metu pasikeičia teisės į gyvybę apsauga ir jos aiškinimas. Taikos metu valstybė gali naudoti jėgą tvarkai palaikyti, įskaitant ir gyvybės atėmimą, tačiau pagal žmogaus teisių normas tai turi būti absoliučiai neišvengiama ir griežtai proporcinga siekiamiems tikslams. Ginkluoto konflikto metu gyvybės atėmimas analizuojamas pagal THT normas, kurios nustato visai kitokius standartus ir proporcingumo reikalavimus (ICTY, 1995). Tai galima pailiustruoti kalbant apie tikslinį nužudymą kaip kovos su terorizmu metodą, kuris apibrėžiamas kaip „iš anksto apgalvotas konkretaus asmens (taikinio), įtariamo terorizmu, nužudymas esant tiesioginiam ar netiesioginiam valstybės valdžios pritarimui.“ (Žilinskas, Declerck, 2008, p. 18). Taikos metu toks gyvybės atėmimas nebūtų galimas, nes gyvybės atėmimui žmogaus teisių normos nustato griežtus reikalavimus – tai yra, asmeniui gali būti atimta gyvybė, tik jei jis yra įtariamas nusikaltimu ar jį atlieka ir jo negalima sulaikyti jokiais kitomis priemonėmis, arba jei sulaikytasis bando pabėgti; taip pat saugant kitus asmenis nuo neteisėto smurto ar teisėtu būdu malšinant sukilimą ar riaušes. Tokie veiksmai turi būti absoliučiai būtini ir griežtai proporcingi tikslui pasiekti. O ginkluoto konflikto metu galioja papildomos, specialios taisyklės. Tikslinio nužudymo atveju taikinyms gali būti tik priešo kombatantas, negalima naudoti apgaulės, taip pat griežtai laikomasi atskyrimo principo. Tačiau nėra tokių griežtų reikalavimų, kaip, pavyzdžiui, kitokių priemonių išnaudojimas asmeniui sulaikyti ar pagrįstas įtarimas, kad asmuo padarė konkretų nusikaltimą (Žilinskas, Declerck, 2008, p. 18). Kuo daugiau abejonių kyla dėl to, kad konkreti operacija patenka į tarptautinės humanitarinės teisės reguliavimo sritį, tuo sunkiau įrodyti, kad galima nukauti paskirus teroristus. JAV netgi įtvirtino tokią praktiką, kuri leidžia nužudyti asmenį, netgi nepriklausomai nuo statuso pagal THT, jei jie kelia JAV „besitęsiančią ir neišvengiamą grėsmę“. Į asmenis galima taikytis, jei jie priklauso prieš JAV kovojančiai šaliai, arba tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose, ar kurie atakuotini įgyvendinant nacionalinę gynybą. (Shaller, 2015). Taigi matome, kad yra itin aktualu išsiaiškinti, kokį statusą ir kokiais atvejais įgyja teroristinių grupių nariai ir kokie veiksmai prieš juos yra galimi.

Monografijos **objektas** – THT sutartinės ir paprotinės normos, reglamentuojančios asmenų, dalyvaujančių ginkluotame konflikte, statusą.

Monografijos **tikslas** – ištirti teroristų, dalyvaujančių ginkluotuose konfliktuose, statuso klausimus, nustatant jiems taikytinas THT normas ir THT suteikiamas garantijas.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, teisės aktų ir teismų praktikos analizė, tarptautinių ir nacionalinių teismų praktikos tyrimas, lyginamasis metodas.

Ginkluoto konflikto metu asmenų, dalyvaujančių jame, statusas yra specifinis. Šioje monografijoje bus analizuojamas teroristų, dalyvaujančių ginkluotame konflikte, statusas, išskiriant asmenis, dalyvaujančius tarptautiniame ginkluotame konflikte ir netarptautiniame konflikte. Šiuo aspektu taip pat labai svarbu analizuoti tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose nuostatą, kuri yra itin aktuali, kai ginkluotame konflikte dalyvauja civiliai asmenys, ir netarptautinio ginkluotojo konflikto metu sprendžiant dėl jame dalyvaujančių asmenų statuso ir prieš juos galimų veiksmų apimties. Pabaigoje bus aptariamas administracinis teroristų sulaikymas ginkluoto konflikto metu.

1. Teroristai kaip kombatantai pagal tarptautinę humanitarinę teisę

THT esminis principas yra vadinamasis atskyrimo principas, kuris reiškia, kad tik kariaujantys asmenys – kombatantai – ir kariniai objektai yra teisėtai karinio puolimo taikynys. Pagal I PP 43 str. 2 d. „konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai (išskyrus medicinos ir religinį personalą [...]) yra kombatantai, t. y. turi teisę tiesiogiai dalyvauti karo veiksmuose.“ Tai patvirtinta ir TRKK paprotinės THT studija, kurios 3 taisyklė teigia, jog „visi konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai yra kombatantai, išskyrus medicinos ir religinį personalą.“ (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005, p. 11). Šios taisyklės komentare pažymima, kad atskyrimo tikslais valstybės ginkluotųjų pajėgų nariai gali būti laikomi kombatantais tiek tarptautiniame, tiek netarptautiniame ginkluotame konflikte. O kombatantų *statusas* egzistuoja tik tarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Kaip jau minėta I PP nuostatoje, kombatantų statusas reiškia, kad tik jie gali tiesiogiai dalyvauti karo veiksmuose. Patekę į nelaisvę, šie asmenys turi teisę į karo belaisvio statusą, kurio turinį apibrėžia III ŽK, ir už dalyvavimą karo veiksmuose bei už veiksmus, kurie nepažeidžia THT, negali būti baudžiami. Tai sena paprotinės THT norma. (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005, p. 384).

1949 m. rugpjūčio 12 d. III Ženevos konvencija dėl elgesio su karo belaisviais (toliau – III ŽK) karines pajėgas apibrėžia nurodydama, kas turi teisę į karo belaisvio statusą. III ŽK 4 str. teigiama, jog teisę dalyvauti karo veiksmuose turi reguliariosios ginkluotosios pajėgos, taip pat ši privilegija sutei-

kiami ir kitų neregulariosios kariuomenės dalinių bei savignos būrių, taip pat dalinių, įeinančių į organizuoto pasipriešinimo judėjimus, nariams, jei šie dariniai priklauso konflikto šaliai ir veikia tiek savo teritorijoje, tiek ir už jos ribų, net kai ši teritorija okupuota, jeigu tokie dariniai atitinka šiuos reikalavimus:

- a) turi atsakingą už savo pavaldinius vadą;
- b) turi sutartinę skiriamąją, gerai matomą iš toli ženklą;
- c) atvirai nešioja ginklus;
- d) vykdo savo operacijas laikydamiesi karo įstatymų ir papročių. (III ŽK).

Šios dvi kategorijos skiriasi savo nepriklausomumo laipsniu – valstybės ginkluotosios pajėgos paklūsta valstybei, o minėti daliniai ir būriai yra labiau nepriklausomi, tačiau veikia susiję su atitinkama valstybe. Turi egzistuoti šių nepriklausomų dalinių ryšys su atitinkama konflikto šalimi. Šis ryšys pasireiškia dviem elementais: pirma, šios pajėgos veikia konflikto šalies labui, antra, ši šalis yra atsakinga už šių pajėgų veiksmus. (Bothe, et. al. 1982). Subjektai, neturintys ryšio su atitinkama valstybe, nelaikytini tarptautinio ginkluoto konflikto šalimi, ir laikytini kovojantys privatų karą (jei neišpildomos netarptautinio ginkluoto konflikto sąlygos) (Bothe, et. al. 1982).

1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų Papildomo protokolo dėl tarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (I protokolas) (toliau - I PP) 43 straipsnis nebeiškiria šių dviejų kategorijų, jame visi tiek reguliariosios, tiek neregulariosios kariuomenės nariai apibrėžiami vienodai. Straipsnyje nurodoma, jog „Konflikto šalies ginkluotąsias pajėgas sudaro visos organizuotos ginkluotosios pajėgos, grupės ir daliniai, kuriems vadovauja asmuo, atsakingas šaliai už savo pavaldinių elgesį, net jei tai šaliai atstovauja vyriausybė ir valdžia, kurios nepripažįsta priešiška šalis. Tokios ginkluotosios pajėgos paklūsta vidaus disciplinos sistemai, kuri, *inter alia*, privalo užtikrinti tarptautinės teisės normų, taikomų ginkluotų konfliktų metu, laikymąsi.“ Pažymėtina, kad ginkluotųjų pajėgų apibrėžimas pirmą kartą įtvirtinamas tik I PP, kaip minėta, III ŽK ginkluotosios pajėgos apibrėžiamos netiesiogiai, vardijant subjektus, turinčius teisę į karo belaisvio statusą.

Kombatantais vadinami ir pasipriešinimo judėjimo (kaip jis suprantamas pagal I PP 1 str. 4 d.) dalyviai, priklausantys šio judėjimo ginkluotosioms pajėgoms.

Ne tik sutartinės normos įtvirtina šį statusą – Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus Komiteto (toliau – TRKK) paprotinės THT studijoje taip pat nu-

rodoma, kad visi konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai yra kombatantai, išskyrus medicinos ir religinį personalą (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005).

Taigi teroristinius išpuolius atliekantys asmenys gali būti laikomi kombatantais, jeigu jie patenka į kurią nors iš aukščiau nurodytų kategorijų, tai yra, jeigu teroristinius veiksmus jie atlieka būdami reguliariųjų valstybės pajėgų ar kitų ginkluoto konflikto šalies pajėgų nariu, kai tos pajėgos dalyvauja tarptautiniame ginkluotame konflikte. Taigi galima situacija, kad teroristinius veiksmus gali atlikti ir kombatanto statusą turintis asmuo.

I PP komentare pažymima, kad kombatanto statusas galioja visada, tai yra, kombatantai negali „demobilizuotis“ ir grįžti į civilio statusą po to, kai baigiasi atitinkama karinė operacija. Pavyzdžiui, partizaninio karo sėkmė neabejotinai priklauso nuo kovotojų mobilumo ir lankstumo, tuo aspektu I PP nuostatos leidžia kombatantui partizanui dėvėti civilius rūbus, jei to reikalauja kovos veiksmų pobūdis, tačiau jos nereiškia, kad kombatantas gali turėti kombatanto statusą kovos veiksmų metu ir civilio statusą kitu metu, nėra tokio kombatanto statuso „pagal pageidavimą“ (Pilloud, ICRC, 1987). Taigi ir teroristinius veiksmus atliekantys asmenys, jeigu jie turi kombatanto statusą kitu metu, teroristinių veiksmų atlikimo metu irgi laikytini kombatantais.

1.1. Terorizmas kaip tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimas

Teroro aktai ginkluoto konflikto kontekste draudžiami tiek tiesiogiai, tiek netiesiogiai. Teroro aktai, atliekami prieš asmenis, nedalyvaujančius karo veiksmuose, ir jų nuosavybę, priklausomai nuo jų tikslo ir atlikimo būdo gali būti laikomi puolimu prieš civilius asmenis ir objektus (I PP 51 straipsnio 2 dalis ir 52 straipsnis, 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų papildomo protokolo dėl netarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos, toliau – II PP, 13 straipsnis), puolimu be atrankos (I PP 51 straipsnio 4 dalis), puolimu, kuris nukreiptas prieš religines šventoves (I PP 53 straipsnis, II PP 16 straipsnis), pavojingų įmonių ir įrengimų puolimu (I PP, 56 straipsnis, II PP 15 straipsnis), įkaitų ėmimu (bendrojo ŽK 3 straipsnio 1 dalis, I PP 75 straipsnis, II PP 15 straipsnis), asmenų, nedalyvaujančių ar nebedalyvaujančių karo veiksmuose, žudymu (bendrojo ŽK 3 straipsnio 1 dalis, I PP 75 straipsnis, II PP 4 straipsnio 2 dalis) (Jodoin, 2007). Prieš kombatantus atliekami teroro aktai draustini tada, jei jie atliekami naudojantis apgaule, kurią draudžia I PP

37 straipsnis. Tačiau ypač atsižvelgiant į I PP 44 straipsnyje nustatytą išimtį, kada kombatantai dėl karo veiksmų pobūdžio gali neišsiskirti iš civilių gyventojų, apgaulės ir teisėtų karinių veiksmų prieš kombatantus riba yra labai neaiški. Tačiau yra aišku, kad THT normos nedraudžia atlikti terorizmo veiksmus prieš kombatantus, nes kombatantų įbauginimas strateginiais tikslais yra bene seniausia karo taktika (Jodoin, 2007).

Nors ir anksčiau būta bandymų uždrausti civilių gyventojų terorizavimą, konkrečios nuostatos dėl terorizmo pirmą kartą buvo įtvirtintos 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijos (IV) dėl civilių apsaugos karo metu (toliau – IV ŽK) 33 straipsnyje, kuriame teigiama, jog „draudžiamos kolektyvinės baudmės, taip pat visos bauginimo ar teroro priemonės“. Šio straipsnio komentare pažymima (Pictet, ICRC, 1958), kad ankstesniuose konfliktuose (iki Ženevos konvencijų priėmimo) kolektyvinių baudmės priemonių taikymas, žmonių, gyvenančių tose teritorijose, bauginimas buvo daugiau skirtas užkirsti kelią priešiškiems kitos šalies veiksams, o ne už juos nubausti. Tačiau pažymėtina, kad tokie veiksmai nepasiekdavo trokštamo poveikio, nes dėl savo žiaurumo palaikydavo pasipriešinimo dvasią. Tokiais smūgiais buvo taikomasi tiek į kaltuosius, tiek į nekaltus. Šie veiksmai yra priešingi bet kokiems žmoniškumo ir teisingumo principams, ir todėl draudžiamos tiek kolektyvinės atsakomosios priemonės, tiek terorizmo ar įbauginimo veiksmai prieš saugomus asmenis, kur jie bebūtų (Pictet, ICRC 1958).

Terorizmą taip pat draudžia I PP 51 straipsnio 2 dalis, kurioje teigiama, jog „[p]rievartos aktai ar grasinimai, prievarta siekiant įbauginti civilius gyventojus, draudžiami.“ Šis draudimas nurodomas ir Paprotinės THT studijoje, kuri pažodžiui atkartoja šią I PP 51 straipsnio 2 dalies nuostatą (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Anglų kalboje tai skamba su šiek tiek kitu akcentu: *Acts or threats of violence the primary purpose of which is to spread terror among the civilian population are prohibited*. Taigi kalbame apie prievartos aktus, kurių svarbiausias, pirminis tikslas yra sukelti civilių baimę (*spread terror*). Kaip pažymima šio straipsnio komentare, „nėra abejonės, kad karo metu atliekami prievartos veiksmai beveik visada sukelia tam tikrą baimę gyventojams ir kartais net ginkluotosioms pajėgoms. Taip pat atsitinka, kad ginkluoti veiksmai prieš ginkluotąsias pajėgas yra tikslingai atliekami žiauriu būdu, kad sukeltų baimę priešo kareiviams ir įtikintų juos pasiduoti. Tačiau šioje nuostatoje ne toks teroras turėtas mintyje.“ (Pilloud, ICRC, 1987,

para. 1940). Pabrėžiama, kad šioje nuostatoje siekiama uždrausti prievartos veiksmus, kurių pirminis tikslas – skleisti baimę, paniką tarp civilių gyventojų, ir kurie nesuteikia jokio reikšmingo karinio pranašumo. Įdomu pažymėti, kad grasinimas atlikti tokius veiksmus yra taip pat draudžiamas. Pabrėžiama, jog I PP 85 straipsnis įvardija, jog tikslingi kariniai veiksmai prieš civilius gyventojus yra laikomi karo nusikaltimu ir sunkiu ŽK pažeidimu (Pilloud, ICRC, 1987). Sunkūs šių pareigų pažeidimai gali būti laikomi karo nusikaltimu (Duffy, 2005). Karo nusikaltimai – tai THT pažeidimai, už kuriuos gali kilti asmeninė baudžiamoji atsakomybė. Tai ŽK ir papildomų protokolų pažeidimai, taip pat kiti sunkūs karo taisyklių ir papročių pažeidimai, pavyzdžiui, draudžiamų kariavimo būdų ir priemonių naudojimas. Tai patvirtina ir I PP 85 straipsnis, pagal kurį tokie teroristiniai veiksmai, kurių metu žūva ar sunkiai sužeidžiami civiliai, laikytini sunkiu ŽK pažeidimu ir laikomi karo nusikaltimu (Gasser, 1986).

Tą patį daryti netarptautinio ginkluoto konflikto metu draudžia II PP 13 straipsnio 2 dalis, kuri atkartoja I PP 51 straipsnio 2 dalies draudimą. Dar viena nuostata, taikoma netarptautinio ginkluoto konflikto metu, yra II PP 4 straipsnio 2 dalies d punktas, kuriuo draudžiami „teroristiniai aktai“ prieš visus asmenis, kurie ne(be)dalyvauja karo veiksmuose. Šių nuostatų TRKK pateiktuose komentaruose pabrėžiama, kad išpuoliai, skirti įbauginti, terorizuoti civilius gyventojus, yra tik viena iš išpuolių prieš civilius rūšių, tačiau jos yra ypatingai smerktinos. Komentare pabrėžiama, jog „Ilgą laiką buvo bandoma uždrausti tokius išpuolius, nes jie yra dažni ir sukelia ypač žiaurias kančias civiliams gyventojams. Taigi 1922 m. Hagoje parengtos oro karo taisyklių taisyklės jau draudė tokius išpuolius. Orlaivių reidai dažnai buvo naudojami kaip priemonė terorizuoti gyventojus, tačiau tai nėra vieninteliai metodai.“ (Pilloud, ICRC, 1987, para. 4785–4786). Dėl šios priežasties sutarties tekste pateikiama sąvoka yra daug platesnė, t. y. „smurto veiksmai ar grėsmės“, siekiant apimti visas galimas aplinkybes. Toliau komentare pabrėžiama, jog „bet koks išpuolis gali įbauginti civilius gyventojus. Čia aptariami išpuoliai ar grėsmės yra tos, kurių pagrindinis tikslas yra teroro sklaida“. (Pilloud, ICRC, 1987, para. 4786). II PP 4 straipsnio komentare nurodoma, jog šis draudimas apima ne tik tiesioginius išpuolius prieš asmenis, bet ir išpuolius prieš įrenginius, kurie sukelia žmonių mirtis. (Pilloud, ICRC, 1987).

Pirmiausiai reiktų pažymėti, kad šiose nuostatose yra netiesiogiai įtvirtintas terorizmo apibrėžimas. Terorizmas, remiantis I PP 51 straipsniu ir II PP 13 straipsniu, THT normų ribose apibrėžtinas kaip prievartos aktai ar grasinimai, atlikti prieš tam tikrus asmenis (civilius arba asmenis, ne(be)dalyvaujančius karo veiksmuose), kurių pirminis, pagrindinis tikslas yra sukelti šių asmenų baimę (Jodoin, 2007). Tai išimtis iš bendro terorizmo reglamentavimo ta prasme, kad THT normų prasme yra kriminalizuojamas terorizmo nusikaltimas, nes nesant bendrojo terorizmo apibrėžimo, šis nusikaltimas bendrojoje tarptautinėje teisėje dar nėra įtvirtintas.

Kaip minėta, šios nuostatos draudžia veiksmus, kurių **pagrindinis tikslas yra sukelti baimę civiliams gyventojams, tačiau nesuteikiant praktiškai jokio karinio pranašumo** (Pilloud, ICRC, 1987). Taigi šis subjektyvusis elementas (*siekis* sukelti baimę civiliams gyventojams) visada laikytinas būtinu šios veikos elementu, o ne tik šalutiniu karo veiksmų poveikiu (Gasser, 1986). Taip pat pažymėtina, kad I PP 51 straipsnio atžvilgiu negalima taikyti atsakomųjų priemonių. Apibrėžime minimi ne tik civiliai, nes, kaip bus aptariama toliau, šių keturių nuostatų saugomų asmenų ratas šiek tiek skiriasi.

1.2. Kitos ginkluotame konflikte dalyvaujančių kombatantų grupės

Partizanai. III ŽK 4 straipsnio A dalies 2 punkte taip pat numatyta, kad karo belaisvio statusas suteikiamas ir organizuotų pasipriešinimo judėjimų dalyviams, kitaip tariant, partizanams, kurie priklauso konflikto šaliai (pagal III ŽK nuostatas – atitinkamai valstybei). Priklausymas konflikto šaliai XIX a. buvo išreiškiamas aiškiu suvereno aktu, paprastai raštu, tačiau dabar tokio reikalavimo nėra. Svarbu, kad būtų faktiniai santykiai tarp pasipriešinimo judėjimo ir kovojančios šalies, tačiau pakanka paties santykio fakto, šis santykis gali būti matomas iš tylaus susitarimo, tai yra, iš to, kurioje pusėje kovoja ši pasipriešinimo organizacija (Pictet, ICRC 1958). Visi subjektai, išvardinti minėtame 4 straipsnio A dalies 2 punkte, turi teisę karinius veiksmus atlikti savo teritorijoje ar už jos, net jei ta teritorija yra okupuota. Ši paskutinė frazė yra labai svarbi, nes Antrojo pasaulinio karo pagal Hagos taisykles partizanams kombatanto statusas buvo pripažįstamas tik priešingos šalies įsiveržimo metu, vėliau, kai teritorija jau okupuota, partizanai nebeturėjo teisės atlikti karo veiksmų, o atlikę galėjo būti baudžiami netgi mirties bausme. Taigi

minėta III ŽK 4 straipsnio nuostata norma keičiama, okupantui nustatant pareigą visus partizanus, patekusius į jo rankas, laikyti karo belaisviais, net jei jie veikia okupuotoje teritorijoje. Šiuo atveju partizaninio judėjimo, kuris naudoja teroristinę taktiką, tai yra, savo tikslų siekia atlikdamas ne tik kitus karo veiksmus, bet ir teroristinius išpuolius, nariai bus laikomi kombatantais.

Nacionalinio išsivadavimo judėjimo nariai. I PP 1 straipsnio 4 dalyje nustatoma, jog šis protokolas bus taikomas ne tik tarpvalstybiniams ginkluotiems konfliktams, bet ir ginkluotiems konfliktams, „kai tautos kovoja su kolonijine valdžia, svetimšalių okupacija ir rasistiniais režimais, kad galėtų naudotis apsisprendimo teise, kurią užtikrina Jungtinių Tautų Įstatai ir Tarptautinės teisės principų deklaracija dėl taikių santykių ir valstybių bendradarbiavimo pagal Jungtinių Tautų Įstatus.“ Šie konfliktai laikomi tarptautiniais ginkluotais konfliktais.

Šios nuostatos subjektas yra tauta. Tarptautinėje teisėje nėra tikslaus apibrėžimo, kas vadinama tauta, daugiau apibrėžiamos teisės, kurias turi tauta. Atsižvelgiama į apibrėžtą teritoriją, bendrą kalbą, bendrą kultūrą ir etninius ryšius. Vienas iš esminių bruožų yra priklausymo tautai jausmas ir politinė valia gyventi kartu tautoje. Paprastai toks jausmas ir politinė valia kyla dėl kurio nors bendro minėto kriterijaus, o ją įtvirtina bendra konkrečios žmonių grupės, laikančios save tauta, istorija (Pilloud, ICRC, 1987). Taigi skiriami žmonės jungiantys kriterijai ir juos nuo kitų žmonių grupių skiriantys kriterijai. Pagalbinis kriterijus būtų tarptautinių universalių ar regioninių organizacijų pripažinimas, kuris padeda nustatyti, kurie subjektai yra laikomi tauta. Toks pripažinimas yra deklaratyvus, o ne kuriančio pobūdžio, tai yra, subjektas, laikantis save tauta, tačiau nepripažintas kaip toks kokios nors tarptautinės organizacijos, nebūtinai nėra tauta.

Grįžtant prie I PP nuostatų, minėtoje nuostatoje yra nustatyta, kad tarptautinio ginkluoto konflikto dalyvio statusą tauta įgyja kovodama su „kolonijine valdžia, svetimšalių okupacija ir rasistiniais režimais“. Kalbant apie „kolonijinę valdžią“, tai situacijos, kai tauta turi imtis ginklo, kad išsilaisvintų iš kitos tautos priespaudos. „Svetimšalių okupacija“ šio straipsnio prasme nėra karinė okupacija, kurią jau reglamentuoja THT normos, tačiau tai galėtų būti situacijos, kai okupuojama neaiškaus tarptautinio statuso teritorija, tačiau šios nuostatos tikslus turinys nėra aiškus (Bothe, et. al. 1982). I PP komentare pažymima, kad šios situacijos – tai dalinė ar visiška teritorijos, kuri dar nėra

susiformavusi į valstybę, okupacija (Pilloud, 1987). „Rasistinis režimas“ – tai režimas, kurio oficiali politika yra dalies populiacijos diskriminavimas rasės ar odos spalvos pagrindu. Jei valstybėje yra vykdomi rinkimai, tai galima manyti iš rinkimų įstatymų, kam yra suteikiama balsavimo teisė, tai yra, kam leidžiama dalyvauti politinių institucijų formavime ir sprendimų priėmime (Bothe, et. al. 1982).

I PP 96 straipsnio 3 dalyje nurodoma procedūra, kurios būdu minėti tautos apsisprendimo siekiantys subjektai gali būti laikomi susaistyti šio protokolo:

„Valdžios institucija, atstovaujanti tautai, kovojančiai su viena iš aukštųjų susitariančiųjų šalių tokio tipo ginkluotame konflikte, kuris apibrėžtas 1 straipsnio 4 punkte, gali imtis taikyti konvencijas ir šį protokolą minėto konflikto atžvilgiu, padariusi dėl to depozitarijui adresuotą vienašalį pareiškimą. Depozitarijus gautas toks pareiškimas turi tokį poveikį minėtam konfliktui:

a) tai valdžios institucijai, kaip konflikto šaliai, konvencijos ir šis protokolas įsigalioja nedelsiant;

b) minėta valdžios institucija įgyja tokias pat teises ir pareigas, kaip ir tie, kuriuos gavo aukštoji susitariančioji konvencijų ir šio protokolo šalis; ir

c) konvencijos ir šis protokolas yra vienodai privalomi visoms konflikto šalims.“

Dėl I PP santykio su ŽK galima pažymėti, kad 1 straipsnio 3 dalyje nurodyta, kad šis protokolas papildo ŽK nuostatas („Šis protokolas, papildantis [...] Ženevos konvencijas“), o 4 dalies nuostata, kad „[a]nkstesniame punkte minimos situacijos apima tuos ginkluotus konfliktus“ aiškintina kaip išplečianti ŽK taikymą minėtai tautų kovai dėl apsisprendimo teisės. I PP komentare pažymima, kad negalima būti susaistytam I PP, nesant susaistytam ŽK. Protokolą gali pasirašyti tik ŽK valstybės narės, jei valstybė nebūtų pasirašiusi ŽK, ji galėjo abu dokumentus pasirašyti vienu metu (Pilloud, ICRC, 1987). Taigi ginkluotiems konfliktams, kuriuose dalyvauja nacionalinio išsivadavimo judėjimai, pilnai taikomos ŽK ir papildomi protokoliai.

Pažymėtina, kad nacionalinio išsivadavimo judėjimų nariai, nors ir laikomi kombatantais, neturi teisės atlikti teroristinius veiksmus. Nors tarptautinė bendruomenė pripažįsta jų teisę kovoti dėl nepriklausomybės, tačiau tai negali būti atliekama neteisėtomis priemonėmis, tai yra, pavyzdžiui, naudojant teroristinius metodus, kurie prieštarauja THT normoms.

1.3. Kombatanto privilegija ir teroristinių veiksmų atlikimas

Kombatanto privilegija reiškia, kad toks asmuo gali dalyvauti karo veiksmuose – tai yra nukauti priešiškos šalies kombatantus ir atakuoti jos karinius objektus. Taigi šios privilegijos esmė yra ta, kad kombatantas teisėtai gali atakuoti tiek priešiškos šalies kombatantus, tiek jos karinius objektus ir dalyvauti prieš juos karo veiksmuose. Pirmiausiai pažymėtinas jau minėtas atskyrimo principas – teisėtu karinės atakos objektu gali būti tik kombatantai ar civiliai, tiesiogiai dalyvaujantys karo veiksmuose, ir kariniai objektai. Kovos su terorizmu kontekste šie klausimai yra svarbūs atskiriant, kokius teisėtus karinius veiksmus galima atlikti prieš teroristines grupes, kurios dalyvauja ginkluotame konflikte, taip pat atskiriant, ką kombatantai gali atlikti kovodami ginkluoto konflikto metu, o kas jau laikytina neteisėtais veiksmais, o ir teroristiniais.

Kariniai objektai. Pirmiausia pažymėtina, kad, kaip teigiama I PP 52 straipsnio 3 dalyje, „tuo atveju, kai abejojama, ar objektas paprastai skirtas civiliniams tikslams, pavyzdžiui, bažnyčia, gyvenamasis namas ar kiti gyvenamieji pastatai arba mokykla, nenaudojami efektyviai padėti karo veiksmams, manoma, kad toks objektas naudojamas civiliniams tikslams.“ Taigi jei objektas pagal savo paskirtį išoriškai civilinis, jis turėtų tokiu būti laikomas, nebent priešiška ginkluoto konflikto šalis turi duomenų, kad toks objektas naudojamas kariniams tikslams, kaip nurodoma toliau.

I PP 52 straipsnio 2 dalis nustato, kad „kariniais objektais laikomi tie, kurie dėl savo pobūdžio, vietos, paskirties ar panaudojimo efektyviai padeda karo veiksmams ir kurių visiškas ar dalinis sugriovimas, paėmimas ar neutralizavimas tuometinėmis aplinkybėmis suteikia aiškų karinį pranašumą.“ Pirmiausia pažymėtini tie objektai, kurie pagal savo prigimtį prisideda prie karinių veiksmų. Tai daiktai, kuriuos tiesiogiai naudoja karinės pajėgos: ginklai, įranga, transportas, įtvirtinimai, bazės, pastatai, kuriuos naudoja ginkluotosios pajėgos, štabo pastatai, komunikacijos centrai ir panašiai (Pilloud, ICRC, 1987). Antrasis kriterijus būtų susijęs su atitinkamų objektų buvimo vieta. Tai objektai, kurie patys savaime neturi karinės funkcijos, tačiau dėl savo buvimo vietos veiksmingai prisideda prie karinių veiksmų, pavyzdžiui, tiltas ar kitas statinys, ar vieta, kuri turi strateginę vertę. Taip pat pažymėtini objektai, kuriuos naudoja karinės pajėgos, pavyzdžiui, viešbutis ar mokykla būtų civiliniai objektai, tačiau jei jie yra naudojami kariams apgyvendinti ar štabui įrengti, jie laikytini kariniais objektais. Pagal I PP 52 straipsnio 3 dalį,

jei kyla kokių abejonių dėl tokios vietos statuso, ji laikytina civiliu objektu. Vietos, kurios naudojamos gaminti atitinkamą produkciją civiliams, taip pat gali būti naudojamos armijos reikmėms, tačiau tokias vietas puolant, reiktų atsižvelgti į tai, koks būtų karinis pranašumas ir, kita vertus, kiek nukentėtų civiliai gyventojai (Pilloud, ICRC, 1987).

Kitas reikalavimas, rengiant karinę ataką, būtų nustatyti, ar toks išpuolis suteiktų „aiškų karinį pranašumą“, tai svarstoma kiekvieno puolamo karinio objekto atžvilgiu. Šis pranašumas turi būti konkretus ir tiesioginis (Pilloud, ICRC, 1987).

Taigi teroristiniai išpuoliai, kurių taikiniu yra civiliai asmenys ir objektai, šiuo aspektu nepatenka į kombatanto privilegiją ir pažeidžia THT normas. Taip pat ir tikslas, kurio siekiama, yra ne „aiškus karinis pranašumas“, o civilių asmenų įbauginimas. Taigi jokie karo veiksmuose dalyvaujantys asmenys – nei ginkluotųjų pajėgų nariai, nei civiliai, tiesiogiai dalyvaujantys karo veiksmuose, neturi teisės atlikti tokių veiksmų, tai neįeina į kombatanto privilegiją.

1.4. Karo veiksmai ir teroristiniai veiksmai

Kombatanto privilegija reiškia teisę dalyvauti karo veiksmuose (angl. *hostilities*). I PP 43 straipsnyje nurodoma, kad „kombatantai [...] turi teisę dalyvauti karo veiksmuose“. Šio straipsnio komentare pažymima, kad kelios delegacijos ruošiant protokolo tekstą pažymėjo, kad šis terminas apima pasiruošimą mūšiu ir grįžimą iš jo. TRKK nuomone, išsakyta komentare, šis terminas apima visus karo veiksmus, kuriais siekiama (pagal jų prigimtį ar tikslą) smogti būtent priešiškos šalies ginkluotųjų pajėgų nariams ar materialiai daliai (įrengimams ir pan.) (Pilloud, ICRC, 1987). Plačiau ši nuostata analizuojama TRKK 2005 m. pranešime „Dėl tiesioginio civilių dalyvavimo karo veiksmuose“ (ICRC, TMC Asser Institute, 2005). Pirmiausiai pažymėtina, kad su šia karine veikla yra keletas susijusių terminų, kuriuos ekspertai išdėstė taip: plačiausias terminas būtų „ginkluotas konfliktas“, antrasis – „karo veiksmai“, dar siauresnis terminas būtų „karinės operacijos“, o siauriausias – „puolimas“ (angl. *attack*), nes jis laikytinas tik vienu karinės operacijos aspektu (ICRC, TMC Asser Institute, 2005).

Šiame pranešime pažymima, kad vyraujanti nuomonė buvo ta, jog ginkluoto konflikto kontekste „karo veiksmų“ terminas yra platesnis nei terminas

„karinė operacija“, nes šis terminas, vartojamas vienaskaita, nusako konkrečias operacijas, vykdomas karo veiksmų kontekste (ICRC, TMC Asser Institute, 2005). Bendrai **karo veiksmai** apibrėžtini kaip karinių operacijų, vykdomų ginkluoto konflikto metu, visuma, tačiau šis terminas gali būti taikomas ir kitai veiklai, kuri nevadintina karine operacija, kaip antai vykimas į operaciją, iš jos, kontaktai su priešiška šalimi (ICRC, TMC Asser Institute, 2005).

Atribojant ginkluoto konflikto apibrėžimą nuo karo veiksmų apibrėžimo, pažymėtina, kad ginkluotas konfliktas gali egzistuoti ir kai nevyksta karo veiksmai, o būtent turima omenyje karinės okupacijos situacija, kuri laikytina ginkluoto konflikto situacija, tačiau jos metu nebūtinai vyksta karo veiksmai.

Karo veiksmus taip pat reikėtų atskirti nuo **kitų veiksmų, kurie prisideda prie karo veiksmų**, nes kitu atveju „kiekvienas civilis, bet koku būdu prisidedantis prie karo pastangos (angl. *war effort*), galėtų galiausiai būti laikomas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose – tiek namų šeimininkė, kuri renka skardines metalo pramonei, ar ūkininkas, auginantis javus, tiek slaugė gimdymo skyriaus palatoje, kuri, galima sakyti, augina būsimojus karius.“ (ICRC, TMC Asser Institute, 2005, p. 21). Taigi buvo pasiūlyta, kad šias dvi veiklos rūšis, kurios abi neigiamai veikia priešišką šalį, atskirti reiktų pagal tai, ar jos *tiesiogiai sukelia* žalą priešui, ar tik *sukuria galimybę* tai padaryti. Pavyzdžiui, civilis darbuotojas, kuris dirba ginklų fabrike, nelaikytinas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose, tačiau jei kitas civilis asmuo naudotų šiuos ginklus, kad padarytų žalos priešui, jis bus laikomas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose (ICRC, TMC Asser Institute, 2005).

Taigi TRKK ekspertai pateikė kelis pasiūlymus, kaip reiktų apibrėžti karo veiksmus. Pirmasis apibrėžimas būtų paremtas nuostata, kad kombatanto privilegija reiškia jo teisę dalyvauti karo veiksmuose, tai yra, atlikti veiksmus, kurie pakenkia priešui. Taigi karo veiksmai apima visus veiksmus, kurie neigiamai veikia ar siekia taip paveikti priešo galimybę siekti karinio tikslo ar uždavinių (ICRC, TMC Asser Institute, 2005). Šis apibrėžimas buvo kritikuojamas dėl to, kad jis labiau tinkamas apibrėžti kariniam objektui, o ne veiklai, sudarančiai karinių veiksmų turinį. Kitas pasiūlytas apibrėžimas karo veiksmus apibrėžia kaip „visokią karinę veiklą, kuri yra nukreipta prieš priešą ginkluoto konflikto metu“. Pagal šį apibrėžimą nepakanka nustatyti, kad veikla yra karinė, tačiau reikia nustatyti, kad ši veikla yra nukreipta prieš priešininką. Šie du elementai yra būtini, nustatant, ar atitinkami veiksmai lai-

kytini karo veiksmis. Šiame apibrėžime karinė veikla apibrėžiama plačiau nei karinė operacija ar mūšis, tačiau daug siauriau nei „prisidėjimas prie karo pastangų“. Karinė veikla čia suprantama kaip antonimas civilinei veiklai (ICRC, TMC Asser Institute, 2005). Šie du apibrėžimai papildo vienas kitą, ir apibrėžia karo veiksmus skirtingais aspektais.

TRKK studijoje dėl tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose pažymima, kad veiksmai, kurie laikomi dalyvavimu karo veiksmuose, patenka į dvi kategorijas. Pirma, tai veiksmai, kurie sukelia specifinę karinę žalą. Antra, dalyvavimu karo veiksmuose taip pat laikoma žala (mirtis, sužeidimas ar sunaikinimas), sukeliamas asmenims ar objektams, kurie yra saugotini nuo tiesioginio puolimo (Melzer, 2009). Karo veiksmų slenkstį pasiekia tie veiksmai, kurie pagal savo prigimtį gali sukelti čia minimą žalą, pats žalos faktas nebūtinai turi materializuotis.

Pirmuoju atveju, jei galima pagrįstai manyti, kad atitinkamas veiksmas sukels būtent karinę žalą, nepriklausomai nuo kiekybinės žalos, veiksmas bus laikomas dalyvavimu karo veiksmuose. **Karinė žala** čia suprantama ne tik kaip kariaujančiųjų nukovimas, sužeidimas ar karinių objektų sunaikinimas, bet ir bet kokia pasekmė, kuri neigiamai veikia konflikto šalies karines operacijas ar karinį pajėgumą (Melzer, 2009). Tokios veikos pavyzdžiai galėtų būti sabotazas, kitos veiklos, atliekamos su ginklais ar be jų, kurios trukdo ar riboja dislokaciją, logistiką ir susisiekimą, neleidimas prieš pajėgoms naudotis tam tikrais objektais, suimtų prieš karinio personalo narių apsauga, karinių minių neutralizavimas, ir panašiai.

Antra, karo veiksmis taip pat laikoma veika, nesukelianti karinės žalos, tačiau sukelianti žalą THT saugomiems objektams, pavyzdžiui, tiesioginis civilių asmenų ir objektų puolimas. Taigi snaiperio šūviai į civilius ar civilių gyvenamo kaimo bombardavimas tikėtina gali sukelti asmenų, kuriuos saugo THT, mirtį, sužalojimus ar objektų, saugomų THT, sunaikinimą, taigi tai laikytina tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose (Melzer, 2009).

O veiksmai, kurie nesukelia karinės žalos, ar nesukelia minėtos žalos THT saugomiems asmenims ir objektams, nelaikytini veiksmis, nukreiptais prieš priešininką. Pavyzdžiui, tvorų ar kelio užtvarų statymas, elektros, vandens ar maisto tiekimo sutrikdymas, automobilių ar degalų nusavinimas, asmenų suėmimas ir deportavimas gali turėti didelės įtakos viešajam saugumui, sveikatai ar prekybai, tačiau tokie veiksmai nesukelia tokios žalos, kad veika galėtų būti laikoma dalyvavimu karo veiksmuose (Melzer, 2009).

Analizuojant karo veiksmus, aptartini teroristiniai veiksmai. Jie dažniausiai yra nukreipiami į civilius gyventojus ir civilius objektus. Kyla klausimas, ar teroristiniai veiksmai, nukreipti išimtinai prieš civilius asmenis, patektų į karo veiksmų apibrėžimą? Pagal prieš tai minėtą analizę, neabejotina, kad net ir veiksmai, nukreipti prieš civilius gyventojus, ginkluoto konflikto kontekste laikytini karo veiksmiais, jie patektų į antrąją kategoriją, kaip sukeliantys žalą saugotiniams asmenims ir objektams. Teroristiniai veiksmai, atliekami ginkluoto konflikto metu, nukreipti tiek prieš civilius asmenis ir objektus, tiek prieš kombatantus ar karinius objektus, kurių tikslas yra įbauginti civilius gyventojus, yra baustini, tačiau laikomi karo veiksmų dalimi. Jie taip pat imami domėn, sprendžiant apie ginkluoto konflikto egzistavimą. Šiuo aspektu pažymėtinas jau minėtas TBTJ sprendimas *Boškoski* byloje, kurioje TBTJ pažymėjo, kad teroristiniai veiksmai laikytini ginkluoto konflikto dalimi (ICTY, 2008; International Law Association, 2010).

Galima pažymėti, jog ginkluotas konfliktas gali būti apibrėžtas kaip jį apibūdino Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai (toliau – TBTJ) *Tadic* byloje: ginkluotas konfliktas – tai situacija, kai „naudojama ginkluota jėga tarp valstybių arba kai vyksta ilgai trunkanti (angl. *protracted*) ginkluota kova tarp vyriausybinių pajėgų ir organizuotų ginkluotų grupių arba tarp tokių grupių valstybės viduje“ (ICTY, 1995). Šis tęstinumo elementas, kuris pabrėžiamas apibrėžime, prideda laiko aspektą ginkluoto konflikto apibrėžimui. TBTJ nuomone, tai, kad teroristiniai veiksmai imami domėn, kai svarstoma apie netarptautinio ginkluoto konflikto tęstinumą, atitinka THT logiką, kuri „uždraudžia „teroristinius veiksmus“ ir „veiksmus ar grasinimus jėga, kurių pagrindinis tikslas – įbauginti civilius gyventojus“ tiek tarptautiniuose, tiek netarptautiniuose konfliktuose, už kuriuos gali kilti asmeninė baudžiamoji atsakomybė. Būtų beprasmiška, kad tarptautinė humanitarinė teisė uždraustų tokius veiksmus, jei jie nebūtų laikomi patenkančiais į ginkluoto konflikto sampratą.“ (ICTY, 2008, para. 187).

Toliau tribunolas analizavo nacionalinių teismų praktiką, kurie, analizuodami, ar egzistavo ginkluotas konfliktas, į šią analizę įtraukė ir atliktus teroristinius veiksmus. Analizuodamas grupuotės *Shining Path* veiksmus, pavyzdžiui, civilių žudymą, sabotazo veiksmus prieš ambasadas ir viešųjų bei privačių įmonių patalpas, ginkluotą valstybės karinių pajėgų puolimą, šiuos veiksmus Peru atitinkamas teismas šiuos veiksmus įtraukė į svarstymus, ar egzistavo ginkluotas konfliktas (ICTY, 2008). Nigerijos Aukščiausiasis teis-

mas neginkluoto asmens nužudymą, atliktą neuniformuotų sukilėlių narių, taip pat įtraukė svarstant apie ginkluoto konflikto egzistavimą. Izraelio Aukščiausiasis teismas taip pat situaciją tarp Izraelio ir „teroristinių organizacijų“ kvalifikavo kaip ginkluotą konfliktą daugelyje savo sprendimų. 2006 m. savo sprendime šis teismas pažymėjo, kad egzistuoja „nuolatinė ginkluoto konflikto situacija“ tarp Izraelio ir įvairių „Palestinos teroristinių organizacijų“ nuo pirmosios *intifados*, nes buvo atliekami „nuolatiniai, tęstiniai, žudantys teroristiniai išpuoliai“, ir juos sekę kariniai veiksmai. Teismas pažymėjo, kad šių laikų realybė tokia, kad kariniai kai kurių teroristinių organizacijų pajėgumai lenkia kai kurių valstybių pajėgumus, ir su tokiomis organizacijomis kovojant, nebeužtenka baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso priemonių. JT Libano tyrimo komisija padarė išvadą, kad tai, jog Izraelis laikė Hezbollah grupuotę teroristine organizacija ir jos kovotojus teroristais, nedarė įtakos konflikto kvalifikavimui (ICTY, 2008).

Šios bylos, TBTJ nuomone, parodo, kad nacionaliniai teismai ir JT organai teroristinio pobūdžio veiksmus taip pat ėmė domėti svarstant, ar konkreti situacija prilygo ginkluotam konfliktui. Taigi, Tribunolo nuomone, nors ir pavieniai teroristiniai išpuoliai gali neprilygti ginkluotam konfliktui, jei tokie veiksmai tęsiasi ilgą laiką, ypač jei jiems pasipriešinti reikalingas karinių pajėgų įsitraukimas, jie yra svarbūs svarstant dėl ginkluoto konflikto egzistavimo (ICTY, 2008).

Kaip jau minėta, kad nors ir veiksmai prieš civilius gyventojus ir objektus laikomi dalyvavimu karo veiksmuose, tačiau į kombatanto privilegiją įeina teisė atlikti tik teisėtus karinius veiksmus, tai yra tik tuos veiksmus, kurių nedraudžia THT normos, atsižvelgiant pirmiausia į draudimą pulti civilius gyventojus ir taip pat į draudimą imtis tokių veiksmų, kurių tikslas yra įbauginti civilius gyventojus. Taigi už teroristinius veiksmus tiek kombatantai, tiek civiliai asmenys, dalyvaujantys karo veiksmuose, turi būti baudžiami.

2. Ar teroristai gali būti karo belaisviais?

2.1. Karo belaisvio statusas

Kombatantai (tiek reguliariosios kariuomenės kariai, tiek nepriklausomų dalinių, priklausančių konflikto šaliai, nariai) ir kai kurie kiti asmenys, patekę į priešiškos šalies valdžią, laikomi karo belaisviais. Pirmasis dokumentas,

kuriame buvo numatytas karo belaisvio statusas, buvo 1929 m. Ženevos Konvencija. Dabar jų statusą reglamentuoja III ŽK ir atitinkamos I PP nuostatos, III dalies II skyrius. Karo belaisvio statusas galioja tik tarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose. Asmenų, laikomų karo belaisviais, kategorijos išvardijamos III ŽK 4 straipsnio A dalyje:

1. konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų, taip pat savignos ir savanorių būrių, įeinančių į šių ginkluotųjų pajėgų sudėtį, nariai;
2. kitų savignos ir savanorių būrių nariai, įskaitant įeinančius į organizuoto pasipriešinimo judėjimus, priklausančius konflikto šaliai ir veikiančius tiek savo teritorijoje, tiek ir už jos ribų, net kai ši teritorija okupuota, jeigu tokie savignos arba savanorių būriai, įskaitant organizuoto pasipriešinimo judėjimus, atitinka šiuos reikalavimus:
 - a) turi atsakingą už savo pavaldinius vadą;
 - b) turi sutartinį skiriamąjį, gerai matomą iš toli ženklą;
 - c) atvirai nešioja ginklus;
 - d) vykdo savo operacijas laikydamiesi karo įstatymų ir papročių;
3. reguliariųjų ginkluotųjų pajėgų nariai, atvirai skelbiantys ištikimybę vyriausybei arba valdžiai, kurių nepripažįsta laikanti belaisvius valstybė;
4. asmenys, lydintys ginkluotąsias pajėgas, bet nesantys jų nariai, kaip antai: civiliai karinio oro laivyno lėktuvų įgulų nariai, karo korespondentai, tiekėjai, darbo arba aptarnaujančių tarnybų, atsakingų už ginkluotųjų pajėgų gerovę, nariai, jeigu jie turi ginkluotųjų pajėgų, kurias lydi, leidimą; tuo tikslu jos išduoda jiems pridedamo pavyzdžio asmens pažymėjimą;
5. prekybos laivyno laivų įgulų nariai, tarp jų kapitonai, locmanai ir jungos bei konflikto šalių civilinės aviacijos lėktuvų įgulų nariai, kuriems, remiantis bet kuriomis kitomis tarptautinės teisės nuostatomis, netaikomos palankesnės sąlygos;
6. neokupuotos šalies gyventojai, kurie priešui artėjant stichiškai griebiasi ginklų, kad pasipriešintų įsiveržusioms pajėgoms, nespėję susijungti į reguliariusius ginkluotuosius būrius, jeigu atvirai nešioja ginklus ir laikosi karo įstatymų ir papročių.“

Jeigu teroristinius veiksmus atlikęs tarptautinio ginkluoto konflikto šalies pajėgų narys patenka kitos šalies valdžion ir atitinka keliamus reikalavimus,

jam turi būti taikomas karo belaisvio statusas. Karo belaisviai negali būti persekiojami baudžiamąja tvarka už tai, kad tiesiogiai dalyvavo karo veiksmuose, juos galima teisti tik už THT pažeidimus, tame tarpe ir terorizmo nusikaltimą. Jų sulaikymo tikslas – ne nubaudimas, bet sulaikymas nuo tolesnio dalyvavimo karo veiksmuose. Kaip nustato III ŽK 118 straipsnis, pasibaigus karo veiksmams, karo belaisviai nedelsiant paleidžiami ir repatriuojami.

III ŽK nustato detalias taisykles, kaip turi būti elgiamasi su karo belaisviais. Visų pirma, nustatomos jų teisių garantijos, jie turi būti saugomi nuo bet kokios prievartos, bauginimo, įžeidinėjimo ar viešo smalsumo. Nustatomos detalios karo belaisvių nelaisvės režimo taisyklės, įskaitant jų apklausas, nuosavybės režimą, judėjimo laisvės apribojimus, nelaisvės sąlygas, tai yra, reikalavimai patalpoms, maistui, aprangai, aprašomos higienos normos, belaisvių intelektualinės, religinės ir fizinės veiklos nuostatos, drausmės, rango klausimai, reglamentuojamas belaisvių darbas, jų finansiniai išteklių, taip pat jų ryšiai su išoriniu pasauliu, skundų teikimo tvarka ir belaisvių atstovavimas, taip pat taisyklės dėl baudžiamųjų ir drausminių sankcijų skyrimo karo belaisviams bei esminės teisingo proceso garantijos.

2.2. Reikalavimai karo belaisvio statusui gauti

Kaip jau minėta, esminis THT principas yra atskyrimo principas, taigi jis reikalauja, kad kombatantai išsiskirtų iš civilių gyventojų. III ŽK buvo nustatyti atitinkami reikalavimai, kurie taikytini ne valstybinėms ginkluotosioms pajėgoms, susijusioms su atitinkama konflikto šalimi, šių pajėgų nariai turi teisę pagal III ŽK į karo belaisvio statusą, kai tokie daliniai:

- a) turi atsakingą už savo pavaldinius vadą;
- b) turi sutartinį skiriamąjį, gerai matomą iš toli ženklą;
- c) atvirai nešioja ginklus;
- d) vykdo savo operacijas laikydamiesi karo įstatymų ir papročių.

Kaip minėta, šie reikalavimai taikomi minėtiems nepriklausomiems dariniams, kovojantiems atitinkamos valstybės pusėje. Tas faktas, kad valstybės ginkluotosioms pajėgoms toks reikalavimas nenustatomas, išvedamas iš to, kad jos jau savaime šiuos reikalavimus atitinka, ir tai negalima aiškinti kaip leidimo reguliariųjų pajėgų nariams neišsiskirti iš civilių gyventojų.

Paprotinės THT norma teigia, jog „kombatantai turi išskirti iš civilių gyventojų, kai jie dalyvauja puolime ar karinėje operacijoje, kai rengiamasi

puolimui. Jei jie nesilaiko šio reikalavimo, jie netenka teisės į karo belaisvio statusą.“ (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005, p. 384). Analogiška taisyklė nustatoma ir I PP 44 straipsnio 3 ir 4 dalyse, taip pat numatoma išimtis atvejams, kai dėl karo veiksmų pobūdžio išsiskyrimas neįmanomas:

„3. Siekdami padėti geriau apsaugoti civilius gyventojus nuo karo veiksmų padarinių, kombatantai privalo išsiskirti iš civilių gyventojų, kai jie dalyvauja puolime arba karinėje operacijoje, kai rengiamasi puolimui. Kadangi ginkluotų konfliktų metu būna situacijų, kai dėl karo veiksmų pobūdžio ginkluotas kombatantas negali išsiskirti iš civilių gyventojų, jis išsaugo kombatanto statusą tik jei tokiomis aplinkybėmis atvirai nešiojasi ginklą:

- a) kiekvieno karinio susidūrimo metu ir
- b) tada, kai jį, vykstant pajėgų išsidėstymui prieš puolimą, kuriame jis turi dalyvauti, mato priešininkas.

Veiksmai, atitinkantys šio punkto reikalavimus, nelaikomi apgaulingais pagal 37 straipsnio 1 c punktą.

4. Kombatantas, atsidūręs priešiškos šalies valdžioje, kai nesilaiko 3 punkto antrajame sakinyje išdėstytų reikalavimų, netenka teisės būti karo belaisviu, tačiau jis vis tiek saugomas visais atžvilgiais, kaip ir karo belaisviai remiantis Trečiąja konvencija ir šiuo protokolu. Šiai apsaugai galioja ir apsauga, kuri yra ekvivalentiška apsaugai, teikiamai Trečiosios konvencijos asmeniui, kuris yra teisiamas ir baudžiamas už bet kokius jo padarytus nusikaltimus.“

Pirmiausia pažymėtina, jog šios nuostatos įtvirtinimą lėmė tai, kad partizaninio ar nacionalinio išsivadavimo konfliktų metu buvo neįmanoma užtikrinti visų aukščiau minėtų reikalavimų laikymąsi, o to nesilaikę asmenys netekdavo karo belaisvio statuso ir garantijų. Taigi I PP nuostatose kartu su pripažinimu, kad nacionalinio išsivadavimo karai yra tarptautiniai ginkluoti konfliktai, buvo įtvirtinta ir nurodyta išimtis dėl išsiskyrimo iš civilių gyventojų nešiojant tik ginklą. Šios taisyklės paaiškinimuose pažymima, kad valstybės apibrėžia šios išimties ribas. Pirmiausia, I PP priimant dauguma valstybių delegacijų pabrėžė, kad ši išimtis taikoma tik situacijoms, kai kovoja ginkluoti pasipriešinimo judėjimai, okupuotose teritorijose ar nacionalinio išsivadavimo kovos metu (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005; Pilloud, ICRC, 1987). Antra, daugelis valstybių pažymi, kad terminas „pajėgų išsidėstymas“ reiškia bet kokią judėjimą link vietos, iš kurios bus vykdomas puolimas. Kai

kurios teigia, jog tas momentas yra trumpesnis, ir reiškia tik galutinę poziciją užėmimą prieš puolimą (Pilloud, ICRC, 1987). Trečia, terminas „matomas“ reiškia matomas plika akimi (Pictet, ICRC, 1960). Būtent ši interpretacija reikėtų, kad šis straipsnis apima situacijas, kai tuo metu, kai partizanas gali pradėti šaudyti ir kelia tiesioginį pavojų priešui, jis turėtų būti aiškiai išskiriamas iš civilių gyventojų.

Pažymėtina, kad dėl I PP 44 straipsnio turinio priimant I PP būta ypatingai daug diskusijų. Pirmasis 44 straipsnio 3 dalies sakinyss nurodo bendrąją taisyklę, kurią patvirtina ir minėta paprotinės THT taisyklė, kad kombatantai privalo išsiskirti iš civilių gyventojų dėvėdami uniformą ar kokį nors išskirtinį ženklą, kuriuo juos būtų galima atskirti nuo civilių gyventojų. Taigi antrasis sakinyss laikytinas bendrosios taisyklės išimtimi (Pilloud, ICRC, 1987). Nemažai valstybių delegacijų nurodė, kad ši taisyklė taikytina būtent I PP 1 str. 4 d. nurodomiems nacionalinio išsivadavimo konfliktams, arba okupacijos sąlygomis; kai kurios delegacijos nurodė, kad tai situacijos, kuriose silpnesnioji šalis turėtų imtis tokios taktikos, kovodama prieš priešišką pajėgų dominavimą teritorijoje (Pilloud, ICRC, 1987). Pažymėtina, kad I PP 44 straipsnį priimant, buvo pabrėžiama būtinybė apsaugoti civilius gyventojus, ir balsuojant 73 valstybės balsavo už, 1 prieš, 21 susilaikė (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005), taigi nebuvo vienareikšmio pritarimo 44 straipsnio nuostatomis, kas taip pat leidžia manyti, kad ši nuostata turi būti aiškinama kaip išimtis iš bendros pareigos išsiskirti iš civilių gyventojų dėvint uniformą arba kitą aiškų išsiskyrimo ženklą.

Taip pat tokį šios taisyklės pobūdį apibūdina ir I PP 44 straipsnio 6 dalis, kurioje teigiama, jog „[š]is straipsnis nepažeidžia jokio asmens teisės būti karo belaisviu, remiantis Trečiosios konvencijos 4 straipsniu“. I PP komentare pabrėžiama, jog ši nuostata reiškia, kad III ŽK 4 straipsnis, ypač jo A dalies 2 pastraipa, kurioje nurodoma dar Hagos taisyklių suformuotos keturios karo belaisvio statuso sąlygos, galioja ir egzistuoja kartu su I PP nuostatomis, nors I PP 44 straipsnio reguliavimo sritis apima visas situacijas, su kuriomis gali susidurti partizanai (Pilloud, ICRC, 1987).

Paprotinės THT studijoje pabrėžiama, jog siekdamas jas tenkinančio [I PP 44 straipsnio] aiškinimo, daugelis valstybių bandė paaiškinti šios nuostatos reikšmę ir aiškiai apibrėžti jos ribas. Apibrėždamas šias ribas, daugelis valstybių pažymėjo, kad ši išimtis reguliuoja situacijas, kuriose veikia ginkluoti pasiprie-

šinimo judėjimai, tai yra, okupuotose teritorijose arba nacionalinio išsivadavimo karuose (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Todėl galima konstatuoti, kad ši išimtis taikytina tik I PP 44 straipsnio 3 dalyje apibrėžtomis sąlygomis.

Prisiimdamas riziką būti atpažintas kaip teisėtas karinis taikynys, partizanas tuo skiriasi nuo teroristo (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Teroristinius veiksmus atliekantis asmuo paprastai stengiasi neišsiskirti iš civilių gyventojų ir surengti išpuolį, kurio niekas negalėtų iš anksto numatyti ir sustabdyti, paprastai siekdamas, kad aukų skaičius būtų kuo didesnis. Taigi tarptautinio ginkluoto konflikto metu toks asmuo, net jei jis priklausytų konflikto šalies ginkluotosioms pajėgoms, neatitiktų reikalavimo išsiskirti iš civilių gyventojų ir neabejotinai netektų karo belaisvio statuso. Tačiau jeigu teroristinį veiksmą, kurio tikslas yra įbauginti civilius gyventojus, ginkluotųjų pajėgų narys įvykdytų dėvėdamas uniformą arba minėtose išskirtinėse situacijose pagal I PP 44 straipsnio 3 dalį matomai nešdamasis ginklą, jis šio statuso neprarastų, tačiau patekęs į nelaisvę už tokį veiksmą galėtų būti baudžiamas kaip už THT taisyklių pažeidimą.

TRKK pažymi:

Šio reikalavimo tikslas yra galimybė atskirti, ar asmuo yra kombatantas. Taisyklėje netiesiogiai numatoma, kad kombatantas žino, jog yra matomas. Šios taisyklės tikslas yra apsaugoti civilius asmenis neleidžiant kombatantams slėpti savo ginklų ir naudotis civilių asmenų statusu, pavyzdžiui, siekiant patekti į palankesnes pozicijas puolimui. [...] Jei kombatantai bent minimaliai neišsiskiria iš civilių gyventojų, ir tai vyksta pakartotinai, tai kelia didelį pavojų civiliams gyventojams (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005, p. 533–534).

Kombatantai, kurie neišsiskiria iš civilių gyventojų, netenka teisės į karo belaisvio statusą. Tai neabejonės dėl kombatanto statuso klausimas, tai situacija, kai kombatantas, dėl kurio statuso neabejojama, į priešiškos šalies rankas patenka **nesilaikęs išsiskyrimo iš civilių gyventojų reikalavimo**. Tai, pavyzdžiui, būtų atvejis, kai kombatantas atvirai nešioja ginklą, tačiau yra be uniformos, o I PP 44 straipsnio 3 dalies išimtis jam netaikoma, arba atvejis, kai partizanas dalyvauja karo veiksmuose, atvirai nesinešiodamas ginklo (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Kombatantas netenka karo belaisvio statuso tik tada, kai jis pagaunamas nusikaltimo vietoje – tai yra, be uniformos ar be ginklo, jei jam taikoma 3 dalies išimtis; jei jis pagaunamas vėliau, jis neprar-

randa karo belaisvio statuso. Priešingai nei šnipinėjimas, šis elgesys laikomas THT pažeidimu, ir kombatantas, vėliau pagautas, gali būti teisiamas už tai, kad neišsiskyrė, kaip to reikalauja šis straipsnis, bet atsižvelgiant į jo kaip karo belaisvio statusą.

TRKK I PP komentare pažymima, kad šie asmenys netenka karo belaisvio statuso, tačiau jiems taikomos procedūrinės ir materialinės normos, reglamentuojančios karo belaisvių statusą. Kai kurių valstybių atstovai pažymėjo, kad ši nuostata netaikoma teroristams, kurie veikia slapčia puldami civilius gyventojus (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Tačiau pritaikant aukščiau minėtas taisykles, jeigu ginkluotųjų pajėgų narys atlieka teroristinius veiksmus visiškai neišsiskirdamas iš civilių gyventojų, jis netenka karo belaisvio statuso, jei sugaunamas teroristinio išpuolio vykdymo metu. Taigi pirmiausia tai reiškia, kad galimas baudžiamasis persekiojimas net už karo veiksmus, už kuriuos nebūtų galima persekioti karo belaisvio (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Jei toks asmuo sugaunamas vėliau, kai tinkamai laikosi išsiskyrimo reikalavimo, jis šio statuso nepraranda, bet, kaip jau minėta, už teroristinius veiksmus gali būti teisiamas.

2.3. Abejonės dėl karo belaisvio statuso atvejai ir jų sprendimas

Į nelaisvę paėmus asmenį, atlikusį teroristinius veiksmus, gali kilti abejonių dėl jo statuso pagal THT. III ŽK 5 straipsnio 2 dalyje yra nustatyta, kad „[j]eigu kyla bet kokių abejonių, ar asmenys, dalyvavę karo veiksmuose ir patekę į priešų rankas, priklauso kuriai nors iš 4 straipsnyje išvardytų [asmenų, turinčių teisę į karo belaisvio statusą,] kategorijų, tokie asmenys šios Konvencijos saugomi tol, kol kompetentingas tribunolas nustatys jų statusą.“ I PP 45 straipsnyje abejonės atvejai reglamentuojami plačiau. Nuostata, kad tribunolas sprendžia dėl asmens statuso, „kai kyla bet kokių abejonių“, pakeičiama prezumpcija, kad kiekvienas karo veiksmuose sulaikytas asmuo turi teisę į karo belaisvio statusą. Asmuo, dalyvaujantis karo veiksmuose ir atsidūręs priešiškos šalies valdžioje, laikomas karo belaisviu ir todėl yra saugomas remiantis Trečiąja konvencija, jeigu jis:

- 1) pretenduoja į karo belaisvio statusą arba
- 2) jeigu paaiškėja, kad jis turi teisę į šį statusą, ar
- 3) jeigu šalis, kuriai jis priklauso, reikalauja jam suteikti šį statusą pranešdama apie tai sulaikiusiai jį valstybei ar valstybei globėjai.

Kilus bet kokių abejonių, ar toks asmuo turi teisę į karo belaisvio statusą, jo statusas toks lieka ir jis yra saugomas remiantis III ŽK ir I PP tol, kol jo statuso nenustatys kompetentingas tribunolas (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005).

Taigi ši abejonė gali kilti sulaikiusiai šaliai, tačiau minėtais atvejais taikoma karo belaisvio statuso prezumpcija, kol ji nebus paneigta ar patvirtinta kompetentingo tribunolo. Taigi ir sulaikius teroristinius veiksmus atlikusį asmenį ginkluoto konflikto metu, jei šis asmuo priklauso priešingos ginkluoto konflikto šalies pajėgoms, jam turi būti preziumuojamas karo belaisvio statusas, kol nebus nustatyta priešingai.

Abėjonės dėl karo belaisvio statuso gali kilti dėl įvairių priežasčių, tiek susijusių su jo asmeniu, tiek su pajėgomis, kurioms jis priklauso. Kaip minėta, tokiu atveju dėl karo belaisvio statuso sprendžia kompetentingas tribunolas. Jis gali būti nebūtinai teisminis, gali būti ir administracinio pobūdžio, įskaitant ir karines komisijas. Jis turi būti kompetentingas, atitinkamos sudėties ir procedūrų, ir turi būti nešališkas ir veiksmingas. Jei nelaisvėje esantis asmuo yra teisiamas už nusikaltimą, susijusį su karo veiksmis, tą gali padaryti tik teisminis tribunolas. Jau minėta karo belaisvio statuso prezumpcija reiškia, kad įrodinėjimo našta tenka tribunolui, o ne asmeniui, kurio statusas nustatomas (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005).

45 straipsnio 2 dalyje nustatoma, kad jei asmuo yra priešiškos šalies teisiamas baudžiamąja tvarka už veiksmus, susijusius su karo veiksmis, jis „turi teisę reikalauti, kad tribunolas jam pripažintų karo belaisvio statusą. Kai tik įmanoma tai padaryti, pagal priimtą procedūrą šis sprendimas turi būti paskelbtas iki įvyksiant teismui už pažeidimus.“ Šia nuostata įtvirtinama nauja procedūrinė teisė asmenims, kurie nelaikomi karo belaisviais ir kurie yra teisiami už nusikaltimus, susijusius su karo veiksmis. Jiems suteikiama teisė ginti jų teisę į karo belaisvio statusą, šį klausimą iš naujo turi spręsti teisminis tribunolas (tai yra, baudžiamasis tribunolas, užtikrinantis visas įprastines teisminės procedūros garantijas) nepriklausomai nuo to, koks sprendimas buvo priimtas statusą nustatančio tribunolo (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005). Jei jam pripažįstamas karo belaisvio statusas, tiek baudžiamoji procedūra, tiek taikomos bausmės turi atitikti tuos, kurie numatyti karo belaisviams. Taigi teroristinius veiksmus atlikusiam asmeniui taip pat galioja ši teisė, ir jam pripažinus karo belaisvio statusą, jo atsakomybę sprendžiantis tribunolas galėtų jį

teisti tik už THT pažeidimus, tai yra, ir už teroristinius veiksmus, o už veiksmus, kurie laikytini teisėtais pagal THT, toks asmuo negalėtų būti teisiamas.

2.4. Karo belaisvių sulaikymas

Asmenų sulaikymo klausimus reglamentuoja tiek THT, tiek žmogaus teisių normos, tačiau karo belaisvių statuso klausimai reglamentuoti pagal *lex specialis*, tai yra pagal THT normas, kurios nustato kitokius sulaikymo pagrindus ir terminus. Karo belaisviai yra sulaikomi ne dėl padarytų nusikaltimų, o dėl karinių priežasčių – kad nebedalyvautų karo veiksmuose prieš juos sulaikiusią šalį. Jei jie yra padarę kokį nors nusikaltimą, susijusį su ginkluotu konfliktu, juos teisiant, laikomasi III ŽK 82-108 straipsnių nuostatų. Įdomu pažymėti, kad išskiriamos dvi karo belaisvių sulaikymo rūšys: pirmą, karo belaisvio sulaikymas dėl to, kad jis negrįžtų į ginkluotą konfliktą, ir antrą, sulaikymas dėl to, kad jis yra įtariamas padaręs nusikaltimą. Taigi šie du režimai skiriasi. III ŽK 103 straipsnyje yra nustatyta, kad pastarasis sulaikymas turi trukti kuo trumpiau, ir ne ilgiau nei tris mėnesius. Karo belaisvius pagal III ŽK 84 straipsnį gali teisti tik kariniai teismai¹⁰⁴, nebent tos valstybės civiliniai teismai turi jurisdikciją teisti tos valstybės ginkluotųjų pajėgų narius. Turi būti užtikrinamos esminės teisingo proceso garantijos – teisė į nepriklausomą teismą (III ŽK 105 straipsnis), teisė būti teisiamam tik už veiką, kuri yra numatyta įstatyme (99 straipsnio 1 dalis), garantija, kad nebus taikoma prievarta siekiant, kad karo belaisvis prisipažintų padaręs atitinkamą veiką (99 straipsnio 2 dalis). III ŽK 102 straipsnyje yra nustatyta, kad karo belaisvius teisia tie patys kariniai teismai, kurie teisia tos valstybės ginkluotųjų pajėgų narius. Ši nuostata yra pagrįsta teisinio tikrumo reikalavimais, nes kiekvienų ginkluotųjų pajėgų nariams yra gerai pažįstamos jų karinių teismų procedūros (Venice Commission, 2003). Asmenys, kuriems netaikomas karo belaisvių statusas, taip pat gali būti sulaikomi ginkluoto konflikto metu. Taip vadinamas administracinis asmenų sulaikymas bus aptariamas toliau.

104 Šio straipsnio vertime yra esminė klaida. Angliškame tekste yra žodis „unless“, lietuvių kalboje išverstas kaip „jeigu“, tačiau šis straipsnis dėl tokio vertimo prarandą prasmę. Reiktų versti „Karo belaisvi gali teisti tik karo teismas, nebent laikančios belaisvius valstybės įstatymai specialiai leidžia civiliniams teismams teisti laikančios belaisvius valstybės ginkluotųjų pajėgų nari už tą patį nusikaltimą, koku kaltinamas karo belaisvis.“

Pažymėtina, kad būtent karo belaisvio statuso klausimai aktualūs tik *tarptautinio* ginkluoto konflikto atveju. III ŽK ir I PP nuostatose¹⁰⁵ ir paprotinės THT taisyklėse nurodoma, kad kombatanto statusas ir karo belaisvio statusas taikomas tik tarptautinio ginkluoto konflikto metu. Kaip buvo analizuojama aukščiau, atitinkamos valstybės ir teroristinės organizacijos konfliktas visų pirma analizuotinas tuo aspektu, ar jis pasiekia ginkluoto konflikto lygį ir tik tada, kai jis atitinka intensyvumo ir organizuotumo kriterijus, jis laikytinas netarptautiniu ginkluotu konfliktu. Pavyzdžiui, Venecijos komisijos nuomoneje dėl galimo poreikio toliau vystyti Ženevos konvencijas (Venice Commission, 2003) analizuojama, koks turėtų būti būtent suimtų teroristų, priklausančių tarptautinėms teroristinėms organizacijoms, statusas, tačiau tai analizuojama būtent ŽK nuostatų kontekste, tuo preziumuojant, kad vyksta tarptautinis ginkluotas konfliktas, kuriam taikomos ŽK visa apimtimi, aptariama karo belaisvių statuso ir neteisėtų kombatantų statuso klausimai, tačiau jei nustatytume, kad tarptautinio ginkluoto konflikto situacija visgi neegzistuoja, taigi nebėra pagrindo III ŽK ir IV ŽK taikymui. Netarptautinio ginkluoto konflikto atveju taikomos kitos nuostatos.

3. Neteisėto kombatanto sąvoka

Terminai „kombatantas“, „karo belaisvis“, „civilis“ yra apibrėžti THT sutartyse, tačiau terminai „neteisėtas kombatantas“, „neprivilegijuotas kombatantas / kovotojas“ juose neminimi, tačiau jie buvo vartojami nuo XX a. pradžios teisinėje literatūroje, kariniuose vadovuose ir teismų bylose. Pats bendriausias šio termino apibrėžimas būtų „asmuo, tiesiogiai dalyvaujantis karo veiksmuose, bet tam neturintis teisės“. Patekęs į priešiškos šalies rankas, toks asmuo neturi teisės į karo belaisvio statusą (Dörmann, 2003). Taigi kalbame apie asmenis, kurie tiesiogiai konkrečiu momentu dalyvauja karo veiksmuose, ir taip pat kalbame apie tarptautinį ginkluotą konfliktą.

105 III ŽK 2 straipsnyje nurodoma, kad ši konvencija taikoma tik kai „skelbiamas karas arba kyla koks nors kitas dviejų arba kelių aukštųjų susitariančiųjų šalių ginkluotas konfliktas“, tai yra, tarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose. I PP 1 straipsnyje nurodoma, jog jis taikomas ginkluotiems konfliktams, nurodytiems ŽK bendrajame 2 straipsnyje ir nacionalinio išsivadavimo konfliktams.

Pažymėtina, jog šis terminas buvo vieną iš pirmų kartų panaudotas *Ex parte Quirin* byloje, kuri buvo sprendžiama JAV, dėl aštuonių vokiečių šnipų, veikusių JAV. Šiame sprendime buvo nurodyta:

„Karo įstatymai brėžia ribą tarp ginkluotųjų pajėgų ir taikių kovojančių šalių gyventojų bei tarp tų, kurie yra teisėti ir neteisėti kombatantai. Teisėti kombatantai gali būti sugaunami ir sulaikomi kaip karo belaisviai priešiškos šalies. Neteisėtus kombatantus šalis gali sulaikyti ir suimti, tačiau juos kariniai tribunolai gali teisti ir bausti už veiksmus, kurie yra neteisėti kariniu požiūriu. Šnipas, kuris slapta ir be uniformos prasiveržia į priešiškos šalies rajoną karo metu, siekdamas surinkti karinę informaciją ir perduoti ją priešui, ar priešo kombatantas, kuris slapta be uniformos prasiveržia pro karines linijas siekdamas atlikti karo veiksmus ar sunaikinti gyvybę ar nuosavybę, yra pažįstami pavyzdžiai tų kariaujančiųjų, kurie paprastai nelaikomi galinčiais gauti karo belaisvių statusą, tačiau laikytini karo taisyklių pažeidėjais, kurie gali būti teisiami ir baudžiami karinių tribunolų.“ (Mao, 2018).

Galimi du tokios situacijos aiškinimo variantai – pavyzdžiui, Izraelio valdžios institucijos teigia, kad teroristinių organizacijų nariai yra neteisėti kombatantai, nes jie neišsiskiria iš civilių gyventojų ir nesilaiko THT, taigi jie yra laikytini kombatantais, ir juos galima atakuoti taip pat, kaip kombatantus, bet jie neturi teisės į karo belaisvio statusą (Supreme Court of Israel, 2006). Kitas variantas – neteisėtų kombatantų sąvoką priartinti prie civilių, tiesiogiai dalyvaujančių karo veiksmuose, sampratos, tuo aspektu jie būtų teisėtas taikinyss tol, kol tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose.

Ne visi asmenys, kurie atlieka teroristinius veiksmus, laikytini neteisėtais kombatantais, o tik tie, kurie neturi teisės dalyvauti karo veiksmuose. Konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai, atliekantys teroristinius veiksmus, laikytini karo nusikaltėliais, tačiau jei jie minėtus veiksmus atlieka išsiskirdami iš civilių gyventojų, kaip to reikalauja atitinkamos III ŽK nuostatos, jie turi teisę į karo belaisvio statusą (tačiau gali ir turi būti teisiami už teroristinių išpuolių atlikimą).

3.1. Neteisėti kombatantai – taikytina teisė

Asmenys, dalyvaujantys karo veiksmuose, o ir asmenys, atliekantys teroristinius veiksmus, priklausomai nuo jų sąsajos su ginkluoto konflikto šalimi, gali patekti į kelias kategorijas.

1. Karo belaisvio statusas

Jei nustatoma, kad asmuo atitinka kategorijas, išvardintas III ŽK 4 straipsnio A dalyje, tai, kaip jau minėta, jis laikomas karo belaisviu ir jo statusą apibrėžia III ŽK ir I PP (tose valstybėse, kurios yra šį protokolą ratifikavusios).

Jei asmuo netenka karo belaisvio statuso dėl to, kad neatitinka reikalavimų dėl išsiskyrimo iš civilių gyventojų, tai jo statusas yra panašus į karo belaisvio statusą, tačiau jam netaikomas imunitetas veiksams, atliktiems sulaikymo metu, kaip jau buvo minėta aukščiau.

Taip vadinami „tradiciniai“ teroristai retai atitinka reikalavimus karo belaisvio statusui. Juos atitikti gali konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai, arba minėtų kitų ginkluotųjų pajėgų, dalyvaujančių tarptautiniame ginkluotame konflikte, nariai ir, atlikdami teroristinį aktą, dėvėtų savo uniformą ar I PP 44 straipsnio 3 dalyje nurodytose situacijose atvirai nešiotųsi ginklą. Didesnė dalis teroristinių veiksmų atliekama ne ginkluotųjų pajėgų narių ir paprastai nedėvint jokios uniformos, taigi tokius veiksmus atlikę asmenys negalės pretenduoti į karo belaisvio ar jam prilyginamą statusą.

2. Civilio asmens statusas pagal IV ŽK

IV ŽK taikymo ribos apibrėžiamos šios konvencijos 4 straipsnyje. Jame teigiama, jog „Konvencija saugo tuos asmenis, kurie tam tikru momentu ir koku nors būdu konflikto ar okupacijos metu patenka į konflikto šalies ar okupuojančios valstybės, kurios piliečiai jie nėra, rankas.“ 2 dalyje teigiama, jog ne priešiškos valstybės piliečiai, kurių pilietybės valstybė turi normalią diplomatinę atstovybę valstybėje, kurios valioje jie yra, nėra saugomi šios konvencijos. Ši nuostata suteikia pirmenybę ne THT suteikiamai apsaugai, o diplomatiniais kanalais vykdomai piliečių apsaugai. 4 straipsnio 3 dalyje teigiama¹⁰⁶, kad II dalies nuostatos („Bendroji gyventojų apsauga nuo kai kurių karo padarinių“) taikomos plačiau, kaip nurodyta 13 straipsnyje (taikomos visiems konflikto šalių gyventojams be jokio priešiško nusistatymo [...] ir yra skirtos karo sukeltoms kančioms palengvinti“). 4 straipsnio 4 dalyje nustatyta, kad asmenys, kurie patenka į kitų trijų ŽK apsaugos sferą, šios konvencijos nesaugomi.

106 Šio straipsnio 3 dalies vertimas netikslus. Angliškame tekste esantis žodis „as“ verstinas ne žodeliu „nei“, o „kaip“. Turėtų būti „Nepaisant to, II dalies nuostatos taikomos plačiau, nei kaip nurodyta 13 straipsnyje.“

Aiškinant Konvencijos nuostatas, galima daryti išvadą, kad ši Konvencija saugo asmenis, kurie nepatenka į kitų ŽK reguliavimo sferą, tame tarpe ir asmenis, kurie neatitinka karo belaisvio statuso reikalavimų, nebent jie yra:

1. valstybės ne ŽK narės piliečiai (tačiau tai jau tik teorinė nuostata, nes visos pasaulio valstybės yra ŽK dalyvės narės);
2. valstybės, kurios valdžioje jie yra, piliečiai;
3. okupacijos atveju – valstybės sąjungininkės valstybės piliečiai, kai ta valstybė turi diplomatinį atstovavimą;
4. priešiškos šalies teritorijoje – valstybės bendrininkės ar neutralios valstybės piliečiai, kai tos valstybės turi diplomatinį atstovavimą toje valstybėje (Dörmann, 2003).

Taigi IV ŽK konvencijos taikymo nuostatose niekur net neužsimenama apie tai, kad neteisėtas dalyvavimas karo veiksmuose reiškia, kad IV ŽK nuostatos bus tam asmeniui netaikomos (Mao, 2018). Šią išvadą patvirtina ir I PP 45 straipsnio 3 dalies nuostata, kurioje teigiama, kad „kiekvienas asmuo, kuris dalyvavo karo veiksmuose, bet neturi teisės į karo belaisvio statusą ir kuriam netaikomos palankesnės sąlygos remiantis Ketvirtąja konvencija, bet kuriuo atveju turi teisę į šio protokolo 75 straipsnyje numatytą apsaugą.“ Taigi žodžiais „kuriam netaikomos palankesnės sąlygos remiantis Ketvirtąja konvencija“ netiesiogiai pasakoma, jog yra atvejų, kai ir neteisėtiems kombatantams taikoma IV ŽK (plačiau žr. Dörmann, 2003, p. 50–60). Tai yra, jei neteisėtas kombatantas (tai yra, asmuo, dalyvavęs karo veiksmuose neturėdamas tam teisės) atitinka IV ŽK 4 straipsnio nuostatas, jam taikoma IV ŽK, atsižvelgiant į IV ŽK 5 straipsnį. Ta patvirtina ir TBTJ sprendimas *Delalic* byloje, kuriame teigiama, kad „jei asmuo neturi teisės į Trečiosios konvencijos teikiamas garantijas kaip karo belaisvis (ar į Pirmosios ar Antrosios konvencijų [teikiamas garantijas]), jis ar ji būtinai patenka į Ketvirtosios konvencijos veikimo sferą, jei atitinka jos 4 straipsnio reikalavimus.“ (ICTY, 1998, para. 271).

IV ŽK 5 straipsnyje yra numatyta, kad valstybė, kuri yra įsitikinusi, jog jos teritorijoje esantis Konvencijos saugomas asmuo yra pagrįstai įtariamasis atlikęs ar sugaunamas bedarantis tos valstybės saugumui priešišką veiką, gali apriboti tas Konvencijos garantuojamas teises, kurių suteikimas pakenktų tos valstybės saugumui. Tačiau pažymėtina, kad pagrindinės Konvencijos nuostatos yra susijusios su humanišku elgesiu su priešiškos šalies valdžioje esančiais civiliais, taigi nėra daug nuostatų, kurias būtų galima pagrįstai ri-

boti valstybės saugumo tikslais. Turbūt aktualiausia būtų asmens laisvės, susižinojimo laisvės ribojimai. Įtarimas padarius veiklą turi būti pakankamai apibrėžtas, kad būtų galima pagrįstai įtarti, jog konkrečiai šis asmuo kelia pavojų valstybės saugumui. IV ŽK komentare pažymima, kad veikla, priešinga valstybės saugumui, yra sunkiai apibrėžiama. Pirmiausia komentare tokiomis veiklomis įvardijamas šnipinėjimas, diversija ir žvalgybos duomenų perdavimas priešiška šaliai. Negalima šio straipsnio nuostatų taikyti vien dėl to, kad asmuo turi tam tikrą politinį nusistatymą konkrečios valstybės atžvilgiu, jei šis nusistatymas nevirsta veiksmu (Pictet, ICRC, 1958).

3. Kitokia apsauga (bendrasis ŽK 3 straipsnis ir I PP 75 str.)

Jei asmuo neatitinka pilietybės kriterijaus, kaip nustatyta IV ŽK 4 straipsnyje, jis visgi nelieka nesaugomas. Jam taikomos bendrojo ŽK 3 straipsnio numatytos garantijos ir I PP 75 straipsnis, kuris laikomas paprotinės THT dalimi, taigi taikytinas ir toms valstybėms, kurios nėra ratifikavusios I PP.

Tai pagrindžia I PP 45 straipsnio 3 dalis, kuri netiesiogiai nurodo, jog IV ŽK taikymas asmenims apima ir neteisėtus kombatantus (Mao, 1998). 45 str. 3 dalyje nurodoma, jog „Kiekvienas asmuo, kuris dalyvavo karo veiksmuose, bet neturi teisės į karo belaisvio statusą ir kuriam netaikomos palankesnės sąlygos remiantis Ketvirtąja konvencija, bet kuriuo atveju turi teisę į šio protokolo 75 straipsnyje numatytą apsaugą. Okupuotoje teritorijoje bet kuris asmuo, jei tik jis nesulaikytas kaip šnipas, nepaisant Ketvirtosios konvencijos 5 straipsnio nuostatų, taip pat turi teisę, kaip numato konvencija, susisiekti.“ Taigi šioje nuostatoje esantis teiginys „kuriam netaikomos palankesnės sąlygos remiantis Ketvirtąja konvencija, bet kuriuo atveju turi teisę į šio protokolo 75 straipsnyje numatytą apsaugą“ numanomai reiškia, jog į IV ŽK saugomų asmenų kategoriją patenka didžioji dalis, jei ne visi, taip vadinami neteisėti kombatantai (Mao, 2018). Šios nuostatos įrodymų randame ir JAV 1956 m. kariniame vadove bei 1957 m. JK kariniame vadove, kurie abu aiškiai patvirtina, jog saugomi asmenys yra ir tie asmenys, kurie tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose, nors neatitinka reikalavimų karo belaisviams. Šią interpretaciją patvirtina ir paruošiamieji darbai diplomatinėje konferencijoje, kur matoma, kad neteisėtų kombatantų kategorija buvo numatyta ir išdiskutuota (Mao, 2018).

I PP 45 straipsnio 3 dalies komentare nurodoma, jog „ši pastraipa taikoma asmenims, kurie teisiami už dalyvavimą karo veiksmuose ir jiems nesuteikiamas karo belaisvio statusas.“ (Pilloud, ICRC, 1987, para. 1759–1760).

Tačiau, kaip toliau pažymi komentaro autoriai, ši pastraipa netaikoma asmenims, kuriems karo belaisvio statusas nesuteikiamas dėl I PP 44 straipsnio 4 dalyje nurodytų priežasčių – tai yra, dėl to, kad jie nesilaikė reikalavimo išsiskirti iš civilių gyventojų, nes šie vis tik yra saugomi III ŽK nuostatų, su tam tikromis išimtimis. Tai gali būti taikoma asmenims, kurie nepriklauso ginkluotosioms pajėgoms, kaip jos suprantamos pagal I PP nuostatas, ar gali būti taikoma šnipams ar samdiniams (Pilloud, ICRC, 1987).

Paprotinėje THT taip pat yra nustatyta daug garantijų, taikytinų asmenims, esantiems ginkluoto konflikto šalies teritorijoje ar valdžioje ir ginkluoto konflikto metu suimtiems ar internuotiems asmenims (Henckaerts, 2005).

Taigi THT normos nenumato situacijos, kai karo veiksmuose dalyvaujantis asmuo nepatektų į THT reglamentavimo sferą. Neteisėti kombatantai, tai yra, asmenys, dalyvaujantys karo veiksmuose, tačiau tam neturintys teisės, patenka arba į karo belaisvių kategoriją, arba į civilių kategoriją. Šiuos dar galima skirstyti į tuos, kuriems taikoma IV ŽK, ir į tuos, kurie neatitinka šios Konvencijos 4 straipsnyje nustatytų reikalavimų, tačiau šiuos asmenis saugo bendrasis ŽK 3 straipsnis ir I PP 75 straipsnis.

I PP 75 straipsnis laikomas paprotinės teisės dalimi. Jame ir bendrajame ŽK 3 straipsnyje nustatytos taisyklės, asmenų apsaugos standartai laikomi taikytiniais tiek tarptautinių, tiek netarptautinių ginkluotų konfliktų metu. Skaitomas kartu su I PP 45 straipsnio 3 dalimi, jis užtikrina, kad nė vienas asmuo, patekęs į ginkluoto konflikto šalies rankas, „neiškrenta“ iš teisinės apsaugos sferos, net jis gali būti laikomas neteisėtu kombatantu. I PP 75 straipsnis numato teises garantijas, apsaugą sulaikius, suėmus ir įkalinimo laikotarpiu. Pažymėtina, jog tas faktas, kad neteisėtiems kombatantams suteikiama tam tikra apsauga pagal IV ŽK ir I PP 75 straipsnio nuostatas, nereiškia, jog jie turi imunitetą dėl neteisėto dalyvavimo karo veiksmuose. Jie gali būti teisiami už dalyvavimą karo veiksmuose pagal nacionalinę teisę, taip pat už karo nusikaltimus, jei suteikiamos garantijos dėl teisingo teismo pagal IV ŽK ir paprotinę tarptautinę teisę (Mao, 2018).

3.2. JAV praktika dėl neteisėtų kombatantų

JAV teismų praktikoje terminas „neteisėtas kombatantas“ buvo panaudotas dar 1942 m. JAV Aukščiausiojo Teismo *Ex parte Quirin* byloje, kurioje

buvo teigiama, kad „jau ilgai mūsų kariai vadai tuos, kurie karo metu slaptai iš priešų teritorijos patenka į mūsų teritoriją, nusivilkdami uniformas į ją patekę, ir siekdami atlikti priešiškus veiksmus [...] laikytini neteisėtais kombatantais kuriuos gali bausti karinės komisijos.“ (U. S. Supreme Court, 1942). Pagrindinis byloje analizuotas klausimas buvo tas, ar teisėtai buvo sudarytos karinės komisijos šiems asmenims teisti.

Asmenis, kaltinamus terorizmu ir susijusius su ginkluotu konfliktu, teisia vadinamosios karinės komisijos. JAV Aukščiausiasis teismas pripažino, kad karinės komisijos gali teisti prieš kovotojus, kurie pažeidė karo įstatymus. Karinės komisijos nėra skirtos „karinei disciplinai tarp JAV karinių pajėgų narių palaikyti (ką daro kariniai teismai) ar užpildyti jurisdikcinę spragą, kai to reikalauja būtinybė (tą daro kariniai tribunolai, įsteigti pagal karo teisę ar okupuotoje teritorijoje).“ (Fraser, 2017, p. 604). Komisijų kompetencijos sritis – teisti už karo įstatymų pažeidimus asmenis, kurie nėra JAV piliečiai, ar tai būtų teisėti, ar neteisėti kombatantai.

Daug ginčų sukelia šių karinių komisijų veikla, nes teigiama, jog procedūra jose nepakankamai užtikrina teisiųjų asmenų teises. Tarptautinė bendruomenė ir žmogaus teisių aktyvistai kritikuoja komisijų sistemą, teigdami, jog ši yra iš prigimties neteisinga, kaltinamuosius į nepalankią poziciją pastatanti sistema, neatitinkanti tarptautinės teisės. O komisijos veiklą ginantys pasisako, jog procedūros yra pakankamos, o garantuoti užsienio teroristams tas pačias konstitucines garantijas, kurios suteikiamos piliečiams, yra neprotinga (Fraser, 2017).

Komisijos pagal Karinių komisijų įstatymą turi jurisdikciją asmenims, kurie „dalyvavo karo veiksmuose prieš JAV ar jos koalicijos partneres valstybes, ar kurie tikslingai ir materialiai tokius veiksmus rėmė.“ (Fraser, 2017, p. 606) Jos negali teisti JAV piliečių. Komisijos sudėtis – vienas kvalifikuotas karo teisėjas, kuris vadovauja penkių karinių pareigūnų žiuri, o jei gali būti skiriama mirties bausmė, žiuri susideda iš dvylikos narių. Prezidentas ar jo pavaldiniai turi teisę „parengti procedūrinės taisykles, jas interpretuoti, įgyvendinti ir pakeisti“. (Fraser, 2017, p. 606) Karinių komisijų įstatyme nurodomos ir pagrindinės kaltinamųjų asmenų teisės.

Taigi šios komisijos yra kompetentingos spręsti, ar asmuo yra neteisėtas kombatantas. Šiuo metu JAV teisės aktuose neteisėto kombatanto sąvoka iš dalies siejama su kova su terorizmu, neteisėtais kombatantais paprastai įvar-

dijami asmenys, suimti „karo su terorizmu“ metu. 2006 m. minėtų JAV Karinių komisijų įstatyme buvo naudojamas terminas „neteisėtas priešo kombatantas“. Šio įstatymo 948a paragrafe pirmiausia buvo apibrėžiama, kas yra neteisėtas priešo kombatantas – tai asmuo, kuris:

1. dalyvauja karo veiksmuose arba kuris tyčia ir reikšmingai remia karo veiksmus prieš JAV ar jos bendrininkus, ir kuris nėra teisėtas priešo kombatantas (įskaitant ir asmenį, kuris yra Talibano, al Qaeda ar susijusių pajėgų narys); arba
2. prieš priimant ar priėmus Karinių komisijų įstatymą buvo Kombatanto statuso peržiūros tribunolo (angl. *Combatant Status Review Tribunal*) ar kito Prezidento ar Gynybos ministro įsteigto kompetentingo tribunolo įvardintas kaip neteisėtas priešo kombatantas. (United States code 948a).

Teisėtas priešo kombatantas pagal šį aktą buvo apibrėžiamas kaip asmuo, kuris:

1. yra valstybės, kuri yra įsitraukusi į karinius veiksmus prieš JAV, karinių pajėgų narys, arba
2. yra narys nereguliariosios kariuomenės, savanorių būrių ar organizuotų pasipriešinimo judėjimo, priklausančių valstybei, kuri dalyvauja tokiuose karo veiksmuose, kai tokie būriai ar judėjimai turi atsakingą už savo pavaldinius vadą, turi sutartinį skiriamąjį, gerai matomą iš toli ženklą, atvirai nešioja ginklus ir vykdo savo operacijas laikydamiesi karo įstatymų ir papročių, arba
3. reguliariųjų ginkluotųjų pajėgų nariai, atvirai skelbiantys ištikimybę vyriausybei arba valdžiai, kuri yra įsitraukusi į karo veiksmus, tačiau kurių nepripažįsta JAV.

Dabar galiojančiame 2009 m. JAV Karinių komisijų įstatyme (*Military Commissions Act of 2009*) terminas „kombatantas“ pakeičiamas terminu „kariaujantysis“ (angl. *belligerent*), arba „kovotojas“. Įstatyme nustatoma, kad privilegijuotas kovotojas yra asmuo, kuris patenka į vieną iš aštuonių kategorijų, išvardintų ŽK dėl elgesio su karo belaisviais 4 straipsnyje. Neprivilegijuotas priešo kovotojas – tai asmuo, išskyrus privilegijuotus kovotojus, kuris:

1. dalyvavo ginkluotame konflikte¹⁰⁷ prieš JAV ar jos koalicijos partnerius, arba

107 Angliškas terminas yra *hostilities*, kitur verčiamas kaip „karo veiksmai“, tačiau prie apibrėžimų

2. tikslingai ir esmingai rėmė ginkluotą konfliktą prieš JAV ar jos koalicijos partnerius arba
3. buvo Al Qaeda dalis šio įstatymo nurodyto nusikaltimo vykdymo metu.

Pats pirmiausias dalykas ir prieštaravimas, kurių reiktų pabrėžti, yra tas, kad neteisėto kombatanto sąvoka yra taikoma tarptautinėje teisėje tik tarptautinio ginkluoto konflikto metu. JAV Aukščiausiasis teismas byloje *Hamdan v. Rumsfeld* nustatė, jog JAV konfliktui su Al Qaeda taikytinas bendrasis ŽK 3 straipsnis (U. S. Supreme Court, 2006), tačiau kituose teisės aktuose nustato, jog asmenys, esantys Al Qaeda nariais, laikytini neteisėtais kombatantais, kas iš esmės yra tarptautinio ginkluoto konflikto kategorija.

Teisėtų kombatantų sąvoka tiek 2006 m., tiek 2009 m. redakcijose neprieštarauja THT nustatytoms normoms, teisėto kovotojo sąvoka yra platesnė, tačiau ji laikytina ekvivalenčia karo belaisvio apibrėžimui, kas ir atitinka akto paskirtį – karinės komisijos sprendžia dėl sulaukytų asmenų teisinio statuso ir jų padarytų nusikaltimų. Tačiau neteisėto kombatanto sąvoka tiek 2006 m., tiek 2009 m. įstatymo nuostatose nepagrįstai išplečiama, įtraukiant ir ginkluoto konflikto prieš JAV rėmimą, kai pati neteisėto kombatanto sąvoka reiškia neteisėtą dalyvavimą karo veiksmuose, neturint tam teisės. Tuo labiau vien buvimas Al Qaeda nariu negali būti laikomas neteisėtu dalyvavimu karo veiksmuose. Šis apibrėžimas yra svarbus tuo, kad jis nurodo, kokie asmenys patenka į Karinių komisijų jurisdikciją, tai yra neteisėti prieš kovotojai¹⁰⁸. Tuo labiau Karinių komisijų įstatyme nėra apibrėžiama, koks elgesys laikomas „parama ginkluotam konfliktui“. Jei ši parama bus aiškinama taip, kad apimtų elgesį, kuris nepatenka į karo veiksmų sąvoką, tai šio įstatymo nuostatos prieštarautų jau istoriškai susiklosčiusiai tendencijai, kad teismai nepateisina civilių asmenų teisimo karinėse komisijose, kai galima tai padaryti įprastuose teismuose (Elsea, 2013).

Komisijų veiklą kritikuojantys subjektai, įskaitant teismus, nurodo, kad reikia atidžiai svarstyti situacijas, kur asmenys kaltinami materialia pagalba teroristams ar sąmokslu kaip karo įstatymų pažeidimais, nes egzistuoja

nurodoma, kad šis terminas Karinių komisijų įstatyme reiškia bet kokią konfliktą, kuriam taikomi karo įstatymai, taigi čia verstinas šis terminas kaip ginkluotas konfliktas.

108 **§ 948c. Asmenys, kuriuos gali teisti karinės komisijos.** „Bet koks užsienietis neprivilėgiuotas prieš kovotojas gali būti teisiamas karinės komisijos, kaip nustatyta šiame straipsnyje“. (United States code 948a).

abejonės ir diskusijos, ar šie pažeidimai tikrai yra karo įstatymų pažeidimai. Karinės komisijos turi jurisdikciją spręsti bylas, susijusias su nusikaltimais, išvardintais jų teisės aktuose ar karo įstatymuose, jei juos padaro neteisėtas priešo kombatantas (Fraser, 2017). Šie nusikaltimai – tai terorizmas, materialinė pagalba terorizmui, neteisėta pagalba priešui, sąmokslas ir pasirengimas atlikti šiuos veiksmus.

Khadr prieš JAV byloje Karinių komisijų peržiūros teismas teigė, kad 2006 m. redakcijos žodžiai „įskaitant ir asmenį, kuris yra Talibano, al Qaeda ar susijusių pajėgų narys“, nereiškia, kad vien narystė šiose organizacijose yra pakankama, kad asmuo galėtų būti teisiamas karinės komisijos. Visa dalis, teismo teigimu, turi būti skaitoma kaip vientisa, ir neteisėtu kombatantu laikomas tik tas Talibano ar Al Qaeda ar susijusių pajėgų narys, kuris dalyvavo karo veiksmuose prieš JAV ar juos rėmė (United States Court of Military Commission Review, 2007).

Dabartinės neteisėto kombatanto apibrėžimo redakcijos 3 punktą visgi sunkiau paaiškinti šiuo būdu, nes ten nurodoma, kad neprivilegiuotas priešo kovotojas yra tas asmuo, kuris nusikaltimo padarymo metu buvo Al Qaeda narys, be jokios nuorodos į ginkluoto konflikto situaciją.

Aišku, padėtį švelnina tai, kad nusikaltimai, numatyti kaip Komisijų kompetencija, visi yra susiję su ginkluotu nusikaltimu, išskyrus nusikaltimą teikti materialinę paramą terorizmui, kurio sudėtyje nurodyta, kad kiekvienas asmuo, kurį teisti gali karinė komisija (tai yra, neteisėtas priešo kovotojas), kuris remia materialiai ar suteikia išteklių, žinodamas ar siekdamas, kad jie būtų panaudoti ruošiant ar vykdant teroristinį išpuolį, ar kuris remia tarptautinę teroristinę organizaciją, kuri yra ginkluotame konflikte prieš JAV, žinodamas, kad ši organizacija atlieka teroristinius veiksmus, bus baudžiamas karinės komisijos. (United States code 950t). J. K. Elsea kelia klausimą, ar ši parama terorizmui yra tinkamai įvardinta kaip karo nusikaltimas, ar visgi turėtų būti laikoma įprastu nusikaltimu, už kurį gali teisti karinė komisija, kai tai yra būtina (Elsea, 2013). Ši veikla (teroristinės organizacijos rėmimas) niekaip negali būti laikoma dalyvavimu karo veiksmuose, taigi ir asmuo laikytinas civiliu, o ne karo veiksmų dalyviu ar kombatantu, o būtent civiliu, tiesiogiai **nedalyvaujančiu** karo veiksmuose.

Taigi JAV neteisėto kombatanto apibrėžimas yra nepagrįstai išplečiamas, į šį apibrėžimą įtraukiant ir asmenis, nesusijusius su ginkluotu konfliktu, o tik

remiančius atitinkamas teroristines organizacijas. Šiuo būdu nustatant karinių komisijų kompetenciją, sudaroma galimybė karinėse komisijose teisti asmenis, kurie net nėra buvę karo lauke, tuo nepagrįstai išplečiant THT normų ir atitinkamų nacionalinės teisės normų, taikytinų ginkluoto konflikto metu, taikymo sferą.

4. Tiesioginio civilių dalyvavimo ginkluotame konflikte nuostatų turinys ir reikšmė kovoje su terorizmu

Priešingai nei tarptautinio ginkluoto konflikto metu, netarptautinių ginkluotų konfliktų metu nėra atskiro kombatanto statuso, taigi asmenims, kovojantiems netarptautiniuose konfliktuose, nėra taikoma privilegija atlikti karo veiksmus. Taigi pirmiausia prezumpcija būtų ta, kad visi asmenys, įskaitant teroristinių grupių – ginkluoto konflikto šalių narius, dalyvaujantys tokiaame ginkluotame konflikte, būtų laikomi civiliais asmenimis, tačiau jų statusas skiriasi nuo civilių, kurie visiškai nedalyvauja ginkluotame konflikte. Todėl labai svarbu ištirti tiesioginio civilių dalyvavimo ginkluotame konflikte pagrindines nuostatas. Šiuo atveju siektina nustatyti, pirmiausia, ar asmuo yra civilis, antra, ar jis laikomas dalyvaujančiu karo veiksmuose, nes nuo to momento, kai jis pradeda dalyvauti karo veiksmuose, prieš jį galima naudoti karinę jėgą.

Šį klausimą plačiai išanalizavo TRKK ekspertai. Šešerius metus vykusius tyrimus apibendrino išsami 2009 m. studija *Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law* (Aiškinamasis vadovas dėl tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose sąvokos pagal tarptautinę humanitarinę teisę) (Melzer, 2009). Joje yra suformuluota dešimt rekomendacijų dėl tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose sąvokos.

Tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose sąvokos turinys nepriklauso nuo to, apie kokį karo veiksmuose dalyvaujantį asmenį kalbame. Pats tų veiksmų turinys yra identiškas tiek tuo atveju, jei juos atlieka kombatantas, tiek tada, kai juos atlieka civilis asmuo. Taip pat šios nuostatos taikytinos tiek tarptautinių, tiek netarptautinių ginkluotųjų konfliktų atveju, jei nenurodoma kitaip.

Pažymėtina, kad esama skirtingų interpretacijų, ką reiškia nuostata „tiesiogiai dalyvauti karo veiksmuose.“ JAV Gynybos departamentas šią nuostatą aiškina plačiai, kaip apimančią ne tik civilius, kurie atlieka aktus, galinčius sukelti „realią žalą“ priešui, tačiau ir civilius, kurių veiksmai laikytini „integralia

kovos veiksmų dalimi“, ar tuos, kurie „veiksmingai ir iš esmės prisideda“ prie kovos operacijų (Jackson, 2018). JAV pozicija daugeliu atveju kertasi su TRKK pozicija, kuri yra siauresnė. Pagal Komiteto nurodytus kriterijus, tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose gali būti laikomas elgesys, atitinkantis trijų pakopų testą. TRKK nurodo, kad elgesys keltų tam tikrą žalą, kad žala turėtų priežastinį ryšį su konkrečiu elgesiu, ir būtų siekiama vieną kariaujančią šalį paremti ir pakenkti kitai (Jackson, 2018). Tačiau pažymėtina, jog tikslus „tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose“ nuostatos aiškinimas yra labai svarbus, nes tokio kvalifikavimo pasekmė – civilio tapimas teisėtu kariniu taikiniu.

Visuotinai sutariama, kad civiliai turi būti saugomi nuo puolimo ginkluoto konflikto metu. 1949 m. Ženevos konvencijų rengimo metu vienbalsiai buvo išreikšta būtinybė apsaugoti karo aukas nuo kentėjimų, kuriuos patyrė II Pasaulinį karą išgyvenę žmonės (Jackson, 2018). Tiek Ženevos konvencijose, tiek I PP 51 str. bei II PP 13 straipsnyje nurodoma, jog „Civiliai gyventojai ir pavieniai civiliai naudojami bendra apsauga nuo pavojų, kuriuos sukelia karinės operacijos. Kad būtų galima vykdyti šią apsaugą, visomis aplinkybėmis privaloma laikytis šių taisyklių. Civiliai gyventojai ir pavieniai civiliai neturi tapti puolimo objektu. Draudžiami smurto veiksmai ar grasinimai smurtu, siekiant įbauginti civilius gyventojus. Civiliai naudojami šios dalies teikiama apsauga tol, kol jie tiesiogiai nedalyvauja karo veiksmuose (II PP, 13 str.).“

Labai svarbu, kad taisyklės būtų aiškios, siekiant užtikrinti, kad būtų laikomasi karo taisyklių. Visiems karo dalyviams, ar tai būtų valstybės karinės pajėgos ar nevalstybinių organizuotų grupių nariai, privaloma laikytis atskyrimo principo. Nors užtikrinti, kad nevalstybinės organizuotos ginkluotos grupės laikytųsi atskyrimo principo, ne visada paprasta, tai nėra priežastis valstybinėms karinėms pajėgoms nesilaikyti atskyrimo principo. Taigi šios taisyklės yra labai svarbios, siekiant tinkamai vykdyti karines operacijas. (Watkin, 2010).

4.1. Tiesiogiai ginkluotame konflikte dalyvaujančių asmenų kategorijos

Pirmiausiai apibrėžtina, kas laikoma civiliu asmeniu: „Atskyrimo tikslais tarptautiniame ginkluotame konflikte visi asmenys, kurie nėra nei konflikto šalies ginkluotųjų pajėgų nariai, nei *levée en masse* dalyviai, yra civiliai ir todėl jie turi teisę į apsaugą nuo tiesioginio puolimo, išskyrus atvejus ir

tik tuo metu, kol jie tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose.“ (Melzer, 2009). Netarptautinio ginkluoto konflikto metu civiliai apibrėžiami kaip asmenys, kurie nėra „valstybės ginkluotųjų pajėgų ar konflikto šalies organizuotų ginkluotųjų grupių nariai“ (Melzer, 2009). Jie saugomi nuo tiesioginio puolimo, išskyrus tą laiką, kai jie tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose. Netarptautinio ginkluoto konflikto metu organizuotos ginkluotos grupės nariai laikomi nevalstybinės konflikto šalies ginkluotosiomis pajėgomis. Organizuotos ginkluotos grupės nariais laikomi tik tie grupei priklausantys asmenys, kurių nuolatinė funkcija yra tiesiogiai dalyvauti karo veiksmuose („nuolatinė kovos funkcija“, angl. *continuous combat function*), šios funkcijos turinys bus atskleidžiamas toliau šiame skyriuje.

Nors civilio apibrėžimas buvo įtvirtintas tik I PP, Hagos taisyklėse ir keturiose ŽK naudojama terminologija visgi leidžia teigti, kad civilių, ginkluotųjų pajėgų ir *levée en masse* kategorijos yra atskiros ta prasme, kad asmuo, dalyvaujantis ar paveiktas ginkluoto konflikto, patenka į vieną iš šių kategorijų (Melzer, 2009).

Jei tarptautiniame ginkluotame konflikte dalyvauja ginkluota grupė, oficialiai nepriklausanti ginkluotosioms konflikto šalies pajėgoms, tada reikia įrodyti, kad ji priklauso ginkluoto konflikto šaliai. Jei atitinkama ginkluota grupė dalyvauja tarptautiniame ginkluotame konflikte, tačiau nepriklauso vienai iš jo šalių, jos nariai nelaikomi ginkluotųjų pajėgų nariais ir turi būti laikomi civiliais. Taigi ir teroristinių veiksmų atveju jei atitinkama teroristinė grupė veiktų valstybėje, kurioje vyktų tarptautinis ginkluotas konfliktas, tačiau neveiktų kažkurios iš konflikto šalių interesais, juos reiktų laikyti civiliais, nebent kovos su jais intensyvumas pasiekia netarptautinio ginkluoto konflikto mastą.

Netarptautinio ginkluoto konflikto metu vienareikšmiškai galima pasakyti, kad valstybinės ginkluotosios pajėgos nelaikomos civiliais, tačiau nėra vienareikšmiško atsakymo nei sutartinėje teisėje, nei jurisprudencijoje dėl organizuotų ginkluotų grupių, tame tarpe ir teroristinių grupių, narių statuso. Tačiau jei ginkluotųjų grupių nariai būtų laikomi civiliais, o juos būtų galima atakuoti tik tada, kai jie tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose, tai sukurtų nelygybę tarp konflikto šalių, taip pat sukurtų situaciją, kai ištisos konflikto šalies ginkluotosios pajėgos laikomos civiliais, tuo kaip ir pažeidžiant šių dviejų kategorijų atskyrimą, taigi netarptautinio ginkluoto konflikto šalies pajėgų nariai civiliais nelaikytini (Melzer, 2009).

Tolesnis klausimas būtų, kurie asmenys laikytini konflikto šalies – atitinkamos organizacijos nariais. Tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose studijoje pažymima, kad netarptautinio ginkluoto konflikto metu galima išskirti dvi skirtingas rūšis ginkluotųjų grupių. Pirmiausia, tai atvejais, kai dalis ar visos valstybės ginkluotosios pajėgos sukyla prieš savo vyriausybę. Jos išlaiko savo kaip ginkluoto konflikto šalies pajėgų statusą bent jau tol, kol išlieka buvusioji organizacinė struktūra. Dėl narystės sprendžiama pagal toje struktūroje egzistuojančias taisykles ir šių struktūrų vadų sprendimus.

Antra, tai kitos organizuotos ginkluotos grupės, kurių narystė klausimas sudėtingesnis. Narystė šiose organizacijose nėra įtvirtinama nacionalinėje teisėje, taip pat neapibrėžiama kažkoku formaliu aktu. Šiose grupėse asmenys ne visada dėvi uniformas, ar išsiskiria atitinkamu ženklų ar identifikacijos kortelėmis, kurių pagalba šiuos asmenis galėtume priskirti konkrečiai organizacijai. Narystė organizacijoje taip pat yra nevienodo intensyvumo, ir ne visada prilygsta narystei THT prasme, tai yra, tokiam asmens ryšiui su konkrečia ginkluota teroristine grupe, esančia ginkluoto konflikto šalimi, kad jis būtų laikomas šios ginkluotos grupės pajėgų nariu. Pabrėžtina, kad THT atskyrimo principo prasme narystė negali priklausyti nuo šeimos ryšių, laisvo priklausymo kriterijaus ir panašiai. Vietoj to, narystė priklauso nuo to, ar nuolatinė asmens funkcija grupėje atitinka tą funkciją, kurią prisiima grupė kaip visuma, tai yra, ar asmuo nuolat grupės labai tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose („nuolatinė kovos funkcija“) (Melzer, 2009). Šis terminas nereiškia, kad konkrečiam asmeniui suteikiama kombatanto privilegija, tačiau jis išskiriamas tam, kad būtų galima atskirti nevalstybines ginkluotąsias pajėgas nuo civilių, kurie dalyvauja karo veiksmuose tik spontaniškai, atsitiktinai ar neorganizuotai, arba nuo civilių, kurie grupėje prisiima politines, administracines ar kitas ne kovos funkcijas. Asmenys, lydintys ar remiantys organizuotas ginkluotas grupes, tačiau patys nedalyvaujantys karo veiksmuose nuolat (tai nėra jų funkcija), nelaikomi šių organizacijų nariais THT prasme. Tiesioginio dalyvavimo pavyzdžiai – veiksmų ir operacijų rengimas, vykdymas ar vadovavimas joms. Jei asmuo verbuoja naujus narius, apmoko juos, finansuoja teroristinę grupę ar užsiima jos propaganda, jis nelaikomas tiesiogiai dalyvaujančiu ginkluotame konflikte (Watkin, 2010).

Kenneth Watkin kritikuoja TRKK išvystytas nuostatas, teigdamas, kad TRKK taiko skirtingus kriterijus valstybės ginkluotosioms pajėgoms ir ne-

valstybinių ginkluotų grupių nariams. Jis pažymi, kad TRKK pagrįstai nustatė, jog atskyrimo principo logikai prieštarautų nuostata, kuri leistų šių grupių nariams naudotis civiliams teikiamomis privilegijomis (Watkin, 2010). Tačiau jis pažymi, jog nuolatinės kovos funkcijos išskyrimas yra per siauras, nuolatinėi kovos funkcijai priskiriama per mažai karinių funkcijų. TRKK dokumente akcentuojamas ne tiek narystės šioje organizacijoje, kiek tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose momentas. TRKK nurodo, jog:

Nuolatinė kovos funkcija reikalauja ilgalaikio integravimosi į organizuotą ginkluotą grupę, kuri veikia kaip karinės nevalstybinės ginkluoto konflikto šalies pajėgos. Taigi, asmenys, į kurių nuolatinę kovos funkciją įeina veiksmų ar operacijų, prilygstančių tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose, planavimas, vykdymas ar vadovavimas, vykdo nuolatinę kovos funkciją. Asmuo, kurį užverbavo, apmokė ir aprūpino grupė, kad jis nuolat ir tiesiogiai dalyvautų karo veiksmuose jos labui, gali būti laikomas prisiėmusiu nuolatinę kovos funkciją net anksčiau, nei jis pirmą kartą atlieka priešišką veiksmą. Šis atvejis turi būti atskiriamas nuo asmenų, kuriuos galima prilyginti rezervistams, kurie, baigę pradinį mokymus ar aktyvią narystę, palieka ginkluotą grupę ir vėl integruojasi į civilinį gyvenimą. Rezervistai laikomi civiliais iki tol, kol jie vėl užsiima aktyvia veikla. (Melzer, 2009, p. 34).

Tačiau Watkins (2010) pažymi, jog tokiu būdu apibūdinant ir susiaurinant nuolatinės kovos funkciją iki tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose kyla problemų. Pirmą, reguliariųjų / valstybės karinių pajėgų nariai yra teisėti taikiniai dėl jų narystės karinėje struktūroje, tačiau priešiškos, nevyriausybinių organizuotos ginkluotos grupės nariai teisėti taikiniu tampa vertinant visai pagal kitus kriterijus. Antra kylanti problema yra tai, jog dėl skirtingų taisyklių, ką galima atakuoti, reguliariosios valstybės pajėgos atsiduria nepalankesnėje situacijoje, nes taikymosi į juos taisyklės yra griežtesnės, taigi veikimo galimybės daug mažesnės. Taip pat, Watkins nuomone, TRKK neatsižvelgia į tai, kad esminę funkciją tokiose ginkluotose grupėse atlieka ir asmenys, pagal TRKK kriterijus neatitinkantys tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose apibrėžimo, tačiau iš esmės prisidedantys prie šios grupės veiklos ir leidžiantys jai atlikti karo veiksmus. „Taikant nuolatinės kovos funkcijos testą, kaip jis pateiktas Aiškinamosiose gairėse, didelė dalis pagalbinio personalo (logistika, žvalgyba ir pan.) nebūtų laikomi teisėtais taikiniais. Priešingai, jie būtų laikomi civiliais. Neįsitraukusiems civiliams tai kelia didelį pavojų, nes tokia

interpretacija suteikia civilio statusą asmenims, kurie yra esminis organizuotos ginkluotos grupės kovos veiksmingumo elementas, nes tuo pačiu metu jų kolegos iš reguliariųjų karinių pajėgų, atliekantys visiškai tokią pat funkciją, gali būti puolami. Tai nesubalansuotas požiūris, kuris, panašu, neatitinka tradicinio tarptautinės humanitarinės teisės požiūrio.“ (Watkins, 2010, p. 675).

Watkins (2010) teigia, jog bendras visų nevalstybinių darinių požymis yra tai, kad bet kokiai kovai reikalinga organizacija, kuri susidėtų iš vadų, planuotojų, žvalgybos personalo ir karių, kurie vykdytų karinius veiksmus. Taip pat reikia logistikos sistemos. Taigi asmenys, atliekantys analogiškas funkcijas, kaip reguliariosiose karinėse pajėgose, kuriose tokie asmenys turi kombatanto statusą, irgi turėtų būti laikomi atliekantys nuolatinę kovos funkciją ir tuo pačiu teisėtu kitos šalies taikiniu. Jo nuomone, nėra pagrįsta, kad, pavyzdžiui, logistikos ir ginklų tiekimo organizuotai ginkluotai grupei funkcija išskiriama iš nuolatinės kovos funkcijos sampratos. Taigi, Watkins nuomone, nuolatinė kovos funkcija turėtų būti labiau susieta su nuolatiniu dalyvavimu pačios grupės veikloje, negu su siauresne tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose nuostata.

Taigi šie kriterijai taikytini ir teroristinių grupių, dalyvaujančių netarptautiniame ginkluotame konflikte, nariams. ICRC požiūriu vadovaujantis, tik tie organizuotų ginkluotų teroristinių grupių nariai, kurie nuolat atlieka veiksmus, laikytinus tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, gali būti laikomi atliekančiais kovos funkciją. Tačiau pasak kito požiūrio, nuolatinė kovos funkcija turėtų apimti ir veiksmus, kurie nelaikomi tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, tačiau yra glaudžiai su tuo susiję, pavyzdžiui, logistinės funkcijos. Taigi galima sakyti, kad teroristinių grupių nariai, aktyviai dalyvaujantys jos veikloje, prisidedantys prie karo pastangos, laikytini teisėtais taikiniais tarptautinės humanitarinės teisės prasme.

4.2. Tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose elementai

Veiksmai, laikytini tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, turi atitikti tris reikalavimus:

1. pakankamos žalos, kuri tikėtinai kils dėl atitinkamų veiksmų, kriterijus;
2. tiesioginio priežastinio ryšio tarp veiksmo ir tikėtinos žalos reikalavimas; ir

3. atitinkamų veiksmų ryšys su karo veiksmis, kuriuos atlieka ginkluoto konflikto šalys.

1) Pakankamos žalos kriterijus

Veiksmai laikytini atitinkančiais šį pakankamos žalos kriterijų, kai yra tikėtina, jog jie neigiamai paveiks ginkluoto konflikto šalies karines operacijas ar karinius pajėgumus, arba sukels asmenų ar objektų, kurie yra saugomi nuo tiesioginio puolimo, mirtį, sužeidimą ar sunaikinimą (Melzer, 2009). TRKK dokumente nurodoma, jog ši žala gali būti karinio pobūdžio, tai yra, „mirties, sužeidimo ar sunaikinimo sukėlimas asmenims ar objektams, kurie saugomi nuo tiesioginio puolimo.“ (Jackson, 2018). Tačiau, kaip minėta aukščiau, tvorų ar kelio užtvarų statymas, elektros tiekimo, vandens ar maisto tiekimo sustabdymas, mašinų ir kuro nusavinimas, kompiuterių tinklų sutrikdymas nelaikomi pasiekiantys tiesioginio dalyvavimo slenkstį, nes nesukelia tokios karinės žalos, kuri prilygtų tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose (Jackson, 2018).

Bendrai **karo veiksmai** apibrėžtini kaip karinių operacijų, vykdomų ginkluoto konflikto metu, visuma, tačiau šis terminas gali būti taikomas ir kitai veiklai, kuri nevadintina karine operacija, kaip antai vykimas į operaciją, iš jos, kontaktai su priešiška šalimi (ICRC, TMC Asser Institute, 2005). Atribojant ginkluoto konflikto apibrėžimą nuo karo veiksmų apibrėžimo pažymėtina, kad ginkluotas konfliktas gali egzistuoti ir kai nevyksta karo veiksmai, o būtent turima omenyje karinės okupacijos situacija, kuri laikytina ginkluoto konflikto situacija, tačiau jos metu nebūtinai vyksta karo veiksmai.

Karo veiksmus taip pat reikėtų atskirti nuo **kitų veiksmų, kurie prisideda prie karo veiksmų**, nes kitu atveju „kiekvienas civilis, bet koku būdu prisidedantis prie karo pastangos (angl. *war effort*), galėtų galiausiai būti laikomas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose – tiek namų šeimininkė, kuri renka skardines metalo pramonei, ar ūkininkas, auginantis javus, tiek slaugė gimdymo skyriaus palatoje, kuri, galima sakyti, augina būsimojus karius.“ (ICRC, TMC Asser Institute, 2005, p. 21). Taigi buvo pasiūlyta, kad šias dvi veiklos rūšis, kurios abi neigiamai veikia priešišką šalį, atskirti reiktų pagal tai, ar jos *tiesiogiai sukelia* žalą priešui, ar tik *sukuria galimybę* tai padaryti. Pavyzdžiui, civilis darbuotojas, kuris dirba ginklų fabrike, nelaikytinas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose, tačiau jei kitas civilis asmuo naudotų šiuos ginklus, kad padarytų žalos priešui, jis bus laikomas tiesiogiai dalyvaujančiu karo veiksmuose (ICRC, TMC Asser Institute, 2005).

Galima pažymėti, kad pirmojoje apibrėžimo dalyje pabrėžiamas pats veiksmo pobūdis – jei yra tikėtina, kad veiksmas sukels karinę žalą, nekeltas reikalavimas, kad veiks turėtų atitinkamo sunkumo pasekmes, pats žalos pobūdis jau laikomas pakankamu. Antrojoje dalyje žala atitinka kriterijų ir veiksmai laikomi karo veiksmais tada, kai jie tikėtinai sukels apibrėžime minimas pasekmes. Pakankamos žalos kriterijus taip pat svarbus sprendžiant apie tai, ar apskritai egzistuoja ginkluotas konfliktas, nustatant, ar situacija atitinka intensyvumo kriterijų. Paprastai teroristiniais veiksmais yra siekiama sukelti žalos, taigi tokiu atveju jie atitiktų šį tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose kriterijų.

2) Tiesioginio priežastinio ryšio reikalavimas

Šis reikalavimas reiškia, kad yra tiesioginis priežastinis ryšys tarp konkretaus veiksmo ir žalos, kuri tikėtinai atsiras, arba tas veiksmas turi būti integrali karinės operacijos, dėl kurios kyla žala, dalis.

Šiuo aspektu karo veiksmus reikia atskirti nuo **bendros karo pastangos** (angl. *general war effort*), kurios metu atliekama veikla gali būti laikoma prisidedančia prie priešo karinio nugalėjimo (pvz., ginklų projektavimas, gamyba ir siuntimas, kelių, uostų, oro uostų, tiltų konstravimas ir remontas ir pan.). **Karą remianti veikla** (angl. *war-sustaining activities*) apima politines, ekonomines ar žiniasklaidos veiklos priemones, kurios remia minėtas pastangas dėl karo (pavyzdžiui, politinė propaganda, finansiniai pervedimai ir panašiai).

Šiuo aspektu tiesioginis priežastinis ryšys reiškia, kad žala sukeliama vienu priežastiniu etapu. Taigi asmens veikla, kuri prisideda prie bendrų pajėgumų kovoti su priešu, tačiau žalos tiesiogiai nesukelia, nelaikoma dalyvavimu karo veiksmuose. Tokios veiklos pavyzdžiai būtų ekonominių sankcijų nustatymas ginkluoto konflikto šaliai, paslaugų ir išteklių tiekimas, mokslinė veikla, transporto priemonių gaminimas ir pateikimas. Jei ginklų vežimas nėra konkrečios karinės operacijos vientisa dalis, tai nelaikoma tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose (Melzer, 2009). Taip pat pabrėžtina, kad, kai konkretus veiksmas pats savaime nesukelia pakankamos žalos, tiesioginio priežastinio ryšio reikalavimas bus patenkinamas, kai šis veiksmas sudaro sudėtinę konkrečios ir koordinuojamos taktinės operacijos, sukeliančios minėtą žalą, dalį. Pavyzdžiu galėtų būti taikinių nustatymas ir pažymėjimas, taktinės informacijos perdavimas puolančioms pajėgoms ar nurodymai puolantiesiems dėl konkrečios karinės operacijos (Melzer, 2004).

Galiausiai, TRKK pažymi, kad tiesioginio priežastinio ryšio reikalavimas reiškia labiau tiesioginį priežastinį ryšį, o ne laiko ar geografinį artumą. Pavyzdžiui, jei ginklų sistema pristatoma iš anksto ar toli geografiškai, toks veiksmas vis tik gali būti laikomas tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, jei tai yra tiesiogiai susiję su paskui vykdomais kariniais veiksmis. Ir priešingai, nors maisto ruošimas ar pristatymas kombatantams gali vykti toje pačioje vietoje ir tuo pačiu metu kaip karo veiksmas, priežastinis ryšys yra netiesioginis (Jackson, 2018).

Šis reikalavimas taikytinas ir teroristinių išpuolių atveju. Galima skirti kelis teroristinių veiksmų atlikimo atvejus. Taip vadinamų „tradicinių“ teroristinių išpuolių atveju žala paprastai atsiranda būtent dėl jų atliekančio asmens veiksmų, ir dažniausiai žala sukeliama THT apsaugą turintiems objektams – tai yra, civiliams objektams arba civiliams asmenims. Galima ir kita situacija – kai atliekami kariniai veiksmai, turint tikslą įbauginti civilius gyventojus, taigi visi aukščiau paminėti kriterijai būtų taikomi ir šiuo atveju, siekiant nustatyti, kiek konkreto asmens dalyvavimas tokio veiksmo atlikime laikytinas ar nelaikytinas priežastiniu ryšiu, susijusiu su galutiniu operacijos tikslu.

3) Veiksmų ryšys su ginkluotu konfliktu

Ryšys su ginkluotu konfliktu (angl. *belligerent nexus*) reiškia, kad atitinkamais veiksmais siekiama paremti vieną ginkluoto konflikto šalį ir pakenkti kitai. Šis ryšys skiriasi nuo subjektyvaus tikslo, nes analizuojant subjektyvų tikslą, atkreipiamas dėmesys į patį veikiantį asmenį, o analizuojant ryšį su konfliktu, analizuojami objektyvūs veiksniai, kuriuos gali interpretuoti asmuo, reaguojantis į konkrečią veiką (ICRC, TMC Asser Institute, 2006). Šis reikalavimas reiškia, kad tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose laikytina tik tokie konkretūs veiksmai, kurie yra taip glaudžiai susiję su karo veiksmis, atliekamais tarp konflikto šalių, kad gali būti laikomi integralia jų dalimi (Melzer, 2009). Ginkluotas smurtas, kuris nėra nukreiptas prieš ginkluoto konflikto šalį, ar kuris neremia nė vienos ginkluoto konflikto šalies, neprilygsta „dalyvavimui“ karo veiksmuose, nebent šie veiksmai pasiektų atskiro netarptautinio ginkluoto konflikto lygį. Kitu atveju atsakas į tokius veiksmus gali būti tik teisėsaugos veiksmai. Kitas pavyzdys galėtų būti situacija, kai strategiškai svarbius kelius užblokuoja dideli būriai civilių pabėgėlių, tačiau jų elgesys nėra nukreiptas prieš vieną konflikto šalį ir remiant kitą konflikto šalį, taigi šiai veikai trūksta ryšio su karo veiksmis. Jei situacija būtų kitokia,

pavyzdžiui, civiliai tyčia užblokuotų kelią, kad padėtų pabėgti sukilėliams, tokius veiksmus jau laikytume dalyvavimu karo veiksmuose (Melzer, 2009).

Analizuojant teroristinius veiksmus pagal tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose kriterijus, galima pažymėti, jog teroristiniai veiksmai taip pat prilygintini tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose. Pirma, paprastai teroristiniai veiksmai jeigu ir nesukelia karinės žalos, tai beveik visada sukelia asmenų ar objektų, saugomų nuo tiesioginio puolimo, mirtį, sužalojimą ar sunaikinimą. Antra, paprastai yra tiesioginis priežastinis ryšys tarp atliekamo veiksmo ir minėtų pasekmių. Trečia, ryšio su ginkluotu konfliktu kriterijus vertintinas priklausomai nuo atliekamo teroristinio išpuolio ir teroristinės grupės buvimo ginkluoto konflikto šalimi; jeigu konkreti grupė dalyvauja ginkluotame konflikte kaip atskira ginkluoto konflikto šalis, o teroristinis išpuolis yra susijęs su minėtu ginkluotu konfliktu, tokio išpuolio atlikimas laikytinas tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, o konkrečių asmenų dalyvavimo tokiuose veiksmuose laipsnis sprendžiamas pagal aukščiau minėtus tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose elementus.

4.3. Tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose pradžia ir pabaiga

Veiksmai, kurių imamasi ruošiantis konkrečiam veiksmui, kuris prilygsta tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose, taip pat dislokacija ir grįžimas iš šio veiksmo vietos laikomi šio veiksmo dalimi.

Ar paruošiamieji veiksmai prilygsta tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose, priklauso nuo daugybės aplinkybių, kurios negali būti apibrėžtos abstrakčiais terminais. Iš esmės ši nuostata atitinka tuos veiksmus, kurie THT normose įvardijami kaip „karinės operacijos, skirtos pasiruošti puolimui“ (I PP 44 straipsnio 3 dalis). Jos yra karinio pobūdžio ir yra glaudžiai susijusios su po jo vykdomu konkrečiu priešišku veiksmu, kad šias operacijas galima laikyti šio veiksmo dalimi (Melzer, 2009). Ir priešingai, pasiruošimas bendrai operacijų grupei, nekonkretizuojant jų įvykdymo momento, nelaikytinas tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose. Personalo apginklavimas, instruktavimas ir vežimas, žvalgybinės informacijos rinkimas, ginklų ruošimas, gabenimas ir išdėstymas – visi šie veiksmai, vykdomi ruošiantis konkrečiam priešiškam veiksmui, praktiškai visada bus laikomi tiesioginiu dalyvavimu ginkluotame konflikte (Melzer, 2009). Taigi atitinkamai ir

paruošiamieji veiksmai, kurie atliekami prieš teroristinių išpuolių ginkluoto konflikto metu, irgi laikytini dalyvavimu karo veiksmuose, jei šie veiksmai yra neatsiejamai susiję su siekiamu įvykdyti išpuoliu, taip pat ir pasitraukimas iš teroristinio išpuolio vykdymo vietos, taigi tuo metu teroristai neturi apsaugos nuo karinio puolimo.

Civilių apsaugos ribos laike. Civiliai asmenys praranda apsaugą nuo tiesioginio puolimo tol, kol tęsiasi kiekvienas konkretus veiksmas, prilygstantis tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose, o organizuotų ginkluotų grupių nariai, priklausantys nevalstybinei ginkluoto konflikto šaliai, nustoja civilių statuso ir prarandą apsaugą nuo tiesioginio puolimo tol, kol vykdo nuolatinę kovos funkciją (Melzer, 2009). Civiliai asmenys tampa kariniu taikiniu tuo metu, kai tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose, o baigęs tokį dalyvavimą, vėl atgauna apsaugą. Tai vadinama „besisukančių durų“ civilių apsauga – puolimas prieš civilius, kurie konkrečiu momentu nekelia karinės grėsmės, neleistinas. O organizuotų ginkluotų grupių nariai nustoja būti civiliais tol, kol jie yra organizacijos nariai, nes vykdo nuolatinės kovos funkcijas. Kai civiliai, tiesiogiai dalyvaujantys karo veiksmuose, taip elgiasi spontaniškai, neorganizuotai, organizuotų grupių nariai dalyvauja karo veiksmuose nuolat, jie laikomi teisėtu taikiniu tol, kol neatsisako narystės konkrečioje organizacijoje. Šis atsisakymo faktas gali būti nustatytas iš įvairių aplinkybių, dažnai priklausančių nuo politinių, kultūrinių ar karinių veiksnių (Melzer, 2009).

Kaip jau minėta, THT nei draudžia, nei privilegijuoja civilių tiesioginį dalyvavimą karo veiksmuose. Kai civiliai tiesiogiai nebedalyvauja karo veiksmuose, ar organizuotos ginkluotos grupės nariai nustoja vykdyti nuolatinės kovos funkcijas, jie atgauna pilną apsaugą kaip civiliai nuo tiesioginio puolimo, tačiau neatleidžiami nuo persekiojimo už nacionalinės ir tarptautinės teisės pažeidimus. Civiliai, tiesiogiai dalyvaujantys karo veiksmuose, turi laikytis THT normų. Taigi nors dalyvavimas karo veiksmuose nėra draudžiamas, civiliai neturi teisės vykdyti teroristinių išpuolių ir turi būti baudžiami už tokius veiksmus (Melzer, 2009).

4.4. Tiesioginis dalyvavimas karo veiksmuose ir teroristiniai išpuoliai

Taigi analizuojant šias nuostatas, galima aptarti kelias situacijas, kai ginkluoto konflikto metu yra atliekami teroristiniai veiksmai.

Pirmiausia galima situacija, kai ginkluoto konflikto metu konkrečios valstybės teritorijoje veikia ir teroristinė grupė, tačiau ji nėra laikoma ginkluoto konflikto šalimi, nes, pavyzdžiui, neatitinka reikalavimų, keliamų konflikto šaliai, arba konfliktas vyksta ne tarp jos ir valstybės, o tarp kitos grupės ir valstybės arba vyksta tarptautinis ginkluotas konfliktas. Šiuo atveju galimos dvi situacijos. Pirma, jei teroristinė grupė atlieka veiksmus prieš vieną ginkluoto konflikto šalį ir kitos konflikto šalies naudai – tada jos nariai laikytini civiliais, tiesiogiai dalyvaujančiais ginkluotame konflikte, ir taikoma minėta apsaugos taisyklė – kai asmuo dar nedalyvauja ir jau nebedalyvauja tiesiogiai karo veiksmuose, jam turi būti užtikrinama apsauga nuo tiesioginio puolimo. Antra situacija būtų, jei teroristinė grupė ginkluoto konflikto kontekste veiktų ne prieš vieną ginkluoto konflikto šalį ir kitos naudai, bet savo interesais, jos veiksmai nebūtų susiję su karo veiksmis, vykstančiais tarp ginkluoto konflikto šalių, ir nebūtų laikomi tiesioginiu dalyvavimu karo veiksmuose, taigi taikytina taikos teisė ir naudotinos teisėsaugos priemonės.

Kita situacija – tai ginkluoto konflikto būklė su teroristine grupuote, kuri laikoma ginkluoto konflikto šalimi, jau plačiai analizuoja disertacijos antroje dalyje apie ginkluoto konflikto egzistavimą. Čia galima pabrėžti, kad tokios grupuotės nariais THT prasme laikytini tik tie asmenys, kurie vykdo nuolatinės kovos funkcijas, tai yra, nuolat dalyvauja karo veiksmuose prieš kitą konflikto šalį. Kaip jau minėta, asmenys, kurie remia organizaciją, tiekia jai ginklus, padeda apmokyti bendrai jos naujus narius, ir atlieka panašias funkcijas, nesusijusias su konkrečių karinių operacijų vykdymu ar tiesioginiu pasiruošimu joms (tuo pasiruošimu, kuris, kaip minėta, įeina į tiesioginio dalyvavimo karo veiksmuose sampratą), nelaikytini ginkluoto konflikto šalies nariais ir turi civilio statusą bei apsaugą nuo tiesioginio puolimo.

5. Teroristų, dalyvaujančių netarptautiniame ginkluotame konflikte, statusas

Taigi nustačius, kada teroristinius veiksmus atliekantys asmenys laikytini civiliais, o kada ginkluoto konflikto šalies nariais – tai yra, asmenimis, atliekančiais nuolatinės kovos funkciją. Netarptautinio ginkluoto konflikto dalyvių statuso klausimas analizuojant kovą su teroristais yra daug aktualnis, nei klausimas dėl teroristų laikymo kombatantais, nes kaip jau anali-

zuota antroje disertacijos dalyje, dauguma konfliktų, susijusių su kova su teroristais, laikytini netarptautiniais ginkluotais konfliktais.

Kalbant apie netarptautinių ginkluotųjų konfliktų dalyvius, jau iš THT sutarčių rengimo istorijos matyti, kad jų statusą buvo bandoma nustatyti dviem kardinaliai priešingais būdais – arba suteikti jiems teisėtų kombatantų statusą ir privilegijas, arba paskelbti juos už THT ribų ir laikyti paprastais nusikaltėliais, neturinčiais teisės atlikti ginkluotų veiksmų (Klabber, 2003). Tačiau pabrėžtina, kad egzistuojant netarptautiniam ginkluotam konfliktui, jo dalyvių statusą nustato THT normos.

ŽK ir II PP straipsniuose, reglamentuojančiose netarptautinius ginkluotus konfliktus, nuostatos dėl ginkluoto konflikto dalyvių statuso yra negausios. **Bendrasis ŽK 3 straipsnis** pažymi, kad su asmenimis, aktyviai nebedalyvaujančiais karo veiksmuose, turi būti elgiamasi humaniškai, ir išvardijamos esminės garantijos, kurios turi būti suteiktos tokiems asmenims, pakliuvusiems į ginkluoto konflikto šalies valdžią. Taigi nekalbama nei apie kombatanto statusą, nei apie karo belaisvio statusą. Bendrajame 3 straipsnyje ir II PP minimos „ginkluotosios pajėgos“, o II PP – „disidentų ginkluotosios pajėgos arba kitos organizuotos ginkluotos grupės“. Šios sąvokos nėra apibrėžtos valstybių praktikoje (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005).

Kaip ir bendrajame 3 straipsnyje, taip ir **II PP** nėra apibrėžiama kokia ypatinga saugomų asmenų kategorija, nesuteikiamas ypatingas teisinis statusas. Protokole yra įtvirtintos nuostatos, reglamentuojančios apsaugą visiems asmenims, nukentėjusiems nuo ginkluoto konflikto, taip pat asmenims, kurių laisvė buvo atimta ar apribota dėl priešasčių, susijusių su ginkluotu konfliktu. Taigi pačiame tekste yra tik bendros nuostatos, neskirstant asmenų į dalyvaujančius karo veiksmuose ir nedalyvaujančius. Išskiriama tik nuostata, kad civiliai naudojami apsauga nuo karo veiksmų tol, kol tiesiogiai nedalyvauja karo veiksmuose (II PP 13 straipsnio 3 dalis: „Civiliai naudojami šios dalies teikiama apsauga tol, kol jie tiesiogiai nedalyvauja karo veiksmuose.“). Apie reikalavimus priešingai šaliai galime išskaityti tik protokolo taikymo nuostatose – tai yra, konflikto šalies ginkluotosios pajėgos turi turėti atsakingą vadovybę, vykdyti „tokią jos teritorijos dalies kontrolę, kuri leidžia joms įgyvendinti nenutrūkstamus ir suderintus karo veiksmus bei taikyti šį protokolą.“ (II PP 1 str. 1 dalis) Tačiau šie reikalavimai yra susiję su II PP

taikymo sritimi, o ne su konkrečių asmenų, dalyvaujančių šiuose karo veiksmuose, statusu.

Paprotinės THT studijoje pažymima, kad būtent civilių ir kombatantų statuso klausimas netarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose nėra aiškus, priešingai nei tarptautinių ginkluotų konfliktų atveju, kai šie statusai aiškiai apibrėžiami. Komentuojant 3 paprotinės THT studijos taisyklę, studijoje nurodoma, kad bendrajame ŽK 3 straipsnyje ir II PP yra terminas „ginkluotosios pajėgos“, o II PP ir terminas „disidentų ginkluotosios pajėgos arba kitos organizuotos ginkluotos grupės“, turint omenyje nevalstybines pajėgas netarptautiniame ginkluotame konflikte, tačiau šios sąvokos neapibrėžiamos. Tačiau visgi lieka neaiški asmenų, sulaukytų priešiškos ginkluoto konflikto šalies, statuso apimtis (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005).

Taip pat pažymėtina, kad II PP nėra apibrėžimo, kas yra civilis asmuo. Kadangi protokole apibrėžiamos „disidentų ginkluotosios pajėgos ir kitos organizuotos ginkluotos grupės, [...] [turinčios] atsakingą vadovybę“, tai civiliais minimalia apimtimi galima laikyti tuos asmenis, kurie nepriklauso nei valstybės, nei kitos konflikto šalies ginkluotosioms pajėgoms. Taip pat neaišku, ar šiems konflikto dalyviams suteikiama teisė dalyvauti karo veiksmuose. Šio klausimo atsakymo reiktų ieškoti nacionalinės teisės nuostatose. Pažymėtina, kad pagal THT normas, civilių dalyvavimas karo veiksmuose nelaikomas karo nusikaltimu, nes konflikto šalies narių dalyvavimas karo veiksmuose pagal THT nedraudžiamas (ICRC, 2003), tačiau THT ginkluoto konflikto šalies pajėgų nariams nesuteikia imuniteto nacionaliniuose teismuose, jei konkretios valstybės baudžiamieji įstatymai kriminalizuoja tokią veiklą.

San Remo netarptautinių ginkluotųjų konfliktų vadove¹⁰⁹ vartojamas terminas „kovotojai“ vietoj „kombatantai“, kad nebūtų painiavos su tarptautiniais ginkluotais konfliktais. Jame minima, kad taisyklės, jog kovotojai būtų laikomi civiliais, kai nedalyvauja karo veiksmuose, nepatvirtina valstybių praktika (Schmitt, et. al., 2006). Kaip jau minėta, toks traktavimas sukurtų neatitikimą tarp valstybinių ginkluotųjų pajėgų ir ginkluotų grupių narių, nes pirmieji būtų teisėtas taikinyi pagal tarptautinę teisę, o dėl ginkluotųjų grupių narių paprasti kariai turėtų atlikti sudėtingą situacijos įvertinimą, ar

109 Šis vadovas buvo rengiamas šešerius metus, jį rengiant dalyvavo dvidešimt keturių valstybių vyriausybės darbuotojai ir akademikai. Susirinkimus rengdavo San Remo Tarptautinis tarptautinės teisės institutas, bendradarbiaujant su kitomis institucijomis, tame tarpe ir su TRKK bei keliomis nacionalinėmis Raudonojo Kryžiaus draugijomis.

konkretus asmuo vis dar dalyvauja karo veiksmuose, ar jau nebe. Todėl laikytina, kad, kaip jau analizuota, jog asmuo, kuris priklauso organizacijai, kuri yra netarptautinio ginkluoto konflikto šalis, ir šioje organizacijoje atlieka nuolatinę kovos funkciją, laikytinas karo veiksmų dalyviu, ir prieš jį galima naudoti karinę jėgą (Schmitt, et. al., 2006).

Tačiau kyla klausimas, ar iš vis pagal THT ginkluotųjų grupių nariai turi teisę atlikti karo veiksmus, ar reglamentavimas yra labiau teisių suteikimas, ar visgi vykstančio fakto konstatavimas ir situacijos reglamentavimas. Tačiau iš pačios THT normų reglamentavimo esmės išplaukia teisė atlikti karo veiksmus, nes tarptautinė teisė nedraudžia netarptautinių ginkluotų konfliktų dalyviams atlikti karo veiksmų ir nenustato už tokius veiksmus jokių sankcijų. Tai jokiū būdu nereiškia, kad galima atlikti teroristinius veiksmus, kurių tikslas yra įbauginti civilius gyventojus, tai draudžia II PP 4 straipsnio 2 dalies d punktas. Taigi šių veiksmų atlikimas baustinas ne tik tarptautinio, bet ir netarptautinio ginkluoto konflikto atveju, nepriklausomai nuo to, kas tokius veiksmus atliko, ar ginkluotųjų pajėgų nariai, ar civiliai.

5.1. Garantijos netarptautinio ginkluoto konflikto dalyviams

Bendrajame ŽK 3 straipsnyje yra numatytos tik pačios esminės garantijos netarptautinių ginkluotųjų konfliktų dalyviams, aktyviai nebedalyvaujantiems karo veiksmuose. Su jais turi būti elgiamasi humaniškai. Humaniško elgesio turinys gali skirtis priklausomai nuo vietovės, klimato ir panašiai, tačiau tai yra esminės garantijos, kad žmogus galėtų išgyventi. Straipsnyje vardinami tie veiksmai, kurių negalima daryti asmenims, esantiems konflikto šalies valdžioje:

- a) kėsintis į gyvybę ir vartoti smurtą prieš asmenį, ypač įvairiais būdais žudyti, luošinti, žiauriai elgtis ir kankinti;
- b) imti įkaitus;
- c) žeišti asmens orumą ypač niekinančiu ar žeminančiu elgesiu;
- d) priimti nuosprendžius ir vykdyti bausmes, jei nuosprendžio nepriėmė prieš tai įvykęs teisėtas teismas, suteikiant visas teisineis garantijas, kurias visos civilizuotos tautos pripažįsta ir mano esant būtinas.

Pirmosios nuostatos yra susijusios su materialinėmis sulaikymo sąlygomis ir elgesiu su sulaikytisiais, o paskutinioji nustato minimalias procedūrinis garantijas, kai asmuo yra teisiamas už atitinkamą pažeidimą.

II PP nustatytos garantijos taikomos visiems asmenims, nepriklausomai nuo jų pilietybės, įskaitant ir pabėgėlius ir asmenis be pilietybės. Antrosios dalies nuostatos taikomos tiek asmenims, kurie nedalyvauja karo veiksmuose, tiek tiems, kurie yra *hors de combat*, jos skirtos asmenims apsaugoti nuo juos suėmusių valdžios institucijų nežmoniško ir žiauraus elgesio. Kaip minėta, nėra nustatoma atskirų taisyklių tam tikros kategorijos asmenims, taigi visos taisyklės taikomos vienodai tiek civiliams, tiek kariškiams. II PP išplečia bendrojo ŽK 3 straipsnio principus ir juos išsamiau reglamentuoja. Protokole numatomos neatimamos fundamentalios žmogaus teisės – žmoniško elgesio garantijos, minimalūs sulaikymo standartai ir teisinės garantijos. Šių teisių pagrindas – tai Tarptautinis civilinių ir politinių teisių paktas.

Paprotinės THT studijoje nurodomas platesnis garantijų, taikomų civiliams, esantiems ginkluoto konflikto šalies valdžioje, ir asmenims *hors de combat*, sąrašas¹¹⁰. Studijoje šios garantijos nebuvo išskirtos pagal atskiras asmenų grupes, nes jos taikomos visiems asmenims vienodai, taigi taikytinos ir teroristinius veiksmus atlikusiems asmenims, kurie dalyvauja ginkluotame konflikte ir patenka į ginkluoto konflikto šalies valdžią ar tampa *hors de combat*. TRKK teigia, jog „šios pagrindinės garantijos turi tvirtą pagrindą tarptautinėje humanitarinėje teisėje taikymui tiek tarptautinių, tiek netarptautinių ginkluotų konfliktų atveju.“ (Henckaerts, 2005, p. 19).

110 Paprotinės THT studijoje nurodomos garantijos asmenims, kurių laisvė atimta (118–128 taisyklės): Jie privalo būti aprūpinti maistu, vandeniu, drabužiais, pastoge ir medicinine priežiūra. Moterys, kurių laisvė atimta, turi būti laikomos patalpose atskirtose nuo vyrų, ir tiesiogiai prižiūrimos tik moterų, išskyrus atvejus kai vienos šeimos vyrai ir moterys apgyvendinami kartu. Vaikai, kurių laisvė atimta, turi būti laikomi patalpose atskirtose nuo suaugusių, išskyrus, kai visa šeima apgyvendinama kartu. Asmenys, kurių laisvė atimta, turi būti laikomi patalpose, esančiose toliau nuo mūšio zonos ir užtikrinančiose jų sveikatą ir higieną. Draudžiama plėsti asmenų, laikomų nelaisvėje, asmeninius daiktus. Privaloma registruoti asmenų, laikomų nelaisvėje, duomenis. Netarptautinio ginkluoto konflikto metu TRKK gali pasiūlyti savo paslaugas konflikto šalims, siekdama aplankyti asmenis, kurių laisvė yra atimta, ir patikrinti jų gyvenimo sąlygas bei atkurti kontaktus su šeimomis. Asmenims, kurių laisvė atimta, turi būti leista susirašinėti su šeimomis, nustatant protingas sąlygas dėl cenzūros poreikio bei skaičiaus ribojimų, jei tai nusprendžia kompetentinga valdžios institucija. Internuotus civilius ir asmenis, esančius nelaisvėje dėl netarptautinio ginkluoto konflikto, kiek tai įmanoma praktiškai, galima lankyti, ypač artimesiems giminaičiams. Turi būti gerbiami asmenų, esančių nelaisvėje, įsitikinimai ir leidžiama praktikuoti religiją. Asmenys, esantys nelaisvėje dėl netarptautinio ginkluoto konflikto, turi būti paleisti tuoj pat, kai tik išnyksta priežastys dėl kurių jiems buvo atimta laisvė. Asmenys, kuriems gresia teismas už nusikaltimus, ar atliekantys bausmę, gali būti ir toliau laikomi nelaisvėje.

5.2. Palyginimas su tarptautinio ginkluoto konflikto dalyvių statusu

Kaip minėta, tarptautinio ginkluoto konflikto metu asmenų statusas yra daug siauriau reglamentuojamas nei tarptautiniame ginkluote konflikte. Nors yra raginimų, kad taisyklės tarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose būtų suvienodintos, tačiau kol kas valstybės nėra linkusios suteikti karo belaisvio statusui prilygstančių garantijų netarptautinio ginkluoto konflikto dalyviams.

Nelaisvės pradžia. Nelaisvės pradžios momentas tiek tarptautinio, tiek netarptautinio ginkluotojo konflikto metu nesiskiria: netarptautinio ginkluoto konflikto metu asmenys gali būti sulaikomi arba internuojami kaip ir tarptautinio ginkluoto konflikto metu, ir nelaisvės režimas jiems taikomas nuo patekimo į priešiškos šalies valdžią.

Asmenų, esančių nelaisvėje, statusas. Tarptautinio ginkluoto konflikto dalyviai turi teisę į karo belaisvio statusą, kurio pagrindinis bruožas yra imunitetas nuo teismo už ginkluoto konflikto metu atliktus karo veiksmus. III ŽK ir I PP išvardija išsamias garantijas ir nustato įvairias procedūras toms garantijoms įgyvendinti. Netarptautinio ginkluoto konflikto metu įtvirtintos garantijos yra daug glausčiau įtvirtinamos, jos yra nustatytos bendrajame 3 straipsnyje ir II PP 4-6 straipsniuose. Tačiau kaip jau minėta, pažvelgus į TRKK paprotinės THT studiją matome (Henckaerts, 2005), kad esminės garantijos sulaikytiesiems asmenims yra panašios tiek tarptautiniuose, tiek netarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose. Netarptautinio ginkluoto konflikto dalyviai neturi imuniteto už veiksmus, atliktus ginkluoto konflikto metu, ir yra teisiami pagal atitinkamos valstybės baudžiamuosius įstatymus, reglamentuojančius išdavystę, tačiau yra raginimas, įtvirtintas II PP¹¹¹ ir paprotinėje THT¹¹² ir tai patvirtina valstybių praktika (Henckaerts, Doswald-Beck, 2005), taikyti kuo platesnę amnestiją po ginkluoto konflikto pabaigos visiems asmenims, kurie laikomi ginkluoto konflikto šalies valdžioje, išskyrus už karo nusikaltimus.¹¹³ Kaip jau minėta, terorizmas laikytinas karo nusikaltimu, tai-

111 I PP 6 straipsnio 5 dalis: „Pasibaigus karo veiksmams, valdžios institucijos privalo stengtis garantuoti kaip galima plačiau, taikyti amnestiją asmenims, dalyvavusiems ginkluotame konflikte, arba tiems, kuriems buvo atimta laisvė dėl priešasčių, susijusių su ginkluotu konfliktu, nepaisant to, buvo jie internuoti ar sulaikyti.“

112 **Taisyklė 159.** Pasibaigus karo veiksmams, ginkluoto konflikto šalys privalo stengtis suteikti imanomai plačiausią amnestiją asmenims, kurie dalyvavo netarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose ar asmenims, kurie yra nelaisvėje dėl priešasčių, susijusių su ginkluotu konfliktu, išskyrus asmenis įtariamus ar nuteistus dėl karo nusikaltimų. [NGK]. (Henckaerts, 2005).

113 159 taisyklėje teigiama: „išskyrus asmenis, įtariamus ar nuteistus dėl karo nusikaltimų.“

gi nuteistiems už terorizmo nusikaltimą asmenims amnestija neturėtų būti taikoma.

Nelaisvės pabaiga. Skiriasi ir nelaisvės pabaigos momentas. Tarptautinio ginkluoto konflikto atveju „pasibaigus karo veiksams, karo belaisviai nedelsiant paleidžiami ir repatrijuojami“ (III ŽK, 118 straipsnio 1 dalis), o pasibaigus netarptautiniam ginkluotam konfliktui, tokios pareigos nėra, galioja tik nuostata, kad „[p]asibaigus ginkluotam konfliktui, visi asmenys, kurių laisvė buvo atimta arba apribota dėl konflikto priežasčių, taip pat tie, kurių laisvė buvo atimta ar apribota dėl tų pačių priežasčių po konflikto, yra saugomi remiantis [II PP] 5 ir 6 straipsniais iki laisvės atėmimo ar apribojimo pabaigos.“ (II PP 2 str. 2 dalis).

Taigi netarptautinio ginkluoto konflikto metu teikiamos garantijos, numatytos tarptautinėse sutartyse, yra daug siauresnės. Šį neatitikimą lemia tai, kad netarptautiniai konfliktai dažnai vyksta vienos valstybės teritorijoje, taip pat tai, kad šio konflikto šalys nėra lygios savo tarptautine padėtimi. Tačiau analizuojant valstybių praktiką galima teigti, jog esminės garantijos sulaikytiesiems asmenims yra panašios, bet jos nėra tokios detalios kaip tos, kurios suteikiamos karo belaisviams pagal III ŽK ir I PP.

6. Administracinis teroristų sulaikymas ginkluoto konflikto metu

Išgalinimas sulaikyti priešų kovotojus ilgą laiką jau buvo laikomas neatskiriama karo dalimi. Sulaikymas ginkluoto konflikto metu yra nebaudžiamoji priemonė, kuri skirta priešui iš kovos lauko, sutinkamai su karine būtinybe. Ženevos konvencijos detalčiai reguliuoja visus įkalinimo ar sulaikymo tarptautiniuose konfliktuose aspektus, tačiau netarptautinių konfliktų atveju valstybės neturi tokių detalių taisyklių ir procedūrinių saugiklių. Didžioji dalis netarptautinių konfliktų ŽK priėmimo metu buvo pilietiniai karai, ir valstybės tai laikė savo vidaus reikalu. (Trumbull, 2018).

Kovoje su terorizmu yra aktualu, kokiais pagrindais ir kokias garantijas suteikiant gali būti sulaikomi asmenys. Tai aktualu kalbant apie visus su ginkluotu konfliktu susijusius asmenis, bet ypač apie asmenis, kurie tiesiogiai nedalyvauja ginkluotame konflikte, bet yra su juo susiję. Net ir asmenis, kurie atlieka nuolatinę kovos funkciją, esant galimybei, valstybė galėtų sulaikyti, o ne nukauti. Kiti asmenis, kurie negali būti laikomi teisėtu kariniu taikiniu,

nes neatlieka nuolatinės kovos funkcijos, arba tiesiogiai nedalyvauja ginkluotame konflikte, galėtų būti sulaikomi, pirma, dėl atliktų THT ir nacionalinės teisės pažeidimų ir teisiami baudžiamosios teisenos tvarka, antra, jie gali būti sulaikomi kaip keliantys grėsmę sulaikančiai ginkluoto konflikto šaliai, tai būtų laikoma administraciniu sulaikymu arba internavimu.

Šiuo atveju svarbu yra nustatyti, kokiems pagrindams esant toks sulaikymas gali būti vykdomas ir kokios procedūrinės garantijos turėtų būti taikomos sulaikytiesiems asmenims. Šie principai yra išdėstyti TRKK pozicijoje dėl procedūrinių principų ir garantijų, taikytinų internavimui / administraciniam sulaikymui ginkluoto konflikto bei kitų prievartos situacijų metu (Pejic, 2005).

Internavimas arba administracinis sulaikymas apibrėžiamas kaip asmens laisvės atėmimas, kurį inicijavo ir įsakė atlikti vykdomosios valdžios pareigūnai, o ne teisminė valdžia, nepateikiant sulaikytajam kaltinimo baudžiamojo proceso prasme (Pejic, 2005). Šis terminas neapima sulaikymo baudžiamojoje teisejoje, taip pat karo belaisvių sulaikymo režimo klausimų, kurie yra pakankamai išsamiai reglamentuojami.

Šis sulaikymas yra dažnai valstybių praktikuojamas, tačiau labai menkai reglamentuotas. Dažnai asmenys, kurie yra prevenciškai sulaikyti, neinformuojami apie sulaikymo priežastis, taip pat dažnai nesukuriama procedūra, kurios metu būtų peržiūrima, ar pagrįstai asmuo buvo sulaikytas ir ar pagrįstai vis dar laikomas sulaikytas.

Šiuos principus turėtų taikyti ir ginkluotos grupės, kurios taip pat sulaiko priešiškos ginkluoto konflikto šalies asmenis, nes šias grupes taip pat saisto THT sutartinės ir paprotinės normos. Netarptautinio ginkluoto konflikto atveju kyla klausimas, ar ginkluota grupė turi teisę sulaikyti asmenis. TRKK organizuoto ekspertų susitikimo dėl procedūrinių garantijų saugumo sulaikymo atveju netarptautinio ginkluoto konflikto metu pranešime pažymima, kad ekspertų nuomone, tai yra ne tiek ginkluoto konflikto dalyvių teisė, bet labiau „įgalinimas“ arba „įgaliojimas“ internuoti asmenis, kuris išplaukia iš pačios THT. Galima kalbėti apie „galią internuoti“ arba „sąlyginę teisę internuoti“ asmenis ginkluoto konflikto metu. Tai atitinka tiek THT pagrindinius principus, tiek ir žmogaus teisių normas (Chatham House & ICRC, 2008). Tiek ginkluotų konfliktų metu vykdoma praktika, tiek THT normų logika leidžia teigti, kad ginkluoto konflikto šalys gali paimti į nelaisvę asmenis, kurie

kelia didelį pavojų saugumui ir šie asmenys gali būti laikomi sulaikyti tol, kol kelia pavojų. Kitu atveju alternatyvos būti arba paleisti juos, arba juos nukauti (Chatham House & ICRC, 2008). Net tarptautinės žmogaus teisių normos nedraudžia sulaikyti asmenis valstybės saugumo interesais, draudžiamas tik savavališkas (angl. *arbitrary*) sulaikymas.

Administracinio sulaikymo principų šaltiniu yra atitinkamos THT normos, taip pat ir žmogaus teisių teisės normos. Kaip jau minėta disertacijos įvade, THT laikytina *lex specialis* žmogaus teisių normų atžvilgiu, tai yra, žmogaus teises nustatančių normų turinys aiškintinas atsižvelgiant į THT reguliavimą.

Tarptautinių ginkluotų konfliktų metu administracinį sulaikymą reglamentuojančios taisyklės yra gana aiškios – taikytina IV ŽK ir I PP nuostatos, konkrečiai I PP 75 straipsnis. Sudėtingesnis klausimas yra tas, kokios nuostatos taikytinos būtent netarptautinio ginkluoto konflikto metu. Bendrajame ŽK 3 straipsnyje ir II PP nuostatose preziumuojama, kad netarptautinio ginkluoto konflikto šalys sulaiko asmenis dėl saugumo priežasčių, nurodomos sulaikytiesiems asmenims taikytinos garantijos, tačiau paties sulaikymo procedūra neregamentuojama. Pejic (2005) nuomone, šiuo atveju turėtų daug plačiau veikti žmogaus teisių standartai¹¹⁴, tačiau Deeks (2007-2009) pastebi, kad žmogaus teises įtvirtinančių sutarčių nuostatos leidžia nukrypti nuo kai kurių teisių valstybėje paskelbus nepaprastą padėtį, tame tarpe ir nuo nuostatų, numatančių asmenų, kuriems apribojama laisvė, teises (pavyzdžiui, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 9 str. numatytos teisės), taigi nėra visiškai aiškus taikos metu administraciniam sulaikymui taikytinų taisyklių turinys. Tačiau tiek Pejic, tiek Deeks nuomone, IV ŽK ir I PP nustatyti standartai, atsižvelgiant į žmogiškumo principus ir visuomenės sąžinės rei-

114 Šiuos standartus nustato tiek žmogaus teises įtvirtinančios tarptautinės sutartys, tiek vadinamoji „minkštoji teisė“ – tarptautinių organizacijų rekomendacijos dėl elgesio su asmenimis, kurių laisvė atimta: *Standartinės minimalios taisyklės dėl elgesio su kaliniais*, priimtos Pirmajame JT kongrese dėl nusikaltimų prevencijos ir elgesio su nusikaltėliais, 1955 m. rugpjūčio 30 d., patvirtintos JT Ekonominės ir socialinės tarybos (ECOSOC) 1957 m. liepos 31 d. rezoliucija Nr. 663C (XXIV); JT GA 1988 m. gruodžio 9 d. rezoliucija Nr. 43/173 *Sulaikytų ar įkalinusių asmenų apsaugos principai*; JT GA 1990 m. gruodžio 14 d. rezoliucija Nr. 45/113 *Jungtinių Tautų taisyklės dėl nepilnamečių, kuriems atimta laisvė, apsaugos*; JT ECOSOC 2010 m. liepos 22 d. rezoliucija Nr. 2010/16 *Jungtinių Tautų taisyklės dėl elgesio su kalinėmis moterimis ir dėl priemonių, nesusijusių su laisvės apribojimu, taikymo moterims nusikaltelemis*; Europos Tarybos 2006 m. sausio 11 d. Ministrų komiteto rekomendacija valstybėms narėms Nr. (2006)2 dėl Europos kalėjimų taisyklių.

kalavimus (kaip suformuluota Martenso išlygoje), turėtų būti pritaikomi ir netarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose.

Pejic (2005) išskiria keletą probleminių aspektų, susijusių su žmogaus teises įtvirtinančių normų taikymu netarptautiniuose ginkluotuose konfliktuose, ypač situacijose, kur valstybė veikia ne savo teritorijoje ar tarptautinių pajėgų sudėtyje. Pirma, kai kurios valstybės apskritai neigia, kad žmogaus teisių normos taikytinos ginkluotame konflikte. Antra, valstybės, kurios veikia tarptautinių pajėgų sudėtyje, gali būti skirtingų žmogaus teises nustatančių tarptautinių sutarčių dalyvėmis ir būti saistomos skirtingų įsipareigojimų pagal žmogaus teisių normas. Trečia, nėra visiškai aišku dėl ekstrateritorinio žmogaus teisių veikimo apimtys. Nors Tarptautinis Teisingumo Teismas laikosi nuomonės, kad valstybės yra saistomos žmogaus teisių įsipareigojimų, kai jos veikia užsienyje, tačiau toks pasakymas neišsprendžia visų iššūkių ir klausimų, kylančių dėl šių normų taikymo. Ketvirta, kyla klausimas, ar valstybės, norėdamos sulaikyti asmenis užsienyje, turėtų pareikšti apie nukrypimą nuo tarptautinėse sutartyse įtvirtintų žmogaus teisių, ir tokiu atveju galėtų apriboti *habeas corpus* garantijos taikymą (Dörmann, 2012). Taip pat galima pabrėžti dar vieną problemą šio klausimo aspektą – nevalstybinė ginkluoto konflikto pusė nėra saistoma žmogaus teises nustatančių normų, todėl svarbu nustatyti, kokius įpareigojimus jiems nustato THT (ICRC, 2012).

31-oji Tarptautinė Raudonojo Kryžiaus konferencija savo 2011 m. gruodžio 01 d. rezoliucijoje *Dėl ginkluotų konfliktų aukų teisinės apsaugos stiprinimo* kvietė TRKK toliau tirti, konsultuotis ir diskutuoti, siekiant užtikrinti, kad THT normomis būtų užtikrinama visų asmenų, kuriems atimta laisvė dėl priešasčių, susijusių su ginkluotu konfliktu, teisinė apsauga, ir siekiant užtikrinti tokių mechanizmų tinkamą veikimą (31st International Conference, 2011). Taigi TRKK organizuoja regionines konsultacijas, šiuo aspektu THT normos ir valstybių narių praktika bus analizuojama ir vystoma ir ateityje, ypač atsižvelgiant į netarptautinių konfliktų aukų apsaugą.

Dėl sulaikymo teisėtumo Scholdan (2016) pabrėžia, jog vien nuorodos į netarptautinį ginkluotą konfliktą reguliuojančias normas neužtenka, nes toks nukreipimas negali užtikrinti teisėtumo. Bet kokios tokio sulaikymo ribos turi būti apibrėžtos nacionaliniuose įstatymuose, kuriuose turi būti įtvirtinta sulaikymo pagrindai ir peržiūros procedūros, kurios leistų asmenims įsivaizduoti, dėl kokio elgesio jie galėtų būti sulaikyti ginkluoto konflikto metu ir

kaip jų sulaikymas būtų peržiūrimas nepriklausomo tribunolo arba teismo. Scholdan nuomone (2016), sulaikymas Gvantanamo karinėje bazėje, kad būtų teisėtas, turėjo būti įtvirtintas nacionalinėje teisėje, ir turėjo būti paskirta nacionalinė institucija tokio sulaikymo peržiūrai.

Žmogaus teisių komitetas pabrėžė, kad neteisėtumas, neteisingumas, nuspėjamumas ir netinkamumas yra tie kriterijai, kurie padeda nuspręsti, ar sulaikymas yra savavališkas. Tinkamumas, teisingumas ir nuspėjamumas išplaukia ne vien iš gryno teisėtumo ir procedūrinių aspektų, bet yra susiję su šių taisyklių esme – tai yra, su sulaikymo pagrindais. Tačiau, kad Scholdan (2016) pažymi, remdamasi Žmogaus teisių komitetu, praktiškai nėra jokių gairių, kokiais atvejais pagal TPPTP administracinis sulaikymas galėtų būti laikomas teisėtu, ir žmogaus teisių normos nepateikia bendro supratimo, kuriuo momentu sulaikymas tampa savavališku dėl jo trukmės. Taigi svarbu pasitelkti ir THT, ir žmogaus teisių normas, siekiant įvertinti sulaikymo teisėtumą ir jo trukmės ribas.

Dar pasisakant apie žmogaus teisių organizacijų praktiką, galima paminėti, jog JT žmogaus teisių komitetas, komentuodamas TPPTP 9 straipsnį, pabrėžė, kad ne tarptautinio ginkluoto konflikto rėmuose vykdomas saugumo sulaikymas turi atitikti būtinumo ir proporcingumo kriterijus, turi būti ribotas laike, ir valstybė turi įrodyti, kad egzistuoja tiesioginė, esanti ir imperatyvi grėsmė, kurią kelia konkretus asmuo, kurią gali įvertinti tribunolas, nepriklausomas nuo sulaikančiosios institucijos. (Scholdan, 2016).

Kadangi netarptautinių ginkluotų konfliktų metu taikytinos rašytinės / sutartinės taisyklės yra negausios, apsiribojančios dažnu atveju (jei organizuota ginkluota grupė nekontroliuoja dalies teritorijos pagal II PP nuostatas) tik bendroju ŽK 3 straipsniu, kyla daug klausimų dėl administraciniam asmenų sulaikymui taikytinos teisės. Paprastai tam pasitelkiama analogija su tarptautinių ginkluotą konfliktą reguliuojančiomis normomis, dėl ko dauguma autorių neprieštarauja. (Trumpbull, 2018). Tačiau sulaikymo kontekste kyla klausimas, kuriuo režimu vadovautis. Ar šis sulaikymas yra susijęs su asmens statusu (tada taikytume III ŽK režimą, taikomą karo belaisviams), ar su asmens keliamą grėsmę sulaikančiai valstybei (tada taikytinos IV ŽK normos, reglamentuojančios civilių sulaikymo taisyklės. Čia pagrindinis klausimas – ar nevalstybinių organizuotų grupių nariai laikytini labiau panašiais į valstybės ginkluotųjų pajėgų narius, ar į civilius, kurie nusprendžia imtis ginklų. (Trumpbull, 2018).

Jei laikytumėmės pirmosios paradigmos, pagal III ŽK matytume, kad karo belaisviai gali būti sulaikomi iki pat karo veiksmų pabaigos. Taikant tai pagal analogiją netarptautiniam ginkluotam konfliktui ir jo dalyviams, sulaikytieji asmenys gali būti laikomi sulaikyti tol, kol vyksta konfliktas, remiantis vien tuo, kad jie yra organizuotos ginkluotos grupės nariai. Kaip ir karo belaisvių, periodinio netarptautinio ginkluoto konflikto dalyvio statusas neperžiūrimas, jį vieną kartą patvirtinus. (Trumbull, 2018).

O pagal antrąją kryptį, remiantis IV ŽK nuostatomis, civiliai asmenys gali būti sulaikomi tik dėl „imperatyvių saugumo priežasčių ir turi būti paleisti iškart tada, kai priežastys jų sulaikymui išnyksta. Šią analogiją pritaikius, asmenys netarptautinio ginkluoto konflikto metu gali būti sulaikomi tik dėl jų keliamos grėsmės ir turi teisę į periodinę savo sulaikymo teisėtumo peržiūrą, kad kompetentingas subjektas įvertintų, ar jie vis dar kelia tokią grėsmę, kad turėtų likti sulaikyti.

Didesnė dalis valstybė pasisakė, kad asmenys turėtų vis tik būti sulaikomi dėl imperatyvių saugumo priežasčių, tačiau valstybių susitikimuose nebuvo vieningo sutarimo, ką konkrečiai reiškia ši nuostata (Trumbull, 2018). Šios antrosios grupės valstybių atstovai pasisakė, kad grėsmė galėtų būti laikoma tiesioginis dalyvavimas karo veiksmuose, šnipinėjimas, verbavimas, raginimas prisijungti prie priešiškos šalies pajėgų, priešiškos šalies finansavimas. O pirmosios pozicijos atstovai teigia, kad jei sulaikymą apribosime tik atvejais, kai asmenys kelia grėsmę saugumui, tai per siaura arba per griežtas aiškiniamas. Šios pozicijos atstovų nuomone, nėra priežasties taikyti IV ŽK standartus, pritaikytus civiliams, ir taikyti juos asmenims, kurie iš esmės yra ginkluoto konflikto aktyvūs dalyviai (Trumbull, 2018).

6.1. Administracinio asmenų sulaikymo pagrindas kovoje su terorizmu

Internavimas yra išskirtinė priemonė. IV ŽK aiškiai nurodo, kad internavimas yra griežčiausia priemonė, kurios tarptautinio ginkluoto konflikto metu gali imtis sulaikanti valstybė. IV ŽK 42 straipsnio 1 dalyje nurodoma, jog internavimas gali būti taikomas tik jei tai yra absoliučiai būtina dėl sulaikančios valstybės saugumo. Taigi tiek karo veiksmų metu, tiek okupacijos metu pabrėžiama, kad šių priemonių galima tik jei tai „būtinai reikalinga“

valstybės saugumui arba dėl „imperatyvių saugumo prižasčių“. Taigi toks laisvės atėmimas, kai asmenims baudžiamieji kaltinimai nėra pateikiami, laikytinas išskirtine priemone, taikytina tik tada, kai šie asmenys laikomi keliančiais grėsmę valstybės saugumui dabar ar ateityje. Toks sulaikymas turi būti būtinas, tai yra, kad asmens keliamos grėsmės negalima pašalinti kitais būdais. Šio kriterijaus neatitiktų asmens sulaikymas vien siekiant iš jo išgauti žvalgybinės informacijos, ar siekis konkretų asmenį panaudoti derybose dėl kitų asmenų paleidimo (Pejic, 2005; Chatham House & ICRC, 2008). Toks sulaikymas taip pat neturi būti naudojamas kaip (slapta) alternatyva baudžiamajam persekiojimui, nes tai yra prevencinė priemonė, o ne užslėpta bausmė (Chatham House & ICRC, 2008).

TRKK ŽK komentare pateikiamos kelios pavyzdinės situacijos, kada gali kilti tokia būtinybė, pavyzdžiui, jei asmuo atlieka priešiškus veiksmus tos valstybės teritorijoje, arba atlieka veiksmus, kurie tiesiogiai padeda priešiskai šaliai, taip pat asmenys gali būti sulaikomi, jei yra teisėtų ir rimtų prižasčių manyti, kad jie yra organizacijų, kurios kelia neramumus, nariai, arba jei šie asmenys kelia grėsmę saugumui kitomis priemonėmis, tokiomis kaip diversija ar šnipinėjimas (Pictet, 1958). Kovos su terorizmu kontekste tokia grėsmė galėtų būti nustatyta, pavyzdžiui, jei valstybė turėtų duomenų, kad konkretus asmuo dalyvauja teroristinės grupės, kuri yra ginkluoto konflikto šalis veikloje ir savo veikla prisideda prie teroristinių išpuolių planavimo ir tuo kelia grėsmę valstybės saugumui. Šiuo atveju dalyvavimo ir prisidėjimo slenkstis yra daug mažesnis, nei tas, kurio reikalaujama siekiant nustatyti, kad asmuo tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose arba atlieka nuolatinę kovos funkciją, manytina, kad užtektų tokio asmens reikšmingo dalyvavimo teroristinės grupės veikloje kriterijaus. Taigi neteisėto kombatanto kategorijos naudojimas tiems asmenims, kurie kelia tikrą grėsmę ginkluotame konflikte dalyvaujantys valstybei ir jų sulaikymas pats savaime neprieštarauja THT normoms, tačiau jeigu jiems nėra suteikiamos THT nustatytos garantijos, tada šis apibrėžimas prieštarauja THT.

Analizuojant konkretaus asmens keliamą grėsmę, TRKK ekspertai pasiūlė dviejų dalių testą, siekiant nustatyti, ar asmuo kelia pakankamą grėsmę, kad būtų sulaikomas. Pirmasis elementas – tai klausimas, ar dėl savo veiklos yra „labai tikėtina“ ar „tikra“, kad jis įvykdys kitus veiksmus, kurie kenktų (tiesiogiai ar netiesiogiai – čia riba neaiški) sulaikančiai valstybei ir (ar) tiems,

kuriuos sulaikanti valstybė turi saugoti. Antrasis elementas – ar internavimas yra būtinas šiai grėsmei panaikinti (Chatham House & ICRC, 2008).

Internavimas nėra alternatyva baudžiamajam sulaikymui. Šie du sulaikymo režimai turi būti organizuojami griežtai atskirai, nes kitu atveju kyla pavojus, kad sulaikymas gali tapti baudžiamosios procedūros pakaitalu, apėinant valstybės teisėkūros organus ir teismus. Tuo būtų pažeidžiamos įtariamųjų teisės (Pejic, 2005). Taigi asmenis, jau atlikusius teroristinius išpuolius, turėdama apie tai informacijos, valstybė turėtų sulaikyti baudžiamojo proceso tvarka ir juos teisti pagal baudžiamosios teisės nuostatas.

Administracinis sulaikymas gali būti skiriamas tik individualiai ir be jokios diskriminacijos. Sulaikymas negali būti skiriamas kolektyviai, dėl kiekvieno sulaikomojo turi būti priimamas atskiras sprendimas, kuriame atsižvelgiama į jo keliamos grėsmės laipsnį ir į konkretų jo elgesį ar narystę konkrečiose organizacijose, pavyzdžiui, į jo įsitraukimo į teroristinės organizacijos veiklą (Deeks, 2007).

Internavimas turi būti nutrauktas, kai tik nebelineka priešasčių, dėl kurių asmuo buvo sulaikytas. IV ŽK 132 straipsnyje nurodoma, jog „kiekvieną internuotą asmenį internavusi valstybė paleidžia tuoj pat, kai tik išnyksta priežastys, dėl kurių jis buvo internuotas“, I PP 75 straipsnio 3 dalyje nurodoma, jog „tokie asmenys turi būti paleisti kiek galima greičiau bet kuriuo atveju, kai tik nelieka areštą, sulaikymą ar internavimą pateisinančių aplinkybių“. Tai vienas iš svarbiausių principų, reglamentuojančių internavimą. Jei asmuo nebekelia grėsmės valstybės saugumui, jis turi būti paleistas. Bet koks asmens sulaikymas negali būti neribotas laike. Ypač atsižvelgiant į tai, kad ginkluoto konflikto situacija greitai keičiasi, vieną dieną buvęs pavojingas, kitą dieną asmuo tokio pavojaus gali nebekelti. Kitaip tariant, kuo ilgiau tęsiasi sulaikymas, tuo labiau sulaikę pareigūnai turi įrodyti, kad sulaikymas vis dar reikalingas (Pejic, 2005). Jeigu asmuo, pavyzdžiui, buvo sulaikytas kaip teroristinės grupės narys, šiai grupei iširus ar ją nugalėjus, galima pagrįstai kelti klausimą, ar konkretus asmuo, buvęs tos teroristinės grupės nariu, vis dar kelia grėsmę konkrečiai valstybei. Tačiau būtent narystės teroristinėse organizacijose atveju ši asmens keliamos grėsmės klausimą gali būti gana sunku įvertinti, atsižvelgiant į teroristinių grupių veikimo pobūdį, tai yra, jų slaptumą ir decentralizuotumą.

Taigi asmuo gali būti sulaikomas tik jei yra pakankamas pagrindas manyti, kad toks jo sulaikymas yra absoliučiai būtinas pašalinti tai grėsmei, kurią šis dėl savo elgesio kelia valstybės saugumui, ir gali būti laikomas sulaikytas tik tol, kol tokią grėsmę kelia.

6.2. Procedūriniai principai, taikytini sulaikytiesiems asmenims

Sulaikant asmenis kovoje su terorizmu administracinio sulaikymo tvarka, yra ypač svarbu užtikrinti toliau nurodomus principus, nes čia ypač daug erdvės piktnaudžiavimui. Ginkluoto konflikto metu asmenis sulaikiusi valstybė juos praktiškai turi savo valdžioje, taigi būtina užtikrinti toliau nurodomus principus, kad toks sulaikymas netaptų savavališku sulaikymu.

Teisė į informaciją. Bet kuris asmuo, kuris yra internuotas, turi būti nedelsiant informuojamas jam suprantama kalba apie priežastis, dėl kurių jam buvo pritaikyta ši priemonė. Asmens teisė žinoti, kodėl jam buvo apribota laisvė, laikytina žmogiško elgesio reikalavimo reikšminga dalimi, nes netikrumas dėl sulaikymo priežasčių sukelia didelį psichologinį stresą (Pejic, 2005). Šis reikalavimas yra įtvirtintas I PP 75 straipsnio 3 dalyje, taip pat ir žmogaus teisės įtvirtinančiose tarptautinėse sutartyse. Informacija turi būti pakankamai detali, kad asmuo galėtų skųsti sprendimus ir prašyti sprendimo dėl jo suėmimo teisingumo, ir turi būti pateikiama kalba, kurią supranta suimtas (Pejic, 2005).

Čia susiduria du interesai – asmenį suėmusios valstybės interesus apsaugoti įslaptintą informaciją, ir suimtojo teisė žinoti, dėl kokių priežasčių jis yra suimtas. Yra du aspektai, kurie turi įtakos sprendžiant dėl informacijos įslaptinimo. Pirmiausia, dažnai problema yra pernelyg plataus masto medžiagos įslaptinimas, dažnai nepagrįstas, dėl kurio sulaikytiesiems pateikiama nepakankamai informacijos. Antra, pažymėtina, kad ypač konflikto pradžioje informaciją informantai pateikia perdėtą ar neteisingą, tai susiję su asmeniniais santykiais ir noru atkeršyti. Taigi į šiuos du aspektus reiktų atsižvelgti. Siekiant pusiausvyros tarp sulaikytojo interesų ir valstybės saugumo interesų, informaciją galima pateikti, užslaptinant tik šaltinį, iš kurio ji gauta. Taip pat turėtų būti galimybė prašyti išslaptinimo. Ši informacija turėtų bent jau būti prieinama tam organui, kuris sprendžia dėl suėmimo, arba, pavyzdžiui, suimtojo atstovui, kuris būtų įgaliojtas dirbti su įslaptinta informacija. Taigi

nustatant, kiek informacijos pateikti suimtajam, pažymėtina, kad teisė į informaciją yra asmens fundamentali teisė, ir ją pateikti yra sulaikusiųjų pareiga, o ne pateikiama rekomendacija (Chatham House & ICRC, 2008).

Teisė būti registruotam ir laikomam registruotoje sulaikymo vietoje.

Šis reikalavimas taip pat numato, kad informacija apie asmens sulaikymą ar bet kokius pervežimus iš vienos vietos į kitą turi būti perduodama asmens šeimai per protingą laiko tarpą. Tai yra garantija nuo prievartinio dingimo. Tarptautinėje konvencijoje dėl visų asmenų apsaugos nuo prievartinio dingimo 2 straipsnyje prievartinis dingimas apibrėžiamas kaip asmens areštas, sulaikymas, pagrobimas ar bet kokios kitokios formos laisvės atėmimas, kuri atlieka valstybės pareigūnai ar asmenys ar jų grupės, veikiantys su valstybės įgaliojimu, parama ar tyliu sutikimu, kai toks laisvės atėmimas nėra pripažįstamas arba kai neatskleidžiama suimto asmens likimas ar jo buvimo vieta, tokiu būdu paneigiant tokiam asmeniui teisės teikiamą apsaugą. Tarptautinė konvencija dėl visų asmenų apsaugos nuo prievartinio dingimo. (International Convention, 2007).

Sulaikytas asmuo turi teisę ginčyti savo sulaikymo teisėtumą. IV ŽK 43 straipsnyje numatyta, kad „bet kuris Konvencijos saugomas asmuo, internuotas ar priverstinai apgyvendintas kitur, turi teisę, kad tokį sprendimą per kuo trumpesnę laiką persvarstytų laikiančios nelaisvėje valstybės tam paskirtas atitinkamas teismas ar kita administracinė įstaiga.“ Okupuotose teritorijose taip pat turi būti numatoma procedūra, kad būtų galima skųsti suėmimo teisėtumą (IV ŽK 78 straipsnis). Tokios procedūros tikslas yra kompetentingos institucijos atliekamas tyrimas, ar asmuo buvo suimtas dėl tinkamų priežasčių ir jeigu ne, asmens paleidimas į laisvę (Pejic, 2005). Netarptautinio ginkluoto konflikto metu ši teisė taip pat yra esminė užtikrinant asmens teisę į laisvę.

Šis peržiūrėjimas taikomas dviem etapais: pačioje sulaikymo pradžioje ir paskui periodiškai. Periodinė sulaikymo teisėtumo peržiūra yra numatyta IV ŽK 43 ir 78 straipsnyje (atitinkamai sulaikant priešiškaai šaliai ir okupacijos metu). Tai yra fundamentali šios procedūros dalis. Šie straipsniai numato, kad sulaikymo pagrįstumas turi būti peržiūrimas bent kas 6 mėn. Tokio peržiūrėjimo tikslas yra patikrinti, ar sulaikytasis vis dar kelia didelę grėsmę asmeni sulaikiusios valstybės saugumui, ir įsakyti, kad jis būtų paleistas, jei tokios grėsmės nebekelia.

Netarptautinį ginkluotą konfliktą reglamentuojančios normos nenumato konkretaus termino, kas kiek laiko gali būti peržiūrimas sulaikymo teisėtumas. Žmogaus teisių normos neriboja, kaip dažnai sulaikytasis gali skųstis dėl jo sulaikymo teisėtumo. Dėl *habeas corpus* dar nėra visiškai vieningos nuomonės tarptautinės teisės doktrinoje. Yra nuomonių, jog nepaprastosios padėties metu teisė į *habeas corpus* gali būti apribota. Kitų autorių nuomone, *habeas corpus* teisės niekada negali būti apribotos (Dörmann, 2012). J. Pejić (2005) mini tik *habeas corpus* galimybę ginčyti sulaikymą netarptautinio ginkluoto konflikto metu, o TRKK ekspertai savo diskusijose nurodė, kad yra dvi skirtingos procedūros, kurių metu galima ginčyti sulaikymo teisėtumą netarptautinio ginkluoto konflikto metu:

1. pirminė ir periodinė sulaikymo teisėtumo peržiūra, nustatant, ar (vis dar) egzistuoja pakankamos sąlygos, susijusios su konfliktu, kad asmuo galėtų būti (likti) sulaikytas. Tai pareiga pagal THT, kurios turi laikytis ginkluoto konflikto šalys.
2. Bet kurio asmens, kuriam atimta laisvė, teisė pagal tarptautines žmogaus teisių normas ginčyti sulaikymo teisėtumą (šiuo atveju administracinio sulaikymo teisėtumą). Šis procesas inicijuojamas sulaikytojo iniciatyva. JT Žmogaus teisių komiteto nuomone, ši teisė negali būti apribojama, asmeniui negalima paneigti teisės į *habeas corpus* (Chatham House & ICRC, 2008).

1) Sulaikymo teisėtumo priežiūra.

Sulaikymo priežiūra pirmuoju atveju turi būti atliekama individualiai kiekvienam sulaikytajam, o institucija, tai atliekanti, turi būti nepriklausoma ir nešališka.

Pati institucija, nagrinėjanti sulaikytųjų ginčus, gali būti teismas arba administracinė taryba. Pagrindinis teismo privalumas yra tas, kad jis suteikia didesnes nepriklausomumo ir nešališkumo garantijas ir užtikrina esminių procedūrinių nuostatų laikymąsi. Tačiau teismas nėra pratęs spręsti bylas dėl saugumo sulaikymo ginkluoto konflikto situacijoje, taip pat kariškiams ginkluoto konflikto metu gali būti sudėtinga pateikti įrodymus, atitinkančius teisinius įrodinėjimo standartus (Chatham House & ICRC, 2008).

Administracinės tarybos pagrindinis privalumas yra tas, kad ji paprastai sudaroma konkrečiam tikslui – sulaikymo teisėtumo peržiūrai, tai reiškia, kad jos nariai yra gerai susipažinę su administracinio sulaikymo tikslais ir

aplinkybėmis. Didžiausias trūkumas – taisyklių, kaip turi būti sudaroma tokia institucija, nebuvimas, todėl yra sunku užtikrinti nepriklausomumą ir nešališkumą. Ne taip svarbu, kurios rūšies institucija atliks šią priežiūrą, svarbiau, kad ji būtų nešališka ir nepriklausoma (Chatham House & ICRC, 2008).

2) Teisė į *habeas corpus*

Pagal tarptautines žmogaus teisių normas, bet kuris asmuo, kuriam atimta laisvė, turi teisę ginčyti suėmimo pagrįstumą teisme nedelsiant¹¹⁵. Ši teisė į teisminį peržiūrėjimą dažnai vadinama teise į *habeas corpus*. Šią teisę sulaikytajam ginkluoto konflikto metu sulaikytajam galima suteikti tuo pagrindu, kad tarptautinės žmogaus teisių normos nenustoja veikti ir ginkluoto konflikto metu, taigi sulaikytasis galėtų ir šiuo būdu ginčyti savo suėmimo teisėtumą. Tačiau vieningos nuomonės, ar taikytina teisė į *habeas corpus* ginkluoto konflikto dalyviams, TRKK ekspertai nepriėjo. TRKK surinkti ekspertai, analizavę kitą klausimą (tiesioginį civilių dalyvavimą karo veiksmuose) pažymėjo, kad teisė į *habeas corpus* taikytina pilna apimtimi sulaikytųjų ginkluoto konflikto metu, kaip ir teisė į teisinę pagalbą, susisiekti su šeima ir gauti medicininę pagalbą per kelias dienas nuo sulaikyimo dienos (ICRC, 2003). Taigi ryškėja tendencija *habeas corpus* laikyti teise, kurios apribojimas negalimas jokiais atvejais.

Šią išvadą patvirtina ir I PP ir II PP nuostatos dėl santykio su žmogaus teises reglamentuojančiais dokumentais. 2011 m. darbo grupės dėl savavališko sulaikyimo pranešime pažymima, jog I PP 75 straipsnio 4 dalyje yra atkartojama didžioji dalis teisingo teismo garantijų, įtvirtintų tarptautiniuose žmogaus teisių instrumentuose (UN Human Rights Council, 2011). Kaip pažymima TRKK ŽK komentaruose, kiekvienoje šių sutarčių yra nuostata, kuri leidžia teisių apribojimus karo metu, tačiau I PP 75 straipsnio numatytos garantijos negali būti apribojamos ar sustabdomos. Taip pat pabrėžtina, kad nuostatos visuose šiuose dokumentuose yra daugiau mažiau panašios.

II PP preambulėje yra nurodoma, kad „tarptautiniai dokumentai, susiję su žmogaus teisėmis, nustato pagrindinę žmogaus teisių apsaugą“, šiuo aspektu susiejant II PP su tarptautiniais žmogaus teisių dokumentais. TRKK pažymėjo, kad II PP nustatytos garantijos turi būti aiškinamos atsižvelgiant į Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto nuostatas (Pilloud, ICRC, 1987).

115 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 5 straipsnio 4 dalis; Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 9 straipsnio 4 dalis.

Netarptautinio ginkluoto konflikto metu sulaikant asmenis dėl *habeas corpus* taikymo kyla daug klausimų, kai kalbame apie konfliktus, kuriuose valstybių karinės pajėgos veikia ne savo teritorijoje, o kitoje valstybėje narėje kartu su ta valstybe arba tarptautinių pajėgų sudėtyje. Kyla klausimų, pirmiausia, kurios valstybės narės teisė turėtų būti taikoma, antra, kuri valstybė turėtų šias normas taikyti – sulaikanti valstybė, ar valstybė, kurios teritorijoje sulaikoma (Dörmann, 2012). Taigi šioje srityje dar yra situacijų, kuriose kyla klausimų dėl taikytinos teisės.

Dėl *habeas corpus* taikymo klausimą kėlė asmenys, sulaikyti JAV Gvantanamo kalėjime, esančiame Kubos teritorijoje. Pradinė tuometinio JAV prezidento Dž. Bušo pozicija buvo ta, kad JAV teismai neturi teisės peržiūrėti šių asmenų, sulaikytų Gvantanamo kalėjime, skundų pagal *habeas corpus*, nes Gvantanamo kalėjimas nėra JAV teritorijoje ir nepatenka į JAV jurisdikciją. Tačiau *Rasul v. Bush* byloje JAV Aukščiausiasis teismas (2004) pasisakė, kad jis turi jurisdikciją pasisakyti dėl Gvantanamo kalinių sulaikymo teisėtumo, nes JAV vykdyt pakankamą Gvantanamo kalėjimo kontrolę ir taikė ten savo jurisdikciją; Teismas taip pat nusprendė, kad sulaikytieji turi teisę būti išklautyti nepriklausomo tribunolo. *Hamdi v. Rumsfeld* byloje JAV Aukščiausiasis teismas (2002) pasisakė, jog nei JAV prezidentas, nei Kongresas negalėjo sukurti karinių komisijų sistemos, kokia buvo sukurta Gvantanamo kalėjime. Taigi tokiu atveju Gvantanamo komisijos turėjo laikytis tiek JAV įstatymų, tiek THT nustatytų taisyklių. *Boumediene v. Bush* byloje JAV Aukščiausiasis teismas (2007) pasisakė, kad JAV teisės aktai, nustatantys sulaikytųjų teises, prieštarauja JAV Konstitucijai ta apimtimi, kuria jie yra apribojami tik Gvantanamo kalėjime sukurta sistema. Taigi šiais JAV Aukščiausiojo teismo sprendimais Gvantanamo kalėjime kalintiems asmenims buvo užtikrinta teisė į *habeas corpus* JAV teismuose.

Sulaikytasis turi teisę į teisinę pagalbą. Teisinė pagalba nėra reglamentuota ŽK ar PP. Šis reikalavimas išvestinas iš žmogaus teisių principų ir žmogaus teisių institucijų jurisprudencijos, jis laikytinas esminiu teisės į laisvę komponentu (Pejic, 2005). Tačiau Deeks (2007) pastebi, kad intensyvaus ginkluoto konflikto metu, kai sulaikoma šimtai ar tūkstančiai asmenų, šio principo užtikrinimas gali būti tiesiog praktiškai neįmanomas.

Kiti principai. Pejic ir TRKK siūlymu, sulaikytiesiems turėtų galioti ir šie principai: sulaikytasis ir jo atstovas turi teisę asmeniškai dalyvauti posėdžiuo-

se, kuriuose sprendžiama dėl sulaikymo teisėtumo ir pagrįstumo; sulaikytasis turi teisę būti lankomas šeimos ir su ja susirašinėti; sulaikytasis turi teisę gauti medicininę pagalbą; sulaikytasis turi teisę reikšti skundus ir pageidavimus dėl sulaikymo sąlygų. TRKK turi teisę lankyti sulaikytuosius sulaikymo vietose (tarptautinio ginkluoto konflikto metu) arba turi teisę pasiūlyti savo paslaugas (netarptautinio ginkluoto konflikto metu) (Pejić, 2005).

Deeks (2007) nuomone, iš visų šių garantijų kaip pačios svarbiausios išskirtinos penkios garantijos, keturios iš jų numatytos IV ŽK, penktoji – I PP: pirma, asmuo turi būti sulaikomas tik dėl labai rimtų saugumo priežasčių; antra, jis turi teisę į pirminę sulaikymo pagrįstumo peržiūrą, kurią atliktų nepriklausomas teismas ar taryba; trečia, teisė pateikti apeliaciją dėl tokio sprendimo; ketvirta, teisė į periodinę sulaikymo peržiūrą, penkta, teisė būti informuotam apie sulaikymo priežastis. Autorės nuomone, šios pagrindinės nuostatos leistų užtikrinti, jog asmenys, sulaikomi tiek tarptautinio, tiek netarptautinio ginkluoto konflikto metu nepatirtų nepagrįsto ar pernelyg ilgai trunkančio sulaikymo. Taip pat svarbu, kad administracinį sulaikymą atliekanti valstybė ne tik įtvirtintų šias nuostatas, bet ir užtikrintų, kad jų būtų laikomasi kuo griežčiau.

Net ir užtikrinus šiuos penkis principus, lieka daug klausimų dėl administracinio sulaikymo taikymo atvejų ir jo metu taikytinų garantijų tikslaus turinio. Kyla klausimas, kiek išsamiai sulaikytasis asmuo turi būti informuojamas apie jo sulaikymo priežastis, taip pat kiek įsitikinęs šio sulaikytojo keliami grėsme turi būti asmuo, kuris sprendžia dėl sulaikymo pagrįstumo ar tas, kuris nagrinėja šio asmens apeliacinį skundą, kyla klausimų ir dėl atstovavimo galimybės. Turėdamas atstovą, sulaikytasis galėtų efektyviau ir tinkamiau ginti savo teises, paprastesnis taptų ir pats procesas (Deeks, 2007).

Taigi administracinis sulaikymas ginkluoto konflikto metu gali būti taikomas asmenims, kurie tiesiogiai nedalyvauja karo veiksmuose, bet dėl savo veiklos ar priklausymo atitinkamai teroristinei organizacijai kelia grėsmę atitinkamos valstybės, esančios ginkluotame konflikte su šia teroristine grupe, ir jos piliečių ar karių saugumui. Savaimė suprantama, kad teroristai, kurie tiesiogiai dalyvauja ginkluotame konflikte arba teroristinėse organizacijose atlieka nuolatinę kovos funkciją, taip pat galėtų būti sulaikomi, kaip keliantys grėsmę konkrečios valstybės saugumui. Pagrindiniai principai, numatyti tarptautinėse sutartyse, taikytini administraciniam sulaikymui, skiriasi

tarptautinio ir netarptautinio ginkluoto konflikto metu, tačiau atsižvelgiant į THT tikslus ir humaniško elgesio reikalavimą, įtvirtintą ŽK bendrajame 3 straipsnyje, tiek tarptautinio, tiek netarptautinio ginkluoto konflikto metu internuojant asmenis turėtų būti laikomasi šių principų: asmuo gali būti sulaikomas tik jei jis kelia rimtą grėsmę valstybės saugumui; jis turi teisę žinoti savo sulaikymo priežastis; sulaikytasis asmuo turi teisę į pirminę sulaikymo pagrįstumo priežiūrą, į apeliaciją dėl tokio pirminio sprendimo ir teisę į periodinę sulaikymo peržiūrą, užtikrinant visų šių veiksmų metu, kad sprendimą priimtų nepriklausomas ir objektyvus subjektas.

IŠVADOS

Kalbant apie tarptautinius ginkluotus konfliktus, pažymėtina, kad kariuose veiksmuose teisę dalyvauti turi tik kombatantai. Jiems priskiriami reguliariųjų karinių pajėgų nariai bei nereguliariųjų pajėgų nariai, atitinkantys ŽK ir I PP nurodytus reikalavimus. Asmenys, atliekantys teroristinius veiksmus, kombatantais būtų laikomi, tik jei jie dalyvauja tarptautiniame ginkluotame konflikte, pajėgų, atitinkančių ginkluoto konflikto šaliai keliamus reikalavimus, sudėtyje.

Kombatantams suteikiama privilegija atlikti karinius veiksmus, pulti karinius objektus ir nebūti baudžiamam už tokius veiksmus. Kariniais objektais laikomi tie, kurie dėl savo pobūdžio, vietos, paskirties ar panaudojimo efektyviai padeda karo veiksmams ir kurių visiškas ar dalinis sugriovimas, paėmimas ar neutralizavimas tuometinėmis aplinkybėmis suteikia aiškų karinį pranašumą. Kombatanto privilegija neapima teisės atlikti teroristinius išpuolius ir tarptautinės humanitarinės draudžiamus teroro ir įbauginimo veiksmus prieš civilius gyventojus.

Terorizmas draudžiamas ir tam tikrų tarptautinės humanitarinės teisės normų, jis čia turi specialią reikšmę. Pagal I PP 51 straipsnį ir II PP 13 straipsnį, terorizmu laikysime prievartos aktus ar grasinimus, atliktus ginkluoto konflikto metu prieš asmenis, kuriuos saugo tarptautinė humanitarinė teisė. Sunkūs šios pareigos pažeidimai laikomi karo nusikaltimu – terorizmu, už kuriuos šiuos veiksmus atlikęs asmuo gali atsakyti baudžiamosios atsakomybės tvarka, tiek tarptautinio, tiek netarptautinio konflikto metu.

Karo belaisvio statusą gali įgyti tik kombatantai, dalyvaujantys tarptautiniame ginkluotame konflikte, ir atitinkantys karo belaisvio statusui gauti keliamus reikalavimus. Taigi asmenys, kurie atlieka teroristinius veiksmus, kombatantais galėtų būti laikomi, jei jie yra tarptautinio ginkluoto konflikto šalies nariai – valstybės ginkluotųjų pajėgų ar kitų susijusių pajėgų nariai arba išsivadavimo judėjimo pagal I PP 1 straipsnio 4 dalį nariai. Kilus abejonių dėl asmens, paimto į nelaisvę, statuso, jų statuso klausimą sprendžia kompetentingas tribunolas, įsteigtas ir veikiantis pagal tarptautinės humanitarinės teisės nustatytus reikalavimus.

Asmuo, sulaikytas kaip tiesiogiai dalyvavęs ginkluotame konflikte kariaujančios šalies, pagal tarptautinės humanitarinės teisės normas patenka į šios teisės reguliavimo sritį, negali būti situacijos, kai asmeniui netaikomos jokios tarptautinėje humanitarinėje teisėje nustatytos garantijos. Jei asmuo nelaikytinas dalyvavusiu ginkluotame konflikte, jo statusas bus nustatomas pagal tarptautines žmogaus teisių apsaugos taisykles. Tarptautinio ginkluoto konflikto metu, asmuo, padaręs teroristinius veiksmus, gali būti laikomas gali būti laikomas arba kombatantu, kuriam taikomos III ŽK nuostatos, reglamentuojančios karo belaisvių statusą, arba civiliu asmeniu, kuriam taikoma atitinkamai arba IV ŽK, jei jis atitinka jos reikalavimus, arba bendrasis ŽK 3 straipsnis ir I PP 75 straipsnis, nustatantis minimalias pagrindines garantijas, suteikiamas asmenims, kurie neturi palankesnio statuso pagal THT normas. Šios taisyklės laikytinos paprotinės THT dalimi. Netarptautinio ginkluoto konflikto atveju teroristinius veiksmus atlikę asmenys gali pateikti arba į civilio kategoriją, arba į ginkluoto konflikto šalies pajėgų nario kategoriją. Nevalstybinės ginkluoto konflikto šalies – teroristinės organizacijos – nariais laikomi tie asmenys, kurie atlieka nuolatinę kovos funkciją. Jeigu asmens dalyvavimas teroristinėje grupėje prilygsta dažnam tiesioginiam dalyvavimui karo veiksmuose grupės labui, jis laikomas ginkluoto konflikto šalies – teroristinės grupės nariu. Tokiu atveju jis tampa teisėtu kitos ginkluoto konflikto šalies pajėgų taikiniu ir tuo metu, kai tiesiogiai karo veiksmuose nedalyvauja, kai civiliai asmenys teisėtu taikiniu yra tik tuo metu, kai tiesiogiai dalyvauja karo veiksmuose.

Kai kurių su teroristinėmis grupėmis kariaujančių valstybių teisės aktuose ir pareiškimuose, kalbant apie teroristus, be kombatanto ir civilio asmens statuso, nurodoma ir trečia kategorija – neteisėti kombatantai. Neteisėti kom-

batantai – tai asmenys, kurie dalyvauja karo veiksmuose, neturėdami teisės tai daryti. Toks apibūdinimas pagal tarptautinę humanitarinę teisę atitinka civilio asmens, tiesiogiai dalyvaujančio karo veiksmuose, apibūdinimą. Tarptautinė teisė nei draudžia civiliams dalyvauti karo veiksmuose, nei tai draudžia. Neteisėtumo kategorija aktuali tik nacionalinėje teisėje, kurios baudžiamosios teisės nuostatose toks dalyvavimas karo veiksmuose gali būti kriminalizuojamas. Tačiau tarptautinės humanitarinės teisės prasme šie asmenys turėtų būti laikomi civiliais. Jei jie yra atlikę teroristinių aktų, civilio asmens statusas neapsaugos nuo baudžiamosios atsakomybės už tokius veiksmus.

Administracinis sulaikymas ginkluoto konflikto metu gali būti taikomas asmenims, kurie tiesiogiai nedalyvauja karo veiksmuose, bet dėl savo veiklos ar priklausymo atitinkamai teroristinei organizacijai kelia grėsmę atitinkamos valstybės, esančios ginkluotame konflikte su šia teroristine grupe, ir jos piliečių ar karių saugumui. Pagrindiniai principai, numatyti tarptautinėse sutartyse, taikytini administraciniam sulaikymui, skiriasi tarptautinio ir netarptautinio ginkluoto konflikto metu, tačiau atsižvelgiant į THT tikslus ir humaniško elgesio reikalavimą, įtvirtintą ŽK bendrajame 3 straipsnyje, tiek tarptautinio, tiek netarptautinio ginkluoto konflikto metu internuojant asmenis turėtų būti laikomasi šių principų: asmuo gali būti sulaikomas tik jei jis kelia rimtą grėsmę valstybės saugumui; jis turi teisę žinoti savo sulaikymo priežastis; sulaikytasis asmuo turi teisę į pirminę sulaikymo pagrįstumo priežiūrą, į apeliaciją dėl tokio pirminio sprendimo ir teisę į periodinę sulaikymo peržiūrą, užtikrinant visų šių veiksmų metu, kad sprendimą priimtų nepriklausomas ir nešališkas subjektas.

LITERATŪRA

1. 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencija (III) dėl elgesio su karo belaisviais. (III ŽK) Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.106268?jfwid=q86m1vvnq> [žiūrėta 2019 01 03].
2. 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencija (IV) dėl civilių apsaugos karo metu (IV ŽK). Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.106269?jfwid=-je7i1sz8s> [žiūrėta 2019 01 03].
3. 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų Papildomas protokolas dėl tarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (I protokolas) (I PP).

- Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.106271?jfwid=-pw682814q> [žiūrėta 2019 01 03].
4. 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų papildomas protokolas dėl netarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (II protokolas) (II PP). Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.106272?jfwid=-9dzqnea7> [žiūrėta 2019 01 03].
 5. 31st International Conference of the Red Cross and Red Crescent (2011) *Resolution 1 - Strengthening legal protection for victims of armed conflicts* Prieiga per internetą <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/resolution/31-international-conference-resolution-1-2011.htm> [žiūrėta 2019 01 04].
 6. BBC (2018) After the caliphate: Has IS been defeated? *BBC*. Prieiga per internetą: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-45547595> [žiūrėta 2019 01 03].
 7. Bothe, M. Partsch, K. J., Solf, W. A. (1982). *New Rules for Victims of Armed Conflicts: Commentary on the Two 1977 Protocols Additional to the Geneva Conventions of 1949*. Martinus Nijhoff Publishers.
 8. Burke, J. (2018) US airstrikes fail to weaken al-Shabaab's grip on Somalia. *The Guardian*. Prieiga per internetą <https://www.theguardian.com/world/2018/nov/11/us-airstrikes-fail-to-weaken-al-shabaab-grip-on-somalia> [žiūrėta 2019 01 03].
 9. Chatham House & ICRC (2008) *Expert Meeting on Procedural Safeguards for Security Detention in Non-International Armed Conflict*. 22-23 September 2008, Report. Prieiga per internetą <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/security-detention-chatham-icrc-report-091209.pdf> [žiūrėta 2019 01 04].
 10. Council of Europe. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). (2003) *Opinion on the Possible Need for Further Development of the Geneva Conventions adopted by the Venice Commission at its 57th Plenary Session*. Opinion No. 245 / 2003, 17 December 2003 Prieiga per internetą <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD%282003%29018.aspx> [žiūrėta 2019 01 03].
 11. Deeks, A.S. (2009) Administrative Detention in Armed Conflict. *Case Western Reserve Journal of International Law*. Vol. 4, p. 403-436.

12. Dörmann, K. (2003) The legal situation of “unlawful/unprivileged combatants”. *International Review of the Red Cross, March 2003, Vol. 85 No 849*, p. 45–74.
13. Dörmann, K. (2012). Detention in Non-International Armed Conflicts. *International Law Studies Series. US Naval War College. Vol. 88*, p. 347–366.
14. Duffy, H. (2005). *The „War on Terror“ and the Framework of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Elsea, J. K. (2013). The Military Commissions Act of 2009 (MCA 2009): Overview and Legal Issues. Congressional Research Service Report for Congress. 13 May 2013. Prieiga per internetą <http://www.fas.org/sgp/crs/natsec/R41163.pdf> [žiūrėta 2019 01 04].
16. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. (1953) Prieiga per internetą https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_LIT.pdf [žiūrėta 2019 01 04].
17. Fraser, A. (2017) For the Sake of Consistency: Distinguishing Combatant Terrorists from Non-Combatant Terrorists in Modern Warfare, *51 University of Richmond Law Review*, p. 593–635.
18. Gasser, H. P. (1986). Prohibition of Terrorist Acts in International Humanitarian Law. *International Review of the Red Cross. July-August 1986, Vol. 26, No. 253*, p. 200–212.
19. Gross, E. (2016). The Third Player-Illegal Combatant, *San Diego International Law Journal 17*, p. 199–236.
20. Henckaerts, J. M. (2005) *Paprotinės tarptautinės humanitarinės teisės studija: indėlis į teisės viršenybės supratimą ir laikymąsi ginkluoto konflikto metu*. Santrauka lietuvių kalba. Prieiga per internetą http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/lit-irrc_857_henckaerts.pdf [žiūrėta 2019 01 03]
21. Henckaerts, J.-M., Doswald-Beck, L. (eds.) (2005). *Customary International Humanitarian Law*. Vol. I – Rules. Vol. II – Practice. Cambridge University Press.
22. ICRC (2003) *International Humanitarian Law and the challenges of contemporary armed conflicts*. Report of the 28th international conference of the Red Cross and Red Crescent. 2-6 December 2003. No. 03/IC/09. Prieiga per internetą https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ihlcontemp_armedconflicts_final_ang.pdf [žiūrėta 2019 01 04].

23. ICRC (2012). *Strengthening Legal Protection for Persons deprived of their Liberty in relation to Non-International Armed Conflict*. Regional Consultations 2012. Background paper. Prieiga per internetą www.icrc.org/eng/assets/files/2013/strengthening-protection-detention-niac-regional-consultations-2012-icrc.pdf [žiūrėta 2019 01 04].
24. ICRC, TMC Asser Institute (2005) *Third Expert Meeting on the Notion of Direct Participation in Hostilities*. Summary Report, 23–25 October 2005. Prieiga per internetą <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/2005-09-report-dph-2005-icrc.pdf> [žiūrėta 2019 01 03].
25. ICRC, TMC Asser Institute (2006). *Fourth Expert Meeting on the Notion of Direct Participation in Hostilities*. Summary report. 27-28 November 2006. Prieiga per internetą <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/2006-03-report-dph-2006-icrc.pdf> [žiūrėta 2019 01 03]
26. *International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance* (2007) Prieiga per internetą <http://www.refworld.org/docid/47fdfaeb0.html> [žiūrėta 2019 01 04].
27. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY) (1995) *Prosecutor v. Dučko Tadić a/k/a „Dule“*. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction of 2 October 1995. Case No. IT-94-1-AR72. Prieiga per internetą <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> [žiūrėta 2019 01 03].
28. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY) (1998) *Prosecutor v. Zejnil Delalić et al.* Trial Judgement of 16 November 1998. Case No. IT-96-21-T. Prieiga per internetą http://www.icty.org/x/cases/mucic/tjug/en/981116_judg_en.pdf [žiūrėta 2019 01 03].
29. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia (ICTY) (2008) *Prosecutor v. Ljube Bošković, Johan Tarčulovski*. Trial Judgement of 10 July 2008. Case No. IT-04-82-T. Prieiga per internetą http://www.icty.org/x/cases/boskoski_tarculovski/tjug/en/080710.pdf [žiūrėta 2019 01 03].
30. International Law Association. Use of Force Committee. (2010) *Final Report on the Meaning of Armed Conflict in International Law*, delivered at the Hague Conference. Prieiga per internetą <http://www.ila-hq.org/index.php/committees> [žiūrėta 2019 01 03].

31. Jackson, J. C. (2018) Applying the U.S. and ICRC Standards for Direct Participation in Hostiles to Civilian Support of U.S. Military Operations, *79 Air Force Law Review*, p. 53–120.
32. Jodoin, S. (2007) Terrorism as a War Crime. *International Criminal Law Review*. 7, p. 77–115.
33. Klabber, J. (2003) Rebels with a Cause? Terrorists and Humanitarian Law. *European Journal of International Law*. Vol. 14, No. 2, p. 299–312.
34. Mao, X. (2018) Are Unlawful Combatants Protected under International Humanitarian Law, *10 Amsterdam Law Forum*, p. 62–71.
35. Melzer, N. (2004) *Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law*. [interaktyvus]. Background paper for the Expert Meeting 25-26 October 2004. ICRC. Drafted by Nils Melzer. Prieiga per internet <http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/2004-03-background-doc-dph-icrc.pdf> [žiūrėta 2019 01 04].
36. Melzer, N. (2009). *Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law*, ICRC.
37. Pejic, J. (2005) Procedural principles and safeguards for internment/administrative detention in armed conflict and other situations of violence. *International Review of the Red Cross*. Vol. 87, No. 858, p. 365–391.
38. Pictet, J. (ed.) et al. ICRC (1958). *Commentary on the Geneva Conventions of 12 August 1949. Volume IV. Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*. ICRC, Geneva.
39. Pictet, J. (ed.) et al., ICRC (1960). *Commentary on the Geneva Conventions of 12 August 1949. Volume III. Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War*. ICRC, Geneva.
40. Pilloud, C. (ed.) et al., ICRC (1987) *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Dordrecht: ICRC/Martinus Nijhoff Publishers.
41. Rona, G. (2003) Interesting Times for International Humanitarian Law: Challenges from the „War on Terror“. *27 Fletcher Forum of World Affairs*, Vol. 27:2. Summer/Fall, p. 55–74.
42. Schaller, C. (2015) Using Force Against Terrorists ‘Outside Areas of Active Hostilities’—The Obama Approach and the Bin Laden Raid Revisited, *Journal of Conflict and Security Law*, Volume 20, Issue 2, p. 195–227.

43. Schmitt, M.N., Garraway, C. H. B., Dinstein, Y. (2006) *The Manual on the Law of Non-International Armed Conflict With Commentary*. Sanremo.
44. Scholdan, B. (2016) The End of Active Hostilities: The Obligation to Release Conflict Internees under International Law, 38 *Houston Journal of International Law*, p. 99–214.
45. Supreme Court of Israel (2006). *Public Committee Against Torture v. Government*. [interaktyvus]. Decision of 14 December 2006. Case No. HCJ 769/02. Prieiga per internetą http://elyon1.court.gov.il/files_eng/02/690/007/A34/02007690.a34.pdf [žiūrėta 2019 01 03].
46. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (1966) Prieiga per internetą <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.174848> [žiūrėta 2019 01 04].
47. The Global Coalition. Prieiga per internetą <http://theglobalcoalition.org/en/partners/> [žiūrėta 2019 01 03].
48. Trumbull, C. P. (2018) Analogies in Detentions: Distorting the Balance between Military Necessity and Humanity, 58 *Virginia Journal of International Law*, p. 97–160.
49. U. S. Supreme Court (1942) *Ex parte Richard Quirin; Ex parte Herbert Hans Haupt; Ex parte Edward John Kerling; Ex parte Ernest Peter Burger; Ex parte Heinrich Harm Heinck; Ex parte Werner Thiel; Ex parte Hermann Otto Neubauer; United States ex rel. Quirin v. Cox, Brig. Gen., U.S.A., Provost Marshal of the Military District of Washington, and 6 other cases*. 317 U.S. 1942. Prieiga per internetą <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/317/1.html> [žiūrėta 2019 01 03].
50. U. S. Supreme Court (2002) *Yaser Esam HAMDI; Esam Fouad Hamdi, as next friend of Yaser Esam Hamdi, Petitioners-Appellees, v. Donald RUMSFELD; W.R. Paulette, Commander, Respondents-Appellants*. No. 02-6895. Decided: July 12, 2002. Prieiga per internetą <https://caselaw.findlaw.com/us-4th-circuit/1260934.html> [žiūrėta 2019 01 06].
51. U. S. Supreme Court (2004) *Rasul et. al. v. Bush, President of the United States, et. al.* No. 03-334. June 28, 2004. Prieiga per internetą <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/542/466.html> [žiūrėta 2019 01 06].
52. U. S. Supreme Court (2006) *Salim Ahmed Hamdan, Petitioner v. Donald H. Rumsfeld, Secretary of Defense, et al. (Hamdan v. Rumsfeld)*, Decision

- of 29 June 2006. Case No. 05–184. Prieiga per internetą <http://www.law.cornell.edu/supct/pdf/05-184P.ZO> [žiūrėta 2019 01 04].
53. U. S. Supreme Court (2007) *Boumediene v. Bush*, No. 06-1195. Decided: April 2, 2007. Prieiga per internetą <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/06-1195-nr1.html> [žiūrėta 2019 01 06].
54. UN Human Rights Council. (2011) *Report of the Working Group on Arbitrary Detention* Chair-Rapporteur: El Hadji Malick Sow. 19 January 2011. No. A/HRC/16/47. Prieiga per internetą <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A-HRC-16-47.pdf> [žiūrėta 2019 01 04].
55. United States code 948a. 10 U.S.C. § 948a : US Code - Section 948A: Definitions. Prieiga per internetą <https://codes.findlaw.com/us/title-10-armed-forces/10-usc-sect-948a.html> [žiūrėta 2019 01 04].
56. United States code 950t, U.S. Code › Title 10 › Subtitle A › Part II › Chapter 47A › Subchapter VIII › § 950t prieiga per internetą <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/950t> [žiūrėta 2019 01 04].
57. United States Court of Military Commission Review (2007) *United States v. Omar Ahmed Khadr*. Decision of 24 September 2007. Case No. CMCR 07-001 Prieiga per internetą <http://www.scotusblog.com/archives/CMCR%20ruling%209-24-07.pdf> [žiūrėta 2019 01 04].
58. Watkin, K. (2010) Opportunity Lost: Organized Armed Groups and the ICRC “Direct Participation in Hostilities” Interpretive Guidance. *International Law and Politics*, Vol. 42, p. 641–695.
59. Žilinskas, J. (2008) Ginkluoto konflikto samprata tarptautinėje humanitarinėje teisėje ir jos taikymo problemos moderniuose ginkluotuose konfliktuose. *Jurisprudencija*, t. 2(104), p. 91–100.
60. Žilinskas, J., Declerck, W. (2008) Targeted Killing under International Humanitarian Law. *Jurisprudencija*, t. 5(107), p. 8–18.

**THE STATUS OF TERRORISTS PARTICIPATING IN ARMED
CONFLICT ACCORDING TO THE INTERNATIONAL
HUMANITARIAN LAW**

Violeta Vasiliauskienė *

*Public Security Academy
Mykolas Romeris University*

Summary

The status of persons involved in armed conflict is specific. This monograph analyzes the status of terrorists involved in armed conflict, distinguishing individuals involved in international armed conflict and non-international conflict. In this respect, it is also very important to analyze the direct participation in hostilities, which is particularly relevant in the case of civilians involved in the armed conflict, and in dealing with the status of persons involved in the armed conflict and the extent of their possible actions. At the end of this monograph, administrative detention of terrorists in armed conflict is discussed.

Keywords: threat of terrorism, national security, combatants, continuous combat function, administrative detention, status of prisoner of war

3 SKYRIUS

ŽMOGIŠKŲJŲ IŠTEKLIŲ VALDYMAS

PEDAGOGŲ SAVAIMINIS MOKYMASIS PROFESINĖJE VEIKLOJE ŽVELGIANT IŠ BIOGRAFINIO DISKURSO PERSPEKTYVOS

Giedrė Paurienė

*Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo fakulteto Humanitarinių
mokslų katedra*

V. Putvinskio g. 70, LT-44211 Kaunas

Telefonas (8 37) 303664

El. paštas: pauriene@mruni.eu

Anotacija. Šioje monografijoje akcentuojamos profesinės veiklos nu-
lemtos patirtys, lėmusios pedagogo individualius savaiminio mokymosi
procesus. Remiantis informantų biografijomis, galima teigti, kad didelė dalis
žmogaus gyvenimo etapų, žvelgiant į juos kaip į visumą, pateikia prasmin-
gą kontekstą, padedantį suprasti pedagogų savaiminio mokymosi procesus
profesinėje veikloje. Šioje monografijoje tyrimo mokslinio problemiško
pagrindas detalizuojamas šiais klausimais: kokios sąlygos lemia pedagogų
savaiminio mokymosi pasireiškimą profesinėje veikloje? Kokios intervenci-
jos formos laikytinos tinkamiausiomis skatinant pedagogų savaiminį moky-
mąsi profesinėje veikloje? Tyrimo tikslas – žvelgiant iš biografinio diskurso
perspektyvos, atskleisti pedagogo savaiminio mokymosi profesinėje veiklo-
je procesualumą ir kontekstualumą. Kokybinio tyrimo duomenų rinkimui
naudotas biografinis-naratyvinis interviu, tyrimo duomenų analizė ir re-
zultatai remiasi abdukcinės teorijos konstravimo tyrimo logika pagal Peirce
(1991), grindžiamosios teorijos metodologija pagal Strauss ir Corbin (1996)
bei „formuluojančiąja interpretacija“ pagal Bohnsack (2014). Tyrimo dalyvių
gyvenimo istorijos atskleidė, kokie reikšmingi resursai pedagogo savaiminio
mokymosi veikloms egzistuoja biografinėmis sąlygomis. Šie resursai tampa
pagrindu savaiminio mokymosi procesams pedagogų profesinėje veikloje.
Mokymosi motyvacija, pažinimo interesai – siekis kompensuoti pedagogi-
nio išsilavinimo trūkumą, išgyvenamas mokymosi prasmingumas, savire-

alizacijos siekis nulemia pedagogų savaiminio mokymosi procesus, atskleidžia jų ryšį su informantų biografijos individualumu. Išryškėję savaiminio mokymosi stiliai, kaip mokymasis veikiant, išbandant, mokymasis stebint, mokymasis skaitant – laikytini individualiais pedagogų mokymosi būdais, kurių pasireiškimui turi poveikį biografiniai socializacijos bei patyriminiai procesai.

Pagrindinės sąvokos: pedagogų savaiminis mokymasis, pedagogų profesinė veikla, patirtinis mokymasis, biografinis diskursas.

ĮVADAS

Pedagogo profesinė veikla neatsiejama nuo nuolatinio tobulėjimo joje ir tam galima įvardyti daug priežasčių: XXI amžius laikytinas sparčių pasikeitimų ir nuolatinio mokymosi amžiumi; akcentuojama, kad žmonės visada ir visur mokosi, tiek savaiminiu, tiek formaliu būdu (Jarvis, 2001¹¹⁶; Folley, 2007¹¹⁷); globalizacija kelia naujus reikalavimus ir tikslus asmeniui, visuomenei, švietimo sistemai, transformuoją nusistovėjusią švietimo struktūrą, keičia mokymosi kultūrą ir kt. Įsigali naujoji edukacinė paradigma, akcentuojanti mokymąsi kaip visą gyvenimą trunkantį procesą, kuris suprantamas kaip veikla, kurioje žmogus plėtoja ir vysto savo kompetencijas (Targamadžė, 2014¹¹⁸; Dačiulytė ir kt., 2013¹¹⁹; Merfeldaitė ir Railienė, 2012¹²⁰); akcentuojama ryžto mokytis bei nuolat atnaujinti savo įgūdžius svarba, tokiu būdu tenkinant tiek savirealizacijos poreikius, tiek ir darbo rinkos reikalavimus¹²¹. Šiame kontekste kinta ir švietimo sistemos, jos

116 Jarvis, P. *Mokymosi paradoksai*. Kaunas: Morkunas ir Ko, 2001.

117 Folley, G. Suaugusiųjų švietimas ir mokymas šiandien, Iš G. Folley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 21–34). Vilnius: Kronta, 2007.

118 Targamadžė, V. *Bendrojo ugdymo mokykla kryžkelėje: akivarai ir kūlgrinda*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.

119 Dačiulytė, R., Dromantienė, L., Indrašienė, V., Merfeldaitė, O., Nefas, S., Penkauskienė, D., Prakapas, R. ir Railienė, A. *Pedagogų kvalifikacijos tobulinimo Lietuvoje būklė ir plėtros galimybės*. Mokslo studija. Vilnius: MRU, 2013.

120 Merfeldaitė, O. ir Railienė A. *Pedagogų kvalifikacijos tobulinimo analizė: pedagogų karjeros proceso metmenys*. *Socialinis darbas*, 11 (2), 2012, p. 367–378.

121 Arnold, D., Arntz, M., Gregory, T., Steffes, S. ir Zierahn, U. Herausforderungen der Digitalisierung für die Zukunft der Arbeitswelt, No. 8. *ZEW policy brief*, 2016.

institucijų situacija¹²², pedagogų veiklos tikslai¹²³, pedagogų ir besimokančiųjų interakcijos procesai¹²⁴.

Švietimo institucijoms reikia keistis, tapti organizacijomis, kurios įgalintų pedagogus nuolatiniam mokymuisi bei įtrauktų į šią veiklą visus organizacijos narius. Švietimo institucijų organizacinės struktūros pokyčiai verčia pedagogus naujai pažvelgti į tai, kaip jie turi atlikti savo darbą. Besimokančioje švietimo institucijoje kinta tradicinės pedagogo kompetencijos ir vaidmenys¹²⁵. Pedagogo profesinis tobulėjimas pasireiškia gebėjimu nuolat tobulinti kvalifikaciją, mokyklos ugdymo turinį, dalyvauti bendradarbiavimo kultūrose, įsipareigoti aktyviai dalyvauti mokyklos kaitoje. Tokiose pedagogų veiklose mokymasis tampa sudėtingesnis, nes jis siejasi ne tik su pedagogo gebėjimu kelti kvalifikaciją, bet ir nuolat mokytis¹²⁶. Todėl mokymosi visą gyvenimą gebėjimai tampa neatskiriama pedagogo profesijos dalis, nes jis turi nuolat tobulėti ir mokytis, kad išliktų kompetentingas. Švietimo institucijoje kaip besimokančioje organizacijoje itin vertinami socialiniai-kognityviniai individo gebėjimai: naujų žinių generavimas, tyrinėjimas mokantis ir reflektuojant savo patirtį ir ją keičiant¹²⁷, o tai lemia pedagogų profesinės veiklos sudėtingumą bei „naujų“ vaidmenų ugdymo(-si) būtinumą, kompetencijų sistemos kaitą¹²⁸.

XXI amžiaus pedagogas turi gerai orientuotis nuolat besikeičiančioje visuomenėje, suprasti politinius, ekonominius bei socialinius pokyčius, mokėti juos įvardyti ir komentuoti ugdytiniams bei jų tėvams. Pedagogui reikia ne tik gebėti veikti dėstomo dalyko plotmėje, bet ir, svarbiausia, gebėti ugdyti kitų gebėjimus, atsižvelgiant į šių poreikius ir galias, vyraujančią ugdymo(-si)

122 Targamadžė, *op. cit.*

123 Reinke, V. Professionelle Handlungskompetenz von BNE-Akteuren, Iš K.-D. Altmeppen, F. Zschaler, H.-M. Zadernach, C. Böttigheimer ir M. Müller (sud.). *Nachhaltigkeit in Umwelt, Wirtschaft und Gesellschaft* (p. 241–255). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017.

124 Bauer, K. O. Lehrer-Schüler-Interaktion im Kontext von Schulentwicklung, Iš M. K. W. Schweer (sud.) *Lehrer-Schüler-Interaktion* (p. 561–585). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017.

125 José, M. Die Rolle des Lehrers, Iš *Positive Psychologie und Achtsamkeit im Schulalltag* (p. 91–106). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016.

126 Hargreaves, A. *Keičiasi mokytojai, keičiasi laikai*. Vilnius: Tyto alba, 2003.

127 Kvedaraitė, N. Šiuolaikinės mokyklos kaip besimokančios organizacijos bruožų raiška personalo savivaldaus mokymosi sklaidos procesuose (daktaro disertacija). Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2009.

128 José, *supra note* 9:94.

paradigmą ir kt. (Bruzgelevičienė, 2008¹²⁹; Martišauskienė, 2010¹³⁰). Švietimo institucijose vis iškyla naujų problemų, kurioms išspręsti pedagogams dažnai nepakanka įgytų kompetencijų, todėl būtina nuolat mokytis ir keistis¹³¹. Uždaviniai keliami pedagogams darosi vis sudėtingesni: tikimasi, kad pedagogai veiksmingai elgsis su ugdytiniais, atsižvelgs į socialinę sanglaudą ir toleranciją, remsis naujais požiūriais vertindami ugdytinius. Pedagogams priskiriami vadinamieji „nauji“ vaidmenys, apimantys individualų vaikų ir jaunuolių ugdymą, mokymosi proceso klasėje valdymą, mokyklos, kaip „mokymosi bendruomenės“, valdymą, sukuriantys jungtį tarp vietinės bendruomenės ir pasaulio, lyderio, kūrėjo, pokyčių iniciatoriaus, profesionalo, tyrėjo vaidmenys¹³², pedagogas tampa mokymosi proceso vadybininku, nuolat besidominčiu naujovėmis ir besimokančiu, tiriančiu savo veiklą bei kuriančiu teorijas. Visa tai įvardijama kaip pedagogų atsakomybės, įsipareigojimai, „pedagogai yra švietimo sistemos pagrindas ir jie atsakingi už ugdymo sėkmę“¹³³ ir, kad pedagogai galėtų atitikti jiems keliamus reikalavimus, jie turi siekti profesinio kompetentingumo, asmeninio meistriškumo, reflektavimo gebėjimų sklaidos¹³⁴, o tai suponuoja jų profesinio mokymosi visą gyvenimą tęstinumą¹³⁵.

Kaita skatina pedagogų lankstumą, prisitaikymą prie aplinkos, novatoriškumą ir būtinybę nuolat stebėti aplinką ir atliepti jos reikalavimus, o besimokantis, tobulėjantis pedagogas, įgavęs „naujus“ – lyderio, kūrėjo, pokyčių iniciatoriaus, profesionalo, tyrėjo – vaidmenis¹³⁶, inicijuoja kaitos procesus: nuolatinis pedagogų profesinis tobulėjimas lemia kokybišką švietimo plėtotę. Kitaip sakant, mokymasis sukelia kaitą ir atsiranda kaip jos rezultatas¹³⁷.

Pedagogui, siekiančiam prisitaikyti prie kintančios aplinkos, reikšmingas tampa nuolatinis mokymasis visą gyvenimą – visa mokymosi veikla, vykstanti bet kuriame amžiaus tarpsnyje, siekiant tobulinti asmeninės, pilietinės,

129 Bruzgelevičienė, R. *Lietuvos švietimo kūrimas 1988-1997*. Vilnius: Sapnų sala, 2008.

130 Martišauskienė, E. Mokytojų požiūris į gebėjimus kaip profesijos kompetencijos dėmenį. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 24, 2010, p. 101–113.

131 Reinke, *supra note 8*.

132 Kvedaraitė, *supra note 12*.

133 Kunter, M., & Pohlmann, B. Lehrer. In *Pädagogische Psychologie* (p. 261–282). Springer, Berlin, Heidelberg, 2009, p. 262

134 Kvedaraitė, *op. cit.*

135 Merfeldaitė ir Raiilienė, *supra note 5*.

136 Kvedaraitė, *op. cit.*

137 Jarvis, *supra note 1*.

socialinės ir profesinės srities žinias, įgūdžius bei kompetencijas¹³⁸. Kompetencijos dinamiška prigimtis, „žmogaus gyvenimo vaidmenys ir jų reikalavimai nuolat kinta“, todėl „individas turi nuolat tobulėti, mokytis, kad išliktų kompetentingas“.¹³⁹ Taigi šiuolaikinis pedagogas turi atlikti ne tik ugdytojo vaidmenį, bet ir būti pats sau ugdytiniu.

Nuolat besikeičiantis profesinis pasaulis pedagogams tampa mokymosi aplinka, kuri palaipsniui prasiplečia tiek, kad apima visas darbo ir kasdienio gyvenimo situacijas. Todėl pedagogų mokymasis, kuris tradiciškai laikomas nuosekliojo švietimo dalimi, palaipsniui įgauna savarankiškumo ir peržengia nuoseklaus švietimo ribas. Formalusis mokymasis apima mažesnę mokymosi dalį, o neformaliajam ir savaiminiam mokymuisi dažnas skiria didesnę dėmesį. Tai atsispindi ir daugelyje tyrimų ir teoriniuose moksliniuose darbuose. Tyrimų temų, susijusių su savaiminiu mokymusi, spektras – platus: analizuojama savaiminio mokymosi genezė¹⁴⁰, savaiminio mokymosi procesų apraiškos formaliajame mokymesi¹⁴¹, į savaiminį mokymąsi žvelgiama iš filosofinės¹⁴², psichologinės¹⁴³, ekonominės¹⁴⁴ perspektyvų.

Dėl pedagogams keliamų vis įvairesnių ir sudėtingesnių reikalavimų, reikia skirti savaiminiam mokymuisi didelę reikšmę, tačiau ne visi pedagogai turi vienodas sąlygas tobulėti visą gyvenimą, ir todėl reikalingos įgalinančios struktūros, kurios padėtų vystyti kompetenciją¹⁴⁵ savaiminio mokymosi pro-

138 Jovaiša, L. *Edukologija. II tomas*. Vilnius: Agora, 2012.

139 Jucevičienė, P. *Besimokantis miestas*. Kaunas: Technologija, 2007, p. 140.

140 Rohs, M. Genese informellen Lernens, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 3-38). Wiesbaden: Springer VS, 2016; Werquin, P. International Perspectives on the Definition of Informal Learning, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 39-64). Wiesbaden: Springer VS., 2016.

141 Molzberger, G. Informelles Lernen in der Berufsbildung: Berufsbildung, Weiterbildung, Institutionalisierung, Informelles Lernen, Disziplin, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 89-105). Wiesbaden: Springer VS, 2016.

142 Ladenthin, V. Informelles Lernen aus philosophischer Perspektive, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p.165-206). Wiesbaden: Springer VS, 2016.

143 Alkemeyer, T. ir Brümmer, K. Körper und informelles Lernen, Iš T. Burger, M. Haring, M. D. Witte (sud.) *Handbuch informelles Lernen. Interdisziplinäre und internationale Perspektiven* (p. 493-509). Weinheim: Beltz Juventa, 2016.

144 Garrick, J. *Informal Learning in the Workplace. Unmasking Human Ressource Development*. London, 1998.

145 Hamacher, W., Eickholt, C., Lenartz, N. ir Blanco, S. *Sicherheits-und Gesundheitskompetenz durch informelles Lernen im Prozess der Arbeit: Abschlussbericht zum Projekt „Ansätze zur betrieblichen Förderung von Sicherheits-und Gesundheitskompetenz durch informelles Lernen im Prozess der Arbeit“*. Forschung Projekt F 2141. Dortmund/Berlin/Dresden, 2012.

cesuose. Tačiau norint padėti, pirmiausia reikia suprasti, kas lemia pedagogo savaiminį mokymąsi. Lyginant su formaliuoju mokymusi, kur kas mažiau dėmesio skiriama kitoms dviem mokymosi visą gyvenimą formoms – neformaliajam ir savaiminiam mokymuisi.¹⁴⁶

Išsakyti teiginiai rodo, kad aktualu atskleisti savaiminio mokymosi vaidmenį pedagogo mokymosi visą gyvenimą kontinuumo erdvėje, nes savaiminio mokymosi reikšmė pedagogui dar nepakankamai suprasta. Tikslinga konceptualizuoti pedagogų savaiminio mokymosi procesualumą ir kontekstualumą profesinėje veikloje, analizuoti jį lemiančius veiksnius, pedagogo savaiminio mokymosi galimybes. Šioje monografijoje **tyrimo mokslinio problemiško pagrindo** detalizuojamas šiais klausimais: kokios sąlygos lemia pedagogų savaiminio mokymosi pasireiškimą profesinėje veikloje? Kokios intervencijos formos laikytinos tinkamiausiomis skatinant pedagogų savaiminį mokymąsi profesinėje veikloje?

Tyrimo objektas – pedagogo savaiminis mokymasis profesinėje veikloje.

Tyrimo tikslas – žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos, atskleisti pedagogo savaiminio mokymosi profesinėje veikloje procesualumą ir kontekstualumą.

Tikslui pasiekti iškelti šie **uždaviniai**:

1. Atskleisti savaiminio mokymosi sampratos raidą, įžvelgiant skirtumus XX ir XXI amžiaus savaiminio mokymosi sampratos kaitoje.
2. Apibūdinti savaiminio mokymosi reiškinį žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos.
3. Iliustruoti pedagogo savaiminio mokymosi procesų ryšį su patirtiniu mokymusi profesinėje veikloje.
4. Nustatyti sąlygas, skatinančias pedagogų savaiminio mokymosi procesus profesinėje veikloje.

Tyrimo metodai: teoriniai: mokslinės pedagoginės, psichologinės literatūros analizė, apibendrinimas, empirinis – kokybinio tyrimo metodas. Taikytas biografinis naratyvinis interviu. Duomenų analizė remiasi Strauss

Internetinė prieiga: https://www.baua.de/DE/Angebote/Publikationen/Berichte/F2141.pdf?__blob=publicationFile&v=8

146 Teresevičienė, M., Gedvilienė, G. ir V. Zuzevičiūtė. *Andragogika*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2006, p. 35.

ir Corbin (1996)¹⁴⁷ grindžiamąja teorija (toliau – GT) ir „formuluojančiąja interpretacija“ pagal Bohnsack (2014)¹⁴⁸.

1. Savaiminio mokymosi sampratos raida

Norint suprasti termino „savaiminis (angl. *informal*)“ kiltį, tikslinga remtis lotynų kalba, kur lotyniškai *infōrmis* reiškia „neturintis tinkamos išvaizdos; beformis“¹⁴⁹, o anglų kalboje *informal* pažodžiui reiškia „laisvas, nevaržomas“¹⁵⁰. Taigi lingvistinėje termino „savaiminis“ reikšmėje slypi supratimas, kad savaiminis mokymasis – tai laisvas, nesisteminis, nestrukturizuotas žinių, įgūdžių, gebėjimų ar vertybinių nuostatų įgijimo, ugdymosi procesas.

Savaiminio mokymosi terminas vartojamas labai skirtingai. Lietuvoje nėra vieningo nusistovėjusio termino kalbant apie šią mokymosi dimensiją, akcentuojamą Europos Komisijos dokumentuose. Mokymosi visą gyvenimą memorandumė (2001)¹⁵¹ savaiminio mokymosi veiklos kategorija įvardinama kaip neformalusis savaiminis (angl. *informal*) mokymasis. Lietuvių mokslinėje literatūroje (Laužackas ir kt., 2005¹⁵²; Teresevičienė ir kt., 2006¹⁵³; Jucevičienė, 2007¹⁵⁴; Žydžiūnaitė ir kt., 2012¹⁵⁵; Burkšaitienė ir Šliogerienė, 2015¹⁵⁶; Burkšaitienė, 2015¹⁵⁷) sutinkamas dvejopas angl. *informal learning* vertimas

147 Strauss, A. L., Corbin, J. *Grounded Theory. Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Weinheim, 1996.

148 Bohnsack, R. *Rekonstruktive Sozialforschung* (9., überarbeitete und erweiterte Auflage). Opladen: Budrich, 2014.

149 Kuzavinis, K. (sud.). *Lotynų - lietuvių kalbų žodynas*. 2-oji patiksl. ir papild. laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.

150 Laučka, A., Piesarskas, B. ir Stasiulevičiūtė, E. (sud.). *Anglų – lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1992.

151 *Mokymosi visą gyvenimą memorandumas*. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Lietuvos suaugusiųjų švietimo asociacija. Vilnius, 2001.

152 Laužackas, R., Teresevičienė, M. ir Stasiūnaitienė, E. *Kompetencijos vertinimas neformaliajame ir savaiminiame mokymesi*. Kaunas: VDU leidykla, 2005.

153 Teresevičienė ir kt., *supra* note 31.

154 Jucevičienė, *supra* note 24.

155 Žydžiūnaitė, V., Lepaitė, D., Cibulskas, G. ir Bubnys, R. *Savaiminis mokymasis darbo aplinkoje: bendrosios kompetencijos vystymosi kontekstualumas (socialinio ir sveikatos priežiūros sektorių, formalios savivaldos ir nevyriausybinų organizacijų atvejai)*. Šiauliai: Šiaulių kolegijos leidybos centras, 2012.

156 Burkšaitienė, N. ir Šliogerienė, J. Assessment and recognition of non-formal and informal learning achievements at Mykolas Romeris university. *The Quality of Higher Education*, (6), 2015, p. 175–177.

157 Burkšaitienė, N. Adults' attitudes towards recognition of non-formal and in-formal learning at

– savaiminis arba informalusis mokymasis. Šios monografijos autorė kreipėsi į Valstybinę lietuvių kalbos komisiją su klausimu: „Ar galima naudoti terminą „informalusis mokymasis“?“. Gautame atsakyme buvo teigiama, kad angl. *informal learning* yra verčiamas kaip neformalusis mokymasis, o terminas informalusis mokymasis nėra tinkamas vartoti. Tačiau, remiantis Mokymosi visą gyvenimą memorandumu (2001)¹⁵⁸, neformalusis mokymasis vyksta šalia pagrindinių švietimo ir mokymo sistemų. Jis yra organizuotas, pasižymi institucine struktūra ir vieta, besimokantiesiems neišduodami valstybės pripažinti diplomai. Neformalusis mokymas gali būti teikiamas darbo vietose, juo gali užsiimti pilietinės visuomenės organizacijos ir grupės, taip pat organizacijos bei tarnybos, įkurtos formalioms sistemoms papildyti (meno, muzikos, sporto užsiėmimai ar privačios pamokos, ruošiantis egzaminams). O savaiminis mokymasis – tai natūralus kiekvieną dieną vykstantis mokymasis. Skirtingai nuo neformaliojo mokymosi, savaiminis mokymasis yra nebūtinai tikslingas ir sąmoningas, todėl jo gali nepripažinti net patys individai, papildantys savo žinias ir įgūdžius.

Toliau aptarsime savaiminio mokymosi sampratų įvairovę, atsiradimo istoriją, pagrindines idėjas ir požūrius bei įvairių tarptautinių ir nacionalinių mokslinių studijų apie mokymosi dimensijas, tokias kaip formalusis, neformalusis ir savaiminis mokymasis, rezultatus, akcentuojant savaiminį mokymąsi.

Savaiminio mokymosi sąvokos atsiradimas ir raida XX amžiuje.

Į savaiminį mokymąsi kaip į svarbią mokymosi formą buvo atkreiptas dėmesys XX amžiaus pradžioje Jungtinėse Amerikos valstijose. Pirmiausia buvo kalbama apie savaiminį švietimą, vėliau atsirado ir savaiminio mokymosi sąvoka. Savaiminio mokymosi sąvokos autoriumi laikomas John Dewey, XX amžiaus pradžios amerikiečių pedagogikos klasikas. Savo darbuose jis nagrinėjo patyrimo ir refleksijos reikšmę švietimui bei ugdymui. Šiame kontekste jis panaudojo sąvoką „savaiminis švietimas“ (angl. *informal education*), kuria siekė pripažinti švietimo, mokymosi, vykstančio už specializuotų švietimo institucijų ribų, svarbą visuomenės gyvavimui. Dewey (2014) žvelgia į gyvenimą kaip į nuolatinio atsinaujinimo procesą, teigdamas, kad per bendravimą su vyresniaisiais, jaunesnieji visuomenės nariai mokosi veikti, jausti ir mąstyti. Jis pabrėžia mokymosi svarbą visuomenės gyvavimui:

the university level. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 19 (19), 2015, p. 51–68.

158 Mokymosi visą gyvenimą memorandumas, *op. cit.*

„mokymasis yra būtinas socialiniam gyvenimui, nors jau pats gyvenimo kartu procesas turi ugdomąją reikšmę“¹⁵⁹ ir teigia, kad ugdymąsi būtina suvokti plačiau negu vien tik formalųjį ugdymą mokykloje, kuris „veikia gana paviršutiniškai“. „Mokytis iš patirties“, anot Dewey (2014), tai „nustatyti tiesioginį ir grįžtamąjį ryšį tarp poveikio objektams ir šių atsako. Tada veiksmas tampa tikru bandymu, eksperimentu su pasauliu (...); o patyrimas tampa mokymusi – sąsajų tarp daiktų ir reiškinių atskleidimu.“¹⁶⁰ Tačiau apie patirties pažintinę vertę galima kalbėti tik tuomet, kai ji keičia asmens požiūrį, o „jokia reikšminga patirtis neįmanoma be refleksijos. (...) Tokią patirtį galima pavadinti apmąstančiąja, arba refleksyvia, patirtimi.“¹⁶¹ Dewey priskiriamas pragmatizmo atstovams, o jo požiūrį į savaiminį mokymąsi išryškina ši citata: „Viena iš svarbiausių problemų su kuria susiduria ugdymo sampratos kūrėjai, yra tinkama pusiausvyra tarp tiesioginių ir atsitiktinių, formalųjų ir savaiminių ugdymo metodų. Jei kasdienė patirtis nėra suvokiama ir įprasminama, ugdymo įstaiga parengs žmogų, nesugebantį prisitaikyti prie realaus visuomenės gyvenimo.“¹⁶² Mokymasis, kaip teigia Dewey (2014), tai bet kuris žmogaus užsiėmimas tam tikru laiku ir tam tikroje vietoje, kuris žmogų ugdo tiek, kiek tuo metu ta veikla jam yra svarbi, „tikslas plečia akiratį, skatina atsižvelgti į kuo daugiau galimų elgesio padarinių. (...) Žmogus, įgijęs reikiamų žinių, gali pradėti veikti beveik bet kokiomis sąlygomis, ir jo veikla bus nuosekli ir naši.“¹⁶³ Taigi, akcentuotas patirtinis bei refleksyvusis mokymasis tampa esminiais elementais kalbant apie mokymąsi, kuriuo gali būti laikoma bet kokia žmogui svarbi veikla.

Apie 1950 metus JAV suaugusiųjų švietime pradedama kalbėti ne tik apie savaiminį švietimą (angl. *informal education*), bet ir apie savaiminį mokymąsi (angl. *informal learning*), atsiranda mokymosi skirstymas į formalųjį (mokyklinį) ir neformalųjį (suaugusiųjų švietimo kursas).¹⁶⁴ 1972 metais UNESCO atkreipia dėmesį į savaiminio mokymosi sąvoką, kuri vėliau tampa

159 Dewey, J. *Demokratija ir ugdymas. Įvadas į ugdymo filosofiją*. Klaipėda: Baltic Printing House, 2014, p. 8.

160 *Ibid.*, 93.

161 *Ibid.*, 86.

162 *Ibid.*, 10.

163 *Ibid.*, 75.

164 Overwien, B. *Informelles Lernen: Ein Begriff zwischen ökonomischen Interessen und selbstbestimmtem Lernen*, Iš K. Künzel (sud.). *Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung. Band 31/32* (p. 3-18). Köln: Böhlau, 2005.

švietimo politikos dalimi. UNESCO komisija pabrėžė, kad 70 procentų visų žmogaus mokymosi procesų vyksta savaiminio mokymosi būdu ir atkreipė JAV švietimo politikų ir tyrėjų dėmesį į minėtą mokymosi formą. Buvo pradėta ieškoti būdų, kaip susieti savaiminį mokymąsi su darbo pasauliu, kaip sukurti sąlygas, įgalinančias šią mokymosi formą. Tuo metu buvo parašyta ne viena mokslinė studija apie savaiminį mokymąsi, tačiau jos visos siejosi su ekonomiškai neišsivysčiusių šalių gyvenimo ypatumais.¹⁶⁵ Coombs ir Ahmed (1974) atliktoje studijoje pirmą kartą buvo pateiktas mokymosi procesų skirstymas į formalųjį, neformalųjį ir savaiminį. Savaiminio mokymosi apibrėžtyje buvo teigiama, kad tai „visą gyvenimą trunkantis procesas, kurio metu kiekvienas asmuo įgyja ir kaupia žinias, įgūdžius, požiūrius ir įžvalgas iš kasdienės patirties ir buvimo aplinkoje - namie, darbe, žaisdamas (...) savaiminis mokymasis yra neorganizuotas ir dažnai nesisteminis; tačiau sudaro didžiąją kiekvieno asmens viso gyvenimo mokymosi dalį“¹⁶⁶.

XX a. Freire (2000) mintys ir darbai, išpopuliarėję pasaulyje septintojo dešimtmečio pradžioje, taip pat sietini su savaiminio mokymosi samprata. Freire (2000) teigia, kad „tik aiškinimasis, praktika leidžia individams būti tikrais žmonėmis. Žinojimas susiformuoja tik vis iš naujo atrandant neramiai, nuolatos ir viltingai tyrinėjant pasaulį ir vieniems kitus“¹⁶⁷, o pasaulis nėra nekintantis, prie kurio reiktų prisitaikyti, jis „veikiau yra problema, kurią reikią išsiaiškinti ir suprasti“. Tada besimokantieji „vienu metu apmąsto pasaulį ir save, neatskirdami šios refleksijos nuo veiklos“¹⁶⁸. Taigi ugdymasis, anot Freire (2000), susideda iš pažinimo veiksmų, o ne iš informacijos perdavimo. Mokymosi veikiant, atrandant, tyrinėjant; mokymosi per pažinimą, per problemos aiškinimąsi akcentavimas neatskiriant refleksijos nuo visų šių veiklų – visa tai pabrėžia savaiminio mokymosi vaidmens svarbą žmogaus ugdymosi procese. Savaiminis mokymasis gali būti laikomas pažinimo veiksmų seka, kai „žmonės moko vieni kitus tarpininkaujant pasauliui, pažįstamiems objektams“¹⁶⁹, tokiu būdu pabrėžtinis mokymasis bendraujant,

165 Schiersmann, C. *Berufliche Weiterbildung*. Wiesbaden: SV, 2007.

166 Coombs, P. H., Ahmed, M. *Attacking Rural Poverty: How Nonformal Education Can Help*. A Research Report for the World Bank Prepared by the International Council for Educational Development, 1974, p. 8.

167 Freire, P. *Kritinės sąmonės ugdymas*. Vilnius: Tyto alba, 2000, p. 48.

168 *Ibid.*, 57.

169 *Ibid.*, 52:54.

bendradarbiaujant kaip savaiminio mokymosi forma. Savaiminio mokymosi paskata laikytinas „tikrovės pavertimas problema“¹⁷⁰, t. y. siekis įveikti sunkumus, iššūkius, su kuriais susiduriama, o savaiminio mokymosi strategija – tai reflektivi besimokančiojo veikla. Freire (2000) mano, kad „žmogus gali pažinti tiek, kiek jis „paverčia problema“ gamtinę, kultūrinę ir istorinę tikrovę, į kurią yra paniręs“¹⁷¹. Tada tikrovėje jis analizuoja jos sudedamąsias dalis, galvodamas kaip kuo veiksmingiau įveikti sunkumus. Freire (2000) teiginiuose atsispindi, kad žmogaus sąmoningai suvokiamas savo netobulumas veda į savaiminio (ir ne tik) mokymosi procesus: „žmonės yra tampančios - nebaigtinės, netobulos būtybės tokiam pat pasaulyje ir su tokiais pat netobulais pasauliais. (...) žmonės supranta esą netobuli. (...) Šis netobulumas bei jo suvokimas ir yra ugdymo (...) pagrindas“¹⁷²; o savaiminį mokymąsi, pasiremiant Freire (2000) įžvalgomis, galima būtų suprasti kaip sąmoningą, tikslingą mokymąsi – „žmogus yra sąmoninga būtybė. (...) sąmonei būdingas „intencionalumas“ pasauliui visuomet esti *ko nors* įsisąmoninimas“¹⁷³. Freire (2000) pagrindinė prielaida, jog „žmogaus ontologinis pašaukimas“ yra veikti ir keisti pasaulį, o tai darant artėti prie visavertiškesnio gyvenimo, atskleidžia žmogaus veiklos sąsajas su jo tobulėjimu, mokymosi veikiant procesais.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje, kaip pastebi Rubenson ir Beddie (2007), UNESCO įvedė mokymosi visą gyvenimą (MVG) sampratą, kuri buvo laikoma švietimo struktūros perkūrimo pagrindine koncepcija ir principu¹⁷⁴. Humanistai MVG sampratos skelbėjai tvirtino, kad šis reiškinys patobulins visuomenę, pagerins gyvenimo kokybę, padės žmonėms geriau prisitaikyti prie permainų ir jas kontroliuoti. Rubenson ir Beddie (2007) teigimu, didžiausias dėmesys buvo teikiamas asmeniniam ugdymuisi; populiariu tapo posakis apie tai, kaip „žmonės kuria save“ užuot „buvę kuriami“,¹⁷⁵ tačiau praktiniai klausimai nebūdavo aptariami, diskusijos išlikdavo miglotų idėjų lygmenyje.

Overwien (2005) teigimu, nuo 1980 metų savaiminio mokymosi sąvoką pradeda vartoti tarptautinės švietimo ekspertų organizacijos, mokslininkų

170 Freire, *supra note* 52:149.

171 *Ibid.*

172 *Ibid.*, 58.

173 *Ibid.*, 284.

174 Rubenson, K., Beddie, F. Suaugusiųjų švietimo ir mokyimo politikos formavimas. Iš G. Foley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 157–170). Vilnius: Kronta, 2007.

175 *Ibid.*

pateikiamos sąvokos ima skirtis savo turiniu¹⁷⁶. Mocker ir Spear (1982) savaiminio mokymosi sąvoką apibrėžia akcentuodami kontrolės laipsnį¹⁷⁷. Tada savaiminio mokymosi organizavimo formos atrodytų taip: besimokantieji kontroliuoja mokymosi priemones, bet ne tikslus. Tačiau dauguma savaiminio mokymosi apibrėžimų nukreipti į savaiminio mokymosi organizavimo formą. Marsick ir Watkins (1990) teigimu, savaiminis mokymasis – tai mokymasis, vykstantis formalijų institucijų arba neformaliai organizuotų mokymosi procesų užribyje, ir šių nėra finansuojamas¹⁷⁸. Šiame apibrėžime, kaip teigia Watkins ir Marsick (1990), nėra atsižvelgiama į painius ryšius tarp implicitinio mokymosi, t. y. mokymosi neturint aiškaus tikslo, vykstančio atsitiktinai, nesąmoningai, ir aktyvių, savanoriškų, savivaldžių, vidiniai motyvuotų mokymosi procesų, priskirtinų eksplcitiniam mokymuisi. Savaiminio mokymosi sampratą per mokymosi tikslingumo ir sąmoningumo kategorijas atskleidžia Schugurensky (2000), pateikdamas tris savaiminio mokymosi tipus¹⁷⁹: savivaldų mokymąsi (eksplicitinis mokymasis, *aut. past.*), atsitiktinį mokymąsi (apjungiantis eksplcitinį ir implicitinį, *aut. past.*) ir socializaciją / numanomą mokymąsi (implicitinis mokymasis, *aut. past.*). Savivaldus mokymasis laikytinas sąmoningu mokymuisi (Dohmen, 1997¹⁸⁰; Stadelhofer, 1999¹⁸¹), o numanomas mokymasis, t. y. implicitinis mokymasis, – procesas, vykstantis nesąmoningai, kurio metu įgytas žinojimas sunkiai verbalizuojamas¹⁸².

1990 metų pradžioje ypatingą susidomėjimą sukėlė vadinamasis situacinis mokymasis (angl. *situated learning*). Lave ir Wenger (1991)¹⁸³ bei Chaiklin ir Lave (1993)¹⁸⁴ teigia, kad žinios ne tik įgyjamos per priklausymą tam tikra

176 Overwien, *supra note* 49.

177 Mocker, D. W., Spear, G. E. *Lifelong Learning: Formal, Nonformal, Informal and Self-Directed*. Columbus, Ohio: Eric, 1982.

178 Marsick, V. J. ir Watkins, K. *Informal and Incidental Learning in the Workplace*. London and New York: Routledge, 1990.

179 Schugurensky, D. *The Forms of Informal Learning: Towards a Conceptualization of the Field*. WALL Working Paper, 19, Toronto, 2000.

180 Dohmen, G. *Selbstgesteuertes lebenslanges Lernen?* Bonn: BMBF, 1997.

181 Stadelhofer, C. *Selbstgesteuertes Lernen und Neue Kommunikationstechnologien*, IŠ Bundesministerium für Bildung und Forschung (sud.). *Weiterbildungsinstitutionen, Medien, Lernumwelten. Rahmenbedingungen und Entwicklungshilfen für das selbstgesteuertes Lernen* (p. 147–208). Bonn, 1999.

182 Berry, D. C., Dienes, Z. *Implicit Learning. Theoretical and empirical issues*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1993.

183 Lave, J. ir Wenger, E. *Situated Learning*. New York, 1991.

184 Chaiklin, S., Lave, J. *Understanding Practice: Perspectives in activity and context*. New York:

kompetencija pasižyminčioms žmonių grupėms, kurios leidžia besimokančiajam tolydžiai virsti jų bendruomenės branduolio dalimi. Praktikos bendruomenė yra bet kokia grupė asmenų, kurie dirba kartu tam tikrą laiką ir susikuria tam tikrus vieno arba kito darbo atlikimo – bei kalbėjimo apie tai – būdus, ir tos bendruomenės nariai tai įsisavina. Taigi mokymasis yra nenutrūkstamai kūrybiškas ir susipynęs su veikla. Šios studijos rodo, kad besimokantieji generuoja ir naujas žinias, užuot vien tik sekę kitais. Jie sukuria savo numanomąsias žinias, kurios neatskiriamos nuo jų veiklos. Gonzi (2007) tvirtina¹⁸⁵, kad šis mokymasis, akivaizdžiai prieštarauja tradiciniam požiūriui, pabrėžiančiam individualų turinio žinių išmokimą ir darančiam prielaidą, kad tai sudaro profesinės kompetencijos pagrindą. Remiantis Gonzi (2007) įžvalgomis, galima teigti, kad profesinės praktikos metu savaiminis mokymasis, vykstantis situacinio mokymosi forma, tampa svarbiu procesu pedagogo ugdymuisi. Esant situaciniam mokymuisi, tuo pačiu metu gali vykti tiek implicitinis¹⁸⁶, tiek ir eksplisicinis mokymasis. Vien tik implicitinio mokymosi forma sutinkama retai, ji stebima sąryšyje su eksplisiciniu mokymusi (Röll, 2003¹⁸⁷; de Witt ir Czerwionka, 2006¹⁸⁸).

Savaiminis mokymasis bendruomenėse ir socialiniuose judėjimuose tapo ne vienos tarptautinės studijos tyrimų objektu¹⁸⁹. Foley (2007), remdamasis Wildemeersch ir kt. (1998) požiūriu¹⁹⁰, teigia, kad asmenys keičiasi (t. y. savaiminiai mokosi, *aut. past.*), kai patiria skirtingų bendruomenių poveikį. Kai asmenys sąveikauja su asmenimis iš kitų bendruomenių, jie perneša šių bendruomenių prasmes iš vienos į kitą, taip provokuodami naujus bendruomenės realybės apibrėžimus. Tarp asmens įsitikinimų ir visuomenės prasmių visada esama įtampos. Nė vienas nėra visiškai kito nulemtas, abu nuolat kinta per jų

Cambridge University Press, 1993.

185 Gonzi, A. Naujasis profesinis mokymas, Iš G. Foley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 35–49). Vilnius: Kronta, 2007.

186 Mikula, R. Die Mehrperspektivität des Lernens in der Verortung und Rekonstruktion biografischer Veränderungsprozesse, Iš R. Egger ir kt. *Orte des Lernens: Lernwelten und ihre biographische Aneignung* (p. 59–72). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.

187 Röll, F. J. *Pädagogik der Navigation: Selbstgesteuertes Lernen durch Neue Medien*. München: Kopäd, 2003.

188 de Witt, C., Czerwionka, T. *Medienpädagogik: Studentexte zur Erwachsenenbildung*. Bielefeld: Bertelsmann, 2006.

189 Field, F., Spence, L. Informal Learning and Social Capital, Iš F. Coffield (sud.). *The Necessity of Informal Learning* (p. 32–42). Bristol: University of Bristol, 2000.

190 Foley, *supra* note 2.

santykiuose vykstančias sąveikas. Tačiau tiek individualus, tiek visuomenės mokymasis yra „nuolatinio dialogo ir bendradarbiavimo su žmonėmis, esančiais kitose konfigūracijose, ... procesas ... netikėtų ryšių mezgimas“¹⁹¹.

Savaiminio mokymosi apibrėžimai, anot Salmi (1993), yra orientuoti į individą, jo asmeninį tobulėjimą, besiremiantį individualia iniciatyva¹⁹². Su savaiminiu mokymusi siejama spauda, televizija, bibliotekos, muziejai, teatrai, jaunimo organizacijos, laisvalaikio užsiėmimai. Mokslininkas šią sąvoką vartoja kaip sinonimą tiek savivaldžiam, tiek ir implicitiniam mokymuisi.

Vaizdingą mokymosi palyginimą su ledkalniu pateikia Livingstone (1999). Ledkalnio viršūnė – tai formaliojo mokymosi pasekmė, o kas lieka po vandeniu, tai savaiminiai surinktas žmogaus žinių rezervuaras. Livingstone pateikiamoje savaiminio mokymosi sampratoje jaučiama Dewey pragmatizmo įtaka ir orientacija į savivaldų mokymąsi, kurio esmė – sąmoningai žmogaus organizuotas jo tobulėjimo procesas, realizuojamas įvairiose žmogaus gyvenimo aplinkose:

*(...) visos veiklos siekiant pažinimo, žinių, gebėjimų, išskyrus įstaigų organizuojamus mokymo(-si) pasiūlymus, tokius kaip kursai, seminarai. (...) Esminius savaiminio mokymosi požymius (tikslus, turinį, priemones ir žinių įsisavinimo procesus, trukmę, rezultatų vertinimą, pritaikymo galimybes) besimokantieji pasirenka individualiai arba grupėmis. Savaiminis mokymasis vyksta savarankiškai, tiek individualiai, tiek kolektyviai, kuomet nėra nurodomi jokie kriterijai ir nėra pedagogų įtakos. Savaiminis mokymasis skiriasi nuo kasdienių suvokimų ir bendrosios socializacijos tuo, kad patys besimokantieji savo veiklas suvokia kaip sąmoningai reikšmingą žinių įgijimą. Esminis savaiminio mokymosi požymis yra savarankiškas naujų reikšmingų patyrimų arba sugebėjimų įsisavinimas, kurie pakankamai ilgai išlieka, kad vėliau kaip tokie taptų atpažintais.*¹⁹³

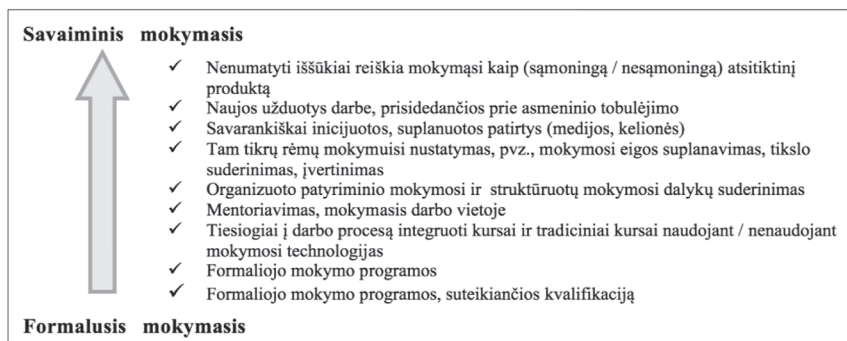
Remiantis Livingstone (1999), galima teigti, kad savivaldumas galioja tiek formaliajam, tiek ir savaiminiam mokymuisi. Mokslininkas pabrėžia, kad sa-

191 *Ibid.*

192 Salmi, H. *Motivation and Learning in Informal Education*. Science Centre Education. Helsinki, 1993.

193 Livingstone, D. W. *Informelles Lernen in der Wissensgesellschaft*, Iš Arbeitsgemeinschaft Qualifikations-Entwicklungs-Management (sud.). *Kompetenz für Europa: Wandel durch Lernen – Lernen im Wandel*. Referate auf dem internationalen Fachkongress. Berlin, 1999, p. 75.

vaiminis mokymasis – tai sąmoningas žinių įgijimas. Tačiau žvelgiant į Sommerland ir Stern (1999) sudarytą skalę¹⁹⁴, apimančią laipsninį perėjimą nuo formaliojo, neformaliojo iki savaiminio mokymosi, matoma, kad savaiminiu mokymusi laikomas tiek sąmoningas, tiek nesąmoningas (numanomas) mokymasis. Šios skalės viršutinė dalis rodo „tikrą“ savaiminį mokymąsi (žr. 1 pav.).

1 pav. Mokymosi skalė pagal Stern ir Sommerland (1999)

Reikia pastebėti, kad 9-ojo dešimtmečio pabaigoje pasirodė antroji mokymosi visą gyvenimą (MVG) politikos kūrimo karta, kurios diskusijas skatino, kaip teigia Rubenson ir Beddie (2007), beveik išimtinai „ekonomistinė“ pasaulėžiūra¹⁹⁵. Plačiai aprėpianti prielaida, kad industrinės šalys išgyvena ekonominės transformacijos laikotarpį, o žinojimas ir informacija tampa ekonominės veiklos pagrindu, paskatino iš naujo apibrėžti santykį tarp suaugusiųjų mokymo ir ekonomikos. Schultz (1998) teigimu, lemiamas veiksnys, padedantis garantuoti žmonių gerovę, yra investavimas į žmones ir į jų žinias, t. y. į žmogiškąjį kapitalą. Nagrinėdamas ekonominę kokybės sampratą, jis prieina išvados, kad „gyventojų kokybės skirtumai įvairiose šalyse priklauso ne nuo įgimtų, bet nuo įgytų gebėjimų skirtumo“¹⁹⁶, kad požiūris, esą žmogaus tobulėjimą varžo tradicijos ar fizinių gėrybių stoka, yra klaidingas: „Žmonės mažas pajamas turinčiose šalyse nėra abejingi dėmesio vertoms galimybėms,

194 Stern, E. ir Sommerlad, L. *Workplace learning, culture and performance*. London: Institute of Personnel and Development, 1999.

195 Rubenson ir Beddie, *supra note 59*.

196 Schultz, T. W. *Investavimas į žmones. Gyventojų kokybės ekonomika*. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 36.

skatinančioms investuoti į savo žmogiškąjį kapitalą. Įsitikinimas, jog žmonės mažas pajamas turinčiose šalyse yra bevardžiai pasyvūs įpročio vergai, nesuvokiantys naujų galimybių, nesiderina su jų elgesiu. Iš tiesų, įvertinę galimybes, jie veikia.¹⁹⁷ Schultz (1998) pabrėžia teigiamą mokymosi poveikį ekonomikos pažangai bei pastebi, kad „tarp to, ką dideles pajamas turinčios šalys nuveikia, padėdamos kilti mažas pajamas turinčių šalių ekonomikos našumui“ vienu iš pagrindinių trūkumų laikytinas prioriteto žmogiškojo kapitalo investicijoms neteikimas. Mokslininkas akcentuoja, kad „patys žmonės mažas pajamas turinčiose šalyse teikia joms prioritetą savarankiškai, nepaisydami savo ribotų pajamų, (...) pasiekimai privačiai ir valstybiškai investuojant į žmogiškąjį kapitalą iš tiesų yra išspūdingi, ypač jei atsižvelgsime į jų ribotus išteklius“¹⁹⁸. Anot Schultz (1998), tiek „patirtis, kurios vaikas semiasi iš savo veiklos šeimoje, o vėliau gyvenime iš darbo, yra pagrindinis naudingų įgūdžių šaltinis“, tiek ir ekonominis modernizavimas yra „daugelio naujų patirčių, suteikiančių galimybę įgyti naujų vertingų įgūdžių ir surinkti naudingos informacijos, šaltinis“¹⁹⁹. Apibendrinant šias mintis, galima pastebėti, kad čia kalbama apie savaiminio mokymosi procesus, vykstančius asmeninėje, profesinėje aplinkoje, kurie vyksta nuolat, net ir nepaisant ribotų pajamų.

Savaiminio mokymosi procesus profesinėje aplinkoje analizavęs Garrick (1998) pabrėžė, kad gamybos procese žmogiškieji resursai esą brangūs ir reiktų įvertinti efektyvaus mokymosi galimybes darbo metu²⁰⁰. Garrick (1998) teigimu, savaiminis mokymasis ir jo rezultatų pripažinimas yra susieti su ekonominiu išlaidų-naudos mąstymu. Taigi, savaiminis mokymasis įgauna instrumentinį charakterį, tampa procesu, „pagaminančiu“ kompetentingą ir veiksmingą asmenį, kuris įvaldė žinias ir įgijo įgūdžių, reikalingų profesinės veiklos pasaulyje. Pastebėtina, kad savaiminio mokymosi klausimai iš esmės yra stipriai susieti su subjekto profesine kompetencija. Garrick (2008) nuomone, savaiminis mokymasis niekada nėra neutralus, t. y. jo negalima stebėti atsiribojus nuo asmens socialinių ryšių. Galimybes mokytis visada lemia socialinės pozicijos, nes mokymasis visada yra sietinas su situacija, kurioje asmuo dalyvauja. Garrick (1998) savaiminiame mokymesi išvelgia tik resursą, kuris gali tapti naudingą, esant vienokiam ar kitokiam darbo jėgos išnaudo-

197 *Ibid.*

198 *Ibid.*, p. 163.

199 *Ibid.*, p. 35.

200 Garrick, *supra* note 29.

jimui. Žvilgsnis nukreiptas į mokymosi naudingumą gamybai ir paslaugoms, o ne į galimą naudą besimokančiajam. Garrick skeptiškas požiūris nuskamba kaip iššūkis Europos komisijai, kurios dokumentuose aiškiai pabrėžiama humanistinė perspektyva. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) (1996) pranešime „Mokymasis visą gyvenimą visiems“ taip pat kalbama apie savaiminį mokymąsi kaip apie esminę dinamiškos ir teisingos žinių visuomenės sąlygą.

Apibendrinant galima teigti, jog savaiminio mokymosi sąvokos kiltis sietina su pragmatizmo filosofijos atstovo Dewey požiūriu, kad ugdymas(-is) turi būti suvokiamas daug plačiau nei tik ugdymas(-is) švietimo institucijose, kad individo patirtis, pats gyvenimo procesas jau suteikia galimybę mokytis, tačiau tą reikšmingą, kasdienę patirtį reikia suvokti ir įprasminti per refleksiją. Dewey akcentuoja patyriminį ir refleksyviųjų mokymąsi. Coombs ir Ahmed (1974) savaiminio mokymosi apibrėžtyje taip pat aiškiai išreikštas patirtinis bei refleksyvusis mokymasis, tačiau nėra akcentuojama, kad mokymasis vyksta, kai žmogus užsiima jam svarbia veikla, o priešingai teigiama, kad tai gali būti tik „buvimo aplinka“, ir mokymasis gali vykti neorganizuočiai, nesistemiškai. Čia galima išvelgti užuominą į implicitinį mokymąsi. Dar vėliau savaiminio mokymosi samprata vystėsi ir kito bandant atsakyti, kaip ir kur vykstantis mokymasis gali būti vadintinas savaiminiu. Savaiminio mokymosi samprata buvo siejama su savaiminio mokymosi organizavimo forma ir vieta, išskiriant tokias kategorijas kaip mokymosi sąmoningumas ir tikslingumas (mokymasis pasireiškia problemų sprendimo ir patyrimo refleksijos kontekste²⁰¹; besimokančiojo individuali iniciatyva²⁰²; mokymosi medžiagos pasirinkimas²⁰³; situacinis mokymasis (Lave ir Wenger, 1991²⁰⁴; Chaiklin ir Lave, 1993²⁰⁵); valstybinio finansavimo nebuvimas²⁰⁶; mokymosi aplinka (asmeninė aplinka: laisvalaikis)²⁰⁷; veikla bendruomenėse ir socialiniuose judėjimuose²⁰⁸; profesinė aplinka: darbo vieta (Chaiklin ir Lave, 1993²⁰⁹; Gear ir

201 Livingstone, *supra note* 78.

202 Salmi, *supra note* 77.

203 Mocker ir Spear, *supra note* 62.

204 Lave ir Wenger, *supra note* 68.

205 Chaiklin ir Lave, *supra note* 69.

206 Marsick ir Watkins, *supra note* 63.

207 Salmi, *supra note* 77.

208 Field ir Spence, *supra note* 74.

209 Chaiklin ir Lave, *op. cit.*

kt., 1994²¹⁰; Belle ir Dale, 1999²¹¹; Garrick, 1998²¹²). Savaiminio mokymosi sąvoka vartojama kaip sinonimas tiek ekspllicitiniam mokymuisi, tiek ir implicitiniam mokymuisi²¹³. XX amžiaus pabaigoje apie savaiminį mokymąsi buvo kalbama ir kaip apie nuolatinį procesą, duodantį naudą pačiam besimokančiajam bei padedančiam garantuoti žmonių gerovę, ir kaip apie instrumentą, „pagaminantį“ kompetentingą darbuotoją bei atnešantį daugiau naudos gamybos ir paslaugų sferai, o ne pačiam besimokančiajam.

Savaiminio mokymosi samprata XXI amžiuje. Šiame laikotarpyje vėl iš dalies keitėsi mokymosi visą gyvenimą samprata. Kaip tvirtina Rubenson ir Beddie (2007), XXI amžiuje susiformavo trečioji mokymosi visą gyvenimą karta, kuri įžvelgdama rinkos nesėkmės, reiškė vis didesnę susirūpinimą tuo, jog didelės visuomenės grupės negali dalyvauti socialiniame bei ekonominiame gyvenime²¹⁴, todėl galima teigti, kad ji sugrąžino pusiausvyrą šių trijų institucinių struktūrų – rinka, valstybė, visuomenė – santykiui. Nors rinkai ir toliau skiriamas pagrindinis vaidmuo, tačiau dabar jau matoma ir asmens bei valstybės atsakomybė, kalbama apie atsakomybės pasidalijimą, akcentuojama asmenų atsakomybę už savo pačių mokymąsi. Minėti autoriai teigia, kad fundamentali antrosios ir trečiosios MVG kartos prielaida yra tokia: viso gyvenimo mokymasis yra individualus projektas. Taigi, esminiu iššūkiu kiekvienam visuomenės nariui tampa įprotis ir nuostata nuolat tobulėti.

Mokslinės literatūros (Kirchhöfer, 2004²¹⁵; Laužackas ir kt., 2005²¹⁶; Schiersmann, 2007²¹⁷; Jucevičienė, 2007²¹⁸) analizė atskleidžia skirtingus požiūrius į savaiminį mokymąsi, kurie visų pirma paremti mokymosi tikslingumo ir sąmoningumo kategorijomis. Vieni mokslininkai (Kirchhöfer, 2004²¹⁹; Schiersmann, 2007²²⁰; Foley, 2007²²¹) pripažįsta, kad savaiminis mo-

210 Gear, J., McIntosh, A., Squires, G. *Informal Learning in the Professions*. Hull, 1994.

211 Belle, J., Dale, M. *Informal Learning in the Workplace*. Department for Education and Employment Research Report No. 134. London, 1999.

212 Garrick, *supra note 85*.

213 Sommerland ir Stern, *supra note 79*.

214 Rubenson ir Beddie, *supra note 59*.

215 Kirchhöfer, D. *Lernkultur Kompetenzentwicklung: Begriffliche Grundlagen*. Berlin: Arbeitsgemeinschaft Betriebliche Weiterbildungsforschung e.V., 2004.

216 Laužackas ir kt., *supra note 37*.

217 Schiersmann, *supra note 50*.

218 Jucevičienė, *supra note 24*.

219 Kirchhöfer, *supra note 100*.

220 Schiersmann, *supra note 50*.

221 Foley, *supra note 2*.

kymasis yra sąmoningas, tikslingas mokymasis ir nuo jo atriboja atsitiktinį mokymąsi, laikydami jį tik nesąmoningai vykstančiu bei priskirdami jį implicitiniam mokymuisi. Kito požiūrio atstovai (Watkins ir Marsick, 2001²²²; Dohmen, 2001²²³; Dehnbostel, 2016²²⁴) vėlgi atsitiktinį mokymąsi priskiria tik implicitiniam mokymuisi, tačiau pripažįsta, kad tiek eksplicitinis mokymasis (sąmoningas, tikslingas), tiek ir implicitinis mokymasis (numanomas) yra savaiminio mokymosi sudėtinės dalys. Laužackas ir kt. (2005) savaiminiam mokymuisi priskiria ir atsitiktinį, ir patirtinį mokymąsi bei pažymi, kad atsitiktinis mokymasis gali pereiti arba lemti tikslinį mokymąsi²²⁵. Kita vertus, tiksliniame mokymesi taip pat visuomet pastebima atsitiktinio mokymosi elementų. Pavyzdžiui, vykdant tam tikrą užduotį, bandymą, eksperimentą ar net mokantis formaliu ju būdu galima išmokti tai, kas nebuvo planuota. Čia reiktų pastebėti, kad atsitiktinis mokymasis nėra laikytinas eksplicitinio ar implicitinio mokymosi išskirtiniu požymiu, nes terminas *atsitiktinis mokymasis* apibrėžiamas kaip procesas, kurio metu atsitiktinai įsisavinama informacija, t. y. išmokstama neturint tikslo išmokti²²⁶, tačiau pats mokymosi procesas gali apimti ir eksplicitinį, ir implicitinį mokymąsi, kurių rezultatai išryškėja veikloje (Straka, 2005²²⁷; Rauschenbach, Düx, Saas, 2006²²⁸), atsitiktinio mokymosi rezultatas pagal mokymosi turinį ir procesą gali būti patalpinamas tiek eksplicitinėje (deklaratyvioje) atmintyje, tiek ir implicitinėje (procedūrinėje) atmintyje²²⁹. Taigi, jeigu savaiminio mokymosi sampratoje

222 Watkins ir Marsick, *supra note* 63.

223 Dohmen, G. *Das informelle Lernen. Die internationale Erschließung einer bisher vernachlässigten Grundform menschlichen Lernens für das Lebenslange Lernen aller*. Bonn: BMBF Publik, 2001. Internetinė prieiga: http://www.werkstatt-frankfurt.de/fileadmin/Frankfurter_Weg/Fachtagung/BMBF_Das_informelle_Lernen.pdf

224 Dehnbostel, P. Beruf und informelles Lernen, Iš M. Harring, M. D. Witte ir T. Burger (sud.). *Handbuch informelles Lernen. Interdisziplinäre und internationale Perspektiven* (p. 372–385). Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 2016.

225 Laužackas ir kt., *supra note* 37.

226 Hasselhorn, M., Gold, A. *Pädagogische Psychologie. Erfolgreiches Lernen und Lehren*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2009.

227 Straka, G. A. Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions, Iš K. Künzel (sud.). *Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung. Band 31/32* (p. 27–45). Köln: Böhlau, 2005.

228 Rauschenbach, T., Düx, W., Saas, E. *Informelles Lernen im Jugendalter: vernachlässigte Dimensionen der Bildungsdebatte*. Weinheim, 2006.

229 Oerter, R. Lernen encompassant: Wie und warum Kinder spielend Lernen. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung* 4, 2012, p. 389–403.

akcentuojamas atsitiktinis mokymasis, tai išryškėja tik šio mokymosi tikslin-gumo kategorija, o ne sąmoningumo.

Žydzūnaitė ir kt. (2012, p. 25) savaiminio mokymosi sampratoje akcen-tuojamas asmens tobulėjimo procesas nurodant intencionalumo laipsnį iš besimokančiojo perspektyvos: „savaiminis mokymasis yra bet kokia veikla, apimanti supratimo, žinių ar įgūdžių siekimą, ir kuri vyksta be išoriškai pri-mestų mokymosi programų kriterijų, galintis vykti bet kokiame kontekste už ugdymo institucijų mokymo programos ribų“²³⁰, pažymima, kad savaiminis mokymasis gali vykti ir formaliose, neformaliose ugdymo institucijose.

Savaiminio mokymosi sampratą, paremtą mokymosi sąmoningumo ka-tegorija, pateikia mokslininkai Kirchhöfer (2000)²³¹, Schiersmann (2007)²³², Foley (2007)²³³. Minėti mokslininkai išskiria sąmoningo savivaldaus moky-mosi ir nesąmoningo atsitiktinio mokymosi tipus. Mokymosi sąmoningumo kriterijumi apibrėžiant savaiminį mokymąsi remiasi ir Jucevičienė (2007). Ji pažymi, kad savaiminis mokymasis yra tik vadinamojo savaiminio mokymo-si dalis. Savaiminiu mokymusi laikytinas mokymasis, „kai žmogus tobulėja be papildomų pastangų. (...) savaiminiu mokymusi grįstas tobulėjimas vyksta tiesiog savaime, kai žmogus atlieka savo gyvenimo vaidmenį“²³⁴. Kalbėdama apie savivaldų mokymąsi, ji pažymi, kad čia žmogus sąmoningai mokosi iš visų savo gyvenimo veiklų, t. y. įdeda papildomų mokymosi pastangų (pvz.: sąmoningai taiko refleksiją veikdamas ar po veiklos), kad tobulėtų, ir prie sa-vaiminio mokymosi veiksmų taip pat priskirtinas savarankiškas sąmoningas mokymasis – literatūros, įvairių žiniasklaidos priemonių teikiamos informa-cijos studijos, kitų patirties analizė, „todėl savaiminiu mokymąsi galima lai-kyti tik tuomet, jei jis tikrai vyksta savaime ir be jokių papildomų žmogaus pastangų. Šia prasme savaiminis mokymasis laikytinas sudedamąja informa-liojo mokymosi dalimi“²³⁵. Čia reikia atkreipti dėmesį, kad tada kita sude-damoji informaciojo mokymosi (sąvoka naudojama remiantis Jucevičiene (2007), *aut. past.*) dalimi turėtų būti savivaldus mokymasis.

230 Žydzūnaitė ir kt., *supra note* 40:25.

231 Kirchhöfer, D. Informelles lernen in alltäglichen Lebensführungen. Chance für berufliche Kompetenzentwicklung. *QUEM-Report. Schriften zur beruflichen Weiterbildung. Nr. 66.* Berlin, 2000.

232 Schiersmann, *supra note* 50.

233 Foley, *supra note* 2.

234 Jucevičienė, *supra note* 24:114.

235 Jucevičienė, *op. cit.*, p. 115.

Kirchhöfer (2004) savaiminį mokymąsi apibrėžia pasiremdamas tiek mokymosi sąmoningumo, tikslingumo, tiek ir mokymosi aplinkos kategorijomis, teigdamas, kad tai „mokymosi procesai, kurie subjekto įvardijami kaip mokymasis, savarankiškai organizuojami ir reflektuojami, pareikalaujantys laiko ir tikslingo atidumo, susieti su probleminėmis situacijomis, bet nesusieti su švietimo institucija“²³⁶. Jo apibrėžimas siejasi su Livingstone (1999) savi-valdaus mokymosi samprata. Atkreiptinas dėmesys, kad Kirchhöfer (2004) savaiminio mokymosi sampratą atskiria nuo atsitiktinio mokymosi, teigdamas, kad savaiminis mokymasis kartu su ketvirtąja kategorija „atsitiktiniu mokymusi“ esą neformaliojo mokymosi formos. Kirchhöfer (2004) nagrinėja savaiminį mokymąsi kasdieniniame gyvenime, tiesiogiai siedamas jį su profesinės kompetencijos vystymusi, jo dėmesio centre – kompetencijos perkėlimas iš socialinės aplinkos į profesinę sferą. Iš užprotokoluotų dienos įvykių identifikuojami savaiminio mokymosi procesai kasdienybėje. Vėliau sudaromi mokymosi tipai ir gaunamos žinios apie mokymosi situacijas ir mokymosi strategijas. Šios žinios yra ypač svarbios siekiant sukurti savaiminį mokymąsi skatinančias sąlygas darbo vietoje ir pripažinti organizaciją kaip mokymosi kontekstą bei, esant darbdavio interesams, tobulinti šias sąlygas. Mokslininko įžvalgos remiasi tuo, kad nuolat mažėja ribos tarp darbo ir kasdienio gyvenimo situacijų. Vis dažniau mokymosi situacijos iškyla socialinėje aplinkoje ir šis patyrimas lemia profesinės kompetencijos ugdymosi procesą.

Labai artimi Kirchhöfer (2004) pateiktai savaiminio mokymosi sampratai yra Gnahs (2016) ir Foley (2007) požiūriai, kai savaiminis mokymasis apibrėžiamas naudojant mokymosi tikslingumo ir mokymosi aplinkos kategorijas. Gnahs (2016) šalia savaiminio mokymosi formos išskiria dar vieną, vadinamąją mokymosi „*en passant*“ formą²³⁷, kuri atitinka Kirchhöfer (2004)²³⁸ bei Foley (2007)²³⁹ įvardintą atsitiktinį mokymąsi. Savaiminis mokymasis, anot Gnahs (2016), apima tik tikslinį žinių ir gebėjimų įsisavinimą, vykstantį organizuoto mokymo per kitus asmenis užribyje. O mokymasis „*en passant*“ apima netikslinį, dažnai nesąmoningą mokymąsi²⁴⁰. Foley (2007) teigia, kad savaiminio mokymosi forma apima suaugusiųjų sąmoningą norą pasimokyti iš savo patirties, o atsitiktinio tipo mokymasis vyksta žmonėms aktyviai besidomint kitomis veiklomis, t. y. mokymasis yra šalutinis tai veiklai, į kurią asmuo įsitraukęs, jis dažniau numanomas ir nesuvokiamas kaip mokymasis arba bent ne tuo metu, kai vyksta²⁴¹.

236 Kirchhöfer, *supra note* 100:18.

237 Gnahs, D. Informelles Lernen in der Erwachsenenbildung/Weiterbildung. Iš M. Rohs (sud.). *Handbuch Informelles Lernen* (p.107-122). Wiesbaden: Springer VS, 2016.

238 Kirchhöfer, *supra note* 122.

239 Foley, *supra note* 2.

240 Gnahs, *op. cit.*, p.122.

241 Foley, *op. cit.*, p. 4.

Pateikiant savaiminio mokymosi sampratą, Teresevičienė ir kt. (2006) atskiria aplinkybinį mokymąsi²⁴², tada savaiminio mokymosi forma aiškinama kaip natūralus, nuolat vykstantis suaugusiųjų mokymasis, kurio šaltiniu gali būti kasdienis žmogaus gyvenimas, todėl jis gali būti neplanuotas, specialiai neorganizuotas, jo vyksmas natūralus, t. y. nedirbtinis, išplaukiantis iš tikrovės, veiklos procesų. Tokio mokymosi pagrindu yra asmeniniai, socialiniai, ekonominiai ar šeimos poreikiai, tokia suaugusiųjų veikla gali būti neatpažįstama kaip mokymasis. Vadinasi tai gali būti nesąmoningas mokymasis, kas prieštarautų, pavyzdžiui: Foley (2007)²⁴³, Kirchhöfer (2004)²⁴⁴, Schiersmann (2007)²⁴⁵ nuomonei, kur akcentuojama, kad savaiminio mokymosi forma apima suaugusiųjų sąmoningą norą pasimokyti iš savo patirties. O aplinkybinio mokymosi forma, anot Teresevičienės ir kt. (2006), laikomas mokymasis, kuris vyksta atliekant konkrečią veiklą ar bendraujant su kitais žmonėmis socialinėse, kultūrinėse ar politinėse situacijose²⁴⁶. Tokios formos mokymasis yra tarytum konkrečios veiklos palydovas, todėl pačios veiklos eigoje jis gali būti suvokiamas arba nesuvokiamas kaip mokymasis. Ši mokslininkų išskirta aplinkybinio mokymosi forma artima atsiktiknio mokymosi formai pagal Foley (2007)²⁴⁷ ir Kirchhöfer (2004)²⁴⁸, „*en passant*“ mokymosi formai²⁴⁹ pagal Gnahs (2007).

Mokymosi tikslingumo ir sąmoningumo kategorijomis remiantis, atskleidžia savaiminio mokymosi sampratų įvairovę. Stasiūnaitienė ir Šlentnerienė (2009) savaiminį mokymąsi laiko savarankišku mokymusi, kuris gali vykti įvairioje aplinkoje, tačiau nėra iš anksto suplanuotas ir apgalvotas, nėra tikslingas ir specialiai organizuotas, gali trukti ilgą laiką²⁵⁰. Teresevičienės ir kt. (2006), Stasiūnaitienės ir Šlentnerienės (2009) savaiminio mokymosi sampratoje išryškinti požymiai Alonderienės (2009) plėtojami šia nauja įžvalga – tai „sąmoningas ir/ar nesąmoningas, atsiktikinis procesas, kurio metu

242 Teresevičienė ir kt., *supra note* 31.

243 Foley, *supra note* 2.

244 Kirchhöfer, *supra note* 122.

245 Schiersmann, *supra note* 50.

246 Teresevičienės ir kt., *supra note* 31.

247 Foley, *op. cit.*

248 Kirchhöfer, *op. cit.*

249 Gnahs, *supra note* 122.

250 Stasiūnaitienė, E., Šlentnerienė, V. Studentų požiūris į neformaliojo ir savaiminio mokymosi pasiekimų pripažinimo svarbą. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, 18, 2009, p. 182–194.

besimokantysis įgyja kompetencijų²⁵¹. Burkšaitienė ir Šliogerienė (2015) pabrėžia, kad savaiminis mokymasis nėra specialiai organizuotas (mokymosi uždavinių, laiko ir paramos besimokančiajam požiūriu), vyksta neplanuotai²⁵², o Rūdytės (2010) savaiminio mokymosi sampratoje atsiribojama nuo formaliojo ir neformaliojo mokymosi ir pabrėžiama, kad šis mokymasis atsiranda ir remiasi individo iniciatyva²⁵³.

Savaiminio mokymosi forma, anot Laur-Ernst (2001), gali būti suprantama remiantis „pasiūlos“ ir „paklausos“ kategorijomis²⁵⁴. Siekdamas atskleisti savaiminio mokymosi sampratą, mokslininkas ją parodo kaip priešingybę formaliajam mokymuisi, kuris pasižymi orientacija į „pasiūlą“, yra institucionalizuotas, vyksta pagal tam tikras organizacines taisykles, didaktines koncepcijas. O savaiminis mokymasis, kaip teigia Laur-Ernst (2001), remiasi individualia „paklausa“ – yra paties individo inicijuojamas bei vyksta tiek tikslingai ir sąmoningai siekiant asmeninių tikslų ar šalinant kompetencijos deficitą, tiek ir nesąmoningai, mokantis, bet nesuvokiant, kad mokomasi²⁵⁵. Atkreiptinas dėmesys, kad šioje savaiminio mokymosi sampratoje ribos tarp dviejų savaiminio mokymosi tipų (eksplicitinio ir implicitinio, *aut. past.*) išnyksta. Viena vertus, savaiminis mokymasis charakterizuojamas kaip individo „paklausa“, antra vertus – jis taip pat gali vykti nesąmoningai, o tai veda prie prieštaravimų, nes „paklausa“ sietina su tikslingumu ir sąmoningumu. Laur-Ernst (2001) atskleidžia savaiminio mokymosi sąryšingumą su subjektu naudojant „paklausos“ kategoriją.

Išskiriant savaiminio mokymosi sampratą iš trijų dimensijų mokymosi sampratos, apimančios formalųjį, neformalųjį ir savaiminį mokymąsi, remiantis Dohmen (2001), svarbu mokymosi organizacines formas papildyti intencionalumo laipsniu iš besimokančiojo perspektyvos²⁵⁶. Vėlgi akcentuojamos tikslingumo ir sąmoningumo kategorijos, atkreipiamas dėmesys iš į

251 Alonderienė, R. *Vadovų savaiminio mokymosi įtaka įmonės veiklos rezultatams*. (daktaro disertacija). Kaunas: ISM vadybos ir ekonomikos universitetas, 2009, p. 35.

252 Burkšaitienė, Šliogerienė, *supra note* 41.

253 Rūdytė, K. *Vaikų savaiminio mokymo(si) kultūros socialinis–edukacinis diskursas į vaiką orientuotoje paradigmoje* (daktaro disertacija). Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2011.

254 Laur-Ernst, U. Informelles und formalisiertes Lernen in der Wissensgesellschaft: Wie lassen sich beide Lern- und Kompetenzbereiche gleichwertig anerkennen? Iš Bundesinstitut für Berufsbildung (sud.). *Kompetenzentwicklung – Lernen begleitete das Leben. Ergebnisse, Veröffentlichungen und Materialien aus dem BIBB* (p. 111-128). Bonn, 2001.

255 Laur-Ernst, *supra note* 139.

256 Dohmen, *supra note* 108.

mokymosi aplinką. Savaiminis mokymasis apibrėžiamas kaip mokymasis, vykstantis kasdienybėje, darbo vietoje, šeimos rate arba laisvalaikio metu, kuris nėra struktūruotas pagal mokymosi tikslus, laiką ir mokymosi palaikymą, ir jo pabaigoje neišduodamas valstybės pripažintas diplomas ar pažymėjimas. Tai gali būti tikslinis mokymasis, tačiau daugumoje atvejų yra atsitiktinis. Dohmen (2001) savaiminio mokymosi sampratą remiasi Europos Komisijos komunikato (2001)²⁵⁷ savaiminio mokymosi dimensijos apibrėžties sąvoka, kuri atsirado Europos Sąjungos diskusijose apie mokymąsi visą gyvenimą ir yra dažniausiai vartojama mokslinėje literatūroje. Tačiau realybėje, kaip pastebi Schugurensky (2000)²⁵⁸, Dohmen (2001)²⁵⁹, Straka (2003)²⁶⁰, mokymosi formos ir vietos susipina, tampa sunku jas teoriškai atskirti; savitarpio priklausomumas tarp mokymosi formų yra neaiškus, trūksta vieningų, atsiribojančių viena nuo kitos mokymosi formų apibrėžčių.

Pasak Zuzevičiūtės ir Teresevičienės (2007), dažnai savaiminis mokymasis siejamas su neformaliuoju mokymusi, o šis – su formaliuoju, nes vien savaiminis mokymasis, kaip viena mokymosi visą gyvenimą forma, gali būti pernelyg siaurai apibrėžtas arba paviršutiniškas²⁶¹. Laužackas ir kiti (2005) teigia, kad savaiminis ir neformalusis mokymasis negali būti atskirti nuo formaliojo mokymosi: „Jei manysime, kad formalusis ir savaiminis yra visiškai savarankiški mokymosi būdai, tai pamatysim tik vieno ar kito silpnąsias puses, o svarbiausia yra įžiūrėti formaliojo ir savaiminio mokymosi vertingas savybes visose mokymosi situacijose“²⁶². Kita vertus, charakterizuodami savaiminį mokymąsi, mokslininkai šiam priskiria formalumo trūkumą, kartais netgi pabrėžiant priešingybę formalumui, kaip kriterijui, pagal kurį charakterizuojama savaiminio mokymosi forma, tarsi tvirtinama, jog ši mokymosi forma nepasižymi formalumu²⁶³.

257 Europos Komisijos komunikatas „*Siekiant paversti Europos mokymosi visą gyvenimą erdvę tikrove*“ (2001, lapkritis). Internetinė prieiga: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:DE:PDF>

258 Schugurensky, *supra* note 64.

259 Dohmen, *op. cit.*

260 Straka, G. A. Valuing learning outcomes acquired in non-formal settings, Iš W. J. Nijhof, A. Heikkinen ir L. F. M. Nieuwenhuis (sud.). *Shaping flexibility in vocational education and training* (p. 149-165). Dordrecht: Springer Netherlands, 2003.

261 Zuzevičiūtė, V., Teresevičienė, M. *Universitetinės studijos mokymosi visą gyvenimą perspektyvoje: monografija*. Vytauto Didžiojo Universitetas, 2007.

262 Laužackas ir kt., *supra* note 37:29.

263 Perulli, E. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi pripažinimas: atviras iššūkis. *Aukštojo*

Savaiminio mokymosi samprata, anot susieta su dviem esminiais kriterijais – mokymosi intencija ir mokymosi planavimu²⁶⁴ (žr. 1 lentelę), kas sudaro galimybę ją atriboti nuo formaliojo ir neformaliojo mokymosi. Taigi, savaiminio mokymosi procesu laikomas tik netikslinis, neplaningas mokymasis. Teigtina, kad tai atliepia atsitiktinio mokymosi sampratą, kuri talpina tiek implicitinio, tiek ir eksplicitinio mokymosi procesus, o taip pat ir patvirtina Rauschenbach, Dux ir Saas (2006)²⁶⁵ teiginį, kad esminiai savaiminio mokymosi požymiai – tai pedagoginės intencijos nebuvimas bei mokymosi proceso atsitiktinumas.

1 lentelė. Mokymosi formos (Colardyn ir Björnnavold, 2005)

MOKYMOSI APLINKA	MOKYMOSI INTENCIJA		
	Tikslinis mokymasis	Netikslinis mokymasis	
Suplanuotos mokymosi veiklos	Formalusis mokymasis		
Suplanuotos veiklos		Neformalusis mokymasis	
Nėra planavimo			Savaiminis mokymasis

Savaiminio mokymosi samprata taip pat siejama su pedagoginės intencijos nebuvimu (Straka, 2000²⁶⁶; Rauschenbach ir kt. 2006²⁶⁷; Schiersmann, 2007²⁶⁸). Straka (2000) nuomone, pedagoginė intencija, kaip tikro, kūrybinio ugdymo išskirtinė žymė, priskiriama pedagogo nusiteikimui subjekto atžvil-

mokslo kokybė, 6, 2009, p. 94–116.

264 Colardyn, D., Björnnavold, J. *The learning continuity: European inventory on validating non-formal and informal learning: national policies in validating non-formal and informal learning*. Luxemburg, 2005.

265 Rauschenbach, Dux ir Saas, *supra note* 113.

266 Straka, G. A. Lernen unter informellen Bedingungen. Begriffsbestimmung, Diskussion in Deutschland, Evaluation der Desiderate, Iš Arbeitsgemeinschaft Qualifikations-Entwicklungs-Management (sud.). *Kompetenzentwicklung 2000. Lernen im Wandel – Wandel durch Lernen* (p. 15-70). Münster: Waxmann, 2000.

267 Rauschenbach ir kt., *supra note* 113.

268 Schiersmann, *supra note* 50.

giu. Tai sąmoningas, atsakingas, tikslingas ir visuotinai reikšmingas pedagoginis nusiteikimas tobulinti bręstantį žmogų. Tuo remiantis, jis atriboja savaiminį mokymąsi – „mokymasis, kuriame nėra pedagoginės intencijos“, nuo formaliojo mokymosi – „mokymasis švietimo įstaigose, esant pedagoginei intencijai“²⁶⁹.

Jau anksčiau minėta, kad savaiminio mokymosi sampratą atskleidžiančia kategorija, laikytina mokymosi aplinka (Eraut, 2000²⁷⁰; Straka, 2003²⁷¹; Laužackas ir kt., 2005²⁷²; Schiersmann, 2007²⁷³). Straka (2003) akcentuoja, kad kalbant apie savaiminį mokymąsi, reikia ypač kreipti dėmesį į neformaliąją mokymosi aplinką²⁷⁴ (žr. 1 lentelę). Savaiminio mokymosi supratimas galimas tik siejant mokymosi procesą su aplinka, kurioje jis vyksta (Straka, 2003²⁷⁵; Eraut, 2000²⁷⁶), mokymosi savaimingumas nustatomas pagal tai, ar jis organizuojamas švietimo institucijų, ar ne²⁷⁷; savaiminis mokymasis skirstytinas pagal mokymosi aplinkas: mokymasis dirbant, mokymasis privačioje ir visuomeninėje erdvėje, mokymasis su naujomis medijomis ir kt.²⁷⁸ Eraut (2000)²⁷⁹, Straka (2003)²⁸⁰ teigia, kad formalioji mokymosi aplinka pasižymi pedagogine intencija, mokymosi rezultatų homogeniškumu, kad mokymosi progresas tada – kolektyvinis, o mokymosi sąlygos – formalizuotos, mokymosi laikas – nurodytas. Tai, kas išmokta, perkeliama iš formaliosios mokymosi aplinkos į darbo aplinką. Neformaliąją aplinką (darbo vieta, šeima, bendraamžiai ir kt.) mokymasis (savaiminis mokymasis, *aut. past.*) yra heterogeniškas, kaip ir individų darbo bei gyvenimo patirtys. Savaiminio mokymosi progresas yra individualiai skirtingas, jam nenustatytas mokymosi laikas. Žinių, gebėjimų perkėlimas vyksta iš profesinės į asmeninę aplinką arba atvirkščiai. Į formaliąją mokymosi aplinką gali būti perkelti gebėjimai, žinios, įgyti moka-

269 Straka, *supra note* 151.

270 Eraut, M. Non-formal Learning, Implicit Learning and Tacit Knowledge in Professional Work, iš F. Coffield (sud.). *The Necessity of Informal Learning* (p. 12-31). Bristol, 2000.

271 Straka, *supra note* 145.

272 Laužackas ir kt., *supra note* 37.

273 Schiersmann, *supra note* 50.

274 Straka, *op. cit.*

275 *Ibid.*

276 Eraut, *op. cit.*

277 Laužackas ir kt., *supra note* 37.

278 Schiersmann, *op. cit.*

279 Eraut, *supra note* 145.

280 Straka, *supra note* 145.

tis savaime neformaliojoje aplinkoje²⁸¹, tą patvirtina ir Gerzer-Sass (2001), teigdamas, kad šeimos aplinkoje savaiminiu mokymusi įgytos kompetencijos gali būti perkeltos į darbo pasaulį²⁸². Taigi minėti mokslininkai išvelgia kontinuumą²⁸³ tarp mokymosi procesų, vykstančių tiek formaliojoje, tiek ir neformaliojoje mokymosi aplinkoje. Straka (2003) suskirsto mokymosi procesus į tris tipus²⁸⁴ (žr. 2 lentelę): eksplicitinį, atsitiktinį ir implicitinį, akcentuodamas atskirai kiekvieno jų raiškos intensyvumą esant skirtingoms mokymosi aplinkoms. Savaiminis mokymasis sietinas su neformaliąja mokymosi aplinka ir jo intensyviausia raiškos forma (žr. 5.2 lentelę) – tai implicitinis mokymasis. Implicitinis mokymasis laikytinas išskirtinai savaiminio mokymosi tipu, tačiau jo raiška matoma, ir formaliojoje aplinkoje²⁸⁵, švietimo institucinėje aplinkoje, t. y. savaime mokomasi „už ugdymo institucijų mokymo programos ribų“²⁸⁶.

2 lentelė. Mokymosi tipai (Straka, 2003)

Mokymosi aplinka	Formalioji aplinka (mokykla ir profesinio rengimo sistema)	Neformalioji aplinka (darbo vieta, šeima, bendraamžiai ir kt.)
Mokymosi tipai:		
Eksplicitinis	xx	x
Atsitiktinis	x	x
Implicitinis	x	xx

Straka (2005) pateikia mokymosi formų modelį (žr. 2 pav.), kuriame akcentuoja išorinių mokymosi sąlygų poveikį mokymosi formoms²⁸⁷. Teigiama, kad mokymosi formalumas, neformalumas ar savaimiškumas negali būti nustatomas remiantis pačiu mokymusi. Kompetencijos gali būti visų šių trijų

281 Straka, *supra note* 156.

282 Gerzer-Sass, A. Familienkompetenzen als Potenzial einer innovativen Personalentwicklung, Iš Chr. Leipert (sud.). *Familie als Beruf: Arbeitsfeld der Zukunft* (p. 167-178). VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2001.

283 Kontinuumas (lot. *continuum* – tolydus) – neturinti pertrūkių ištisuma, vientisuma (Tarptatinių žodžių žodynas, 2013, p. 417).

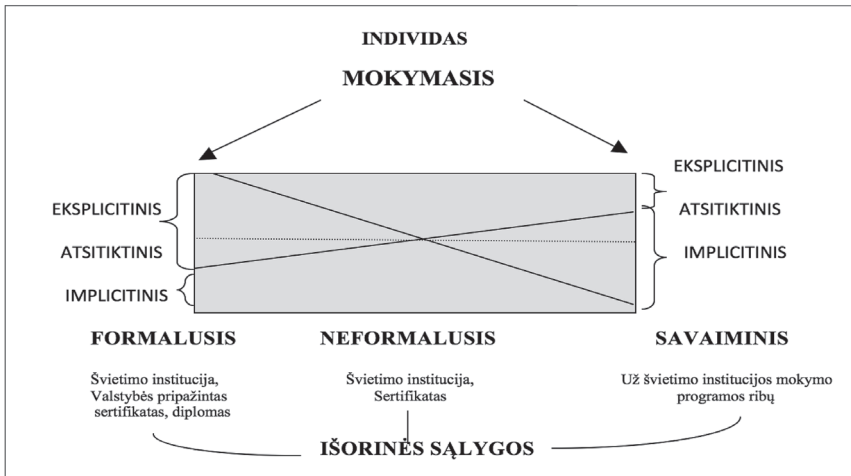
284 Straka, *cit. op.*

285 Schugurensky, *supra note* 64.

286 Žydžiūnaitė ir kt., *supra note* 40:25.

287 Straka, *supra note* 112.

mokymosi formų rezultatas. Dauguma asmenų mokymosi momentų, taip pat ir mokymosi rezultatų nėra matomi pašaliniais, taigi mokymosi formalumas negali būti pagrįstas individu. Būtent mokymosi kontekstas arba išorinės mokymosi sąlygos laikytinos pagrindiniu kriterijumi, kurį Straka įvardina „išorinių sąlygų įtakos laipsniu mokymuisi“. Jis išskiria ir dar vieną kriterijų – sertifikavimo kriterijų, o vietoj sąmoningumo ir tikslingumo kategorijų vartoja eksplisicinio ir implicitinio mokymosi sąvokas. Šie pasiūlymai atsispindi žemiau pateiktame mokymosi formų modelyje (žr. 5.2 pav.). Šiame modelyje mokymosi centre – individas. Sistemiskai atsižvelgiama į esamas socio-kultūrinės sąlygas. Formalumo laipsnis apibrėžtas sąlygose, nesiejant paties formalumo su individu. Kaip 2 paveiksle matyti, implicitinis ir eksplisicinis mokymasis vyksta esant visų tipų išorinėms mokymosi sąlygoms, tačiau eksplisicinio mokymosi dalis yra didesnė esant formaliajai mokymosi aplinkai, o implicitinio mokymosi dalis – savaiminio mokymosi aplinkoje. Atsitiktinis mokymasis gali vykti tolygiai visose mokymosi aplinkose.

2 pav. Mokymosi formų modelis (Straka, 2005)

Savaiminis mokymasis remiasi įgytos patirties apgalvojimu²⁸⁸, o atsitiktiniam mokymuisi, kaip sudėtinei savaiminio mokymosi daliai, anot jų, taip

288 Marsick ir Watkins, *supra note* 63.

pat tenka svarbus vaidmuo. Savaiminis mokymasis apima tiek sąmoningą ir nesąmoningą atsitiktinį, tiek sąmoningą tikslinį mokymąsi už švietimo institucijos ribų, be to, egzistuoja aptakūs perėjimai tarp šių mokymosi formų (Watkins ir Marsick, 2001²⁸⁹; Dohmen, 2001²⁹⁰; Dehnbostel, 2016²⁹¹; Straka 2000²⁹², 2003²⁹³, 2005²⁹⁴; Eraut, 2000²⁹⁵; Laužackas ir kt., 2005²⁹⁶).

Savaiminio mokymosi sampratą per individo ir švietimo organizacijų ryšį, pasiremdamas Dohmen (1996)²⁹⁷, Livingstone (1999)²⁹⁸, Straka (2000)²⁹⁹, toliau plėtoja Erpenbeck (2003)³⁰⁰, skirstydamas mokymosi procesus į formalųjį mokymąsi švietimo institucijose (mokomasis patiriant pedagoginę intenciją) ir mokymąsi darbo metu. Šis mokymasis apima mokymosi procesų inicijavimo ir vykdymo sritį institucijose ir organizacijose. Mokomasi formaliai ir suteikiamos formalios žinios. Kai mokomasi darbo metu, vyksta savaiminis mokymasis, tada mokomasi komunikacijos, veiklos procesuose bei mokomasi iš patirčių. Trumpai sakant, subjekto kompetencijos augimas galimas, tačiau yra sunkiai pamatuojamas, nes reikšmingi patyrimai, gebėjimai įsisavinami, tačiau tik refleksija vėliau gali būti atpažinti, įvardyti.

Savaiminio mokymo sampratos grindimas mokymusi per patyrimą matomas mokslininkų pateiktose apibūtytose: tai kiekvieną dieną vykstantis natūralus mokymasis³⁰¹; mokymasis, kurio šaltiniu gali būti kasdienis žmogaus gyvenimas;³⁰² mokymasis per patyrimą, kuris nėra įteisintas įstatymais, re-

289 *Ibid.*

290 Dohmen, *supra note* 108.

291 Dehnbostel, *supra note* 109.

292 Straka, *supra note* 151.

293 Straka, *supra note* 37.

294 Straka, *supra note* 112.

295 Eraut, *supra note* 145.

296 Laužackas ir kt., *supra note* 37.

297 Dohmen, G. *Das lebenslange Lernen: Leitlinien einer modernen Bildungspolitik*. Bonn: Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft, Forschung und Technologie, 1996.

298 Livingstone, *supra note* 78.

299 Straka, *supra note* 177.

300 Erpenbeck, J. Modelle und Konzepte zur Erfassung non-formell und informell erworbener beruflicher Kompetenzen in Deutschland, Iš G. A. Straka (sud.). *Zertifizierung non-formell und informell erworbener beruflicher Kompetenzen* (p. 27-40). Münster, 2003.

301 Teresevičienė, M., Burkšaitienė, N., Gedvilienė G, Kaminskienė E., Kaminskienė L., Zuzevičiūtė V., Žemaitaitytė I. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi identifikavimo, vertinimo, pripažinimo tendencijos Europoje ir Lietuvoje. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, 6, 2003, p. 76–93.

302 Teresevičienė ir kt., *supra note* 31.

gistrais ar studijų kokybės dokumentais³⁰³; mokymasis, vykstantis kasdienės veiklos metu darbe, namuose ar laisvalaikiu³⁰⁴.

Mokymosi proceso valdymo kategorija³⁰⁵ taip pat akcentuojama savaiminio mokymosi sampratoje. Naudojami penki kriterijai: tikslingumas; laiko rėmai; mokymosi turinys; gebėjimų, žinių perdavimo sistema; kontrolė; mokymo/si turinio kilmė – atriboja savaiminį mokymąsi nuo formaliojo ir neformaliojo mokymosi formų. Savaiminis mokymasis suprantamas kaip mokymasis visą gyvenimą, kurio metu besimokantysis iš savo kasdienių patirčių įgyja, įsisavina tam tiktas nuostatas, vertybes, įgūdžius ir žinias. Akcentuotina, kad savaiminis mokymosi procesas nepatiria pedagoginės intencijos. Weiß ir kt. (2005) konstatuoja, kad savaiminį ir neformalųjį mokymąsi labai sunku vieną nuo kito atskirti. Taigi, skirtumą pavyksta išryškinti tik remiantis instituciniu kontekstu ir mokymosi planavimo bei struktūravimo laipsniu³⁰⁶ (žr. 3 lentelę). Savaiminis mokymasis prilyginamas situaciniam mokymuisi, besiremiančiam veikla ir patirtimi, laikomas savivaldžiu procesu, kurį lemia individualūs interesai ir poreikiai.

3 lentelė. Mokymosi formos (Weiß ir kt., 2005)

	Formalusis mokymasis	Neformalusis mokymasis	Savaiminis mokymasis
Tikslingumas	Ilgalaikis mokymasis siekiant įgyti mokslo pabaigimą paliudijantį dokumentą	Trumpalaikis ir specifinis	Situacinis mokymasis, remiasi veikla ir patirtimi
Laiko rėmai	Ilgalaikiai ciklai	Individualizuotas, orientuotas į mokymosi produktą	Individualizuotas

303 Arbutavičius, G. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi būdu įgytų mokymosi pasiekimų vertinimo Šiaurės šalyse ir Prancūzijoje lyginamoji analizė. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, (18), 2009, p. 40–56.

304 Burkšaitienė ir Šliogerienė, *supra note* 41.

305 Weiß, P., Dolan, D., Stucky, W. ir Bumann, P. E-Skills Certification in Europe: Voluntary Approaches to Setting European Level Quality Standards, Iš W. Stuckz, B. Sellin ir P. Weiß, P. (sud.). *Towards European Standards for e-Skills and Qualifications* (p. 43-65). Frankfurt/Main, 2005.

306 Weiß at al., *supra note* 190.

Turinys	Standartizuotas, akademinis, įstojimo sąlygos atrenka besimokančiuosius, orientuotas į stojančiuosius	Individualizuotas, orientuotas į mokymosi produktą, praktinis; besimokantysis pasirenka, kur mokytis	Individualizuotas, kontekstualizuotas, praktinis, individualūs interesai ir poreikiai
Gebėjimų, žinių perdavimo sistema	Institucionalizuota, izoliuota nuo aplinkos, griežtai struktūruota, centruota į pedagogą	Remiasi aplinka ir bendruomeniniais ryšiais, lanksti, centruota į besimokantįjį	Susijusi su bendruomene, darbo aplinka, kolegiali, lanksti, nesiremianti jokiais mokymo/si kursais
Kontrolė	Išorinė / hierarchinė	Autonominė / demokratinė	Savivaldi
Mokymo/si turinio kilmė	„Iš viršaus“ nurodytas mokymosi turinys	Mišri: mokymosi turinys nurodytas „Iš viršaus“ arba mokymosi turinys išdiskutuotas, atsirinktas dalyvaujant patiems besimokantiesiems	Besimokančiojo pasirinktas mokymosi turinys arba nėra mokymosi turinio, remiamasi pokalbiais, interesais ir poreikiais

Iš anksčiau pateiktų pavyzdžių tampa aišku, kad savaiminio mokymosi samprata susijusi su tam tikrais sąvokų neatitikimais arba mokslininkų nesutarimais. Tai akcentuoja ir daug autorių (Björnnavold, 1997³⁰⁷; Dohmen, 2001³⁰⁸; Overwien, 2002³⁰⁹, 2005³¹⁰; Gnahs, 2016³¹¹; Schiersmann, 2007³¹²). Plačią savaiminio mokymosi sampratų skirtumų apžvalgą tarptautinėje Eko-

307 Björnnavold, J. Eine Vertrauensfrage? Verfahren und Systeme zur Bewertung nicht formell erworbener Kenntnisse verlangen Akzeptanz. *Europäische Zeitschrift für Berufsbildung, Thessaloniki*, 12, 1997, p. 82–90.

308 Dohmen, *supra note* 108.

309 Overwien, B. Informelles Lernen und Erfahrungslernen in der internationalen Diskussion: Begriffsbestimmungen, Debatten und Forschungsansätze, Iš M. Rohns (sud.). *Arbeitsprozessintegriertes Lernen. Neue Ansätze für die berufliche Bildung* (p. 13–36). Münster: Waxmann, 2002.

310 Overwien, *supra note* 49.

311 Gnahs, *supra note* 122.

312 Schiersmann, *supra note* 50.

nominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija studijoje apie neformaliojo ir savaiminio mokymosi pripažinimą pateikia Werquin (2007)³¹³. Jis parodo, kad nepaisant diskutuojamų savaiminio mokymosi sąvokų netikslumų, vis tik mokslinėje literatūroje dominuoja būtent trijų mokymosi formų koncepcija, o ne dviejų, kaip teigia Kirchhöfer (2004), priskirdamas savaiminį ir atsitiktinį mokymąsi neformaliojo mokymosi formai³¹⁴, ir ne keturių (Foley, 2007³¹⁵; Gnahs, 2016³¹⁶; Teresevičienė ir kt., 2006³¹⁷). Čia reiktų pastebėti, kad tai galėtų sietis ir su tuo, jog skirtingi autoriai remiasi jau esama literatūra ir todėl mokymosi skirstymas į tris formas tampa vis dažnesnis. Mokslinėse studijose remiamasi ankstesniais populiariais, pripažintais mokslininkų tarpe leidiniais, todėl mokymosi formų triada ir toliau naudojama. Werquin (2007) teigia, kad būtent Coombs ir kt. (1973) padarė formaliojo, neformaliojo ir savaiminio mokymosi formas populiariomis³¹⁸. Toliau pateikiama lentelė (žr. 4 lentelę), kuri parodo, kad egzistuoja visa eilė skirtingų savaiminio mokymosi formos apibrėžčių, pateikiamų Europos sąjungos dokumentuose, kurie remiasi trijų mokymosi formų koncepcija.

4 lentelė. Savaiminio formų apibrėžčių skirtumai (Werquin, 2007)

	Savaiminio mokymosi formos apibrėžtis
Tarptautinė standartizuota švietimo klasifikacija (ISCED 97)	Savaiminis ugdymasis yra tikslinis, tačiau mažiau organizuotas ir struktūruotas
Europos komisija (2000)	Savaiminis mokymasis iš kasdinių situacijų, nebūtinai tikslinis.
ES statistikos taryba (EUROSTAT, 2000, 2006)	Savaiminis mokymasis: tikslinis, mažiau organizuotas ir struktūruotas lyginant su formaliu mokymusi.
Europos profesinio mokymo plėtros centras (CEDEFOP, 2005)	Neplanuotos ir netikslinės mokymosi veiklos

313 Werquin, P. *Terms, Concepts and Models for Analysing the Value of Recognition Programmes RNFIL*. Third Meeting of National Representatives and International Organisations 2.-3. October 2007. Wien.

314 Kirchhöfer, *supra note* 122.

315 Foley, *supra note* 2.

316 Gnahs, *op. cit.*

317 Teresevičienė ir kt., *supra note* 31.

318 Werquin, *op. cit.*

Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO, 2007)	Savaiminis mokymasis: kasdieniame darbe, šeimoje, laisvalaikio veiklose, neorganizuotas ir nestructūruotas, netikslinis
Europos profesinio mokymo plėtros centras (CEDEFOP, 2007)	Savaiminis mokymasis: kasdieniame darbe, šeimoje, laisvalaikio veiklose, neorganizuotas ir nestructūruotas, netikslinis

Europos komisija savaiminį mokymąsi aprašo kaip kasdienį gyvenimą lydintį reiškinį. Pagal šią apibrėžtį jis nebūtinai turi būti intencionalus, taigi individas ne visada gali suvokti, kad mokosi, įgyja žinių, gebėjimų. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija pasiūlo savaiminį mokymąsi laikyti kasdinių veiklų darbe, šeimoje ar laisvalaikio metu rezultatu. Jis nėra organizuotas arba struktūruotas (tikslų, trukmės ar paramos mokymuisi požįriu). Daugumoje atveju, savaiminis mokymasis žvelgiant iš besimokančiojo perspektyvos nėra intencionalus, išskyrus EUROSTAT apibrėžtį, kurioje savaiminis mokymasis charakterizuojamas kaip tikslinis. Atkreiptinas dėmesys, kad Europos profesinio mokymo plėtros centro žodyne³¹⁹ pažymima, kad savaiminis mokymasis yra neformaliojo mokymosi dalis, kuri kyla iš veiklų, susijusių su darbu, šeima ar laisvalaikiu, o tai dažnai laikoma patirtiniu mokymusi. Tačiau vėlesniuose Europos profesinio mokymo plėtros centro dokumentuose savaiminis mokymasis yra išskiriamas kaip atskira mokymosi forma (žr. 4 lentelė).

Atskleidus savaiminio mokymosi sampratos raidą, taip pat ir jos kaitą, galima įžvelgti esamus skirtumus tarp XX ir XXI amžiaus savaiminio mokymosi sampratų. XX amž. savaiminio mokymosi samprata tiesiogiai susijusi su mokymosi visą gyvenimą samprata, kurią UNESCO įvedė 7-tojo dešimtmečio pabaigoje ir kuri buvo laikoma švietimo struktūros perkūrimo pagrindine koncepcija ir principu. Kaip mokslinės literatūros analizė rodo, didžiausias dėmesys buvo teikiamas asmeniniam ugdymuisi; populiariu tapo posakis apie tai, kaip „žmonės kuria save“ užuot „buvę kuriami“. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje pasirodė antroji mokymosi visą gyvenimą (MVG) politikos kūrimo karta, kurios diskusijas skatino beveik išimtinai „ekonomistinė“ pasaulėžiūra.

319 Tissot, P. Glossary on identification, assessment and recognition of qualifications and competences and transparency and transferability of qualifications. Iš Cedefop J. Björnnavold (sud.). *Making learning visible: identification, assessment and recognition of non-formal learning in Europe* (p. 205). Luxemburg: Publications Office, 2000.

Žinojimas ir informacija laikoma ekonominės veiklos pagrindu, ir tai paskatino iš naujo apibrėžti santykį tarp suaugusiųjų mokymo ir ekonomikos. XX amžiaus pabaigoje apie savaiminį mokymąsi buvo kalbama, ir kaip apie nuolatinių procesą, duodantį naudą pačiam besimokančiajam bei padedančiam garantuoti žmonių gerovę, ir kaip apie instrumentą, „pagaminantį“ kompetentingą darbuotoją bei atnešantį daugiau naudos gamybos ir paslaugų sferai, o ne pačiam besimokančiajam. XXI amžiuje susiformavo trečioji mokymosi visą gyvenimą karta, nors rinkai ir toliau skiriamas pagrindinis vaidmuo, tačiau jau matoma ir asmens bei valstybės atsakomybė, kalbama apie atsakomybės pasidalijimą, akcentuojama asmenų atsakomybė už savo pačių mokymąsi. Taigi esminiu iššūkiu kiekvienam visuomenės nariui tampa įprotis ir nuostata nuolat tobulėti. Akcentuojama, kad kiekvienas ES pilietis kasdien susiduria su daugybe savaiminio mokymosi galimybių, kurios, žvelgiant iš žinių visuomenės perspektyvos, taip pat pritaikytinos ir ekonominiams interesams.

Apibendrinant galima teigti, kad mokslinėje literatūroje savaiminio mokymosi samprata nėra vienodai suprantama. Tačiau stebima tendencija, kad savaiminio mokymosi samprata dažniausiai atskleidžiama per sąryšingumą su subjektu naudojant tikslingumo ir sąmoningumo kategorijas. Siekiant atriboti savaiminį mokymąsi nuo formaliojo ir neformaliojo mokymosi formų, savaiminio mokymosi samprata taip pat dažnai siejama su mokymosi aplinkos kategorija. Savaiminio mokymosi sampratai priskiriamos ir šios kategorijos: pedagoginės intencijos (Straka, 2000³²⁰; Rauschenbach ir kt., 2006³²¹); mokslo rezultatų sertifikavimo³²²; mokymosi planavimo³²³; mokymosi proceso valdymo³²⁴; „paklausos“³²⁵. Esminė problema apibrėžiant savaiminio mokymosi sąvoką lieka šios sąvokos sinonimiškas vartojimas su savivaldžiu mokymusi, atsitiktiniu mokymusi, situaciniu mokymusi, implicitiniu mokymusi ir kitomis mokymosi formomis. Savaiminio mokymosi sampratos koreguojamos, papildomos, kai atkreipiamas dėmesys į skirtingus šio fenomeno aspektus. Savaiminio mokymosi samprata taip pat grindžiama mokymusi per patyrimą. Analizuojant savaiminio mokymosi procesus profesinės veiklos

320 Straka, *supra note* 151.

321 Rauschenbach ir kt., *supra note* 113.

322 Straka, *supra note* 112.

323 Colardyn ir Björnnavold, *supra note* 149.

324 Weiß at al., *supra note* 190.

325 Laur-Ernst, *supra note* 139.

aplinkoje, kasdieninių savaiminio mokymosi procesų persikėlimą iš asmeninės į profesinės veiklos aplinką, išryškėja savaiminio mokymosi procesų sąsaja su patirtiniu bei refleksyviuoju mokymusi.

2. Savaiminis mokymasis iš biografinio diskurso perspektyvos

Pripažįstant kiekvieno asmens teisę mokytis ir lavintis bet kuriame jo gyvenimo tarpsnyje, atsisakoma dalyti žmogaus gyvenimą į mokymosi ir veiklos periodus, suvokiant, kad švietimo institucija negali žiniomis prisotinti tiek, kad individas visą likusį gyvenimą būtų mokytas. Kalbant apie savaiminio mokymosi sampratą ir jos santykį su individo biografija, pasiremsime Künzel (2010) mintimis³²⁶. Minėtas mokslininkas žvelgia į savaiminį mokymąsi iš šešių diskursų perspektyvų. Savaiminis mokymasis pateikiamas kognityvinės psichologijos fone, taip pat jis tampa antropologinio-etnografinio, visuomeninio ir politinio bei ekonominio švietimo, pedagoginio didaktinio diskurso objektu, o jeigu besimokantysis atkuria savo individualaus, su gyvenimo istorija susieto mokymosi pėdsakus – tada tai mokymosi biografinio diskurso³²⁷ perspektyva. Šioje monografijoje pažvelgsime į savaiminį mokymąsi būtent iš pastarosios perspektyvos.

Didžioji dalis žmogaus mokymosi biografijos apima mokymąsi iš gyvenimo. Biografiniame diskurse savaiminis mokymasis matomas kaip mokymasis visą gyvenimą. Mokymosi visą gyvenimą istorija atskleidžia individo identiteto ir savikonceptijos vystymąsi. Mokymasis nevyksta vakuume³²⁸. Žmogaus gyvenimo kontekstas – su savita kultūrine, politine, fizine ir socialine kaita – turi įtakos tam, kokią mokymosi patirtį tas žmogus gauna ir kaip į ją atsiliepia. Ir pats *kontekstas* nėra sustingęs telkinys, jis – aktyvus ir dinamiškas. Taigi, biografinio diskurso perspektyvoje savaiminis mokymasis *matomas kaip patirtinio mokymosi dalis* ir čia svarbia savaiminio mokymosi sampratos kategorija tampa mokymosi aplinka, nes biografijos stipriai su-

326 Künzel, K. Perspektive und Begriff – Informelles Lernen als wissenschaftliches Ordnungsproblem, Iš A. Wolter, G. Wiesner ir C. Koepnik (sud.). *Der lernende Mensch in der Wissensgesellschaft. Perspektiven lebenslangen Lernens*. Weinheim und München: Juventa Verlag, 2010.

327 Vakarų humanitarinėje literatūroje *diskursas* dažnai suvokiamas kaip *fonas, erdvė*.

328 Fenwick, T. ir Tennant, M. Suaugusiųjų mokymosi supratimas, Iš G. Foley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 67-82). Vilnius: Kronta, 2007.

sietos tiek su institucine, formaliąja mokymosi aplinka, tiek su neformaliąja. Savaiminis mokymasis vyksta kiekvienoje mokymosi ir gyvenimo situacijoje, švietimo institucijose ir už jų ribų, darbo vietoje ir laisvalaikio metu. Tam turi įtakos ir tai, kad dalis savaiminio mokymosi vyksta nesąmoningai, t. y. pačiam besimokančiajam nesuvokiant, kad jis mokosi³²⁹. Biografiniame diskurse matomas atsitiktinis mokymasis, apimantis ir eksplisitinį, ir implicitinį mokymąsi, kurių rezultatai išryškėja veikloje (Straka, 2005³³⁰; Rauschenbach ir kt., 2006³³¹; Oerter, 2012³³²), pabrėžiama, kad mokymosi galimybės atsiranda natūraliai kiekvieną dieną³³³.

Biografinio diskurso perspektyva suteikia galimybę pamatyti savaiminį mokymąsi kaip patirtino mokymosi dalį skirtingose mokymosi aplinkose: neformaliosiose – mokymasis dirbant, mokymasis privačioje ir visuomeninėje erdvėje, mokymasis su naujomis medijomis ir kt. (Salmi, 1993³³⁴; Schiersmann, 2007)³³⁵; ir formaliosiose (Schugurensky, 2000³³⁶; Žydžiūnaitės ir kt., 2012³³⁷). Mokymosi aplinka tampa svarbia kategorija savaiminio mokymosi sampratoje, t. y. ne mokymasis tampa savaiminiu, bet pabrėžiamos išorinės mokymosi sąlygos bei akcentuojama, kad žmogus yra praktikos bendruomenės dalis (Lave ir Wenger, 1991³³⁸; Chaiklin ir Lave, 1993³³⁹). Pedagogų kolektyvas kaip tam tikra praktikos bendruomenė leidžia besimokančiajam tolydžiai virsti jų bendruomenės branduolio dalimi, mokomasi per priklausymą tam tikra kompetencija pasižyminčiose žmonių grupėse. Tada pedagogo savaiminis mokymasis yra nenutrūkstamai kūrybiškas ir susipynęs su veikla, generuojantis naujas žinias, kurios gali būti numanomomis, latentinėmis, bet neatskiriamomis nuo pedagogų profesinės veiklos.

Pačios pirmosios savaiminiam mokymuisi skirtos mokslinės studijos³⁴⁰ ieškojo būdų, kaip susieti savaiminį mokymąsi su darbo pasauliu, kaip sukur-

329 Laužackas ir kt., *supra note* 37.

330 Straka, *supra note* 112.

331 Rauschenbach ir kt., *supra note* 113.

332 Oerter, *supra note* 114.

333 Teresevičienė ir kt., *supra note* 31.

334 Salmi, *supra note* 77.

335 Schiersmann, *supra note* 50.

336 Schugurensky, *supra note* 64.

337 Žydžiūnaitė ir kt., *supra note* 40.

338 Lave ir Wenger, *supra note* 68.

339 Chaiklin ir Lave, *supra note* 69.

340 Overwien, *supra note* 49.

ti sąlygas, įgalinančias šių mokymosi formą. Tiesa, visos šios studijos siejosi su ekonomiškai neišsivysčiusių šalių gyvenimo ypatumais. Vėliau taip pat savaiminio mokymosi samprata susiaurinama iki mokymosi darbo vietoje (Gear, McIntosh ir Squires, 1994³⁴¹; Belle ir Dale, 1999³⁴²), kuris sietinas su individo mokymosi gebėjimais bei poreikiais, o savaiminio mokymosi požymiu laikoma tai, kad šis mokymasis nėra formaliai organizuotas.

Į savaiminį mokymąsi kaip į procesą patirtinio mokymosi kontekste žvelgia Dehnbostel (2003)³⁴³. Dinamiški darbo procesai ir aplinkos susieti su nuolatiniais iššūkiais, problemomis, neaiškumais, kurie lemia savaiminį mokymąsi, o mokymosi rezultatas seka iš to, kaip pavyko besimokančiajam susidoroti su painia situacija ar problema. Toks mokymasis nėra lydymas pedagoginės intencijos. Dehnbostel (2003) aprašomoje savaiminio mokymosi sampratoje³⁴⁴ išvelgtini atskiri savaiminio mokymosi tipai: patirtinis arba refleksyvusis mokymasis ir implicitinis mokymasis. Patirtinis mokymasis vyksta reflektuojant patirtis, o implicitinis mokymasis vyksta nesąmoningai, jo metu refleksija nevyksta, tačiau, kaip pastebi Dehnbostel (2003), tam tikros srities patyrusiu ekspertu tampama būtent per implicitinį mokymąsi³⁴⁵. Darbuotojų profesinė kompetencija ir gebėjimas refleksyviai veikti, yra esminės idėjos profesiniame ugdymesi, kurios realizuotinos tik apjungus formalųjį darbuotojų mokymąsi su savaiminio mokymosi procesais. Savaiminio mokymosi profesinėje aplinkoje centriniu elementu laikomi komunikaciniai procesai, t. y. nuolatinis aktualių darbo uždavinių ir problemų aptarimas su kolegomis. Taigi, savaiminis mokymasis vyksta sprendžiant problemas jau turimos patirties fone. Tai darbuotojo asmeninis žinių konstravimo procesas, vykstantis mokymosi veikiant metu, kuomet mokomasi iš savęs ir kartu su kitais, o refleksija yra savaiminio mokymosi strategijų centre.

Patirtinio mokymosi sąsają su refleksija atsispindi mokslininkų teiginiuose: „reikšminga patirtis neįmanoma be refleksijos“³⁴⁶ bei „savaiminio moky-

341 Gear, McIntosh ir Squires, *supra note* 95.

342 Belle ir Dale, *supra note* 96.

343 Dehnbostel, P. *Informelles Lernen: Arbeitserfahrungen und Kompetenzerwerb aus berufspädagogischer Sicht. Überarbeiteter. Vortrag anlässlich der 4. Fachtagung des Programms „Schule/Wirtschaft/Arbeitsleben“ am 18./19. Sept. 2003 in Neukirchen/Pleisse.*

344 *Ibid.*

345 *Ibid.*

346 Dewey, *supra note* 63:44.

mosi strategija – tai reflektvyvi besimokančiojo veikla³⁴⁷. Kalbant apie tai, kada mokomasi savaime, akcentuojamas refleksyvus patirtinis mokymasis ir socialinė situacinio mokymosi dimensija, o tai atliepia Marsick ir Watkins, 2001³⁴⁸; Erpenbeck, 2003³⁴⁹; Dehnbostel, 2003³⁵⁰ nuostatas, kad savaiminis mokymasis vyksta mokymosi veikiant metu, o besimokančiojo refleksija yra svarbiausia savaiminio mokymosi strategija. Teigtina, kad pedagogo profesinė veikla žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos, kaip ir bet kokia kita žmogui svarbi veikla, gali būti laikoma savaiminiu mokymusi, kuris tampa integralia patirtinio bei refleksyviojo mokymosi dalimi.

Apibendrinant galima teigti, kad savaiminis mokymasis vyksta tiek nesąmoningai, tiek suinteresuotai ir motyvuotai, o savaiminio mokymosi profesinėje skatinimas turėtų tapti organizacinių procesų sudėtine dalimi. Savaiminiam mokymuisi daro įtaką tam tikra gyvenimo atkarpa ir kultūrinės tradicijos, vertybiniai orientyrai, įsitvirtinę kolektyvinės veiklos pavyzdžiai. Šio mokymosi procesų negarantuoja nei institucijos, nei ugdymo turinys. Biografijos suformuotame savaiminiame mokymesi galima rasti skirtingais laipsniais išreikštą mokymosi sąmoningumą ir tikslingumą (žr. 3 pav.). Gyvenimiškas savaiminio mokymosi konstruktas įgalina gausius perėjimus tarp įvairių intencionalumo bei mokymosi proceso suvokimo lygių.

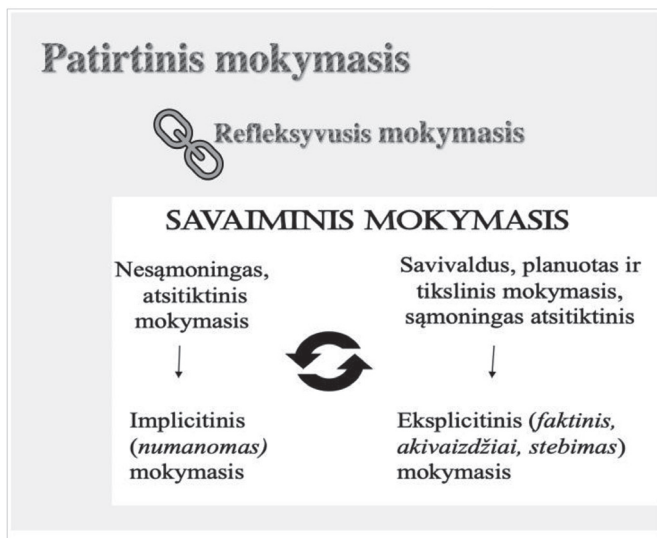
Mokslinės literatūros savaiminio mokymosi sampratos tema studijos ir analizė, apibendrintas žvilgsnis į savaiminį mokymąsi iš biografinio diskurso perspektyvos leidžia manyti, kad mokymasis savaime nėra nei formalusis, nei neformalusis ar savaiminis, jis tik gali būti apibūdinamas pagal aplinkos, kuriame jis vyksta, požymius, pagal pedagoginę intenciją, pagal intencionalumo laipsnį iš besimokančiojo perspektyvos. Manytina, kad savaiminis mokymasis – tai kontinuumas tarp nesąmoningo atsitiktinio ir savivaldaus mokymosi, tarp implicitinio ir eksplisitinio mokymosi (žr. 3 pav.). Į mokymosi organizavimo ir paties mokymosi procesą orientuoti apibrėžimai greičiau vienas kitą papildo, nei tarpusavyje konkuruoja. Iš esmės, kalbant apie savaiminį mokymąsi, turimas omenyje konstruktas, kurį *atskleidžia ir paaiškina pats individo gyvenimas*, o intencija ir procesualumas gali pasireikšti skirtingais laipsniais.

347 Freire, *supra* note 52:149.

348 Marsick ir Watkins, *supra* note 63.

349 Erpenbeck, *supra* note 185.

350 Dehnbostel, *supra* note 228.

3 pav. Savaiminis mokymasis kaip patirtinio mokymosi dalis žvelgiant ir biografinio diskurso perspektyvos (sudaryta autorės)

Žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos, savaiminis mokymas laikytinas patirtinio mokymosi dalimi, kuris realizuojamas padedant refleksyviajam mokymuisi. Teigtina, kad pedagogo profesinei veiklai svarbūs orientyrai, vertybiniai požiūriai ir nuostatos sudaro profesinę poziciją, lemiančią individo mąstymą bei elgesį. Pedagogo profesinis tobulėjimas matomas kaip procesas, orientuotas į individualių mokymosi poreikių tenkinimą, kuris neatsiejamas nuo savaiminio mokymosi, kuomet pedagogo profesinės veiklos gebėjimai remiasi vertybiniais požiūriais ir nuostatomis, implicitinėmis (numanomomis), patirtimi grįstomis žiniomis, o patys veiksmai, poelgiai nuolatos pedagogo apmąstomi ir vertinami. Refleksyvusis mokymasis vyksta tada, kai besimokantysis stengiasi suprasti (o ne tik prisiminti) turimą medžiagą ar įvykį ir susieti su ankstesne savo patirtimi. Taigi apie pedagogo sėkmingą savaiminį mokymąsi profesinėje veikloje galima spręsti, jeigu informacijos, profesinio gyvenimo įvykiai ir patirtys gali būti transformuojami į problemas sprendžiančią, sėkmingą profesinę veiklą.

3. Tyrimo metodologija: biografinis tyrimas ir abdukcinė grindžiamoji teorija

Tyrimo metodologinės nuostatos. Atliekant tyrimą, vadovautasi kokybinio tyrimo dizaino modeliu³⁵¹, grindžiamu socialinio konstruktyvizmo ir pragmatinių žinių pozicijomis³⁵². Tyrimo tikslui pasiekti pasirinktas biografinis tyrimas ir abdukcinė grindžiamoji teorija. Sisteminė gautų duomenų analizė ir rezultatai remiasi abdukcinės teorijos konstravimo tyrimo logika pagal Peirce (1991)³⁵³, Strauss ir Corbin (1996)³⁵⁴ grindžiamąją teoriją (toliau – GT) ir „formuluojančiąją interpretaciją“ pagal Bohnsack (2014)³⁵⁵. Panaudota kokybinių tyrimų analizei skirta kompiuterinė programa *Maxqda 12*.

Tyrimo atsižengiama į pedagogą kaip į visą gyvenimą besimokantį asmenį, tačiau duomenų analizės centre – pedagogo profesinė veikla ir savaiminis mokymasis. Kreipiamas dėmesys į pedagogo žinias, mokėjimus, įgūdžius, įgytus kaip savaiminio mokymosi ir ugdymosi rezultatus profesinėje veikloje.

Tyrimo metodų iš skirtingų metodologijų pasirinkimo ir jų tarpusavio derinimo pagrindimas. Biografinio tyrimo metodologija pasirinkta siekiant tiksliau suprasti nuolatinius savaiminio mokymosi procesus, vykstančius visą žmogaus gyvenimą. Šios metodologijos pasirinkimas leidžia atsakyti į tokius klausimus: kaip žmogus per savo gyvenimą, tame tarpe ir profesinį gyvenimą, ugdomosi, kokius mokymosi kelius ir formas jis pasirenka. Iš biografinės metodologijos pasirinktas duomenų rinkimo metodas – biografinis-naratyvinis interviu, kurio tikslas – sudaryti patogias sąlygas papasakoti pedagogui savo gyvenimo istoriją, siekiama gauti kuo „natūralesnį“ informanto pasakojimą. Individo mokymasis laikytinas naratyviai atkuriamu biografiniu patirtimi.³⁵⁶ Mokslininkai akcentuoja darbą su biografija, kaip vieną iš tyrimų strategijų, siekiant susekti savaiminio mokymosi procesus. Biografinis tyrimas leidžia

351 Blaikie, N. W. H. *Designing social research*. Cambridge: Polity Press, 2010.

352 Creswell, J. W. *Qualitative inquiry and research design – Choosing among five traditions*. SAGE Publications, 2007.

353 Peirce, C. S. *Peirce on Signs: Writings on Semiotic*. University of North Carolina Press, Chapel Hill NC, 1991.

354 Strauss, A. L., Corbin, J. *supra* note 32.

355 Bohnsack, R. *supra* note 33.

356 Alheit, P., Dausien, B. Biographieorientierung und Didaktik. Überlegungen zur Begleitung biographischen Lernens in der Erwachsenenbildung. In: *Report. Literatur- und Forschungsreport Weiterbildung*, 28, H. 3, 2005, p. 27–36.

pamatyti gyvenimo eigos ir ugdymosi procesų sąryšį.³⁵⁷ Teigtina, kad biografinis-naratyvinis interviu kaip duomenų rinkimo metodas buvo parankus atskleidžiant pedagogo savaiminio mokymosi profesinėje veikloje procesus, suteikdamas galimybę stebėti atskiras pedagogų profesinio gyvenimo sritis ar etapus jų biografinės genezės aplinkoje.

Abdukcinės grindžiamosios teorijos metodologija pasirinkta siekiant atskleisti pedagogo savaiminio mokymosi procesualumą, atsakant į klausimą, kokios sąlygos lemia šio reiškinių pasireiškimą. Šis klausimas implikuoja sąvaje abdukcinę tyrimo logiką, kuri remiasi suabejojimu patikimais teoriniais konceptais, kai analizuojami iki šiol nestebėti ar mažai žinomi įvykiai ir, darant išvadas, siekiama tuos teorinius konceptus atskleisti naujai. Naudojantis šia logika, siekta aprašyti ir suprasti pedagogų savaiminio mokymosi reiškinį informantų motyvų, nuomonių ir vertinimų terminais. Tyrimo dalyvių pateikti socialinio gyvenimo prasmų fragmentai tarsi „suklijuoti“ į tiriamo reiškinio aprašymą. Anot Alheit ir Dausien, 1996³⁵⁸; Strübing, 2014³⁵⁹; Mey ir Mruck, 2011³⁶⁰, GT mokslinis interesas nukreipiamas į tiriamų socialinių fenomenų sąlygas, reikšmes, interakciją bei procesualumą, taigi šiuo atveju – į pedagogų savaiminį mokymąsi. Tyrime buvo naudojamosi GT metodologijos aspektais, kaip teorinės atrankos principas, kuris lėmė duomenų analizės etapus, siekiant informacijos prisotinimo. Buvo paraleliai rinkti, koduoti ir analizuoti duomenys bei spręsta, kokius duomenis reikia rinkti toliau ir kur juos galima rasti. Tolimesnei analizei buvo atrenkami tie individai, kurie leidžia praturtinti esamas analizės kategorijas, arba parodo visiškai naujas, tyrėjos iki tol nepastebėtas tiriamo dalyko charakteristikas. Tokiu būdu duomenų rinkimo procesas užtikrino teorinių prielaidų formavimą³⁶¹. Vyko nuolatinis duomenų lyginimo procesas; nuolatinė kaita tarp veiklos (duomenų rinkimo)

357 Geißler, K. A., Orthey, F. M. Kompetenz: Ein Begriff für das verwertbare Ungefähre; Iš Nuissl, E. ir kt. (sud.). *Kompetenzentwicklung statt Bildungsziele?* Report Nr. 49, Juni 2002 (p. 69-79). Internetinė prieiga: http://www.die-bonn.de/espid/dokumente/doc-2002/nuissl02_02.pdf

358 Alheit ir Dausien, *supra* note 241.

359 Strübing, J. *Grounded Theory: Zur sozialtheoretischen und epistemologischen Fundierung des Verfahrens der empirisch begründeten Theoriebildung*. 3. überarb. und erw. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2014.

360 Mey, G. ir Mruck, K. *Grounded Theory Reader*, 2. akt. und erw. Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011.

361 Strauss, A., ir Corbin, J., *supra* note 32.

ir refleksijos (duomenų analizės). Taip pat tyrimo metu buvo vedamas tyrimo dienoraštis.

Remiantis Flick, 2007³⁶²; Breuer, 2009³⁶³, GT metodologija laikytina tinkama derinti su biografinio tyrimo metodologija, nes biografinis tyrimas nekelia sau tikslo, patikrinti iš anksto išsikeltas hipotezes. Siekiant spręsti šių dviejų metodologijų suderinamumo problemą, prieš atliekant GT atvirąjį kodavimą, pasinaudota Ralf Bohnsack išvystyto dokumentinio metodo³⁶⁴ (vok. *dokumentarische Methode*) vienu iš duomenų analizės etapų – formuluojančia interpretacija, t. y. buvo atkuriamas pedagogo biografinio pasakojimo įvykių seka išryškinant tyrimo duomenų teminę struktūrą.

Tyrimo tikslas buvo iškelti empiriškai pagrįstas teorines hipotezes išgrynintų raktinių kategorijų forma, t. y. atskleisti pedagogo savaiminio mokymosi profesinėje veikloje procesualumą ir kontekstualumą. Šiuo tyrimu nebuvo siekiama sukurti GT. Tyrimas suprantamas kaip savaiminio mokymosi procesų paieška, siejant juos su pedagogų ugdymusi profesinėje veikloje. Atkūrus savaiminio mokymosi procesus, galima analizuoti, kaip buvo inicijuoti šie savaiminio mokymosi procesai, t. y. kokios sąlygos lėmė šį reiškinį. Tai atskleidė ašinis kodavimas pagal GT. Biografiniai pasakojimai pateikė įvairiapusę informaciją apie tai, kokioms sąlygoms esant, kaip mokomasi ir kaip pedagogams mokantis savaime yra susiję formalieji, neformalieji ir savaiminio mokymosi procesai.

Teorinė atranka ir duomenų rinkimas. Tyrimo duomenų bazė susideda iš 14 biografinių-naratyvinių interviu, kurie buvo renkami ir analizuojami per 2014–2016 metus. Tyrimo populiacija – pedagogai, turintys ne mažesnę nei 7 metų pedagoginio darbo stažą nepriklausomai nuo to, kokioje švietimo institucijoje dirba. Tyrimo imtis tikslinė³⁶⁵, siekiant gauti prasmingos informacijos, grindžiama kriterijumi: pedagoginio darbo stažas. Kriterijus pasirinktas remiantis Huberman (1991) tyrimo rezultatais, kuris pedagogų profesinę kompetenciją siejo su pedagoginio darbo stažu, teigdamas, kad po 7 metų pedagoginio darbo jaučiamasi savo profesijoje stabiliai, užtikrintai,

362 Flick, U. *Qualitative Sozialforschung. Eine Einführung*. 2. Aufl. Reinbek: Rowohlt, 2007.

363 Breuer, F. *Reflexive Grounded Theory: Eine Einführung für die Forschungspraxis*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009.

364 Bohnsack, *supra* note 33.

365 Creswell, *supra* note 237.

atsiranda noras eksperimentuoti, o taip pat ir save naujai įsivertinti³⁶⁶. Tyrime dalyvavo 14 dalyvių, kurių amžiaus vidurkis 44 metai.

Renkantis informantus, buvo laikomasi GT teorinės atrankos principo, kuris lėmė duomenų analizę etapais, siekiant informacijos prisotinimo. „Teorine atranka yra laikomas duomenų rinkimo procesas, siekiant teorijos generavimo, kurio metu tyrėjas paraleliai renka, koduoja ir analizuoja savo duomenis bei sprendžia, kokius duomenis reikia rinkti toliau ir kur juos galima rasti. Ši duomenų rinkimo procesą kontroliuoja pati besiplėtojanti (...) teorija.“³⁶⁷ Taigi šiame duomenų rinkimo procese tikslingai pasirenkamas informantas, imamas interviu, analizuojami ir konceptualizuojami gauti duomenys nuo pat tyrimo pradžios ir tolimesnė analizė vykdoma turimus duomenis lyginant su naujais.

Atliekant tyrimą svarbu, kad surinkti duomenys prisotintų analizės kategorijas, t. y. kad kiekvienai prasmingai kategorijai būtų surinkta pakankamai empirinės medžiagos. Tad tolesnei analizei buvo atrenkami tie individai, kurie leidžia praturtinti esamas analizės kategorijas arba parodo visiškai naujas, tyrėjos iki tol nepastebėtas tiriamo dalyko charakteristikas. Tokiu būdu duomenų rinkimo procesas užtikrina teorijos ar hipotezių formavimą³⁶⁸. Buvo siekiama rasti kuo įvairesnius informantus, skirtingų sričių pedagogus: ikimokyklinio, pradinio ugdymo pedagogus, pedagogus – dalyko mokytojus, aukštosios mokyklos dėstytojus, socialinius pedagogus, specialiuosius pedagogus; pedagogus, turinčius skirtingus patyrimus mokymosi lygmenyje, skirtingos darbo patirties švietimo institucijose, skirtingą darbo stažą. Tyrime dalyvavo pedagogai tiek dabar aktyviai užsiimantys pedagogine veikla, tiek jau išėję į pensiją. Buvo dirbama su tyrimo medžiaga, kuri parodo ne tik informanto praeities biografines patirtis, bet ir tai, kas aktualu šiandien ir dabar pedagogo profesinėje veikloje. GT nuostata³⁶⁹ – surinkti kuo įvairesnius ir gausnesnius duomenis iš tyrimo lauko.

366 Huberman, M. Der berufliche Lebenszyklus von Lehrern. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung, Iš E. Terhart (sud.). *Unterrichten als Beruf. Neuere amerikanische und englische Arbeiten zur Berufskultur und Berufsbiographie von Lehrerinnen und Lehrern* (p. 249–267). Köln: Böhlau, 1991.

367 Glaser, B. G., Strauss, A. *Grounded Theory. Strategien qualitativer Forschung*. Bern: Huber, 1998, p. 53.

368 Strauss ir Corbin, *supra note 32*.

369 Strauss ir Corbin, *supra note 32*.

Kaip pažymi Mey ir Mruck (2011, p. 29), „ne informantų skaičius, bet jų įtraukimo į tyrimą sistemiškumas ir palyginimas sudaro GT kokybę“³⁷⁰. Informantai tyrimui buvo pasirenkami rekomenduojant ar tarpininkaujant kitiems asmenims ar buvusiems informantams („sniego gniūžtės“ metodas). Tyrėja, kurios ankstesnė darbo patirtis susijusi su bendrojo lavinimo mokyklomis, profesinio rengimo mokykla bei aukštuoju mokslu, 3 informantus pažinojo asmeniškai. Į tyrimo duomenų medžiagą įtrauktas ir šios monografijos autorės autobiografinis pasakojimas. Šis tapo tarsi tyrimo proceso pagrindu, jame užfiksuotas tyrėjos suvokimas apie tiriamą reiškinį ir prielaidų refleksija. Šios monografijos autorės biografinė profesinė patirtis artimai siejasi tiek su mokytojo, tiek ir su dėstytojo pedagogine veikla. Tokio interviu panaudojimas tyrimo procese neprieštarauja GT metodologijai, priešingai, užtikrina tyrimo skaidrumą. Anot Strauss ir Corbin (1996), užslėptas kontekstinis žinojimas sukelia daug didesnę subtilios įtakos pavojų nei sąmoningai, refleksyviai išsakyta asmeninė patirtis, kuri sukuria analitinę distanciją ir veda į tolimesnę teorinę atranką³⁷¹. Šis empirinio tyrimo elementas vis dažniau naudojamas kokybiniuose tyrimuose ir čia „nėra kalbama apie socialinės realybės suformavimą tyrėjo kategorijomis ir šio suformavimo priešpatatymą informantų požiūrių rekonstrukcijai, o kalbama apie galimybę suprasti kitų asmenų kategorijas remiantis savosiomis kategorijomis“³⁷². Tyrėja vadovavosi mintimis, kad tyrimo dalyvių kompetencija apie tiriamus klausimus, išskirtinės socialinės patirtys ir gebėjimas papasakoti savo gyvenimo istorijas lemia kokybinio tyrimo sėkmę³⁷³ bei, kad tyrėja yra tarsi ekspertas (arba kokybės etalonas) reiškinio atžvilgiu, ir turi atitikti iš anksto numatytą kriterijų³⁷⁴.

Duomenų rinkimas baigėsi, kai kategorijos tapo prisotintomis. Teorinis prisotinimas reiškia, „kad nebegalima rasti daugiau jokių papildomų duomenų, kurių pagalba tyrėjas galėtų plėtoti kitas kategorijos savybes“³⁷⁵. Tyrimo tinkama imtimi laikytas toks tyrimo dalyvių skaičius, kai aprašius fenomeną

370 Mey ir Mruck, *supra note* 245:29.

371 Strauss ir Corbin, *op. cit.*

372 Meinefeld, W. (2000). Hypothesen und Vorwissen in der qualitativen Sozialforschung. Iš U. Flick, E. V. Kardorff ir I. Steinke (sud.). *Qualitative Forschung. Ein Handbuch* (p. 265-275). Reinbek: Rowohlt, 2000, p. 271.

373 Fuchs-Heinritz, W. Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden. 4. Aufl. Wiebaden: VS Verlag, 2009.

374 Bitinas, B. Edukologinis tyrimas: sistema ir procesas. Vilnius: Kronta, 2006.

375 Glaser ir Strauss, *supra note* 252:69.

galima buvo teigti, kad jokie papildomi duomenys nebesuteiks naujų žinių tiriamam fenomenomai paveikslui (duomenų prisotinimas)³⁷⁶.

Duomenų rinkimas prasidėdavo tuo, kad informantui buvo trumpai pristatomas tyrimo projektas, akcentuojant, kodėl pasirinktas biografinis-naratyvinis interviu, ir teigiant, kad tyrėja laikosi nuomonės, jog savaiminis mokymasis pagrįstas arba tiesiog remiasi biografinėmis patirtimis ir būtent šis duomenų rinkimo metodas tinkamiausias jos tyrimui. Biografiniai-naratyviniai interviu buvo pradedami vienodu įžanginiu klausimu:

Jūs jau ilgai dirbate pedagoginį darbą. Mane domina, kaip Jūs patiriate savo profesinių gebėjimų susiformavimą. Kaip ir kur Jūs įgijote žinias, gebėjimus, įgūdžius reikalingus Jūsų profesijoje? Kas nulėmė gyvenime Jūsų pasirinkimą tapti pedagogu? Kaip šiandieninis gyvenimas įtakoja Jūsų profesiją ir gebėjimus? Čia nuskambėjo gana daug klausimų. Gal pradėkime tiesiog paprastai, papasakokite kiek galima išsamiau savo gyvenimo istoriją. Aš Jūsų pasakojimo metu nepertraukšiu, o man kilusius klausimus pasižymėsiu, kuriuos vėliau aptarsime.

Įžanginio klausimo formuluotės pavyzdžiu pasitarnavo atviro pasakojimo stimulus³⁷⁷. Po įžanginio klausimo sekė imanentiniai klausimai, t. y. klausimai, kurie sietini su tuo, kas jau pasakyta ir ką dar norėtusi papildomai pasiaiškinti ir pabaigoje buvo siekiama gauti iš informanto teorinę refleksiją. Interviu vyko informantų pasirinktoje aplinkoje: dažniausiai tai buvo darbo vieta, klasė ar kabinetas, keli interviu vyko namuose pas informantą. Gavus informantų sutikimus, visi interviu buvo įrašomi ir vėliau transkribuojami pagal Heinze ir Klusemann (1980, p. 125) pateiktas transkripcijos taisykles. Interviu trukmė varijavo nuo 22 min. 10 s iki 2 h 10 min. 54 s (vidutinė interviu trukmė – 1 h 4 min. 8 s).

Tyrimo ribotumas. Tyrimo dalyvių imtyje dominuoja kalbininkai ir socialiniai pedagogai. Reikia pripažinti, kad buvo sudėtinga rasti tyrimo dalyvius, norinčius ir gebančius papasakoti savo biografijas, nes kokybiniam

376 Lamnek, S. *Qualitative Sozialforschung*. 5. überarbeitete Auflage. Weinheim, Basel: Beltz Verlag, 2010.

377 Rosenthal, G. *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt am Main und New York: Campus, 1993, p. 187.

tyrimui aktualus gauto interviu teksto gilumas ir išsamumas. Pasitelkta *Sniego gniūžties* tipo atranka, prašant po įvykdyto interviu nurodyti bent vieną asmenį, kuris sutiktų dalyvauti tyrime, padarė įtaką kalbininkų ir socialinių pedagogų dominavimui tyrimo imtyje. Taip pat tyrimo ribotumu laikyta tai, kad pasirinktas analizuoti pedagogų savaiminio mokymosi procesai, vykstantys išskirtinai tik jų profesinės veiklos aplinkoje, atskiriant socialinę aplinką – šeimą ir draugus.

4. Pedagogų savaiminis mokymasis profesinėje veikloje: tyrimo rezultatai

Pedagoginės studijos aukštojo mokslo institucijoje apima ne tik teorinį parengimą, bet ir profesinės veiklos praktikas, padedančias besimokančiam geriau pasiręgti darbinei veiklai. Būtent praktika užtikrina betarpišką prisilietimą prie profesijos, prie jai keliamų reikalavimų. Tyrimo medžiagos duomenys akivaizdžiai iliustruoja, kad pergyvenamas teorijos ir praktikos skirtumas, profesinės veiklos patirtys, susijusios su įvairiais išgyvenimais, emociniais išpučiais, veda prie aiškiai paties pedagogo suvokiamų mokymosi procesų, kurie laikytini patirtiniais ir savivaldžiais bei susieti su vidine individo motyvacija.

4.1 Patirtinio mokymosi profesinėje veikloje ir savaiminio mokymosi ryšys

Patirtinis mokymasis – tai toks mokymosi būdas, kai yra mokomasi apmąstant, reflektuojant savo patirtis, tai mokymasis, kuris „betarpiškai susijęs su besikeičiančiomis veiklomis, su *sąlygos-veiklos-rezultato* sąsajų refleksija bei ankstesnių patirčių integravimu“³⁷⁸, t. y. besimokantieji įsitraukia į veiklą, ją kritiškai analizuoja reflektuodami ir tokiu būdu įgyja naudingų išvalgų. David Kolb (1984), remdamasis Dewey ir Kurt Lewin išvalgomis, išplėtojo patirtimi pagrįsta mokymosi ciklą (angl. *Experiential Learning Cycle*), t. y. aktyvaus mokymosi modelį kaip procesą, kuriame siejami keturi elementai: 1) konkreti patirtis, 2) refleksyvusis stebėjimas, 3) abstrakčių sampratų forma-

378 Kirchhöfer, *supra note* 122:86.

vimas, 4) aktyvus eksperimentavimas.³⁷⁹ Tyrimo dalyvių interviu segmentai iliustruoja šį procesą.

Patirtiniu būdu mokomasi per asmeninį atradimą. Taigi, visų pirma, patirtys yra įgyjamos pedagoginėje veikloje susiduriant su tam tikrais profesinės veiklos iššūkiais, problemomis, atsidūrimu nepažįstamose situacijose. Priimami į darbą pedagogai įsipareigoja dirbti tam tikros profesijos, specialybės, kvalifikacijos darbą arba eiti tam tikras pareigas, pakludami švietimo įstaigos darbo tvarkai, tačiau būtų neteisinga teigti, kad praktiškai pedagogui nėra naujų, netikėtų probleminių situacijų ir, kad jo darbinių situacijų problemiško lygis žemas. Pedagogai vis dažniau turi dirbti ir mokytis taip, kaip jie patys nesimokė ir nebuvo mokytis³⁸⁰, o „mokiniai nėra standartizuoti ir mokymasis nėra rutina“³⁸¹. Tiek šios aplinkybės, tiek pedagogo darbo ypatybė, kad dirbant nuolat tenka bendrauti su įvairiais žmonėmis: ramiais, suirzusiais, piktais ir pan., lemia naujas, netikėtas problemines situacijas, reikalaujančiomis priimti nestandartinius sprendimus. Norint susidoroti su iškilusiais sunkumais, reikia nuolat mokytis. Viena iš svarbiausių mokymosi sąlygų laikytina laisvas vertybių pasirinkimas, kai pedagogas gali būti atviras savo jausmams, orientuotis į savo patirtimi įgytas vertybes, jausti atsakomybę už savo pasirinkimą, pasitikėti savo patirtimi. Esant tokioms sąlygoms pedagogas galės atrasti tai, kas jam asmeniškai yra reikšminga. Mokytis – tai atrasti, ir tai atlikti gali tik kiekvienas individualiai.

Pedagogams savo profesinėje veikloje tenka nuolat reaguoti į atsirandančias naujoves, būti sugebančiu persiorientuoti, prisitaikyti prie mokinių ir visuomenės poreikių. Sahlberg (2011) manymu, mokymasis prasideda tada, kai besimokantysis pastebi turįs nepakankamai žinių³⁸² ir galima iliustruoti šiuo interviu segmentu:

(...) daugiau kalbėti, pavyzdžiui, kažkaip mano stiprioji pusė negu rašyti. Tai aš save taip va .. ugdau .. „, Tu turi dabar rašyti, nes tavo kalbėjimas yra stiprioji pusė“, o tai ką prakalbu ir išdėstyti ant

379 Kolb, D. A. *Experiential Learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J., 1984.

380 Kardalienė, L., Kardelis, K. *Pedagoginė komunikacija kūno kultūros veikloje*. Kaunas: LKKA, 2006.

381 Bagdonas, A., Adaškevičienė, V. Bendrojo lavinimo mokyklų pedagogų psichosocialinės nuostatos raiška ir jai įtaką darantys veiksniai. *Socialiniai mokslai*, 2 (68), 2010, p. 60–70.

382 Sahlberg, P. *Finnish lessons*. Teachers College Press, 2011, p. 10.

lapo... Tai jau turiu galvoti, dėtioti, o kai kalbu, tai va, .. o dabar reikėtų man visą tai parašyti, tai būtų..(interview Nr. 4, 73–76).

Aukščiau minėta nuostata remiasi kognityviaja mokymosi samprata ir iš esmės laikosi humanistinės žmogaus sampratos ir besimokantįjį įsivaizduoja kaip smalsų, žinių siekiantį, turintį tikslą individą. Taigi mokymasis – daugybė potyrių, kurie ne visada pastebimi. Būtent vienas iš didžiausių iššūkių pedagogams – tai poreikis persiorientuoti ir lemia nuolatinį pedagogo savaiminį mokymąsi. O persiorientuoti tenka susidūrus su nauja pedagogo veiklos erdve, t. y. keičiant darbo vietą iš aukštosios mokyklos į gimnaziją ar atvirkščiai, keičiant savo dėstymo ar mokymo kursus ar pradėdant dirbti administracinį darbą, susiduriant su daug motyvuotesniais mokiniais nei anksčiau:

Tie pirmieji šeši metai, tai buvo pilni visokių patirčių. Aš tuomet buvau mokytojas ir septintais metais tapau direktoriaus pavaduotoju. Tai vėl visai iš kitos pusės pamatai ugdymo procesą, vaikus, tėvus, švietimo skyrių ir kitus dalykus. Kas leidžia kitaip pamatyti darbą šitą. Jei būtų mano valioj, liepčiau visiems mokytojams privalomai praleisti metus pavaduotojo kėdėje, kad pamatytum, kas tai per dalykas. Ten įgijami tam tikri gebėjimai, kurie tau reikalingi kaip mokytojui, nes viena barikadų pusė ir kita. Tu jos nematai. Tu gali pasakoti kiek nori, valandų valandas gali pasakoti, bet kai tu pats atsiduri toj vietoj, na, tada viskas visai kitaip. (Interview Nr. 10, 429–435).

(...) dabar pakeitus mokyklą, pavyzdžiui, išėjus iš X mokyklos į Y mokyklą, .. labai specifiškai visą laiką reikia žiūrėti, kas su tavimi yra, kokie mokiniai šalia yra, nes ne su kiekvienu mokiniu gali gi dirbti vienodai, na, taip nėra, kad visa tai, ką panaudoji vienam mokiniui, gali panaudoti ir kitam mokiniui, visą laiką yra kitaip. (Interview Nr. 14, 89–92).

(...) turiu labai gerą draugę, kuri irgi tarsi užvaldyta vokiečių kalbos. Tačiau mes skiriamės vienu svarbiu aspektu, jai patinka dirbti su vaikais. O man labiau patinka dirbti su tais, kaip čia

pasakius labiau suaugusiais, labiau žinančiais, ko nori, labiau motyvuotesniais. Aš jaučiuosi laiminga, kai matau, kaip žmogus, nemokėjęs nei vieno žodžio vokiškai, per pusmetį jau pradeda dėlioti sakinius, o po trijų metų jau ganėtinai gerai kalba. Labai gera matyti tą progresą, žinoti, kad pats tam padėjai pamatus, o ne taisai kažkieno paliktas spragas. Čia turiu omeny tai, kad dirbant kolegijoje teko dėstyti vokiečių kalbą tiek kaip pirmąją, kada jau reikia tobulinti studentų kalbinius įgūdžius, atsineštus iš vidurinės, tiek ir kaip antrąją kalbą, kada visą kalbos struktūrą, esmę perteiki nuo nulio. Štai tas antrasis variantas man labai buvo prie širdies. (Interviu Nr. 12, 198–207).

Į suaugusiųjų ar paauglių mokymą negalima, anot Barkauskaitės (2006), perkelti vaikų mokymo metodų, formų, ugdymo proceso organizavimo ir valdymo jau vien dėl to, kad patys suaugę žmonės nori dalyvauti mokymosi procese, tada būtina naujų mokymo formų paieška ir žinomų, bet primirštų mokymo būdų pritaikymas³⁸³:

Kai auklėtoja dirbau, labiau galbūt į vaikų ten psichologiją tokią dėmesį kreipiau, į tuos socialinius įgūdžius, be to, tai buvo paaugliai, .. o dabar, tai žinot, mažiukai .. visai kiti dalykai. (Interviu Nr. 3, 56–259).

(...) dabar, kai galiu palyginti vidurinę ugdymą ir aukštąjį, tai matau, kad kaip ir na (3) šiek tiek reikia tam pedagogui skirtingų gebėjimų ir skirtingų įgūdžių. (Interviu Nr. 2, 112–114).

Žinoma, kasdienėje veikloje naudingas šiuolaikinių technologijų išmānymas taip pat pareikalauja naujų kompetencijų, ir neretai tai tampa tikru iššūkiu ilgametę profesinę patirtį turintiems pedagogams:

O mums, kaip mokytojams, irgi buvo daug visokių naujovių, nes pradėjo atsiradinėti ir tie kompiuteriai, reikėjo savo tas žinias papildyti. (Interviu Nr. 14, 171–172).

383 Barkauskaitė, M. *Suaugusiųjų pedagogikos gairės*. Vilnius: VPU leidykla, 2006.

(...) reikėjo rašyti darbą mums. .. Tai aš sėdėdavau, .. aš atsimenu, bibliotekoj, sėdžiu sėdžiu, (3) renku renku tekstą .. bibliotekoj buvo jau kompiuteriai pirmieji pastatyti pas mus mokykloj .. renku renku .. kaip tiek, taip, tiek. .. Galvoju, Viešpatie, kada aš tų dvidešimt lapų čia. (Interviu Nr. 8, 355–358).

Savaiminio mokymosi procesus stipriai lemia profesijoje patiriamas pripažinimas, įvertinimas. Motyvacija profesinei veiklai, tobulėjimui, o tuo pačiu ir savaiminiam mokymuisi siejasi su profesiniu savaveiksmingumu. Kaip apibrėžia Lemme (2003), – tai įsitikinimas savo gebėjimu pasirinkti, pasiruošti ir progresuoti tam tikroje profesijoje. Aukšto profesinio savaveiksmingumo individai mato daugiau karjeros galimybių nei žemo³⁸⁴. Jau įrodyta, kad asmenybės ir profesijos ryšys yra abipusis, t. y. ne tik asmenybė lemia būsimą profesiją, bet ir darbo patirtis bei aplinka keičia asmenybės bruožus. Pedagogui svarbu subjektyviai matyti sėkmę ar jos tikimybę savo profesinėje veikloje, juk tai rodo, kad jis šį tą sugeba, o savigarba laikoma viena iš priešasčių, skatinančių norą mokytis, tobulėti. Tokie aspektai, kaip sėkmės jausmo išgyvenimas pedagoginiame darbe, pasitenkinimo savo darbu momentai matant džiuginančią rezultatą, ugdytinių padėka, principingas tikėjimas savo darbo tikslingumu tampa pagrindu savaiminio mokymosi veikloms:

(...) pakeliami nuo pirmos iki ketvirtos ar ten iki dvyliktos klasės, ir tas rezultatas .. kaip pasakyti, pasitikrini.. Na, nežinau, galbūt (3) aš čia matau rezultatą, va tas mane džiugina. .. Suprantat, va žinojau, kad tas vaikas atėjo absoliučiai negirdintis, neturėjo nei garso A, nei garso B, (...) praėjo mėnuo, du, jisai jau man pradeda kalbėti, pradeda sakyti, na, pasitenkinimo, tikriausiai, ateina momentas, kai suprantu, kad aš čia ne veltui sėdžiu, vadinasi, galiu kažką padaryti.“ (...) „kai mano vaikai išeina, .. mes čia mokome iki dešimtos klasės. Ir, sakykim, atėjo - iš viso jokio garselio, nieko, tik tai akys tokios, o išeina ir eilėraščius skaito, tai .. na, va tą va atkarpėlę pasiimi ir galvoji, na .. tai ką, keturi metai ne veltui, ar ten penki, jeigu nuo parengiamosios. Tai va tas darbo pasitenkinimas, va tie va vaisiai, ir, kai dar kas iš tavo buvu-

384 Lemme, B. H. *Suaugusiojo raida*. Kaunas: Alma Littera, 2003.

sių mokinių ateina ir sako „Na, ačiū, mokytoja“, tai va, tikriausiai, ir veda mane į priekį... (interviu Nr. 3, 391–397, 399–404)

(...) man pasakė, reikia padaryti tvarkaraštį, ir aš nežinojau, nuo ko jį reikia pradėti daryti, ir aš verkiau verkiau, ir galvoju, Jėzau, na kaip čia daryti, aš jo gyvenime .. sustatyti tvarkaraštį su pieštuku .. a, b, c, d, e, f klasės ten buvo, Jėzau, kiek aš vaikščiojau, o paskui vis tiek aš tą tvarkaraštį padariau, ir aš paskui jau penkiolika metų juos dariau. Ir ir jis man labai pavyko, tai irgi buvo labai smagu matyti. (Interviu Nr. 7, 70–75).

Čia viskas yra susiję su ta pačia žydų filosofija, jie sako, kad tikslas nėra pinigai. Jie ateina savaime, bet tikslas tavo turi būti kitoks. Aš visą laiką galvoju, kad aš tikrai su tuo pilnai sutinku, kada aš darau savo pamokas, aš nesitikiu, kad ten bus būrelis ar .. daugeliu atveju ir nebūna. Tu darai dėl to, kad yra vaikai ir tu mokai tą vaiką kažkokių tai dalykų. Galima pasakyti, kad mokau dėl to, kad būtų gražesnė Lietuva, į ateitį tu investuoji.“ (...) „Aš iš tikrųjų principinai tikiu, kad tą, ką darau yra gerai. Ir matau gerus rezultatus“ (...) „aš nuolatos mokausi. Aš visą laiką ir skaitau, ir mokausi, ir .. ieškau informacijos, žiūriu .. viskas anglų kalba vyksta. (Interviu Nr. 10, 588-593, 811–812, 1052–1053).

Labai svarbi pedagogui paskata mokymuisi – tai jausmas, kad juo yra pasitikima, suteikta laisvė išoriniam ir vidiniam patyrimui. Humanistinė koncepcija į vertybių hierarchijos viršūnę iškelia atsakomybę. Žmogus yra laisvas, bet laisvas ne nuo ko nors, o kam nors, laisvas nuo bet kokių, ypač laisvės apribojimų, kad galėtų apsispręsti, pasirinkti. Laisvas pasirinkimas neatskiriamas nuo kritinio mąstymo ir gebėjimo vertinti išorinę aplinką, kuri lemia individo gyvenimą ir veiklą.³⁸⁵ Todėl manytina, kad švietimo institucijoje reikia sukurti palankią aplinką, kuri skatintų pedagogus suprasti save, atskleisti savo ir aplinkinių poreikius tam, kad būtų galima juos suderinti ir veikti sėkmingai kartu. Mokymuisi labai svarbus saugumas, nes tik jausdamiesi psichologiškai saugūs, besimokantieji laisviau ir dažniau reiškia savo idėjas, požiūrius, dalijasi turima patirtimi. Pasitikėjimas yra viena svarbiausių sąlygų tobulėti. Pažvelgus iš etinės

385 Bitinas, B. *Rinktiniai edukologiniai raštai*. Edukologija, 2013.

pusės, pasitikėjime rasime tas moralines normas, kurios susijusios su savanoriškais tarpusavio įsipareigojimais, kai vienos asmenybės santykis su kita remiasi tikėjimu, kad kita asmenybė yra atsakinga, pareiginga, kompetentinga ir kt.

Tai mes turėjom savo metodą sukūrusios su mokytoja „Gerų darbų avily“: Tai mes ten rinkdavom gerumo lašelius. Tas toks prisilietimas nuolatinis prie tų vaikų mane labai sužavėjo ir aš visada stengiuosi .. Mokytojos vis prašo manęs, kad tu paimk mano vaikus. (Interviu Nr. 11, 39-41).

Aš vis tiek labai daug turiu to ir palaikymo, ir to .. gerų tokių žodžių. Tikrai, va, pavyzdžiui, X mokykla kūrėsi, vis tiek buvo smagu, kad labai kviečia, labai purčiausi, labai nėjau, (...) direktorius įkalbėjo čia, kalbėjo kalbėjo tris mėnesius ir vis tiek nuėjau. (Interviu Nr. 7, 422-425).

(...) paskui .. man pasiūlė netgi padirbėti mokykloj, ir irgi, būtent, X klasėj. Tai aš jau ketvirtam kurse dirbau, turėdavau tai pamokas, tai paskaitas, tai .. pamokas paskaitų tarpuose. Atsėdi paskaitą, nubėgi į mokyklą šalia visai Konarskio gatvėje, nubėgi atgal vėl į paskaitas, va šitaip bėgiojau. (Interviu Nr. 6, 417-420).

Vidinei laisvei įgyti ir pedagogo asmenybei augti palankias sąlygas sudaro nuoširdūs, empatiški pedagogo ir jo mokinių, jų tėvų, bendradarbių, mokyklos administracijos tarpusavio santykiai. Bendradarbių ar mokyklos administracijos išreikštas pasitikėjimas, pripažįstama pedagogo kompetencija motyvuoja toliau tobulėti, stimuliuoja savaiminio mokymosi procesus.

Pedagogai savo profesinėje veikloje nuolat stebi, kas vyksta jų aplinkoje. Mokymasis stebint grindžiamas kognityvinio mokymosi teorija, kurios pagrindu laikomas mentalinis informacijos apdorojimas. Gebėjimas mokytis stebint laikytinas naudingi ir veiksmingi, nes tokiu būdu galima įsisavinti integruotų veiksmų modelius ir nereikia mokytis iš savo asmeninių bandymų ar suklydimų. Mokymosi stebint srityje daug nuveikė XX amž. antrosios pusės vienas žymiausių psichologų Bandura (2009), kuris teigia, kad daugelyje situacijų žmogus išmoksta naujo elgesio stebėdamas pavyzdį arba modelį.

Toks išmokimas vadinamas modeliavimu – tai modelio elgesio stebėjimas ir to elgesio kartojimas. Pagrindiniais modeliavimo šaltiniais laikoma aplinka, kurioje žmogus gyvena³⁸⁶ ir su kuria palaiko nuolatinius tarpusavio santykius bei žiniasklaidos priemonės³⁸⁷. Interviu randama visa eilė momentų, iliustruojančių, kad viena iš patirtinio mokymosi formų – tai kolegų profesinės ir socialinės elgsenos stebėjimas:

(...) nuvažioję į bet kokią Getės instituto seminarą, mes iš tikrųjų gauname tų žinių, tiek metodinių, tiek įvairių metodų, pamokojimą galim naudoti su vaikais. Realiai pamatom, kaip kiti dirba. (Interviu Nr. 2, 461-463).

Toje pačioje profesinėje mokykloje buvo bendrojo lavinimo dalykų mokytojai. Aš, .. kiek galėdama, konsultavausi su jais, lankydavau jų atviras pamokas, .. sėmiausi žinių, metodinės patirties. (Interviu Nr. 1, 141-3).

(...) o paskui, aišku, mokaisi visada ir iš tų žmonių, kurie supa, iš tų kolegų .. jų daug buvo.. (interviu Nr. 7,175–176).

Taigi aš mokausi iš kolegų, o po to tiesiog pati .. internetu, knygose. (Interviu Nr. 11, 90–91).

Pedagogų savaiminis mokymasis remiasi abipusiškai turtinančiu santykiu tarp eksplisicinių racionalių žinių ir implicitinių intuityvių gebėjimų. Čia kalbama apie laipsnišką kokybinę žinių ir veiklos kaitą. Nepakanka pradedantųjų profesinę veiklą pedagogą perduoto eksperto globai, tikintis, kad jis nesąmoningai, intuityviai įsisavins reikalingas veiklos taisykles ir įgūdžius. Reikia kalbėti apie tikslinę pradedančiojo pedagogo priežiūrą, kurios metu gali būti tobulinami žinios ir teorija (eksplisicityvu, racionali) arba gebėjimas įsijausti į profesinės veiklos tam tikras situacijas (implicitityvu, intuityvu).

Tyrimas atskleidė, kad pedagogo profesinės kompetencijos ugdymasis vyksta ne tik stebint kolegų darbą, internetinius portalus:

386 Bandura, A. *Socialiniai minties ir veiksmo pagrindai. Socialinė kognityvi teorija*. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2009.

387 Myers, D. G. *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2000.

(...) žiūrėjimas .. ypač dabar atsiradus toms technologinėms galimybėms. Žiūrėjimas kitų .. garsių lektorių, tarkim (nesupranta-ma) puslapis, kuriame matai, kad peržiūros, ten nežinau, per dieną milijoninės eina, žiūrėjimas, kaip tas žmogus, nepaisant to, kad galbūt ne ta tema, kurią aš mokau, bet kaip tas žmogus kalba, kaip jisai dėsto mintis, kaip jis stojasi, kur .. kaip deda akcentą, kokia balso intonacija. .. Va ta tokia pati .. metodika, kaip tai daryti. Kas veikia, kada žmonės reaguoja, kada ne. (...) stebėjimas kartais, kai būna - papuoli į paskaitas (...), tai stebėjimas tuomet paties lektoriaus. (Interviu Nr. 5, 320–327).

bet ir pačius ugdytinius. Pedagogai ima mokytis tam tikrų dalykų iš bendradarbiavimo patirties su ugdytiniais, nes jų interesai bei veikla yra svarbiausi. Mokymasis kartu reikalauja nemažai pastangų, tačiau tai ir labai didelis potencialas tiek besimokantiejiems, tiek pedagogui:

„(...) aš visuomet mokiaus,.. visuomet, kaip stebi žmogų .. mokinius, gal, atėjau iš tikrųjų jauna dirbti pati būdama, ir kartu su tais mokiniais .. su pirmosiom grupėm. (interviu Nr. 4, 184-186)

Per mokymąsi stebint, kaip iliustruoja interviu citatos, ugdosi metodinė pedagogo kompetencija – „kaip tai daryti“ stebint „kaip kiti dirba“, perimamos nuostatos, svarbios asmeninei kompetencijai – „pasaulis nesustojo ties tavo jaunystės riba“.

(...) iš vaikų gali mokytis jaunystės (juokas).. Jaunystės tėkmėj begyvendamas jautiesi, kad pats gal ne taip greit sensti, jeigu priimi, .. nes toli gražu .. Mane, turbūt, vaikai mano moko, išgirst jauną balsą ir suvokt, kad pasaulis nesustojo ties tavo jaunystės riba ... Oo būdavo, oo būdavo ... Kas būdavo, nebėra, norisi ... Gyvenimas eina į priekį ir taip stipriai eina ... (Interviu Nr. 7, 287–290).

Aš galvoju, kaip reikia džiaugtis gyvenimu. Moterys, kur sakym, iš namų ten neišeina, senyvo amžiaus, kur Caritas globoja, ir jas atvežė į Birštoną ir joms - užsiėmimai. Ir kaip viena tenai „ne ne ne, nepiešiu, nieko nedarysiu“ .. ir, bet va vėl matai, kaip

žmogus nori, bet vėl tie kiautai, tie lukštai tarsi neleidžia to daryti ir paskui kaip jinai, kaip jos ten piešė .. sugrubusios tos rankelės ir sąnariai išsukinėti tų močiučių, bet jos paskui pradėjo piešti, kaip jos paskui patenkintos, kaip jos džiaugėsi, mes paskui kėlėmės Birštone per Nemuną keltu .. net ir su neįgaliaisiais, su ratukais .. Čia nuolatina mokaisi, kad niekas nevėlu, kad ir gali va ir tokiam amžiui kažką pradėti daryti. (Interviu Nr. 4, 201–2209).

Į patirtimi pagrįsto mokymosi ciklą (angl. *Experiential Learning Cycle*) įeina ir abstrakčių sampratų formavimas. Mokymasis turi būti susijęs su besimokančiųjų požiūrio, patyrimo ar koncepcijų apie juos supantį pasaulį keitimu³⁸⁸. Juos supančiu pasauliu laikoma koncepcijos ir metodai, būdingi pedagogo profesijai. Bet kad pedagogai pradėtų conceptualizuoti jiems rūpimą tikrovę, turi keistis jų požiūris į mokymą, kaip svarbiausią prielaidą mokymuisi, nes „mokyti – tai daryti prielaidas apie tai, ko ir kaip (...) mokomasi“³⁸⁹. Reikia kreipti žvilgsnį ne tik į mokomos medžiagos supratimą, bet ir į tai, kokį poveikį šiam supratimui daro mokymas. Be to, siekiant kokybės, būtina atkreipti dėmesį į visą mokymo aplinką, o ne tik į darbo metodus. Verta pažymėti, kad efektyvus mokymas iš esmės nesusijęs tik su technologijomis, visų pirma jį lemia pedagogo ir besimokančiųjų tarpusavio santykis:

Realiai metodika nėra svarbi, jokie skirtumo nėra, ar taip paaiškinsiu tą dalyką, ar kitaip. Ar aš įjungsiu skaidres, kompiuterį, ar aš filmuką uždėsiu, ar dar kažko... Jeigu nebus santykio su besimokančiuoju, tai technologijos gali būti kažin kokios ... Ir mes šį dalyką .. nuolat praleidžiame. (Interviu Nr. 10, 476–479).

Pedagogo ir besimokančiojo sėkmingiems santykiams svarbus pedagogo gebėjimas, kaip viena pedagogė įvardina „išlaikyti vidurį“, turėti tam tikrą pedagoginį „matymą“, o tai, manytina, galima įgyti tik per profesinės veiklos patirtį mokantis savaime:

388 Ramsden P. *Kaip mokyti aukštojoje mokykloje*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 16.

389 *Ibid.*, p. 19.

Vaikai pirmiausia tave labai bando, .. arba būsį jiems mokytoja, arba .. tą ribą labai labai sunku išlaviruot, kad nenusileist iki tokios .. visiškos draugystės, kad jau jie .. pradės tavim manipuluot, vattai, kai šitas viskas man pavyko, viskas pradėjo važiuot gerai. (Interviu Nr. 3, 103–106).

Jie žaidė žaidimą, kur reikėdavo įvykdyti tam tikras užduotis. Tai aš irgi ateinu į galą, pasakyti, kad iki Kauno liko 50 km, o vienas berniukas garsiai sako: „Auklėtoja, kaip aš Jus myliu!“, o aš ir sakau: „Juliau, ačiū, ar atlikai užduotį?“. Tas atsako: „Jo“. Na, iš tikrųjų tas toks matymas. Ir, sakysim, mes matėm, kad berniukas pabučiavo mergaitę. Tai buvo čia irgi tokia užduotis. Tai galvojom, kaip reaguoti, ar ne. .. Ir, sakysim, šiuo atveju, tarsi tu viską žinai, bet .. bet tas sunkiausia tam pedagoginiam darbe – išlaikyti vidurį. (Interviu Nr. 2, 563–568).

Anot Neuweg (2004), pedagoginių žinių kokybės neturi paveikti menkesnis asmens kūrybingumas ar silpnesnis gebėjimas priimti sprendimus. Pedagoginiai gebėjimai laikytini veiklos taisyklių išraiška, ir pastarieji įgyjami per ilgalaikį elgesio ir situacijų suvokimo užduočių atlikimą. Gebėjimai tampa nesąmoningu žinių pritaikymu. Daug kartų praktikuojantis tam tikrus veiksmus ir metodus, jų eiga, procedūros įsimena ilgam laikui. Profesinėje pedagogo praktikoje veikiama žinant, o ne kalbant apie žinojimą. Savaiame suprantama, kyla klausimas, kaip tokius sąmoninius procesus atpažinti ir vėliau šį sąmoninį žinojimą planingai panaudoti. Teigiama, kad besimokantiejiems savaiminiu būdu reikia gebėti atkurti etapus, iš kurių susideda kiekvieno jų unikalūs patyrimas³⁹⁰.

Sahlbergo (2011) teiginiui apie mokymosi pradžią yra artimi kritinio mąstymo atstovų Indrašienės, Jegelevičienės, Merfeldaitės ir kt (2018) teiginiai³⁹¹, kad nuo to, ką žmogus jau žino, priklauso tai, ką jis gali išmokti. Sudėtingas ir daugiaplanis savaiminio mokymosi procesas pedagogo profesinėje veikloje padeda pedagogui tobulėti, keistis, tapti savo srities profesionalu. Pedagogai

390 Neuweg, G. H. Figuren der Relationierung von Lehrerwissen und Lehrerkönnen. *Pedagogijška istraživanja*, 1(1), 2004, p. 136–146.

391 Indrašienė, V., Jegelevičienė, V., Merfeldaitė, O., Penkauskienė, D., Pivorienė, J., Railienė, A., ... & Valavičienė, N. The Interpretations of the Concept of Critical Thinking. *Social Work*, 16(2), 2018, p. 266–278.

interview atskleidžia, kad per patirtinį mokymąsi, einant praktikos ir apmąstymo keliu, pasikeičia buvusios nuostatos, ateina naujas supratimas apie pedagoginę veiklą, motyvacijos reikšmę, pedagogo raiškos autentiškumo svarbą:

Tas va toks darbas su tuo vaiku, man buvo pačiai iššūkis, nes .. po tokių potyrių sakau, kad niekada negalima turėti tos nuostatos. Na, .. mačiau tą vaiką, .. nesuvaldo, ir staiga pas mane pačią, .. aaa .. o kaip aš sugebėsiu .. Tai vis dėlto .. Aš sau sakau, kad tikrai nebeturėsiu daugiau tokios nuostatos. (interview Nr. 11, 143–146).

Mokytojui būtina persiorientuoti, nes jeigu tu šabloniški .. negali būti šablonišku“ (...) „ką tu perteiki, kad patikėtų tuo .. dar svarbu yra, žinot, kaip .. dorumas, kada tu eini be kažkokių kaukių, ten nebijau suklysti, nebijau apsikvailinti, nebijau nežinoti. Vat tas, kad tavim patikėtų .. O jeigu kažkaip tai eisi, tai .. jaučia vis vien tuos dalykus. (Interview Nr. 4, 162, 176–179).

Tai čia turbūt visame kame taip, turi būti kažkokia motyvacija, kažkoks stimulus, kad tau to reikia, tau reikia ne ne ne ryt, ne poryt, ne ne kažkada reikės, bet tau dabar to reikia. Ir tada mokytojas tikrai bus suinteresuotas kelt savo tą kvalifikaciją ir nesvarbu kokiu būdu, ar ne, ar savaiminiu būdu, ar kažkaip formaliai ieškoti būdu. (Interview Nr. 2, 521–524).

Tai to darbo lituanistui labai daug. Iš tiktųjų labai labai daug darbo. Užtat labai šiandien myliu ir labai įvertinu lituanistų darbą, nepaprastai. Mokykloje sakydavo, kad niekada mūsų taip niekas nemylėjo ir taip nesuprato, ką mes dirbam. Natūralu, mes tik per save suprantam, tik per savo patirtį, (3) kada žinau. .. Ooo, dabar atostogauja, atostogos... Viešpatie, tos atostogos, tai daugiau nieko ... tik sąsiuviniai, aš nieko daugiau nematau, man tik sąsiuviniai tos atostogos. (Interview Nr. 7, 208–213).

Aš labai daug skaitau, ir po šiai dienai labai daug skaitau literatūros, teorijos, pedagogikos teorijos, visų šitų įvairių dalyku, dėl to, kad tai suteikia man ne žinių, jau tų žinių kaip ir yra, bet ..

reikia tokio patvirtinimo dar ir dar kartą, kad tai ką darai, tu darai ne šiaip sau, .. tu darai taip dėl to, kad taip reikia daryti. (Interviu Nr. 10, 622–625).

Informantai pasakoja apie savo ugdymąsi, suprasdami, kad mokydami kitus, jie ir patys mokosi. Mokymo, metodinės medžiagos rengimo, ruošimosi seminarams patirtys laikytinos šiuo atveju aktyviu eksperimentavimu, savaiminiu mokymusi profesinėje veikloje, vedančiu į profesinės kompetencijos sudėtinių elementų – asmeninės, didaktinės, dalykinės kompetencijų ugdymąsi:

Galiu dabar ir kitus .. parodyt, pamokyt. Buvo vyresnių kolegų, dabar jau dauguma į pensiją išėjo, jiems tikrai yra tos naujos technologijos .. buvo sunkiau. Turi jau .. parodyt, tada jau pačiam taip viskas būna aišku, kai kažką kitą mokai. Ir vaikam, kai aiškini, tai paskui .. tokį modelį susirandi per metus, kad jau atrodo, taip paprastai moki paaiškinti. (Interviu Nr. 6, 238–242).

Seminarai duoda naudą. Ypač.. na, mes žinome puikiai, kad .. kitą mokydamas ir pats mokaisi. Dar daugiau negu pats mokiniesi. (...) tam, kad pasiruošti šitam seminarui, .. tai aš galvoju, kad tikrai žinių įgijau labai daug. Pati, besiruošdama šitam seminarui. Lygiai tas pats, dabar ruošiuos seminarui, kuris vyks vokiečių kalba, ne, ne lietuvių kalba. Tai vėl gi, ruošiantis šitam seminarui, aš tuo pačiu gilinu ir savo tas dalykines žinias, nes ruošiantis tam seminarui .. vėl gi kyla daug įvairių klausimų, turi viską susidėlioti, turi viską susižinoti, ir iš tikrųjų, tu tuo pačiu .. tobulini ir savo dalykinę kompetenciją.“ (...) „aukštajam moksle aplamai mes patys ruošdavom medžiagą. Tai vėl gi, beruošiant medžiagą, tavo ta dalykinė kompetencija .. norom nenorom jinai didėja, kadangi tu pats turi viską paruošti, pats turi adaptuoti, pats turi, ar ne, ir pastoviai dirbi prie šitos medžiagos, tai .. taip pat ta kompetencija tavo didėja. Ir esu irgi išleidusi porą knygų, būtent ta visa medžiaga sugulė į kelias knygas kelioms specialybėms. (Interviu Nr. 2, 447–456, 473–477).

(...) prisimenu, kaip rašiau, rengiau vadovėlius... Niekas gi nemokė, kaip maketuoti, dėlioti, kaip užduotis rengti. (...) O kokios formos užduotis daryti? Rėmiausi sava patirtimi iš stažuotės Getės

institute Vokietijoje, ten man labai patiko vadovėlio formatas, iš kurio mes dirbome. (Interviu Nr. 12, 121–126).

Mokymąsi iš patirčių galima identifikuoti ir kaip mokymąsi iš asmeninių klaidų, kai klaidos lemia mokymosi eigą ir patirtį. Išmokimo komponentas patirtis-veiksmas turi peržengti tik žinių atgaminimo lygį ir įvairiapusiškai jungti visas (vaizduotės, pojūčių, valios ir proto) galias, per refleksiją integruojant jas į asmeniškai prasmingą žinių visumą. Patirtis gali būti betarpiška ir netiesioginė. Informantai mini tiek asmenines klaidas, tiek klaidas, padarytas kitų. Reikšmingos patirtys, iš kurių jie pasimokė, dažnai siejamos su klaidingais sprendimais, nesėkmingomis istorijomis ar netikėtomis problemomis. Tik pripažįstamos, analizuojamos klaidos padeda individui susikoncentruoti į mokymąsi, asmeninį tobulėjimą:

Aš dirbau X gimnazijoje, .. ir mes .. su vaikais dirbdami patyrėm didžiulį stresą, .. aš patyriau didžiulį stresą ir turėjau išeiti vien tik tai dėl to, kad ten yra didžiulė konkurencija, .. sudarytos konkurencinės sąlygos vaikams ugdytis. Apie ugdymąsi ten kalba neina, kalba eina apie .. pažymių gavimą, išsilaikymą gimnazijoje ir apie išgyvenimą gimnazijoje bet kokia kaina. Tai pirmas dalykas, pažymius rašo už absoliučiai visus dalykus, .. ten už elgesį. .. Kas yra toj mokykloj blogai? Tai va iš esmės pati forma, .. tas konkurencinis sudarymas. Gerai, jeigu tėvai nekreipia dėmesio, gerai, jeigu mokykla nesako, kad mes tave išmesim, jeigu tu nepasieksi šito lygio. (Interviu Nr. 10, 234–241).

Mes fetišizuojam tam tikrus dalykus, kurie absoliučiai nėra svarbūs, ir vėl gi per medžius nematom miško. Kalbant apie švietimo rezultatą.. (Interviu Nr.10, 345–346).

(...) aš turėjau iš ko pasimokyti, kaip nereikėtų. .. Buvo mano gyvenime iš tikro, čia nenoriu leisti į kalbas, bet buvo iš tikrųjų tokių labai daug .. ko nenorėčiau daryti ir stengiuosi nedaryti. Kai kas gal pavyko, kai kas nepavyksta, .. bet labai labai (3) mažiau, kaip reikia daryti, ko neturėtų būti. (Interviu Nr. 7, 450–453).

(...) kitą pamoką ateini ir .. negali per duris .. ir kodėl? .. Gi vaikai jas užrėmę kažkuo. .. Nieko, stovi ramiai, galvoji, na, na, žiūrėsim, ką čia daryt .. Ir po tokių pirmų išbandymų, galvoju: „Velnias, ko man čia reikia [juokas].. Gal nereik“, o paskui, na, ne .. aš čia kietesnė, ne to mokytojams padarius [juokas]. (Interviu Nr. 6, 413–416).

Savaiminio mokymosi procesus lydi įvairūs emociniai išpūdžiai ir jausmais besiremiančios patirtys. Būtent dėl savo emocinio užtaiso šie mokymosi procesai įgauna ypatingą tvarumą. Pažymėtina, kad dažnai patirtis apmąstoma tik po kurio tai laiko:

Aš gavau tokį spyrį, aišku, aš trenkiau durimis, išėjau (3) ir ten visi buvo, na, kaip čia galėjo, aš taip stengiausi, .. bet po to pripažinti, kad tu ne viską gali .. aš galiu tą tą .. ir kada suvoki, kad .. kitas kažką .. kaip sakiau, .. kitą .. ir tą priėmi, ne kaip kažkokį įžeidimą, bet .. na, mato žmogus, kad šito aš negaliu padaryt, .. bet aš galiu ką kitą ko kitas negali. (Interviu Nr. 4, 255-258).

Kiekvienas patyrimo procesas veda prie žmogaus pasikeitimo, prie naujo žinojimo, prie gebėjimo kitaip pamatyti jį supantį pasaulį, prie naujo suvokimo ir taip laikytinas savaiminio mokymosi procesu. Norint, kad individui pavyktų susieti emocinius išgyvenimus ir kognityvinį vertinimą, reikia apie tai kalbėtis, aptarti patirtis, bendrauti. Anot Pollard (2006), pedagogų bendradarbiavimas ir kolegų parūpinamas grįžtamasis ryšys skatina savaiminį mokymąsi ir motyvaciją. Mokymo teorijos yra santykinės: jos nurodo, kaip patirti ir konceptualizuoti mokomąją medžiagą, o ne tai, kas vyksta pedagogų galvose.³⁹² Psichologinis klimatas veikia besimokančiųjų jausmus ir skatina jų dalyvavimą bendroje veikloje. Saugi ir draugiška atmosfera žadina norą mokytis savaime, dalintis patirtimi. Besimokantieji savaime pedagogai orientuojasi į sėkmingus kolegas. Tik pradėjusiems dirbti paprastai trūksta profesinio saugumo, pasitikėjimo savo jėgomis. Savo srities žinovas-ekspertas pasitarnauja kaip mokymosi modelis, kuris gali duoti patarimų apie sėkmingą profesinę veiklą ir jos planavimą.

392 Pollard, A. *Refleksyvusis mokymas. Veiksminga ir duomenimis paremta profesinė praktika*. Vilnius: Garnelis, 2006.

Situatyvinis įsigyvenimas į veiklos procesus ir intuityviai improvizuotos veiklos formos tampa mokymosi pastangų akcentu. Savo srities ekspertas, jau ne kartą yra patyręs įvairių profesinės veiklos situacijų ir „nesąmoningai atpažįsta panašumus tarp to, kas nauja, ir tarp to, kas anksčiau jau buvo išgyventa (...); atmintyje kaupiasi reikšmingų situacijų išgyvenimai, kuomet buvo rasti veiklos sprendimai ir jie grupuojami pagal panašumą (...). Tai įgalina spontanišką reakciją, sukeliančią specifines elgsenos tendencijas. Patyrusiam ekspertui yra tuoj pat aišku, apie kokį „atvejį“ eina kalba.“³⁹³ Čia svarbi implicitinių žinių samprata, nes joms tenka didelis vaidmuo. Implicitinės žinios atsiranda ne per veiklą ar šalia prie veiklos, bet pačios veiklos metu. Implicitinės žinios, anot Neuweg (2004), turi dvi sampratas: silpnąją ir stipriąją. Silpnoji samprata teigia, kad tai „gebančiam verbaliniu būdu nepasiekiamos, bet per trečiąjį asmenį išviešinamos/eksplikuojamos žinios. O stiprioji samprata pabrėžia, kad tai veikloje įgytos, neformalizuotos žinios, neturinčios taisyklių pobūdžio išraiškos.“³⁹⁴ Silpnosios sampratos atveju implicitinės žinios gali būti rekonstruojamos ir per savirefleksiją tapti naudotinomis veikloje. Stipriojoje sampratoje implicitinės žinios – priešingos ankstesniajai sampratai – lieka implicitinėmis, t. y. veikloje įgytomis ir negalimomis būti perteiktomis. Implicitinių žinių silpnosios sampratos fone kyla klausimas: kaip galima patyrusių kolegų kasdieninę profesinę veiklą ir implicitines žinias rekonstruoti, kad tai būtų galima panaudoti kaip sėkmingą mokymosi modelį, jei reikia improvizuotai veikti? Stipriosios sampratos fone kyla klausimas, kaip galima panaudoti savo kolegų darbo stebėjimą, kad veiklos situacijose būtų galima imtis tokių pat veiklų, nežinant iš anksto, kaip jos valdomos. Taigi patyręs pedagogas, kolega-ekspertas tarnauja kaip nuoroda, kad galimas improvizuotas, intuityvus veikimas ir tam tikro pedagoginės veiklos atveju atpažinimas.

Bendradarbiaudami, kalbėdamiesi, aiškindamiesi, ginčydamiesi, svarstydami ir užduodami klausimus, pedagogai formuoja savo pažinimo struktūras ir įgūdžius. Bendradarbiavimas ir dialogas su kolegomis laikytini savaiminiu mokymusi, kuris stiprina per refleksiją (refleksyvųjų mokymąsi) patirtinį mokymąsi bei padeda realizuoti asmenybės galias:

*Aš pasakysiu, mes labai gražiai bendravom. Visas kolektyvas,
netgi ta pati direktorė. Direktorės vyras dirbo, dirbo ten ... Na, viena*

393 Neuweg, *supra* note 275.

394 Neuweg, *supra* note 275:210.

mokytoja buvo apie 60 metų, aš buvau 18-metė, o visi taip buvo 30-35 metų. Jaunas kolektyvas. (interviu Nr. 8, 253–255).

Galbūt realiai dabar paskutinius tris metus padeda bendravimas su kolegom, artimiausiom kolegom mokykloje. Tai .. mes turim tokį artimą kolektyvą labai gerą ir, sakysim, .. padeda man, kadangi mes tikrai galim susirinkti ir, kai yra problemos kažkokios, mes galim susėsti, aptarti, pasitarti, padėti vienas kitam. (interviu Nr. 2, 407–410).

(...) ir net namuose klausia, kai pastoviai telefonas, sako „tai ką jūs ten darbe neišsišnekat?“ Neišsišnekam, pertraukos per trumpos [juokas]. (Interviu Nr. 3, 355–356).

Dažnai sprendimai profesinėje veikloje remiasi pedagogo asmeniniais spėjimais, patirtimis, taip pat ir emocijomis:

Ir dabar su vaikais gerai sutariu, nėra tokių problemų, kad vaikas nemėgtų, ar nenorėtų ir .. į tą dalyką per savo asmenines savybes gal labiau traukiu ir matau vaikus, jų gebėjimus. Žinau, kad pati visada turėdavau dėl drausmės problemų mokykloje, nors mokiausi labai gerai. Dabar net atsiverčiau kažkada pažymių knygelę savo seną tvarkydama ir oho [nuostaba] .. ir matau, kad, jeigu tu vaikus sudominsi, jeigu juos įtrauksi, uždegsi, tai nebus tų visų kitų problemų, tai svarbiausia. (Interviu Nr. 6, 80–85).

(...) aš pati jau puikiai jaučiu ir, sakysim, dabar, .. kai aš tikrai .. darbe .. Na, praeina ta diena ir pamokos, kažkaip labai puikiai jaučiu, kada pamoka iš tikrųjų yra vykusi, kada ji nelabai vykusi ir tada jau liekia tikrai galvoti .. ir ir dažniausiai žinai, kodėl ji nevykusi, kas nepasisėkė ir gali daryti išvadas .. ir ir kitaip jau žiūri, kaip kitaip padaryt reikia. (Interviu Nr. 2, 276–280).

Būtent todėl yra svarbu, kad pedagogai pasidalintų tarpusavyje savo patirtimis, jausmais, emocijomis, kurie dažnai lieka tik jų pačių išgyvenimuose, kad jie mokytųsi ne tik iš savo patyrimų, bet būtų atviri ir kitų patirtims,

idėjoms, iš kurių taip pat galima pasimokyti, kad gebėtų pasimokyti ne tik iš asmeninių klaidų, bet ir iš klaidų, padarytų kitų.

Pedagogų savaiminis mokymasis profesinėje veikloje neišsivaizduojamas be pedagoginei veiklai reikšmingos literatūros skaitymo, kuris netgi laikomas prielaida prisitaikyti prie dabartinio laikmečio:

Tai gi aš mokausi iš kolegijų, o po to tiesiog pati .. internetu, knygoje. Aš labai daug X (pavardė) rėmiausi... (Interviu Nr. 11, 76–77).

Aš nuolatos mokausi. Aš visą laiką ir skaitau, ir mokausi, ir .. ieškau informacijos, žiūriu .. viskas anglų kalba vyksta.“(...) „Skaitymas ar dar kažkas tai, kas tau teikia malonumą, bet irgi va kažką tai randi, .. skaitai knygą, randi kažkokį tai dalyką ir galvoji, va šitą panaudosiu su dešimtokai, čia kaip tik mūsų temai, čia kai tik tiem, kaip tik veiksmazodžiai tie panaudoti . Ir visą laiką pastoviai tas, .. bet tai yra visai netyčinis, aš neimu knygos arba laikraščio, tikėdamas rasti kažko mokiniams. Tai yra netyčia. Perskaitai kažkokį tai dalyką, ir galvoji, na, labai fainai, .. tu gali panaudot. (Interviu Nr. 10, 29–30; 345–349).

Aišku, literatūros atitinkamos skaitymas, studijavimas, .. nes reikėjo prie laikmečio prisitaikyti, prie reikalavimų naujų. (Interviu Nr. 1, 89–91).

Profesinė veikla pedagogams suteikia turtingą patirtį ir galimybę tobulėti tiek žvelgiant iš dalykinės perspektyvos, tiek iš asmeninės. Profesinės veiklos patirtys, susijusios su įvairiais išgyvenimais, emociniais išpūdziais, veda prie aiškiai paties individo suvokiamų mokymosi procesų, kurie laikytini patirtiniais ir savivaldžiais bei susieti tiek su vidine, tiek su išorine individo motyvacija. Pedagogo savaiminį mokymąsi profesinėje veikloje lemia susidūrimas su nauja profesinės veiklos erdve, kitų asmenų išreikštas pasitikėjimas bei savi-realizacijos išgyvenimas. Savaiminio mokymosi profesinėje veikloje procesai vyksta refleksyviai stebint darbo aplinką bei aktualias profesijai internetines žiniasklaidos priemones. Individualių profesinės veiklos patirčių pagrindu formuojasi naujas profesinės veiklos supratimas, o pedagogų klaidingi ar

teisingi sprendimai, poelgiai per refleksiją veda prie veiksmingų savaiminio mokymosi procesų. Tai tarsi cirkuliacinis patyrimo ir refleksijos susikirtimas, kai reikia leisti sau pagalvoti, kaip veikti. Iki tol savaimė suprantama elgsena arba tinkama teorija reikalauja teorinio praplėtimo arba praktinio tinkamumo patikrinimo. Savaiminis mokymasis pareikalauja nuolatinio atsigręžimo į individualias patirtis, refleksijos apie patirtis ir potencialaus refleksijos rezultatų perkėlimo į naujas veiklos situacijas. Refleksija sukelia netikrumo jausmą veikloje ir mąstyme, o tai skatina situatyviai naujai įvertinti esamus skirtumus tarp žinių ir pedagoginės veiklos gebėjimų ieškant galimos darnos. Savaiminio mokymosi kaip patirtinio mokymosi dalies tvarumą būtent ir lemia jį lydintys emociniai išgyvenimai, jų aptarimas ir refleksija.

4.2 Išgyvenamas teorijos ir praktikos skirtumas kaip pedagogo savaiminio mokymosi procesų veiksnys

Teorija ir praktika, mąstymas ir veikla, žinios ir gebėjimai – šias prieš pastatytos sampratas galima susieti su siekiamybe pedagoginėje veikloje – profesionalumu. Patirtis ir per ją ateinantis mokymasis, pedagoginės elgsenos formos, modeliai valdo pedagogo profesinę veiklą. Kas lemia sėkmingą pedagoginę veiklą – teorija ar praktika? Kaip padėti pedagogui, besimokančiam per profesinę patirtį? Kaip apjungti pedagogo formalųjį mokymąsi universitete su patirtiniu savaiminiu? Visi šie trys klausimai daugiau ar mažiau tarpusavyje susiję.

Pedagogų rengimas, teorijos – praktikos santykis yra neišsėmiama mokslinių, švietimo politikos ir pedagoginių debatų tema³⁹⁵. Teorija ir praktika nepakankamai turi dermės, ir jeigu to nebūtų, tai nebūtų ir kalbų apie praktikos nutolinimą nuo teorijos ar atvirkščiai. Ugdymo mokslas ir pedagoginė praktika arba dalykinė didaktika ir dalykinio užsiėmimo praktika yra viena nuo kitos nutolusios sritys (Hedtke, 2001³⁹⁶; Herwig-Lempp, 2014³⁹⁷). Teorija yra integruota į mokslinę sistemą ir plėtojama aukštojoje mokykloje, o praktika

395 Hedtke, R. *Das unstillbare Verlangen nach Praxisbezug – Zum Theorie-Praxis-Problem der Lehrerbildung am Exempel Schulpraktischer Studien*, 2001. Internetinė prieiga: <http://www.sowi-online.de/sites/default/files/hedtke.pdf>

396 Hedtke, *op. cit.*, p. 280.

397 Herwig-Lempp, J. Der Unterschied zwischen Theorie und Praxis ist in der Praxis größer als in der Theorie. *CORAX Fachmagazin für Kinder- und Jugendarbeit in Sachsen*, 5, 2014, p. 20–23. Internetinė prieiga: <http://www.herwig-lempp.de/daten/2014-Herwig-Lempp-Theorien-Praxis.pdf>

yra susieta su ugdymo sistema ir mokyklos struktūra. Abi sistemos ir įstaigos seka savo logika ir taisyklėmis bei turi aukštą savarankiškumo laipsnį. Taigi, pasak Hedtke (2001), egzistuoja esminis skirtumas tarp teorijos (mokslo) ir praktikos (ugdomoji veikla, pamokinė veikla), o mokykloje organizuojamas ugdymas struktūruoja ir apriboja universitetinių žinių praktinį naudojimą³⁹⁸; „skirtumas tarp teorijos ir praktikos yra didesnis praktikoje nei teorijoje“³⁹⁹.

Pedagogiką galima priskirti dviem veiklos sistemoms: viena vertus, tai mokslinė disciplina mokslų sistemoje, kita vertus, tai profesija pedagoginės praktikos veikos lauke. Kaip konkrečiose veiklose pedagogika paaiškina savo užduotis: kaip veikiama ir kodėl taip, o ne kitaip? Nuo ko priklauso pedagoginės veiklos sėkmė? Ar teorija laikytina pagrindu praktinėje pedagoginėje veikloje, t. y., ar pirma reikia teoriškai pagrįstai planuoti arba turėti tam tikrų žinių, kad būtų galima sėkmingai veikti kaip pedagogui? O gal užtenka, jei sumaniai ir pagal aplinkybes veikiama ir esama sėkmingu, tik vėliau ieškoti savo veiklai ar sprendimams teorinio pagrindimo? Pagal tai, kokį teorijos-praktikos santykį besimokantysis laiko prasmingu arba pagal tai, kokį santykį jis aplinkybių veikiamas gali pasirinkti, atsiskleidžia skirtingai prasmingi „teorijos-praktikos modeliai“⁴⁰⁰ mokymosi modeliai. Pasirinkta sąvoka „teorijos-praktikos modeliai“ norėta akcentuoti, kad galima fokusuotis tiek į praktiką, tiek ir į teoriją kaip į mokymosi galimybes.

„Teorijos-praktikos aiškinamasis modelis“ į pirmą vietą iškelia žinias, kuriomis yra grindžiamos pedagogo profesinės veiklos. Atsakant į klausimą apie teorijos ir praktikos santykį, reikia pažymėti, kad teorija ir praktika yra abipusiškai naudingos. Mokslu grįstos žinios turėtų rasti pritaikymą ir atnešti konkrečią naudą. Praktinė patirtis vėl gi yra naudinga tam, kad mokslines žinias apskritai būtų galima suprasti kaip abstrakcijų rezultatą. Taigi teorija (žinios) ir praktika (veikla) tarpusavyje apsijungia į vieningą darinį – profesinį gebėjimą (-us). Kalbant apie šią integraciją, kyla klausimas, ar žinios (teorija, supratimas), ar praktika (veikla, patirtis) yra mokymosi proceso pradžioje, t. y. formalusis ar savaiminis mokslas?

Į šį klausimą galima atsakyti teiginiu, kad tarp teorijos ir praktikos nėra tokių skirtumų, kurių nebūtų galima integruoti:

398 Hedtke, *op. cit.*

399 Herwig-Lempp, *op. cit.*, p. 20.

400 Neuweg, *supra note 275.*

Pedagoginės žinios tame pedagoginiame universitete Pskovo buvo super, nes mes turėjom tikras praktikas. (Interviu Nr. 14, 87–88).

Teorinės žinios jos irgi yra reikalingos, bet, žinokit, daugiau jų gauni praktiškai bedirbant. (Interviu Nr. 3, 52–53).

Tačiau galima teigti, kad žinios ir gebėjimai žvelgiant iš veiklos perspektyvos turi visai kitus tikslus: problemų atpažinimas ir įvardinimas juk nėra tas pats kaip gebėjimas jas faktiškai išspręsti. Taigi skirtumas atsiranda ne todėl, kad sėkmingoje veikloje integruoti žinios ir gebėjimai pasireiškia kaip vienas. Žinios atlieka specifinę veiklos teorinę funkciją prieš ir po praktikos. Gebėjimas atsiranda ir pasirodo tik pedagogo profesinės veiklos metu. Žinioms priskiriama parengiamoji profesinei veiklai funkcija, o gebėjimui – veiklą valdanti funkcija, kitaip sakant, teorija gali būti naudinga praktikai, jei ji atlieka tam tikras funkcijas:

(...) buvo tikra praktika su tikrais dėstytojais. Išvažiuavę buvom savaitei laiko į miškus, į stovyklą kažkokią tai, niekas ten daugiau negyveno, išskyrus mus ir dėstytojus. Dėstytojai buvo už vaikus, o mes buvom už vadovus. Mes turėjom sugalvot visos savaitės veiklas. Buvo super praktikos, nes tu savo sprandu turėjai pajauti, ką reiškia ir turėti dar darbą parašyti, ir turėti atsiskaityti, ir tave įvertino ir taip toliau. (Interviu Nr. 14, 91–93).

Atkreiptinas dėmesys į tarp žinių ir gebėjimų atsirandančius skirtumus, nes kalbant apie žinių ir gebėjimų sritį, neturima galvoje, kad gebėjimus būtų galima visiškai pagrįsti kognityviniais procesais. Tyrimo dalyvių interviu segmentai būtent ir iliustruoja šį skirtumą:

T.: O kaip tos žinios, kurias gavote formaliajame moksle?

L.: Pritaikyti darbe? Na, iš tikro žinokit, labai mažai. Daugiau viskas iš gyvenimo eina. Na, pritaikai, žinoma, kažką, .. dalį, bet dauguma vis tiek per praktiką. (Interviu Nr. 9, 50–52).

(...) dažniausiai tai skaitydavom vadovėlių, kažkokias situacijas, ar kažką, o jau praktikoje tu turi vis tiek .. Tu pamiršti tas žinias, ką skaitei, tu turi .. mm .. konkrečiai jau tuo momentu kažkaip elgtis. (Interviu Nr. 9, 53–55).

Kad pradėti dirbti, net ir turint pedagogines žinias, buvo tikrai ką veikti. Viskas, .. sakykim, buvo pedagoginiam universitete jau praeita, apsiginta ir išbandyta, ir praktika, ir visą laiką .. Vis tiek tu vakare atsėdęs turėjai viską pergaltoti, apmastyti, viską padaryti, susidėlioti kiekvieną dalyką, nes tikrai mokinių daug, .. ir, na, turėjai gerai iš savęs .. na, išbandymas buvo begalinis ir .. labai geras. (Interviu Nr. 14, 267–271).

Jau seniai vyksta ginčas, kurios žinios, teorinės ar praktinės, yra svarbesnės pedagoginėje veikloje. Viena vertus, žinios – mokymosi proceso išeities taškas (visų pirma reikia įsisavinti teorinę medžiagą), kita vertus, žinios veikloje taikomos ne tik kaip, pvz., planavimo ar tikslo instrumentas, bet ir veiklos metu laikomos kontrolės įrankiu (refleksijos ir / ar saviinstrukcijos įrankiu), o tai iliustruoja atsakymą į klausimą apie teorijos ir praktikos santykį. Hierarchiškai aukščiau stovinčios žinios tarsi lemia teorijos pranašumą praktikos atžvilgiu. Tačiau interviu randami segmentai rodo, kad kasdienis darbas švietimo institucijoje reikalauja nuolat tobulėti, nes kiekvienos profesinės žinios sensta labai greitai, reikia jas gilinti, adaptuoti, t. y. ugdytis profesinę kompetenciją. Tokiu būdu profesinė veikla tampa pagrindine savaiminio mokymosi erdve:

Iš pradžių atėjus, .. atrodo, oi, kaip aš gerai čia viską žinau, čia .. багаžiuką savo turiu iš pedagoginio .. ir viskas puiku. Paskui matai, kad toli gražu .. nesupranta tie vaikai. (...) Turiu kompiuterį ir .. mokais mokais. Žiūri, tą dar galima padaryti, dar tas ... (interviu Nr. 6, 107–108, 236–237).

Na, žinot, teorija nuo praktikos tai skiriasi. Pirmiausia, tai aišku, buvo tas bendravimas su vaikais. Tos žinios teorinės visos, psichologinės ir visa kita, tai pasideda į šoną, kai dirbi gyvai, va tada ir įgyji tą praktiką. (Interviu Nr. 3, 37–39).

Teorija yra teorija, o kai reikėjo ateiti ir dirbti .. praktika tai truputėlį buvo sunku, nes iki manęs to tokio .. socialinio pedagogo kaip ir nebuvo. Buvo socialinis darbuotojas .. buvo, na, tiesiog žmogus priimtas, bet .. nebaigęs socialinės pedagogikos. Tai truputėlį buvo sunku, kadangi .. visa dokumentacija, visas tas pagrindas .. tai buvo tik segtuvėlis, .. ir turėjau dėliotis pati kaip .. kaip tik nori, taip ir dėliokis. Buvo labai sunku.“ (Interviu Nr. 11, 16–21).

Jei žinias, t. y. teoriją laikysime hierarchiškai aukščiau stovinčia už praktiką, pedagogams gali susidaryti įspūdis, kad jie profesinės veiklos metu turi viską pagrįsti ir pastoviai kontroliuoti naudodami kognityvines žinias. Šį kognityvinį požiūrį atliepia teiginys kad gebėjimai – tai teisingas formalus žinių ir iš jų kylančių taisyklių pritaikymas, „žinios yra ne tik būtina, bet ir pakankama sąlyga profesiniams gebėjimas (...), konkrečios situacijos, su kuriomis susiduria pedagogas, iš esmės laikytinos visų bendrų taisyklių pritaikymo atvejais“.⁴⁰¹ Veiklai svarbios žinios gali būti susiejamos su veiklos tikslais. Esminė problema šioje vietoje – tai taisyklių pobūdis ir kokybė bei veiklos taisyklės su plačia pritaikymo sritimi (pamoka *x* arba *y* būdu). Tuomet reikia gebėti tam tikrą atvejį teisingai suprasti, t. y. gebėti pritaikyti viena ar kitą taisyklę:

(...) net įdomu yra pačiai, net ir pačiai būna dažnai iššūkiai kokie .. Atrodo ateina mokinys pas mane su problema, su kažkokia savo situacija, ir atrodo aklavietė, nežinau, kaip dabar ką jam patarti, kuo padėti, bet kažkaip va .. vėl gi atsiranda, (3) smagu kuomet galiu kažkuo tai padėti, atsiranda tam tikri sprendimo būdai. (Interviu Nr. 4, 78–82).

Nėra vienos taisyklės, yra daug veiklos taisyklių, susijusių su specifinėmis pritaikymo sritimis (pokalbiai su paaugliais vedami taip ...; su suaugusiais taip ...). Interviu segmentas iliustruoja išskirtinę profesinių gebėjimų pritaikymo situaciją:

401 Neuweg, *supra note* 275.

(...) pas mane buvo toj grupėj vienas vaikinys su cerebraliniu paralyžium, gulintis vežimėlyje ir dar turintis tiką ir .. nekalbantis ir ir nenulaikantis rankų .. Ir ten į tą mokymą įėjo mandalų piešimas, vienas iš tų .. Ir jį man atvežė darbuotojos į ten .. Ir aš dabar galvoju (4) Visi įniko. Vieni kuria savo mandalą patys. Paaiškinau, .. vėl gi reikia atitinkamai paaiškinti. Vieni spalvina trafaretus, kiti savo ten kuria. Ir tą (3) jisai ir nekalba. Ir aš dabar galvoju, kaip dabar, ką daryti .. Tuomet aš paėmiau trafaretą, paėmiau segtuvą, spalvas išdėliojau (3) čia įdėjau tą mandalą ir sakau: „ar tu sutinki, aš tau rodysiu čia vietą, aš paimu tavo ranką, parodau spalvą .. ir tu linktelėk man galvą, kurią tu spalvą. Ar sutinki taip dirbti? Ar tu nenori?“, nes vėl gi .. „Noriu“ .. Pirmiausia „Ar tu nori?“ – „Noriu“. Tai sakau: „ar dirbam taip?“ – „Taip“ Ir va mes taip, žinokit, .. bet buvo tokia tylą auditorijoj ir mes taip visą mandalą (3) aš jam rodau, aš jo ranką paėmiau ee .. čia gal, kai pasakoju, atrodo nieko tokio, bet aš po to .. iš tikrųjų, tai labai gerai jaučiuosi, bet ir pavargus buvau, bet toks kitoks nuovargis ir mes visą tą mandalą .. kada gulintis vežimėlyje, su tiku, užėina jam ten vis, ir nekalbantis .. ir mes visą mandalą nuspalvojom. (Interviu Nr. 4, 134–146).

Taigi kyla klausimas dėl atskirų taisyklių bendro galiojimo, dėl prasmingumo. Jei egzistuoja daug ar net per daug pavienių taisyklių, tai kuri yra bendra? Išlieka klausimas ne tik dėl taisyklės pritaikymo platumo, bet lieka neaišku ir kaip reiktų žvelgti į taisyklių pobūdį bei kokybę. Apibendrinant reikia pastebėti, kad mažai ko vertos žinios, jei jos yra tik galvoje, bet nėra gebėjimo jų išreikšti praktiškai, todėl reikia turėti įgūdžių, leidžiančių tas žinias pritaikyti pedagoginėje veikloje.

Kitas kognityvinis požiūris kreipia dėmesį ne tiek į taisyklių žinojimą (žinias) ir jų kontekstinį pritaikymą, kiek į faktą, kad visi kontekstai yra priversdinai atpažįstami ir apibrėžiami per išankstinį nusistatymą („mąstymo akiniai“). Akinių metafora siekiama parodyti, kad „teorijos veikia kaip akiniai, kurie viena paryškina, o kita išblukina“⁴⁰². Būtent su tuo siejasi anksčiau aptarta problema, kai taisyklių (žinių) pritaikymas susiaurinamas specializuotu žvilgsniu ir tai tampa gebėjimų pagrindu. „Besimokantysis visų pirma supa-

402 Neuweg, *supra note* 275.

žindinamas su sąvokomis ir ryšiais tarp jų, su aiškinimo sistemomis ir problem-iniais modeliais⁴⁰³. Taigi, anot Neuweg (2004) „Teorijos-praktikos aiškina-masis modelis“ pabrėžia problemos sprendimą, o „Mąstymo akinių modelis“ išryškina pačią problemą, o teorija pasireiškia tame, ką besimokantysis mato ir kaip jis mato⁴⁰⁴. Besimokantiesiems nesudėtinga išmolti įvertinti dermę tarp galimos problemos apibrėžimo ir faktinės veiklos problemos. „Mąstymo akinių modelis“ ugdo gebėjimą kontekstualizuoti, kai fokusuojamasi į tam tikrus veiklos kontekstus.

Abu anksčiau pristatyti modeliai pabrėžia žinias kaip pagrindą, kuriuo pasiekiami veiklos tikslai arba tam tikros „mąstymo akinių žinios“ pasitar-nauja tam, kad tik esant fokusuotam matymui galima užsiimti konkrečia profesine veikla. „Induktyvus modelis“ į pirmą vietą iškelia patyrimą, akcen-tuodamas, kad gebėjimai susiformuoja tik per patirtį, o žinios yra indukty-vaus pobūdžio. Teigiama, kad „gebėjimai susiformuoja tik per patirtį ir todėl nėra būtina remtis teorija. Gebėjimus galima įtvirtinti konfrontuojant juos su teorija⁴⁰⁵. „Induktyvus modelis“ gali pasitarnauti kaip metodinė priemonė refleksijai siekiant atpažinti objektyvias teorijas arba tiesiog susieti, apiben-drinti patirtyje išryškėjusius individualius ir kasdienesius pedagogo profesinės veiklos būdus neteikiant pirmenybės objektyvioms teorijoms ir taip laikyti abi šias paaiškinimo formas lygiavertėmis. Aptarti modeliai bandė spręsti klausimus, kad jei žinios laikytinos profesionalios veiklos pagrindu, tai besi-mokantiesiems reiktų dar formaliųjų studijų metu jų pakankamai suteikti; jei teigsime, kad žinios prieš, po ir pačios profesinės veiklos metu atlieka „tik“ specifinę funkciją profesinės kompetencijos struktūroje, tada besimokantie-siems tampa svarbūs patirčių kontekstai kuriant įvairius ryšius tarp žinių ir gebėjimų.

Kaip matyt iš ankstesnių teiginių, teorija turi savo praktiką, o praktika neatskiriamai persmelkta savo „teorija“. Ji turi savo „teorijas“ apie „praktiką“, kurios gimsta pedagogams jų profesinėje veikloje. Šios vadinamos implici-tinėmis (numanomomis) teorijomis, kasdienybės teorijomis⁴⁰⁶ arba „induk-

403 Neuweg, *supra note* 275:138.

404 *Ibid.*

405 *Ibid.*, p. 141.

406 Hedtke, *supra note* 280.

tyviu modeliū⁴⁰⁷. Interviu iliustruoja šias teorijas, kurias galima pavadinti – „Dėmesio paskirstymo svarba“, „Kalbos dalių paaiškinimo modelis“:

Aš nuolat mokausi .. matyti kiekvieną, matyti žmogų, nes dirbant su neįgaliaisiais, kurie turi protinę negalią, ypač dėmesio reikia .. turi taip išdalinti tą dėmesį kiekvienam, nes jeigu kažkam tai trūksta, tai iš karto prasideda kažkoks tai šurmulys, tokia destrukcija gali būti .. tai va to mokausi .. dėmesio.“ (...) „aš nuolat mokausi (3) matyti, nesuirzti, nesusinervinti .. ne tai, kad aš pykstu ir aš valdausi, tą suvokti, kada ateina tas susierzinimas, bet atpažinti tą jausmą ir (3) priimti, tu juk matai, kad žmogus .. na, aišku, ir manipuliacijų būna, visko būna .. Nuolatiniai, kad priimti priimti tokį, kokį .. koks yra. (Interviu Nr. 4, 209–212, 214–217).

(...) nesupranta tie vaikai, .. programa didžiausia ir, jeigu tu šuoliuoji, šuoliuoji, ir paskui pamatai, kad pagrindo jokio nėra ir nieko nėra. O dabar tai jau kažkaip supranti, kad visų pirma pamatą vaikas turi turėti. Jeigu jis atėjo be jo į dalykinę sistemą, tai tu pirmiausia, jį turi daryti. (...) Turi verstis, šokti, kaip nori, ant kojų pirštų vaikščioti, dar kažką, kad jie suprastų, kad tu jiems tai įdėtum. Ir ieškai to modelio, kol surandi .. kas daugmaž daugumai yra priimtina ir okey, gali paaiškinti, ir dabar jau, pavyzdžiui, žinai, kad jei būdvardis, tai aš taip aiškinsiu, jei daiktavardis, jau reikia šitaip. (Interviu Nr. 6, 110–112, 367–371).

Pedagogui reikalingas gebėjimas žinias perduoti ir pritaikyti. Tarp teorijos ir praktikos atsiranda tarsi tarpinis elementas – sprendimo jėga. Žinios yra būtina sąlyga, bet pasiteisina tik esant asmeniniam taktui, t. y. „tas, kuris išmano principus, teorijas, gali elgtis teisingai tuomet, kai turi reikalingos patirties“⁴⁰⁸.

Anot Hedtkė (2001), teorija turi savo praktiką. Seniausias teorijos praktinis laukas – tai moksliniai tyrimai ir mokymas aukštojoje mokykloje. Mokymas aukštojoje mokykloje iškelia teoriją į pirmą vietą taip, kaip mokykloje

407 Neuweg, *op. cit.*

408 Neuweg, *supra note 275.*

iškeliama praktika, bet yra vienas esminis momentas: mokyklos mokymo praktika pareikalauja iš pedagogų profesionalaus mokymo, specialiųjų žinių ir gebėjimų, kurie suteikiami ir įgyjami instituciniuose mokymosi procesuose kaip, pvz., aukštojoje mokykloje, o aukštosios mokyklos mokymo praktika reikalauja tik praktinių sugebėjimų mokyti, dėstyti, tačiau gebėjimo mokyti vertinimo priemone tampa įvertis „sėkmingas“ mokymas, kurio nustatymas laikytinas nevienareikšmiu⁴⁰⁹. Tyrimo dalyvių, dirbančių pedagoginį darbą aukštosiose mokyklose, universitetuose, interviu momentai tai iliustruoja:

Gerai, [juokas] (...) bet trukdo šitam Jūsų tyrimui, kad aš nesijaučiu pedagogas. (Interviu Nr. 5, 13–14).

Būdama trečiame kurse pradėdau dirbti technikumė, dabartinėje kolegijoje. Čia jau vyresni mokiniai, studentai. Darbas labai patinka. Aš vokiečių kalbą tiesiog dievinu, o kaip ją mokyti, net ir nežinau, iš kur moku. (...) prisimenu savo puikią mokytoją – korepetitorę (...). Visa darbo metodika buvo iš jos. Sekėsi dirbti, atsirado pasitikėjimas. Vasaromis dar kelionės į Vokietiją, kurios be galo buvo reikšmingos kalbai. (Interviu Nr. 12, 95–101).

Dirbant pedagoginį darbą šiuo atveju, nesijaučiama pedagogu, o pedagogo integralios profesinės kompetencijos dalys – specialiosios metodinės, dalykinės žinios ir gebėjimai kildinami tiek iš latentinio mokymosi, kaip paties besimokančiojo nepastebėto, tiek ir iš patirtinio mokymosi. Šie momentai sietini su tuo, kad pedagoginis darbas aukštojoje mokykloje nereikalauja baigtų formaliųjų pedagoginių studijų.

Siekis suderinti teoriją su praktika neišvengiamai prisideda prie asmeninio tobulėjimo, veda į profesinę kompetenciją. Savaiminis mokymasis taip pat gali būti suprantamas kaip būtinas formaliųjų studijų papildymas, nes tai, kas išmoka – pasimiršta, reikia atgaivinti žinias, o galimas ir naujas požiūris į literatūrą:

Tai iš tikrųjų daug darbo. Ir ruošimasis pamokoms, tai vis tiek .. na, gramatiką dėstyti, tai išmokai tą rašybą ir tu gali dėstyti. O

409 Hedtke, *supra* note 280.

literatūra, .. tu nepaskaityk kūrinio ir nueik dėstyti .. Vis tiek tu jį skaitai, penktą kartą skaitai tą Žemaitę ar tą Putiną, ir skaitai ar penktą kartą, ar šeštą kartą, kiek eisi dėstyti, tiek skaitysi. Tai to darbo lituanistui labai daug. Iš tikrųjų labai daug darbo.“ (...) „universitete studijavau lietuvių kalbą, bet aš jau ir užmiršau, bijau kam ir pasakyti, kad aš esu lituanistė, nes kai tiek daug metų nebedirbi, jau yra .. labai didelis atitolimas, iš tikrųjų dabar jau negaliu sakyti, kad lituanistė. (Interviu Nr. 7, 204–208, 217–219).

(...) mokiniai labai žingeidūs ir labai pažangūs, ir labai motyvuoti, ir aktyvūs, ir tikrai yra ką veikti ruošiantis pamokoms, nes nepraeis nei viena pamoka šiaip sau susidėjus rankas, ar kad mokiniai vieni patys kažką nuveiktų, visą laiką reikalingas mokytojo pasiruošimas, intensyvus darbas nuo ryto iki vakaro.“ (...) „Tu, mokytojas, parėjai namo, atsigėrei kavos, pavalgei pietus ir eini vėl prie pamokų, prie savo klasės veiklos, prie savo klasės vaikų tėvų. Niekada ta veikla nenutrūksta ir tas tobulėjimas yra ištisinis, nuo ryto iki vakaro. (Interviu Nr. 14, 327–329).

Arba savaiminis mokymasis tiesiog suteikia teorinėms žinioms, įgytomis universitete, tam tikrą praktinį pavidalą, paverčia jas nunuginčijamais gebėjimais, suteikia pasitikėjimo:

Per pirmąjį susirinkimą universitete, kuomet sveikinami pirmakursiai, mums buvo labai aiškiai pasakyta katedros vedėjos, kad mes jūsų kalbos neišmokysime, mes galim tik padėti, o mokykitės jūs patys, važiuokit į užsienį, tik taip pradėsite kalbėti. Tikra tiesa, kol vasaros nepraleidau Vokietijoje dirbdama, tol nebuvo pasitikėjimo kalbant vokiškai. Tik natūrali ta kalbinė terpė davė pasitikėjimą. (Interviu Nr. 12, 90–94).

Praktikas atlikom ir Lietuvoje, ir Rusijoje, ir Latvijoje, nes buvo visos įvairiausios ir tos pasyviosios, kai reikėjo tiktais stebėti mokytojų darbą, tai čia Lietuvoj mes tą darėm savo mokyklos. (Interviu Nr.14, 97–100).

Savaiminis mokymasis gali tiek papildyti formaliąsias studijas, tiek ir tapti joms pagrindu. Interviu teigiama, kad profesinės kompetencijos integralios dalies – dalykinės kompetencijos – ugdymo procesas savaiminiu mokymusi prasidėjo tapus pedagogu, o vėliau šio ugdymosi rezultatas buvo pripažintas antrosios pakopos formaliųjų studijų metu:

Dar kalbant apie nuolatinį mokymąsi ir savo dalykinės kompetencijos tobulinimą norėtusi paminėti, kad kolegijoje buvo dėstoma ne bendrinė užsienio kalba, o profesinė, Tai reiškia, kad kompiuterinių technologijų studijų programos studentams reikėjo dėstyti vokiškai apie kompiuterius, leidybos ir poligrafijos studentams – apie leidybą, maisto technologams – vėl atitinkamai, viešbučių administratoriams, verslo administratoriams.... Galima būtų lenkti ir lenkti pirštus. Jei verslo vokiečių kalbos vadovėlių galima rasti, tai visoms kitoms specialybės teko rašyti, kurti pačiai... (...) Išleisti du vadovėliai, kurių vienas tapo vokiečių kalbotyros magistro darbo pagrindu. Taigi, pirma tas savaiminis mokymasis, o po to jau jo rezultatas nugulė į diplomą. (Interviu Nr. 12, 111–121).

Savaiminį mokymąsi lemia pedagoginiame darbe patiriami iššūkiai, kuriuos išspręsti sunkiai pavyksta, ar net nepavyksta naudojantis turimomis iki tol žiniomis, įgytomis aukštajame moksle. Reikalingas gebėjimas prisitaikyti praktinėje veikloje, gebėjimas suderinti turimas teorines žinias su praktinės veiklos niuansais. Egzistuoja nemažas skirtumas tarp to, ko reikalauja praktinis darbas, ir kokias žinias atsineša pedagogai ateidami į praktinę veiklą. Neretai tai, kas išmokstama teoriškai, netinkama pritaikyti praktiškai, nes praktinis darbas yra prieštaringesnis nei teorija:

(...) praktikoj toj pirmojoje tikrai buvo sunku, nes atrodo pedagoginis, tikrai šitokią patirtį turintis universitetas .. Man atsitiko taip, kad aš atėjau į X vidurinę .. ir sirgo mokytoja, ir mane direktorius nuvedė į klasę X ir sako, vesk pamoką. (juokas).. Jaučiu .. sirenos galvoj, antikinė literatūra, .. ką aš žinau apie antikinę literatūrą, .. aha .. tas tas iš karto galvelėj, .. gerai, aš ją neseniaiėjus buvau, bet taip galima sakyti, nesiruošus. .. Ir tave taip įmeta, tai taip ... Pirma,

aišku, .. šlapias po pamokos išėini, kitą pamoką ateini ir .. negali per duris .. ir kodėl? .. Gi vaikai jas užrėmę kažkuo .. Nieko, stovi ramiai, galvoji, na, na, žiūrėsim, ką čia daryt. .. Ir po tokių pirmų išbandymų, galvoju: „Velnius, ko man čia reikia (juokas).. Gal nereik, o paskui, na, ne .. aš čia kietesnė, ne to mokytojams padarius. (juokas) Na, ir kažkaip susistgyuoja, ir paskui .. man pasiūlė netgi padirbėti mokykloj, ir irgi, būtent, X klasėj. (Interviu Nr. 6, 408–417).

Turiu tokius išbandymus ir iššūkių turėjau, kada turėjau dirbti su neįgaliaisiais. Neįgalieji, kurie turi .. protinį sutrikimą, įvairių nuo šizofrenijos iki cerebralinio paralyžiaus. (Interviu Nr. 4, 151–153).

Šiandieninė demokratėjanti visuomenė reikalauja tam tikrų žmoniškųjų galių, pasireiškiančių mokėjimu bendrauti, bendradarbiauti, būti tolerantiškam, pagaliau įgytas žinias ir įgūdžius taikyti jaučiant moralinę atsakomybę. Tam reikia to, kas apibendrintai vadinama požiūriu⁴¹⁰. Taigi požiūris į savo profesinį vaidmenį ir jo suvokimas, noras mokytis, moralinės atsakomybės jausmas, siekis „būti stiprių specialistu“, visa tai motyvuoja savaiminiam mokymuisi profesinėje veikloje:

Sau užsidedi tokią našlą ant pečių ir galvoji, kad aš esu irgi vienas iš tų žmonių, kuris turi, privalo daryti tą, kad tiems vaikams kažkaip tai padėti .. ir darai. Čia kalba neina apie kažkokius tai apmokėjimus, tu tiesiog turi daryti, tai ką reikia daryti. Ir iš to gimsta paskui šeštadieninės mokyklos, į kurias ateina vaikai, kuriose jie mokosi, iš to gimsta ir kiti .. po pamokų sėdėjimas, prieš pamokas, ir tu tikrai įsitrauki į tą veiklą, kuomet .. ne dėl to, kad tu neturėtum ką veikti, bet dėl to, kad jauti atsakomybę prieš tuos mokinius .. arba kaltę. Nežinau, gal šiomet pradėjau jausti tokią .., kad man yra tikrai yra gėda dėl daugelio dalykų, kurie vyksta mokyklose, prieš savo mokinius. (...) tu vis tiek nieko negali padaryti, bet .. stengiesi, stengiesi padaryti, kad būtų geriau, su tais vaikais bendrauji, ir visai kitai stengiesi. (Interviu Nr. 10, 518–527).

410 Barkauskaitė, *supra* note 268.

(...) tu nemoki, ar tu .. konkuruoji, girdėjau tokių pasakymų. Aš to neturiu .. Aš kaip tik juk, .. gal aš kažko ir nemoku, .. bet aš noriu išmolti, aš ieškau, aš mokausi, aš žiūriu, aš klausiu.“ (...) „Man tai yra didelis pačiai noras, atestuojantis būti tvirtai, apsišvietusiai. (Interviu Nr. 11, 282–284, 340).

(...) literatūros skaitymas vokiškai tam tikros, tai tikrai davė labai daug naudos ir to tikrai reikia, nes tu turi būti stiprus specialistas. (Interviu Nr. 2, 214–215).

Kiekvienas pedagogas skirtingai susieja du tarsi atskirus žinių (teorijos) ir gebėjimų (praktikos) pasaulius. „Žinios, mąstymas ir praktiniai gebėjimai yra siejami reliatyviais, o ne subordinaciniais, santykiniais.“⁴¹¹ Nuo asmenybės priklausys, ar žinių perdavimo priemonės bus tiek pat veiksmingos, kaip ir išgyventa patirtis. Biografinių aplinkybių nulemtos kognityvinio ir emocinio pobūdžio dispozicijos daro asmeniui įtaką, kaip bus priimama teorija ir patirtinis mokymasis. Asmenybės psichologai sudarė ne vieną asmenybės modelių arba tipų sąrašą, kuris segreguoja asmenis pagal jiems priimtinas mokymosi formas.

Pedagogai, siekdami suderinti profesinėje veikloje jiems keliamus reikalavimus su savo turima kompetencija, ne tik siekia stiprėti dalykinėje srityje, bet ir tobulina savo metodines žinias, gebėjimus individualiais savaiminio mokymosi procesais. Interviu medžiagoje randami pavyzdžiai iliustruoja nuolatinę pedagogų mąstyseną, kuomet jie kelia sau klausimą „kaip?“, kuris sietinas su metodinės kompetencijos ugdymusi per patirtis profesinėje veikloje:

(...) toks amžinas mąstymas, kuo dabar aš turėčiau tą vaiką užimti, kuo aš galėčiau jį užimti, kad jam būtų įdomu, .. kad jis norėtų, kad jam patiktų.“ (...) „Tas darbas .. eidavai į darželį, į grupę ir galvodavai, ką aš su vaikais šiandien galėčiau padaryti, kad jiems būtų nauja, įdomu, ir pakartota sena. (Interviu Nr. 8, 286–288, 351–352).

(...) esi priverstas nuolat galvoti apie mokyklą, daugiau ar mažiau. Net jeigu nenori, jeigu tingi, tu vis tiek galvoji, tu vis tiek galvoji apie rytojaus pamokas, apie dar kažką.“ (...) „Tai, aš keliuosi ir gulu su mintimi apie mokyklą, tai yra pastovus dalykas, kur tu galvoji ir čio-

411 Neuweg, *supra* note 275.

nai, (3) turbūt, sutrikimas, ko gero, bet tai nėra ta įtampa, kur tu blogai dėl kažko jautiesi. Aš galvoju, kaip man reikėtų padaryti dar geriau, nes aš turiu, aš noriu padaryti dar geriau, kad būtų dar sėkmingiau, dar geriau pasiruošti. (Interviu Nr. 10, 813–814, 822–825).

Tai va, turėsiu nuo rugsėjo savo tris rožytes .. Kartu bandysime mokyti bendrauti, draugauti .. Ir vėl aš išeinu į atostogas su ta mintimi „kaip“. Kaip, .. nes aš toks socialinis pedagogas esu, .. ir žino visos, .. aš nesu tokia, kaip sako kitos, na, užsidėjau sau pliusiuką, popieriuką pasidėjau ir galiu .. Ne, aš labai imu giliai, jeigu man nepavyksta, jeigu man nepasiseka, aš esu toks ne popierinis socialinis, man svarbu yra tas rezultatas, kai aš matau ... (interviu Nr. 11, 154–158).

Apibendrinant galima teigti, kad pedagogas profesinėje veikloje susiduria su kasdieniais iššūkiais, kurie pareikalauja įvairiapusiško asmeninio tobulėjimo, gebėjimo spręsti problemas ne visada randant tam pagalbą savo teoriniame pasiruošime. Pradėjus profesinę veiklą, formaliojo mokymosi metu įgytos žinios bei gebėjimai papildomi per savaiminį mokymąsi profesinėje veikloje ir taip individualiai ugdomasi.

5. Pedagogų savaiminis mokymasis profesinėje veikloje: sąlygos ir skatinimo perspektyvos

Empirinio tyrimo rezultatai atskleidžia pedagogų savaiminio mokymosi procesų vyksmą individualios profesinės veiklos fone. Siekiant atsakyti į klausimą, kokios sąlygos lemia pedagogų savaiminio mokymosi pasireiškimą profesinėje veikloje, visų pirma paminėtina, kad patyriminiai procesai, asmens poreikiai, interesai bei jo individualios savybės formuoja besimokančiajam būdingą mokymosi stilių, kas parodo savaiminio mokymosi procesų sąsajas su pedagogo biografijos individualumu. Savaiminio mokymosi procesus nulemia paties savaiminio mokymosi prasmingumo suvokimas siekiant prisitaikyti, keistis ar savirealizacijos profesinėje veikloje. Tyrimo rezultatai patvirtina mokslininkų įžvalgą (Overwien, 2005⁴¹²; Gedvilienė ir kt. 2010⁴¹³),

412 Overwien, *supra* note 49.

413 Gedvilienė, G., Laužackas, R. ir Tūtlys, V. *Bendrojo ugdymo mokytojų kvalifikacijos tobulinimo poreikiai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.

kad profesinis tobulėjimas yra stimuliuojami vidinės ir išorinės motyvacijos. Atliktas tyrimas leidžia papildyti minėtas išvagas teiginiu, kad pats savaiminis mokymasis gali sąlygoti tolimesnio mokymosi motyvaciją, norą tobulėti ne tik savaiminiu, bet ir formaliuoju mokymusi, pavyzdžiui, refleksyviojo savaiminio mokymosi procese suvokus savo žinojimo, gebėjimų privalumus ir trūkumus.

Šio tyrimo dalyvių gyvenimo istorijos rodo, kad jų kaip pedagogų savaiminio mokymosi procesas integruojasi į kasdieninį darbą, apima tiek implicitinį, tiek ir eksplicitinį savaiminį mokymąsi, t. y. latentinius, patirtinius, refleksyviuosius, savivaldžius savaiminio mokymosi procesus. Atliktas tyrimas atskleidžia, kad per patirtinį savaiminio mokymosi procesą profesinėje aplinkoje asmuo kuria savo žinojimą, kuris nėra visada sąmoningai iškart suvokiamas. Šis procesas sąlygotas aplinkos, dažnai lemtas ir inicijuotas atsitiktinumo, vyksta neplanuotai ir laikytinas latentiniu savaiminio mokymosi procesu. Taip pat ir individualių profesinės veiklos patirčių pagrindu formuojasi naujas profesinės veiklos supratimas, o pedagogų klaidingi sprendimai, poelgiai, juos apmąščius, veda prie veiksmingų mokymosi procesų. Būtent asmens refleksija pasitarnauja kaip asmeninio ir profesinio tobulėjimo metodas, kas atliepia mokslininkų tyrimus (Dehnbostel, 2003⁴¹⁴, 2016⁴¹⁵; Hamacher ir kt., 2012⁴¹⁶; Bubnys ir Žydžiūnaitė, 2012⁴¹⁷; Dačiulytė ir kt., 2013⁴¹⁸). Refleksyvusis savaiminio mokymosi procesas leidžia naujai pažvelgti į turimą žinojimą, atėjusį per patirtį. Ankstesnės patirties žinių įvertinimas ir suvokta buvusi patirtis laikytini pedagogų savivaldaus savaiminio mokymosi proceso komponentais. Pedagogo noras atliepti naujos kartos ugdytinių poreikius atsižvelgiant į savo šalies pokyčius, į ateities tendencijas veda į savaiminio mokymosi procesus. Profesinės veiklos patirtys, jų refleksija lemia patirtinius ir savivaldžius savaiminio mokymosi procesus.

Profesinės veiklos kasdieniai iššūkiai, teorinio pasirengimo ir praktinių problemų suderinamumo poreikis lemia patirtinius, savivaldžius ir / ar latentinius savaiminio mokymosi procesus. Tyrimo rezultatai patvirtina moks-

414 Dehnbostel, *supra note* 228.

415 Dehnbostel, *supra note* 109.

416 Hamacher ir kt., *supra note* 30.

417 Bubnys, R. ir Žydžiūnaitė, V. *Refleksyvusis mokymas(is) aukštosios mokyklos edukacinėje aplinkoje: dėstytojų mokymo patirtys: mokslo studija*. Šiauliai: Lucilijus, 2012.

418 Dačiulytė ir kt., *supra note* 4.

lininkų idėjas (Lave ir Wenger, 1991⁴¹⁹; Chaiklin ir Lave, 1993⁴²⁰; Garrick, 1998⁴²¹; Gonzi, 2007⁴²²; Dehnbostel, 2016⁴²³), kad žinios yra kuriamos dalyvaujant tam tikroje praktikos bendruomenėje; kad besimokantieji susikuria savo žinojimą, kuris tampa neatskiriamas nuo profesinės veiklos. Savaiminis mokymasis leidžia įgyti reikalingų žinių, jas kaupti; savaiminio mokymosi būdai: mokymasis bendraujant, stebint, skaitant, mokymasis per realią profesinę veiklą ir veikloje, dalijimasis žinojimu bendraujant ir bendradarbiaujant profesinės veiklos metu turi tikslą – tai pastangos įvaldyti profesinės veiklos situaciją ar išspręsti profesinės veiklos problemas. Šiuos procesus, kaip rodo tyrimas, sąlygoja ugdymo įstaigų administracijos gebėjimas sukurti savaiminiam mokymuisi palankias sąlygas – suburti pedagogų komandą, kurios nariai mokytusi vieni iš kitų. Demokratiškas švietimo įstaigos administracijos poveikis, kaip viena iš galimų intervencijos formų skatinant pedagogus mokyti savaime profesinėje veikloje, – tai pasitikėjimu pagrįstos aplinkos sukūrimas, kurioje pedagogai jaustųsi saugiai ir tikėtų tuo, ką daro, nes esminė sąlyga siekiant savaiminio mokymosi rezultatyvumo – paties pedagogo siekimas tobulėti. O, mokslininkai Bubnys ir Žydžiūnaitė (2012) pažymi, kad bendradarbiavimo ir mokymo(si) iš kitų patirties būdai dėstytojų praktikoje nėra dažni⁴²⁴, kas suponuoja galimus tolimesnių tyrimų klausimus apie pedagogų komandinio darbo patirtis, komandinio darbo veiklos prielaidas, organizavimo ypatumus.

Patyriminiai procesai profesinėje veikloje lemia pedagogo savaiminio mokymosi procesus, kurie laikytini subjektyviu pedagogo profesinės veiklos kaitos veiksniumi. Tai patvirtina ir Kirchhöfer (2004) mokslines išvalgas⁴²⁵, kad vis dažniau mokymosi situacijos iškyla profesinėje aplinkoje ir šis patyrimas daro įtaką pedagogo ugdymosi procesui. Tyrimo medžiagos duomenys akivaizdžiai iliustruoja, kad išgyvenamas teorijos ir praktikos skirtumas, susidūrimas su nauja pedagogo veiklos erdve, kitų asmenų išreikštas pasitikėjimas bei savi-realizacijos išgyvenimas lemia pedagogo savaiminio mokymosi procesą.

419 Lave ir Wenger, *supra note* 68.

420 Chaiklin ir Lave, *supra note* 69.

421 Garrick, *supra note* 85.

422 Gonzi, *supra note* 70.

423 Dehnbostel, *supra note* 109.

424 Bubnys ir Žydžiūnaitė, *supra note* 302.

425 Kirchhöfer, *supra note* 122.

Išanalizavus savaiminio mokymosi procesus pedagogo profesinėje veikloje, galima teigti, kad pedagogai, susidūrę profesinėje veikloje su sunkumais, abejonėmis, situacijos sudėtingumu, nežinojimu, turi turėti galimybę tai aptarti, analizuoti. Todėl formaliosios pedagogikos studijos turėtų padėti būsiamiems pedagogams įgyti pagrindinių reflektavimo gebėjimų: patirties analizės, savirefleksijos, kritinio mąstymo, problemų sprendimo ir kt. Kaip pastebi Bubnys ir Žydziiūnaitė (2012),⁴²⁶ reflektavimas pedagogo profesinėje veikloje turėtų būti orientuotas į patį veiklos procesą, teorinių žinių svarbą, asmeninių veiksmų analizę. Tai laikytina viena tinkamiausių intervencijos formų skatinant pedagogų savaiminį mokymąsi profesinėje veikloje.

IŠVADOS

Savaiminio mokymosi samprata remiasi dviem požiūriais: plačiąja prasme savaiminis mokymasis suprantamas kaip mokymosi veiklos kategorija, apimanti tiek nesąmoningą atsitiktinį mokymąsi, tiek ir savivaldų, planuotą ir tikslinį mokymąsi bei sąmoningą atsitiktinį; siaurąja prasme savaiminiu mokymusi laikomas tik nesąmoningas atsitiktinis mokymasis. Savaiminis mokymasis tarsi kontinuumas tarp implicitinio ir explicitinio mokymosi. XX ir XXI amžiaus savaiminio mokymosi sampratos kaitoje pastebimi nežymūs skirtumai. XX amž. savaiminio mokymosi samprata tiesiogiai susijusi su mokymosi visą gyvenimą samprata, kai didžiausias dėmesys buvo teikiamas asmeniniam ugdymuisi. XX amžiaus pabaigoje savaiminis mokymasis akcentuojamas jau ne tik kaip vien naudą duodantis mokymosi procesas pačiam besimokančiajam, bet ir kaip instrumentas, atnešantis naudos gamybos ir paslaugų sferai. XXI amžiuje rinkai ir toliau skiriamas pagrindinis vaidmuo, tačiau akcentuojama ir asmenų atsakomybė už savo pačių mokymąsi, teigiama, kad kiekvienas visuomenės narys turi nuolat tobulėti kasdien susidurdamas su daugybe savaiminio mokymosi galimybių.

Žvelgiant iš biografinio diskurso perspektyvos, savaiminis mokymasis – tai gyvenimo atskleidžiamas ir paaiškinamas konstruktas, kurio intencija ir procesualumas pasireiškia skirtingais laipsniais. Biografinis diskursas atskleidžia savaiminį mokymąsi kaip vieną iš patirtinio mokymosi procesų. Būtent

426 Bubnys ir Žydziiūnaitė, *supra note* 302.

patirtinis mokymasis lemia įgyjamas žinias, gebėjimus, t. y. savaiminis mokymasis tampa patirtinio mokymosi dalimi, kuri nėra lydima pedagoginės intencijos, o refleksija laikytina savaiminio mokymosi strategija.

Pedagogo savaiminio mokymosi procesų ryšį su patirtiniu mokymusi profesinėje veikloje iliustruoja profesinės veiklos patirtys, susijusios su įvairiais išgyvenimais, emociniais išpūdžiais, vedančiais prie aiškiai paties individo suvokiamų savaiminių mokymosi procesų, kurie laikytini patirtiniais ir savivaldžiais bei susieti su vidine individo motyvacija. Profesinė veikla pedagogams suteikia turtingą patirtį ir galimybę tobulėti tiek dalykinės, metodinės perspektyvos, tiek iš asmeninės.

Pati profesinė veikla per sutinkamus iššūkius, problemas pateikia paskatas mokymuisi, o kolegialus bendradarbiavimas, asmeninių psichologinių poreikių patenkinimas ir kiti vidinės bei išorinės motyvacijos faktoriai (suvokiama asmeninė atsakomybė, savirealizacijos išgyvenimas, kitų asmenų išreikštas pasitikėjimas ir pagarba) prisideda prie tvaraus nuolatinio savaiminio mokymosi. Kuo didesnę pripažinimo, savirealizacijos jausmą profesinėje veikloje patiria pedagogas, tuo didesnė mokymosi motyvacija ir dažnesnė savaiminio mokymosi veiklos. Esama aiškių paralelių tarp savarankiškumo ir demokratiško administravimo poveikio pedagogų požiūriui į mokymąsi. Būtina sukurti pasitikėjimu pagrįstą aplinką, kurioje pedagogai tikėtų tuo, ką daro, nes esminė sąlyga siekiant savaiminio mokymosi rezultatyvumo – paties pedagogo siekimas tobulėti. Pedagogų savaiminio mokymosi profesinėje veikloje poreikis sustiprėja veikiant labai daug veiksnių, kur ypatinga vieta skiriama pedagogo asmenybei bei galimybei jaustis saugiai. Švietimo institucijose įgytos teorinės žinios pilnai neatliepia profesinėje veikloje atsiradusių tam tikrų žinių poreikio. Profesinės veiklos reikalavimai lemia savaiminio mokymosi procesus, kai siekiama apjungti teoriją ir praktinę veiklą. Viena vertus, įvairūs profesinės veiklos iššūkiai, problemos skatina ieškoti naujų sprendimų, mokytis iš patirties, kita vertus, atsiranda poreikis surasti teorinį pagrindimą žinioms, įgytoms per patirtinį mokymąsi. Pedagogų savaiminio mokymosi profesinėje veikloje paskatinimo sistemos tobulinimas priklauso ne nuo premijų bei nuobaudų, o nuo pasikeitusios nuostatos, skatinančios pripažinti profesinį pedagogo vaidmenį švietimo institucijoje, ir suprasti, kad mokymas, dėstymas gali būti problemiška, bet pasitenkinimą teikianti veikla. Pedagogas, siekdamas sau pagarbos bei skatinamas pažinimo interesų, nori

mokyti, todėl labai svarbu sudaryti jam reikalingas mokymosi ir darbo sąlygas. Suaugusiųjų mokymosi motyvai vyresniame amžiuje tampa vis prasmingesni: jiems svarbiausiu tampa noras tobulinti asmenybę, geriau pasiręngti kaip specialistui, panaudoti savo sugebėjimus. Noras būti geru pedagogu pareikalauja nuolatinio savo galimybių ir ribotumo įšivertinimo – profesinės veiklos refleksijos, o tai lemia savaiminio mokymosi procesus.

LITERATŪRA

Teisės aktai ir kiti dokumentai

Europos Komisijos komunikatas „*Siekiant paversti Europos mokymosi visą gyvenimą erdvę tikrove*“, 2001, lapkritis. Internetinė prieiga: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:DE:PDF>

1. *Mokymosi visą gyvenimą memorandumas*, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Lietuvos suaugusiųjų švietimo asociacija. Vilnius, 2001.

Mokslo šaltiniai

1. Alheit, P. ir Dausien, B. Biographieorientierung und Didaktik. Überlegungen zur Begleitung biographischen Lernens in der Erwachsenenbildung. *Report. Literatur- und Forschungsreport Weiterbildung*, 28, H. 3, 2005, p. 27–36.
2. Alkemeyer, T. ir Brümmer, K. Körper und informelles Lernen, Iš T. Burger, M. Harring, M. D. Witte (sud.) *Handbuch informelles Lernen. Interdisziplinäre und internationale Perspektiven* (p. 493-509). Weinheim: Beltz Juventa, 2016.
3. Alonderienė, R. *Vadovų savaiminio mokymosi įtaka įmonės veiklos rezultatams*. (daktaro disertacija). Kaunas: ISM vadybos ir ekonomikos universitetas, 2009.
4. Arbutavičius, G. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi būdu įgytų mokymosi pasiekimų vertinimo Šiaurės šalyse ir Prancūzijoje lyginamoji analizė. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, (18), 2009, p. 40–56.

5. Arnold, D., Arntz, M., Gregory, T., Steffes, S. ir Zierahn, U. Herausforderungen der Digitalisierung für die Zukunft der Arbeitswelt, No. 8. ZEW policy brief, 2016.
6. Bagdonas, A. ir Adaškevičienė, V. Bendrojo lavinimo mokyklų pedagogų psychosocialinės nuostatos raiška ir jai įtaką darantys veiksniai. *Socialiniai mokslai*, 2 (68), 2010, p. 60–70.
7. Bandura, A. *Socialiniai minties ir veiksmo pagrindai. Socialinė kognityvi teorija*. Vilnius: VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 2009.
8. Barkauskaitė, M. *Suaugusiųjų pedagogikos gairės*. Serija „Metodinės priemonės“. Vilnius: VPU leidykla, 2006.
9. Bauer, K. O. Lehrer-Schüler-Interaktion im Kontext von Schulentwicklung, Iš M. K. W. Schweer (sud.) *Lehrer-Schüler-Interaktion* (p. 561-585). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017.
10. Belle, J. ir Dale, M. *Informal Learning in the Workplace*. Department for Education and Employment Research Report No. 134. London, 1999.
11. Berry, D. C. ir Dienes, Z. *Implicit Learning. Theoretical and empirical issues*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1993.
12. Bitinas, B. Rinktiniai edukologiniai raštai. *Edukologija*, 2013.
13. Bitinas, B. *Edukologinis tyrimas: sistema ir procesas*. Vilnius: Kronta, 2006.
14. Björnåvold, J. Eine Vertrauensfrage? Verfahren und Systeme zur Bewertung nicht formell erworbener Kenntnisse verlangen Akzeptanz. *Europäische Zeitschrift für Berufsbildung, Thessaloniki*, 12, 1997, p. 82–90.
15. Blaikie, N. W. H. *Designing social research*. Cambridge: Polity Press, 2010.
16. Bohnsack, R. *Rekonstruktive Sozialforschung*. 9. überarb. und erweit. Aufl. Opladen: Budrich, 2014.
17. Breuer, F. *Reflexive Grounded Theory: Eine Einführung für die Forschungspraxis*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009.
18. Bruzgelevičienė, R. *Lietuvos švietimo kūrimas 1988-1997*. Vilnius: Sapnų sala, 2008.
19. Bubnys, R. ir Žydzūnaitė, V. *Reflektyvusis mokymas(is) aukštosios mokyklos edukacinėje aplinkoje: dėstytojų mokymo patirtys: mokslo studija*. Šiauliai: Lucilijus, 2012.

20. Burkšaitienė, N. Adults' attitudes towards recognition of non-formal and in-formal learning at the university level. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 19 (19), 2015, p. 51–68.
21. Burkšaitienė, N. ir Šliogerienė, J. Assessment and recognition of non-formal and informal learning achievements at Mykolas Romeris university. *The Quality of Higher Education*, (6), 2011, p. 175-177.
22. Chaiklin, S. ir Lave, J. *Understanding Practice: Perspectives in activity and context*. New York: Cambridge University Press, 1993.
23. Colardyn, D. ir Björnåvold, J. *The learning continuity: European inventory on validating non-formal and informal learning: national policies in validating non-formal and informal learning*. Luxemburg, 2005.
24. Coombs, P. H., & Ahmed, M. *Attacking Rural Poverty: How Nonformal Education Can Help*. A Research Report for the World Bank Prepared by the International Council for Educational Development, 1974.
25. Creswell, J. W. *Qualitative inquiry and research design – Choosing among five traditions*. SAGE Publications, 2007.
26. Dačiulytė, R., Dromantienė, L., Indrašienė, V., Merfeldaitė, O., Nefas, S., Penkauskienė, D., Prakapas, R. ir Railienė, A. *Pedagogų kvalifikacijos tobulinimo Lietuvoje būklė ir plėtros galimybės*. Mokslo studija. Vilnius: MRU, 2013.
27. Dehnbostel, P. Informelles Lernen: Arbeitserfahrungen und Kompetenzerwerb aus berufspädagogischer Sicht. Überarbeiteter Vortrag anlässlich der 4. Fachtagung des Programms „Schule/Wirtschaft/Arbeitsleben“ am 18./19. Sept. 2003 in Neukirchen/Pleiß.
28. Dehnbostel, P. Beruf und informelles Lernen, Iš M. Harring, M. D. Witte ir T. Burger (sud.). *Handbuch informelles Lernen. Interdisziplinäre und internationale Perspektiven* (p. 372-385). Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 2016.
29. de Witt, C. ir Czerwionka, T. *Medienpädagogik: Studentexte zur Erwachsenenbildung*. Bielefeld: Bertelsmann, 2006.
30. Dewey, J. *Demokratija ir ugdymas. Įvadas į ugdymo filosofiją*. Klaipėda: Baltic Printing House, 2014.
31. Dohmen, G. *Das lebenslange Lernen: Leitlinien einer modernen Bildungspolitik*. Bonn: Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft, Forschung und Technologie, 1996.
32. Dohmen, G. *Selbstgesteuertes lebenslanges Lernen?* Bonn: BMBF, 1997.

33. Dohmen, G. *Das informelle Lernen. Die internationale Erschließung einer bisher vernachlässigten Grundform menschlichen Lernens für das Lebenslange Lernen aller*. Bonn: BMBF Publik, 2001. Internetinė prieiga: http://www.werkstatt-frankfurt.de/fileadmin/Frankfurter_Weg/Fachtagung/BMBF_Das_informelle_Lernen.pdf
34. Eraut, M. Non-formal Learning, Implicit Learning and Tacit Knowledge in Professional Work, Iš F. Coffield (sud.). *The Necessity of Informal Learning* (p. 12-31). Bristol, 2000.
35. Erpenbeck, J. Modelle und Konzepte zur Erfassung non-formell und informell erworbener beruflicher Kompetenzen in Deutschland, Iš G. A. Straka (sud.). *Zertifizierung non-formell und informell erworbener beruflicher Kompetenzen* (p. 27-40). Münster, 2003.
36. Fenwick, T. ir Tennant, M. Suaugusiųjų mokymosi supratimas, Iš G. Foley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 67-82). Vilnius: Kronta, 2007.
37. Field, F. ir Spence, L. Informal Learning and Social Capital, Iš F. Coffield (sud.). *The Necessity of Informal Learning* (p. 32-42). Bristol: University of Bristol, 2000.
38. Flick, U. *Qualitative Sozialforschung. Eine Einführung*. 2. Aufl. Reinbek: Rowohlt, 2007.
39. Foley, G. Suaugusiųjų švietimas ir mokymas šiandien, Iš G. Foley (sud.). *Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais* (p. 21-34). Vilnius: Kronta, 2007.
40. Freire, P. *Kritinės sąmonės ugdymas*. Vilnius: Tyto alba, 2000.
41. Fuchs-Heinritz, W. *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*. 4. Aufl. Wiebaden: VS Verlag, 2009.
42. Garrick, J. *Informal Learning in the Workplace. Unmasking Human Resource Development*. London, 1998.
43. Gear, J., McIntosh, A. ir Squires, G. *Informal Learning in the Professions*. Hull, 1994.
44. Gedvilienė, G., Laužackas, R. ir Tūtlys, V. *Bendrojo ugdymo mokytojų kvalifikacijos tobulinimo poreikiai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010.
45. Geißler, K, A. ir Orthey, F. M. Kompetenz: Ein Begriff für das verwertbare Ungefähre, Iš E. Nuissl, Ch. Schiersmann ir H. Siebert (sud.). *Kompetenzentwicklung statt Bildungsziele? Literatur und Forschungsreport*

- Nr. 49, 2002, p. 69–79. Internetinė prieiga: http://www.die-bonn.de/es-brid/dokumente/doc-2002/nuissl02_02.pdf
46. Gerzer-Sass, A. Familienkompetenzen als Potenzial einer innovativen Personalentwicklung, Iš Chr. Leipert (sud.). *Familie als Beruf: Arbeitsfeld der Zukunft* (p. 167–178). VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2001.
47. Glaser, B. G. ir Strauss, A. *Grounded Theory. Strategien qualitativer Forschung*. Bern: Huber, 1998.
48. Gnahs, D. Informelles Lernen in der Erwachsenenbildung/Weiterbildung, Iš M. Rohs (sud.). *Handbuch Informelles Lernen* (p. 107–122). Wiesbaden: Springer VS, 2016.
49. Gonzi, A. Naujasis profesinis mokymas, Iš G. Foley (sud.). Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais (p. 35–49). Vilnius: Kronta, 2007.
50. Hamacher, W., Eickholt, C., Lenartz, N. ir Blanco, S. *Sicherheits- und Gesundheitskompetenz durch informelles Lernen im Prozess der Arbeit: Abschlussbericht zum Projekt „Ansätze zur betrieblichen Förderung von Sicherheits- und Gesundheitskompetenz durch informelles Lernen im Prozess der Arbeit“*. Forschung Projekt F 2141. Dortmund/Berlin/Dresden, 2012. Internetinė prieiga: https://www.baua.de/DE/Angebote/Publikationen/Berichte/F2141.pdf?__blob=publicationFile&v=8
51. Hargreaves, A. *Keičiasi mokytojai, keičiasi laikai*. Vilnius: Tyto alba, 2003.
52. Hasselhorn, M. ir Gold, A. *Pädagogische Psychologie. Erfolgreiches Lernen und Lehren*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2009.
53. Hedtke, R. *Das unstillbare Verlangen nach Praxisbezug – Zum Theorie-Praxis-Problem der Lehrerbildung am Exempel Schulpraktischer Studien*, 2001. Internetinė prieiga: <http://www.sowi-online.de/sites/default/files/hedtke.pdf>
54. Herwig-Lempp, J. Der Unterschied zwischen Theorie und Praxis ist in der Praxis größer als in der Theorie. *CORAX Fachmagazin für Kinder- und Jugendarbeit in Sachsen*, 5, 2014, p. 20–23. Internetinė prieiga: <http://www.herwig-lempp.de/daten/2014-Herwig-Lempp-Theorien-Praxis.pdf>
55. Huberman, M. Der berufliche Lebenszyklus von Lehrern. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung, Iš E. Terhart (sud.). *Unterrichten als*

- Beruf. Neuere amerikanische und englische Arbeiten zur Berufskultur und Berufsbiographie von Lehrerinnen und Lehrern* (p. 249 – 267). Köln: Böhlau, 1991.
56. Indrašienė, V., Jegelevičienė, V., Merfeldaitė, O., Penkauskienė, D., Pivorienė, J., Railienė, A., ... & Valavičienė, N. The Interpretations of the Concept of Critical Thinking. *Social Work*, 16(2), 2018, p. 266–278.
 57. Jarvis, P. *Mokymosi paradoksai*. Kaunas: Morkunas ir Ko., 2001.
 58. José, M. Die Rolle des Lehrers, Iš *Positive Psychologie und Achtsamkeit im Schulalltag* (p. 91–106). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016.
 59. Jovaiša, L. *Edukologija. II tomas*. Vilnius: Agora, 2012.
 60. Jucevičienė, P. *Besimokantis miestas*. Kaunas: Technologija, 2007.
 61. Kardelienė, L., Kardelis, K. *Pedagoginė komunikacija kūno kultūros veikloje*. Kaunas: LKKA, 2006.
 62. Kirchhöfer, D. Informelles lernen in alltäglichen Lebensführungen. Chance für berufliche Kompetenzentwicklung. *QUEM-Report. Schriften zur beruflichen Weiterbildung*. Nr. 66. Berlin, 2000.
 63. Kirchhöfer, D. *Lernkultur Kompetenzentwicklung: Begriffliche Grundlagen*. Berlin: Arbeitsgemeinschaft Betriebliche Weiterbildungsforschung e.V., 2004.
 64. Kolb, D. A. *Experiential Learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N. J., 1984.
 65. Kunter, M., Pohlmann, B. Lehrer. In *Pädagogische Psychologie* (p. 261–282). Springer, Berlin, Heidelberg, 2009.
 66. Künzel, K. Perspektive und Begriff – Informelles Lernen als wissenschaftliches Ordnungsproblem, Iš A. Wolter, G. Wiesner ir C. Koepernik (sud.). *Der lernende Mensch in der Wissensgesellschaft. Perspektiven lebenslangen Lernens*. Weinheim und München: Juventa Verlag, 2010.
 67. Kvedaraitė, N. *Šiuolaikinės mokyklos kaip besimokančios organizacijos bruožių raiška personalo savivaldaus mokymosi sklaidos procesuose* (daktaro disertacija). Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2009.
 68. Ladenthin, V. Informelles Lernen aus philosophischer Perspektive, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 165–206). Wiesbaden: Springer VS, 2016.
 69. Lamnek, S. *Qualitative Sozialforschung*. 5. überarbeitete Auflage. Weinheim, Basel: Beltz Verlag, 2010.

70. Laur-Ernst, U. Informelles und formalisiertes Lernen in der Wissensgesellschaft: Wie lassen sich beide Lern- und Kompetenzbereiche gleichwertig anerkennen? Iš Bundesinstitut für Berufsbildung (sud.). *Kompetenzentwicklung – Lernen begleitete das Leben. Ergebnisse, Veröffentlichungen und Materialien aus dem BIBB* (p. 111–128). Bonn, 2001.
71. Laužackas, R., Teresevičienė, M. ir Stasiūnaitienė, E. *Kompetencijos vertinimas neformaliajame ir savaiminiame mokymesi*. Kaunas: VDU leidykla, 2005.
72. Lave, J. ir Wenger, E. *Situated Learning*. New York, 1991.
73. Lemme, B. H. Suaugusiojo raida. Kaunas: Alma Littera, 2003.
74. Livingstone, D. W. Informelles Lernen in der Wissensgesellschaft, Iš Arbeitsgemeinschaft Qualifikations-Entwicklungs-Management (sud.). *Kompetenz für Europa: Wandel durch Lernen – Lernen im Wandel. Referate auf dem internationalen Fachkongress*. Berlin, 1999.
75. Marsick, V. J. ir Watkins, K. *Informal and Incidental Learning in the Workplace*. London and New York: Routledge, 1990.
76. Martišauskienė, E. Mokytojų požiūris į gebėjimus kaip profesijos kompetencijos dėmenį. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 24, 2010, p. 101–113.
77. Meinefeld, W. Hypothesen und Vorwissen in der qualitativen Sozialforschung. Iš U. Flick, E. V. Kardorff ir I. Steinke (sud.). *Qualitative Forschung. Ein Handbuch* (p. 265–275). Reinbek: Rowohlt, 2000.
78. Merfeldaitė, O. ir Railienė A. Pedagogų kvalifikacijos tobulinimo analizė: pedagogų karjeros proceso metmenys. *Socialinis darbas*, 11 (2), 2012, p. 367–378.
79. Mey, G. ir Mruck, K. *Grounded Theory Reader*, 2. akt. und erw. Auflage. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011.
80. Mikula, R. Die Mehrperspektivität des Lernens in der Verortung und Rekonstruktion biografischer Veränderungsprozesse, Iš R. Egger ir kt. *Orte des Lernens: Lernwelten und ihre biographische Aneignung* (p. 59–72). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
81. Mocker, D.W. ir Spear, G.E. *Lifelong Learning: Formal, Nonformal, Informal and Self-Directed*. Columbus, Ohio: Eric, 1982.
82. Molzberger, G. Informelles Lernen in der Berufsbildung: Berufsbildung, Weiterbildung, Institutionalisierung, Informelles Lernen, Disziplin, Iš

- M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 89-105). Wiesbaden: Springer VS, 2016.
83. Myers, D. G. *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2000.
 84. Neuweg, G. H. Figuren der Relationierung von Lehrerwissen und Lehrerkönnen. *Pedagogijska istraživanja*, 1(1), 2004, p. 136–146.
 85. Oerter, R. Lernen enpassant: Wie und warum Kinder spielend Lernen. *Diskurs Kindheits- und Jugendforschung* 4, 2012, p. 389–403.
 86. Overwien, B. Informelles Lernen und Erfahrungslernen in der internationalen Diskussion: Begriffsbestimmungen, Debatten und Forschungsansätze, Iš M. Rohs (sud.). *Arbeitsprozessintegriertes Lernen. Neue Ansätze für die berufliche Bildung* (p. 13–36). Münster: Waxmann, 2002.
 87. Overwien, B. Informelles Lernen: Ein Begriff zwischen ökonomischen Interessen und selbstbestimmtem Lernen, Iš K. Künzel (sud.). *Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung. Band 31/32* (p. 3–18). Köln: Böhlau, 2005.
 88. Peirce, Ch. S. *Peirce on Signs: Writings on Semiotic*. University of North Carolina Press, Chapel Hill NC, 1991.
 89. Perulli, E. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi pripažinimas: atviras iššūkis. *Aukštojo mokslo kokybė*, 6, 2009, p. 94–116.
 90. Pollard, A. *Refleksyvusis mokymas. Veiksminga ir duomenimis paremta profesinė praktika*. Vilnius: Garnelis, 2006.
 91. Ramsden P. Kaip mokyti aukštojoje mokykloje. Vilnius: Aidai, 2000.
 92. Rauschenbach, T., Düx, W. ir Saas, E. *Informelles Lernen im Jugendalter: vernachlässigte Dimensionen der Bildungsdebatte*. Weinheim, 2006.
 93. Reinke, V. Professionelle Handlungskompetenz von BNE-Akteuren, Iš K.-D. Altmeppen, F. Zschaler, H.-M. Zademach, C. Böttigheimer ir M. Müller (sud.). *Nachhaltigkeit in Umwelt, Wirtschaft und Gesellschaft* (p. 241–255). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2017.
 94. Rohs, M. Genese informellen Lernens, Iš M. Rohs (sud.) *Handbuch Informelles Lernen* (p. 3–38). Wiesbaden: Springer VS, 2016.
 95. Röhl, F. J. *Pädagogik der Navigation: Selbstgesteuertes Lernen durch Neue Medien*. München: Kopäd, 2003.
 96. Rosenthal, G. *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt am Main und New York: Campus, 1993.

97. Rubenson, K. ir Beddie, F. Suaugusiųjų švietimo ir mokymo politikos formavimas Iš G. Foley (sud.). Suaugusiųjų mokymosi metmenys. Suaugusiųjų švietimas globalizacijos laikais (p. 157–170). Vilnius: Kronta., 2007.
98. Rūdytė, K. Vaikų savaiminio mokymo(si) kultūros socialinis–edukacinis diskursas į vaiką orientuotoje paradigmoje (daktaro disertacija). Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2011.
99. Salmi, H. *Motivation and Learning in Informal Education*. Science Centre Education. Helsinki, 1993.
100. Schiersmann, C. *Berufliche Weiterbildung*. Wiesbaden: SV, 2007.
101. Schugurensky, D. The Forms of Informal Learning: Towards a Conceptualization of the Field. *WALL Working Paper*, 19, Toronto, 2000.
102. Schultz, T. W. *Investavimas į žmones. Gyventojų kokybės ekonomika*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
103. Sahlberg, P. *Finnish lessons*. Teachers College Press, 2011.
104. Stadelhofer, C. *Selbstgesteuertes Lernen und Neue Kommunikationstechnologien*, Iš Bundesministerium für Bildung und Forschung (sud.). *Weiterbildungsinstitutionen, Medien, Lernumwelten. Rahmenbedingungen und Entwicklungshilfen für das selbstgesteuertes Lernen* (p. 147–208). Bonn, 1999.
105. Stasiūnaitienė, E. ir Šlentnerienė, V. Studentų požiūris į neformaliojo ir savaiminio mokymosi pasiekimų pripažinimo svarbą. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, 18, 2009, p. 182–194.
106. Stern, E. ir Sommerlad, L. *Workplace learning, culture and performance*. London: Institute of Personnel and Development, 1999.
107. Straka, G. A. Lernen unter informellen Bedingungen. Begriffsbestimmung, Diskussion in Deutschland, Evaluation der Desiderate, Iš Arbeitsgemeinschaft Qualifikations-Entwicklungs-Management (sud.). *Kompetenzentwicklung 2000. Lernen im Wandel – Wandel durch Lernen* (p. 15–70). Münster: Waxmann, 2000.
108. Straka, G. A. Valuing learning outcomes acquired in non-formal settings, Iš W. J. Nijhof, A. Heikkinen ir L. F. M. Nieuwenhuis (sud.). *Shaping flexibility in vocational education and training* (p. 149–165). Dordrecht: Springer Netherlands, 2003.

109. Straka, G. A. Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions, Iš K. Künzel (sud.). *Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung. Band 31/32* (p. 27-45). Köln: Böhlau, 2005.
110. Strauss, A. L. ir Corbin, J. *Grounded Theory. Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Weinheim: Beltz Psychologie Verlags Union, 1996.
111. Strübing, J. *Grounded Theory: Zur sozialtheoretischen und epistemologischen Fundierung des Verfahrens der empirisch begründeten Theoriebildung*. 3. überarb. und erw. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2014.
112. Targamadžė, V. *Bendrojo ugdymo mokykla kryžkelėje: akivarai ir kūlgrinda*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
113. Teresevičienė, M., Burkšaitienė, N., Gedvilienė G, Kaminskienė E., Kaminskienė L., Zuzevičiūtė V. ir Žemaitaitytė I. Neformaliojo ir savaiminio mokymosi identifikavimo, vertinimo, pripažinimo tendencijos Europoje ir Lietuvoje. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos*, 6, 2003, p. 76–93.
114. Teresevičienė, M., Gedvilienė, G. ir Zuzevičiūtė, V. *Andragogika*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2006.
115. Tissot, P. Glossary on identification, assessment and recognition of qualifications and competences and transparency and transferability of qualifications, Iš Cedefop J. Björnnavold (sud.). *Making learning visible: identification, assessment and recognition of non-formal learning in Europe* (p. 205). Luxemburg: Publications Office, 2000.
116. Weiß, P., Dolan, D., Stucky, W. ir Bumann, P. E-Skills Certification in Europe: Voluntary Approaches to Setting European Level Quality Standards, Iš W. Stuckz, B. Sellin ir P. Weiß, P. (sud.). *Towards European Standards for e-Skills and Qualifications* (p. 43–65). Frankfurt/Main, 2005.
117. Werquin, P. *Terms, Concepts and Models for Analysing the Value of Recognition Programmes RNFIL*. Third Meeting of National Representatives and International Organisations 2.-3. October 2007. Wien.
118. Werquin, P. International Perspectives on the Definition of Informal Learning, Iš M. Rohs (sud.). *Handbuch Informelles Lernen* (p. 39–64). Wiesbaden: Springer VS, 2016.

119. Zuzevičiūtė, V. ir Teresevičienė, M. Universitetinės studijos mokymosi visą gyvenimą perspektyvoje: monografija. Vytauto Didžiojo Universitetas, 2007.
120. Žydžiūnaitė, V., Lepaitė, D., Cibulskas, G. ir Bubnys, R. *Savaiminis mokymasis darbo aplinkoje: bendrosios kompetencijos vystymosi kontekstualumas (socialinio ir sveikatos priežiūros sektorių, formalios savivaldos ir nevyriausybinių organizacijų atvejai)*. Šiauliai: Šaulių kolegijos leidybos centras, 2012.

Informacijos šaltiniai

1. Kuzavinis, K. (sud.) *Lotynų - lietuvių kalbų žodynas*. 2-oji patiksl. ir papild. laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
2. Laučka, A., Piesarskas, B. ir Stasiulevičiūtė, E. (sud.) *Anglų - lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1992.

PEDAGOGUES 'S INFORMAL LEARNING IN PROFESSIONAL ACTIVITIES FROM THE PERSPECTIVE OF BIOGRAPHICAL DISCOURSE

Giedrė Paurienė

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary

This monograph focuses on the experience of professional activities that has led to individual informal learning processes. According to the biographies of the informants, it can be said that a large part of the stages of human life, as a whole, provides a meaningful context for understanding the informal processes of pedagogues s in their professional activities. In this mo-

nograph, the basis for the scientific problematicity of research is detailed in the following questions: What conditions determine the manifestation of the informal learning of pedagogues in the professional activity? What forms of intervention should be considered as the most appropriate for promoting pedagogues' informal learning in professional life? The aim of the research is to reveal from the perspective of biographical discourse the procedurality and contextuality of the teacher's informal learning in professional activities. Biographic-narrative interviews used to collect qualitative research data, research data analysis and results are based on the logic of constructing abduction theory according to Peirce (1991), the methodology of the underlying theory according to Strauss and Corbin (1996), and the "formulation interpretation" according to Bohnsack (2014). Research participants' life stories have revealed what significant resources are becoming the basis for informal learning processes in pedagogues' professional activities.

Keywords: informal learning, pedagogue, professional activities, experience learning, biographical discourse.

SU MOTINOS VAIDMENIU, ĮSIPAREIGOJIM AIS BEI ELGESIU SIEJAMAS STRESAS IR VAIKO SUNKUMAI

Evelina Viduolienė

Mykolo Romerio universiteto Viešojo saugumo akademijos

Humanitarinių mokslų katedra

V. Putvinskio g. 70, LT- LT-44211 Kaunas

El. paštas: e.viduoliene@mruni.eu

Anotacija. 24 valstybėse atlikto turimo rezultatų lyginamoji analizė atskleidė, kad Lietuvoje gyvenantys tėvai savo vaikus vertina kaip patiriančius ypač daug emocinių (internalių) ir elgesio (eksternalių) sunkumų. Atsižvelgiant į šiuos rodiklius, Lietuva yra antroji tarp kitų tyrimo dalyvių ir pirmaujanti Europoje (Rescorla, Achenbach ir kt., 2011). Ankstyvieji vaikų emociniai ir elgesio sunkumai lemia problemas vėlesniuose asmens gyvenimo etapuose – jie yra susiję su menku savęs vertinimu, nerimastingumu ir depresiškumu, problemomis akademinėje veikloje, alkoholio ir kitų psichoaktyvių medžiagų vartojimu, save ir / arba kitą žalojančiu elgesiu, bendravimo problemomis ir negebėjimu užmegzti kokybiškus, ilgalaikius santykius viduriniojoje vaikystėje, paauglystėje ir suaugusiojo amžiuje, ilgalaikiu nedarbu (Tremblay, 2000; Moffit, 2003; Karevold ir kt., 2009; Mathiesen ir kt., 2009). Ikimokyklinio amžiaus vaikų emociniai ir elgesio sunkumai (arba jų vertinimas) turėtų būti nerimą keliantis klausimas – nėra aišku, ar vaikai iš tiesų susiduria su tokio masto internaliais bei eksternaliais sunkumais, ar tai susiję su tėvų vertinimu bei nepalankiomis šeimos gyvenimo aplinkybėmis, galbūt didelę emocinę įtampą patiriantys tėvai vaikus vertina kaip keliančius daugiau problemų.

Motinstės stresas arba su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais siejamas stresas yra intensyvi psichologinė įtampa, atsirandanti dėl vaiko nepageidaujamo elgesio ir motinos vaidmens keliamų reikalavimų, kada šie neatitinka motinos turimų resursų jiems įgyvendinti. Motinstės stresą rodo motinos psichologinės ir fiziologinės reakcijos į su vaiko priežiūra susijusius stresorius ir savęs

kaip motinos negatyvus vertinimas, dėl kurių kyla neigiami jausmai vaikui ir sau kaip motinai (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004). Lyginant su tokiais veiksniais kaip problemiškas vaiko temperamentas, vaiko fizinės sveikatos ar raidos problemos, sudėtingos, nepalankios šeimos gyvenimo aplinkybės, motinystės stresas yra svarbiausia dedamoji, prognozuojanti vaiko emocinius ir elgesio sunkumus ateityje (Baker ir kt., 2003; Mesman, Koot, 2000; Crnic, Gaze, Hoffman, 2005; Anthony ir kt., 2005; Mäntymaa ir kt., 2012; Ashford ir kt., 2008). Tikėtina, kad efektyviausias būdas užkirsti kelią ateityje atsirasti vaiko, paauglio ar jauno suaugusiojo elgesio ar emocinėms problemoms yra padėti tėvams bei mokyti juos atpažinti bei sumažinti motinos ar tėvo vaidmeniui siejamą emocinę įtampą, ypač auginant ikimokyklinio amžiaus vaikus.

Monografijoje pristatomų kiekybinių tyrimų tikslas yra įvertinti individualius, tėvų elgesio su vaiku bei aplinkos rizikos faktorius, kurie yra siejami su ikimokyklinio amžiaus vaikų internaliais ir eksternaliais sunkumais bei motinystės stresu. Tyrimai atskleidžia, kurie sociodemografiniai, vaiko sveikatos, jo savijautos, prisitaikymo prie aplinkos veiksniai, stresogeninės aplinkybės šeimos gyvenime bei motinos profesinėje veikloje, finansinio streso, tėvų elgesio su vaiku ypatumai susiję ir paveikia vaikų emocinius, elgesio sunkumus ir motinystės streso lygį.

Pagrindinės sąvokos: motinystės stresas, vaiko emociniai sunkumai, elgesio sunkumai, stresogeniniai įvykiai, longitudinalinis tyrimas.

ĮVADAS

Tyrimų aktualumas. Vaikų emociniai ir elgesio sunkumai, pasireiškiantys jau ankstyvoje vaikystėje, yra stiprus rizikos veiksnys būsimums problemoms vaiko, paauglio, jauno suaugusio asmens tolesniame gyvenime. Lietuvoje vaiko elgesio ir emocinių sunkumų problema ypač aktuali. 24 šalyse atlikto tyrimo rezultatai rodo, kad tarp jų Lietuva yra antra šalis (ir pirmaujanti Europoje), kur pagal tėvų vertinimus ikimokyklinio amžiaus vaikai turi daugiausia elgesio ir emocinių sunkumų (Rescorla, Achenbach ir kt., 2011). Sunkumų vertinimo tendencija išlieka ir vyresniame mokykliniame amžiuje, vertinant 6–16 metų amžiaus vaikų ir paauglių sunkumus (Rescorla, Achenbach ir kt.,

2007). Vakarų kultūros šalyse nuo 10 iki 32 proc. ikimokyklinio amžiaus vaikų patiria žymesnių, klinikinį lygį siekiančių elgesio ar emocinių sunkumų (Lancefield ir kt., 2016; Barkauskienė, Bieliauskaitė, 2002; Barkauskienė, 2005; Reem ir kt., 2010).

Dėl ankstyvame vaiko amžiuje pasireiškiančių emocinių, elgesio problemų neigiamų pasekmių vaiko raidai ir sėkmingam jo prisitaikymui ateityje (Narusyte ir kt., 2017; Lancefield ir kt., 2016) svarbu vertinti minėtus sunkumus jau ikimokykliniame vaiko amžiuje. Ne mažiau aktualu yra nustatyti galimus asmeniui artimiausioje aplinkoje – šeimoje – kylančius rizikos veiksnius.

Motinstės stresas arba su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais siejamas stresas yra psichologinė įtampa, atsirandanti dėl vaiko nepageidaujamo elgesio ir motinos vaidmens keliamų reikalavimų, kada šie neatitinka motinos turimų resursų jiems įgyvendinti. Motinstės stresą rodo motinos psichologinės ir fiziologinės reakcijos į su vaiko priežiūra susijusius stresorius ir savęs kaip motinos negatyvus vertinimas, dėl kurių kyla neigiami jausmai vaikui ir sau kaip motinai (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004).

Intensyvus motinstės stresas yra stiprus rizikos veiksnys ne tik vaiko psichosocialinei raidai, sėkmingai adaptacijai ugdymo institucijos kolektyve, bet ir individualiai motinos bei visos mikrosistemos – šeimos – gerovei. Nuolatinis intensyvus motinstės streso lygis didina motinų depresijos, nerimo sutrikimų riziką, nepalankiai veikia motinų fizinę sveikatą ir miego kokybę, pasitenkinimą gyvenimo kokybe ir santuoka, bendravimą su sutuoktiniu (Hsiao, 2013; Secco ir kt., 2006). Minėti veiksniai turi neigiamos įtakos motinos ir vaiko tarpusavio ryšiui, vaiko auklėjimui, taigi neigiamai paveikia ir vaiko raidą.

Tarp vaiko sunkumų ir motinstės streso egzistuoja abipusis ryšys ir jie vienas kitam turi įtakos. Dėl asmeninių problemų, nepalankių gyvenimo aplinkybių, intensyvaus streso, netinkamų ar neefektyvių mėginimų emocinę įtampą sumažinti įprastą vaiko elgesį tėvai gali vertinti kaip keliantį daugiau psichologinės įtampos ir reikalaujantį daugiau jų pastangų, laiko, energijos, neįprastų sprendimų ir elgesio rūpinantis vaiku bei jį auklėjant (Briggs–Gowan ir kt., 1996; Chi, Hinshaw, 2002). Tačiau būtent suaugusiojo emocijos ir elgesys su vaiku palaiko šį ydingą procesą – kai padidėja motinstės stresas, pasikeičia motinos elgesys su vaiku. Veikiama didelio streso motina yra mažiau jautri vaiko poreikiams, o tai neigiamai veikia vaiko elgesį, nuotaiką bei raidą. Sustiprėjęs vaiko netinkamas, motinos lūkesčių neatitinkantis elgesys,

irzlumas, išaukę vaiko reikalavimai motinos atžvilgiu dar labiau padidina stresą (Hayes, Watson, 2013; Mawdsley, 2010).

Ankstyvoje vaikystėje patiriamas su motinos vaidmeniu siejamas stresas stipriausiai prognozuoja vaiko emocines ir elgesio problemas ateityje lyginant su sudėtingu vaiko temperamentu, vaiko sveikatos problemomis, vaikui vystytis nepalankiomis aplinkybėmis šeimoje (Hayes, Watson, 2013; Mesman, Koot, 2000; Mäntymaa ir kt., 2012; Ashford ir kt., 2008; Baker ir kt., 2003).

Domėjimasis motinystės stresu yra išaukęs ir dėl smurto vaiko atžvilgiu (Guterman ir kt., 2009; Shutay, 2009). Intensyvią emocinę įtampą jaučianti motina yra mažiau kantri ir galinti impulsyviai reaguoti motina, todėl iššūki keliančiose situacijose ji gali taikyti netinkamus ar net vaikui žalingus drausminimo būdus. Vaiko sėkmingai raidai ir emocinei savijautai ne mažiau kenksmingas yra ir kitas tėvų bendravimo su vaiku kraštutinumas, kai intensyvų stresą jaučiančios motinos nuo vaikų emociškai atsiriboja, mažiau įsitraukia į kokybišką bendravimą. Tokiose šeimose augantiems vaikams nesusiformuoja saugus ankstyvasis motinos ir vaiko prierašumas (Crnic, Low, 2002).

Taigi stresoriai, susiję su vaiko priežiūra, ypač neigiamai paveikia tėvų ir vaiko santykių kokybę ir vaiko gerovę. Šios mokslininkų paskelbtos tyrimų išvados skatina kelti prielaidą, kad viena efektyviausių vaikų elgesio ir emocinių sunkumų prevencijos priemonių, skirtų kontroliuoti ir mažinti šeimoje kylančius rizikos veiksnius, būtų efektyvus motinystės streso mažinimas.

Mokslinių tyrimų sritis ir jų naujumas. Monografijoje pristatyti, taip pat autorės daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013) aprašyti kiekybiniai tyrimai yra pirmieji motinystės / tėvystės stresą kaip išsamų konstruklą (siejamą tiek su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais, savęs kaip motinos vertinimu, tiek su vaiko savijautos, jam kylančių sunkumų bei jo elgesio vertinimu) analizuojantys tyrimai Lietuvoje. Aptariamuose tyrimuose naudotas Motinystės streso klausimynas, išsami jo versija (Abidin, 1990, 1995). Tenka apgailestauti, kad Lietuvoje šis diagnostikos instrumentas nėra taikomas (išskyrus autorės atliekamus tyrimus), nors ir yra dažniausiai pasaulio mokslininkų tyrimuose ir praktikoje naudojama su motinos ir tėvo vaidmeniu susijusio streso vertinimo metodika (Steele ir kt., 2016; Deater-Deckard, 2004). Metodikos taikymo galimybes moksliniuose tyrimuose bei praktikoje riboja tai, kad ši metodika yra brangi, jos autorinės teisės priklauso psichologinio tyrimo instrumentus platinančiai agentūrai (*Psychological Assessment Resources, Inc.*) ir metodikos

taikymas yra griežtai reglamentuojamas sutartimis bei tyrėjų įsipareigojimais ją taikyti tik sutartyse nurodytuose tyrimuose (monografijoje pristatytuose tyrimuose naudotas šis instrumentas, prieš tai sudaryta psichologinio diagnostinio instrumento naudojimo sutartis su jo platintojais, Motinystės streso klausimyno vertimą ir taikymą Lietuvos populiacijai organizavo tyrimo autorė, metodikos vertimo, validumo ir psichometrinių charakteristikų klausimai buvo derinami su oficialiais metodikos platintojais ir instrumento autoriumi R. Abidin; Perminas, Viduoliene, 2013).

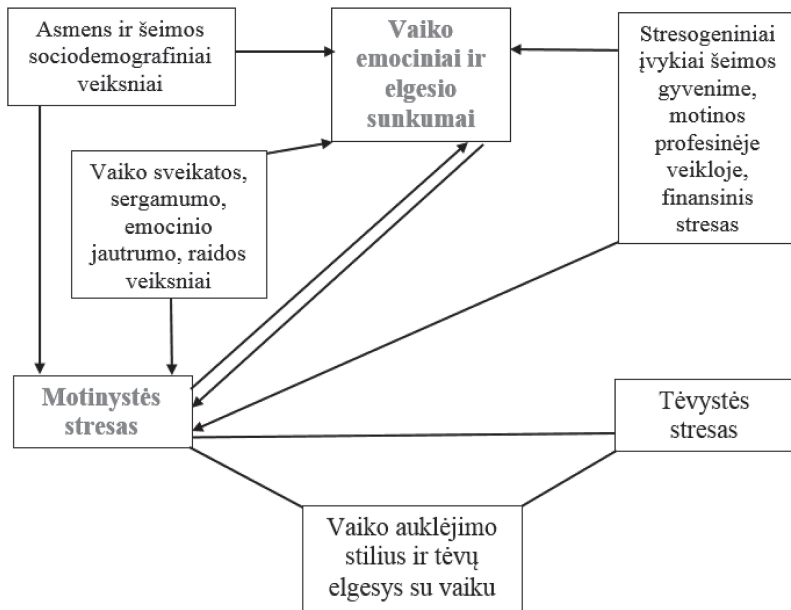
Atlikti papildomi kiekybiniai tyrimai ir monografijoje pristatomi rezultatai, kur vertinama ne tik įvairių veiksnių sąsajos su motinų patiriama psichologine įtampa, bet ir abipusė motinystės streso bei vaiko sunkumų priklausomybė – su motinos vaidmeniu siejamo streso įtaka vaiko emocinių ir elgesio sunkumų vystymuisi, ir atvirkščiai. Dauguma tyrimų, analizuojančių vaiko emocinių ir elgesio sunkumų bei motinystės streso sąsajas, atlikta tiriant vaiko temperamento ypatumus, nepageidautino elgesio ir emocinių reakcijų įtaką motinų savijautai ir streso lygiui (Abidin, 1992; Deater-Deckard, 2004; Beck ir kt., 2004; Ostberg ir kt., 2007). Pastaraisiais metais išaugo susirūpinimas mažo vaiko emocinių ir elgesio sunkumų rizikos veiksniais, atsirandančiais artimiausioje aplinkoje – šeimoje (Gardner, Shaw, 2008), nes sėkmingai kontroliuojant su suaugusiųjų elgesiu ir gyvenimo būdu susijusius rizikos veiksnius, galima laiku užkirsti kelią nemažam skaičiui vaikų problemų ateityje (Ashford ir kt., 2008; Deater-Deckard, 1998).

Monografijoje yra pristatomi longitudinaliniai kiekybiniai tyrimai. Ikimokyklinio amžiaus vaiko psichosocialinė, kognityvinė, fizinė raida, deja, ir psichopatologijos simptomų raiška yra intensyvi ir žymių pokyčių šiose srityse galima tikėtis per sąlygiškai trumpą laiką. Siekiant tiksliau nustatyti, kokios vaiko ir tėvų asmeninės charakteristikos, šeimos gyvenimo aplinkybės gali būti traktuojamos kaip rizikos veiksniai sėkmingai vaiko raidai, Collins su kolegomis (2000) siūlo moksliniuose tyrimuose aktyviau taikyti tęstinius trumpų intervalų tyrimus, kur būtų galima įvertinti tiek asmens, tiek aplinkos rizikos veiksnių įtaką, kartu kontroliuojant pradinį vaiko sunkumų lygį bei kitus svarbius veiksnius, galinčius turėti įtakos vaiko psichosocialinei adaptacijai ir didinti problemų riziką. Longitudiniai tyrimai yra vertingi, nes gali padėti nustatyti ryšius tarp pirminių nepalankių aplinkybių šeimos gyvenime ir vėliau nustatyto vaiko elgesio ypatumų, suvokiant, kad vaiko sunkumai ir motinų

subjektyvus sunkumų žalos šeimos gyvenimui ir motinos gyvenimo kokybei vertinimas laikui bėgant lygiagrečiai kinta ir vieni kitiems turi įtakos.

Iki šiol nėra vienareikšmiškai atsakyta į klausimą, kurie motinystės streso aspektai – stresas, atsirandantis dėl netinkamo, motinos lūkesčių nepateisinančio vaiko elgesio, ar stresas, siejamas su motinos charakteristikomis, jos psichosocialinėmis problemomis, socialinės izoliacijos lygiu, problemomis su sutuoktiniu bei vaiko auklėjimo kompetencijos stoka – yra stipriau susiję su vaiko emociniais ar elgesio sunkumais (Ashford ir kt., 2008; Wieland, Baker, 2010; Mawdsley, 2010). Šis motinystės streso aspektas labiau atspindi motinos saviveiksmingumo stoką, nepakankamą pasitikėjimą savimi atliekant motinos pareigas, socialinės paramos stoką rūpinantis vaiku, motinos depresiją, frustraciją. Dėl motinos charakteristikų atsirandantis motinystės stresas stipriau neigiamai paveikia motinos elgesį su vaiku ir yra siejamas su sunkesnėmis pasekmėmis vaiko raidai nei dėl vaiko elgesio ar jo savybių atsirandantis motinystės stresas. Monografijoje pristatytuose tyrimuose yra įvertinami abu šie motinystės streso komponentai, o papildomai ir atskiri motinystės streso aspektai (kompetencijos vertinimas, santykiai su sutuoktiniu, sveikata, motinos depresiškumas, socialinis atsiribojimas, kylantis dėl motinos savijautos ir pareigų, nepakankamas emocinis pastiprinimas iš vaiko pusės) kaip galimi vaiko emocinių ir elgesio sunkumų rizikos veiksniai. Prognozuojant vaiko sunkumus ateityje, ypač orientuojamasi į su motinos savęs suvokimu siejamą motinystės stresą.

Darbe keliama prielaida, kad nepalankūs pokyčiai vienose sistemose (pablogėjus motinos savijautai, jai jaučiant intensyvią motinystės stresą, šeimai susidūrus su finansiniais sunkumais ar kitais stresogeniniais įvykiais) neigiamai veikia ir vaiko kaip atskiros sistemos raidą – vaiko emociniai ar elgesio sunkumai tampa intensyvesni (Bronfenbrenner, Morris, 2006). Teigiami pokyčiai kitose sistemose palankiai veikia vaiko prisitaikymą. Tarp atskirų sistemų vyksta nuolatinė abipusė sąveika: vaiko elgesys ir sunkumai turi įtakos motinų savijautai ir gyvenimo kokybei, motinystės streso lygiui, o motinystės stresas tuo pačiu metu tiesiogiai ar per kitus veiksnius (pavyzdžiui, elgesį su vaiku, santykius su vaiko tėvu ir pan.) veikia vaiko sunkumus ir, dėl motinų streso lygio ir kitimo, jie arba didėja, atsiranda naujų sunkumų, arba jie mažėja (Mawdsley, 2010; Sameroff, 2009).

1 pav. Monografijoje pristatomų kiekybinių tyrimų planas: motinystės stresą ir vaiko sunkumus lemiantys veiksniai

Svarbus **uždavinys** tokio pobūdžio tyrimuose – nustatyti, su kokiais asmens ir aplinkos rizikos veiksniais gali būti siejami tiek ikimokyklinio amžiaus vaikų emocinių ir elgesio sunkumai, tiek dėl motinos vaidmens, išsi pareigojimų kylanti emocinė įtampa ateityje. Monografijoje yra pristatoma keli moksliniai kiekybiniai tyrimai ir vertinama sociodemografinių veiksnių, vaiko sveikatos, jo savijautos, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime ir emocinės įtampos motinos darbe, ekonominio streso, tėvų elgesio strategijų su mažamečiu įtaka vaiko emociniams ar elgesio sunkumams bei motinystės streso lygiui (1 paveikslas). Konkretūs ir specifiniai tikslai yra įvardijami kiekviename kiekybiniame tyrime, jų rezultatus pristatant atskiruose skyriuose.

Pagrindinės sąvokos: longitudinalinis tyrimas, motinystės stresas, stresogeniniai įvykiai, vaiko emociniai sunkumai, vaiko elgesio sunkumai.

1. Motinystės streso ir su juo susijusių veiksnių analizė

1.1. Su motinos vaidmeniu siejamas stresas ir jo komponentai

Tėvų vaidmuo yra vienas atsakingiausių ir taip pat sudėtingiausių pareigų suaugusio žmogaus gyvenime. Visi tėvai, nepriklausomai nuo jų išsilavinimo, socialinio palaikymo, ekonominių resursų, streso mažinimo būdų, jų pačių ar vaiko sveikatos būklės, vaiko elgesio, raidos ir prisitaikymo jaučia su motinos ir tėvo vaidmeniu susijusį stresą.

Kaip minėta įvade, motinystės stresas arba su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais siejamas stresas yra intensyvi psichologinė įtampa, atsirandanti dėl vaiko nepageidaujamo elgesio ir motinos (arba tėvo, jei vertinamas konstruktas yra tėvystės stresas) vaidmens keliamų reikalavimų, kada šie neatitinka motinos turimų resursų jiems įgyvendinti. Motinystės stresą rodo motinos psichologinės ir fiziologinės reakcijos į su vaiko priežiūra susijusius stresorius ir savęs kaip motinos negatyvus vertinimas, dėl kurių kyla neigiami jausmai vaikui ir sau kaip motinai (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004).

Motinystės stresą vertinga analizuoti taikant transakcinį streso modelį (Lazarus, Folkman, 1984; Lazarus, 1993). Remiantis šiuo modeliu, aiškinančiu stresą, o monografijos tyrimuose – motinystės stresą, yra keli svarbūs elementai: stresorius, kognityvinis situacijos vertinimas ir taikomi streso įveikimo būdai. *Stresorius* yra vaiko elgesys arba nepateisinti motinos lūkesčiai vaiko atžvilgiu, arba motinos įsipareigojimai vaikui, jo priežiūra, su ja susijusi atsakomybė bei našta. Priklausomai nuo *kognityvinio įvertinimo* elemento – kaip motinos vertina savo rolę bei jos keliamus reikalavimus – rūpinimąsi vaiku ir jo elgesį gali vertinti kaip 1) neutralius ir natūralius konkrečiam vaiko raidos tarpsniui, nesukeliantį didesnių sunkumų ar nepatogumų; 2) keliantį įtampą ir didinančius nepasitenkinimą vaiku ir / arba savimi kaip motina, arba 3) pozityvius, žadinančius norą ir smalsumą būti gera motina, suteikiančius įdomią, prasmingą patirtį, skatinančius kūrybingą požiūrį į kylančius sunkumus. Taip pat nuo kognityvinio vertinimo priklauso, ar motinos turimus resursus (socialinę paramą, turimą patirtį įvairiose srityse, finansinę situaciją šeimoje, savo charakterio ar temperamento savybes, atsparumą įtampai, streso įveikimo strategijas, įsitikinimus ir pan.) vertins kaip pakankamus susidoroti su motinystės vaidmens keliamais reikalavimais ar

ne. Priklausomai nuo to, kokias motinystės *streso įveikimo strategijas* taikys (ar netaikys) motina, su motinos vaidmeniu siejamo streso lygis gali sumažėti, išlikti pastovus arba augti. Kognityvinis motinystės vaidmens, vaiko keliamų reikalavimų ir jo elgesio įvertinimas bei streso įveikimo strategijos, jų efektyvumas lemia streso reakcijas – fiziologinius, emocinius ir elgesio atsakus į motinystę kaip streso šaltinį.

Monografijoje pristatomuose tyrimuose yra vertinami du motinystės streso komponentai. *Su vaiko charakteristikomis susijęs motinystės stresas* atsiranda dėl vaiko elgesio ar savybių, kuriuos motina vertina (ir tai iš tiesų gali atspindėti realią situaciją) kaip nepriimtinius, o atžalą kaip pernelyg aktyvią, nepateisinančią jos lūkesčių, išsiblaškusią, sunkiai prisitaikančią prie naujų situacijų, dažnai labilios ar prastos nuotaikos. Dėl šių charakteristikų vaiko priežiūra ir auklėjimas tampa sudėtingi ir keliantys įtampą, neteikiantys emocinio apdovanojimo (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004). Monografijoje pristatomuose tyrimuose papildomai vertinami motinystės streso aspektai, kurie atsiranda / sustiprėja dėl vaiko išsiblaškymo ir hiperaktyvumo, prisitaikymo prie kintančios aplinkos ar situacijų, nuotaikos sunkumų, vaiko reiklumo motinai, nepriimtimumo, motinos lūkesčių nepateisinimo, per mažo motinos pozityvaus paskatinimo.

Su motinos charakteristikomis susijęs motinystės stresas kildinamas iš motinos psichosocialinių sunkumų, atsiranda dėl motinos pareigų vykdymo ir nurodo problemas, atsirandančias dėl pačios motinos saviveiksmingumo stokos ir neefektyvaus funkcionavimo vykdant motinos pareigas, taip pat gali signalizuoti apie žemą motinos savivertę, o galbūt net depresiją bei nerimą. Tokia motina gali jausti intensyvią frustraciją, nuovargį, savo kompetenciją auklėjant vaiką vertinti kaip nepakankamą. Rūpinimasi vaiku ir savo pareigas šios motinos supranta kaip reikalaujančius daug energijos, laiko, kitų resursų, ribojančias jų socialinę bei kūrybinę laisvę. Jei nuo vaiko charakteristikų priklausantis motinystės stresas rodo nepasitenkinimą vaiku, jo elgesiu, charakterio savybėmis ar gebėjimais, tai su motinos charakteristikomis susijęs motinystės stresas atspindi nepasitenkinimą savimi kaip motina ir neigiamą požiūrį į motinos pareigų vykdymą. Monografijos tyrimuose papildomai vertintas ir motinystės stresas, kylantis dėl motinos subjektyviai suvokiamos nekompetencijos, vaiko prierašumo stokos, laisvės ribojimo ir socialinės izoliacijos, prastų santykių su vaiko tėvu ar partneriu, nepakankamos motinos sveikatos, padidėjusio depressiveškumo ar nerimo.

1.2. Su motinos vaidmeniu siejamą stresą lemiantys veiksniai

Motinstės streso didėjimui įtakos turinčių veiksnių yra daug. Žinoma, svarbiausi yra vaiko elgesys bei motinos vaidmens ir išipareigojimų keliama (o svarbiausia – motinų subjektyviai įvertinami) reikalavimai. Šiame skyriuje pristatomi pagrindiniai biopsichosocialiniai veiksniai bei aplinkybės, galintys turėti įtakos su motinos vaidmeniu susijusio streso atsiradimui ar didėjimui.

Vaiko lytis. Pagrindiniai aspektai, kodėl vaiko lytis gali būti veiksnys, lemiantis motinstės stresą:

- skiriasi berniukų ir mergaičių elgesys;
- berniukai ir mergaitės patiria skirtingus psichosocialinei raidai įprastus elgesio ir emocinius sunkumus;
- motinos gali turėti skirtingus lūkesčius sūnų ir dukrų elgesio atžvilgiu;
- berniukams ir mergaitėms taikomos auklėjimo strategijos gali skirtis (ypač vertinant priešingos lyties tėvų elgesį su vaiku).

Objektyviai vertinant, yra atlikta ne tiek daug tyrimų, o ir jų rezultatai nėra vienareikšmiški, kad būtų galima drąsiai teigti, koks yra motinstės streso ir vaiko lyties faktoriaus ryšys (Vierhaus ir kt., 2013). Kai kurie autoriai mano, kad motinstės streso lygis nesusijęs su tuo, kokios lyties yra auginamas vaikas, ir vaiko individualios charakteristikos kaip jo temperamentas, elgesio, emociniai sunkumai, sveikatos būklė, prisitaikymas darželyje ar mokykloje labiau susiję su motinstės streso lygiu nei vaiko lytis ar amžius (Benzies, Harrison, Magill-Evans, 2004; Deater-Deckard, Scarr, 1996).

Kiti tyrėjai kelia prielaidas, kad berniukų motinos patiria daugiau motinstės streso (Paulussen-Hoogeboom ir kt., 2008; Scher, Sharabany, 2005; Williford, Culkins, Keane, 2007). Taip pat nustatyta, kad vaiko lyties aspektas motinstės streso lygiui svarbesnis, kol vaikas yra mažo amžiaus (ikimokyklinukas ar ankstyvojo mokyklinio amžiaus), vėliau motinstės streso lygis nesiskiria ar mažai skiriasi mergaites ir berniukus auginančių motinų grupėse (Hauser-Cram ir kt., 2001). Gali būti, kad ne biologinis lyties faktorius, o skirtingi tėvų lūkesčiai berniukams ir mergaitėms būdingo elgesio atžvilgiu susiję su motinstės stresu: motinos ir tėvai reaguoja bei elgiasi skirtingai, taiko nevienodas disciplinos priemones auklėdami sūnus ir dukteris, taip pat jų lūkesčiai vaiko atžvilgiu susiję su konkrečiai lyčiai priskiriamais elgesio stereotipais – berniukams dažniau pateisinamas ir atlaidžiau vertinamas agresyvus, perdėtai aktyvus elgesys, išsiblaškytas, mergaitėms dažniau vertinamos

kaip jautresnės, emocionalesnės, labilios nuotaikos (Vierhaus ir kt., 2013; Deater-Deckard, 2004).

Vaiko amžius. Pagrindiniai aspektai, kodėl vaiko amžius gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- jaunesni, taip pat vyresni (paauglystės laikotarpis) vaikai pasižymi tam tikrais emociniais ir elgesio sunkumais (emocingumu, nuotaikos svyravimais, agresyvumu ir pan.);
- jaunesni vaikai yra mažiau savarankiški.

Baker (1994), Lavee su kolegomis (1996) teigimu, nėra reikšmingų vaiko amžiaus ir motinystės streso sąsajų. Kitų mokslininkų tyrimų rezultatai rodo, kad kuo jaunesnis vaiko amžius, tuo daugiau motinystės streso patiria jo tėvai, taigi ir motina. Rūpinimasis vaiku, kiti su motinystės vaidmeniu susiję dalykai ypač didina motinystės stresą ikimokyklinio amžiaus vaikus auginantiems tėvams (Mash, Johnston, 1990). Bristol su kolegomis (1988) teigimu, būtent vyresnių vaikų priežiūra ir auklėjimas, drausminimo būdai bei bandymas palaikyti pagarba, parama ir abipusiu supratimu grįstus tarpusavio santykius tėvams kelia daugiau psichologinės įtampos. Taigi motinystės streso lygio ir vaiko amžiaus sąsajos nėra aiškios. Vaiko amžius yra svarbus demografinis veiksnys ir jis turėtų būti įtraukiamas į mokslinius tyrimus, kur vertinami motinystės streso ir vaiko patiriamų sunkumų ryšiai.

Vaiko sveikata ir sunkumai. Pagrindiniai aspektai, kodėl vaiko sveikata ar jo patiriami elgesio, emociniai sunkumai gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- sveikatos problemos keičia vaiko elgesį bei prisitaikymo galimybes;
- sveikatos problemų turintiems vaikams turi būti užtikrinama ypatinga, o neretai ir nuolatinė suaugusiojo priežiūra;
- sveikatos problemų turinčius vaikus auginančios šeimos susiduria su ekonominiais, socialiniais, psichologiniais iššūkiais, jaučiasi stigmatizuoti;
- emocinius ir elgesio sunkumus patiriantys vaikai yra reiklesni tėvų atžvilgiu.

Motinos, auginančios vaikus su psichikos, fizinė negalia, turinčius raidos sutrikimą ar sergančius lėtine liga, jaučia daugiau motinystės streso lyginant su žymių sveikatos problemų neturinčių vaikų šeimomis (Hayes, Watson, 2013; Deater-Deckard, 2004; Perminas, Viduoliene, 2012; Shafer, 2012), nes

rūpinimasis šiais vaikais iš tėvų pareikalauja papildomų psichologinių, socialinių, finansinių, paramos ir laiko resursų.

Daugiau emocinių sunkumų turinčius vaikus auginančios motinos jaučia intensyvesnę motinystės stresą ir šiems sunkumams didėjant motinystės streso lygis taip pat auga (Hsiao, 2013; Rodriquez, 2011; Secco, Moffatt, 2003; Ostberg ir kt., 2007; McBride, Schoppe, Rane, 2002; Pimentel ir kt., 2011). Irzlūs, nerimastingi, dažnai prastos nuotaikos, perdėtai emociškai reaguojantys ir pastoviai dėmesio reikalaujantys vaikai tėvams kelia didesnius reikalavimus.

Motinių psichologinė įtampa auga ne tik dėl sudėtingo vaiko charakterio, elgesio, iššūkių jį drausminant, bet ir motinių laisvės ribojimo (Ostberg, Hagekull, 2000). Tokių vaikų priežiūrai tenka skirti daugiau energijos ir laiko, tėvai nespėja atlikti įprastų namų ruošos darbų, lyginant su ramesnius ir mažiau emociingus vaikus auginančiais tėvais bendravimą su vaiku vertina kaip sudėtingą, teikiantį mažai malonių išgyvenimų, sunkiai randa laiko asmeniniams pomėgiams ir poilsiui, o kasdieniai perdėti tėvų dėmesio reikalavimai jiems sukelia ilgalaikį intensyvų stresą (Viduolienė, 2013).

Elgesio problemų, tokių kaip negatyvus prieštaravimas, žema impulsų kontrolė, agresyvus elgesys, nepaklusnumas ir hiperaktyvumas, turinčio vaiko auklėjimas tėvams yra didelis iššūkis, ypač jei tėvai stokoja efektyvaus auklėjimo ir drausminimo žinių, sulaukia mažiau socialinės paramos iš partnerio ar kitų artimųjų. Elgesio sunkumus patiriančių vaikų tėvai patiria nuolatinę įtampą, skundžiasi prastesne gyvenimo bei santuokos kokybe ir nuotaika lyginant su tėvais, kurie augina vaikus su labiau išreikštomis emocinėmis problemomis (Blossom ir kt., 2013; Melis Yavuz ir kt., 2017; Pimentel ir kt., 2011; Paulussen-Hoogbeem ir kt., 2008). Elgesio sunkumai yra vienas stipriausių motinystės streso rizikos veiksnių ir šaltinių, lyginant su menkesniais vaiko kognityviniais gebėjimais, raidos sutrikimu ar lėtine liga, ir ši tendencija išlieka vertinant tiek sutrikimą turinčių, tiek normaliai besivystančių vaikų šeimas (Baker ir kt., 2000; Mash, Johnston, 1990). Lietuvoje atlikto pradinį klasių moksleivių tyrimas irgi atskleidė, kad mokymosi negaliją, o kartu ir daugiau emocijų bei elgesio sunkumų turinčius vaikus auginančios motinos išreiškia daugiau neigiamų jausmų ir nepateisintų lūkesčių vaiko atžvilgiu, yra labiau nepatenkintos savimi kaip motina lyginant su vidutiniškai besimokančių pradinukų motinomis (Barkauskienė, 2005). Net jei vaiko elgesio sunkumai nėra aiškiai išreikšti, kad būtų galima nustatyti elgesio ar asmenybės

sutrikimą, tokių vaikų motinos patiria daugiau motinystės streso, atsirandančio tiesiogiai dėl vaiko elgesio. Jos jaučia ir daugiau su motinos vaidmeniu siejamo streso, kylančio dėl įsipareigojimų rūpinantis vaiku, mano negalinčios tinkamai susidoroti su vaiko priežiūros keliamais reikalavimais, save vertina kaip turinčias nepakankamai žinių ir kompetencijos vaiko auklėjimo klausimais nei motinos, auginančios raidos ar emocinių sunkumų turinčius vaikus (Mash, Johnston, 1990; Webster-Stratton, 1990).

Motinių amžius. Pagrindiniai aspektai, kodėl motinos amžius gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- turima patirtis ir kompetencijos;
- su amžiumi siejami papildomi rizikos veiksniai (motinos sveikata, socialinis palaikymas, socialinis statusas, energijos kiekis);
- šeimos sudėtis.

Motinystės streso išreikštumo ir motinos amžiaus sąsajos taip pat nėra vienareikšmės. Vyresnio amžiaus motinos turi daugiau patirties, kompetencijos auklėjant vaiką, labiau pasitiki savo jėgomis, jų savigarba aukštesnė, ypač jei tai nėra pirmoji jų atžala. Taigi lyginant su motinomis, kurios vaiko susilaukė itin jauname amžiuje (paauglystėje ar ankstyvame suaugusiojo amžiuje, ypač jei be jauno amžiaus būdingi ir kiti rizikos veiksniai – motina yra vieniša, neturi socialinės paramos šaltinių, nėra psichologiškai pasiruošusi motinystei, sunki šeimos finansinė padėtis ir pan.), vyresnės motinos jaučia silpnesnę motinystės stresą (Secco, Moffat, 2003).

Vėliau (35–40 metų amžiaus) vaiko susilaukusios motinos, ypač jei vyresniame amžiuje susilauktas vaikas yra pirmasis šeimoje, taip pat jaučia daugiau su motinos vaidmeniu susijusio streso dėl fizinės sveikatos problemų, energijos trūkumo, kas gali kelti sunkumų rūpinantis vaiku, aktyviai įsitraukti į žaidimus ar bendraujant su vaiku. Kai kurie mokslininkai teigia, kad vyresnės motinos sulaukia mažiau socialinės paramos ir pagalbos iš aplinkinių prižiūrint vaiką (pavyzdžiui, vaiko senelių), neretai turi vaikų, sulaukusių paauglystės, ir dėl to jų kaip motinos vaidmens suvokimas skiriasi lyginant su jaunesnėmis motinomis (Macias ir kt., 2004; McKinney ir kt., 2005; Ostberg, Hagekull, 2000). Tyrimų rezultatai yra gana priešaringi, taigi motinos amžiaus veiksnį vertinga įtraukti į tyrimus, analizuojančius motinystės streso ir kitų veiksnių sąsajas.

Socioekonominis statusas. Pagrindiniai aspektai, kodėl šeimos socioekonominis statusas gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- tėvų išsilavinimas;
- šeimos finansinė padėtis;
- motinų profesinis užimtumas ir karjera.

Neabejotinai šeimos socioekonominio statuso kintamąjį vertinga įtraukti į tyrimus, vertinančius su motinos vaidmeniu bei įsipareigojimais siejamą stresą, nes ekonominė našta ir tėvų išsilavinimas gali būti susiję tiek su tėvų vaiko elgesio vertinimais, tiek savo savijauta ar subjektyviai vertinamu socialinio saugumo jausmu auginant vaiką. Nomaguchi, Johnson (2016) ir Lavee su kolegomis (1996) teigimu, žemas socioekonominis statusas susijęs su intensyvesniu motinystės / tėvystės streso lygiu, ir tėvai, susiduriantys su finansiniais sunkumais, jaučia didesnę stresą, mažiau kantriai ir jautriai bendrauja su savo vaikais (Steele ir kt., 2016; Reitman, Currier, Stickle, 2002). Reitman, Currier ir Stickle (2002) teigimu, palanki šeimos finansinė situacija, motinų savo kompetencijos auklėjant vaiką aukštas vertinimas ir vaiko kaip pateisinančio lūkesčius vertinimas labiau susijęs su silpnesniu motinystės stresu ir pozityvia motinų savijauta nei vaiko elgesio sunkumų kiekis. Egzistuoja ir prieštaraujantys tyrimų rezultatai – geresnė finansinė šeimos padėtis susijusi su intensyvesniu motinystės stresu (Baker, 1994), tikėtina, kad šis ryšys nėra tiesioginis ir veikia per kitus veiksnius, kurie turi įtakos motinų savijautai.

Manoma, kad aukštesnis motinų išsilavinimas susijęs su mažesniu motinystės stresu, nes tokios motinos patiria mažiau streso, susijusio su finansiniu nepriteklumi, rečiau susiduria su nedarbu, yra įsitvirtinusios darbo rinkoje karjeros prasme, efektyviau ieško socialinės paramos (Parkes, Sweeting, Wight, 2015; Deater-Deckard, 2004). Aukštesnio išsilavinimo moterys įvairias situacijas vertina kaip keliančias mažiau streso, jaučiasi labiau gebančios įveikti problemas, taiko efektyvesnius problemų sprendimų būdus (Kalil, Danzinger, 2000; LeCuyer-Maus, 2003).

Šeimos sudėtis ir pasitenkinimas santuoka. Pagrindiniai aspektai, kodėl šie kintamieji gali būti veiksniai, lemiantys motinystės stresą:

- socialinė parama;
- pasidalinimas atsakomybe rūpinantis ir auklėjant vaiką;
- emocinė savijauta ir pasitenkinimas gyvenimo kokybe.

Ištekėjusios ar partnerį turinčios motinos patiria mažiau motinystės streso nei vienišos motinos (Copeland, Harbaugh, 2005; Jackson ir kt., 2000). Artimi socialiniai kontaktai ir parama padeda efektyviau susitvarkyti sudėtin-

gose ar neplanuotose situacijose, taigi kartu su partneriu vaikus auginančios motinos pasidalina atsakomybe ir veikla, įvairias kasdienes su vaiko priežiūra susijusias aplinkybes rečiau vertina kaip keliančias įtampą ir varginančias (Erickson Warfield, 2005; Stok ir kt., 2006; Crnic, Low, 2002). Tėvai, turintys galimybę su kitu šeimos nariu pasidalyti rūpesčiais, gauti emocinę ar kitokią paramą auginant vaikus, labiau tiki gali įveikti kasdienius, su vaiko priežiūra, sveikata, jo elgesio problemomis susijusius sunkumus, jaučia bendrumo jausmą su kitais tėvais, o tai keičia jų požiūrį į kasdienius sunkumus ir padidina atsparumą tėvystės, motinystės stresui (Razurel ir kt., 2011; Seigny, Loutzenhiser, 2009). Motinos, turinčios pakankamai artimų kontaktų ir jaučiančios socialinę paramą iš aplinkinių, patiria mažiau su motinos vaidmeniu siejamo streso, nesvarbu, ar augintų sveikus, ar fizinę, psichikos negalią turinčius vaikus (Ostberg, Hagekull, 2000; Sep ir kt., 2004; Rodgers, 1998).

Nustatyta, kad nepasitenkinimas santuoka susijęs su didesniu motinystės stresu (Webster-Stratton, 1989), ir greičiausiai šis ryšys yra abipusis: nesutarimai su sutuoktiniu neigiamai paveikia bendravimo su vaiku kokybę (tokios motinos nepriimtina vaikų elgesį linkusios interpretuoti kaip tikslingai nepaklusnų ir jas erzinančių), o motinystės stresas turi neigiamos įtakos poros santykių kokybei (Deater-Deckard, 2004; Lavee at al., 1996).

Motinių sveikata. Pagrindiniai aspektai, kodėl motinų sveikata gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- fizinė sveikata;
- emocinė sveikata, nerimastingumas, depresiškumas, psichosomatiniai nusiskundimai;
- padidintas jautrumas vaiko sveikatos vertinimo atžvilgiu.

Motinystės streso intensyvumui svarbus ir motinų sveikatos aspektas: nerimastingos, depresijos simptomus (net silpnus) išsakančios motinos jaučia didesnę nuolatinę motinystės stresą, o šis, sustiprindamas neigiamą nerimo ar depresijos simptomų įtaką bendravimo su vaiku kokybei, efektyviam motinos pareigų atlikimui, gali paveikti tiek vaiko raidą, tiek kitus motinystės aspektus, pavyzdžiui, savęs kaip geros, kompetentingos motinos vertinimą (Chi and Hinshaw, 2002; Downey, Coyne, 1990). Depresija sergančios motinos skundžiasi neturinčios pakankamai energijos efektyviai bendrauti su vaiku, mažiau pastebi ir atkreipia dėmesį į vaiko siunčiamus signalus apie biologinius ir psichosocialinius poreikius, nedemonstruoja savo jausmų, rečiau

su vaiku žaidžia, yra neramos, impulsyvos, emociškai labilios, atsiribojusios, bendravimas su vaiku yra mažiau teigiamai paskatinantis bei apdovanojantis tiek vaiką, tiek motiną (Abidin, 1995; Feng ir kt., 2008; Gartstein, Fagot, 2003). Siantz, Coronado ir Dovydaitis (2010) tyrimo rezultatai rodo, kad, kontroliuojant kitus motinystės stresui ir depresijos atsiradimui svarbius sociodemografinius veiksnius, daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių vaikų motinos jautė intensyvesnę stresą, depresijos simptomus, elgėsi su vaikais atstumiančiai, nepalaikančiai. Prasta nuotaika ir nerimastingumas, kylantys dėl motinystės streso, yra susiję su nenuosekliu vaiko auklėjimu ir nepastoviomis, neefektyviomis drausminimo strategijomis, šios motinos vaiko atžvilgiu jaučia nerealius, jo amžiaus, gebėjimų neatitinkančius lūkesčius (Crawford, Manassis, 2001) (cit. Viduolienė, 2013, p. 46).

Nerimastingos motinos pasižymi ir prastesne miego kokybe – tai dar labiau paveikia jų emocinę bei fizinę savijautą. Taip pat egzistuoja ryšys tarp motinos savijautos, jos miego kokybės ir vaiko miego kokybės – jei motina turi miego sunkumų, prastesne jo kokybe pasižymi ir jos vaikas (ypač ikimokyklinio amžiaus, kuriam motinos priežiūra reikalinga ir nakties metu).

Tėvai, patiriantys ilgalaikį stresą, turi didesnę riziką susirgti psichikos ar autoimuninėmis ligomis, stipriau kenčia dėl kitų sveikatos problemų (Kuster, Merkle, 2004; Viana, Welsh, 2010). Distreso lygis, bendras psichologinis reaktyvumas ir motinystės stresas taip pat yra susiję – lengviau psichologinei įtampai pasiduodantys, iš prigimties jautresni, nerimastingi tėvai jaučia daugiau dėl vaiko priežiūros kylančio streso.

Egzistuoja abipusė priklausomybė tarp motinų depresiškumo ir su motinos vaidmeniu susijusio streso. Intensyvus motinystės stresas, ypač jei moters gyvenime susiklosto nepalankios aplinkybės (neigiami pokyčiai šeimos, socialiniame gyvenime, nesutarimai su sutuoktiniu, sveikatos problemos, padidėjusios vaiko elgesio problemos), kaip rizikos veiksnys skatina depresiją, nerimą ar sunkina jau esamą psichologinę būseną.

Stresogeniniai įvykiai. Pagrindiniai aspektai, kodėl stresogeniniai įvykiai gali būti veiksnys, lemiantis motinystės stresą:

- šeimos gyvenime vykstantys stresogeniniai įvykiai paveikia šeimos narių emocinę savijautą;
- stresogeniniai įvykiai motinos profesiniame gyvenime paveikia jos emocinę savijautą ir asmeninį gyvenimą;

- pakitęs vaiko elgesys ir emocinė būseną kaip reakcija į stresogeninių įvykių.

Šeimose, kurios patiria daugiau stresogeninių, ypač neigiamų įvykių, motinos jaučia ir daugiau su vaiko priežiūra susijusio streso (Campbell, Ewing, 1990; Webster-Stratton, 1988) – iš motinų tokios situacijos pareikalauja papildomų resursų susidorojant su kasdieniais iššūkiams auginant vaiką.

Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime, prastos ekonominės sąlygos didina stresą, nes tėvai susiduria su papildomais aplinkos iššūkiams, išnaudoja savo streso įveikimo resursus, todėl jiems sunkiau susidoroti su motinystės vaidmens keliamais reikalavimais ir į vaiko elgesį, norus reaguoti ramiai bei supratingai (Erikson Warfield, 2005; Cooklin ir kt., 2016; Ostberg, Hagekull, 2000). Neįprastos, įtampą keliančios situacijos gali išryškinti tas motinų asmenines charakteristikas, kurios neigiamai veikia elgesį su vaiku, pavyzdžiui, padidėja nerimas, nekantrumas, pykčio proveržiai, motinoms dažniau būdinga liūdna nuotaika ar savęs nuvertinimas. Ostberg ir Hagekull (2000) teigia, kad didelis motinų darbo krūvis ir sunkumai profesiniame darbe susiję su intensyvesniu su motinos vaidmeniu siejama stresu. Stresogeniniai įvykiai gali išprovokuoti jautresnių, labiau įtampai pasiduodančių asmenų psichosocialines problemas, tačiau nėra aišku, kurie motinystės streso komponentai yra labiau jų paveikiami (kognityvinio pažeidžiamumo–streso teorinis modelis Beck, 1987).

1.3. Motinystės streso reikšmė vaiko, motinos ir šeimos gerovei

Egzistuoja abipusis ryšys ir priklausomybė tarp tėvų patiriamo su motinystės / tėvystės vaidmeniu siejamo streso ir vaiko patiriamų sunkumų, jie vienas kitą veikia vienu metu, tačiau sudėtinga nustatyti, nuo ko viskas prasidėjo ir kaip kito (Mäntymaa ir kt., 2012). Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų bei motinų patiriamo streso sąsajos yra daugiasluoksnis reiškinys ir neretai būna sudėtinga nustatyti pagrindinį priežastinį triggerį, nors Deater-Deckard (2004) manymu, būtent suaugusiojo elgesys ir reakcijos palaiko šį procesą.

Vaiko emocinės, elgesio problemos padidina motinų psichologinę įtampą, joms tampa sudėtinga adaptyviai reaguoti į bet kokias iššūkių keliančias ar neįprasto reagavimo reikalaujančias situacijas, susidoroti su iššūkiams, kuriuos kuria motinos vaidmuo (Abidin, 1995; Deater–Deckard, 2004). Kita vertus, aukštesnis motinystės streso lygis ankstyvoje vaikystėje yra vienas iš svarbiau-

sių veiksmų, prognozuojančių vaikų emocines problemas vėlesniame amžiuje. Taigi motinystės stresas ir vaiko sunkumai vienu metu veikia vienas kitą. Tai pagrindžia ir transakciniai minėtų reiškinių tarpusavio priklausomybę vertinantys modeliai (Mawdsley, 2010), kurių mokslinė ir praktinė vertė turėtų būti labai ženkli, tačiau jie mažai tirti. Padidėjus motinystės stresui, kinta motinos bendravimas ir elgesys su vaiku, dėl to vaikui gali kilti sunkumų – jis tampa irzlesnis, uždaresnis, nerimastingas. Kaip atsakas į atsiradusius vaiko sunkumus motinystės stresas dar labiau intensyvėja. Kai motinystės stresas sumažėja, motinų elgesys su vaiku paprastai pasikeičia, jos jautriau reaguoja į vaiko poreikius, daugiau ir kokybiškai leidžia su vaiku laiką, yra kantresnės. Vaiko poreikiai yra įgyvendinami, jis „prisotina“ motinos dėmesio ir jos paramos, taigi vaiko psichosocialinis funkcionavimas pagerėja.

Aukštas motinystės stresas yra vienas iš svarbiausių vaiko emocinių sunkumų rizikos veiksnių šeimoje. Ankstyvoje vaikystėje vertintas intensyvesnis motinystės stresas ateityje prognozavo ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijus, elgesio sunkumus ir menkesnę socialinę kompetenciją – stipriausios vaiko raidai nepalankios sąsajos buvo atskleistos tarp motinystės streso ir vaiko socialinės kompetencijos gebėjimų bei emocinių sunkumų (Anthony ir kt., 2005). Kitų tyrimų rezultatai patvirtina šią tendenciją – aukštas motinystės streso lygis susijęs su didesniais vaiko emociniais sunkumais ateityje – priešmokykliniame amžiuje ir vidurinėsios vaikystės metais (Ashford ir kt., 2008; Goldberg ir kt., 1997). Jei ankstyvame vaiko amžiuje, kol vaikas dar nelanko mokyklos, motinoms būdingas intensyvesnis motinystės stresas, jis stipriausiai prognozuoja vaiko elgesio problemas pradiniame mokykliniame amžiuje bei paauglystėje lyginant su tokiais svarbiais rizikos veiksniais kaip sudėtingas vaiko temperamentas ar jo sveikatos problemos (Deater-Deckard, 2005; Goldberg ir kt., 1997; Ashford ir kt., 2008; Mäntymaa ir kt., 2012).

Nėra aiškaus sutarimo, kurie motinystės streso komponentai – stresas, atsirandantis dėl netinkamo, motinos lūkesčių nepateisinančio vaiko elgesio, ar stresas, siejamas su motinos charakteristikomis, jos psichosocialinėmis problemomis yra stipriau susiję su vaiko emociniais ar elgesio sunkumais. Dauguma tyrėjų nurodo su vaiko charakteristikomis susijusio motinystės streso ir vaiko sunkumų priežastinius ryšius (Chazan-Cohen ir kt., 2009; Abidin, 1995; Hauser-Cram ir kt., 2001; Mash, Johnston, 1990; Johnston, Mash, 2001; Hintermair, 2000; Chiou, Hsieh, 2008). Dėl vaiko elgesio atsirandan-

tis motinystės stresas gali būti stipriai išreikštas vien todėl, kad motina yra pervargusi, depresiška, nesunitvarkanti su motinystės vaidmens keliamais reikalavimais, ir dėl to ji vaiko poelgius gali interpretuoti kaip problemiškus, įtampą keliančius, tyčinius ir ją provokuojančius. Įtampos neįsijaučianti motina panašius vaiko poelgius vertins kaip konkrečiam raidos tarpsniui būdingą neprobleminį elgesį. Tačiau dažniausiai su vaiko charakteristikomis susijusio motinystės streso lygis auga lygiagrečiai su vaiko sunkumais, todėl motinos, auginančios hiperaktyvius, agresyvius, sveikatos problemų turinčius vaikus stipriau jaučia būtent su vaiko charakteristikomis susijusį motinystės stresą (Tervo, 2012; Abidin, 1995).

Su motinos charakteristikomis siejamas motinystės stresas taip pat koreliuoja su vaiko patiriamų sunkumų kiekiu. Kuo didesnę motinystės naštą ir psichologinę įtampą jaučia motina, kai jos vaikui yra 1,5–4 metai, tuo labiau tikėtina, kad ateityje, priešmokykliniame amžiuje ir pradėjęs lankyti mokyklą vaikas turės elgesio problemų, stipriau išreikštą negatyvų elgesį tėvų, brolių ar seserų ir mokytojų atžvilgiu, patirs emocinius sunkumus (Conway ir kt., 2003; Wieland, Baker, 2010; Ashford ir kt., 2008; Bayer ir kt., 2008).

Kai kurie mokslininkai (Ashford ir kt., 2008; Wieland, Baker, 2010) mano, kad motinystės keliamą naštą geriau reprezentuoja jos kaip motinos emocinius, socialinius, funkcionavimo sunkumus atspindintis, su motinos charakteristikomis siejamas motinystės stresas. Nuo motinos charakteristikų priklausantis intensyvus motinystės stresas siejamas su fizine prievarta vaiko atžvilgiu ir baudimu paremtomis vaiko drausminimo strategijomis (Maguire ir kt., 2015; Mash, Johnston, 1990). Su motinos psichosocialinėmis problemomis, neefektyviu elgesiu ir disfunkciniu motinos pareigų atlikimu susijęs motinystės stresas labiau pažeidžia motinos savimoneį, mažina saviveiksmingumo suvokimo lygį, turi neigiamos įtakos bendravimui ir santykiams su vaiku ir yra žalingesnis tiek motinai, tiek vaikui lyginant su vaiko charakteristikomis siejamo motinystės streso įtaka. Nors intervencinių tėvams ir vaikams skirtų programomis įmanoma sumažinti tiek dėl vaiko elgesio ar adaptacijos sunkumų, tiek dėl motinos nekompetencijos jausmo, socialinės izoliacijos kylantį motinystės stresą (Ceballos, 2008; Ostberg ir kt., 2007), šis streso komponentas sunkiau pasiduoda korekcijai ir intervencijai, nes tai siejama ne vien su vaiko elgesiu, bet ir su motinos asmenybe, savigarbos jausmu, sveikata bei gaunama socialine parama iš aplinkinių. Šiuos dalykus keisti nėra lengva.

Giallo ir Gavidia-Payne (2006) tyrimo rezultatai taip pat patvirtina, jog nuo motinos charakteristikų priklausantis motinystės stresas stipriau neigiamai paveikia šeimą kaip sistemą ir jos gerovę.

Deater-Deckard (1998), Belsky (1984) teigia, kad auklėjimo pobūdis ir elgesys su vaiku gali būti mediatorius tarp motinystės streso ir vaiko sunkumų bei jo prisitaikymo – įtampą jaučiančios motinos nejautriai ir emociškai šaltai reaguoja į vaiko poreikius, dažniau yra irzlios, nurodinėjančios, griežtos, riboja vaiko veiksmus ir jį drausmina, grasina bausmėmis ar iš tiesų nubaudžia vaiką. Intensyvus motinystės stresas neigiamai veikia motinų bendravimą su vaiku (Pinquart, 2017; Melis Yavuz ir kt., 2017; Francis, Wolfe, 2008; Deater-Deckard, Scarr 1996), ir dėl to vaikas turi daugiau sunkumų (Melis Yavuz ir kt., 2017; Hackethorn Garland, 2007; Brenner, Fox, 1998; Mash, Johnston, 1990).

Kaip diskutuota daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013), nepaisant teorinių prielaidų, kad motinystės stresas ne tiesiogiai, o per kitus veiksnius (bendravimą, elgesio korekciją, drausminimo strategijas, išitraukimą į veiklą su vaiku, savo kompetencijos vertinimą) gali turėti įtakos vaiko raidai (Viduolienė, 2013; Deater-Deckard, 1998; Belsky, 1984), kai kurių tyrimų rezultatai atskleidžia tik tiesioginę motinystės streso įtaką vaiko prisitaikymo galimybėms. Vaiko vienerių metų amžiuje vertintas motinystės streso lygis tiesiogiai, bet ne dėl vaiko auklėjimo, paramos teikimo ar auklėjimo būdų prognozavo didesnius vaiko elgesio sunkumus 5 metų amžiuje. Anthony ir kolegų (2005) prielaidos, kad būtent įtampos paveiktų tėvų elgesys bus susijęs su vaiko elgesio ir emociniais sunkumais ateityje (vertintais trečiųjų asmenų – mokytojų), nepasitvirtino – motinystės stresas tik tiesiogiai prognozavo vaiko elgesio, emocinius sunkumus bei žemesnę jo socialinę kompetenciją. Hackethorn ir Garland (2007) tyrimas atskleidė, kad nepastovus (kartais grubus, kartais emociškai šiltas ir paramą teikiantis) motinų elgesys su vaiku veikė kaip tarpininkas tarp motinystės streso ir vaiko hiperaktyvaus, agresyvaus elgesio, tačiau šis mediacijos ryšys nepasitvirtino kalbant apie dėmesio sutelkimo sunkumus – šiuo atveju nustatytas vien tiesioginis motinystės streso ir vaiko dėmesio problemų ateityje ryšys.

Aukštas motinystės streso lygis ir neigiamas motinos vaidmens bei savo kompetencijos auklėjant ir rūpinantis vaiku vertinimas nepalankiai veikia motinos sveikatą ir psichologinę savijautą (Deater-Deckard, 1998; Deater-Deckard, 2004). Kuo daugiau sunkumų turi vaikas, tuo labiau motinos jaučia

psichologinį distresą. Kai vaiko sunkumai nėra tokie intensyvūs, kad pasiektų sutrikimo lygį, motinos, auginančios daugiau sunkumų turinčius vaikus, jaučia intensyvesnę motinystės stresą (Pinquart, 2017; Hayes, Watson, 2013; Deater-Deckard, 2004; Williford ir kt., 2007; Ashford ir kt., 2008; Theule ir kt., 2011; Theule ir kt., 2013). Net esant minimaliam / įprastam vaiko patiriamų sunkumų lygiui, vaiko elgesį ir rūpinimąsi vaiko poreikiais kaip streso šaltinį suvokia nerimastingos, socialine prasme atsiribojusios, su neįprastomis gyvenimo aplinkybėmis susidūrusios, socialinės paramos iš sutuoktinio stokojančios motinos (Viana, Welsh, 2010; Webster-Stratton, 1990; Ostberg, Hagekull, 2000). Jei motina jaučia intensyvų nuolat trunkantį motinystės stresą, padaugėja nusiskundimų fizine sveikata, nukenčia jos miego kokybė, didėja rizika susirgti depresija ar nerimo sutrikimu (Hemmen, 2005; Mazure, 1998). Visa tai neigiamai veikia jos ir vaiko bendravimą, taigi netiesiogiai turi įtakos ir vaiko nuotaikai, socializacijai, raidai (Benzies ir kt., 2004; Williford ir kt., 2007; Pimentel ir kt., 2011).

Psichologinės įtampos, kylančios dėl vaiko auklėjimo, neigiama įtaka santuokos kokybei yra viena stipriausių lyginant su stresogeniniais įvykiais šeimos gyvenime ar sutuoktinio teikiama realia ar emocine parama (Lavee ir kt., 1996; Muslow ir kt., 2002; Schramm, Adler-Baeder, 2011; Deater-Deckard, 2004). Su vaiko priežiūra susijęs stresas neigiamai veikia sutuoktinių intymius santykius, bendravimo ir santuokos kokybę, kartu leidžiamo laisvalaikio kiekį.

2. Ikimokyklinio amžiaus vaikų emocinių ir elgesio sunkumų analizė

2.1. Vaikų emocinių sunkumų pobūdis

Sunkumai yra įprasta gyvenimo dalis. Problemų atsiranda tada, kai tie sunkumai tęsiasi ilgesnį laiką, kai stipriai neatitinka nustatytų normos ribų, trikdo asmens prisitaikymą ar kenkia aplinkiniams. Emocijos ar elgesys ar vertinami kaip probleminiai, kai trikdo vaiko kasdienę veiklą, prisitaikymą, natūralią raidą, kai tėvai, mokytojai, kiti vaiką pažįstantys asmenys teigia, jog tokį elgesį sudėtinga keisti ar kontroliuoti (Stallard, 1993).

Internalūs arba *emociniai* ir *eksternalūs* arba *elgesio* sunkumai – į šias dvi pagrindines kategorijas skirstomi ikimokyklinio amžiaus vaikų sunkumai. Šiame darbe tiek emociniai, tiek elgesio sunkumai yra vertinami kaip kon-

tinuumas – vaikams gali būti būdingi vos išreikšti sunkumai, neturintys neigiamos įtakos sėkmingai adaptacijai, taip pat sunkus ar dažnai pasireiškiantys sunkumai, trikdančys vaiko prisitaikymą prie aplinkos ir raidą, bendravimą su aplinkiniais, keliantys problemų tiek šeimos nariams, tiek kitiems asmenims, su kuriais vaikui tenka bendrauti. Nustatyta, kad vaiko internalūs sunkumai (depresiškumas, somatiniai nusiskundimai) gali būti siejami su savizudybės rizika paauglystėje (Ribakovienė, 2002).

Emociniai sunkumai pasireiškia santykiyje su savimi. Jie yra nukreipti į vidinę būseną, todėl ne visada greitai aplinkinių pastebimi ir laiku diagnozuojami. Emociniais sunkumais laikomi nerimastingumas, depresijos simptomai, įvairios baimės, užsisklendimas, didelis drovumas. Achenbach su kolegomis (2000) emocinių sunkumų grupei priskiria ir emociingumą, pasireiškiantį dažna nuotaikų kaita, panikos, pykčio priepuoliais, taip pat somatinius skundus. Šie, jei nepatvirtinti objektyviais medicinos įrodymais, mažiems vaikams rodo internalias – nerimastingumo, psichologinės įtampos – problemas ir yra vertinami kaip psichosomatiniai nusiskundimai.

Ikimokyklinio amžiaus vaikams būdingi tokios emocinės reakcijos kaip nepažįstamų žmonių baimė ir nenoras atsiskirti nuo tėvų, naujose, neįprastose situacijose kylantis nerimas, greitas nusiminimas ar pykčio protrūkiai patyrus nesėkmę, drovumas, ir pan. Daugeliu atvejų tai yra natūralios vaiko reakcijos į nežinomus, jo kaip grėsmę suvokiamus dalykus. Šios reakcijos gali būti netgi naudingos adaptacijos procese – vaikas vengia dalykų ar situacijų, dėl kurių gali nukentėti, susižeisti, išsigąsti, be to, aiškiai nesugebėdamas išreikšti savo poreikių ir savijautos kalba, tai parodo elgesiu (Sigelman, Rider, 2012).

Tačiau net apie 4–18 proc. vaikų bendroje populiacijoje nustatomos didesnės ir ilgalaikės emocinės problemos – 3,7–4,8 proc. vaikų turi depresijos sutrikimą, 5,5–8,1 proc. – nerimo sutrikimą (paplitimas gali būti didesnis, nes emocinius sunkumus laiku pastebėti ir tiksliai diagnozuoti yra sudėtinga) (Costello ir kt., 2004; Costello, Angold, 2006; Sigelman, Rider, 2012). Paauglystėje šių sunkumų lygis ir paplitimas dar didesni (Verhulst, 1995). Mokyamosi sunkumų ar fizinę negalią patiriančių, lėtinėmis somatinėmis ligomis sergančių, psichikos sveikatos problemų turinčių vaikų grupėje emocinių sunkumų paplitimas yra 2–4 kartus didesnis ir siekia iki 32 proc. (Reem ir kt., 2010; Barkauskienė, Bieliauskaitė, 2002; Barkauskienė, 2005; Costello ir kt., 2003; Schraedley ir kt., 1999).

Nepaisant nuviliančių statistinių duomenų, kad dėl emocinių problemų kenčia nemaža dalis vaikų, ir suvokiant šių sunkumų neigiamas pasekmes individui, šeimai ir visuomenei, tiek moksliniu, tiek praktiniu požiūriu emociniams sunkumams skiriamas mažesnis dėmesys nei elgesio sunkumams (Yaman ir kt., 2010; Blader, 2006; Campbell ir kt., 2000). Taip yra dėl to, kad emociniai sunkumai, nukreipti į vidinę būseną, yra rečiau pastebimi, ypač kol pats vaikas aiškiai nesuvokia savo emocinės būsenos ir nesugeba jos aiškiai įvardyti žodžiais. Kai kurie emociniai išgyvenimai, kuriuos reiktų traktuoti kaip sunkumus, vertinami kaip vaiko įgimtos savybės ir temperamentas. Be to, nuo aplinkinių užsisklendę, depresiški, nerimastingi vaikai suaugusiems kelia mažiau rūpesčių nei agresyvūs ar hiperaktyvūs vaikai.

Psichologai internalius sunkumus paprastai sieja su emocijų slopinimu (Achenbach, Rescorla, 2000; Gardner, Shaw, 2008). Vaiko kaip ir suaugusiojo emocijų slopinimą rodo uždarumas, didelis drovumas, nepasitikėjimu savimi, silpna emocijų raiška, didelis nerimastingumas, kurie vėliau gali transformuotis į somatinius nusiskundimus. Emocijų slopinimas ir nerimastingumas gali būti įgimti – kai kurie vaikai nuo kūdikystės sunkiai atsiskiria nuo tėvų, nesaugiai jaučiasi naujose situacijose, atrodo liūdni, o paaugę stengiasi nedemonstruoti tiek teigiamų, tiek neigiamų vidinių išgyvenimų. Emocine prasme gyvenimas tokiems vaikams yra iššūkis – į stresogeninius įvykius reaguoja nerimastingai, susikaustę, yra perdėtai budrūs, neiprastose situacijose, kalbinami nepažįstamų žmonių dar ilgą laiką būna perdėtai prisirišę prie motinos, atsiriboję nuo aplinkinių, sunkiai pritampa prie bendraamžių kolektyvo (Shaw ir kt., 1997; Cole ir kt., 1994, 1996; Kopp, 1989). Pradėjus lankyti ugdymo įstaigą, bendrauti ne vien su šeimos nariais ir palaikyti ryšį su kitais jiems sudėtinga. Dažniausiai jų santykiai su bendraamžiais yra nekokybiški, kiti kolektyvo nariai jų nemėgsta ir erzina arba ignoruoja. Emocinių sunkumų patiriantys vaikai linkę atsiriboti nuo kitų vaikų ir bendros veiklos, mažai bendrauja, laiką leidžia vieni (Oland, Shaw, 2005). Tačiau jų uždarumas gali būti vienintelis savisaugos būdas, kurį jie moka – atrodo, kad kai tavęs nema-ta, negali ir sužeisti.

Populiariosios psichologijos literatūroje dažnai minimas terminas „dvejų-trejų metų krizė“ (angl. *terrible twos*). Maždaug nuo vienerių iki trejų metų amžiaus vaikams (kai kuriais atvejais užsitęsia ir ilgiau) būdinga dažna nuotaiškų kaita, nerimastingumas, pykčio priepuoliai, isteriško elgesio epizodai,

kaprizingumas, ypač kai susiduria su aplinkinių ribojimais ar patyrus frustraciją, kai jaučia diskomfortą, nuovargį ir pan. Tai yra normalios tokio amžiaus vaikų reakcijos. Vaikas nepažįsta pasaulio, tiksliai nesuvokia, kas vyksta su juo ir aplink, ir jį trikdančiose situacijose reaguoja emocionaliai. Šios reakcijos vienodai būdingos tiek berniukams, tiek mergaitėms (Giesbrecht ir kt., 2010).

Tikslingai kontroliuoti savo emocijas bei elgesį vaikas pradeda 3–4 gyvenimo metais (Sheese ir kt., 2012). Tai susiję su kognityvine ir kalbos raida ir gebėjimu žodžiais išreikšti savo norus, su jo gebėjimais taikyti savireguliacijos būdus, suprasti priimtino elgesio normas. Ypač ženklus emocijų savireguliacijos augimas stebimas ikimokykliniame periode, 3–6 vaiko gyvenimo metais (Kopp, 1989).

Toliau yra aptariami pagrindiniai mokslininkų ir praktikų vertinami kaip internalūs arba emociniai sunkumai.

Neigiamas emociingumas. Savireguliacija ankstyvoje vaikystėje gali būti vertinama kaip reaktyvios ir reguliacinės kontrolės kontinuumas, apimantis įgimtas, su temperamentu susijusias charakteristikas, ir valingą kontrolę, kuri yra fiziologinės raidos ir išorinių poveikių rezultatas (Braidokienė, Jusienė, 2012). Aukštam emociniam reaktyvumui būdingos neįprastai staigios, stiprios, ilgiau besitęsiančios emocinės reakcijos į situaciją ar asmenį, taigi emocinis reaktyvumas glaudžiai susijęs su emociingumu. Kai kurių autorių nuomone, vaikų emociingumas gali būti apibrėžiamas kaip temperamento savybė – įgimtas bruožas reaguoti emociingiau, intensyviau ir ilgiau nei paprastai reaguoja kiti vaikai panašiose situacijose (Paulussen-Hoogeboom ir kt., 2007).

Šiame darbe yra tiriamas vaiko neigiamas emociingumas, pasireiškiantis frustracijos išraiškomis, verkšlenimais, dirglumu, ilgai trunkančiu nenusiraminiu susierzinus, dažna nuotaikų kaita, audringu reagavimu į pasikeitusią dienotvarkę ar netikėtus įvykius. Emociingumą skatinti, sustiprinti gali ir vaiko raidai nepalanki aplinka (Davies ir kt., 2009), pavyzdžiui, stresogeniniai įvykiai vaiko gyvenime, sunki socioekonominė situacija, santykiai šeimoje – neįautrus, autoritariniais metodais pagrįstas tėvų bendravimas su vaiku, nesutarimai tarp vaiko tėvų ar su kitais šeimos nariais ir pan.. Užsitęsusių adaptacijos problemos pradėjus lankyti ugdymo įstaigą gali būti ir didesnio emociingumo priežastis, ir pasekmė.

Intensyvus emociingumas, nustatytas ankstyvoje vaikystėje ir išliekantis stabilus visą vaikystės laikotarpį, yra sunkumų prisitaikant mokykloje, dėme-

sio problemų, impulsyvumo, stipriai išreikšto jautrumo ateityje rizikos veiksnys (Nigg, 2006).

Depresiškumas ir nerimastingumas gali pasireikšti jau kūdikiams – jie nesidomi veikla, būdingas psichomotorinis sulėtėjimas ar neramus elgesys, somatiniai depresijos simptomai (prastas miegas, raumenų skausmai, apetito stoka). Iki 5 proc. vaikų visoje populiacijoje yra diagnozuojamas depresijos sutrikimas, tačiau šis paplitimo vertinimas nėra tikslus, nes mažiems vaikams depresijos simptomai gali būti „maskuojami“ kitų sunkumų – elgesio, dėmesio sutelkimo, nerimo ar somatinių skundų (Costello ir kt., 2004; Costello, Angold, 2006; Sigelman, Rider, 2012). Dažnai ikimokyklinio amžiaus vaikai, kuriems būdinga pažeminta nuotaika, skundžiasi ir padidėjusiu nerimu (Moffitt ir kt., 2007).

Nerimastingumas yra gana pastovi vaiko, kuriam jis stipriau išreikštas, būseną. Ankstyvame amžiuje intensyvesnis nerimastingumas, prasta liūdna nuotaika prognozuoja emocines problemas ir sutrikimus vėlesniame amžiuje. 8 metų tęstinio tyrimo rezultatai atskleidė, kad tie berniukai, kuriems ankstyvosios vaikystės laikotarpiu nerimo simptomai išliko aukšti ar didėjo, mokykliniame amžiuje turėjo 5 kartus didesnę tikimybę patirti intensyvią nerimą (Feng ir kt., 2008).

Užsisklendimas ir drovumas. Kūdikystėje ir ankstyvoje vaikystėje tam tikras drovumo lygis yra natūrali vaiko reakcija – maži vaikai vengia nepažįstamų žmonių ir bijo atsiskirti nuo jiems artimo asmens, dar neturi socialinių įgūdžių, nežino, kaip reaguoti naujose situacijose. Su amžiumi toks elgesys tampa retesnis, nes smalsumas nugali, o ir vaikas išmoksta elgtis socialinėse situacijose, bendrauti su kitais. Tačiau dalis vaikų ne pagal amžių gali būti perdėtai baikštūs, drovūs, nepalaikantys akių kontakto, vengiantys dalyvauti bendroje veikloje su kitais vaikais. Dėl didelio nerimastingumo jiems būdingas ir atsiribojimas, ir pagal savo amžių nebrandžios emocinės reakcijos bei nelankstus, spontaniškumo stokojantis bendravimas. Paprastai jie „nejaučia“ situacijos ir jų elgesys bei reakcijos yra automatizuotos arba per daug stebi situaciją, bet neatsipalaiduoja ir nesielgia spontaniškai.

Stipriai išreikštas emocijų slopinimas, užsisklendimas ankstyvaisiais vaiko metais susijęs su vėliau būdingais nerimu ir depresija, socialinėmis problemomis mokykloje ir namų aplinkoje (Feng ir kt., 2008). Norvegijoje atliktas longitudinalinis tyrimas atskleidė, kad užsisklendimas ir didelis drovumas, bū-

dingi vaikams iki 1,5 metų amžiaus, prognozavo emocinius sunkumus esant 2,5 ir 4,5 metų amžiaus (Mathiesen ir kt., 2009). Paaugę šie vaikai ir toliau dažniau demonstruoja įvairias baimes namų ir mokyklos aplinkoje, jiems būdingas didesnis nerimastingumas, adaptacijos sunkumai.

Somatiniai skundai. Pagrindiniai somatiniai vaikų skundai, neturintys objektyvaus medicininio paaiškinimo, yra sumažėjęs apetitas, galvos skausmas ir svaigimas, galūnių, raumenų skausmai, pilvo skausmas, pykinimas, nuovargis, tuštšinimosi, šlapinimosi problemos (Eminson, 2007). Dauguma tokių simptomų yra trumpalaikiai, nesutrikdo vaiko gyvenimo kokybės, sveikatos, prisitaikymo. Nemaža dalis šių nusiskundimų, ypač ankstyvoje vaikystėje, yra gynybinė reakcija – taip vaikai per simptomus atskleidžia savo psichologinę įtampą (Eminson, 2007; Garralda, 1996).

Reakcija į stresą somatiniais simptomais būdinga jautresniems vaikams. Ikimokyklinio amžiaus vaikų somatiniai sunkumai yra susiję su internaliais ir eksternaliais sunkumais vyresniame vaiko amžiuje ir paauglystėje (Pihlakoski ir kt., 2006). Neigiamos emocijos sužadina fiziologinius procesus ir dėl to gali padažnėti nusiskundimai sveikata (Segerstrom, Miller, 2004; Muris, Meesters, 2004). Somatinių skundų, kurių pasireiškimas nesusijęs su aiškia somatine patologija, priežastimis nurodomi tokios aplinkybės kaip temperamentas ir biologiškai nulemtas jautrumas, vaikų reakcija į konfliktus šeimoje (Wolff ir kt., 2010), tokiu elgesiu išreiškiamas atsiskyrimo nuo artimųjų nerimas, nenoras lankyti ugdymo įstaigos ir pasilikti su svetimais žmonėmis, prisitaikymo prie pasikeitusios aplinkos sunkumai (Romero–Acosta ir kt., 2013).

2.2. Su vaiko emociniais sunkumais susiję biologiniai, psichologiniai, socialiniai veiksniai

Šiame skyriuje pristatomi su vaiku ir jo šeima susiję biologiniai ir psichosocialiniai veiksniai, galintys turėti įtakos ikimokyklinio amžiaus vaiko emocinių sunkumų atsiradimui ar didėjimui. Svarbu nustatyti ne tik su vaiku ar aplinka siejamus rizikos veiksnius, tačiau ir jų tarpusavio ryšį. Kaip teigė Kochanska (1997), sąveikos tarp asmens ir nepalankių šeimos aplinkybių analizė geriau leidžia įvertinti riziką vaiko raidai nei atskirai nagrinėjami šie veiksniai. Kuo daugiau rizikos faktorių patiria vaikas ar šeima, tuo didesnė tikimybė sunkumams išsivystyti – kelių rizikos veiksnių neigiama įtaka vaiko raidai ir prisitaikymui yra didesnė nei vieno specifinio faktoriaus (Shaw ir kt., 2005).

Vaiko amžius ir lytis. Apmaudu, tačiau vaiko patiriami iššūkiai gali būti susieti su pagrindinėmis demografinėmis charakteristikomis – kai kurie sunkumai dažniau būdingi konkrečios lyties ar tam tikro amžiaus asmenims. Ikimokyklinio amžiaus vaiko sunkumų ir amžiaus, lyties sąsajos nėra visiškai aiškios.

Pavyzdžiui, nors pagal tėvų vertinimus nenustatyta vaiko amžiaus, lyties ir emocinių sunkumų sąsajų (Rescorla ir kt., 2011; Jusienė ir kt., 2007), ikimokyklinio ugdymo įstaigų specialistai dvimečius vertino kaip turinčius daugiau internalių sunkumų nei ketverių metų vaikus (Jusienė ir kt., 2007). Greičiausiai, darželio pedagogų vertinimu, jaunesnių vaikų ženklesni emociniai sunkumai gali būti siejami su adaptacija ugdymo įstaigoje – sudėtingas atsitraukimas nuo artimųjų kad ir trumpam laikui, užsisklendimas ir negalėjimas atsipalaiduoti, tyrinėti naują socialinę aplinką, efektyviai kontroliuoti savo emocinių reakcijų. Namų aplinkoje jie jaučiasi saugiai ir įprastai, todėl vyresnių vaikų sunkumus motinos vertino panašiai kaip jų auklėtojos.

Vertinant atskirus emocinių sunkumų aspektus, moteriška lytis mažiausiai du kartus padidina tikimybę susirgti depresija ir nerimo sutrikimais (Kuschel, 2012) ir, deja, merginoms bei moterims šie simptomai yra ilgalaikiai (Essau ir kt., 2010). Panaši tendencija stebima ir analizuojant ikimokyklinio amžiaus vaikų somatinius nusiskundimus – mergaitės auginantys tėvai teigia jas turint daugiau sveikatos pobūdžio nusiskundimų lyginant su berniukais (Jusienė, Raižienė, 2006; Kuschel, 2012). Vertinant vaikų nerimastingumą ir depresiškumą, jų intensyvumą, skirtumai tarp lyčių labiausiai išryškėja viduriniojoje vaikystėje (11–13 metų amžiuje) ir vėliau (Chaplin ir kt., 2009).

Sunkumų paplitimo lygis mergaičių ir berniukų grupėse išsiskiria vidurinėsios vaikystės periodu ir skirtumai ypač išryškėja paauglystėje, kada merginos išsako daugiau internalių nusiskundimų (Rescorla, Achenbach, 2007; Chaplin ir kt., 2009), tačiau vaiko ikimokykliniame amžiuje emocinių sunkumų intensyvumo skirtumų nenustatyta.

Socioekonominė šeimos padėtis. Žemesnio išsilavinimo tėvų (Jusienė ir kt., 2007; Pastavkaitė, 2005; Bieliauskaitė ir kt., 2009; Zukauskienė ir kt., 2003) ir šeimose, kur jaučiamas pajamų trūkumas (Ashford ir kt., 2008; Jusienė ir kt., 2007; Pastavkaitė, 2005; Zukauskienė ir kt., 2003), augantys vaikai turi daugiau emocinių, elgesio sunkumų. Pereira su kolegomis (2012), ištyrę beveik pusantro tūkstančio vaikų, nustatė, kad be mažo vaiko svorio gimimo metu, vaiko depresijos simptomus ateityje stipriausiai prognozavo šeimos na-

rių nedarbas, fizinio pobūdžio ir nekvalifikuota tėvų profesinė veikla, žemas motinų išsilavinimas ir jaunas (mažiau nei 20 metų) tėvo amžius, kas irgi greičiausiai yra susiję su minėtais veiksniais (nedarbu ir pajamų trūkumu).

Vaiko sveikata. Lėtinėmis ligomis (širdies ligos, cukrinis diabetas, cistinė fibrozė, inkstų ligos ir pan.) sergantiems ar turintiems fizinę negalią vaikams būdingi labiau išreikšti emociniai sunkumai nei rimtų sveikatos problemų neturintiems vaikams (Kerzaitė ir kt., 2016; Achenbach ir kt., 2000; Bieliauskaitė ir kt., 2009). Net jei vaikas neserga sunkiomis lėtinėmis ligomis, jo sveikatos veiksnys yra svarbus tiek analizuojant sunkumų dinamiką, tiek motinų savi-jautą ir savo vaiko elgesio vertinimą (Ghandour ir kt., 2010), todėl šį aspektą (pavyzdžiui, vaiko sergamumo intensyvumą) vertinga įtraukti į tyrimo planą bent kaip šalutinį kintamąjį.

Šeiminė sudėtis. Paulussen-Hoogeboom su kolegomis (2007) teigimu, labiau išreikštas neigiamas emocingumas būdingas ne tik jaunesnio amžiaus vaikams, bei ir pirmagimiams bei vienturčiams vaikams, taip pat tiems, kurių tėvai taiko griežtą auklėjimo stilių. Tikėtina, kad neturėdamas bendraamžio šalia, vaikas menkiau išvysto socialinius gebėjimus, yra uždaresnis ir mažiau savimi pasitikintis naujose socialinėse situacijose, o tai gali paskatinti emoci-nių sunkumų atsiradimą ar stiprėjimą. Luoma su kolegomis (1999) nuomo-ne, vienturčiams vaikams emociniai sunkumai būdingi labiau, nes vienintelį vaiką auginantys tėvai jam skiria daugiau dėmesio ir kartais linkę per daug kontroliuoti ar saugoti. Ir priešingai, elgesio sunkumų daugiau turi su broliais ar seserimis šeimoje augantys vaikai (Frick ir kt., 1993). Nėra tiksliai aišku, ar emociniai sunkumai vieninteliam šeimos vaikui labiau išreikšti dėl šeimos sudėties, bendravimo su kitu vaiku patirties nebuvimo artimiausioje aplin-koje, ar tiesiog vieną vaiką auginanti motina linkusi jo elgesį bei emocines reakcijas vertinti kaip sudėtingesnes. Vienintelis šeimoje vaikas atkakliau sie-kia bendravimo su tėvais, gali būti lepesnis, labiau pratęs prie tėvų dėmesio ir jo reikalaujantis, nes šeimoje neturi panašaus amžiaus žaidimų partnerio (Sigelman, Rider, 2012). Kita vertus, šeimose su daugiau vaikų yra dažnesni nesutarimai tarp vaikų, kas tėvams yra papildomas streso šaltinis.

Kitas svarbus veiksnys vaiko emociniams sunkumams rasti yra šeimos statusas – vien su motina gyvenantys vaikai turi daugiau emoci-nių sunkumų nei su abiem tėvais gyvenantys vaikai (Jusienė ir kt., 2007; Pastavkaitė, 2005; Zukauskienė ir kt., 2003; Mesman, Koot, 2001). Tam įtakos greičiausiai turi

šėimos socioekonominė padėtis, mažesnis dėmesys iš atskirai gyvenančio tėvo, buvę nesutarimai tarp tėvų arba motinos savijauta ir nuovargis, atsiliepiantys bendravimu su vaiku kokybei, nes motinai daugiausiai vienai tenka rūpintis vaiku ir buitimi.

Smurtas šeimoje, konfliktai tarp tėvų. Rizika šeimoje (alkoholio vartojimas, partnerių kaita), socialinėje aplinkoje (pavyzdžiui, nesaugi kaimynystė, vyresnių brolių / sesių netinkamas elgesys, mokyklos nelankymas), sutuoktinių nepasitenkinimas santuoka, smurtas šeimoje (Mäntymaa ir kt., 2012), nesutarimai tarp vaiko tėvų ar jų skyrybos (Leve ir kt., 2005; Zahn-Waxler, Klimes-Dougan, Statter, 2000; Lansford, 2009) neigiamai veikia vaiko raidą, nes psichologinė įtampa ir nesutarimai artimiausioje aplinkoje tiesiogiai turi įtakos vaiko saugumo jausmui ir bendravimo su tėvais kokybei. Maži vaikai, reaguodami į stresogeninę situaciją šeimoje, kuri nuo jų visiškai nepriklauso, nežino, ko tikėtis ateityje, bijo prarasti tėvus, nesijaučia saugūs, dėl tėvų problemų gali kaltinti save (Hasan, Power, 2004). Nesutarimai šeimoje ar tėvų skyrybos gali ir netiesiogiai, per kitus veiksnius paveikti vaiko prisitaikymo galimybes ir padidinti sunkumų riziką (Lansford, 2009; Pett ir kt., 1994) – vaiką auginant vienam iš tėvų dažniausiai pablogėja šeimos finansinė situacija, trūksta buities darbų pasidalinimo ir dėl laiko bei energijos stokos kokybiškai bendrauti su vaiku tampa sudėtinga. Nesutarimai tarp sutuoktinių keičia požiūrį į vaiką, jo elgesį ir elgesio priežasčių interpretavimą (poelgiai gali būti suvokiami kaip tikslingai piktybiški ir siekiantys suerzinti tėvus). Dėl to kinta auklėjimo, vaiko drausminimo strategijos ir tėvų bei vaiko tarpusavio santykiai, kas neigiamai paveikia vaiko raidą.

Tėvų psichinė ir fizinė sveikata. Motinų depresija ir nerimo sutrikimai, aukštesnis streso lygis yra tiesiogiai susijęs su vaiko somatiniais skundais – šios motinos nurodo, kad jų vaikai turi daugiau sveikatos problemų (Campo, 2004; Wolff ir kt., 2010). Šiuo atveju vaikai susiduria su padidinta rizika – jie ne tik turi genetinę predispoziciją susirgti psichikos liga, paveldėti somatinę ligą, tačiau ir gyvena aplinkoje, kur dėl tėvų elgesio yra didesnė tikimybė kilti emociniams ar elgesio sunkumams (Sigelman, Rider, 2012).

Tėvų elgesys ir vaiko auklėjimas. Jautrus, parama ir šiluma grįstas, jausmus atpažinti ir įvardinti padedantis tėvų elgesys su vaiku padeda šiam išmokyti efektyvaus emocijų reguliavimo. Jautrus, vaiko poreikius atliepiantys tėvai padeda išmokyti spręsti problemas, sumažinti susikaupusią emocinę įtampą (Luebbe, Kiel, Buss, 2011; Cunningham ir kt., 2009).

Tėvai yra pirmieji vaiko emocinės socializacijos mokytojai, tad emociškai kompetentingų, susitvardyti gebančių tėvų vaidmuo yra ypač svarbus vaiko neigiamo emocionalumo kontrolės procese. Nustatyta, kad vaikai, kurių motinos į neigiamą vaiko emocingumą reaguoja ne vien adekvačiai situacijai, bet ir palaikančiai (padrąsina tinkamą emocijų raišką, padeda spręsti iškilusias problemas, sukuria emocinį saugumą, padeda atpažinti ir įvardinti vaikui kilusias emocijas), turi geresnius savireguliacijos įgūdžius ir jiems mažiau išreikštas neigiamas emocingumas (Buss, 2011; Luebbe, Kiel, Buss, 2011). Priešingai, šeimose, kuriose motinos bendraudamos su vaiku yra mažiau jautrios vaiko poreikiams, reikalauja paklusnumo, bendrauja griežtai, vaikams būdingas didesnis neigiamas emocingumas, ir šis bruožas stipriai išreikštas jau nuo kūdikystės (Paulussen-Hoogeboom ir kt., 2007). Tai ypač būdinga žemo socioekonominio statuso šeimose. Aukšto socioekonominio statuso šeimose, atvirkščiai – vaikų, kuriems labiau išreikštas neigiamas emocingumas, motinos yra jautresnės vaiko poreikiams, bendraudamos su vaiku dažniau taiko autoritetingo auklėjimo, priežasties–pasekmių paaiškinimo, netgi nuolaidžiavimo taktikas nei griežtus nurodymus (Paulussen-Hoogeboom ir kt., 2007). Nėra aišku, ar aukštesnio socioekonominio statuso šeimose palaikantis motinų elgesys bendraujant su jautriais vaikais yra vaiko emocinių sunkumų pasekmė (pagalba vaikui, susiduriančiam su sunkumais), ar priežastis. Ne vienerius metus Kochanska (1997) vykdė tyrimai atskleidė, kad perdėtai emocingi, jautrūs vaikai save geriau kontroliuoja, jaučiasi saugesni, jų adaptacija yra lengvesnė, kai motinos naudoja švelnius, emociškai palaikančius, o ne vaiką „grūdinančius“ drausminimo būdus.

Vienas iš stipriausių aplinkos rizikos veiksnių internaliems sunkumams, susijusiems su emocijų slopinimu (nerimui, depresijai, atsiribojimui, užsisiklindimui), išsivystyti yra tėvų santykiai su vaiku. Eisenberg (1998), Bieliauskaitė (2009) ir McLeod su kolegomis (2007) teigimu, būtent netinkamas tėvų elgesys su vaiku ir auklėjimas stipriai padidina riziką vaikui ateityje susirgti depresija ar nerimo sutrikimais. Krause su kolegomis (2003) longitudinalinio tyrimo rezultatai atskleidė, kad vaikai, kurių tėvai į atžalų neigiamas emocijas reaguoja su įtampa, baudžia, nuvertina vaiko nuogaštavimus, suaugusiojo amžiuje ypač dažnai naudoja vengimo, slopinimo strategijas ir dėl to gali kilti depresija. Bayer su kolegomis (2008) mano, kad ne tik griežtas ir autoritarinis, emocinės šilumos stokojantis, bet ir per daug įsitraukiantis, kontroliuojantis ir perdėtai vaiką globojantis tėvų elgesys gali būti susijęs su

jo emociniais sunkumais ateityje. Rūpestingas, emociškai šiltas, besąlygišku vaiko priėmimu grįstas bendravimas priešingai, moko jį suprasti savo ir kito jausmus, nesigėdyti jų reikšti (Cunningham ir kt., 2009).

Kūdikių, mažų vaikų depresija irgi siejama su vaiko ir motinos tarpusavio santykiais, kai vaikai yra priversti anksti atsiskirti nuo motinos ir nesiformuoja saugus prierašumas arba, smurtaujančių motinų atveju. Panašios tendencijos stebimos ir analizuojant vaiko užsisklendimo raidą. Pavyzdžiui, saugaus prierašumo nepatyrę berniukai labiau linkę reaguoti pasyviai ir užsisklęsti, atsiriboti nuo aplinkinių nei jų bendraamžiai, kurių santykiams su tėvais būdingas saugus prierašumas. Drovių ikimokyklinio amžiaus mergaičių tėvai su jomis bendravo emociškai šilčiau, tinkamai reaguodavo į jų poreikius ar nuotaiką nei drovius berniukus auginantys tėvai (Engfer, 1993; Stevenson-Hinde, Glover, 1996). Šie tėvų elgesio su vaiku skirtumai greičiausiai yra susiję su stereotipiniais įsitikinimais lyties atžvilgiu, koks turi būti ir kaip reikia elgtis su sūnumi ar dukra.

Motinytės stresas. Ankstyvaisiais vaiko gyvenimo metais išreikštas intensyvus motinytės stresas yra vienas stipriausių rizikos veiksnių numatant emocinius sunkumus ateityje. Ashford ir kolegų tyrimas (2008) rodo, kad sėkmingai sumažinus motinytės stresą, galima išvengti daugiau nei pusės emocinių sunkumų 11–12 metų vaikų amžiuje. Nerimastingų, depresyvių, nuolatinę įtampą patiriančių motinų bendravimas su vaiku yra nekantrus, nejautrus, grubus, nes motina stokoja psichologinių resursų įveikti asmeninius sunkumus, ką kalbėti apie kitą asmenį, už kurį irgi yra atsakinga. Laikui bėgant vaikas išmoksta slopinti savo išgyvenimus, nes patiria, kad atvirai juos demonstruodamas sulauks neigiamų motinos reakcijų (Buss, 2011; Zajicek-Farber ir kt., 2012).

Stresogeniniai įvykiai. Stresogeniniai įvykiai, palankūs ir ypač nepalankūs, dėl kurių šeimoje įvyksta pokyčiai ir šeimos nariams prireikia papildomų resursų prie šių pokyčių prisitaikyti, gali būti susiję su vaiko emociniais sunkumais vėlesniame amžiuje (Bullock, 2002; Mesman, Koot, 2000; Jewett, Peterson, 2002). Vaiko raidos specialistai teigia, kad vaikams maždaug iki šešerių metų amžiaus yra sudėtinga stresogeninį įvykį vertinti objektyviai ir patiems sumažinti įtampą. Įvykius maži vaikai linkę interpretuoti pagal tai, kaip jį vertina ir kaip reaguoja vaiko artimieji. Užtarimo, nuraminimo maži vaikai kreipiasi į artimiausią žmogų, kuriuo pasitiki, todėl ir svarbu, kaip tėvai sureaguos į stresogenines aplinkybes šeimos gyvenime.

2.3. Vaiko elgesio sunkumų pobūdis

Eksternalūs arba elgesio sunkumai yra nukreipti į aplinką, į išorę. Pirmiausia toks elgesys trikdo ir sudaro sunkumų tėvams, kitiems šeimos nariams, ugdymo įstaigų specialistams, nes neatitinka priimtų elgesio normų (Achenbach, Rescorla, 2000; Sigelman, Rider, 2012) ir reikalauja aktyvaus suaugusiųjų įsitraukimo. Elgesio sunkumams būdingas nepakankamas impulsyvaus elgesio kontroliavimas ir silpna savireguliacija, taigi tokie sunkumai yra nepaklusnumas, prieštaraujantis ir agresyvus elgesys, per didelis aktyvumas ir impulsyvumas. Dėmesio sutelkimas susijęs su pažintiniais procesais, tačiau Achenbach ir jo kolegos (2000) ikimokyklinio amžiaus vaikų elgesio sunkumams priskiria ir dėmesio sunkumus, nes šie yra tampriai susiję su hiperaktyviu vaiko elgesiu.

Agresyvus elgesys. Agresyvumas apibrėžiamas kaip elgesys siekiant įskaudinti, sužaloti, pakenkti kitam asmeniui (Coie, Dodge, 1998). Tikslingas agresyvus elgesys siekiant kitą užgauti ir įskaudinti, pasireiškia jau nuo trejų metų amžiaus ir didėja iki vidurinėsios vaikystės (Crick, Ostrov, Werner, 2006; Murray-Close, Ostrov, Crick, 2007). Agresyviai besielgiantys vaikai kartu kenčia ir dėl emocinių sunkumų – yra depresiškesni, nerimastingi, atsiriboję, užsisklendę (Marshall ir kt., 2015; Murray-Close ir kt., 2007). Gali būti, jų agresijos išpuoliai yra greitas būdas išjausti ir išreikšti susikaupusias emocijas.

Dėmesio sunkumai. Dėmesio sunkumai vaikams pasireiškia tuo, kad jie sunkiau sukaupia, išlaiko, paskirsto dėmesį, turi mąstymo sunkumų, skundžiasi prasta atmintimi (Gardner, Shaw, 2008). Dėmesio sunkumai dažniausiai būna siejami su hiperaktyviu, impulsyviu elgesiu, tokiems vaikams kyla problemų akademinėje veikloje (Hinshaw, 1994). Tačiau agresyvus, nepaklusnus elgesys ir sunkumai sutelkiant, išlaikant dėmesį bei hiperaktyvumas skiriasi savo etiologija (Stormshak ir kt., 2000). Vaiko padidinto aktyvumo ir dėmesio sutelkimo problemų priežastimi nurodomi genetinė predispozicija ir įgimti veiksniai (tėvų hiperaktyvumas, vaiko kognityvinės raidos pakitimai (šiems vaikams būdingi atminties, dėmesio, mąstymo sunkumai), savi-kontrolės trūkumas) (Tremblay, 2000; Šinkariova, 2010). Vaiko agresyviai elgesiui atsirasti svarbesni yra aplinkos veiksniai. Ikimokykliniame amžiuje pasireiškiančiu agresyvumu dažniau pasižymi agresyvių, asocialaus elgesio tėvų vaikai, taip pat kai šeimoje auga ne vienas, o daugiau vaikų (Frick ir kt., 1993). Stormshak su kolegomis (2000) teigia, kad netinkamas tėvų elgesys su

vaiku labiau prognozuoja prieštaraujantį ir agresyvių elgesį nei hiperaktyvumą ar dėmesio sunkumus.

Ankstyvi elgesio kontrolės sunkumai didina asocialaus, agresyvaus, rizikingo elgesio riziką ateityje. Šiems vaikams gali kilti problemų tiek bendraujant ir palaikant pastovią tvirtą draugystę su bendraamžiais (jų atstumti linkę dar labiau smurtauti, kenkti aplinkiniams, konfliktuoti), tiek akademinėje veikloje (sukaupiant dėmesį, netrukdam bendrąklasiams, perprantant ir įsimenant naują medžiagą, šie vaikai dažniau praleidžia pamokas, nebaigia mokyklos) (Fanti, Henrich, 2010; Guralnick, 2005; Lee, Yoo, Bak, 2003).

2.4. Su vaiko elgesio sunkumais susiję biologiniai, psichologiniai ir socialiniai veiksniai

Vaiko lytis. Dauguma tyrėjų išvada apie elgesio sunkumų paplitimą pateikia vyriškos lyties nenaudai. Lyginant su mergaitėmis, berniukai jau dviejų metų amžiuje pasižymi agresyvesniu ir konfliktuojančiu elgesiu (Rubin, Burges, 2002). Teigiama, kad berniukams būdingi 2–4 kartus dažnesni elgesio sunkumai lyginant su mergaitėmis remiantis tiek tėvų, tiek ugdymo įstaigų darbuotojų vertinimais (Liu ir kt. 2011; Rescorla ir kt., 2011; Jusienė, Raižienė, 2006; Kuschel, 2012; Jusienė ir kt., 2007; Broidy ir kt., 2003). Bendroje populiacijoje berniukų ir mergaičių hiperaktyvumo ir dėmesio sutrikimo sindromo paplitimo santykis nurodomas 3:1 (Hinshaw, 1987; Albert ir kt., 2017). Jaunesni berniukai turi daugiau elgesio sunkumų nei panašaus amžiaus mergaitės ir vyresni vaikai (Zukauskiene ir kt., 2003). Jei vaiko elgesio problemos pasireiškia jau ankstyvame amžiuje, didesnė tikimybė, jog būtent berniukams jos išliks ir ateityje (Tremblay ir kt., 1995; Zahn-Waxler ir kt., 2008).

Amžius. Lyginant skirtingo amžiaus vaikų elgesio problemas, vyrauja nuomonė, kad elgesio sunkumai (impulsyvumas, agresyvus, prieštaraujantis elgesys) labiau būdingi jaunesnio amžiaus vaikams (Zukauskiene ir kt., 2003; Rescorla, Achenbach, 2007; Centers for disease control and prevention, 2018). Vaiko elgesio sunkumų intensyvumas ir kitimas glaudžiai susijęs su vaiko psichosocialine raida ankstyvame amžiuje. Didėjant vaiko kognityviniams gebėjimams, savarankiškumui, tobulėjant kalbiniams įgūdžiams tėvai tikisi, kad vaikas taps kantresnis, elgsis socialiai priimtiniu būdu (Gardner, Shaw, 2008). Dėl vaiko raidos, savikontrolės, elgesio sunkumai gali būti tėvų

skirtingai suvokiami ir vertinami – vienus lūkesčius tėvai kelia jaunesniems vaikams ir pateisina jų netinkamą elgesį, suvokdami, kad vaikams trūksta įgūdžių tinkamai reaguoti į aplinką. Vyresniems vaikams reikalavimai išauga.

Socioekonominė šeimos padėtis. Dauguma autorių nurodo, kad žemesnis tėvų (ypač tėčių) išsilavinimas, žemesnis šeimos ekonominis statusas siejamas su didesniais elgesio sunkumais (Zukauskiene ir kt., 2003; Schonberg, Shaw 2007; Waddell, 2002). Paprastai žemesnio socioekonominio statuso tėvai patys turi daugiau elgesio problemų, jų bendravimas tiek su aplinkiniais, tiek su vaikais yra grubesnis, direktyvesnis, jie dažniau naudoja autoritarinius auklėjimo principus, veikia socialinis išmokymas ir tokiose šeimose vaikai perima šį elgesio modelį.

Šeimos sudėtis. Lietuvoje atliktų tyrimų rezultatai taip pat atskleidžia, kad vien su motina augantys vaikai turi daugiau elgesio sunkumų (Pastavkaitė, 2005; Zukauskiene ir kt., 2003) nei kartu su abiem tėvais augantys vaikai. Tai gali lemti bendravimo su vienu iš tėvų trūkumas, ankstesnių įvykių šeimoje veiksniai (vaikai, išgyvenę tėvų skyrybas, augantys konfliktuojančiose, smurtaujančiose šeimose turi daugiau emocinių ir elgesio problemų) (Zahn-Waxler, Klimes-Dougan, Stattery, 2000; Lansford, 2009). Įmanomas ir netiesioginis ryšys – kai vaikas gyvena su vienu iš tėvų, šiam tenka didesnis rūpinimosi vaiku ir buitimi krūvis, jaučiamas intensyvesnis su vaiko priežiūra susijęs stresas, todėl mažiau dėmesio skiriama vaikui ir jo poreikiams, norams, dažniau taikomi nejautrūs elgesio kontrolės būdai (Deakter-Deckard, 2004).

Kartu su broliais / seserimis augantys vaikai yra agresyvesni nei vienturčiai (Tremblay ir kt., 1999). Šeimose, auginančiose daug vaikų (tris ir daugiau) ar turinčių didelį narių skaičių (išplėstinė šeima) vaikams taip pat labiau išreikšti elgesio sunkumai.

Konfliktai šeimoje. Šeimose, kur tėvai nesutaria, konfliktuoja (Burke, 2003; Criss ir kt., 2002), kur tėvas smurtauja, vaikai turi daugiau elgesio problemų nei vaikai iš įprastų šeimų. Dėl tėvų elgesio vaikai jaučiasi nesaugūs ir emocijas reiškia visuomenėje nepriimtinais būdais. Taip pat vaikai kopijuoja tėvų elgesį ir išmoksta nesutarimus su kitais spręsti kaip tėvai – taikydami žodinę ar fizinę agresiją.

Tėvų asmenybės savybės, psichopatologija. Tėvų asmenybės savybės gali būti susijusios su vaiko elgesio sunkumais tiesiogiai dėl genetikos (impulsyvesnių, agresyvesnių tėvų vaikams būdingi panašūs bruožai), taip pat netie-

siogiai, kai asmenybės savybės lemia tam tikrą vaiko raidai nepalankų tėvų elgesį, o šis veikia vaiko raidą ir prisitaikymą (Patterson, 2002; Belsky, 1984; Mesman ir kt., 2009). Taigi agresyvių tėvų vaikai yra labiau impulsyvūs, nes ne tik turi genetinę predispoziciją reaguoti staigiau, grubiau, prasčiau kontroliuoja emocijas, bet ir mato elgesio pavyzdį.

Tėvų elgesys ir bendravimas su vaiku. Atsakingas, jautrus, emociškai šiltas bendravimas su vaiku, reagavimas į jo poreikius susijęs su saugiu vaiko prierašumu. Netinkamą vaiko elgesį bei emocines reakcijas efektyviai kontroliuojantys ir į jas reaguojantys tėvai gali užkirsti kelią atsirasti vaiko elgesio sunkumams. Tokie tėvai nukreipia vaiką tinkama linkme ir moko socialinių normų. Užaugę šie vaikai pasižymi aukšta socialine kompetencija, aukštesniais akademiniais pasiekimais, užmezga patvarius ilgalaikius santykius su bendraamžiais, labiau pasitiki savo jėgomis, turi stipresnius moralinius įsitikinimus (Casas ir kt., 2006; Buss, 2011).

Vaikai elgesio būdų mokosi modeliuodami situacijas ir mokydamiesi iš pavyzdžio, kurį rodo tėvai, su kitais bendrauja taip, kaip tėvai elgiasi su jais namuose. Autoritarinis, baudžiantis vaiko auklėjimo stilius, per didelis neigiamas emocinis reaktyvumas bendraujant su vaiku vertinamas kaip ypač reikšmingas faktorius vaiko elgesio sunkumams atsirasti (Mäntymaa, Puura ir kt., 2012; Sandstrom, 2007).

Kitas netinkamo elgesio su vaiku kraštutinumas – tėvų atsiribojimas, vaiko ignoravimas, neįsitraukiantis, atsainus elgesys. Lengua (2006), Sandstrom (2007), Hackethorn ir Garland (2007) nustatė, kad motinų nejautrus bendravimas su vaiku, atstūmimas, kintančios auklėjimo strategijos (kai nesilaikoma nuoseklių elgesio vertinimo, drausminimo taisyklių) susijusios su didesniais vaiko elgesio sunkumus ateityje. Shaw ir bendradarbiai (2003) pateikė įdomius rezultatus, pagrindžiančius, kad skirtingi vaiko elgesio sunkumų aspektai gali turėti ne tuos pačius rizikos veiksnius: atstumiantis tėvų elgesys kaip rizikos veiksnys sėkmingai diferencijavo vaikus su labiau išreikštu agresyviu ir prieštaraujančiu elgesiu, tačiau nebuvo susijęs su vaiko dėmesio problemomis ir hiperaktyvumu.

Vaiko sveikata ir emociniai sunkumai. Vaiko sveikata ir emociniai bei elgesio sunkumai yra glaudžiai susiję (Gilliom, Shaw, 2004). Daugiau sveikatos ar emocinių sunkumų ankstyvame amžiuje turintys vaikai pasižymi didesnėmis elgesio problemomis ateityje.

Motinytės stresas. Motinos, kurios jaučia daugiau motinytės streso ir vertina savo vaikus kaip turinčius daugiau sunkumų, jaučia mažiau emocinės šilumos ir emocinio pastiprinimo iš vaiko santykyje su juo, naudoja nepastovias auklėjimo strategijas, taip pat jų lūkesčiai neatitinka vaiko raidos ir jo gebėjimų. Intensyvus motinytės stresas neigiamai paveikia ne tik santykius su vaiku, bet ir savęs, kompetencijos, tikėjimo savo galimybėmis efektyviai ir tinkamai auklėti vaiką vertinimą bei emocinę būseną (Deater-Deckard, 2004). Motinytės stresas padidina neadaptavyvus auklėjimo tikimybę, ypač tuomet, kai motinos jaučia stresą ne iš vienos srities, pavyzdžiui, įtampą patiria ne tik dėl vaiko elgesio, bet ir santykių šeimoje, susiduria su sudėtingomis aplinkybėmis gyvenime, išgyvena ekonominį stresą (Shea, Coyne, 2011). Todėl šiame tyrime bus analizuojama ne vien motinytės streso, bet ir stresogeninių aplinkybių gyvenime, motinos darbe įtaka tiek motinų savijautai, tiek vaiko sunkumams ateityje.

Stresogeniniai įvykiai šeimoje. Stresogeniniai įvykiai šeimoje (net ir teigiami, o ypač negatyvūs) veikia tiek vaiko elgesio sunkumų atsiradimą, intensyvumą, tiek tėvų elgesį su vaiku ir auklėjimą (Mogil ir kt., 2010). Nepalankioms aplinkybėms šeimos gyvenime ypač jautrūs yra maži vaikai, nes jie objektyviai negali vertinti įvykio grėsmės. Kita vertus, mažamečiai vaikai į įvykius reaguoja remdamiesi tėvų reakcijomis (Mogil ir kt., 2010), todėl tėvų savijauta, stresas, įtampos įveikimo būdai gali būti veiksnys tarpininkas tarp stresogeninių įvykių ir jų pasekmių vaikui.

Toliau monografijoje pristatomuose tyrimuose bus atskleidžiamos šeimos sociodemografinių charakteristikų, vaiko sveikatos, jo savijautos, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime ir emocinės įtampos motinos darbe, ekonominio streso, tėvų elgesio strategijų su mažamečiu sąsajos su vaiko emociniais ar elgesio sunkumais, su motinos vaidmeniu siejamu stresu.

3. Individualių, elgesio su vaiku ir aplinkos rizikos veiksnių sąsajų su vaiko emociniais, elgesio sunkumais ir motinytės stresu analizė

3.1. Tyrimo metodai

Tiriamieji. Monografijoje pristatomi tyrimai atlikti keliais etapais. *Žvalgomas tyrimas* buvo atliktas siekiant įvertinti ir patvirtinti Motinytės stre-

so klausimyno išvertimo į lietuvių kalbą kokybę ir pritaikomumą lietuvių populiacijai. Pradiniame tyrime dalyvavo 143 motinos ir 97 tėvai. Šio tyrimo analizei atrinktos 84 tiriamųjų poros – anketas užpildę to paties vaiko motina ir tėvas, kurių visų klausimynų rezultatai turėjo visų subskalių įvertinimus, nebuvo neatsakytų klausimų. Motinų amžius vidurkis $30,6 \pm 4,2$ metų, tėvų – $33,2 \pm 5,2$ metų. Vaikų amžiaus vidurkis 53,2 mėnesiai. 49 proc. ištirtosios grupės vaikų sudaro berniukai, 51 proc. mergaitės. 48 proc. šeimų augina 1 vaiką, 45 proc. šeimų – 2 vaikus, 6 proc. – 3 vaikus ir 1 proc. šeimų – 4 vaikus; analizuojant tyrimo rezultatus į vaikų skaičių šeimoje atsižvelgta nebuvo. 5% ištirtosios grupės tėvų gyvena nesusituokę, 91% tėvų gyvena susituokę, 4% tėvų yra išsituokę, tačiau gyvena ir vaiku rūpinosi kartu. 66% moterų ir 48% vyrų turėjo aukštąjį išsilavinimą, 17% moterų ir 21% vyrų turėjo aukštesnįjį, 14% moterų ir 28% vyrų turėjo vidurinį bei 3% moterų ir 3% vyrų turėjo nebaigtą vidurinį išsilavinimą. Pagal užimtumą tiriamieji pasiskirstė taip: 59% moterų ir 89% vyrų dirbo visą darbo dieną, 17% moterų ir 6% vyrų dirbo nepilną darbo dieną, 24% moterų ir 5% vyrų tyrimo atlikimo laikotarpiu nedirbo.

I ir II tyrimo etapuose surinkti duomenys buvo naudojami ir daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013), aptariant rezultatus kitais aspektais. Monografijoje pristatomi papildomi atlikti kiekybiniai skaičiavimai ir rezultatų vertinimas, įtraukiant ir kitas Motinystės streso klausimyno skales bei tyrimų kintamuosius, tačiau tiriamųjų imtis yra ta pati kaip daktaro disertacijoje pristatytuose tyrimo rezultatuose (Viduolienė, 2013).

I tyrimo etapas (T1). Pagrindinis pirmasis tyrimas atliktas 30-yje Panevėžio m. darželių. Buvo tiriamos 2–5 metų amžiaus vaikų motinos. Tyrime kviesta dalyvauti 1810 motinų (remiantis administracijos pateikta informacija apie darželius lankančių vaikų skaičių), dalyvavo 1268 motinos (70,1 proc. visų kvieštų dalyvauti tyrime). Galima daryti prielaidą, kad tyrime nedalyvavo apie 30 proc. tiriamųjų, nes tyrimas buvo atliekamas šaltuoju metų laiku ir nemaža dalis vaikų sirgo, taip pat dalis tiriamųjų nebuvo motyvuotos dalyvauti tyrime. Darbe analizuojama 1180 tiriamųjų (65,2 proc. visų kvieštų dalyvauti) duomenys, kurios atsakė į visus anketos klausimus. Tyrime dalyvavusių motinų amžiaus vidurkis $32,1 \pm 5,6$ metai, dauguma motinų turi aukštesnįjį (24,5 proc.) ir aukštąjį (44,9 proc.) išsilavinimą, yra ištekęsios (75,8 proc.). 50,5% tiriamųjų informaciją pateikė apie berniukus

(amžiaus vidurkis $50,5 \pm 10,1$ mėn.), 49,5% – apie mergaites (amžiaus vidurkis $51,1 \pm 10,1$ mėn.).

1 lentelė. Tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos

		I tyrime dalyvavę tiriamieji (N=1180, N (proc.))	I ir II tyrimuose dalyvavę tiriamieji (N=563, N (proc.))
Motinos išsilavinimas	Nebaigtas vidurinis	60 (5,1)	28 (5,0)
	Vidurinis	301 (25,5)	139 (24,7)
	Aukštesnysis	289 (24,5)	134 (23,8)
	Aukštasis	530 (44,9)	262 (46,5)
Tėvo išsilavinimas	Nebaigtas vidurinis	134 (11,4)	66 (11,7)
	Vidurinis	436 (36,9)	202 (35,9)
	Aukštesnysis	294 (24,9)	148 (26,3)
	Aukštasis	316 (26,8)	147 (26,1)
Šeiminė padėtis	Netekėjusi	160 (13,6)	99 (14,0)
	Ištekėjusi	894 (75,8)	422 (75,0)
	Išsiskyrusi	116 (9,8)	59 (10,5)
	Našlė	4 (0,3)	3 (0,5)
	Nepateikė informacijos	6 (0,5)	–
Motinos profesinis užimtumas	Dirba visą darbo dieną	693 (58,7)	343 (60,9)
	Dirba nepilną dieną	147 (12,5)	70 (12,4)
	Nedirba	334 (28,3)	150 (26,7)
	Nepateikė informacijos	6 (0,5)	–
Šeimos pajamos	Pakanka	338 (28,6)	159 (28,2)
	Pakanka būtiniems poreikiams	611 (51,8)	301 (53,5)
	Jaučia finansinių išteklių trūkumą	225 (19,1)	103 (18,3)
	Nepateikė informacijos	6 (0,5)	–

Tiriamosios buvo prašomos pagal instrukciją sukurti unikalų anketos kodą, pagal kurį būtų galima susieti pirmojo ir antrojo tyrimo to paties dalyvio rezultatus.

II tyrimo etapas (T2). Po vienerių metų atliktas antrasis tyrimas. Tyrime buvo kviečiama dalyvauti 1020 motinų, kurios dalyvavo pirmame tyrimo etape ir kurių vaikų amžius antrojo tyrimo metu neviršijo 71 mėnesių (6 metų amžiaus). Tyrime dalyvavo 764 motinos (75,0 proc. iš visų kviestų dalyvauti antrame tyrimo etape). Darbe analizuojami 563 tiriamųjų (55,2 proc. iš kviestų dalyvauti tyrimo etape), dalyvavusių antrame etape, duomenys, kur tiksliai aišku, kad jos dalyvavo ir pirmajame tyrimo etape, atsakingai atsakė į visus klausimus (į analizę taip pat neįtraukti amžiaus grupei netinkančių vaikų duomenys (>71 mėn.), anketos su sumaišytais dalyvio kodais ar be jų).

Ar motinos, kurios nedalyvavo antrajame tyrimo etape, pagal vertinamas charakteristikas ir veiksnius kažkaip skyrėsi nuo dalyvių, kurios dalyvavo abiejuose tyrimo etapuose? Siekiant atsakyti į šį klausimą, atlikti palyginimai. Tiriamųjų, kurie nedalyvavo antrame tyrimo etape (arba nenurodė, klaidingai nurodė atpažinimo kodus), ir abiejuose tyrimuose dalyvavusių vaiko sunkumų ir motinystės streso skalių įvertinimų palyginimai: abiejuose tyrimo etapuose dalyvavusių motinų vaikai turėjo statistiškai reikšmingai daugiau agresyvaus elgesio ir dėmesio sunkumų lyginant su vien pradiniam tyrimo etape dalyvavusiais tiriamaisiais. Antrajame tyrimo etape nedalyvavusių motinų šeimose per pastaruosius metus buvo daugiau stresogeninių įvykių, analizuojant pirmojo tyrimo metu vertintus stresogeninius įvykius. Kiti vaiko sunkumų aspektai ir motinystės streso charakteristikos dalyvavusiųjų ir nedalyvavusiųjų grupėse nesiskyrė. Gali būti, kad motinos, kurių vaikai turėjo daugiau elgesio sunkumų, buvo labiau motyvuotos dalyvauti tyrimo etape.

Informacija apie tiriamųjų sociodemografines charakteristikas pateikiama 1 lentelėje. Abiejuose tyrimuose dalyvavusių motinų amžius $33,6 \pm 5,4$ metai, dauguma motinų turi aukštesnįjį (23,8 proc.) ir aukštąjį išsilavinimą (46,5 proc.), yra ištekėjusios (75,0 proc.). Daugiau kaip pusė dalyvavusių motinų dirba visą darbo dieną, mano, kad gaunamų šeimos pajamų pakanka būtiniausioms reikšmėms patenkinti. 282 (50,1 proc.) tiriamosios informaciją pateikė apie berniukus (vaiko amžiaus vidurkis $61,2 \pm 8,5$ mėn.), 281 (49,9 proc.) – apie mergaites (amžiaus vidurkis $61,9 \pm 8,1$ mėn.).

Tyrimo metodikos. Tyrime dalyvavusios motinos atsakė į klausimus ir pateikė informaciją apie šeimos sociodemografines charakteristikas, savo subjektyviai suvokiamą motinystės streso lygį, būdingą vaiko auklėjimo el-

gesį ir strategijas, stresogenines aplinkybes šeimos gyvenime bei vaiko emocinius ir elgesio sunkumus.

Motinytės streso klausimynas

Tyrime naudotas Motinytės streso klausimynas (*Parenting stress index*, Abidin, 1990) – dažniausiai tokio pobūdžio tyrimuose naudojama ir populiariausia pasaulyje su motinytės (ar tėvystės, jei tiriami tėvai) vaidmeniu susijusio streso vertinimo metodika (Deater-Deckard, 2004, Abidin, 1990). Teiginių atsakymai sudaryti *Likert* tipo skale, kur, priklausomai nuo klausimo formulavimo, „1“ reiškia „visiškai sutinku“ arba „visiškai nesutinku, o „5“ – atvirkščiai. Didesnis kiekvienos skalės įvertis rodo intensyvesnį motinytės stresą ar sunkesnius, dažnesnius stresogeninius įvykius šeimos gyvenime.

Motinytės streso klausimyno privalumai:

1. šis instrumentas yra dažniausiai naudojama metodika tiriant su motinos / tėvo vaidmeniu susijusį stresą;
2. vertinama kaip patikima, validi metodika, išversta daugiau nei į 25 kalbas;
3. daugelyje šalių egzistuoja normatyviniai Motinytės streso klausimyno duomenys;
4. dėl savo validumo ir patikimumo tyrimų rezultatai gali būti lyginami tarptautiniu ir tarpkultūriniu lygiais;
5. mokslininkai ir praktikoje dirbantys psichologai, socialiniai darbuotojai šį diagnostinį instrumentą vertina kaip patikimą metodą prognozuoti atsirandančius pirmuosius rizikos veiksnius vaiko, motinos ir šeimos gerovei, jis patikimas numatant galimą vaiko nepriežiūrą ar netinkamus drausminimo būdus, emocinį ar fizinį smurtą bendraujant su vaiku (Rodriguez-JenKins, Marcenko, 2014; Shutay, 2009);
6. metodika yra patikima prognozuojant galimus vaiko emocinius ir elgesio sunkumus ateityje (Ashford, Smit ir kt., 2008; Deater-Deckard, 2004);
7. metodika dažnai taikoma vertinti šeimos intervencijų efektyvumą, vertinant tėvų psichologinę įtampą prieš intervenciją ir po jos.

Tyrime analizuotos nuo vaiko charakteristikų, nuo motinos charakteristikų priklausančio motinytės streso skalės ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalė.

Nuo vaiko charakteristikų priklausančio motinystės streso skalė vertina stresą, kuris atsiranda dėl netinkamo vaiko elgesio ar dėl to, kad motina savo vaiką vertina kaip per daug aktyvų, išsiblaškusį, nepastovios nuotaikos, per mažai įvertinantį jos pastangas, turintį sunkumų prisitaikant prie naujos aplinkos ar situacijų, perdėtai reiklų jos atžvilgiu, nepateisinantį jos lūkesčių. Šią skalę sudaro 47 teiginiai. Skalėje yra tokie teiginiai kaip „Mano vaikas dažnai gali išbūti susidomėjęs žaidimu ar žaislu ilgiau nei 10 minučių“, „Mano vaikas yra toks aktyvus, kad tai mane išsekina“.

Vaiko charakteristikų skalės rezultatas gaunamas susumavus 6 subskalių rezultatus (Abidin, 1995). Subskalių rezultatai taip pat analizuojami šioje monografijoje:

Išsiblaškyimo / hiperaktyvumo subskalė – aukštesni šios skalės įverčiai rodo, kad vaikas gali turėti sunkumų sukaupiant ir išlaikant dėmesį, baigiant pradėtas užduotis, yra lengvai išblaškomas, neklusnus, dažnai nebaigęs vienos veiklos imasi kitos, yra perdėtai aktyvus, nepailstantis. Šie požymiai yra lengvai patikrinami stebint vaiko elgesį. Tačiau jei vaiko elgesio stebėjimo rezultatai nepatvirtina gautų išsiblaškyimo / hiperaktyvumo skalės rezultatų, galima manyti, kad motina / tėvas kelia nepagrįstus lūkesčius auklėjant vaiką, arba motinai / tėvui nepakanka energijos leidžiant laiką, rūpinantis juo. Taip pat galima įvertinti tėvų amžių – jei motina arba tėvas yra vyresnio amžiaus, gali būti, kad jų gyvenimas yra pakankamai ramus ir dėl to galimi sunkumai prisiderinant prie vaiko aktyvumo.

Prisitaikymo subskalė – esant aukštesniems šios subskalės įvertinimams galima įtarti, kad tėvai susiduria su sunkumais, kai vaikui tenka prisiderinti prie naujos aplinkos, veiklos, nepažįstamų žmonių, kad jis perdėtai jautriai reaguoja į panašius pokyčius, yra sunkiai nuraminamas.

Motinos / tėvo pastiprinimo subskalė – aukšti šios subskalės rezultatai atspindi, kad motina arba tėvas negauna arba gauna per mažai teigiamo pastiprinimo iš vaiko, gali nusivilti savimi kaip motina / tėvu, jaustis vaiko nepriimamu, atstumtu, galvoja, kad vaikas nenori su juo bendrauti, kartu leisti laiką. Esant aukštiems šios skalės įvertinimams specialistai paprastai atlieka papildomą tyrimą, nustato, ar motina / tėvas tinkamai suvokia, kaip vaikas rodo savo prieraišumą, ar vaikui nebūdingas organinis, neurologinis, emocijų raiškos sutrikimas, ar motinai / tėvui arba vaikui nepasireiškia nuotaikos sutrikimas, imasi skubių intervencijos priemonių.

Vaiko reiklumo subskalė rodo spaudimą, kurį tėvai patiria dėl vaiko poreikių, vaiko priežiūra iš jų reikalauja daug laiko, energijos, dėmesio resursų. Tėvai, kurie gauna aukštus šios skalės balus, paprastai augina vaiką, kuris dažnai verkia, jam nuolat reikia tėvo / motinos buvimo šalia, pagalbos, yra tėvų pernelyg „įsikibęs“.

Vaiko nuotaikos subskalė – jei motinos / tėvai įvardija patiriantys didesnę motinystės / tėvystės stresą dėl vaiko nuotaikos, galima daryti prielaidą, kad tokie vaikai turi sunkumų su funkcionavimu emocinėje srityje, gali būti depresiški, dažnai nelaimingi, verksmingi, jiems rečiau būdingas elgesys, atspindintis vaiko pasitenkinimą gyvenimu, džiaugsmą, laimės jausmą.

Vaiko priiimtimumo subskalė – motinos, kurios patiria psichologinę įtampą dėl vaiko nepriimtimumo, nurodo, kad vaikui būdingos tam tikros fizinės, intelektualinės ar emocinės charakteristikos ir vaikas nepateisina jų lūkesčių, jis dėl savo savybių ar elgesio gali būti vertinamas kaip mažiau patrauklus, protingas ar mielas nei motina norėtų.

Nuo motinos charakteristikų priklausančio motinystės streso skalė vertina su motinos vaidmeniu susijusį stresą, kuris atsiranda dėl motinystės pareigų vykdymo. Pavyzdžiui, ji save vertina kaip nepakankamai kompetentingą auklėjant vaiką, nesupranta, kodėl vaikas elgiasi vienu ar kitu būdu ir dėl to yra nusivylusi, motinos vaidmenį vertina kaip per daug ribojantį jos laisvę ir saviraišką, kaip pakeitusį ir pabloginusį santykius su sutuoktiniu, jai atrodo, kad vaiko auklėjimas pareikalauja iš jos daug energijos, atsiradus vaikui jai būdingas liūdnumas, depresiškumas, sveikatos problemos. Visa tai gali trukdyti tinkamai atlikti motinos vaidmenį. Aukšti skalės įvertinimai atspindi psichosocialines motinos problemas, galimą nusivylimą savimi kaip motina, dėl ko jai gali kilti sunkumų rūpintis vaiku. Skalę sudaro 54 teiginiai, tokie kaip „Kai aš mąstau apie save kaip apie motiną, tikiu, kad aš galiu susidoroti su viskuo, kas nutinka“, „Aš tikėjau, kad jausiu artimesnius ir šiltesnius jausmus savo vaikui nei jaučiu, ir tai man kelia nerimą“, „Mūsų namuose sunku surasti vietą, kur aš galiu pabūti viena“.

Streso, kylančio dėl motinos charakteristikų skalės įvertis gaunamas sušumavus 7 subskalių rezultatus, šių subskalių rodikliai taip pat analizuojami monografijos tyrimuose:

Motinos kompetencijos subskalė – aukštesni šios subskalės įverčiai rodo, kad motina gali jausti didesnę psichologinę įtampą dėl to, kad jai trūksta

praktinių žinių apie vaiko raidos ir elgesio ypatumus, taip pat ji neturi žinių / negeba efektyviai taikyti tinkamų vaiko drausminimo strategijų, motinos vaidmenį vertina kaip per silpnai ją skatinantį, dažniau yra linkusi išvelgti savo kaip motinos neefektyvumą ir saviveiksmingumo stoką.

Prieraišumo prie motinos subskalė – atspindi emocinį ryšį tarp motinos ir vaiko, tarpusavio santykių kokybę. Emocinę įtampą dėl vaiko prieraišumo stokos jaučianti motina mano, kad jos vaikas nėra pakankamai jai artimas, kad ji ne visada geba suprasti vaiko poreikius ir jausmus, ir tai ją glumina.

Motinos vaidmens ribojimo subskalė – aukšti šios subskalės rodikliai rodo, kad motina motinystės vaidmenį ir su juo siejamus įsipareigojimus vertina kaip ribojančius jos laisvę, jaučiasi ribojama vaiko ir jo poreikių bei reikalavimų. Taip pat tokios motinos gali jausti pyktį vaiko ar partnerio/vaikto tėvo atžvilgiu.

Motinos depresiškumo subskalė – aukšti rodikliai rodo, kad motinai stinga emocinės ar fizinės energijos tinkamai įgyvendinti motinystės vaidmens keliamus reikalavimus, motina gali jaustis depresiška, nelaiminga, išvelgti savo kalnę.

Santykių su partneriu subskalė – vertina santykius su partneriu ir jo teikiamą emocinę bei paramą veiksmais. Aukštesni šios subskalės įverčiai rodo, kad paramos ir pagalbos motina sulaukia mažiau nei tikėtusi ar jai reikėtų, taip pat gali būti požymis, kad vaiko tėvas nelinkęs aktyviai imtis tėvo vaidmens ir vykdyti įsipareigojimus.

Motinos socialinės izoliacijos subskalė – atspindi, kaip stipriai motina jaučiasi esanti atsiribojusi nuo socialinių santykių, negaunanti emocinės paramos iš giminaičių, draugų ar kitų jai artimų asmenų, ir šis atsiribojimas bei izoliacija labiausiai siejama su motinos vaidmens keliamais reikalavimais.

Motinos sveikatos subskalė – vertina motinos sveikatos būseną. Aukštesni šios skalės rodikliai gali rodyti tam tikras motinos sveikatos problemas, dėl kurių ji jaučiasi pavargusi, turi mažiau energijos ir noro įsitraukti į bendrą veiklą su vaiku, kokybiškai leisti su juo laiką.

Motinystės streso klausimyno *Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skale* vertinamos per pastaruosius metus įvykusios įtampą keliančios situacijos, ir tiriamieji pažymi, kurie iš jų buvo jų šeimoje. Skalę sudaro 19 teiginių, ir, vertinant jų įtaką, kiekvienam jų yra suteiktas skirtingas svoris, nes metodikos autorius daro prielaidą, jog šie įvykiai nevienodai stipriai gali paveikti

šeimoms gyvenimą (Abidin, 1990) (pavyzdžiui, stipriai sumažėjusios pajamos (20 proc. ir daugiau) = 4, motinos nėštumas = 4, skyrybos = 7, persikraustymas gyventi į kitą vietą = 2 ir pan.).

Skalių ir subskalių vidinio patikimumo rodikliai pateikti 8 lentelėje.

Pirmojo ir antrojo testavimų Motinystės streso klausimyno skalių patikimumo koeficientai yra panašūs ar kiek žemesni nei pateikti klausimyno autoriaus analizuojant normatyvinės imties duomenis (Abidin, 1995) ir panašūs vertinant Motinystės streso klausimyno psichometrinės charakteristikas kitose šalyse (kitų mokslininkų pateikti skalių Cronbach alfa koeficientai 0,85–0,92 (Hofecker Fallahpour ir kt., 2009; Lacharité ir kt., 1992; Tam, Chan, Wong 1994)). Motinystės streso subskalių patikimumo rodikliai Cronbach $\alpha=0,61-0,81$. Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės patikimumas nėra vertinamas, nes jame pateikti įvykiai yra ganėtinai skirtingi ir nesudaro vieningo konstrukto (Abidin, 1995).

2 lentelė. Pirmojo ir antrojo tyrimo motinystės streso klausimyno ir problemų motinos darbe skalių koreliacijos

Skalė	1. (T2)	2. (T2)	3. (T2)	4. (T2)
1. Motinystės streso dėl vaiko savybių (T1)	0,43^c	0,35 ^c	0,10 ^a	0,18 ^b
2. Motinystės streso dėl motinos savybių (T1)	0,35 ^c	0,48^c	0,08	0,12 ^b
3. Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime (T1)	0,05	0,11 ^b	0,28^c	0,01
4. Problemų motinos darbe (T1)	0,03	0,10 ^a	0,09 ^a	0,24 ^c

^a $p < 0,05$; ^b $p < 0,01$; ^c $p < 0,001$

Motinystės streso pagrindinių skalių rodikliai statistiškai reikšmingai koreliuoja vertinant pirmojo (T1) ir antrojo (T2) tyrimų rezultatus. Stipriausias teigiamas ryšys nustatytas vertinant to paties pobūdžio su motinystės vaidmeniu susijusios psichologinės įtampos skalių sąsajas (2 lentelė).

Vaiko elgesio aprašas

Vaiko sunkumams vertinti naudotas 1,5-5 metų vaiko elgesio aprašas (Child Behavior Checklist 1.5–5 years, Achenbach, Rescorla, 2000). Klausimyną sudaro 99 teiginiai ir *vaiko neigiamo emocingumo, nerimastingumo ir depresiškumo, somatinių nusiskundimų, užsisklendimo, dėmesio sunkumų, agresyvaus elgesio, miego sunkumų* skalės. Keturios pirmos skalės sujungtos į internalių sunkumų skalę, o dėmesio sunkumų ir agresyvaus elgesio skalės

– į eksterналиų sunkumų skalę (Achenbach, Rescorla, 2000). Monografijoje analizuojamos vaiko internalių ir eksterналиų sunkumų, neigiamo emocingumo, nerimastingumo ir depresiškumo, užsisklendimo, agresyvaus elgesio ir dėmesio sunkumų subskalių rodikliai.

Neigiamo emocingumo subskalė apibūdina vaikus, kurie gali būti nerimastingi, linkę į paniką, yra lengvai nuliūdinami, jiems būdinga greit kintanti nuotaika.

Nerimastingumo / depresiškumo subskalė apibūdina vaikus, kurie dažnai jaučia baime, linkę būti liūdni, nuliūsta, kai tenka išsiskirti su artimu žmogumi, lengvai įskaudinami.

Somatinių nusiskundimų subskalė apibūdina vaikus, kuriems būdingi objektyviai ir mediciniškai nepaaiškinami somatiniai nusiskundimai, dažnai skauda galvą, neturi apetito, skundžiasi pykinimu, virškinimo sistemos sutrikimais.

Užsisklendimo subskalė apibūdina vaikus, kurie nelinkę dalyvauti socialinėje veikloje, vengia akių kontakto, pirmi nekalbina kitų asmenų, gali neat-sakyti ir atsiriboti kalbinami, slepia savo emocijus išgyvenimus.

Miego problemų subskalė apibūdina vaikus, kurie turi miego sunkumų, kalba per miegus, juos kamuoja košmarai, sunkiai užmiega ar aktyviai priešinasi migdymui, pabunda nepailsėję.

Dėmesio sunkumų subskalė apibūdina vaikus, kurie sunkiai sukaupia ir išlaiko dėmesį, yra išsiblaškę, sunkiai išsėdi vienoje vietoje ar susitelkia ties pagrindine veikla.

Agresyvaus elgesio subskalė apibūdina vaikus, kurie linkę į agresyvų elgesį, yra nepaklusnus, atsikalbinėja, būna pikti, mėgsta bausti kitus, nejaučia kaltės, linkę elgtis netinkamai.

3 lentelė. Pirmame tyrimo etape dalyvavusių tiriamųjų vaiko emocijų ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos

Skalė	Ekstern. sunk. (T1)	Emoc. (T1)	Nerim. / depr. (T1)	Užsisk. (T1)	Dėmes. sunk. (T1)	Agresyv. elgesio (T1)
Internalių sunkumų (T1)	0,666 ^c	0,794 ^c	0,829 ^c	0,656 ^c	0,464 ^c	0,667 ^c
Eksterналиų sunkumų (T1)		0,745 ^c	0,583 ^c	0,404 ^c	0,753 ^c	0,982 ^c

Emocingumo (T1)	0,650 ^c	0,310 ^c	0,494 ^c	0,755 ^c
Nerimastingumo, depresiškumo (T1)		0,439 ^c	0,413 ^c	0,579 ^c
Užsisiklindimo (T1)			0,318 ^c	0,396 ^c
Dėmesio sunkumų (T1)				0,624 ^c

^a p<0,05; ^b p<0,01, ^c p<0,001

Remiantis George ir Mallery (2003, p. 231) rekomendacijomis, į tolesnę rezultatų analizę neįtraukiama somatinių nusiskundimų skalė, kurios pirmojo ir antrojo tyrimo Cronbach alfa koeficientai nesiekia 0,5, taip pat miego sunkumų skalė, kuri nėra priskiriama nei internaliems (emociniams), nei eksternaliems (elgesio) sunkumams.

Šio tyrimo pirmojo ir antrojo testavimų Vaiko elgesio aprašo klausimyno internalių, eksternalių sunkumų skalių patikimumas yra panašus (žr. 8 lentelę) lyginant su klausimyno autorių pateiktais normatyviniais duomenimis (Achenbach, Rescorla, 2000), ženkliai žemesnis yra tik dėmesio sunkumų skalės *Cronbach alfa* koeficientas.

Pirmuosiuose Lietuvoje atliktuose tyrimuose, kuriuose naudotas Vaiko elgesio aprašas, gautas skalių patikimumas yra panašus (Cronbach alfa koeficientai 0,44–0,93 (Jusienė, Raižienė, 2006; Jusienė ir kt., 2007)). Tiek šiame, tiek paminėtuose tyrimuose žemiausi yra vaiko somatinių skundų skalės patikimumo koeficientai.

Rezultatai atskleidė, kad pirmojo tyrimo metu vertinti vaiko emociniai ir elgesio sunkumai bei atskiri jų aspektai tarpusavyje teigiamai ir statistiškai reikšmingai koreliuoja ($r=0,318-0,982$, $p<0,001$, 3 lentelė). Antrojo tyrimo Vaiko elgesio aprašo skalių įverčių koreliacijos patvirtina šiuos rezultatus – kuo daugiau vaikams būdingi vieni sunkumai, tuo labiau išreikšti ir kiti emocinių ar elgesio sunkumų aspektai (koreliacijos $r=0,316-0,982$, $p<0,001$, 4 lentelė).

4 lentelė. Antrame tyrimo etape dalyvavusių tiriamųjų vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos

Skalė	Ekstern. sunk. (T2)	Emoc. (T2)	Nerim./ depr. (T2)	Užsisk. (T2)	Dėmes. sunk. (T2)	Agres. elg. (T2)
Internalių sunkumų (T2)	0,733 ^c	0,852 ^c	0,848 ^c	0,771 ^c	0,464 ^c	0,724 ^c
Eksternalių sunkumų (T2)		0,703 ^c	0,622 ^c	0,581 ^c	0,634 ^c	0,982 ^c
Emocingumo (T2)			0,657 ^c	0,547 ^c	0,438 ^c	0,696 ^c
Nerimastingumo ir depresiškumo (T2)				0,569 ^c	0,510 ^c	0,590 ^c
Užsisklendimo (T2)					0,316 ^c	0,583 ^c
Dėmesio sunkumų (T2)						0,491 ^c

^a p<0,05; ^b p<0,01, ^c p<0,001

Pradiniai ir po metų vertinti vaiko emociniai ir elgesio sunkumai taip pat teigiamai ir statistiškai reikšmingai susiję, kas rodo vaiko sunkumų pastovumą vaikui augant (koreliacijos r=0,191–0,441, p<0,001, 5 lentelė).

5 lentelė. Pirmojo ir antrojo tyrimo vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos

Skalė	Intern. sunk. (T2)	Ekstern. sunk. (T2)	Emoc. (T2)	Nerim./ depr. (T2)	Užsisk. (T2)	Dėmes. sunk. (T2)	Agres. elg. (T2)
Internalių sunkumų (T1)	0,434^c	0,329 ^c	0,376 ^c	0,350 ^c	0,407 ^c	0,262 ^c	0,321 ^c
Eksternalių sunkumų (T1)	0,366 ^c	0,440^c	0,333 ^c	0,281 ^c	0,389 ^c	0,287 ^c	0,441 ^c
Emocingumo (T1)	0,403 ^c	0,342 ^c	0,390^c	0,318 ^c	0,385 ^c	0,254 ^c	0,337 ^c
Nerimastingumo/ depresiškumo (T1)	0,369 ^c	0,254 ^c	0,306 ^c	0,340^c	0,331 ^c	0,207 ^c	0,250 ^c
Užsisklendimo (T1)	0,343 ^c	0,292 ^c	0,298 ^c	0,247 ^c	0,380^c	0,191 ^c	0,291 ^c
Dėmesio sunkumų (T1)	0,251 ^c	0,347 ^c	0,228 ^c	0,206 ^c	0,254 ^c	0,349^c	0,321 ^c
Agresyvaus elgesio (T1)	0,353 ^c	0,416 ^c	0,324 ^c	0,264 ^c	0,379 ^c	0,242 ^c	0,423 ^c

^a p<0,05; ^b p<0,01, ^c p<0,001

6 lentelėje pateikti rezultatai atskleidžia, kad pirmojo tyrimo metu vertintas su vaiko charakteristikomis siejamas motinystės stresas stipriausiai koreliuoja su motinos charakteristikų lemiamu motinystės streso lygiu ($r=0,67$, $p<0,001$). Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime ir ilgalaikiai sunkumai motinos darbe statistiškai reikšmingai siejami tik su nuo motinos charakteristikų priklausančiu motinystės stresu. Su vaiko elgesiu ir jo sunkumais susijęs motinystės stresas statistiškai reikšmingai nekoreliuoja su stresogeninių įvykių šeimos gyvenime arba motinos darbe skalių rodikliais. Šie rezultatai skatina daryti prielaidą, kad vaikų elgesio, sunkumų vertinimai nepriklauso nuo motinų patiriamą distreso dėl įvykių darbe ar gyvenime.

6 lentelė. Pirmame tyrimo etape (T1) dalyvavusių tiriamųjų motinystės streso klausimyno, problemų motinos darbe ir vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos

Skalė	1. Mot. stresas dėl vaiko	2. Mot. stresas dėl motinos	3. Stresog. įvykiai	4. Problemos motinos darbe
1. Motinystės streso dėl vaiko savybių		0,67 ^c	0,05	0,07
2. Motinystės streso dėl motinos savybių			0,20 ^c	0,22 ^c
3. Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime				0,33 ^c
Vaiko internalių sunkumų	0,57 ^c	0,44 ^c	0,13 ^b	0,13 ^b
Vaiko eksternalių sunkumų	0,60 ^c	0,41 ^c	0,07	0,08
Vaiko neigiamas emocingumas	0,57 ^c	0,42 ^c	0,10 ^a	0,10 ^a
Vaiko nerimastingumas ir depresiškumas	0,48 ^c	0,32 ^c	0,09 ^a	0,11 ^b
Vaiko užsisklendimas	0,43 ^c	0,34 ^c	0,08 ^a	0,04
Vaiko agresyvus elgesys	0,58 ^c	0,41 ^c	0,08	0,07
Vaiko dėmesio sunkumai	0,43 ^c	0,26 ^c	-0,01	0,04

^a $p<0,05$; ^b $p<0,01$; ^c $p<0,001$

Vaiko emociniai ar elgesio sunkumai statistiškai reikšmingai koreliuoja su nuo vaiko ir nuo motinos charakteristikų priklausančiu motinystės stresu (lentelė 6). Vaiko sunkumai kiek stipriau susiję su dėl vaiko reakcijų, sunkumų ir elgesio kylančiu motinystės stresu.

7 lentelė. Antrame tyrimo etape (T2) dalyvavusių tiriamųjų motinystės streso klausimyno ir problemų motinos darbe ir vaiko emocinių ir elgesio sunkumų skalių koreliacijos

Skalė	1. Mot. stresas dėl vaiko	2. Mot. stresas dėl motinos	3. Stresog. įvykiai	4. Problemos darbe
1. Motinystės streso dėl vaiko savybių		0,64 ^c	0,04	0,01
2. Motinystės streso dėl motinos savybių			0,12 ^c	0,14 ^b
3. Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime				0,47 ^c
Vaiko internalių sunkumų	0,59 ^c	0,43 ^c	0,16 ^c	0,20 ^c
Vaiko eksternalių sunkumų	0,57 ^c	0,34 ^c	0,11 ^a	0,16 ^c
Vaiko neigiamas emocingumo	0,51 ^c	0,37 ^c	0,14 ^b	0,10 ^a
Vaiko nerimastingumo ir depresiškumo	0,55 ^c	0,44 ^c	0,16 ^c	0,24 ^c
Vaiko užsisklendimo	0,52 ^c	0,34 ^c	0,09 ^a	0,17 ^c
Vaiko agresyvaus elgesio	0,52 ^c	0,30 ^c	0,10 ^a	0,14 ^c
Vaiko dėmesio sunkumų	0,56 ^c	0,35 ^c	0,09 ^a	0,17 ^c

^a p<0,05; ^b p<0,01, ^c p<0,001

Antrame tyrimo vertinti kintamųjų tarpusavio ryšiai atskleidė panašias tendencijas – stipriausiai koreliuoja abu motinystės streso komponentai ($r=0,64$, $p<0,001$; lentelė 7). Su ilgalaikėmis problemomis motinos profesiniame gyvenime bei per pastaruosius 12 mėnesių įvykusiais stresogeniniais įvykiais šeimos gyvenime statistiškai reikšmingai siejasi motinystės stresas dėl motinos savybių, tačiau ne motinystės stresas dėl vaiko savybių ir elgesio. Vaiko emociniai bei elgesio sunkumai stipriausiai yra susiję su motinystės stresu, kuris kyla dėl vaiko elgesio, savybių, temperamento iššūkių ir jų vertinimo.

Stresogeninių aplinkybių motinos darbe skalė

Skalė sudaryta darbo autorės remiantis literatūros šaltiniuose nurodomais pagrindiniais stresogeniniais įvykiais profesinėje veikloje (Holt ir kt., 1993; Landsbergis ir kt., 2003). Ji vertina nepalankias, stresogenines ir ilgai trunkančias aplinkybes motinos darbe, kurios monografijoje traktuojamos kaip ilgalaikės problemos motinos darbe. Šios skalės teiginiai pateikiami 30 lentelėje („3.8. Ilgalaikio profesinio streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime įtaka motinystės stresui“ skyrius). Skalės įvertis skaičiuojamas

susumavus teigiamų, skirtingais svoriais įvertintų atsakymų skaičių. Svoris kiekvienam teiginiui suteiktas remiantis Landsbergio su kolegėmis (2003) analize apie stresogeninių įvykių žalą asmens sveikatai, taip pat subjektyviai įvertinus potencialią žalą motinos ir šeimos gerovei.

Didesnis skalės įvertis atspindi būdingesnis stresogenines aplinkybes motinos darbe. Skalės patikimumas Cronbach alfa siekia 0,64–0,65, įvertinus pirmo ir antro tyrimo metu.

Sociodemografiniai klausimai

Tyrimo dalyvių buvo prašoma pateikti informaciją apie sociodemografines šeimos charakteristikas (vaiko amžių, lytį, darželio lankymo trukmę, auginamų vaikų skaičių, motinos ir tėvo išsilavinimą, amžių, darbo pobūdį, šeimos finansinę situaciją ir pan.), kurios gali būti susijusios tiek su motinystės streso lygiu, tiek su vaiko patiriamais elgesio ir emociniais sunkumais.

8 lentelė. Klausimynų skalių pirmojo ir antrojo tyrimo patikimumo rodikliai

Skalė	I tyrimo	II tyrimo
Internalių sunkumų	0,86	0,88
Eksternalių sunkumų	0,87	0,88
Emocingumo	0,78	0,79
Nerimastingumo ir depresiškumo	0,68	0,76
Somatinių skundų	0,49	0,47
Užsisklendimo	0,66	0,70
Miego sunkumų	0,61	0,58
Dėmesio sunkumų	0,59	0,57
Agresyvaus elgesio	0,87	0,88
Motinystės streso dėl vaiko savybių	0,92	0,92
Motinystės streso dėl motinos savybių	0,92	0,92
Problemų motinos darbe	0,65	0,64

Tiriamųjų šališkumo aspektas. Vienas pagrindinių kiekybinių tyrimų trūkumų yra tas, kad vaiko sunkumus ir suvokiamo streso lygį vertino tas pats asmuo – vaiko motina. Dėl šios priežasties tyrimo rezultatai netenka dalies objektyvumo – įtampą jaučianti motina gali vertinti savo vaiką kaip

turintį daugiau emocinių ar elgesio sunkumų lyginant su mažiau motinystės streso patiriančia motina.

Kita vertus, analizuojant vaiko prisitaikymo aspektus, elgesio problemas ir emocinius sunkumus, dažniausiai tiriamaisiais pasirenkamos motinos. Jos yra tas šeimos narys, kuris dažniausiai daugiau rūpinasi vaiku, su juo praleidžia daugiau laiko. Taip pat yra nustatyta, kad bendraudamas su motina vaikas elgiasi kitaip nei su kitu šeimos nariu ar ugdymo įstaigoje (Craig, 2006; Craig, Mullan, 2011; Hook, Wolfe, 2012; Jusienė, Raižienė, 2006). Kadangi motina dažniausiai yra svarbiausias asmuo mažo vaiko gyvenime, būdamas su ja jis dažniau demonstruoja nepageidaujamą elgesį, leidžia sau reaguoti impulsyviau, socialiai nepriimtinau nei bendraudamas su kitais asmenimis. Jei bendraudamas su motina vaikas jaučiasi emociškai saugus, jai atskleidžia ir tuos savo išgyvenimus, kurių aplinkiniams parodyti neišdrįstų. Dažnai tokiu elgesiu vaikas bando pranešti apie prastą emocinę būseną, nepatenkintus poreikius, patiriamą frustraciją. Baker ir Heller (1996) nuomone, motinos pastebi ir mažesnius, silpniau išreikštus vaiko emocinius sunkumus, o tėvai dažniausiai atkreipia dėmesį į vaiko elgesio problemas arba sunkumus, kai problema tampa nuolatinė ir akivaizdi.

Duomenų statistinė analizė atlikta naudojant SPSS 18.0 ir AMOS 18 versijos statistines programas.

3.2. Su motinos vaidmeniu siejamo streso palyginimas su kitų šalių motinystės streso rodikliais

Kadangi su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais bei elgesiu siejamo streso tyrimai yra ganėtinai nauji mūsų šalyje (pirmieji kiekybinių tyrimų rezultatai pristatyti autorės daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013)), vienas svarbių uždavinių buvo palyginti, kiek intensyviai ikimokyklinio amžiaus vaikus auginančios motinos patiria su motinos vaidmeniu siejamos emocinės įtampos lyginant su kitų valstybių gyventojais.

Tyrimo tikslas – palyginti Lietuvoje ir JAV bei Vokietijoje gyvenančių motinų motinystės streso intensyvumą.

Motinystės streso klausimyno skalių įverčiai buvo palyginti su kitų Vakarų šalių – JAV normatyvinės imties ir Vokietijos – motinų motinystės streso lygiu (9 lentelė). Rezultatai rodo, kad Lietuvoje gyvenančios motinos teigia patiriančios daugiau tiek su vaiko, tiek su motinos charakteristikomis sieja-

mo motinystės streso bei stresogeninių įvykių šeimos gyvenime lyginant su Vokietijoje gyvenančiomis motinomis.

9 lentelė. Lietuvos tiriamųjų motinystės streso intensyvumo palyginimas su kitų šalių tyrimų rezultatais (pirmas tyrimo etapas)

Skalė	Dabartinis tyrimas, N=1151 (skalės vid., st.n.)	Lyginamoji grupė (skalės vid., st.n.)		Vidurkių skirtumas	t	Statist. reikšm. P
		JAV ¹ , normatyvinė imtis, N=2633	Vokietija ² , N=372			
Motinystės streso dėl vaiko savybių	99,8 (18,4)	99,7 (18,8)		0,08	0,098	0,922
			94,6 (20,4)	5,18	6,662	<0,001
Motinystės streso dėl motinos savybių	118,4 (22,3)	123,1 (24,4)		-4,73	-5,040	<0,001
			116,2 (24,9)	2,17	2,311	0,021
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime	6,8 (6,7)	7,8 (6,2)		-1,01	-3,544	<0,001
			5,8 (6,2)	0,99	3,477	0,001

Pastaba: ¹ – pateikta gavus metodikos leidėjo Psychological Assessment Resources, Inc. leidimą raštu. Autoriaus teisės saugomos. Šaltinis: Abidin R. (1995). The Parenting Stress Index (2nd., 3rd ed.). Psychological Assessment Resources: Odessa, FL.

² – pateikta gavus publikacijos autorių ir leidėjo Thieme, Verlag, KG leidimą raštu. Autoriaus teisės saugomos. Šaltinis: Hofecker Fallahpour M., Benkert T.N., Riecher-Rössler A., & Stieglitz R.D. (2009). Elternschaft und Belastungserleben: Psychometrische Überprüfung des Parenting-Stress-Index (PSI) an einer deutschsprachigen Stichprobe [Parenthood and parenting stress: Psychometric testing of the Parenting Stress index (PSI) in a German sample]. Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie, 59, 224–233.

JAV ir Lietuvoje gyvenančios motinos panašiai vertina su vaiko elgesiu susijusį motinystės stresą, tačiau mano, kad dėl motinos funkcionavimo atsirandantis stresas bei emocinę įtampą galintys kelti įvykiai šeimos gyvenime yra mažiau išreikšti lyginant su JAV gyvenančiomis motinomis. Kaip matome, Lietuvoje gyvenančios motinos savo kaip motinos vaidmenį ir vaiko prie-

žiūros keliamą našta, požiūrį į save kaip motiną vertina prasčiau nei Vokietijoje gyvenančios motinos.

Apibendrinimas

Lietuvoje gyvenančios motinos nurodo patiriančios daugiau dėl vaiko savybių ir dėl savo savybių kylančio motinystės streso lyginant su Vokietijos normatyvinės imties motinų motinystės streso lygiu. Lietuvoje ir JAV gyvenančių motinų motinystės streso lygis nesiskiria vertinant su vaiko elgesiu, temperamentu ir kitomis savybėmis susijusius aspektus. Lietuvoje gyvenančios motinos patiria mažiau su motinos savybėmis siejamo motinystės streso lyginant su JAV normatyvinės imties rezultatais. Lietuvoje gyvenančios motinos teigė patiriančios daugiau stresogeninių įvykių šeimos gyvenime lyginant su Vokietijoje gyvenančiomis motinomis, tačiau mažiau lyginant su JAV gyvenančiomis motinomis.

3.3. Su motinos ir tėvo vaidmeniu siejamo streso palygimas motinų ir tėvų grupėse

Motinos ir tėvai skirtingai vertina tiek savo kaip tėvų vaidmenį, tiek įsipareigojimų lygį įsitraukiant į vaikų priežiūrą bei auklėjimą, skirtingai reaguoja į stresogenines situacijas. Įvairių tyrėjų nuomonės išsiskiria dėl to, ar motinos ir tėvai panašiai vertina savo kaip tėvų vaidmens lūkesčius ir ar jų patiriamas motinystės / tėvystės streso lygis yra panašus. Dauguma tyrėjų vertina vien motinų streso lygį (Abidin, 1995), nes jos daugiausia rūpinasi vaiku lyginant su tėvais. Kai kurių tyrimų rezultatai rodo, kad motinos jaučia didesnę psichologinę įtampą vertindamos savo kaip motinos vaidmenį nei tėvai (Esdaille, Greenwood, 2003, Vismara ir kt., 2016). Kiti autoriai teigia, kad motinų ir tėvų motinystės/tėvystės streso lygis nesiskiria (Deater-Deckard ir Scarr, 1996).

Tyrimo tikslas – palyginti su motinos / tėvo vaidmeniu, įsipareigojimais bei tėvų elgesiu siejamą stresą motinų ir tėvų grupėse.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Šiame tyrime analizuoti žvalgomajame tyrime dalyvavusių motinų ir tėvų duomenys. Tyrimo analizei atrinktos 84 tiriamųjų poros – anketas užpildę to paties vaiko motina ir tėvas.

Tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos pateiktos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Įvertinimo priemonės. Šiame tyrime naudotas Motinystės / tėvystės streso klausimynas (*Parenting Stress Index*, PSI, Abidin, 1995) ir analizuotos 6 nuo vaiko charakteristikų priklausančio motinystės / tėvystės streso subskalės bei 7 nuo tėvų charakteristikų priklausančio motinystės / tėvystės streso subskalės, taip pat stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės rodikliai.

Metodikos aprašymas ir skalių apibūdinimas pateiktas „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Šiame kiekybiniame tyrime Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių vidinis suderinamumas yra pakankamas vertinimo instrumentą taikyti diagnostikos tikslais (streso dėl vaiko charakteristikų subskalių Cronbach alfa 0,67–0,82, žemiausias – vaiko nuotaikos subskalės, aukščiausias – vaiko prisitaikymo subskalės vidinis suderinamumas. Streso dėl tėvų charakteristikų subskalių Cronbach alfa 0,56–0,85 (žemiausias – motinos / tėvo atsidavimo / prieraišumo subskalės, o aukščiausias – santykių su sutuoktiniu subskalės vidinis suderinamumas).

Rezultatai ir jų aptarimas. Palyginus vaiko motinos ir vaiko tėvo streso rodiklių rezultatus, nustatyta, kad tėvai jaučia didesnę nepasitenkinimą ir stresą vertinant kiek jie sulaukia teigiamo pastiprinimo iš vaiko, jaučiasi, lyg vaikas mažiau juos priimtų ar rečiau norėtų leisti laiką kartu lyginant su motinomis (motinų teigiamo pastiprinimo subskalės vidurkis $9,8 \pm 2,9$, tėvų teigiamo pastiprinimo subskalės vidurkis $11,1 \pm 3,5$; $t = -2,66$; $p < 0,01$). Motinos gali vertinti vaiko prieraišumą kaip stipresnę dėl to, kad jos yra pagrindinis asmuo, besirūpinantis vaiku, daugiau su juo praleidžia laiko, ypač ikimokykliniame amžiuje.

Ši tendencija yra tikėtina – ištirtų asmenų grupėje tėvai žymiai daugiau laiko praleidžia darbe nei motinos (tėvų vidutiniškai per savaitę praleidžiamų darbe valandų vidurkis $41,3 \pm 12,5$; motinų vidurkis $28,1 \pm 19,0$; $t = -4,74$; $p < 0,001$). Tėvų profesinis užimtumas, darbo krūvis, patiriami stresoriai darbe tiesiogiai siejami su mažesniu bendravimo šeimoje intensyvumu ir emocieniu neįsitraukimu į šeimos gyvenimą bei didesniu atsiribojimu bendraujant su vaikais (Nomaguchi, Johnson, 2016; Cooklin ir kt., 2016). Tėvai sulaukia mažesnio teigiamo pastiprinimo iš vaiko nei motinos ir savo kaip tėvo vaidmenį vertina kaip teikianti mažesnę pasitenkinimą, nes motinos elgesys su vaiku daugiau tiesiogiai susijęs su vaiko priežiūra ir atsidavimu jam, o tėvo el-

gesys su vaiku daugiau priklauso nuo santykių su partnere (Deater-Deckard ir Scarr, 1996), tačiau šis veiksnys tyrime vertintas nebuvo.

Vaiko išsiblašymo / hiperaktyvumo, vaiko nuotaikos, vaiko priimtino-
mo, vaiko prisitaikymo ir vaiko reiklumo tėvams subskalių įvertinimai nesiskiria motinų ir tėvų tarpe ($p>0,05$). Galima teigti, kad motinos ir tėvai panašiai vertina vaiko elgesį, aktyvumą, dėmesio sutelkimo ypatumus, vaiko prisitaikymą prie fizinės ir socialinės aplinkos pokyčių, vaiko savarankišku-
mo lygį, jų lūkesčiai vaiko emocinių, intelektinių ir fizinių gebėjimų atžvilgiu, koks vaikas turėtų būti lyginant su kitais ar kaip tėvai jį įsivaizduoja, yra panašūs.

Lietuvių tyrime tėvai jaučia didesnę tėvystės stresą vertindami savo kaip tėvo atsivadimą ir prieraišumą vaikui lyginant su motinomis (tėvų atsivadimo/prieraišumo subskalės vidurkis $13,0\pm 2,9$; motinų atsivadimo / prieraišumo subskalės vidurkis $11,6\pm 2,8$; $t=-3,25$; $p=0,002$). Šie duomenys papildo tėvų teigiamo pastiprinimo iš vaiko subskalės rezultatus – tėvai jausdami silpnesnį teigiamą pastiprinimą iš vaiko pusės gali savo atsivadimą vaikui vertinti kaip silpnesnį, ir atvirkščiai. Aukštesni šios subskalės įvertinimai tėvų tarpe rodo, kad tėvai jaučia silpnesnį emocinį artumą savo vaikui nei motinos, kurios praleidžia su vaiku daugiau laiko, vaikų prieraišumas motinų atžvilgiu yra stipresnis. Kitų autorių tyrimų rezultatai rodo, kad tėvai, skirtingai nei motinos, yra labiau linkę atsiriboti nuo kasdienių šeimos rūpesčių ar stipriau ir labiau neigiamai reaguoti į tėvystę bei su ja susijusius įsipareigojimus, sunkumus šeimyniniame gyvenime (Vismara ir kt., 2016; Cooklin ir kt., 2016; Deater-Deckard, Scarr, 1996).

Motinos savo vaidmenį vertina kaip labiau ribojantį jų laisvę ir pasirinkimą, jaučiasi labiau priklausomos nuo vaiko poreikių, dažniau atliepančios į motinos vaidmens keliamus reikalavimus nei tėvai (savaržymo dėl motinos vaidmens subskalės rodiklio vidurkis $16,9\pm 4,4$; suvaržymo dėl tėvo vaidmens subskalės vidurkis $15,4\pm 3,7$; $t=2,65$; $p<0,01$). Nepaisant besikeičiančios visuomenės santvarkos ir požiūrio į vaikų priežiūrą, didesnis krūvis rūpinantis vaikais vis dar tenka moterims (Deater-Deckard, 2004; Hildingsson, Thomas, 2014; Maslauskaitė, 2005), natūralu, kad jos jaučiasi labiau varžomos ir galimybes laisvai realizuoti savo poreikius už šeimos ribų vertina prasčiau, savo kaip motinos vaidmenį vertina kaip labiau ribojantį asmeninę laisvę bei saviraišką.

Motinos yra labiau išreikštas depresiškumas nei tėvams (motinų depresijos subskalės rodiklio vidurkis $20,9 \pm 4,9$; tėvų depresijos subskalės vidurkis $19,2 \pm 4,8$; $t=2,40$; $p=0,019$). Moterys dažniau išsako depresijos simptomus, taip pat depresijos epizodai įvairiais gyvenimo tarpsniais tarp moterų yra dažnesni nei tarp vyrų. Svarbu paminėti, kad aukšti šio klausimyno tėvų depresijos skalės įvertinimai koreliuoja su klinikinę depresiją diagnozuojančiais metodais, tačiau nėra skirtas jai diagnozuoti (Abidin, 1995). Ši subskalė daugiau vertina pablogėjusią nuotaiką, nepasitenkinimą savimi bei susiklosčiusiomis gyvenimo aplinkybėmis, sunkumus mobilizuojant psichinę, fizinę energiją ir resursus, kad tinkamai atliktų motinos ar tėvo vaidmenį, taigi nebūtinai rodo klinikinę depresiją.

Taip pat motinos subjektyviai savo sveikatą ir jos įtaką savo kaip motinos vaidmeniui vertina prasčiau nei tėvai (motinų sveikatos subskalės rodiklio vidurkis $12,5 \pm 2,9$; tėvų sveikatos subskalės vidurkis $10,5 \pm 3,0$; $t=4,39$; $p<0,001$). Kitų tyrimų analizė papildė gautus rezultatus, kad moterys savo sveikatą vertina prasčiau nei vyrai (Tyrimo ataskaita „Moterų ir vyrų padėties skirtumai Lietuvoje“, 2017). Vertinant motinystės / tėvystės stresą neigiamas subjektyvus sveikatos vertinimas susijęs su energijos stoka rūpinantis vaiku ir jį prižiūrint, atliekant tėvų vaidmenį, su susidomėjimo stoka socialiniame gyvenime (motinų depresijos ir sveikatos subskalių rodiklių Pearson koreliacijos koeficientas $r=0,53$; $p<0,001$; tėvų depresijos ir sveikatos subskalių koreliacijos koeficientas $r=0,46$; $p<0,001$).

Motinos / tėvo savo kompetencijos suvokimo, santykių su sutuoktiniu, izoliacijos / atsiribojimo subskalių įvertinimai nesiskiria tarp motinų ir tėvų ($p>0,05$), taigi motinos ir tėvai socialinių kontaktų ratą, socialinę paramą iš aplinkinių, palaikymą ir pagalbą iš partnerio vaiko priežiūros srityje, savo kaip kompetentingo tėvo / motinos suvokimą vertina panašiai. Taip pat nesiskiria nuo vaiko charakteristikų priklausančio tėvų streso, nuo tėvų charakteristikų priklausančio tėvų streso ir bendro motinystės / tėvystės streso lygio skalių įvertinimai pagal tėvų lytį ($p>0,05$).

Įdomu tai, kad Motinystės / tėvystės streso klausimyno šeimos gyvenimo stresogeninių įvykių įvertinimai tarpusavyje skiriasi lyginant tos pačios šeimos motinų ir tėvų rezultatus (motinų stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės rodiklio vidurkis $8,7 \pm 6,4$; tėvų grupėje šios skalės rodiklio vidurkis $7,1 \pm 5,2$; $t=2,33$; $p=0,023$). Klausimyno instrukcijoje buvo aiškiai nurodyta,

kad motinos ir tėvai įvertintų, kurie stresogeniniai įvykiai atsitiko jų šeimoje per pastaruosius metus. Tikėtina, kad motinos kai kuriuos gyvenimo įvykius vertina kaip keliančius emocinę įtampą ir dažniau juos fiksuoja.

Atliktos papildomos analizės rezultatai rodo, kad motinos dažniau nei tėvai įvardijo šiuos įvykius šeimos gyvenime: sutuoktinių / sugyventinių susitaikymą, žymiai padidėjusias pajamas, žymiai sumažėjusias pajamas, ženklų įbridimą į skolas. Taigi galima teigti, kad motinos daugiau dėmesio kreipia ir jautriau reaguoja į partnerių tarpusavio santykius bei ekonominę situaciją šeimoje. Tėvai šių aplinkybių galėjo nefiksuoti dėl to, kad nevertino jų kaip reikšmingų, stresogeninių arba šiuos dalykus vertino kaip ypač asmeniškus ir neįvardijo kaip vykusius jų šeimoje.

Apibendrinimas

Tėvai sulaukia mažiau teigiamo pastiprinimo iš vaiko ir patiria didesnę tėvystės stresą vertindami savo kaip tėvo atsidavimą ir prieraišumą vaikui lyginant su motinomis. Motinos jaučiasi labiau priklausomos nuo vaiko poreikių ir suvaržytos motinos vaidmens, yra labiau nepatenkintos savo sveikata ir dažniau išsako depresijos simptomus ir sunkumus panaudojant resursus, reikalingus tinkamai atlikti motinos vaidmenį, nei tėvai. Motinos šeimos gyvenimą vertina kaip labiau keliantį stresą nei tėvai.

3.4. Su motinos vaidmeniu siejamo streso ir šeimos sociodemografinių veiksnių sąsajos

Mokslinių šaltinių analizė rodo, kad su motinos vaidmeniu ir jos įsipareigojimais, vaiko elgesio ir temperamento vertinimu siejamas motinystės stresas gali priklausyti nuo įvairių sociodemografinių charakteristikų – vaiko lyties ir amžiaus, motinos amžiaus ir išsilavinimo, šeiminės padėties, motinos profesinio užimtumo statuso, šeimos finansinės situacijos ir pan.

Tyrimo tikslas yra įvertinti motinystės streso ir šeimos sociodemografinių veiksnių sąsajas.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Šiame tyrime pristatomi pirmojo tyrimo etapo (T1) rezultatai. Tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Tyrimo metodikos. Šiame tyrime naudotas Motinystės streso klausimynas (*Parenting stress index*, Abidin, 1995) ir vertintos šeimos sociodemografinės charakteristikos. Klausimyno skalių apibūdinimas ir psichometrinės charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Rezultatai ir jų aptarimas. Berniukus auginančios motinos patiria daugiau motinystės streso, susijusio su vaiko charakteristikomis. Su motinos charakteristikomis siejamas motinystės stresas statistiškai reikšmingai nesiskiria berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse (lentelė 10). Berniukams, ypač ikimokykliniame amžiuje, dažniau pasireiškia dėmesio sunkumai, taip pat jiems labiau išreikštas agresyvus elgesys, taisyklių pažeidimas, elgesio ribų išbandymas, hiperaktyvūs veiksmai. Taigi rezultatai papildė kitų tyrėjų pateiktas išvadas, kad berniukus auginančios motinos paprastai patiria daugiau su vaiko savybėmis ir jo elgesiu susijusio motinystės streso (Williford, Culkins, Keane, 2007; Paulussen-Hoogeboom ir kt., 2008).

10 lentelė. Motinystės streso komponentų palyginimas berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse (pirmas tyrimo etapas)

Skalė	Berniukų grupėje (N=574) Vidurkis (st. nuokr.)	Mergaičių grupėje (N=577) Vidurkis (st. nuokr.)	t statistika	p
Motinystės stresas dėl vaiko savybių (T1)	102,5 (19,7)	98,0 (19,7)	3,836	<0,001
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	117,8 (22,7)	117,0 (24,4)	0,603	0,546

Intensyviausią tiek su vaiko savybėmis, tiek su motinos savybėmis susijusį stresą patiria vidurinę ar nebaigtą vidurinę išsilavinimą turinčios motinos, silpnesnę – aukštąjį išsilavinimą turinčios motinos (lentelė 11). Psichologinė įtampa, siejama su motinos vaidmeniu, jos elgesiu rūpinantis vaiku bei motinystės vaidmens keliamais reikalavimais, neigiamai koreliuoja su motinos išsilavinimu – kuo aukštesnis motinos išsilavinimas, tuo mažiau ji patiria ar geba suvaldyti ir sumažinti motinystės stresą (Parkes, Sweeting, Wight, 2015; LeCuyer-Maus, 2003).

11 lentelė. Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose motinų išsilavinimo grupėse (pirmas tyrimo etapas)

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal motinos išsilavinimą			ANOVA statistika		Post hoc palygin. – skirtumai tarp grupių ¹ p
	Neb. vidurinis, vidurinis, N=350 (a)	Aukštesnysis, N=280 (b)	Aukštasis, N=521 (c)	F (2, 1148)	P	
Motinystės stresas dėl vaiko savybių (T1)	103,9 (19,4)	100,5 (19,8)	97,5 (19,6)	11,323	<0,001	a–c ^c
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	122,5 (23,5)	117,3 (22,4)	114,0 (23,6)	13,963	<0,001	a–b ^a a–c ^c

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių. ^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Tikėtina, kad šiame kintamųjų santykiyje gali veikti ir kiti veiksniai – aukštesnį išsilavinimą turinčios motinos gali turėti daugiau žinių, padedančių efektyviai kontroliuoti netinkamą vaiko elgesį, suprasti vaiko raidos dėsningumus, jos gali turėti geresnius praktinius įgūdžius laiku atpažinti ir sumažinti kylančią emocinę įtampą. Taip pat išsilavinimas gali sietis su šeimos socioekonominiu statusu, socialinės paramos siekimo aktyvumu. Taigi ne vien motinos išsilavinimas tiesiogiai, o per minėtus veiksnius gali turėti įtakos motinų suvokiamam streso lygiui.

12 lentelė. Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose motinų profesinio užimtumo grupėse

Skalė.	Skalės įvertčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal motinos profesinį užimtumą			ANOVA statistika		Post hoc palygin. – skirtumai tarp grupių ¹ p
	Dirba visą darbo dieną, N=682 (a)	Dirba ne- pilną dar- bo dieną, N=145 (b)	Nedirba, N=318 (c)	F (2, 1142)	p	
Motinystės streso s dėl vaiko savybių (T1)	99,3 (18,9)	99,9 (19,0)	102,1 (21,9)	2,020	0,133	–
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	116,6 (23,5)	118,6 (23,1)	118,7 (24,1)	1,128	0,244	–

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių. ⁶ tiriamosios nepateikė informacijos.

Nenustatyta statistiškai reikšmingų sąsajų tarp motino profesinio užimtumo intensyvumo – darbo visą, ne visą dieną arba nedarbo – ir motinystės streso, siejamo su vaiko ar motinos savybėmis, lygio (lentelė 12). Taigi motinos profesinio užimtumo intensyvumas nelėmė jos suvokimo, kiek sunku rūpintis vaiku, kiek iššūkių kelia ar nekelia jos vaikas, kiek sudėtingas yra jo charakteris, kokia kompetentinga ji yra kaip motina. Motinystės streso lygį lemia kiti veiksniai.

Socialinė, emocinė parama ir reali pagalba buityje, pareigų dalinimasis rūpinantis vaiku (netiesiogiai – ir šeimos pajamos, jei atskirai gyvenantys tėvai patiria didesnius finansinius sunkumus) yra statistiškai reikšmingai susijęs su motinų patiriama psichologine įtampa. Vienišos motinos jaučia intensyvesnę motinystės stresą nei kartu su partneriu vaiką auginančios motinos (lentelė 13).

13 lentelė. Pradinių motinystės streso komponentų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeiminių sudėtį

Skalė	Vaiko tėvai gyvena kartu, N=944 Vidurkis (st.nuokr.)	Vaiko tėvai gyvena atskirai, N=207 Vidurkis (st.nuokr.)	t statistika	p
Motinystės stresas dėl vaiko savybių (T1)	99,1 (19,5)	105,3 (20,2)	-4,142	<0,001
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	115,5 (22,9)	125,9 (24,6)	-5,812	<0,001

Vaiko sergamumo lygio, finansinių išteklių stygiaus, motinos amžiaus ir motinystės streso lygio sąsajos pristatytos kituose kiekybiniuose tyrimuose „3.5. Su motinos vaidmeniu siejamas stresas: įprastos raidos, raidos sutrikimą turinčių ir skirtingo sergamumo dažnio vaikų tiriamųjų grupės“, „3.8. Ilgalaikio profesinio streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime įtaka motinystės stresui“ ir „3.11. Vaiko emocinius ir elgesio sunkumus prognozuojantys motinystės streso veiksniai: įprasto emocingumo ir ypač jautrių vaikų atvejai“ skyriuose.

Tyrimo rezultatai rodo, kad motinystės stresas yra susijęs ir jį gali lemti dauguma sociodemografinių veiksnių, kuriuos galima vertinti ir kaip rizikos veiksnius. Pavyzdžiui, dažniau sergančius vaikus auginančios, žemesnį išsilavinimą turinčios, vienišos, finansinių išteklių trūkumą jaučiančios motinos patiria daugiau motinystės streso nei palankesnes gyvenimo sąlygas turinčios motinos. Šie rezultatai sutampa su kitų tyrėjų pateiktomis išvadomis apie motinystės streso ir sociodemografinių kintamųjų sąsajas (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004; Parkes, Sweeting, Wight, 2015). Matome, kad nepalankios gyvenimo sąlygos, palaikymo iš sutuoktinio stoka, žemesnis išsilavinimas, kuris gali būti siejamas tiek su ekonomine situacija, tiek su savo saviveiksmingumo vertinimu, motinų gali būti vertinamas kaip rizikos veiksnys ir vaiko priežiūrą sunkinančios aplinkybės.

Apibendrinimas

Berniukus auginančios motinos patiria daugiau su vaiko savybėmis siejamo motinystės streso. Dėl motinos savybių atsirandantis motinystės streso

lygis berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse nesiskiria. Kuo aukštesnis motinos išsilavinimas, tuo mažiau motinystės streso ji patiria. Šeimose, kur vaiko tėvai gyvena kartu, motinos patiria mažiau su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso. Motinos profesinio užimtumo intensyvumas ir motinystės streso lygis nėra susiję.

3.5. Su motinos vaidmeniu siejamas stresas: įprastos raidos, raidos sutrikimą turinčių ir skirtingo sergamumo dažnio vaikų tiriamųjų grupės

Diskriminantinis validumas leidžia įvertinti, ar diagnostinis instrumentas efektyviai diferencijuoja atvejus / individus, pasižyminčius konkrečiomis charakteristikomis. Šiame tyrime bus tiriamas Motinystės streso klausimyno diskriminantinis validumas – bus vertinama, ar minėtas diagnostinis psichologinis instrumentas pagal pasirinktą kriterijų (motinų patiriamą psichologinę įtampą) sėkmingai diferencijuos šeimas, kuriose auga vaikai, turintys raidos sutrikimą, taip pat vaikai, dažniau nei kiti sergantys įvairiomis vaikystės ligomis. Atlikta nemažai tyrimų, kur vertinta raidos sutrikimą turinčių tėvų motinystės / tėvystės stresas, ir rezultatai rodo, kad tokių vaikų tėvai patiria ženkliai intensyvesnį su motinos ar tėvo vaidmeniu siejamą stresą (ypač stresą, susijusį su vaiko charakteristikomis) nei įprastos raidos vaikus auginantys tėvai (Hsiao, 2013; Gupta, 2007; Abidin, 1995).

Tikslai: siekiant patikrinti lietuviškos Motinystės streso klausimyno versijos diskriminantinį validumą ir taip pat įvertinti, ar motinos, auginančios specifinius poreikius turinčius arba dažniau sergančius vaikus, patiria daugiau su motinos vaidmeniu siejamo streso bus 1) palyginta įprastos raidos vaikus auginančių ir raidos sutrikimą turinčių motinų patiriamas su motinos vaidmeniu siejamas stresas, 2) palyginta, ar dažnai, įprastai lyginant su kitais vaikais bei retai įprastomis vaikystės, virusinėmis ligomis sergančių vaikų motinos patiria daugiau su motinos vaidmeniu siejamo streso.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. 29 tyrime dalyvavusių motinų vaikams buvo diagnozuotas raidos sutrikimas. Šių vaikų motinų Motinystės streso klausimyno skalių rodikliai buvo palyginti su įprastos raidos vaikus auginančių motinų rezultatais (informacija apie abiejų grupių tiriamuosius rinkta pirmojo tyrimo metu,

tiriamųjų sociodemografiniai duomenys pateikti „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje).

Įprastos raidos vaikus auginančios motinos buvo prašomos įvertinti, kaip dažnai ir sunkiai lyginant su bendraamžiais serga jų vaikas. Tiriamosios susiskirstytos į 3 vaikų sveikatos būklės grupes (vaikas serga dažniau nei kiti bendraamžiai, vaikas serga įprastai lyginant su bendraamžiais, vaikas serga rečiau nei jo bendraamžiai; žr. lentelę 15).

Tyrimo metodikos. Šiame tyrime naudotas Motinystės streso klausimynas (*Parenting stress index*, Abidin, 1995), taip pat pateikti papildomi klausimai, leidžiantys tiriamuosius skirstyti į skirtingas vaiko sveikatos būsenos ar raidos grupes. Psichologinio instrumento psichometrinės charakteristikos pateiktos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Rezultatai ir jų aptarimas. Rezultatai atskleidė, kad raidos sutrikimą turintys vaikai patiria daugiau sunkumų visose srityse, o jų motinos jaučia intensyvesnę su motinos vaidmeniu susijusį stresą. Stresogeninių įvykių šeimoje kiekis statistiškai reikšmingai nesiskyrė analizuojant įprastos raidos ir sutrikimą turinčių vaikų motinų vertinimus ($p=0,056$) (žr. 14 lentelę).

14 lentelė. Įprastos raidos ir raidos sutrikimą turinčių vaikų sunkumų ir motinystės streso įvertinimų palyginimas

Skalė (T1)	Sveikų vaikų grupė (N=1151) Vidurkis (st.nuokr.)	Raidos sutrikimą turinčių vaikų grupė (N=29) Vidurkis (st.nuokr.)	t statistika	p
Motinystės streso dėl vaiko savybių	100,2 (19,8)	126,6 (17,1)	-6,376	<0,001
Motinystės streso dėl motinos savybių	117,4 (23,6)	139,4 (23,1)	-4,532	<0,001
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime	7,0 (6,8)	9,8 (8,6)	-1,913	0,056
Vaiko išsiblaškymas/ hiperaktyvumas	23,2 (4,9)	28,0 (4,5)	-4,236	<0,01
Vaiko prisitaikymo sunkumai	24,7 (5,9)	29,6 (6,4)	-3,885	<0,01
Motinos pastiprinimas iš vaiko pusės	10,1 (3,0)	12,3 (3,5)	-2,968	<0,01
Vaiko reiklumas	18,4 (4,9)	23,5 (4,8)	-2,440	<0,01

Prasta vaiko nuotaika	11,4 (3,2)	13,4 (3,6)	-2,653	<0,01
Vaiko priimtinumas	13,1 (4,5)	20,7 (4,3)	-3,044	<0,01
Motinos kompetencija	26,5 (6,2)	31,8 (5,9)	-3,525	<0,01
Motinos socialinė izoliacija	13,2 (4,2)	16,5 (4,1)	-2,980	<0,01
Prieraišumas prie motinos	12,1 (3,2)	14,0 (3,9)	-2,114	<0,05
Motinos sveikata	12,4 (3,3)	13,9 (2,6)	-2,480	<0,05
Vaidmens ribojimas	17,1 (4,5)	19,6 (4,4)	-3,410	<0,01
Motinos depresiškumas	20,9 (5,2)	24,3 (5,1)	-5,005	<0,01
Santykiai su partneriu	16,1 (5,4)	19,1 (4,9)	-5,874	<0,01

Vaikai, kuriems būdingas raidos sutrikimas, yra būtina intensyvesnė kasdienė priežiūra dėl fiziologinių, fizinių, emocinių ir socialinių poreikių, kognityvinių sunkumų. Natūralu, kad tokių vaikų priežiūrą motinos vertina kaip didesnę iššūkį lyginant su įprastos raidos vaikais. Įvairaus pobūdžio raidos sutrikimus turintys vaikai gali būti labilesnės nuotaikos, daugiau reikalaujantys, labiau išsiblaškę ar turintis prisitaikymo prie pasikeitusios aplinkos sunkumų, jie gali atrodyti kaip mažiau teigiamai paskatinantys ir apdovanojantys motiną. Aukšti vaiko reiklumo ir motinų socialinės izoliacijos skalių balai gali rodyti, kad motinos jaučiasi labiau socialiai izoliuotos, ne visada dalyvauja įprastoje socialinėje veikloje, gali jaustis visuomenėje stigmatizuotos dėl neigiamų aplinkinių reakcijų į raidos sutrikimą turintį vaiką.

Tyrimo rezultatai, pateikti lentelėje 15, atskleidė, kad kuo daugiau sveikatos problemų turi vaikas ir dažniau serga įvairiomis ligomis, tuo daugiau tiek su vaiko, tiek su motinos charakteristikomis susijusios emocinės įtampos ir reikalavimų patiria motina.

Gauti rezultatai patvirtino, kad tyrime naudojamiems klausimynams būdingas geras diskriminantinis validumas ir jie efektyviai diferencijuoja daugiau ir mažiau sveikatos problemų, emocinių bei elgesio sunkumų turinčių vaikų bei dėl to daugiau ir mažiau motinystės streso patiriančių jų motinų šeimas.

15 lentelė. Pradinių vaiko elgesio ir emocinių sunkumų bei motinystės streso komponentų palyginimas atskirose vaiko sergamumo intensyvumo grupėse

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal vaiko sirgimo dažnumą			ANOVA statistika		Post hoc palygi- nimai – skirtu- mai tarp grupių p
	Vaikas ser- ga dažnai, N=221 (a)	Vaikas serga kaip kiti vaikai, N=524 (b)	Vaikas serga re- tai, N=400 (c)	F (2, 1142)	p	
Motinystės stresas dėl vaiko savybių (T1)	107,8 (20,5)	100,1 (18,1)	96,0 (19,5)	26,679	<0,001	a-b ^c a-c ^c b-c ^c
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	125,6 (23,3)	117,9 (23,2)	112,3 (22,9)	23,740	<0,001	a-b ^c a-c ^c b-c ^c

Pastaba: ^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Apibendrinimas

Raidos sutrikimą turinčius vaikus auginančios motinos patiria intensyvesnę su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais siejamą motinystės stresą nei motinos, auginančios įprastos raidos vaikus. Kuo dažniau ir ilgiau lyginant su bendraamžiais serga vaikai, tuo intensyvesnę su motinos charakteristikomis siejamą ir dėl vaiko elgesio bei sunkumų kylantį motinystės stresą jaučia motinos.

3.6. Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno (PSDQ-short version) lietuviškoji versija

Auklėjimo stilių galime vertinti kaip pastovų veiksmų, įsitikinimų, nuostatų vaiko atžvilgiu kompleksą. Auklėjimo stilius formuoja tėvų ir vaiko santykių kontekstą – auklėjimu perteikiamas tėvų požiūris į vaiką, stilius auklėjimo praktiką daro veiksmingesnę (Malinauskienė, Žukauskienė, 2004). Manoma, kad šiltas bei jautrus auklėjimas vaidina vieną reikšmingiausių vaidmenų vaiko vystymesi. Neigiami emociniai tėvų ir vaikų santykiai stipriai

sutrikdo ne tik šeimos vienybę, bet ir tampa smurto bei nesugebėjimo tinkamai reguliuoti emocijas priežastimi, o tai mažina vaiko gebėjimą prisitaikyti prie aplinkos ir jos keliamų reikalavimų (Žukauskienė, Malinauskienė, 2008; Grigaitė, Norgėlienė, 2009).

Auklėjimo stilių atspindi tiek tėvų elgesys su vaiku, tiek emocinis kontaktas, tiek taikomos auklėjimo priemonės. Auklėjimas vertinamas keliais aspektais. Pagrindiniai yra emocinis santykis su vaiku bei vaiko elgesio kontroliavimo pobūdis. H. Bee (1992) teigia, kad įvairius auklėjimo stilius galima vertinti analizuojant skirtingus aspektus: 1) emocinę šilumą ir paramą, pagalbą, 2) taisyklių, kurių vaikas turi laikytis, pagrindimą, aiškumą, pastovumą ir prasmingumą, 3) bendravimo pobūdį tarp vaiko ir tėvų, 4) tėvų lūkesčius ir reikalavimus, priklausomai nuo vaiko brandumo lygio.

Nemažai autorių pabrėžia, kad tėvų elgesys su vaiku turi lemiamą įtaką vaiko vystymuisi, prisitaikymui prie aplinkos, ypač kūdikystėje ir ankstyvojoje vaikystėje. Vaikams, kurių santykiai su tėvais nebuvo pagrįsti šiluma, supratimu, parama, kurių tėvai per mažai įsitraukė į jų auklėjimą, buvo atsiriboję, aplaidūs, viską leidžiantys ir neturintys tvirtos pozicijos įvairiais vaiko auklėjimo klausimais ar, priešingai, kurių santykiai su vaikais buvo paremti perdėta kontrole, prievarta, griežtumu, kurie pasižymėjo autoritariniu auklėjimo stiliumi, buvo labiau būdingi elgesio ir emociniai, prisitaikymo prie aplinkos sunkumai (Bieliauskaitė, Jusienė, Garckija, 2009; Deater-Deckard, 2004; Milašauskienė, Zambacevičienė, Dapkevičienė, 2008; Prinzie, Ongheena, Hellinckx, 2007; Žukauskienė, Malinauskienė, 2008). Tokie vaikai tiek vaikystėje, tiek paauglystėje buvo nerimastingesni, pasižymėjo depresiškumu, žemesne saviverte, socialine izoliacija, uždarumu, jiems būdingas nepakankamas brandumas mokyklai, motyvacija ir negatyvūs mokymosi mokykloje lūkesčiai, taip pat perdėtas agresyvumas, valdingumas, reiklumas kitiems.

Kadangi vaiko-tėvų tarpusavio ryšys turi didelę įtaką tiek vaiko vystymuisi, tiek santykiams šeimoje, populiarūs moksliniai tyrimai, vertinantys tėvų elgesio su vaiku, auklėjimo stilių ir kitų veiksnių sąsajas. Tokių tyrimų rezultatai leidžia taikyti ankstyvasias diagnostikos ir intervencijos priemones, aiškiau suvokti netinkamo tėvų elgesio su vaiku priežastis bei pasekmes.

Ne mažiau svarbus dalykas yra tyrimo metodų, ankstyvos diagnostikos priemonių kūrimas, kuriais būtų galima kuo anksčiau nustatyti „rizikos“ grupės šeimas, kurios susiduria su vaiko auklėjimo sunkumais. Vaiko auklėjimo

stiliui nustatyti taikomi klausimynai pagal tiriamųjų grupes yra 2 rūšių: skirti vaikams ir suaugusiems.

Šiame tyrime bus pristatomas Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimynas (PSDQ – *Parenting Styles and Dimensions Questionnaire, short version*; Robinson ir kt., 2001), skirtas ikimokyklinio ir ankstyvojo mokyklinio amžiaus vaikų tėvams (tačiau galima taikyti ir vyresnių vaikų tyrimuose).

Šis klausimynas pasirinktas dėl kelių priežasčių:

1. Lietuvoje tyrėjai tyrimuose dažniausiai naudoja klausimynus, kuriuos pildo vaikai, paaugliai – kaip jie suvokia tėvų auklėjimo stilių (Žukauskienė, Malinauskienė, 2008; Milašauskienė, Zambacevičienė, Dapkevičienė, 2008), nors Bieliauskaitė, Jusienė, Garckija (2009) atliko ikimokyklinio amžiaus vaikų tyrimą (apklaustos motinos), taikydamos Blocko auklėjimo būdų klausimyną (*Block Parental Practices Questionnaire*), kurį sudaro 3 subskalės. Kai respondentai yra vaikai, jie turi būti tinkamo amžiaus, kad suprastų teiginius ir sugebėtų juos įvertinti, sunku nustatyti mažamečius vaikus auginančių tėvų taikomą vaiko auklėjimo stilių, tokie klausimynai parenti vaiko, o ne motinos / tėvo patirtimi. Atsiranda apribojimų renkantis tiriamųjų grupę ir tyrimo pobūdį;
2. naudojant klausimynus, kurie vertina apibendrintai vaiko auklėjimo stilių (autoritarinį, viską leidžiantį ar autoritetinę), mes netenkaime dalies informacijos, kaip konkretus tėvų elgesys vaiko auklėjimo klausimu susijęs su paties vaiko elgesiu (Smetana, 1994).

Tyrimo tikslai: 1) įvertinti Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno vidinį suderinamumą; 2) įvertinti koreliacijas tarp klausimyno skalių ir subskalių; 3) atlikti subskalių faktorių analizę ir patikrinti, ar klausimynas atitinka 3 auklėjimo stilių modelį; 4) įvertinti klausimyno kriterinį validumą – koreliacijas tarp Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno skalių, subskalių ir Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Tyrime dalyvavo 760 tėvų (619 motinų ir 141 tėvas). *Motinių grupė:* amžius 21–61 metai (amžiaus vidurkis 35,3±6,1 metai); 30 (5 proc.) motinų turi nebaigtą vidurinį, 105 (17 proc.) – vidurinį, 163 (26 proc.) – aukštesnįjį, 321 (52 proc.) – aukštąjį išsilavinimą. 502 (81 proc.) motinos yra ištekėjusios, 26 (4 proc.) – netekėjusios (iš kurių 8 (1 proc.) gyvena su vaiko

tėvu), 76 (12 proc.) – išsiskyrusios, 15 (3 proc.) – našlės. 169 (27 proc.) motinos augina vieną vaiką, 338 (55 proc.) – du vaikus, 90 (15 proc.) – tris vaikus, 22 (3 proc.) – keturis ir daugiau vaikų. Tėvų buvo klausiama apie darželį arba pradinę klasę lankančio vaiko auklėjimo ypatumus; 287 (46,4 proc.) motinos pateikė atsakymus apie berniukų auklėjimo ypatumus, 332 (53,6 proc.) motinos – apie mergaites. Motinų grupės berniukus auklėjančių vaikų amžiaus vidurkis 94 ± 28 mėnesiai, mergaites auklėjančių vaikų amžiaus vidurkis yra 96 ± 29 mėnesiai.

Tėvų grupė: amžius 25–53 metai (amžiaus vidurkis $35,7 \pm 6,2$ metai); 26 (18 proc.) tėvai turi vidurinį, 29 (21 proc.) – aukštesnįjį, 86 (61 proc.) – aukštąjį išsilavinimą. 3 (2 proc.) tėvai yra nevedę, 130 (92 proc.) – vedę, 7 (5 proc.) – išsiskyrę, 1 (1 proc.) – našlys. 50 (35 proc.) tėvai augina vieną vaiką, 72 (51 proc.) – du vaikus, 14 (10 proc.) – tris vaikus, 5 (4 proc.) – keturis ir daugiau vaikų. 64 (45 proc.) tėvai pateikė atsakymus apie berniukų auklėjimo ypatumus, 77 (55 proc.) tėvai – apie mergaites. Tėvų grupės berniukus auklėjančių vaikų amžiaus vidurkis 74 ± 30 mėnesiai, mergaites auklėjančių vaikų amžiaus vidurkis yra 74 ± 31 mėnesiai.

Tyrimo eiga. Sutikimas tyrime naudoti Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno trumpąją versiją gautas iš vieno metodikos autorių Clyde C. Robinson. Šiam tyrimui skirtingų vertėjų buvo atlikti klausimyno vertimai iš anglų į lietuvių kalbą ir iš lietuvių į anglų kalbą. Originalaus klausimyno anglų kalba, lietuviško klausimyno ir išverstos į anglų kalbą lietuviškos klausimyno versijos variantai buvo suderinti tarpusavyje, po pataisymų parengtas galutinis klausimyno variantas ir pradėtas tyrimas.

Tyrimas atliktas atsitiktinai atrinktuose 3 Kauno m. vaikų lopšeliuose-darželiuose, 2 Kauno raj. vidurinėse mokyklose, 2 Kauno raj. pagrindinėse ir 2 Kauno raj. pradinėse mokyklose. Tyrimo atlikimas buvo suderintas su ugdymo įstaigų administracijos atstovais.

Darželius lankančių 3–6 metų vaikų tėvams buvo paaiškinta, koku tikslu atliekamas tyrimas, aptartos rezultatų panaudojimo galimybės ir konfidencialumo klausimas bei paprašyta nesitariant tarpusavyje užpildyti anketas ir gražinti jas tyrėjui užklijuotuose vokuose. Mokyklų 1–4 klasių moksleiviams buvo išdalinti vokai su tyrimo anketomis ir prašoma jas pateikti tėvams, užpildytas arba tuščias užklijuotuose vokuose gražinti tyrėjui. Tyrimo anketose buvo pristatomas tyrimo tikslas, tyrimo rezultatų panaudojimo galimybės,

anonimiškumo bei konfidencialumo klausimai, pateikta išsami anketos pildymo instrukcija.

Tyrimo metodikos. Vaiko auklėjimo stilius buvo vertintas naudojant Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyną (PSDQ – *Parenting Styles and Dimensions Questionnaire, short version*; Robinson ir kt., 2001). Šis klausimynas yra paremtas populiaria D. Baumrind auklėjimo stilių tipologija, kai išskiriami trys auklėjimo stiliai. Tačiau klausimyno išskirtinumas tas, kad šie auklėjimo stiliai įvertinami ir analizuojant skirtingas kiekvieno jų dimensijas – subskales. Remiantis šia tipologija, visi trys auklėjimo stiliai yra būdingi visiems tėvams, jie sudaro kontinuumą, tačiau gali būti skirtingai išreikštas kiekvienas auklėjimo stilius ar atskira jo dimensija.

Klausimyną sudaro 3 skalės ir 7 subskalės (Robinson ir kt., 2001; Neal, Frick-Horbury, 2001):

- *Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalė* atspindi elgesį su vaiku, kai tėvai yra tiek kontroliuojantys, tiek suteikiantys vaikui savarankiškumą, pagrindžiantys, kodėl vaikas turi laikytis taisyklių, nustatantys aiškias, tačiau pagrįstas vaiko elgesio ribas, nenuolaidžiaujantys, o reikalaujantys, kad tos ribos nebūtų peržengtos. Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalę galima analizuoti vertinant 3 dimensijas: 1) Tarpusavio ryšio subskalė vertina, kiek tėvų elgesys su vaiku paremtas šiluma bei parama; 2) Reguliacinė arba Taisyklių pagrindimo subskalė vertina, kiek tėvai vaikui aiškina, kodėl jis turi laikytis vienu ar kitų taisyklių, kiek supažindina su jomis; 3) Savarankiškumo suteikimo subskalė rodo, kiek tėvai yra demokratiški auklėdami vaiką, ar sudaro sąlygas dalyvauti šeimos gyvenime ir priimti sprendimus.
- *Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalė* rodo, kiek tėvai, bendraudami su vaiku, yra linkę jį kontroliuoti, taikyti fizines bausmes, nustatyti griežtas elgesio taisykles ir versti jį laikytis, reikalauja paklusnumo, neretai tokiems tėvams būdingas perdėtas griežtumas ir šurkštumas. Šia skalę sudaro 3 dimensijos: 1) Fizinės prievartos subskalė rodo, kiek tėvai linkę naudoti fizinę prievartą, bausmes vaiko atžvilgiu; 2) Verbalinio priešiško subskalė atspindi tėvų pykčio priepuolius, kai jis reiškiamas rėkimu, šaukimu, vaiko kritikavimu; 3) Nepagrįstų bausmių subskalė vertina, ar tėvai taiko vaiko atžvilgiu bausmes nepagrįsdami priežasties, kodėl jos taikomos, baudžia be paaiškinimo.

- *Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalė* atspindi šiltą bendravimą su vaiku, tačiau tėvai stokoja kontrolės auklėdami vaiką, vertindami jo elgesį, ignoruoją netinkamus vaiko poelgius, perdėtai lepina. Neretai tėvai, kuriems būdingas šis auklėjimo stilius, nesijaučia esą pakankamai kompetentingi savo kaip tėvų vaidmenyje, jiems trūksta pasitikėjimo savimi. Šią skalę sudaro Nuolaidžiaujančio elgesio subskalė, skalės ir subskalės visi teiginiai sutampa (pilnoje PSDQ klausimyno versijoje Viską leidžiančio elgesio skalę sudaro 3 subskalės, tačiau trumpojoje versijoje autoriai siūlo naudoti vieną (Robinson ir kt., 1995)).

Kiekvieną klausimyno teiginį reikia įvertinti 1–5 balų sistemoje, pagal tai, kaip dažnai tėvai taip elgiasi bendraudami su vaiku: 1– niekada, 2– kartais, 3– maždaug pusę laiko, 4– labai dažnai, 5– visada. Didesnis skalės ar subskalės įvertis rodo labiau išreikštą auklėjimo stilių ar auklėjimo stiliaus atskirą dimensiją. Autoritetingo auklėjimo stiliaus visos 3 subskalės turi po 5 teiginius, kiekvienoje subskalėje galimas minimalus balų skaičius yra 5, maksimalus – 25, o skalėje galimas minimalus balų skaičius yra 15, maksimalus – 75. Autoritarinio auklėjimo stiliaus subskalės turi po 4 teiginius, kiekvienoje subskalėje galimas minimalus balų skaičius yra 4, maksimalus 20, o skalėje galimas minimalus balų skaičius yra 12, maksimalus – 60. Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalę / Nuolaidžiaujančio elgesio subskalę sudaro 5 teiginiai, taigi minimalus balų skaičius yra 5, o maksimalus – 25. Šiame skyriuje Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno teiginiai bus pateikiami apibendrinta forma, nes klausimyno autoriai nedavė sutikimo publikuoti klausimyno teiginių.

Norėdami įvertinti Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno kriterinį validumą, buvo analizuojamos ir auklėjimo stilių bei motinystės / tėvystės streso sąsajos. Motinystės streso klausimyno (*Parenting Stress Index*, Abidin, 1995) aprašymas ir psichometrinės charakteristikos pateikti „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Tyrimo rezultatai. *Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno vidinis suderinamumas.* Vaiko auklėjimo stilių skalių vidinis suderinamumas kiek žemesnis nei normatyvinės imties (N=1377; Robinson ir kt., 2001): Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės Cronbach α lygi 0,85 (normatyvinės imties – 0,86); Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės Cronbach α lygi 0,80 (normatyvinės imties – 0,82); Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalės Cronbach

α lygi 0,58 (normatyvinės imties – 0,64). Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalės patikimumas yra silpniausias.

Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimynų vertinamo konstrukto validumas: koreliacijos tarp skalų ir subskalų. Faktorių analizė. Reiškinių įvėrčių koreliacijos stiprumą pagal tiesinės koreliacijos koeficientų reikšmes galime skirstyti į labai stiprią (kai $|0,9| < r < |1|$), stiprią ($|0,7| < r < |0,9|$), vidutinę ($|0,5| < r < |0,7|$), silpną ($|0,3| < r < |0,5|$) ir labai silpną ($|0,3| < r < 0$). Kaip matome iš 16 lentelėje pateiktų rezultatų, tarpusavyje stipriai ir vidutiniškai teigiamai koreliuoja Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės ir šiai skalei priklausančių subskalų (Tarpusavio ryšio, Taisyklių pagrindimo, Savarankiškumo suteikimo) įvėrčiai (Pearson koreliacijos koeficientai 0,52-0,86, kai $p < 0,001$).

16 lentelė. Atskirų vaiko auklėjimo stilių skalų ir subskalų koreliacijos koeficientai

	Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalė	Tarpusavio ryšio subskalė	Taisyklių pagrindimo subskalė	Savarankiškumo suteikimo subskalė	Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalė	Fizinės prievartos subskalė	Verbalinio priešiško subskalė	Nepagrįstų bausmių subskalė	Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalė
Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalė	1,00								
Tarpusavio ryšio subskalė	0,78*	1,00							
Taisyklių pagrindimo subskalė	0,86*	0,55*	1,00						
Savarankiškumo suteikimo subskalė	0,85*	0,52*	0,55*	1,00					
Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalė	-0,28*	-0,33*	-0,17*	-0,23*	1,00				
Fizinės prievartos subskalė	-0,19*	-0,22*	-0,12**	-0,16*	0,78*	1,00			

Verbalinio priešiško subskalė	-0,22*	-0,30*	-0,13*	-0,16*	0,80*	0,38*	1,00		
Nepagrįstų bausmių subskalė	-0,21*	-0,22*	-0,13*	-0,19*	0,63*	0,30*	0,31*	1,00	
Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalė = Nuolaidžiaujančio elgesio subskalė	-0,15*	-0,16*	-0,17*	-0,09 st.n.	0,31*	0,18*	0,32*	0,16*	1,00

Pastaba: *p<0,001, **p<0,05; st.n. – koreliacija statistiškai nereikšminga.

Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalei priklausančių Fizinės prievartos, Verbalinio priešiško, Nepagrįstų bausmių subskalių įverčiai silpnai teigiamai koreliuoja tarpusavyje (Pearson koreliacijos koeficientai 0,30-0,38, p<0,001) ir stipriai bei vidutiniškai teigiamai koreliuoja su Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės įverčiu (Pearson koreliacijos koeficientai siekia 0,63-0,80, kai p<0,001; žr. 16 lentelę). Stipri teigiama koreliacija tarp skalės ir jai priklausančių subskalių įverčių rodo, kad šias subskales galima priskirti konkrečiai skalei, jos atspindi, vertina panašius konstruktus kaip ir pati skalė.

Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės ir jai priklausančių trijų subskalių įverčiai silpnai bei labai silpnai neigiamai koreliuoja su Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės, jos subskalių įverčiais (Pearson koreliacijos koeficientai svyruoja nuo -0,33 iki -0,12, kai p<0,001 arba p<0,05; žr. 16 lentelę). Nors koreliacijos ir labai silpnos, statistinis ryšys tarp šių kintamųjų, kaip ir tikėtasi, yra neigiamas tėvams, kurie dažniausiai taiko autoritetingą vaiko auklėjimo stilių, silpniau išreikštas autoritarinis vaiko auklėjimo stilius.

16 lentelėje pateikti rezultatai rodo, kad tėvai, dažniau naudojantys Viską leidžiantį vaiko auklėjimo stilių rečiau taiko autoritetingą auklėjimą (Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus įvertis silpnai neigiamai koreliuoja arba visai nekoreliuoja su Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės ir jai priklausančių subskalių įverčiais), tačiau dažniau naudoja Autoritarinį vaiko auklėjimo stilių (Viską leidžiančio vaiko auklėjimo stiliaus įvertis silpnai ir labai silpnai teigiamai koreliuoja su Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės ir jai priskiriamų trijų subskalių įverčiais). Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, Savarankiškumo suteikimo subskalės ir Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalės teiginiai gali būti panašūs, iš dalies vertinti tuos pačius konstruktus. Įdomu tai, kad šių

dviejų kintamųjų išraiškos tarpusavyje nekoreliuoja, šios skalė ir subskalė reprezentuoja skirtingus reiškinius.

Taip pat buvo nuspręsta atlikti originalios klausimyno versijos subskalių (su tais teiginiais, kuriuos pateikia klausimyno sudarytojai) faktorinę analizę. Faktorių tikrinės reikšmės ir paaiškinamos dispersijos dalies įverčiai pateikiami 17 lentelėje.

17 lentelė. Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensių klausimyno versijos subskalių faktorinės analizės išskirtų faktorių tikrinės reikšmės ir paaiškinamos dispersijos dalis

Faktorius	Tikrinė reikšmė	Paaiškina dispersijos %	Paaiškina bendros dispersijos sudedamąjį %
I.	2,560	36,575	36,575
II.	1,375	19,640	56,216

Faktorių analizė išskyrė du faktorius, kurie paaiškina apie 56 proc. bendrosios dispersijos. Šios tiriamosios faktorių analizės Kaiser-Meyer-Olkin matas lygus 0,730, duomenys statistiškai reikšmingai koreliuoja tarpusavyje (Bartlett sferiškumo kriterijaus matas lygus 1054,1; $p < 0,001$).

18 lentelė. Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensių klausimyno versijos faktoriai / skalės ir juos sudarančios subskalės

	I faktorius / skalė	II faktorius / skalė
Taisyklių pagrindimo subskalė	0,851	
Savarankiškumo suteikimo subskalė	0,831	
Tarpusavio ryšio subskalė	0,785	
Verbalinio priešiško subskalė		0,769
Fizinės prievartos subskalė		0,697
Nepagrįstų bausmių subskalė		0,618
Nuolaidžiaujančio elgesio subskalė		0,572

I faktorius – Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalė – sieja 3 subskales: Taisyklių pagrindimo, Savarankiškumo suteikimo ir Tarpusavio ryšio (žr. 18 lentelę). II faktorius apima ne vien Verbalinio priešiško, Fizinės prievartos ir Nepagrįstų bausmių subskales (jos sudaro Autoritarinio vaiko auklėjimo sti-

liaus skalę), bet ir Nuolaidžiaujančio elgesio subskalę (ši sutampa su Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skale). Šios faktorių analizės rezultatus papildo ir 16 lentelėje pateikti duomenys – Autoritetingo vaiko auklėjimo stiliaus skalės ir ją sudarančios subskalių įverčiai neigiamai koreliuoja su Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės ir jos subskalių bei Nuolaidžiaujančio elgesio subskalės įverčiais, tačiau Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalės, jos subskalių įverčiai teigiamai koreliuoja su Nuolaidžiaujančio elgesio subskalės įverčiais ir, kaip matome iš šios faktorinės analizės, sudaro bendrą faktorių.

19 lentelė. Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos subskalių faktorinės analizės, nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių, išskirtų faktorių tikrinės reikšmės ir paaiškinamos dispersijos dalis

Faktorius	Tikrinė reikšmė	Paaiškina dispersijos %	Paaiškina bendros dispersijos sudedamąjį %
I.	2,560	36,575	36,575
II.	1,375	19,640	56,216
III.	0,888	12,687	68,902

Atlikus klausimyno subskalių faktorių analizę su *Varimax* sukimu nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių, matome, kad III faktoriaus tikrinė reikšmė nesiekia 1 (žr. 19 lentelę). Trys faktoriai paaiškina beveik 69 proc. bendrosios dispersijos.

20 lentelė. Originalios Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno versijos faktoriai / skalės ir juos sudarančios subskalės, nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių

	I faktorius / skalė	II faktorius / skalė	III faktorius / skalė
Taisyklių pagrindimo subskalė	0,855		
Savarankiškumo suteikimo subskalė	0,828		
Tarpusavio ryšio subskalė	0,784		
Fizinės prievartos subskalė		0,757	
Nepagrįstų bausmių subskalė		0,753	
Verbalinio priešiško subskalė		0,618	
Nuolaidžiaujančio elgesio subskalė			0,939

Nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių, matome, kad Nuolaidžiaujančio elgesio subskalė patenka į atskirą III faktorių (žr. 20 lentelę). Galima daryti prielaidą, kad vertinant Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno subskales, kokios yra originalioje klausimyno versijoje, prasmingas 3 faktorių modelis.

Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno skalių ir subskalių įverčių koreliacijos su Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių įverčiais. Literatūros analizė parodė, kad dažniau autoritarinį bei viską leidžiantį auklėjimo stilių taikantys tėvai patiria didesnę su motinos / tėvo vaidmeniu susijusį stresą, o tie, kuriems būdingas autoritetingas vaiko auklėjimo stilius – silpnesnį su motinos / tėvo vaidmeniu ir jo keliamais reikalavimais susijusį stresą (Deater-Deckard, 2004; Prinzie, Onghena, Hellinckx, 2007). Norėdami įvertinti Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno kriterinį validumą, įvertinome klausimyno skalių įverčių koreliacijas su Motinystės / tėvystės streso klausimyno 3 skalėmis – nuo vaiko charakteristikų priklausančio, nuo tėvų charakteristikų priklausančio ir bendro motinystės / tėvystės streso skalėmis. Kadangi šie klausimynai vertina tarpusavyje susijusius reiškinius, tikimasi, kad Autoritetingo vaiko auklėjimo stiliaus ir jo dimensijų įverčiai neigiamai koreliuos, o Autoritarinio auklėjimo stiliaus ir Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalių įverčiai teigiamai koreliuos Motinystės / tėvystės streso skalių įverčiais. Skalių Pearson koreliacijos koeficientai pateikiami 21 lentelėje.

21 lentelė. Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno skalių, subskalių ir Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių įverčių koreliacijos koeficientai

	Vaiko charakteristikų skalė	Motinos / tėvo charakteristikų skalė	Bendra streso skalė
Autoritetingo auklėjimo stiliaus skalė	-0,240**	-0,382*	-0,343*
Tarpusavio ryšio su vaiku subskalė	-0,355*	-0,491*	-0,463*
Taisyklių pagrindimo subskalė	st.n.	-0,349*	-0,289*
Savarankiškumo suteikimo vaikui subskalė	st.n.	st.n.	st.n.

Autoritarinio auklėjimo stiliaus skalė	0,324*	0,319*	0,354*
Fizinės prievartos vaiko atžvilgiu subskalė	0,225**	0,179**	0,194**
Verbalinio priešiško vaiko atžvilgiu subskalė	0,271*	0,316**	0,305**
Nepagrįstų bausmių vaiko atžvilgiu subskalė	0,301**	0,299**	0,317**
Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalė	0,347*	0,313**	0,347*

Pastaba: * $p < 0,001$, ** $p < 0,05$; st.n. – koreliacija statistiškai nereikšminga.

Remdamiesi kitų autorių tyrimais (Deater-Deckard, 2004; Aunola ir kt., 1999), kėlėme hipotezę, kad kuo labiau tėvams būdingas autoritetingas bei viską leidžiantis auklėjimo stiliai, tuo stipresnę psichologinę įtampą, susijusią motinos / tėvo vaidmeniu bei jo keliamais reikalavimais, jie patiria. Gauti koreliacijų įverčiai tai patvirtina – tėvams, kuriems labiau būdingas autoritetingas auklėjimo stilius, tiek su vaiko charakteristikomis, tiek su tėvų charakteristikomis susijęs motinystės / tėvystės stresas yra silpnesnis (labai silpna ir silpna statistiškai reikšminga neigiama koreliacija), o tėvai, kurie dažniau taiko autoritarinius elgesio su vaiku būdus arba, priešingai, viską leidžia ir per mažai kontroliuoja, patiria intensyvesnę motinystės / tėvystės stresą (labai silpna ir silpna teigiama statistiškai reikšminga Autoritarinio, Viską leidžiančio auklėjimo stilių ir Motinystės / tėvystės streso skalių įverčių koreliacija; žr. 21 lentelę).

Rezultatų aptarimas. Šioje monografijos dalyje buvo pristatyta Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno lietuviškoji versija. Šis klausimynas buvo pasirinktas dėl kelių priežasčių – trumpoji klausimyno versija reikalauja nedaug laiko sąnaudų ją užpildyti respondentams, ir juo galima įvertinti ne tik pagrindinius vaiko auklėjimo stilius, bet ir atskiras jų dimensijas. Metodika skirta atsakinėti tėvams, taigi galima įvertinti mažamečius vaikus auginančių tėvų auklėjimo stilių. Remiantis tyrimo rezultatais, galima teigti, kad šis klausimynas yra tinkamas ir vertingas tiriant ikimokyklinio ir ankstyvojo mokyklinio amžiaus vaikus auginančių tėvų auklėjimo stilius bei jų dimensijas.

Autoritetingo auklėjimo stiliaus ir autoritarinio auklėjimo stiliaus skalių vidinis suderinamumas vertintinas kaip geras (0,85 ir 0,80), o Viską leidžian-

čio auklėjimo stiliaus skalės vidinis suderinamumas menkas – tesiekia 0,58. Šiame tyrime gauti vidinio patikimumo rezultatai yra labai panašūs į normatyvinės imties (atitinkamai 0,86, 0,82, 0,64; Robinson ir kt., 2001), tačiau verta atkreipti dėmesį, jog Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalės rezultatus reiktų interpretuoti atsargiai.

Konstrukto validumui pagrįsti taikyta klausimyno skalių ir subskalių koreliacinė analizė patvirtino rezultatus, kurių tikėtasi – Autoritetingo auklėjimo stiliaus bei atskirų jo dimensijų sąsajos tiek su Autoritariniu auklėjimo stiliumi, jo dimensijomis, tiek su Viską leidžiančiu auklėjimo stiliumi bus neigiamos (Malinauskienė, Žukauskienė, 2004; Woolfson, Grant, 2006), o Autoritarinio auklėjimo stiliaus įverčiai teigiamai koreliuos su Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus įvertinimais (Prinzle, Onghena, Hellinckx, 2007). Autoritetingas auklėjimo stilius paremtas šiluma, parama, tuo pačiu ir tam tikru kontrolės lygiu auklėjant vaiką, priešingai nei Autoritarinis ar Viską leidžiantis auklėjimo stiliai, dėl to ir gautos neigiamos šių reiškinių sąsajos. Autoritarinio ir Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus teigiamas sąsajas galima paaiškinti tuo, kad neretai tėvai daug ką leidžia vaikui, toleruoja jo netinkamą elgesį, tačiau toliau tęsiantis netinkamiems vaiko veiksams praranda savitvardą, taiko fizinės bausmes, tampa per daug kontroliuojantys.

Atliekant subskalių, atitinkančių originalų klausimyno variantą, faktorių analizę, gautas 2 faktorių – Autoritetingo ir Autoritarinio–Viską leidžiančio auklėjimo (kurį galima vadinti PerdėtosNepakankamos vaiko elgesio kontrolės) stilių – modelis, o trečias faktorius (Viską leidžiančio auklėjimo stiliaus skalė) lietuviškame klausimyno variante neatrodo prasmingas, modelį geriau paaiškina 2 nepriklausomi faktoriai. Tik nustačius fiksuotą 3 faktorių skaičių ir atlikus originalių klausimyno subskalių faktorių analizę, išskirti 3 faktoriai, atitinkantys Autoritetingą, Autoritarinį ir Viską leidžiantį vaiko auklėjimo stilius.

Galima teigti, kad Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimynas pasižymi kriteriniu validumu. Daugiau su motinos, tėvo vaidmeniu ir jo keliamais reikalavimais susijusio streso patiriantys tėvai linkę dažniau taikyti perdėtą kontrolę, autoritarinį auklėjimo stilių bendraudami su savo vaiku (Aunola ir kt., 1999; Francis, Wolfe, 2008; Prinzle, Onghena, Hellinckx, 2007), nes tokie tėvai yra labiau irzlūs, nekantrūs, greitai supykstantys. Tačiau tarp motinystės / tėvystės streso ir elgesio su vaiku egzistuoja abipusis ryšys – daugiau streso patiriantys tėvai taiko neadekvačius vaiko auklėjimo ir

drausminimo būdus, o netinkami vaiko auklėjimo būdai (nuolaidžiaujantis elgesys, perdėtasis lepinimas, nepakankama kontrolė arba, priešingai, direktyvumas, grubumas, priešiškus, fizinės bausmės ar psichologinė prievarta vaiko atžvilgiu) sustiprina tėvų patiriamą psichologinę įtampą (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004). Šiame tyrime gauti rezultatai rodo, kad kuo labiau tėvams būdingas autoritarinis ar viską leidžiantis auklėjimo stiliai, tuo daugiau streso, susijusio su vaiko priežiūra ir auklėjimu, jie patiria, o tėvai, dažniau taikantys autoritetinę auklėjimo stilių, patiria mažiau streso.

Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno lietuviškoji versija yra tinkama vertinti auklėjimo stilius tiek moksliniuose darbuose, tiek praktinėje veikloje. Kriterinio validumo tyrimo rezultatai rodo, kad šis klausimynas gali būti vertingas tiriant galimas rizikos grupės šeimas ir taikant ankstyvąją intervenciją.

Apibendrinimas

Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų lietuviškosios versijos klausimyno Autoritetingo ir Autoritarinio auklėjimo stilių skalių vidinis suderinamumas yra geras, Visą leidžiančio auklėjimo stiliaus skalės – prastesnis. Klausimyno konstrukto validumą patvirtino koreliacinė ir faktorinė analizės. Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų lietuviškoji klausimyno versija pasižymi kriteriniu validumu, kurį patvirtino šio klausimyno ir Motinystės / tėvystės streso klausimyno skalių koreliacinė analizė.

3.7. Su motinos ir tėvo vaidmeniu siejamo streso palyginimas įvairių auklėjimo elgesį vaikams taikančių motinų ir tėvų grupėse

Klasikiniai modeliai, aiškinantys tėvų santykius su vaiku (Abidin, 1995; Belsky, 1984), motinystės stresą priskiria prie pagrindinių veiksnių, neigiamai veikiančių auklėjimą, elgesį su vaiku bei tėvų ir vaiko santykių kokybę. Praktikoje ypač naudingi tyrimai, kai galima detaliau analizuoti ryšius tarp konkrečios tėvų reakcijos į vaiką ir jo poelgių. Pavyzdžiui, tėvų, kurie dažniau pagrindžia, kodėl vaikas turi laikytis vieno ar kitų taisyklių (autoritetingas auklėjimo stilius, vertinant taisyklių laikymosi pagrindimo aspektą), vaikai lengviau ir sėkmingiau prisitaiko prie socialinės aplinkos, o tėvų, dažniau teikiančių paramą ir demonstruojančių šilumą vaikams, kurių tarpusavio ryšys yra stiprus (autoritetingas auklėjimo stilius, vertinant tarpusavio ryšio su

vaiku aspektą), vaikams labiau būdingas prosocialus elgesys – pagalba kitam, dalinimasis, empatija (Robinson ir kt., 1995). Emocine prasme artimiausio vaikui asmens elgesys su nepilnamečiu gali stipriai lemti tiek vaiko elgesį bei raidą, tiek tėvų suvokimą, kiek efektyviai jie atlieka savo kaip motinos ar tėvo vaidmenį bei patiriamo streso lygį.

Tyrimo tikslas – įvertinti ir palyginti motinystės / tėvystės streso lygį skirtingą auklėjimo stilių taikančių motinų ir tėvų grupėse.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Šiame kiekybiniame tyrime dalyvavo 170 motinų ir 88 tėvai, kurių vaikai lanko Kauno m. darželius. Informacija apie taikomą drausminimo elgesį bei bendravimą su vaiku buvo renkama apie darželį lankantį vaiką, taip pat buvo prašoma vertinti aspektus, kiek rūpinimasis šiuo vaiku lemia su motinos ar tėvo vaidmeniu bei įsipareigojimais siejamą emocinę įtampą. *Motinių grupė:* amžiaus vidurkis 31,8±4,9 metų, vaiko amžiaus vidurkis 55±14 mėn., 41 proc. augina 1 vaiką, 51 proc. – 2 vaikus, 8 proc. – tris ir daugiau vaikų. 5 proc. motinų niekada nebuvo ištekėjusios, 84 proc. yra ištekėjusios, 11 proc. – išsiskyrusios. 62 proc. tyrimo dalyvių turi aukštąjį išsilavinimą, 20 proc. – profesinį arba aukštesnįjį, 18 proc. – vidurinį išsilavinimą. *Tėvų grupė:* amžiaus vidurkis 34,4±6,1 metai, vaiko amžiaus vidurkis 54±14 mėn.; 38 proc. tėvų augina 1 vaiką, 52 proc. – 2 vaikus, 10 proc. augina 3 ir daugiau vaikų; 2 proc. tėvų niekada nebuvo vedę, 93 proc. yra vedę, 5 proc. išsituokę. 58 proc. tyrimo dalyvių tėvų turi aukštąjį išsilavinimą, 16 proc. – aukštesnįjį ar profesinį, 26 proc. – vidurinį išsilavinimą. Šiame tyrime analizuojant vaiko auklėjimo stiliaus bei patiriamo motinystės / tėvystės streso lygio sąsajas į šeimos sociodemografines charakteristikas atsižvelgta nebuvo.

Įvertinimo priemonės. Naudotas Motinystės / tėvystės streso klausimynas (*Parentings stress index*, Abidin, 1995) ir Auklėjimo stilių ir dimensijų klausimynas (*Parenting styles and dimensions questionnaire*, Robinson, Mandlco, Olsen, Hart, 2001). Klausimynų skalių aptarimas ir psichometrinės charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ ir „3.6. Vaiko auklėjimo stilių ir jų dimensijų klausimyno (*PSDQ-short version*) lietuviškoji versija“ skyriuose.

22 lentelė. Motinų ir tėvų pasiskirstymas į grupes pagal auklėjimo stiliaus taikymo lygį

Auklėjimo stilius	Auklėjimo stiliaus taikymo lygis	Motinų grupė N (proc.)	Tėvų grupė N (proc.)
Autoritetingas	Mažai	30 (18 proc.)	15 (17 proc.)
	Vidutiniškai	110 (64 proc.)	59 (67 proc.)
	Stipriai	30 (18 proc.)	14 (16 proc.)
Autoritarinis	Mažai	32 (19 proc.)	14 (16 proc.)
	Vidutiniškai	118 (69 proc.)	61 (69 proc.)
	Stipriai	20 (12 proc.)	13 (15 proc.)
Nuolaidžiaujantis	Mažai	33 (20 proc.)	10 (11 proc.)
	Vidutiniškai	101 (59 proc.)	67 (76 proc.)
	Stipriai	36 (21 proc.)	11 (13 proc.)

Vertinant kiekvieno auklėjimo stiliaus taikymo lygį, tiriamieji buvo sugrupuoti į grupes pagal tam auklėjimo stiliui būdingo elgesio išreikštumą. Tiriamieji, surinkę skalės galimus balus iki 25 procentilio buvo vertinti kaip mažai konkretų auklėjimo stilių taikantys tėvai (autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės atveju surinkę 15–29 balus, autoritarinio – 12–23 balus, nuolaidžiaujančio – 5–9 balus). Tiriamieji, surinkę skalės galimus balus tarp 26–75 procentilio buvo vertinti kaip vidutiniškai konkretų auklėjimo stilių taikantys tėvai (autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės atveju surinkę 30–60 balų, autoritarinio – 24–48 balus, nuolaidžiaujančio – 10–20 balų). Tiriamieji, surinkę skalės galimus balus aukščiau 75 procentilio buvo vertinti kaip stipriai konkretų auklėjimo stilių taikantys tėvai (autoritetingo auklėjimo stiliaus skalės atveju surinkę 30 balų ir daugiau, autoritarinio – virš 24 balų, nuolaidžiaujančio – 21 balą ir daugiau). Tiriamųjų pasiskirstymas pagal auklėjimo stiliaus taikymo išreikštumą pateiktas 22 lentelėje.

Rezultatai ir jų aptarimas. *Motinytės / tėvystės streso ir vaiko autoritetingo auklėjimo stiliaus taikymo sąsajos.* Nenustatyta statistiškai reikšmingų motinytės streso dėl vaiko charakteristikų bei jo elgesio (Anova statistika $F(2, 167)=2,80, p=0,064$) ir motinytės streso, kylančio dėl motinos charakteristikų ir jos saviveiksmingumo stokos, lygio skirtumų ($F(2, 167)=2,54, p=0,082$; 23 lentelė) įvairiai autoritetingą vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse.

Autoritetingą vaiko auklėjimo stilių rečiau taikančios motinos teigė patiriančios daugiau su vaiko elgesiu ir jo savybėmis bei su savo charakteristi-

komis ir savęs kaip motinos menkesniu vertinimu siejamo motinystės streso, tačiau streso skalių vidurkiai lyginant tiriamųjų grupes, statistiškai reikšmingai nesiskyrė.

23 lentelė. Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritetingą vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse

Skalė	Autoritetingo auklėjimo stiliaus taikymo lygis (motinų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai autoritetingas	Vidutiniškai autoritetingas	Stipriai autoritetingas	Mažai - vidutiniškai	Vidutiniškai - stipriai	Mažai - stipriai
Motinystės stresas dėl vaiko savybių	113,4±22,1	104,9±17,3	102,7±23,0	>0,05	>0,05	>0,05
Motinystės stresas dėl motinos savybių	128,1±20,7	118,3±21,1	118,0±25,2	>0,05	>0,05	>0,05

Su vaiko charakteristikomis ir vaiko elgesiu siejamas tėvystės stresas statistiškai reikšmingai nesiskyrė nepriklausomai nuo to, kaip dažnai tėvai, auklėdami atžalą, taiko autoritetingą, paaiškinimais ir jautriu reagavimu į mažametį grįstą elgesio stilių (Anova dispersinės analizės $F(2, 86)=1,35$, $p=0,264$; 24 lentelė). Nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai vertinant sąsajas tarp autoritetingo vaiko auklėjimo stiliaus ir tėvystės streso, siejamo su tėvų charakteristikomis ir jų saviveiksmingumu bei kompetencija ($F(2, 86)=4,28$, $p=0,017$). Mažiausiai streso patiria tėvai, kurių elgesys su vaiku yra labiausiai grįstas autoritetingu bendravimu, daugiausiai streso – tėvai, kurių elgesys su vaiku mažiausiai grįstas autoritetingu, pagarbiu drausminimu, priežasties-pasekmės ryšius nurodančiu ir atžalos savarankiškumą skatinančiu bendravimu (24 lentelė).

Tėvai, kurie rečiau taiko autoritetingą vaiko auklėjimo stilių arba nėra įgudę sistemingai taikyti teigiamus vaiko veiksmus pastiprinančių elgesio

strategijų, patiria daugiau su tėvų charakteristikomis siejamo tėvystės streso, taigi su tėvo elgesiu siejamos psichologinės įtampos šaltiniu mato ne vaiko elgesį ar nepaklusnumą, jo keliamus iššūkius, o žemesnį savo saviveiksmingumą – gali būti prastesnės nuomonės apie save kaip tėvą, tėvystės vaidmenį vertina mažiau motyvuojantį, keliantį daugiau neigiamų iššūkių nei tikėtusi (Abidin, 1995). Autoritetingu elgesiu paremtas vaiko auklėjimas yra aktyvus įsitraukimas į efektyvių vaiko drausminimo strategijų paieškas, geras vaiko raidos psichologijos išmanymas, bendravimas su vaiku, paremtas pagarba, atliepimu į vaiko lūkesčius ir poreikius, nuoseklumas taikant drausminimo būdus, kokybiško dėmesio atžalai skyrimas ir veiklos, kurios orientuotos į ryšio su vaiku stiprinimą, šilumą, paramos užtikrinimą, jo savarankiškumo skatinimą. Įvairių tyrėjų duomenimis, tėvai, kuriems būdingas minėtas elgesys, patiria mažiau motinystės ar tėvystės streso (Pinquart, 2017; Melis Yavuz ir kt., 2017; Aunola, ir kt., 1999; Deater-Deckard, 2004). Šiame tyrime autoritetingo vaiko auklėjimo stiliaus ir su tėvo / motinos vaidmeniu siejamo streso sąsajos buvo nustatytos tik tėčių grupėje.

24 lentelė. Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritetingą vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse

Skalė	Autoritetingo auklėjimo stiliaus taikymo lygis (tėvų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai autoritetingas	Vidutiniškai autoritetingas	Stipriai autoritetingas	Mažai-vidutiniškai	Vidutiniškai-stipriai	Mažai-stipriai
Tėvystės stresas dėl vaiko savybių	109,9±24,3	101,9±15,9	98,9±26,8	>0,05	>0,05	>0,05
Tėvystės stresas dėl motinos savybių	124,5±24,7	109,9±20,8	101,1±24,5	>0,05	>0,05	0,021

Motinystės / tėvystės streso ir vaiko autoritarinio auklėjimo stiliaus taikymo sąsajos. Dispersinė analizė Anova rezultatai rodo, kad motinos patiria skirtingai su motinos vaidmeniu ir rūpinimusi vaiku susijusio streso, kuris siejamas su vaiko vertinimu ir jo prisitaikymu bei elgesiu ($F(2, 168)=10,51, p<0,001$).

25 lentelė. Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritarinį vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse

	Autoritarinio auklėjimo stiliaus taikymo lygis (motinų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai autoritarinis	Vidutiniškai autoritarinis	Stipriai autoritarinis	Mažai - vidutiniškai	Vidutiniškai - stipriai	Mažai - stipriai
Motinytės stresas dėl vaiko savybių	95,5±19,4	106,6±19,1	119,4±12,2	0,011	0,019	<0,001
Motinytės stresas dėl motinos savybių	104,7±18,9	122,1±21,1	131,9±20,2	<0,001	>0,05	<0,001

Taip pat skiriasi jaučiamos įtampos lygis, kuri kyla dėl motinos kompetencijos auklėjant vaiką stokos ar kitų su motina siejamų veiksmų ($F(2, 168)=12,55$, $p<0,001$). Kuo daugiau motinos taiko autoritarinį vaiko auklėjimo ir kontrolės modelį, tuo intensyvesnį motinytės stresą jos išgyvena (25 lentelė).

Egzistuoja statistiškai reikšmingas ryšys tarp tėčių taikomo autoritarinio vaiko auklėjimo stiliaus intensyvumo ir jų patiriamo streso: su vaiko savybėmis ir jo elgesiu siejamas tėvystės stresas intensyviausias stipriai minėtą auklėjimo stilių propaguojančių tėvų grupėje (porinių palyginimų ir Anova dispersinės analizės rezultatai pateikti lentelėje 26, $F(2, 86)=6,29$, $p=0,003$); su tėvo savybėmis ir jo saviveiksmingumu siejamo streso palyginimo tarp grupių rezultatai pristatyti lentelė 26, $F(2, 86)=7,07$, $p=0,001$). Intensyviausią su tėvo vaidmeniu siejamą stresą patiriantys įvardija tėvai, kurie linkę su vaiku elgtis autoritariškai, kontroliuoti jo elgesį, taikyti grubias ar fizinį drausminimą apimančias elgesio strategijas, yra mažiau palaikantys emocine prasme ir rečiau demonstruojantys šiltus jausmus savo vaikui. Panašu, kad ženkliau būdingas autoritarinis auklėjimo stilius statistiškai reikšmingų sąsajų su tėvystės stresu neturi – tiek vidutiniškai, tiek intensyviai ir dažnai autoritarinį elgesį taikantys tėvai jautė pakankamai daug tėvystės streso. Mažiausiai su tėvo vaidmeniu ir vaiko priežiūra siejamo streso patyrė minimaliai autoritarinį auklėjimo stilių taikantys tėvai.

26 lentelė. Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai autoritarinį vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse

	Autoritarinio auklėjimo stiliaus taikymo lygis (tėvų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai autoritarinis	Vidutiniškai autoritarinis	Stipriai autoritarinis	Mažai - vidutiniškai	Vidutiniškai - stipriai	Mažai - stipriai
Tėvystės stresas dėl vaiko savybių	88,5±15,0	103,6±16,5	113,1±28,4	0,025	>0,05	0,004
Tėvystės stresas dėl motinos savybių	92,3±17,2	113,5±20,6	119,1±28,7	0,004	>0,05	0,006

Šie tyrimo rezultatai atitinka ir kitų tyrėjų pateiktas išvadas. Kuo labiau tėvai taiko autoritarinį vaiko auklėjimo stilių, tuo intensyvesnį tėvystės / motinystės stresą jie patiria. Pasak Deater-Deckard (2004), Aunola su kolegomis (1999) ir Francis, Wolfe (2008), kuo intensyvesnę įtampą jaučia tėvai, tuo labiau jų elgesys reaguojant į nusizengimus ar jų lūkesčių neatitinkantį vaiko elgesį yra baudžiantis, priešiškas, grubus ir emociškai prasme nekuriantis saugaus, jautraus abipusio santykio. Ir ši priklausomybė gali būti abipusė – didelę įtampą jaučiantys tėvai elgiasi mažiau jautriai vaiko atžvilgiu ir taiko kontrole, baudimu, verbaline ar net fizine prievarta grindžiamus disciplinavimo būdus. Vaiko atsakas būna suintensyvėjusios emocinės ar elgesio problemos, kas dar labiau didina tėvų distresą.

Motinystės / tėvystės streso ir vaiko nuolaidžiaujančio auklėjimo stiliaus taikymo sąsajos. Kuo labiau nuolaidžiaujančiui vaikui yra linkusi motina, tuo intensyvesnį su vaiko elgesiu, prisitaikymu, reiklumu siejamą motinystės stresą ji jaučia (Anova statistika $F(2, 168)=9,60$, $p<0,001$; lentelė 27). Taip pat egzistuoja statistiškai reikšmingas ryšys tarp su motinos charakteristikomis siejamo motinystės streso ir nuolaidžiaujančio auklėjimo stiliaus ($F(2, 168)=10,33$, $p<0,001$). Intensyviausių su saviveiksmingumo vertinimu, daug iššūkių keliančiu savo kaip motinos vaidmens vertinimu susijusį stresą patiria ypač nuolaidžiauti linkusios ir aiškių vaiko elgesio ribų neformuojančios motinos.

27 lentelė. Su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai nuolaidžiaujančių vaiko auklėjimo stilių taikančių motinų grupėse

	Nuolaidžiaujančio auklėjimo stiliaus taikymo lygis (motinų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai nuolaidžiau- jantis	Vidutiniškai nuolaidžiau- jantis	Stipriai nuolai- džiau- jantis	Mažai - viduti- niškai	Vi- duti- niškai - sti- priai	Mažai - stipriai
Motinstės stresas dėl vaiko savybių	95,9±19,7	106,0±17,3	115,5±20,9	0,026	0,034	<0,0001
Motinstės stresas dėl motinos savybių	111,0±18,7	118,4±20,8	132,9±22,7	>0,05	0,002	<0,0001

Nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai vertinant su vaiko charakteristikomis ($F(2, 86)=4,44, p=0,015$; 28 lentelė) ir su tėvo charakteristikomis siejamo ($F(2, 86)=4,55, p=0,013$) tėvystės streso mažai, vidutiniškai ir stipriai nuolaidžiauti vaikui linkusių tėvų grupėse. Kaip ir motinų atveju, daugiausiai su tėvo vaidmeniu, įsipareigojimais siejamo streso patiria labiausiai nuolaidžiauti, vaiką lepinoti linkę tėvai.

28 lentelė. Su tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamo streso skirtumai mažai, vidutiniškai ir stipriai nuolaidžiaujančių vaiko auklėjimo stilių taikančių tėvų grupėse

	Nuolaidžiaujančio auklėjimo stiliaus taikymo lygis (tėvų grupės, streso skalės vidurkis±st.nuokr.)			Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių, p		
	Mažai nuolai- džiau- jantis	Vidutiniškai nuolaidžiau- jantis	Stipriai nuolaidžiau- jantis	Mažai - viduti- niškai	Viduti- niškai - stipriai	Mažai - stipriai
Tėvystės stresas dėl vaiko savybių	93,1±17,3	101,6±17,9	116,9±25,1	>0,05	0,048	0,022
Tėvystės stresas dėl motinos savybių	93,9±19,5	111,3±22,2	122,5±18,2	>0,05	>0,05	0,014

Vaikui viską leidžiantys ir nuolaidžiauti linkę tėvai bei motinos bendraudami su vaiku ir jį drausmindami netaiko efektyvių elgesio kontrolės strategijų, neturi tvirtos pozicijos daugeliu vaiko auklėjimo klausimų, gali vaiką perdėtai lepinoti ar ignoruoti netinkamą jo elgesį. Normaliai vaiko raidai būtina jausti elgesio ribas, suvokti elgesio priežasties-pasekmės ryšius, taip formuojasi taisyklių suvokimo, prisiderinimo prie visuomenės elgesio normų gebėjimai bei saugumo jausmas. Taigi vaiko padidėjęs reiklumas, savarankiškumo stoka, netinkamas elgesys, nuolatinis dėmesio siekis (kas gali būti netinkamo drausminimo, ribų ir saugumo jausmo neužtikrinimo rezultatas) dar labiau suintensyvina motinystės / tėvystės stresą ir verčia abejoti savo kaip efektyvaus globėjo kompetencija.

Apibendrinimas

Dėl vaiko ir dėl motinos charakteristikų ir netinkamų veiksmų atsirandantis motinystės stresas nėra susijęs su motinų autoritetingo elgesio su vaiku ir parama, šiluma grįstų drausminimo strategijų taikymo dažniu bei intensyvumu. Dėl vaiko charakteristikų kylantis tėvystės stresas nėra susijęs su autoritetingo vaiko auklėjimo stiliaus taikymo intensyvumu. Stipriausią su tėvo vaidmeniu siejamą stresą patiria tėvai, kurie bendraudant su vaiku, jį auklėjant bei drausminant yra mažiausiai autoritetingi. Kuo labiau motinos ir tėvai taiko autoritarinį vaiko auklėjimo stilių, tuo daugiau motinystės / tėvystės streso jie patiria. Labiau nuolaidžiauojantys, pataikaujantys ir vaiką lepinantys motinos ir tėvai patiria intensyvesnį su motinos / tėvo vaidmeniu siejamą stresą, kylantį tiek dėl vaiko elgesio, sunkumų, tiek dėl savo savybių, saviveiksmingumo stokos ar nusivylimo savimi kaip motina / tėvu.

3.8. Ilgalaikio profesinio streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime įtaka motinystės stresui

Tarp profesinėje veikloje kylančio intensyvaus streso ir motinos / tėvo vaidmens atsirandančio streso egzistuoja abipusis ryšys. Negatyvios šeimos gyvenimo aplinkybės ir darbiniai stresoriai turi neigiamos įtakos motinos emocinei savijautai ir gyvenimo kokybės vertinimui, taip pat sustiprina su motinos vaidmeniu, įsipareigojimais ir elgesiu siejamą stresą, nes dirbančiai ir vaikus auginančiai moteriai tai yra papildomi iššūkiai ir reikalavimai (No-

maguchi, Johnson, 2016; Cooklin ir kt., 2016; Campbell, Ewing, 1990; Ostberg, Hagekull, 2000). Šių aplinkybių derinys ir išsitiesimas laike gali sukurti šeimos-darbo-šeimos konfliktą. Darbuotojos, kurios susiduria su papildomais iššūkiais asmeninio gyvenimo situacijoje, ypač tais, kurie susiję su kitais asmenimis, didžiuliais motinos vaidmens reikalavimais, jaučia ilgalaikį nuovargį, gali mažiau efektyviai atlikti profesines užduotis, pasiekti menkesnių profesinių rezultatų, būti mažiau patenkintos profesine veikla ir mažiau motyvuotos.

Papildomos problemos, kurios gali rasti kaip įtempto asmeninio gyvenimo situacijos bei nuovargio pasekmė – tai kristi darbuotojų įsipareigojimas organizacijai, jos gali priešintis naujovėms, būti mažiau kūrybingos, didėti daromų klaidų kiekis, kilti papildomi konfliktai tarp bendradarbių ar bendraujant su klientais, organizacijos išorės partneriais, stiprėti absenteizmas. Šios ir galimos kitos pasekmės turi neigiamos įtakos individui, organizacijai ir darbo rinkai (visuomenei).

Su motinos vaidmeniu, jo keliamais įsipareigojimais, vaiko elgesiu ir subjektyviu įsivaizdavimu, kiek vaikas atitinka motinos ar tėvo turimus lūkesčius, siejamas stresas dažniausiai kyla tuomet, kai motinų ar tėvų įsivaizdavimas, su kokiais iššūkiais ar aplinkos reikalavimais jie susiduria, neatitinka jų suvokimo apie turimus resursus tuos reikalavimus patenkinti ar sumažinti nepatiriant neigiamų pasekmių ar praradimų. Tada darbinėje aplinkoje kylančius sunkumus ar situacijas, kuriose reikia neįprasto, daugiau kūrybingumo, įgūdžių ar laiko resursų reikalaujančio reagavimo, vertina kaip papildomą trukdį bei sunkinančias aplinkybes. Tai dar labiau kelia įtampą, didina nuovargį bei gilina beviltiškumo jausmą.

Yra atlikta nemažai mokslinių tyrimų, kuriuose yra vertinamas vaiko emocinių ir elgesio sunkumų įtaka motinystės stresui. Daugeliu atvejų šiuose tyrimuose vertinama vaiko sunkaus temperamento, nepriimtino elgesio, netinkamų ar neadaptivių, raidos etapo neatitinkančių emocinių reakcijų reikšmė motinų gerai savijautai ir su motinos vaidmeniu siejamam stresui (Deater-Deckard, 2004; Ostberg ir kt., 2007; Pimentel ir kt., 2011). Taip pat ypač dažnai tiriamos šeimos, auginančios sutrikusios ar sulėtėjusios raidos, lėtinėmis ligomis sergančius ar kitą sveikatos negalią turinčius vaikus (Bayer ir kt., 2010; Blader, 2006; Mesman, Koot, 2000). Ne mažiau yra svarbu kreipti dėmesį į šeimas, kurios nesusiduria su ypatingais iššūkiais, nepaisant to, patiria ne mažiau kasdienio gyvenimo ar profesinių iššūkių.

Galima išskirti kelias priežastis, kodėl motinystės streso konstrukta vertinga tirti, ir remiantis mokslinių tyrimų rezultatais pateikti įrodymais grįstas rekomendacijas tiek tėvams, tiek su vaiku bei šeima bendraujantiems praktikoje dirbantiems profesionalams. Su motinos vaidmeniu, vaiko priežiūra, jos įsipareigojimais bei vaiko elgesiu siejama psichologinė įtampa yra svarbiausias prognostinis veiksnys, įgalinantis numatyti ateityje galinčius vaikui kilti sunkumus. Ir šis prognostinis veiksnys yra stipresnis lyginant su sunkiu vaiko temperamentu, sveikatos problemomis ar sudėtingomis šeimos aplinkybėmis (Mesman, Koot, 2000; Crnic, Gaze, Hoffman, 2005; Mäntymaa ir kt., 2012). Su vaiko priežiūra siejami stresoriai lemia vaiko-tėvų bendravimo ir tarpusavio ryšio kokybę ir gerą savijautą (Crnic, Low, 2002). Panašu, kad efektyviausias būdas užkirsti kelią ateityje galimoms atsirasti papildomoms vaiko, paauglio ar jauno suaugusiojo elgesio ar emocinėms problemoms yra padėti tėvams, mokyti juos kontroliuoti bei sumažinti motinos ar tėvo vaidmeniu siejamą emocinę įtampą, ypač vaiko ikimokyklinio, pradinio ugdymo amžiaus bei paauglystės laikotarpiams.

Su motinos vaidmeniu siejamas stresas turi nepageidaujamas pasekmes ir visos šeimos gyvenimo kokybei – neigiamai paveikia tėvų (ypač motinų) sveikatą (asmenys, kurie susiduria su intensyviu motinystės ar tėvystės stresu, susiduria ir su didesne depresijos, nerimo, psichosomatinė ir somatinių susirgimų tikimybe, suprastėja jų miego kokybė, lėtinio nuovargio požymiai gali tapti nuolatiniai palydovai). Taip pat aukštas motinystės streso lygis koreliuoja su sutuoktinių tarpusavio santykių, bendravimo sunkumais (Lavee ir kt., 1996; Secco ir kt., 2006), nesutarimais dėl socialinės-emocinės paramos, pagalbos buityje bei auklėjant vaikus.

Vienas labiausiai nerimą keliančių aspektų yra tai, kad aukštas motinystės / tėvystės streso lygis yra tiesiogiai siejamas su emocine, verbaline ir fizine prievarta prieš vaikus (Begle, Dumas, Hanson, 2010; Shutay, 2009). Taip pat motinystės / tėvystės stresas neigiamai paveikia individo saviefektyvumą, pasitenkinimo jausmą ir gyvenimo kokybę už šeimos mikrosistemos ribų – socialinių santykių ir profesinėse srityse.

Stresogeniniais įvykiais šeimos gyvenime yra laikomos aplinkybės, kurios reikalauja pokyčių ir naujų prisitaikymo prie pasikeitusių situacijų įgūdžių, taip pat ir papildomų emocinių, psichologinių resursų (Dohrenwend, 2006). Didieji stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime neigiamai paveikia vaiko ir tėvų

savijautą, vaiko saugumo jausmą, yra susiję su vaiko internaliais ir eksternaliais sunkumais ateityje (Mesman, Koot, 2000; Jewett, Peterson, 2002). Maži vaikai į jų gyvenimo rutiną ypač paveikiančius įvykius dažnai reaguoja save kaltindami, nesvarbu, kad tai tiesiogiai nėra susiję ir nepriklauso nei nuo jų, nei nuo jų tėvų veiksmų. Ypač šeimos gyvenimą paveikiantiems įvykiams priskiriami tokie, kurie suardo įprastą nusistovėjusią rutiną ir reikalauja naujų reagavimo ir elgesio strategijų, pavyzdžiui, šeimos nario mirtis, kažkuris iš tėvų netenka darbo, motinos nėštumas, persikėlimas gyventi į kitą būstą ar miestą, ugdymo institucijos pakeitimas ir pan. Esant stresogeninėms aplinkybėms vaikai paramos ir nusiramino kreipiasi į tėvus (ypač jos tikisi iš motinos, jei ji yra pagrindinis vaiku besirūpinantis ir daugiausiai su juo laiko leidžiantis emocinę paramą teikiantis asmuo). Ikimokyklinio amžiaus vaikai stresogeninės situacijos nėra pajėgūs vertinti objektyviai ir jų reakcija į pasikeitusiais aplinkybes tiesiogiai priklauso nuo tėvų reakcijos į tas aplinkybes (Mogil ir kt., 2010).

Šeima yra mikrosistema. Vaiko priežiūros iššūkiai ir sunkumai, asmeninio ir šeimos gyvenimo rizikos veiksniai, su asmeniniu ar profesiniu gyvenimu susiję stresogeniniai įvykiai, kylantys vienoje iš mikrosistemų (pavyzdžiui, vaiko sveikatos problemos, pagalbos rūpinantis vaiku stoka, žemas socioekonominis statusas, finansiniai sunkumai, ilgalaikiai ir / arba stiprūs su profesine veikla susiję stresoriai, ir pan.) gali neigiamai paveikti kitas mikrosistemas ir būti priežastimi suintensyvėjusio motinystės streso, gyvenimo kokybės pablogėjimo, darbo-šeimos konflikto atsiradimo. Ir priešingai, pozityvūs pokyčiai turėtų įtakoti teigiamas pasekmes kitose mikrosistemoje (Bronfenbrenner, Morris, 2006). Dėl šių priežasčių su profesine veikla ar iššūkių keliančiomis šeimos gyvenimo aplinkybėmis siejami veiksniai šiame moksliniame tyrime yra įvertinti.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Pristatomi I ir II tyrimo etapuose dalyvavusių respondentų tyrimo rezultatai („3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje).

Įvertinimo priemonės. Šiame kiekybiniame tyrime naudotas Motinystės streso klausimynas (*Parenting stress index*, Abidin, 1995) ir nuo vaiko charakteristikų priklausančio streso, nuo motinos charakteristikų priklausančio streso bei stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime skalės (tyrimo metodikų ir skalių aprašai pateikti „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje).

Stresogeninių aplinkybių motinos darbe skalė, sudaryta tyrimo autorės. Jos aprašas bei patikimumo charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje ir teiginiai, pateikti 30 lentelėje).

Prie tyrimo metodikų buvo įtraukti *šeimų sociodemografiniai veiksniai*, kurie gali būti siejami su motinystės stresu bei kitais kintamaisiais (vaiko amžius, lytis, motinos profesinis užimtumas, šeimos statusas).

Aukštesni kiekvienos skalės rodiklio įverčiai reprezentuoja intensyvesnį su motinos vaidmeniu ar su motinos profesine veikla susijusį stresą bei didesnę kiekį arba sunkesnių, labiau prisitaikymą galinčių paveikti stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime.

Finansinio streso kintamieji: šeimos finansinė situacija, tokios aplinkybės per pastaruosius šešerius mėnesius kaip šeimos pajamos gerokai sumažėjo, kreditai ir didelės skolos, netikrumas dėl darbo ateityje ir socialinių garantijų, darbo praradimas (kintamieji pateikti 30 lentelėje). Minėti veiksniai gali būti siejami tiek su stresoriais motinos profesinėje veikloje, tiek su pokyčiais šeimos gyvenime ir tiesiogiai ar netiesiogiai veikti su motinos vaidmeniu ir jos įsipareigojimais vaikui bei šeimai siejamą stresą lygi.

Tyrimo tikslai: 1) įvertinti, ar ilgalaikiai su motinos profesine veikla siejami stresoriai ir stresogeninės šeimos gyvenimo aplinkybės gali prognozuoti su motinos vaidmeniu siejamą stresą; 2) įvertinti, ar motinos profesinėje srityje kylanti įtampa gali paveikti tiek motinystės stresą, siejamą su vaiko charakteristikomis, vaiko elgesiu ir emociniais sunkumais, tiek motinystės stresą, siejamą su motinos charakteristikomis, jos psichosocialiniais sunkumais, nepakankama kompetencija, savęs kaip motinos nuvertinimu; 3) išskirti, kurios stresogeninės aplinkybės motinos profesinėje veikloje turi didžiausią reikšmę su motinos vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamai įtampai.

Rezultatai ir jų aptarimas. Statistinei duomenų analizei buvo naudojama SPSS 18.0 programa ir daugianarė regresijos analizė.

Vertinant, ar ilgalaikiai su motinos profesine veikla susiję stresoriai ir šeimos gyvenimo stresogeniniai įvykiai gali turėti įtakos motinystės stresui, priklausomais kintamaisiais daugianarės regresijos statistiniuose modeliuose pasirinkti nuo vaiko charakteristikų priklausantis motinystės stresas, vertintas antrojo tyrimo metu (T2), ir nuo motinos charakteristikų priklausantis motinystės stresas, vertintas antrojo tyrimo metu (T2). Tokie kintamieji kaip motinos amžius, išsilavinimas, vaiko amžius ir jo lytis buvo įtraukti į pirmąjį

regresinės analizės etapą kaip kontroliniai kintamieji. Motinos profesinis užimtumas pirmo tyrimo metu (T1), šeimos sudėties statusas (T1), šeimos finansinė padėtis (T1), stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės rodiklis, vertintas pirmo tyrimo metu (T1) ir ilgalaikių stresogeninių įvykių motinos profesinėje veikloje skalės rodiklis, vertintas pirmo tyrimo metu (T1) buvo įtraukti į antrąją regresinės analizės modelį, siekiant atsižvelgti ir įvertinti jų įtaką motinos patiriamai įtampai po vienerių metų, antrojo tyrimo metu. Tų pačių kintamųjų, analizuotų antrajame regresijos modelyje, rodikliai, vertinti antrojo tyrimo metu (T2), buvo įtraukti į paskutinį daugianarės regresijos modelį.

29 lentelė. Motinystės stresą prognozuojantys sociodemografiniai, šeimos gyvenimo aplinkybių bei stresogeninių įvykių motinos darbe bei šeimos gyvenime veiksniai: galutinis modelis

Nepriklausomi kintamieji	Priklausomas kintamasis			
	Su vaiko savybėmis siejamas motinystės stresas T2		Su motinos savybėmis siejamas motinystės stresas T2	
	β	p	β	p
Motinos amžius (1-as modelis)	0,018	>0,05	0,050	>0,05
Motinos išsilavinimas (0=žemesnis) (1-as modelis)	-0,026	>0,05	-0,112	0,009
Vaiko amžius (1-as modelis)	-0,071	>0,05	-0,022	>0,05
Vaiko lytis (0=vyrįška) (1-as modelis)	-0,076	>0,05	-0,114	0,007
Motinos profesinis užimtumas T1 (0=dirba pilną/nepilną darbo dieną, 1=nedirba) (2-as modelis)	0,043	>0,05	0,043	>0,05
Šeimos statusas T1 (0=abu vaiko tėvai gyvena kartu, 1= vaiko tėvai gyvena atskirai) (2-as modelis)	-0,035	>0,05	0,009	>0,05
Šeimos finansinė situacija T1 (0=turi pakankamai pajamų, 1=jaučiamas finansinių išteklių stygius, 2=jaučiamas didelis finansinių išteklių stygius) (2-as modelis)	0,054	>0,05	0,017	>0,05
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalė T1 (2-as modelis)	0,049	>0,05	0,073	>0,05
Ilgalaikių stresogeninių aplinkybių motinos profesinėje veikloje skalė T1 (2-as modelis)	0,020	>0,05	0,083	>0,05

Motinos profesinis užimtumas T2 (0=dirba pilną/ nepilną darbo dieną, 1=nedirba) (3-as modelis)	0,095	>0,05	0,141	0,044
Šeimos statusas T2 (0=abu vaiko tėvai gyvena kar- tu, 1= vaiko tėvai gyvena atskirai) (3-as modelis)	0,154	>0,05	0,148	0,047
Šeimos finansinė situacija T2 (0=turi pakankamai pajamų, 1=jaučiamas finansinių išteklių stygius, 2=jaučiamas didelis finansinių išteklių stygius) (3- as modelis)	0,006	>0,05	-0,040	>0,05
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalė T2 (3-as modelis)	0,024	>0,05	0,049	>0,05
Ilgalaikių stresogeninių aplinkybių motinos profe- sinėje veikloje skalė T2 (3-as modelis)	-0,006	>0,05	0,109	0,049

Pastaba: T1 – pirmas tyrimas, T2 – antras tyrimas po 12 mėn.

Rezultatai atskleidė, kad nei vienas iš regresijos modelių įtrauktas kintamasis statistiškai reikšmingai neprognozuoja motinystės streso, susijusio su vaiko elgesiu, sunkumais ir vaiko charakteristikomis, vertinto antrojo tyrimo metu T2: paskutinio, apibendrinto daugianarės regresijos modelio koreguotas $R^2 = 0,031$, R^2 pokytis kiekviename regresinės analizės etape buvo statistiškai nereikšmingas. Paskutinės regresinės analizės modelio rezultatai pateikti 29 lentelėje ($F(14; 548) = 1,242$, $p = 0,240$).

Anksčiau minėti kintamieji, nors ir silpnai, tačiau statistiškai reikšmingai prognozuoja su motinos saviveiksmingumu, jos vaidmeniu bei įsipareigojimais siejamą motinystės stresą antro tyrimo metu: galutinio daugianarės regresinės analizės modelio koreguotas $R^2 = 0,072$. R^2 pokytis pirmame regresijos modelyje $\Delta R^2 = 0,028$, $p = 0,003$; antrame – $\Delta R^2 = 0,018$, $p = 0,063$; trečiame – $\Delta R^2 = 0,026$, $p = 0,010$. Galutinio regresijos modelio rezultatai pateikti 29 lentelėje, $F(14; 548) = 3,049$, $p < 0,001$. Rezultatai rodo, kad didesnę antrojo tyrimo metu vertintą motinystės stresą, siejamą su motinos vaidmeniu ir jos charakteristikomis, prognozuoja žemesnis motinos išsilavinimas ir vyriška vaiko lytis. Taip pat intensyvesnę šios srities motinystės stresą prognozuoja antrojo tyrimo metu nustatytas motinų nedarbas, situacija kai vaiko tėvas ir motina gyvena atskirai (T2) ir intensyvesnę ilgalaikę su motinos profesiniu užimtumu siejama įtampa darbe (T2).

30 lentelė. Motinystės stresą prognozuojantys ilgalaikių stresogeninių aplinkybių motinos profesinėje veikloje ir šeimos gyvenime veiksniai

Nepriklausomi kintamieji T2 (0=būdinga)	Priklausomas kintamasis			
	Su vaiko savybėmis siejamas motinystės stresas T2		Su motinos savybėmis siejamas motinystės stresas T2	
	β	p	β	p
Ženkliai padidėjo pajamos	0,010	>0,05	-0,036	>0,05
Kreditai ir ilgalaikiai įsiskolinimai	-0,055	>0,05	-0,121	0,008
Paaukštinimas darbe*	-0,027	>0,05	-0,025	>0,05
Ženkliai sumažėjo pajamos	-0,019	>0,05	-0,145	0,002
Naujas darbas ar pareigos*	0,112	0,013	0,066	>0,05
Problemos su vadovu*	-0,008	>0,05	-0,058	>0,05
Šeimos narys prarado darbą	-0,052	>0,05	-0,067	>0,05
Problemos su bendradarbiais*	-0,032	>0,05	-0,021	>0,05
Per didelis darbo krūvis*	-0,009	>0,05	-0,037	>0,05
Viršvalandžiai darbe*	-0,127	0,012	-0,073	>0,05
Stiprus laiko trūkumas atliekant užduotis ir dėl to darbas padidintos įtampos sąlygomis*	0,021	>0,05	-0,043	>0,05
Monotonija darbe*	-0,065	>0,05	-0,085	0,046
Sveikatai žalingos darbo sąlygos*	0,065	>0,05	0,062	>0,05
Netikrumas dėl darbo ir ateities, socialinių garantijų ateityje	-0,051	>0,05	-0,097	0,027
Per mažas darbo atlygis*	-0,026	>0,05	-0,053	>0,05
Diskriminacija darbe*	0,034	>0,05	-0,025	>0,05
Neišsprendžiamos problemos darbe*	-0,017	>0,05	-0,004	>0,05

Pastaba: *aplinkybės, įtrauktos į ilgalaikių stresorių, kylančių motinos profesinėje veikloje, skalę.

Finansinės situacijos ir su motinos profesiniu užimtumu siejami stresoriai yra menkai susiję su dėl vaiko elgesio ir jo charakteristikų atsirandančiu motinystės stresu: koreguotasis $R^2=0,052$, $p=0,032$ ($F(17;545)=1,746$, $p=0,032$). Intensyvesnį motinystės stresą, priklausantį nuo vaiko charakteristikų, gali prognozuoti motinos darbe praleidžiami viršvalandžiai. Priešingai nei tikėtasi, naujas darbas arba pasikeitusios darbo pareigos prognozuoja mažesnę su vaiko charakteristikomis siejamą motinystės stresą (30 lentelė). Su moti-

nos charakteristikomis siejamą emocinę įtampą statistiškai reikšmingai prognozuoja kai kurie su motinos profesiniu užimtumu susiję stresoriai, taip pat nepalanki finansinė situacija šeimoje ($R^2=0,141$, $p<0,001$; $F(17;545)=5,263$, $p<0,001$). Intensyvesnį su motinos saviveiksmingumo stoka, nepasitikėjimu ir nusivylimu savimi kaip motina, su motinos vaidmeniu siejamą stresą prognozuoja finansiniai aspektai – kreditai ir įsiskolinimas per pastaruosius 6 mėnesius, gerokai sumažėjusios šeimos pajamos, taip pat tokie veiksniai kaip netikrumas dėl darbo ir ateities, socialinių garantijų ir iššūkių stoka, monotonija darbe (30 lentelė).

Gautus rezultatus papildė ir daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013) vertintų motinystės streso ir šeimos finansinių išteklių vertinimo sąsajų rezultatai (31 lentelė). Kuo didesnius finansinius sunkumus patiria šeima, tuo labiau joje augantiems vaikams išreikšti emociniai ir elgesio sunkumai. Didžiausius sunkumus patiria šeimose, kuriose jaučiamas ženkiausias finansinių išteklių trūkumas, augantys vaikai, mažiausius – šeimose su pakankamomis pajamomis augantys vaikai ($p<0,01$). Šeimos finansinė situacija taip pat yra susijusi su motinystės streso lygiu. Kuo labiau jaučiamas finansinių išteklių trūkumas, tuo intensyvesnį dėl motinos vaidmens ir dėl vaiko elgesio atsirandantį stresą jaučia motinos.

31 lentelė. Motinystės streso komponentų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimos pajamas (pirmas tyrimo etapas)

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal šeimos pajamas			ANOVA statistika		Post hoc palyginimai – skirtumai tarp grupių p
	Pajamų pakanka, N=328 (a)	Pajamų pakanka tik būtiniausioms reikmėms, N=600 (b)	Pajamų nepakanka, N=217 (c)	F (2, 1142)	p	
Motinystės stresas dėl vaiko savybių (T1)	95,2 (18,8)	100,4 (19,7)	106,4 (19,8)	21,840	<0,001	a-b ^c a-c ^c b-c ^c
Motinystės stresas dėl motinos savybių (T1)	109,9 (22,9)	118,8 (22,3)	127,8 (24,3)	39,810	<0,001	a-b ^c a-c ^c b-c ^c

Pastaba: ^a $p<0,05$, ^b $p<0,01$, ^c $p<0,001$.

Tyrimo rezultatai gali turėti keletą paaiškinimų ir išvadų. Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime gali turėti mažesnę neigiamą įtaką motinystės stresui, kylančio dėl vaiko elgesio sunkumų, prisitaikymo problemų, išsiblaškymo ar motinų lūkesčių nepateisinančių veiksmų ar dėl motinos nekompetencijos, įtampos vykdant motinos pareigas, socialinės izoliacijos atliekant motinos vaidmenį bei rūpinantis vaiku, atsiradimui bei intensyvėjimui. Didę įtaką turi stresogeninės aplinkybės, kylančios už šeimos gyvenimo ribų, pavyzdžiui, su motinos darbu susijusios neigiamos aplinkybės. Tyrime vertinti psichologinės įtampos šaltiniai didę įtaką turi ne vaiko elgesio vertinimui ir nepasitenkinimui juo, o kaip grėsmė motinos teigiamam savęs suvokimui, savigarbai, pasitikėjimui savimi ir kontrolės jausmui, kad ji sugebės būti efektyvi motina ir susitvarkyti su motinystės vaidmens keliamais reikalavimais.

Svarbi informacija, kurią pateikia gauti analizės rezultatai, kad motinų individualiai suvokiamai gerovei, prisitaikymui, sveikatai ir sėkmingai sąveikai su kitomis mikrosistemomis turi subjektyviai suvokiamas nesaugumo jausmas, susijęs tiek su finansiniais aspektais, tiek su garantijomis, kad moterys išlaikys turimą darbo vietą bei gaus socialines garantijas. Erickson Warfield (2005) ir Cooklin su kolegomis (2016) taip pat pritaria nuomonei, kad šeimos gaunamos pajamos bei su profesiniu užimtumu susiję svarbūs aspektai yra vienas iš svarbių veiksnių, prognozuojančių motinystės bei tėvystės streso lygį.

Apibendrinimas

Šeimos sociodemografinės charakteristikos, finansinė įtampa, pajamų stygius, su motinos profesine veikla siejama psichologinė įtampa prognozuojama su motinos neefektyviu funkcionavimu, suvokiamu nekompetentingumu susijusį motinystės stresą, tačiau ne psichologinę įtampą, kuri kyla dėl vaiko suvokiamo netinkamo elgesio, reiklumo ar kitų jo savybių. Intensyvesnį su motinos charakteristikomis siejamą motinystės stresą prognozuoja žemesnis motinos išsilavinimas, vaiko vyriška lytis (augina berniuką), motinos nedarbas, ilgalaikės stresogeninės aplinkybės motinos profesinėje veikloje ir situacija, kai vaiko tėvai gyvena atskirai. Intensyvesnis su motinos charakteristikomis susijęs motinystės stresas stebimas šeimose, kur moterys jaučia finansinį nesaugumą (šeima turi kreditų ar ženklėsių ilgalaikių finansinių įsipareigojimų, šeimos pajamos per pastaruosius 6 mėnesius yra ženkliai yra sumažėjusios, moteris nesijaučia užtikrinta, ar pavyks išlaikyti darbo vietą ir

gauti pajamas), taip pat savo profesinę veiklą vertina kaip monotonišką. Intensyvesnis su vaiko elgesiu ir jo charakteristikomis susijęs motinystės stresas būdingas moterims, kurios darbe dažnai turi dirbti viršvalandžius.

3.9. Motinystės streso sąsajos su berniukų ir mergaičių elgesio bei emociniais sunkumais

Atlikta nemažai tyrimų, kai buvo analizuojama sveikatos, sutrikusios fizinės ar psichosocialinės raidos, delinkventinio, sveikatai žalingo elgesio problemų turinčių vaikų sunkumų ir tėvų patiriamo streso ryšys (Deater-Deckard, 2004; Abidin, 1995; Pimentel ir kt., 2011; Woolfson, Grant, 2006), tačiau ne mažiau svarbu įvertinti ir tėvų, auginančių vaikus be specifinių sveikatos, elgesio sunkumų, savijautą ir su tėvystės / motinystės vaidmeniu susijusį stresą.

Mergaitės yra mažiau emociškai pažeidžiamos nei berniukai, socialinėje aplinkoje greičiau ir geriau adaptuojasi, todėl manoma, kad berniukai patiria daugiau elgesio sunkumų. Laikui bėgant berniukų elgesio problemos išlieka intensyvesnės lyginant su mergaitėmis, berniukai turi daugiau dėmesio sutelkimo, išsiblaškymo, perdėtai aktyvaus elgesio sunkumų, dažniau agresyviai elgiasi tiek su savo bendraamžiais, tiek su broliais / seserimis.

Motinos, tėvai reaguoja ir elgiasi skirtingai, vaikui taiko nevienodas disciplinos priemones auklėdami sūnus ir dukteris, taip pat jų lūkesčiai vaiko atžvilgiu yra skirtingi ir susiję su konkrečiai lyčiai priskiriamais elgesio stereotipais: berniukams dažniau pateisinamas ir atlaidžiau vertinamas agresyvus, perdėtai aktyvus elgesys, išsiblaškymas, mergaitės dažniau vertinamos kaip jautresnės, emocionalesnės, labilios nuotaikos, jų atveju labiau nei berniukams išreikšti emociniai sunkumai vertinami kaip priklausantys nuo lyties faktoriaus (Lytton, Romney, 1991; Deater-Deckard, 2004).

Kai kurie autoriai mano, kad vaiko lytis neturi įtakos motinystės / tėvystės streso lygiui (Benzies, Harrison, Magill-Evans, 2004; Deater-Deckard, 2004; Deater-Deckard, Scarr, 1996) ir vaiko individualios charakteristikos tokios kaip temperamentas, elgesio, emociniai sunkumai, sveikatos būklė, prisitaikymas darželyje ar mokykloje labiau susijęs su motinystės / tėvystės stresu nei vaiko lytis ar jo amžius.

Šio tyrimo tikslas yra įvertinti, ar skiriasi berniukų ir mergaičių patiriamų elgesio ir emocinių sunkumų lygis, bei nustatyti sunkumų sąsajas su motinų patiriamu stresu priklausomai nuo vaiko lyties.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Tyrime dalyvavo 871 motina, kurių vaikai lanko Panevėžio m. vaikų darželius. 422 motinos augino ikimokyklinio amžiaus berniukus, 429 – mergaites (apie šiuos vaikus ir pateikė informaciją atsakydamos į klausimynne pateiktus klausimus. Motinų amžiaus vidurkis $30,2 \pm 5,0$ metų. 28,2 proc. (N=246) tiriamųjų išsilavinimas vidurinis, 26,1 proc. (N=228) – aukštesnysis arba profesinis, 45,7 proc. – aukštasis. 702 (80,6 proc.) atvejais vaiko tėvai gyvena kartu.

Tyrimo metodikos. Tiriamosios užpildė Vaiko elgesio (*Child Behavior Check List 1,5-5*, Achenbach, Rescorla, 2000) ir Motinystės / tėvystės streso (*Parenting Stress Index*, Abidin, 1995) klausimynus (metodikų psichometrinės charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje).

Rezultatai ir jų aptarimas. Dviejų nepriklausomų imčių t kriterijaus statistikos rezultatai parodė, kad berniukus auginančios motinos vertina, jog jų vaikas patiria daugiau elgesio sunkumų (eksternalių sunkumų skalės vidurkis 13,2; 32 lentelė), taip pat daugiau elgesio ir emocinių sunkumų (bendros sunkumų skalės vidurkis 38,9) nei mergaites auginančios motinos (eksternalių sunkumų skalės vidurkis 11,2; bendros sunkumų skalės vidurkis 34,9; $p < 0,01$, žr. 32 lentelę). Patiriamų emocinių sunkumų lygis berniukų ir mergaičių grupėse nesiskiria ($p > 0,05$).

Remiantis šiais rezultatais, nuspręsta motinystės streso sąsajas su vaiko elgesio ir emocinių sunkumais vertinti atskirai mergaites ir berniukus auginančiųjų grupėse. Tiriamosios pagal vaiko lytį ir jo bendrą elgesio ir emocinių sunkumų lygį buvo suskirstytos į 4 grupes:

- a. auginančios berniukus (N=231, amžiaus vidurkis $4,2 \pm 0,9$ metai), kurie turi mažiau elgesio ir emocinių sunkumų (Bendros sunkumų skalės vidurkis mažesnis už 38,9 balus – skalės vidurkį berniukų grupėje);
- b. auginančios mergaites (N=238, amžiaus vidurkis $4,4 \pm 0,9$ metai), kurios turi mažiau elgesio ir emocinių sunkumų (Bendros sunkumų skalės vidurkis mažesnis už 34,9 balus – skalės vidurkį mergaičių grupėje);
- c. auginančios berniukus (N=211, amžiaus vidurkis $4,4 \pm 0,8$ metai), kurie turi daugiau elgesio ir emocinių sunkumų (Bendros sunkumų skalės vidurkis lygus ar didesnis už 39,8 balus – skalės vidurkį berniukų grupėje);

- d. auginančios mergaitės (N=191, amžiaus vidurkis 4,4±0,8 metai), kurios turi daugiau elgesio ir emocinių sunkumų (Bendros sunkumų skalės vidurkis lygus ar didesnis už 34,9 balus – skalės vidurkį mergaičių grupėje).

32 lentelė. Vaiko elgesio klausimyno Internalių sunkumų, Eksternalių sunkumų ir Bendros sunkumų skalių vidurkių palyginimas berniukų ir mergaičių grupėse

Skalė	Skalės vidurkis (st. nuokrypis) berniukų grupėje (N=442)	Skalės vidurkis (st. nuokrypis) mergaičių grupėje (N=429)	t kriterijaus reikšmė	p
Emocinių (internalių) sunkumų skalė	11,5 (7,1)	11,0 (7,6)	1,07	0,287
Elgesio (eksternalių) sunkumų skalė	13,2 (6,8)	11,2 (6,7)	4,45	<0,001
Bendra sunkumų skalė (Vaiko elgesio klausimynas)	38,9 (19,3)	34,9 (20,1)	2,98	0,003

Pastaba: statistiškai reikšmingi skalės vidurkių skirtumai tarp grupių paryškinti.

33 lentelėje pateikti rezultatai rodo, kad Motinystės streso klausimyno su vaiko charakteristikomis susijusio streso skalių vidurkiai didesni daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų grupėje. Taip pat šių skalių vidurkiai aukštesni daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėje. Taigi motinos, kurių vaikai patiria daugiau sunkumų, jaučia didesnę motinystės stresą, kuris priklauso nuo vaiko elgesio ir vaiko charakteristikų.

33 lentelė. Su vaiko charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių vidurkių palyginimas daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių sunkumų turinčių berniukų bei daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėse

Motinystės streso skalė	Berniukai				Mergaitės			
	Turintys mažiau emocinių ir elgesio sunkumų	Turintys daugiau emocinių ir elgesio sunkumų	t reikšmė	P	Turinčios mažiau emocinių ir elgesio sunkumų	Turinčios daugiau emocinių ir elgesio sunkumų	t reikšmė	P
Vaiko išsiblaškymo / hiperaktyvumo	21,6 (4,6)	25,5 (4,7)	-8,62	<0,001	20,2 (3,7)	24,1 (4,9)	-9,12	<0,001
Motinos pastiprinimo	9,4 (2,8)	10,6 (2,9)	-4,49	<0,001	9,0 (2,7)	10,6 (2,9)	-5,66	<0,001
Vaiko nuotaikos	10,2 (2,8)	12,6 (3,0)	-8,84	<0,001	9,9 (2,7)	12,5 (3,1)	-8,97	<0,001
Vaiko priimtimumo	11,9 (3,9)	15,2 (4,7)	-8,05	<0,001	10,8 (3,7)	13,9 (4,4)	-7,84	<0,001
Vaiko prisitaikymo	22,6 (5,4)	27,1 (5,4)	-8,67	<0,001	21,5 (5,1)	26,8 (5,1)	-10,51	<0,001
Vaiko reiklumo	16,8 (3,9)	20,9 (5,0)	-9,58	<0,001	15,6 (3,7)	20,4 (4,5)	-11,84	<0,001
Streso, susijusio su vaiko charakteristikomis	92,5 (17,0)	111,9 (18,7)	-11,44	<0,001	87,0 (15,3)	108,1 (17,7)	-13,17	<0,001

Pastaba: statistškai reikšmingi skalės vidurkių skirtumai tarp grupių paryškinti.

Iš 34 lentelėje pateiktų rezultatų matome, kad Motinystės streso klausimyno skalių, vertinančių su motinos charakteristikomis susijusį stresą, ir bendros streso skalės vidurkiai didesni daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų grupėje. Šių skalių vidurkiai didesni ir daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėje.

Remiantis rezultatais galime teigti, kad motinos, kurių vaikai patiria daugiau sunkumų, jaučia didesnę motinystės stresą, kuris priklauso nuo motinos charakteristikų.

Aukštesnis stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės vidurkis (8,7 balo, $p < 0,001$; žr. 34 lentelę) daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių grupėje rodo, kad motinos, auginančios daugiau sunkumų turinčias mergaites, nurodė, jog jų šeimos per pastaruosius 12 mėnesių buvo daugiau stresogeninių įvykių nei tose šeimose, kuriose auga mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčios mergaitės (šios grupės skalės vidurkis 6,3 balo).

Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalių vidurkiai daugiau ir mažiau sunkumų turinčių berniukų grupėse nesiskiria.

34 lentelė. Su motinos charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės vidurkių palyginimas daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų bei daugiau ir mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių mergaičių grupėse

Motinystės streso skalė	Berniukai			Mergaitės			
	Turintys mažiau emoci- nių ir elgesio sunkumų	Turintys dau- giau emoci- nių ir elgesio sun- kumų	Turinčios ma- žiau emoci- nių ir elgesio sunkumų	Turinčios da- ugiau emo- cinių ir elge- sio sunkumų	p	Turinčios ma- žiau emoci- nių ir elgesio sunkumų	
Motinos kompetencijos	25,1 (5,6)	28,0 (5,7)	23,5 (5,2)	28,4 (5,9)	<0,001	-9,19	<0,001
Vaiko prierašumo motinai	11,3 (3,0)	12,5 (2,9)	-4,22	13,1 (3,3)	<0,001	-7,27	<0,001

Motinos vaidmens suvartėjimo	15,6 (4,0)	18,3 (4,2)	-7,01	<0,001	15,4 (4,0)	18,5 (4,4)	-7,66	<0,001
Motinos depresiskumo	19,0 (4,8)	22,1 (4,5)	-6,87	<0,001	19,0 (4,9)	22,7 (4,8)	-7,77	<0,001
Santykių su sutuoktiniu	14,5 (5,2)	17,4 (5,1)	-5,79	<0,001	14,4 (5,1)	17,9 (5,6)	-6,81	<0,001
Motinos socialinės izoliacijos/atsiribojimo	12,3 (3,9)	14,1 (4,2)	-4,80	<0,001	11,8 (3,8)	14,4 (4,1)	-6,89	<0,001
Motinos sveikatos	11,6 (3,1)	13,3 (3,3)	-5,44	<0,001	11,4 (3,0)	13,3 (3,3)	-6,21	<0,001
Streso, susijusio su motinos charakteristikomis	109,3 (21,9)	125,6 (21,2)	-7,93	<0,001	106,3 (21,1)	128,3 (22,3)	-10,42	<0,001
Bendra streso skalė	201,8 (35,6)	237,5 (35,2)	-10,58	<0,001	193,4 (32,7)	236,3 (34,6)	-13,18	<0,001
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalė	6,2 (6,3)	7,1 (6,8)	-1,54	0,123	6,3 (6,3)	8,7 (7,7)	-3,56	<0,001

Pastaba: statistiškai reikšmingi skalės vidurkių skirtumai tarp grupių paryškinti.

Daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos patyrė didesnį motinystės stresą, kylantį dėl vaiko išsiblaškymo ir hiperaktyvaus elgesio, dėl to, kad vaikas yra mažiau priimtinas ir pateisinantis motinos lūkesčius, susijusius su intelektualiais, fiziniais ar socialiniais gebėjimais, jos jautė didesnį motinystės stresą, priklausantį bendrai nuo vaiko charakteristikų nei daugiau elgesio ir emocinių sunkumų patiriančias mergaites auginančios motinos (berniukus auginančių motinų grupėje vaiko išsiblaškymo / hiperaktyvumo, vaiko priimtumo ir su vaiko charakteristikomis susijusio motinystės streso skalių vidurkių įverčiai didesni nei daugiau sunkumų turinčias mergaites auginančių motinų grupėje; žr. 35 lentelę). Mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos jautė daugiau streso dėl to, kad jų vaikas yra labiau hiperaktyvus ir išsiblaškęs, keliantis daugiau reikalavimų, mažiau priimtinas, mažiau prisitaikantis prie kintančių aplinkos sąlygų ir dienos režimo nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites auginančios mo-

tinios (35 lentelėje pateikti rezultatai rodo, kad mažiau sunkumų turinčius berniukus auginančių motinų grupėje vaiko išsiblaškymo / hiperaktyvumo, vaiko priimtino, vaiko prisitaikymo, vaiko reiklumo ir bendrai nuo vaiko charakteristikų priklausancio motinystės streso skalių vidurkiai aukštesni nei mažiau sunkumų patiriančias mergaites auginančių motinų grupėje).

35 lentelė. Su vaiko charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių vidurkių palyginimas daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse bei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupėse

Motinystės streso skalė	Vaikų, turinčių daugiau emocinių ir elgesio sunkumų, grupė			Vaikų, turinčių mažiau emocinių ir elgesio sunkumų, grupė				
	Berniukai	Mergaitės	t reikšmė	p	Berniukai	Mergaitės	t reikšmė	p
Vaiko išsiblaškymo / hiperaktyvumo	25,5 (4,7)	24,1 (4,9)	2,79	0,006	21,6 (4,6)	20,2 (3,7)	3,63	<0,001
Motinos pastiprinimo	10,6 (2,9)	10,6 (2,9)	0,26	0,795	9,4 (2,8)	9,0 (2,7)	1,60	0,111
Vaiko nuotaikos	12,6 (3,0)	12,5 (3,1)	0,59	0,554	10,2 (2,8)	9,9 (2,7)	0,96	0,339
Vaiko priimtino	15,2 (4,7)	13,9 (4,4)	3,02	0,003	11,9 (3,9)	10,8 (3,7)	3,26	0,001
Vaiko prisitaikymo	27,1 (5,4)	26,8 (5,1)	0,55	0,583	22,6 (5,4)	21,5 (5,1)	2,21	0,028
Vaiko reiklumo	20,9 (5,0)	20,4 (4,5)	1,14	0,256	16,8 (3,9)	15,6 (3,7)	3,35	0,001
Streso, susijusio su vaiko charakteristikomis	111,9 (18,7)	108,1 (17,7)	2,09	0,037	92,5 (17,0)	87,0 (15,3)	3,65	<0,001

Pastaba: statistiškai reikšmingi skales vidurkių skirtumai tarp grupių paryškinti.

36 lentelėje pristatyti rezultatai rodo, kad daugiau sunkumų turinčių mergaičių motinos jautė daugiau motinystės streso, kylančio dėl silpnescio vaiko prieraišumo, taip pat šios motinos teigė, jog šeima per pastaruosius 12 mėnesių patyrė daugiau stresogeninių įvykių nei daugiau sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos (vaiko prieraišumo motinai ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalių vidurkiai aukštesni daugiau sunkumų turinčias mergaites nei daugiau sunkumų turinčius berniukus auginančiųjų grupėje; žr. 36 lentelę). Mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos jautė daugiau motinystės streso, susijusio bendrai su motinos charakteristikomis ir konkrečiai su nepakankama motinos kompetencija nei mažiau sunkumų patiriančias mergaites auginančios motinos (mažiau sunkumų turinčių berniukų motinų grupėje motinos kompetencijos ir nuo motinos charakteristikų priklausančio streso skalių vidurkiai aukštesni nei mažiau sunkumų turinčių mergaičių motinų grupėje; žr. 36 lentelę).

Mokyklinio amžiaus berniukams labiau būdingi elgesio sunkumai nei tokio amžiaus mergaitėms (Keenan ir Show, 2007; Žukauskienė, Kajokienė, 2006), taip pat ir ikimokyklinio amžiaus berniukams labiau išreikštas agresyvus elgesys, dėmesio sutelkimo sunkumai, kiti elgesio sunkumai (Jusienė, Raižienė, 2006; Rescorla, Achenbach, 2011). Keenan ir Show (2007) tyrimo rezultatai ir rodo, kad berniukų elgesio sunkumai lyginant su mergaitėmis pradeda ryškėti apie ketvirtuosius gyvenimo metus. Šio tyrimo rezultatai papildė kitų tyrėjų gautus rezultatus – Vaiko elgesio klausimyno elgesio (eksternalių) sunkumų ir bendros elgesio skalių įverčiai aukštesni berniukų grupėje lyginant su mergaičių grupėje nustatytais rezultatais, jie turi daugiau sunkumų nei panašaus amžiaus mergaitės.

36 lentelė. Su motinos charakteristikomis susijusio Motinystės streso klausimyno skalių ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės vidurkių palyginimas daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių sunkumų berniukų ir mergaičių grupėse bei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių sunkumų berniukų ir mergaičių grupėse

Motinystės streso skalė	Vaikų, turinčių daugiau emocinių ir elgesio sunkumų, grupė			Vaikų, turinčių mažiau emocinių ir elgesio sunkumų, grupė				
	Berniukai	Mergaitės	t reikšmė	p	Berniukai	Mergaitės	t reikšmė	p
Motinos kompetencijos	28,0 (5,7)	28,4 (5,9)	-0,62	0,537	25,1 (5,6)	23,5 (5,2)	3,31	0,001
Vaiko prierašumo motinai	12,5 (2,9)	13,1 (3,3)	-2,04	0,042	11,3 (3,0)	10,9 (2,7)	1,40	0,161
Motinos vaidmens suvaržymo	18,3 (4,2)	18,5 (4,4)	-0,42	0,677	15,6 (4,0)	15,4 (4,0)	0,49	0,628
Motinos depresiskumo	22,1 (4,5)	22,7 (4,8)	-1,23	0,218	19,0 (4,8)	19,0 (4,9)	0,97	0,969
Santykių su situoktiniu	17,4 (5,1)	17,9 (5,6)	-1,00	0,318	14,5 (5,2)	14,4 (5,1)	0,27	0,786
Motinos socialinės izoliacijos / atsiribojimo	14,1 (4,2)	14,4 (4,1)	-0,77	0,442	12,3 (3,9)	11,8 (3,8)	1,33	0,183
Motinos sveikatos	13,3 (3,3)	13,3 (3,3)	-0,18	0,860	11,6 (3,1)	11,4 (3,0)	0,66	0,512
Streso, susijusio su motinos charakteristikomis	125,6 (21,2)	128,3 (22,3)	-1,23	0,220	109,3 (21,9)	106,3 (21,1)	1,51	0,131
Bendra streso skalė	237,5 (35,2)	236,3 (34,6)	0,33	0,742	201,8 (35,6)	193,4 (32,7)	2,68	0,008
Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalė	7,1 (6,8)	8,7 (7,7)	-2,23	0,026	6,2 (6,3)	6,3 (6,3)	-0,19	0,846

Pastaba: statistiškai reikšmingi skaičiais vidurkių skirtumai tarp grupių paryškinti.

Kitaip nei tikėtasi, mergaites auginančios motinos savo dukrų nevertina kaip turinčių daugiau internalių (emocinių) sunkumų nei to paties amžiaus berniukus auginančios motinos. Nors kai kurie autoriai teigia, kad mergaitės yra emocionalesnės ir labilesnės nuotaikos, joms intensyviau pasireiškia emociniai sunkumai (Lytton, Romney, 1991; Deater-Deckard, 2004; Douglas, 2001), rezultatai rodo, kad šiame tyrime vertintiems berniukams ir mergaitėms emociniai sunkumai išreikšti panašiai.

Motinytės stresas, susijęs su įvairiais vaiko ir motinos funkcionavimą atspindinčiais veiksniais, buvo aukštesnis tiek daugiau sunkumų turinčius berniukus, tiek daugiau sunkumų turinčias mergaites auginančių motinų grupėse lyginant su mažiau sunkumų patiriančius berniukus ir mergaites auginančių motinų streso lygiu. Daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos savo vaiką vertina kaip labiau hiperaktyvų, išsiblaškiusį, reikalaujantį daugiau tėvų energijos tenkinant jo poreikius, taip pat tokie berniukai motinų vertinami kaip mažiau priimtini ir pateisinantys lūkesčius, susijusius su vaiko emocinėmis, elgesio ar intelektinėmis savybėmis, nes dėl padidinto aktyvumo jie gali kelti nepatogumų viešoje vietoje ar drausminant. Tai, kad kitose su motinytės stresu susijusiose srityse motinų lūkesčiai ir psichologinė įtampa nesiskiria daugiau elgesio ir emocinių sunkumų berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse rodo, jog vaikai, turintys daugiau sunkumų, nepriklausomai nuo lyties faktoriaus tėvams kelia didesnius reikalavimus.

Mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos vertina, kad jos patiria daugiau motinytės streso, susijusio su vaiko išsiblaškimu, hiperaktyvumu, dėl savo elgesio sūnūs joms atrodo mažiau socialiai priimtini ir pateisinantys jų lūkesčius, keliantys daugiau reikalavimų, jos jaučiasi mažiau kompetentingos auklėdamos sūnus nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites auginančios motinos. Berniukų auklėjimas ir priežiūra susijusi su didesniu motinytės stresu tuo atveju, jei vaikas patiria mažiau elgesio, emocinių sunkumų, tačiau kai vaikas susiduria su didesniais sunkumais, berniukų ir mergaičių auklėjimo keliami reikalavimai nesiskiria. Motinos, auginančios hiperaktyvius berniukus, patiria daugiau motinytės streso nei hiperaktyvias mergaites ar vaikus be elgesio sunkumų auginančios motinos, jos taip pat vertina save kaip labiau depresyvias ir mažiau kompetentingas atliekant savo kaip motinos vaidmenį, esančios labiau

suvaržytos savo motinystės role nei vaikus be ypatingų elgesio sunkumų auginančios motinos. Įdomu, kad šiame tyrime gauti motinystės streso klausimyno kai kurių skalių skirtumai tarp berniukų ir mergaičių grupių gauti mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius vaikus auginančiųjų grupėje, t.y. kur vaiko hiperaktyvumas išreikštas mažiau nei ištirtos grupės vidurkis.

Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime, su vaiko ir su tėvų charakteristikomis susijęs stresas motinystės / tėvystės stresas vertingi prognozuojant ateityje vaiko elgesio sunkumus, socialinę agresiją, dėmesio sutrikimą ir nerimastingumą, taip pat šie prognostiniai veiksniai buvo stipresni berniukų grupėje nei mergaičių. Motinos, kurių vaikai labiau hiperaktyvūs, patyrė daugiau stresogeninių įvykių šeimos gyvenime. Tai, kad daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites auginančiųjų šeimose per pastaruosius 12 mėnesių buvo daugiau stresogeninių įvykių, gali įtakoti motinų patiriamo streso lygį. Taigi galima kelti prielaidą, kad jei tiriamųjų grupės būtų homogeniškos pagal per pastaruosius metus buvusius stresogeninius įvykius šeimos gyvenime, daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites auginančių motinų motinystės streso lygis galbūt nesiskirtų nuo mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčių berniukų ir mergaičių grupių arba daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančios motinos patirtų intensyvesnį motinystės stresą nei daugiau sunkumų turinčias mergaites auginančios motinos. Kad būtų galima atmesti stresogeninių įvykių šeimos gyvenime įtaką motinystės stresui prielaidą, būtų vertinga atlikti tyrimą homogeniškose pagal šį veiksnį tiriamųjų grupėse.

Galima daryti išvadą, kad vertinant motinų streso sąsajas su vaiko elgesio ir emociniais sunkumais ir jo lytimi, daugiau įtakos turi vaiko prisitaikymo lygis ir patiriami sunkumai, o ne tik biologinis lyties faktorius. Kitų tyrėjų atliktų tyrimų rezultatai taip pat nepateikia vienareikšmiškų atsakymų. Vieni autoriai teigia, kad berniukus auginantys tėvai patiria daugiau su motinos / tėvo vaidmeniu susijusio streso, nes jie elgiasi skirtingai su sūnumis ir dukromis, taiko skirtingus drausminimo, auklėjimo būdus, taip pat berniukai dažniau būna agresyvesni, hiperaktyvūs, nepaklusnūs, prieštaraujantys, sukelia daugiau problemų (Deater-Deckard, 2004; Williford, Calkins, Keane, 2007). Kiti mano, kad daugiausia įtakos motinystės / tėvystės stresui turi vaiko sveikatos, raidos, asmenybės savybių, elgesio, emocinių problemų, tėvų-vaiko tarpusavio santykių aspektai (Deater-Deckard, 2004).

Apibendrinimas

Mergaičių ir berniukų patiriamų emocinių sunkumų lygis nesiskiria. Berniukai patiria daugiau elgesio ir vertinant bendrai emocinių bei elgesio sunkumų nei mergaitės. Motinos, auginančios daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus, patiria daugiau su motinos vaidmeniu susijusio streso nei motinos, auginančios mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus ir mergaites. Motinos, auginančios daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites, patiria daugiau su motinos vaidmeniu susijusio streso nei motinos, auginančios mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus ir mergaites. Motinos, auginančios daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus, patiria daugiau su motinos vaidmeniu susijusio streso, kurį sukelia vaiko didelis išsiblaškyimas ir hiperaktyvumas, taip pat savo vaiką vertina kaip mažiau priimtina nei motinos, auginančios daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites. Motinų, auginančių daugiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus ir daugiau elgesio bei emocinių sunkumų turinčias mergaites, su motinos vaidmeniu susijusio streso lygis kitose srityse nesiskiria. Mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus auginančioms motinoms vaiko išsiblaškyimas ir hiperaktyvumas, vaiko nepriimtumas, vaiko reiklumas, subjektyviai suvokiama motinos kompetencija auklėjant vaiką kelia daugiau streso nei mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčias mergaites auginančioms motinoms. Motinų, auginančių mažiau elgesio ir emocinių sunkumų turinčius berniukus ir mažiau elgesio bei emocinių sunkumų turinčias mergaites, su motinos vaidmeniu susijusio streso lygis kitose srityse nesiskiria.

3.10. Ikimokyklinio amžiaus vaikų emocinių ir elgesio sunkumų ir sociodemografinių veiksnių sąsajos

Palyginus tyrimo rezultatus su normatyvine grupe monografijoje ir daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013) matome, kad autorės tyrimuose dalyvavusios motinos vaikus vertino kaip emocingesnius, tačiau kitų sunkumų skalių vidurkiai buvo žemesni už Lietuvos normatyvinės grupės vidurkius ir sunkumai vaikams silpniau išreikšti. Sudėtinga įvertinti, kodėl šių tiriamųjų daugumos skalių įvertinimai buvo mažesni nei Lietuvos normatyvinės grupės duomenys.

Prieš kelis metus atlikto tarptautinio tyrimo rezultatai atskleidė, kad Lietuvos tėvai ir auklėtojos vaikus vertina kaip turinčius žymiai daugiau emocijų ir elgesio sunkumų lyginant su kitų šalių tiriamaisiais – įvertintų sunkumų skalių vidurkiai viršijo 24 šalyse atlikto tyrimo sunkumų bendro vidurkio ir vieno standartinio nuokrypio ribą (Rescorla ir kt., 2011). Normatyvinės grupės, su kuria lyginami Lietuvoje tirti vaikai, skalių normos yra aukščiausios lyginant su kitomis Vaiko elgesio aprašo (1,5–5 metų) klausimyno normatyvinėmis grupėmis (Achenbach, Rescorla, 2010).

Palyginus šiame tyrime gautus vaiko sunkumų skalių rezultatus su reprezentatyvios grupės normomis bei tarptautinio tyrimo metu nustatytu tyrime dalyvavusių valstybių bendru vaikų sunkumų vidurkiu, gauti tendencingi rezultatai – nors monografijoje pristatomų tyrimų tiriamųjų sunkumai mažesni nei Lietuvos normatyvinės imties lygis, tačiau lyginant su 24 šalyse nustatytu bendru vaikų sunkumų lygiu, šiame tyrime dalyvavusios motinos savo vaikus vertina kaip patiriančius daugiau internalių, emocijų, nerimastingumo ir depresiškumo, užsisklendimo, agresyvaus elgesio ir dėmesio sunkumų ir atžalas vertina kaip pasižyminčius panašiu eksternalių sunkumų lygiu lyginant su kitų šalių motinomis.

Ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijų ir elgesio sunkumų bei socio-demografinių veiksnių analizė rodo, kad vaiko patiriami sunkumai gali būti siejami tiek su vaiko psichosocialine raida, tiek su šeimos, kurioje jis auga, gyvenimo aplinkybėmis (Jusienė ir kt., 2007; Pereira ir kt., 2012; Zukauskienė ir kt., 2003; Rescorla ir kt., 2011; Schonberg, Shaw 2007; Mogil ir kt., 2010).

Tyrimo tikslas – įvertinti ikimokyklinio amžiaus vaikų emocijų ir elgesio sunkumų lygį atsižvelgiant į vaiko ir jo šeimos sociodemografinius veiksnius.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Šiame tyrime yra pristatomi pirmojo tyrimo etape apklaustų tiriamųjų pateikta informacija apie vaikų internalius bei eksternalius sunkumus bei atskirus jų komponentus. Detalesnės tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos yra pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje ir rezultatų lentelėse.

Tyrimo metodai. Tyrime yra naudotas Vaiko elgesio aprašas (*Child Behavior Check List 1,5-5*, Achenbach, Rescorla, 2000) bei papildomi klausimai šeimos sociodemografinėms charakteristikoms įvertinti. Aprašo psichometrinės charakteristikos pateiktos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Rezultatai ir jų interpretacija. Rezultatai rodo, kad su nepakankamai efektyvia emocijų kontrole ir impulsyvumu susiję vaiko sunkumai – neigiamas emociingumas ir agresyvus elgesys – labai silpnai (neigiama koreliacija), tačiau koreliuoja su motinos amžiumi (Spearman $\rho = -0,07$ – $-0,08$, $p < 0,05$, 37 lentelė). Analizuojant sąsajas su tėvo amžiumi, ši tendencija nustatyta tik vertinant vaiko neigiamą emociingumą (Spearman $\rho = -0,06$, $p < 0,05$). Šios koreliacijos yra labai silpnos, tad neturi praktinės vertės. Gali būti, kad tarp motinos ar tėvo amžiaus ir vaiko emociinių ar elgesio sunkumų lygio, jų pasireiškimo intensyvumo lygio egzistuoja ne tiesinė, o kitokio ryšio priklausomybė.

Jaunesnės motinos savo vaikus linkusios vertinti kaip agresyvesnius, impulsyvesnius, jėgos prasme linkusius dominuoti ir emociingesnius lyginant su vyresnių motinų pateikiamomis išvalgomis apie vaiko savijautą bei elgesį. Remiantis rezultatais, galime teigti, kad egzistuoja (nors ir labai silpnas) tėvų amžiaus ir atskirų vaiko sunkumų aspektų neigiamas ryšys. Įdomu tai, kad ryšys nustatytas tik analizuojant su nepakankama emocijų kontrole susijusius sunkumus – vaiko neigiamą emociingumą, impulsyvumą bei agresyvų elgesį. Tikėtina, kad motinų amžiaus vaiko sunkumus gali įtakoti per šalutinius kintamuosius, kurie šiame santykyje atlieka mediatoriaus / tarpininko vaidmenį. Kadangi motinų amžiaus sąsajos su vaiko sunkumais labiausiai atsiskleidžia vertinant su nepakankamai efektyvia emocijų, impulsyvumo kontrole susijusius sunkumus, galima daryti prielaidą, kad motinų menkesnė kompetencija bei įgūdžiai perteikti vaikui emocijų ir impulsyvumo savireguliacijos įgūdžius gali būti būdinga jaunesnėms tiriamosioms arba jaunesnės motinos yra mažiau kantrios ir tolerantiškos kantrybę išbandančiam, tačiau įprastam, raidos dėsningumus atitinkančiam vaiko emociingumui ar bandymams jėga ginti savo įsitikinimus bei siekti norų įgyvendinimo. Jaunos mamos, priešingai nei vyresnės (ir, tikėtina, daugiau patirties turinčios) motinos, tokį elgesį vertina kaip problemišką, tyčinį ir nepateisinantį jų lūkesčių. Tėvai yra pirmieji ir pagrindiniai asmenys, kurie moko vaiką savikontrolės, socialiai priimtinių reagavimo būdų, aktyviai dalyvauja vaiko socializacijos formavimosi procese (Buss, 2011; Luebbe, Kiel, Buss, 2011). Tačiau prielaidą, jog jaunesnių motinų vaikai gali būti agresyvesni ar emocionalesni būtent dėl motinų mažesnės kompetencijos ir patirties, būtina patvirtinti į tyrimus įtraukiant ir analizuojant motinų patirties, savimonės, kompetencijos, netgi esamos patirties auginant vyresnius vaikus kintamuosius.

37 lentelė. Sociodemografinių charakteristikų ir vaiko sunkumų skalių įverčių koreliacijos

	Skalė						
	Internalių sunkumų (T1)	Eksternalių sunkumų (T1)	Neigiamo emocingumo (T1)	Nerimastingumo ir depresiškumo (T1)	Užsisiklindimo (T1)	Dėmesio sunkumų (T1)	Agresyvaus elgesio (T1)
Vaiko amžius (mėn.)	0,000	-0,085 ^b	-0,063 ^a	0,029	0,005	-0,022	-0,098 ^b
Darželio lankymo laikotarpis (mėn.)	-0,009	-0,057	-0,037	0,000	0,015	0,009	-0,074 ^a
Motinos amžius	-0,021	-0,076	-0,066 ^a	0,033	-0,049	-0,047	-0,078 ^a
Tėvo amžius	-0,004	-0,044	-0,060 ^a	0,014	0,000	-0,021	-0,047

^a $p < 0,05$; ^b $p < 0,01$; ^c $p < 0,001$

Vaiko amžiaus ir jo patiriamų sunkumų laipsnio koreliacijos rodo, kad eksternalūs sunkumai ir su nepakankama emocijų savikontrolė susiję sunkumai (neigiamas emocingumas ir agresyvus elgesys) neigiamai siejasi su vaiko amžiumi – kuo vaikas jaunesnis, tuo daugiau sunkumų jis turi (Spearman $\rho = -0,06 - 0,10$, $p < 0,05$, 37 lentelė).

Tikėtina, kad tarp vaiko amžiaus ir kai kurių jo patiriamų sunkumų lygio egzistuoja netiesinė priklausomybė (Basten, Tiemeier, Althoff, 2016). Papildomai išanalizavus vaiko amžiaus kas pusmetį ir sunkumų sąsajas (38 lentelė) matome, kad daugiausiai agresyvaus elgesio problemų turi 2,5–3 metų amžiaus vaikai lyginant su 42–48, 55–60 ir 61–69 mėnesių amžiaus vaikais ($F(6,1144) = 2,482$, $p = 0,022$). Mokslininkai ir praktikoje dirbantys psichologai bei pedagogai pastebi, kad 3–4 metų amžiaus vaikams su nepakankama emocijų kontrolė susiję sunkumai (neigiamas emocingumas, impulsyvumas, silpna emocinė savireguliacija, agresyvūs veiksmai, prieštaraujantis elgesys) pradeda mažėti (Calkins, Marcovitch, 2010; Sheese ir kt., 2012). Vaiko dėmesio sutelkimo ir išlaikymo sunkumai, jo depresiškumas, nerimastingumas, polinkis atsiriboti nuo aplinkinių ar aplinkos, užsisiklindimas statistiškai reikšmingai su jo amžiumi nesusiję. Nustatytas silpnas neigiamas ryšys tarp vaiko amžiaus ir jo agresyvaus elgesio išreikštumo bei neigiamo emocionalumo. Ugdymo įstaigos lankymo trukmė statistiškai reikšmingai siejasi tik su vaiko agresyviu elgesiu – kuo ilgiau darželį lanko vaikas, tuo jo agresyvus elgesys silpniau išreikštas (Spearman $\rho = -0,07$, $p < 0,05$; 37 lentelė). Šių reiškinų tarpusavio koreliacijos taip pat yra labai silpnos.

38 lentelė. Vaiko emocinių ir elgesio sunkumų palyginimas atskirose amžiaus grupėse

	Skalės įvertio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje vaikų amžiaus grupėje							ANOVA statistika		Post hoc palygini- mai tarp grupių
	21–30 mėn., N=18 (a)	31–36 mėn., N=79 (b)	37–42 mėn., N=187 (c)	43–48 mėn., N=200 (d)	49–54 mėn., N=223 (e)	55–60 mėn., N=265 (f)	61–69 mėn., N=179 (g)	F (6,1144)	p	
Internalių sunkumų (TI)	12,3 (4,78)	11,4 (6,57)	10,6 (5,91)	10,9 (5,89)	11,2 (6,05)	10,8 (5,98)	11,5 (6,81)	0,553	0,768	–
Eksternalių sunkumų (TI)	12,7 (7,02)	13,9 (7,06)	12,5 (7,14)	11,5 (6,23)	12,1 (6,78)	11,5 (6,68)	11,1 (6,87)	2,073	0,054	b–g ^b b–d,f
Neigiamo emocingumo (TI)	4,0 (2,33)	3,6 (2,73)	3,3 (2,51)	3,0 (2,41)	3,2 (2,65)	2,9 (2,51)	3,2 (2,76)	1,488	0,179	–
Nerimastingumo ir depresiskumo (TI)	4,0 (2,35)	3,2 (2,12)	3,1 (2,18)	3,3 (2,15)	3,4 (2,07)	3,3 (2,01)	3,5 (2,45)	1,009	0,418	–
Užsiklindimo (TI)	1,7 (1,67)	2,1 (1,93)	1,9 (1,78)	2,0 (1,80)	2,0 (1,86)	2,2 (1,89)	2,0 (2,09)	0,489	0,817	–
Dėmesio sunkumų (TI)	2,2 (1,41)	2,7 (1,59)	2,4 (1,68)	2,4 (1,53)	2,5 (1,55)	2,3 (1,47)	2,4 (1,64)	1,002	0,423	–
Agresyvaus elgesio (TI)	10,7 (6,22)	11,2 (5,88)	10,1 (5,85)	9,1 (5,10)	9,6 (5,74)	9,2 (5,73)	8,7 (5,65)	2,482	0,022	b–g ^a b–d,f

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi palyginimai tarp skirtingų amžiaus grupių. ²p<0,05, ³p<0,1, ⁴p<0,15.

Motinių vertinimu, berniukai turi daugiau su nepakankama emocijų kontrole susijusių sunkumų (neigiamo emocingumo ir agresyvaus elgesio apraiškų), taip pat jiems labiau būdingi dėmesio sunkumai lyginant su mergaitėmis (rezultatai pateikti 39 lentelėje). Su emocijų slopinimu ir didele jų kontrole susijusių sunkumų – nerimastingumo ir depresiškumo bei užsisklendimo – įvertinimai nesiskiria berniukų ir mergaičių grupėse.

Šiame tyrime gauti, taip pat daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013) pristatyti rezultatai rodo, jog berniukai yra emocingesni lyginant su mergaitėmis. Taip pat, patvirtinant kitų autorių gautus rezultatus (Maguire ir kt., 2016; Rescorla ir kt., 2011; Jusienė, Raižienė, 2006; Kuschel, 2012; Jusienė ir kt., 2007), nustatyta, jog ikimokyklinio amžiaus berniukams labiau išreikštas agresyvumas ir dėmesio sunkumai. Jau ankstyvame amžiuje pradeda ryškėti lyčių skirtumai ir pastebimos tendencijos, kai vyriškos lyties atstovams dažniau pasireiškia impulsyvumas, agresyvus elgesys, dažnesni bandymai konfliktus spręsti jėga. Stebima tendencija, kad kalbiniai gebėjimai mergaitėms anksčiau vystosi (Zevenbergen, Ryan, 2010), todėl jos problemas su bendraamžiais rečiau sprendžia agresijos ir fizinės jėgos panaudojimu (Sigelman, Rider, 2012). Tėvai, pedagogai, kiti artimi giminaičiai įvardija, kad jau ankstyvoje vaikystėje berniukai susiduria su didelio aktyvumo, nesitvardymo, dėmesio sukaupti sunkumais.

39 lentelė. Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas berniukų ir mergaičių grupėse

Skalė	Berniukų grupė (N=574) Vidurkis (st. nuokr.)	Mergaičių grupė (N=577) Vidurkis (st. nuokr.)	t statistika	p
Internalių sunkumų (T1)	11,4 (6,22)	10,7 (6,01)	-1,956	0,050
Eksternalių sunkumų (T1)	12,9 (6,99)	10,9 (6,43)	-4,825	<0,001
Emocingumo (T1)	3,3 (2,58)	3,0 (2,57)	-2,608	0,009
Nerimastingumo ir depresiškumo (T1)	3,4 (2,21)	3,2 (2,11)	-1,589	0,112
Užsisklendimo (T1)	2,1 (1,95)	1,9 (1,81)	-1,649	0,099
Dėmesio sunkumų (T1)	2,6 (1,58)	2,2 (1,53)	-4,142	<0,001
Agresyvaus elgesio (T1)	10,3 (5,87)	8,7 (5,37)	-4,595	<0,001

Motinių profesinio užimtumo ir vaiko sunkumų analizė rodo, kad visą darbo dieną dirbančių motinų vaikai turi mažiau internalių bei ekster-nalių sunkumų, taip pat neigiamo emocingumo, užsisklendimo, dėmesio sunkumų. Motinų vertinimu, jiems silpniau išreikštas agresyvus elgesys ($F(2,1148)=5,206-18,620$, $p<0,05$; 40 lentelė) lyginant su nedirbančių moti-nų vaikais.

Dažnai yra akcentuojama teigiama motinų darbo įtaka tiek vaiko, tiek šeimos gerovei, nes jų profesinis užimtumas siejamas su geresne šeimos fi-nansine situacija ir motinų pasitikėjimu savimi, gyvenimo kokybe (Sigelman, Rider, 2012). Motinos profesinio užimtumo ir vaiko sunkumų lygio ryšio analizė atskleidė, kad lyginant su visą darbo dieną dirbančiomis motinomis, nedirbančių motinų vaikai patiria daugiau emocinių ir elgesio sunkumų. No-maguchi ir Johnson (2016) teigimu, ikimokyklinio amžiaus vaikams, kurių motinos dirbo apmokamą darbą, buvo silpniau išreikštas hiperaktyvumas, nerimastingumas, o adaptacijos galimybės buvo vertinamos kaip geresnės ly-ginant su nedirbančių motinų vaikais.

Kai motinos grįžta į darbą ankstyvame vaiko amžiuje (iki vienerių metų), gali nukentėti motinos ir vaiko tarpusavio ryšys, bendravimo kokybė, su-siformuoja silpnas prierašumas, mažiau kartu praleidžiama laiko, taigi neigiamos motinų profesinio užimtumo pasekmės vaiko raidai ir adaptacijai pastebimos vaiko ankstyvojoje vaikystėje (Sigelman, Rider, 2012; Gottfried, Gottfried, 2006; Han ir kt., 2001). Neigiamos motinos profesinio užimtumo pasekmės vaiko, motinos ar šeimos gerovei gali rasti ir dėl darbo intensy-vumo, nuolatinių viršvalandžių darbe, darbinių užduočių atlikimo būnant namie, ypač šeimos laisvalaikio metu, profesinės veiklos pobūdžio, lankstu-mo trūkumo derinant darbą ir šeimos veiklas kyla šeimos ir darbo vaidmenų konfliktas, atsiranda emocinė įtampa, nukenčia pačios motinos emocinė savi-jauta, gyvenimo kokybė, kas neigiamai paveikia tarpusavio santykius su vaiku ir vaiko auklėjimo, bendravimo kokybę (Cooklin ir kt., 2016).

Gali būti, kad nedirbančios motinos dažniau linkusios pastebėti ir jau-triau reaguoti į vaiko emocinius ar elgesio sunkumus dėl to, jog dažniau ben-drauja su vaiku. Taip pat yra galimybė, kad šeimose, kuriose motinos nedirba, jaučiamas finansinių resursų trūkumas ir dėl to vaikai patiria daugiau sunku-mų arba motinos šiuos sunkumus pervertina, tačiau minėti veiksniai – mo-deratoriai – šiame tyrime nebuvo įvertinti. Tyrime nebuvo analizuota, tačiau

įmanoma, jog motinos nedirba dėl sveikatos problemų arba namie augina mažą vaiką, ir tai neigiamai paveikia vyresnių vaikų savijautą ar elgesį.

40 lentelė. Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose motinos profesinio užimtumo grupėse

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal motinos profesinį užimtumą			ANOVA statistika		Post hoc palygin. – skirtu- mai tarp grupių ¹ p
	Dirba visą darbo die- nį, N=682 (a)	Dirba ne- pilną darbo dieną, N=145 (b)	Nedirba, N=318 (c)	F(2, 1142)	P	
Internalių sunkumų (T1)	10,6 (6,00)	11,4 (6,22)	11,9 (6,30)	4,954	0,007	a–c ^b
Eksternalių sunkumų (T1)	11,4 (6,47)	12,3 (6,94)	12,8 (7,25)	4,946	0,007	a–c ^b
Emocingumo (T1)	3,0 (2,48)	3,3 (2,66)	3,4 (2,71)	3,792	0,023	a–c ^a
Nerimastingumo/ depresiškumo (T1)	3,2 (2,17)	3,3 (2,13)	3,5 (2,16)	1,747	0,175	–
Užsisiklindimo (T1)	1,9 (1,82)	2,2 (2,09)	2,3 (1,88)	6,231	0,002	a–c ^b
Dėmesio sunkumų (T1)	2,3 (1,51)	2,4 (1,53)	2,7 (1,67)	5,174	0,006	a–c ^b
Agresyvaus elgesio (T1)	9,1 (5,43)	9,9 (5,74)	10,2 (6,07)	4,372	0,013	a–c ^a

Pastaba: 6 tiriamosios nepateikė informacijos.

¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių.

^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Daugiausia elgesio ir emocinių sunkumų turi vidurinę ir nebaigtą vidurinę išsilavinimą turinčių motinų vaikai (41 lentelė). Kiek mažiau sunkumų patiria aukštesnįjį, o mažiausiai – aukštąjį išsilavinimą turinčių motinų šeimose augantys vaikai.

41 lentelė. Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose motinos išsilavinimo grupėse

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal motinos išsilavinimą			ANOVA statistika		Post hoc palygi- nimai – skirtu- mai tarp grupių ¹ p
	Neb. vi- durinis, vidurinis, N=350 (a)	Aukš- tesnysis, N=280 (b)	Aukštasis, N=521 (c)	F(2, 1148)	p	
Internalių sunkumų (T1)	12,2 (6,54)	11,3 (5,92)	10,2 (5,81)	11,709	<0,001	a–c ^c b–c ^a
Eksternalių sunkumų (T1)	13,3 (6,87)	11,6 (6,91)	11,1 (6,52)	11,017	<0,001	a–b ^b a–c ^c
Emocingumo (T1)	3,5 (2,67)	3,0 (2,51)	2,9 (2,52)	5,206	0,006	a–c ^b
Nerimastingumo/ depresiškumo (T1)	3,6 (2,30)	3,4 (2,19)	3,1 (2,09)	7,105	0,001	a–c ^b
Užsisklendimo (T1)	2,4 (2,06)	2,1 (1,79)	1,8 (1,77)	10,080	<0,001	a–c ^c
Dėmesio sunkumų (T1)	2,8 (1,62)	2,4 (1,56)	2,1 (1,47)	18,620	<0,001	a–b ^a a–c ^c b–c ^a
Agresyvaus elgesio (T1)	10,5 (5,76)	9,2 (5,78)	9,0 (5,48)	7,909	<0,001	a–b ^a a–c ^c

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių.

^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Natūraliai kyla prielaida, kurią patvirtina ir mokslinių tyrimų rezultatai (Ashford ir kt., 2008; Bieliauskaitė ir kt., 2009; Waddell, 2002; Jusienė ir kt., 2007; Pastavkaitė, 2005), kad tėvų žemesnis išsilavinimas, kaip ir finansiniai sunkumai šeimoje gali būti siejami su didesniais vaiko emociniais ir elgesio sunkumais. Tyrime gauti rezultatai patvirtina jų išvadas – kuo žemesnis motinos išsilavinimas, tuo daugiau vaiko elgesio ir emocinių sunkumų ji nurodo. Ryšys tarp minėtų sociodemografinių veiksnių ir vaikų patiriamų sunkumų gali būti tiesioginis (vaikai patiria daugiau sunkumų, nes tėvai dėl užimtumo, finansinės įtampos skiria jiems mažiau dėmesio ar, pavyzdžiui, skiria mažiau

lėšų jų kognityviniam lavinimui) arba netiesioginis (tėvai turi mažiau įgūdžių ar žinių, kokius efektyvius drausminimo, paramos teikimo, emocinio palaikymo būdus taikyti auklėjime, arba dėl finansinių išteklių stokos patiria daugiau įtampos, tai neigiamai veikia jų gyvenimo kokybę, ir dėl to – elgesį su vaiku arba vaiko elgesio vertinimą). Manoma, kad žemesnio išsilavinimo motinos jaučiasi mažiau kompetentingos, pasižymi savybėmis, kurios yra mažiau palankios sėkmingai vaiko raidai – jos mažiau skatina kognityvinę raidą. Žemesnis išsilavinimas yra siejamas ir su ekonomine šeimos padėtimi, taigi tokiose šeimose augantys vaikai turi mažiau galimybių būti įvairiai lavinami, patiria neigiamas tėvų nedarbo pasekmes (Deater-Deckard, 2004). Kita vertus, nors aukštesnio išsilavinimo motinos jaučiasi labiau kompetentingos auklėdamos vaiką, turi daugiau patirties ir intensyviau domisi vaiko raidos ir auklėjimo klausimais, adekvačiau suvokia vaiko poreikius, raidos dėsninumus, dažniausiai jų darbo laikas yra ilgesnis ir dėl to mažiau praleidžiama laiko su vaiku (Carneiro, Meghir, Parey, 2013). Sunku vienareikšmiškai konstatuoti, ar motinų išsilavinimas tiesiogiai, ar per kitus, tyrime nevertintus veiksnius siejasi su vaiko raida ir adaptacijos galimybėmis. Gali būti, kad motinų išsilavinimo ir vaiko problemų ryšys atspindi ne tiek realius vaiko sunkumus, o motinų subjektyvų vertinimą – aukštesnę išsilavinimą turinčios motinos turi daugiau žinių apie vaiko raidą bei poreikius ir tam tikrus vaiko elgesio ypatumus gali vertinti ne kaip probleminius, o natūralius ir įprastus konkrečiu raidos etapu.

42 lentelėje pateikti rezultatai rodo, kad kuo didesnius finansinius sunkumus patiria šeima, tuo labiau joje augantiems vaikams išreikšti emociniai ir elgesio sunkumai. Didžiausius sunkumus patiria šeimose, kuriose jaučiamas ženkliausias finansinių išteklių trūkumas, augantys vaikai, mažiausius – šeimose su pakankamomis pajamomis augantys, tikėtina, ir finansinio streso nepatiriantys vaikai ($p < 0,01$).

42 lentelė. Vaiko elgesio ir emocijų sunkumų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimos pajamas

Skalė	Skalės įverčio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal šeimos pajamas			ANOVA statistika		Post hoc palygi- nimai – skir- tumai tarp grupių ¹ p
	Pajamų pakanka, N=328 (a)	Pajamų pakanka tik būti- niausioms reikmėms, N=600 (b)	Pajamų nepakan- ka, N=217 (c)	F (2, 1142)	P	
Internalių sunkumų (T1)	9,8 (5,86)	11,1 (6,08)	12,7 (6,30)	15,772	<0,001	a–b ^b a–c ^c b–c ^b
Eksternalių sunkumų (T1)	10,9 (6,51)	12,1 (6,73)	13,0 (7,13)	6,361	0,002	a–b ^a a–c ^b
Emocingumo (T1)	2,7 (2,52)	3,2 (2,48)	3,7 (2,81)	9,481	<0,001	a–b ^a a–c ^c b–c ^a
Nerimastingumo/ depresiškumo (T1)	2,9 (2,03)	3,3 (2,16)	3,9 (2,23)	14,059	<0,001	a–b ^b a–c ^c b–c ^b
Užsisklendimo (T1)	1,8 (1,88)	2,0 (1,84)	2,4 (1,99)	5,062	0,006	a–c ^b
Dėmesio sunkumų (T1)	2,1 (1,47)	2,5 (1,55)	2,7 (1,67)	9,162	<0,001	a–b ^b a–c ^c
Agresyvaus elgesio (T1)	8,8 (5,49)	9,6 (5,63)	10,3 (5,96)	4,797	0,008	a–c ^b

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių.

^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Ryšys ir interpretacijos, kurie nustatyti ir taikyti vertinant vaiko sunkumų ir motinos išsilavinimo sąsajas, gali būti pritaikytas ir vertinant vaiko sunkumų ir finansinės situacijos šeimoje sąsajas. Kuo labiau šeima susiduria su finansinių išteklių stygiu, tuo labiau motinos savo vaikus vertina kaip patiriančius daugiau emocijų ir elgesio sunkumų. Įvairiose šalyse mokslininkai pateikia analogiškus vaiko problemų ir šeimos ekonominio statuso sąsajų rezultatus. Kaip minėta daktaro disertacijoje (Viduolienė, 2013), viena-

reikšmiškai pasakyti, kad vaikai patiria daugiau sunkumų dėl to, kad mažiau pasiturinčiose šeimose jiems sudarytos prastesnės sąlygos ugdymui ar bendraudami su vaiku tokie tėvai taiko netinkamas auklėjimo strategijas, negalima. Įmanoma, kad su finansiniais sunkumais susiduriančios motinos patiria daugiau motinystės streso, yra nerimastingos (Conger ir kt., 2002; Schonberg, Shaw, 2007), greičiau susierzina, kai vaikas nepateisina jos lūkesčių ir dėl to net įprastą vaiko elgesį vertina kaip keliantį didesnius iššūkius.

Vaikai, kurių tėvai negyvena kartu, turi ženkliai daugiau internalių ir eksternalių sunkumų, jiems labiau išreikšti su nepakankama emocijų kontrole siejami sunkumai – neigiamas emocingumas ir agresyvus elgesys. Šiose šeimose augantys vaikai taip pat yra nerimastingesni, depresiški, užsisklendę, patiria daugiau dėmesio sunkumų lyginant su abiejų gimdytojų šeimose augančiais vaikais (43 lentelė). Vienišos motinos taip pat jaučia intensyvesnį motinystės stresą nei kartu su partneriu vaiką auginančios motinos.

Kai vaiko tėvai gyvena atskirai, ikimokyklinio amžiaus vaikams būdinga daugiau sunkumų nei kartu su abiem tėvais gyvenančių tėvų vaikams. Tačiau nėra aišku, ar šie vaikai tikrai turi daugiau emocinių ir elgesio sunkumų dėl to, kad auga nepilnoje šeimoje ir galbūt rečiau bendrauja su vienu iš tėvų, dėl šeimos statuso jaučia didesnę finansinę nepriteklį, ar buitines darbų nesidalinimas su sutuoktiniu turi įtakos motinos bendravimui su vaiku, ir tai neigiamai veikia vaiko raidą. Gali būti, kad vienišos motinos, turėdamos daugiau įsipareigojimų ir mažiau galimybių su vaiko tėvu pasiskirstyti su vaiko priežiūra susijusius darbus, yra labiau nerimastingos, depresiškos, jaučia didesnę įtampą ir dėl to vaiką vertina kaip turintį daugiau sunkumų arba jų bendravimas su vaiku yra mažiau jautrus, atliepiantis vaiko poreikius, ir dėl to vaikas patiria didesnes problemas. Vyrauja nuomonė, kad nepilnose, išsiskyrusių tėvų šeimose augantys vaikai turi daugiau emocinių ir elgesio problemų (Davies ir kt., 2016; Jusienė ir kt., 2007; Pastavkaitė, 2005), ypač jei tarp tėvų tvyro emocinė įtampa ir būdingi konfliktai, į kuriuos vaikas reaguoja tiesiogiai arba psichosomatiniais simptomais bei elgesio ar emociniais sunkumais (Davies ir kt., 2016; Edwards, Hans, 2016).

43 lentelė. Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose tiriamųjų grupėse pagal šeimines sudėtis

Skalė (Vidurkis (st.nuokr.))	Vaiko tėvai gyvena kartu, N=944	Vaiko tėvai gyvena atskirai, N=207	t statistika	P
Internalių sunkumų (T1)	10,8 (6,05)	12,3 (6,30)	-3,279	0,001
Eksternalių sunkumų (T1)	11,5 (6,58)	13,9 (7,34)	-4,634	<0,001
Emocingumo (T1)	3,0 (2,54)	3,6 (2,72)	-2,810	0,006
Nerimastingumo, depresiškumo (T1)	3,2 (2,13)	3,7 (2,26)	-3,125	0,003
Užsisklendimo (T1)	2,0 (1,85)	2,3 (1,99)	-2,215	0,040
Dėmesio sunkumų (T1)	2,3 (1,51)	2,9 (1,71)	-5,000	<0,001
Agresyvaus elgesio (T1)	9,2 (5,52)	10,9 (6,13)	-3,778	<0,001

Egzistuoja statistiškai reikšmingas teigiamas ryšys tarp vaiko sergamumo įprastomis vaikystės, virusinėmis ligomis ir vaiko patiriamų emocinių bei elgesio sunkumų lygio. Vaiko sergamumo ir sunkumų palyginimo statistika, pateikta 44 lentelėje, rodo, kad, motinų vertinimu, mažiausiai emocinių ir elgesio sunkumų turi rečiau / lengviau nei kiti vaikai sergantieji, kiek daugiau sunkumų – panašiai kaip ir kiti vaikai sergantieji, o daugiausiai sunkumų patiria dažniau lyginant su bendraamžiais sergantys vaikai.

44 lentelė. Vaiko elgesio ir emocinių sunkumų palyginimas atskirose vaiko sergamumo intensyvumo grupėse

Skalė	Skalės įvertio vidurkis (st. nuokrypis) atskiroje grupėje pagal vaiko sergimo dažnumą			ANOVA statistika		Post hoc pa- lyginimai – skirtumai tarp grupių
	Vaikas serga dažnai, N=221 (a)	Vaikas serga kaip kiti vaikai, N=524 (b)	Vaikas serga retai, N=400 (c)	F(2, 1142)	p	
Internalių sunkumų (T1)	12,6 (6,85)	11,1 (6,01)	10,1 (5,70)	11,956	<0,001	¹ p a-b ^b a-c ^c b-c ^a
Eksternalių sunkumų (T1)	13,6 (7,16)	12,1 (6,56)	10,9 (6,65)	12,143	<0,001	a-b ^a a-c ^c b-c ^a
Emocingumo (T1)	3,7 (2,91)	3,2 (2,53)	2,8 (2,37)	8,835	<0,001	a-c ^c b-c ^a
Nerimastingumo/ depresiškumo (T1)	3,9 (2,44)	3,3 (2,12)	3,0 (1,99)	11,709	<0,001	a-b ^a a-c ^c b-c ^a
Somatinių skundų (T1)	3,0 (2,05)	2,7 (1,81)	2,5 (1,75)	5,412	0,005	a-c ^b
Užsisklendimo (T1)	2,3 (1,98)	2,0 (1,81)	1,9 (1,91)	3,736	0,024	a-c ^a
Dėmesio sunkumų (T1)	2,7 (1,74)	2,4 (1,51)	2,3 (1,52)	5,116	0,006	a-c ^b
Agresyvaus elgesio (T1)	10,9 (5,88)	9,6 (5,53)	8,6 (5,58)	12,525	<0,001	a-b ^a a-c ^c b-c ^a

Pastaba: ¹ – pateikiami tik statistiškai reikšmingi skirtumai tarp skirtingų amžiaus grupių.

^ap<0,05, ^bp<0,01, ^cp<0,001.

Į šią analizę papildomai buvo įtraukta vaiko somatinių nusiskundimų skalė (somatinių nusiskundimų skalė neįtraukta į kitus šioje monografijoje pristatytus tyrimus dėl skalės žemo vidinio patikimumo). Prasminga atkreipti dėmesį, kad jei internalių, eksternalių sunkumų, nerimastingumo ir depresiškumo, agresyvaus elgesio sunkumų vertinimo atvejais jų išreikštumo skirtumai nustatyti tarp visų trijų vaiko sergamumo lygio grupių, vertinant su vaiko sveikata labiausiai susijusius – somatinius – nusiskundimus, statistiškai reikšmingi skirtumai rasti tik tarp retai ir dažnai sergančių vaikų. Galima daryti prielaidą, kad realios sergamumo situacijos somatinių nusiskundimų skalė tiesiogiai neprognozuoja, ir vaiko somatiniai nusiskundimai daugiau yra psichologinių išgyvenimų, o ne sveikatos būklės išraiška.

Nors šiame tyrime tirti sveiki, didelių sveikatos problemų neturintys vaikai, rezultatai atskleidė, kad kaip dažniau sergančius savo vaikus vertinančios motinos mano, jog vaikui būdingi ir didesni emociniai ir elgesio sunkumai. Vertinga paminėti, kad detalesnė rezultatų analizė atskleidė, jog retesnis vaiko sergamumas prognozavo vaiko internalių, eksternalių sunkumų, nerimastingumo ir depresiškumo bei agresyvaus elgesio sumažėjimą vienerių metų laikotarpiu (Viduolienė, 2013). Vaiko fizinės ir psichikos sveikatos problemas siejamos tiek su didesniais emociniais ir elgesio sunkumais, tiek su intensyvesniu motinystės stresu (Achenbach ir kt., 2000; Bieliauskaitė ir kt., 2009; Perminas, Viduoliene, 2012). Kadangi šie vertinimai gauti iš to paties informacijos šaltinio (motinos), sudėtinga vienareikšmiškai teigti, jog dažniau sergantys vaikai iš tiesų patiria daugiau emocinių ir elgesio sunkumų. Gali būti, kad dažno vaiko sirgimo našta paveikia ne tik motinų savijautą ir padidina motinystės stresą, tačiau turi įtakos ir vaiko sunkumų subjektyviam vertinimui. Kita vertus, dažniau sergantys vaikai yra imlesni neigiamai aplinkos įtakai ir pasižymi dažnesniais elgesio, emociniais, adaptacijos sunkumais.

Apibendrinus monografijoje ir daktaro disertacijoje (Viduolienė 2013), taip pat ir kitų tyrėjų pateiktas išvadas, akivaizdu, kad sociodemografiniai veiksniai yra susiję su vaiko realiais, objektyviai nustatytais emociniais ir elgesio sunkumais arba su motinų subjektyvia nuomone, kaip ji vaiko sunkumus suvokia ir vertina, todėl moksliniuose tyrimuose prasminga analizuoti kuo daugiau šeimos socialinį ir ekonominį gyvenimą reprezentuojančių veiksnių bei vertinti jų sąsajas tiek su vaiko sunkumais, tiek su kitais rizikos veiksniais šiems sunkumams atsirasti.

Apibendrinimas

Kuo jaunesnis motinos amžius, tuo daugiau su nepakankamai efektyvia emocijų kontrole ir impulsyvumu susijusių sunkumų (neigiamo emocingumo ir agresyvaus elgesio) patiria vaikas. Ryšys tarp motinos amžiaus ir vaiko sunkumų yra labai silpnas. Kuo vaikas jaunesnis, tuo daugiau eksternalių ir su nepakankama emocine kontrole siejamų sunkumų (neigiamas emocingumas ir agresyvus elgesys) jis turi. Ugdymo įstaigos lankymo trukmė siejasi tik su vaiko agresyviu elgesiu – kuo ilgiau jis lanko darželį, tuo silpniau išreikštas vaiko agresyvus elgesys. Berniukai turi daugiau su nepakankama emocijų kontrole susijusių sunkumų (neigiamo emocingumo ir agresyvaus elgesio apraiškų), taip pat jiems labiau būdingi dėmesio sunkumai lyginant su mergaitėmis. Visą darbo dieną dirbančių motinų vaikai turi mažiau internalių bei eksternalių sunkumų, taip pat neigiamo emocingumo, užsisklendimo, dėmesio sunkumų, vaikams rečiau būdingas agresyvus elgesys lyginant su nedirbančių motinų vaikais. Motinų išsilavinimas neigiamai susijęs su vaiko emociniais bei elgesio sunkumais – kuo aukštesnis motinų išsilavinimas, tuo mažiau vaikams būdingi emociniai ir elgesio sunkumai. Kuo didesnius finansinius sunkumus patiria šeima, tuo labiau joje augantiems vaikams išreikšti emociniai ir elgesio sunkumai. Vaikai, kurių tėvai negyvena kartu, turi gerokai daugiau internalių ir eksternalių sunkumų, jiems labiau išreikšti su nepakankama emocijų kontrole siejami sunkumai – neigiamas emocingumas ir agresyvus elgesys. Egzistuoja ryšys tarp vaiko sergamumo įprastomis vaikystės ligomis ir vaiko patiriamų emocinių bei elgesio sunkumų lygio – kuo daugiau serga vaikas, tuo labiau jam būdingi emociniai bei elgesio sunkumai.

3.11. Vaiko emocinius ir elgesio sunkumus prognozuojantys motinystės streso veiksniai: įprasto emocingumo ir ypač jautrių vaikų atvejai

Emocine prasme ypač jautriems vaikams būdingas sunkus temperamentas, yra nerimastingesni, dirglūs, įsitępę, verksmingi, jaučia baimę neįprastose situacijose ar kai gresia atsiskyrimas nuo tėvų (ypač nuo motinų, jei jos yra pagrindinis asmuo, besirūpinantis ar daugiausiai laiko leidžiantis su vaiku). Keičiantis įprastai dienotvarkei, naujose situacijose ar būdami šalia nepažįstamų ar rečiau matomų asmenų jie neatsipalaiduoja (Davies ir kt., 2009) ir neužsiima net mėgstama veikla. Vaikui bręstant jo emocinis jautrumas paprastai mažėja dėl efektyvesnės emocijų kontrolės, išbandytų būdų apsi-

prantant naujose socialinėse situacijose, stiprėjant socialinėms kompetencijoms (Dettling ir kt., 1999). Else-Quest su kolegomis (2006), atlikę mokslinių straipsnių meta-analizę, teigia, kad egzistuoja ir lyties skirtumai vertinant temperamentą emocinio jautrumo aspektu.

Dėl savo jautrumo ir todėl, kad jų emocinės reakcijos užsitęsia ilgiau, jautrūs vaikai laikomi reikalaujančiais, užsispyrusiais, sunkiau prisitaikančiais ir socialine prasme nelanksčiais. Emociškai jautresnius vaikus auginantys tėvai patiria daugiau su motinos / tėvo vaidmeniu ir įsipareigojimais siejamos psichologinės įtampos, nes dėl vaiko elgesio ar staigių nuotaikos pokyčių greičiau pavargsta emocine bei fizine prasme ir, lyginant su įprastos emocinės raidos vaikų tėvais, atžalos elgesį vertina kaip iššūkį. Taip pat kasdienis rūpinimasis tokiu vaiku bei auklėjimo iššūkiai turi įtakos motinystės vaidmens suvokimui, savo kompetencijos būnant sėkminga motina vertinimui, šie kasdieniai iššūkiai gali neigiamai paveikti santykius su partneriu bei kitais svarbiais asmenimis, skatinti socialinę izoliaciją (Ashford ir kt., 2008; Theule ir kt., 2011).

Ryšys tarp motinos savijautos, savęs vertinimo, jaučiamos įtampos ir vaiko emocinių sunkumų ar netinkamo elgesio apraiškų yra abipusis. Ypač ši abipusė priklausomybė turėtų būti stipri jautresniems ar kitus emocinius sunkumus patiriantiems vaikams. Motinoms jaučiant intensyvesnę su motinos vaidmeniu bei įsipareigojimais siejamą stresą, emocine prasme jautresni vaikai į pakitusią motinos emocinę būseną taip pat sureaguoja greičiau ir jautriau. Tai jų emocinę savijautą paveikia ilgesniam laikui lyginant su vaikais, kuriems būdingas lankstus reagavimas į pokyčius supančioje aplinkoje, šeimos gyvenime arba vaiko-tėvų tarpusavio santykiuose.

Tyrimo tikslai: 1) nustatyti, ar emocine prasme jautrių vaikų motinos įvertina, kad vaikai patiria daugiau emocinių ir / ar elgesio sunkumų lyginant su įprasto emociingumo vaikus auginančiomis motinomis; 2) nustatyti, ar motinystės stresas bei atskiri jo komponentai gali prognozuoti vaikų emocinius bei elgesio sunkumus; 3) įvertinti, kokie motinystės streso komponentai prognozuoja emocine prasme jautrių ir įprasto emociingumo vaikų sunkumus ateityje.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Tyrime analizuojami 563 motinų ir jų vaikų duomenys. Tyrimo duomenys surinkti pirmame ir antrame tyrimo etapuose, tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos pateiktos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

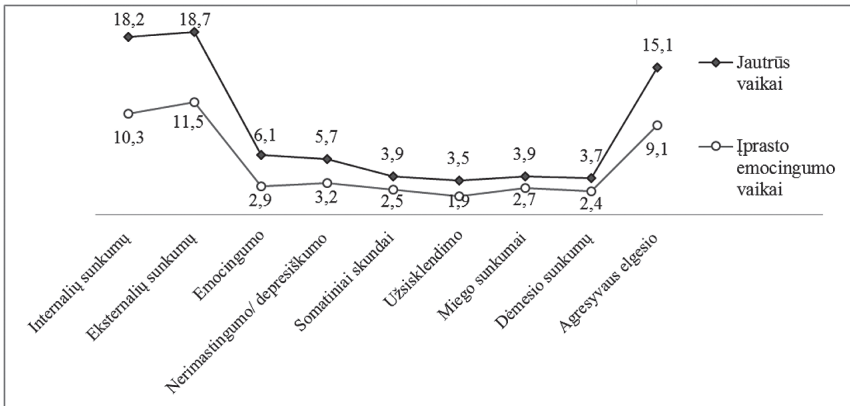
80 vaikų (14,2 proc.) buvo įvertinti ir priskirti emocine prasme jautrių vaikų grupei, nes motinoms pateikiant papildomus klausimus, jos savo vaiką įvertino kaip ypač jautrų, nuolat jos „įsikibusį“, sunkiai priprantantį prie nepažįstamų asmenų ar apsiprantantį naujoje aplinkoje, greitai emocine prasme pavargstantį, taip pat teigė, kad jų vaikus greitai išvargina naujovių ar išpūdžių gausa, jie verksmingai, atsiribojančiai ar perdėtai reaguoja į gąsdinančias, emocionalias situacijas ar situacijas, kuriose yra ne vien emociniai, bet ir fizinės aplinkos (pavyzdžiui, vaikams karšta, yra apsupti daugelio žmonių ir gali būti pažeidžiama jų asmeninė erdvė, tenka pabūti triukšme ir pan.) ar socialiniai stresoriai (pavyzdžiui, yra kalbinami daugelio asmenų, yra priversti bendrauti, yra aplinkoje, kur vyksta intensyvus socialinis gyvenimas ir pan.).

Nenustatyta statistiškai reikšmingų skirtumų tarp emocine prasme jautrių ir įprasto emocingumo vaikų grupių vertinant šeimos statuso klausimą (ar vaiko tėvai gyvena kartu / atskirai, $\chi^2=2,449$, $p=0,128$), šeimos pajamas (šeimai pajamų pakanka, šeima jaučia finansinių pajamų stygių, šeima jaučia ženklų finansinių pajamų stygių, $\chi^2=1,153$, $p=0,283$). Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime skalės rodiklis buvo statistiškai reikšmingai aukštesnis emocine prasme jautrių vaikų grupėje (Student t kriterijus, skalės vidurkis $x_{\text{jautrūs}}=10,3\pm 6,3$, $x_{\text{įprastas jautr.}}=6,7\pm 4,2$, $p<0,001$), taigi šis kintamasis buvo įtrauktas į regresinės analizės modelius kaip kontrolinis kintamasis, siekiant objektyviau prognozuoti, kurie motinystės streso komponentai gali numatyti didesnes vaikų emocines ar elgesio problemas nepriklausomai nuo to, su kiek stresogeninių aplinkybių šie vaikai ar jų šeimos susidūrė vienerių metų laikotarpiu.

Tyrimo metodikos. Tyrime naudotas Motinystės streso klausimynas (*Parenting stress index*, Abidin, 1995). Vaikų emociniams bei elgesio sunkumams vertinti naudotas Vaiko elgesio aprašas (*Child Behavior Check List 1,5-5*, Achenbach, Rescorla, 2000). Vaiko emocinis jautrumas yra susijęs ir su vaiko depresškumu, nerimastingumu, neigiamu emocingumu, todėl bus vertinama tik su kokiais nuo motinų charakteristikų priklausančio motinystės streso komponentais yra susiję vaiko emociniai ar elgesio sunkumai. Metodikų skalių ir subskalių aprašymas bei psichometrinės charakteristikos pristatyti „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Rezultatai ir jų aptarimas. Motinos, auginančios emocine prasme jautrų vaiką, nurodė, kad jų vaikams būdinga daugiau internalių bei eksternalių

sunkumų lyginant su įprasto emocinio jautrumo vaikų grupe (Vaiko elgesio aprašo skalių rodiklių vidurkiai pateikti 2 paveiksle, aukštesnis skalės įvertis rodo labiau būdingas internalias ar eksternalias problemas, Student t statistinis reikšmingumas visų skalių ir subskalių palyginimų atvejais $p < 0,001$). Vaikai, kurie yra jautresni, buvo įvertinti aukštesniais neigiamo emocingumo balais, taip pat labiau depresiški ir nerimastingi, linkę į atsiribojimą, užsisklendimą, somatinius skundus. Lyginant su įprasto emocinio jautrumo vaikais, jautresniųjų yra prastesnė miego kokybė ir būdingesnės miego problemos, dėmesio sunkumai, dažnesnis agresyvus elgesys.

2 pav. Vaiko elgesio aprašo skalių ir subskalių įverčių palyginimas emociškai jautrių ir įprasto jautrumo vaikų grupėse

Siekiant įvertinti, kurie motinystės streso komponentai susiję su jautrių vaikų ir įprasto emocinio jautrumo vaikų internaliais bei eksternaliais sunkumais, buvo atliktos daugianarės regresinės analizės. Priklausomi kintamieji buvo vaikų internalūs arba eksternalūs sunkumai. Pagrindinės sociodemografinės charakteristikos (vaiko lytis ir amžius, motinos išsilavinimas ir jos amžius) buvo įtraukti į regresinės analizės pirmąjį modelį kaip šalutiniai kintamieji, į kurių įtaką yra atsižvelgiama vertinant motinystės streso komponentų bei vaiko internaliųjų arba eksternaliųjų sunkumų ryšį (t – tai yra įtaka, eliminuojama vertinant vėlesnių regresijos modelių nepriklausomų kintamųjų sąsajas su priklausomu kintamuoju).

Kadangi nustatyta, kad emocine prasme jautrių vaikų šeimose buvo statistiškai reikšmingai daugiau stresogeninių įvykių, šis kintamasis kaip šalutinis / kontroliuojamas buvo įtrauktas į antrąjį regresinės analizės modelį (žingsnį).

Paskutiniame regresinės analizės modelyje buvo motinystės streso, susijusio su motinos charakteristikomis ir jos saviveiksmingumu, kintamieji: motinos kompetencijos, vaiko prierašumo, motinos vaidmens ribojimo, santykių su partneriu, motinos socialinės izoliacijos, motinos depresiškumo ir motinos sveikatos subskalių rodikliai.

Vertinant didesnio emocinio jautrumo vaikų grupės internalių sunkumų sąsajas su motinystės streso komponentais, galutinio regresijos modelio koeficientas $R^2=0,537$, $F=10,874$, $p<0,001$. Paveiksle 3 pateikti ryšiai tarp vaiko internalių sunkumų ir motinystės streso komponentų atskleidžia, jog didesnius vaiko internalius / emocinius sunkumus prognozuoja vyresnis motinos amžius, jaunesnis vaiko amžius, žemesnis motinos išsilavinimas. Nepriklausomai nuo to, kiek stresogeninių įvykių šeimoje per pastaruosius metus patyrė motina, vaikas ar kiti šeimos nariai, nepriklausomai nuo vaiko amžiaus ir lyties, taip pat motinos amžiaus ir jos išsilavinimo, su didesniais vaiko internaliais sunkumais yra susijęs stresas dėl santykių su sutuoktiniu bei didesnis motinos depresiškumas.

Didesniu emociniu jautrumu pasižymintys vaikai patiria daugiau emocinių sunkumų, ir galima daryti prielaidą, kad vaikui bręstant jų emocinių sunkumų kiekis ar intensyvumas gali mažėti, t. y. jis išmoksta reaguoti mažiau jautriai, labiau toleruoja situacijos neapibrėžtumą bei savo emocines reakcijas. Nustatytas statistiškai reikšmingas ryšys tarp vaiko internalių sunkumų ir jo amžiaus – kuo jaunesnis vaikas, tuo intensyvesni minėti sunkumai.

Taip pat žemesnio išsilavinimo motinos subjektyviai vaikus vertina kaip patiriančius daugiau internalių sunkumų arba iš tiesų žemesnio išsilavinimo motinų vaikai turi daugiau emocinių sunkumų. Gali būti, kad motinų išsilavinimas su vaiko internaliais sunkumais siejasi ne tiesiogiai, o per kitus veiksnius. Pavyzdžiui, žemesnio išsilavinimo motinos turi mažiau žinių apie vaiko raidą ir jos ypatumus (arba mažiau į tai kreipia dėmesį), galbūt mažiau atliepia į vaiko poreikius, taigi vaikai pasižymi didesniais sunkumais. Gali būti, kad žemesnio išsilavinimo motinos vaikus vertina kaip turinčius daugiau sunkumų, nes įprastą ir raidos dėsningumus atitinkantį elgesį vertina kaip problemišką.

Vyresnių motinų vaikai patiria daugiau internalių sunkumų. Gali būti, kad tai tiesiogiai lemia ne motinos amžius, o kiti veiksniai, pavyzdžiui, energijos kiekis ir kantrybė, galbūt vyresnės motinos linkusios vaiko elgesį pervertinti ir traktuoti kaip problemišką. Taip pat gali būti, kad vyresnės motinos turi daugiau sveikatos sunkumų (rezultatai atskleidė, kad motinų depresiškumas siejasi su šios grupės vaikų internaliais sunkumais), o tai atsiliepia vaiko savęs vertinimui, saugumo jausmui, kartu su mama praleidžiamo laiko trukmei, kokybei ir energijai, kurią motina investuoja į bendravimą su vaiku. Taip pat vyresnio amžiaus motinų šeimose gali augti ne vienas vaikas, taigi vertinamam vaikui skiriama mažiau laiko, jis perima tam tikrus reagavimo būdus iš savo brolių ar seserų, ir tai gali lemti tiek motinų vertinimus, kaip jos vertina vaiko internalius sunkumus, tiek vaiko emocinių sunkumų lygį. Svarbu prisiminti, kad motinos amžiaus bei vaiko internalių sunkumų ryšys nustatytas tik emocine prasme jautriems vaikams.

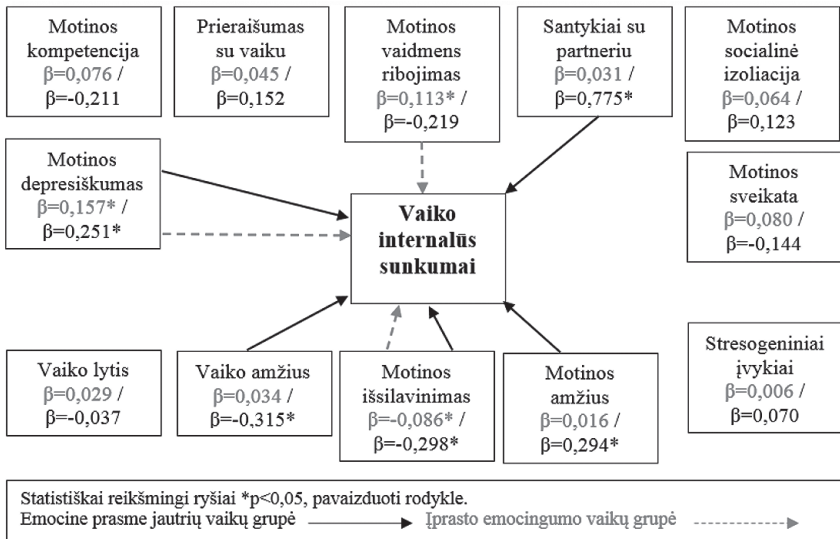
Emocine prasme jautrių vaikų emociniai sunkumai siejasi su motinų depresiškumu (Gruhn ir kt., 2016) – kuo labiau depresiška motina, kuo mažiau energijos ji jaučia turinti vaiko poreikiais, kuo labiau ją kamuoja liūdna nuotaika ar nuotaikų kaita, tuo daugiau internalių sunkumų yra patiriantis jos vaikas. Neaiškus priežastingumo ryšys – ar motina tampa labiau depresiška, nes jos vaikas turi daugiau emocinių sunkumų, ar vaikas turi daugiau sunkumų, nes motina irgi susiduria su psichologinėmis problemomis.

Jautrių vaikų emocinius sunkumus taip pat gali nuspėti didesnės problemos su partneriu ar vaiko tėvu (Davies ir kt., 2009; Blossom ir kt., 2013; Mäntymaa ir kt., 2012). Būtina atsižvelgti, kad šis ryšys statistiškai reikšmingas yra tik jautrių vaikų grupėje (ir kintamųjų tarpusavio koreliacija yra labai stipri, regresijos koeficientas $\beta=0,775$). Tikėtina, kad tarp įtampos, kylančios dėl sunkumų su partneriu, jo neįsitraukimo į vaiko priežiūrą, per menkos paramos vaiko auklėjimo procese, ir vaiko internalių sunkumų gali egzistuoti abipusė priklausomybė. Jaurūs vaikai, matantys nesutarimus tarp tėvų, tampa emocine prasme labiau pažeidžiami (turi daugiau sunkumų, arba motinos dėl patiriamos įtampos praranda objektyvumą ir vaikus vertina kaip turinčius daugiau internalių sunkumų), arba didesnis vaiko internalių sunkumų kiekis / intensyvumas sukelia įtampą ir nesutarimus tarp sutuoktinių.

Vertinant įprasto emocinio jautrumo vaikų grupės internalių sunkumų sąsajas su motinystės streso komponentais, galutinio regresijos modelio ko-

reguotasis $R^2=0,208$, $F=15,716$, $p<0,001$. Įprasto emocinio jautrumo vaikų didesni internalūs sunkumai susiję su žemesniu motinų išsilavinimu, didesniu motinų depresiškumu bei emocine įtampa, kuri atsiranda dėl to, kad motina jaučiasi ribojama to, jog turi prižiūrėti vaiką, būti mama. Kuo didesnius internalius sunkumus išsako vaikas, tuo labiau motina jaučiasi ribojama motinystės vaidmens, praradusi dalį laisvės gimus vaikui (3 paveikslas).

Paveiksle 3 pateikti nepriklausomi kintamieji daug stipriau prognozuoja emocine prasme jautrių vaikų internalius sunkumus – šie kintamieji paaiškina net 53,7 proc. internalių sunkumų kintamojo dispersijos, o įprasto emocingumo vaikų atveju minėti kintamieji paaiškina vos 20,8 proc. internalių sunkumų dispersijos. Tai rodo, kad įprasto emocinio jautrumo vaikų atveju internalius sunkumus labiau prognozuoja kažkokie kiti veiksniai, kurie nėra įtraukti į daugianarės regresijos modelį.

3 pav. Motinystės streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime ir sociodemografinių veiksnių sąsajos su vaikų internaliais sunkumais

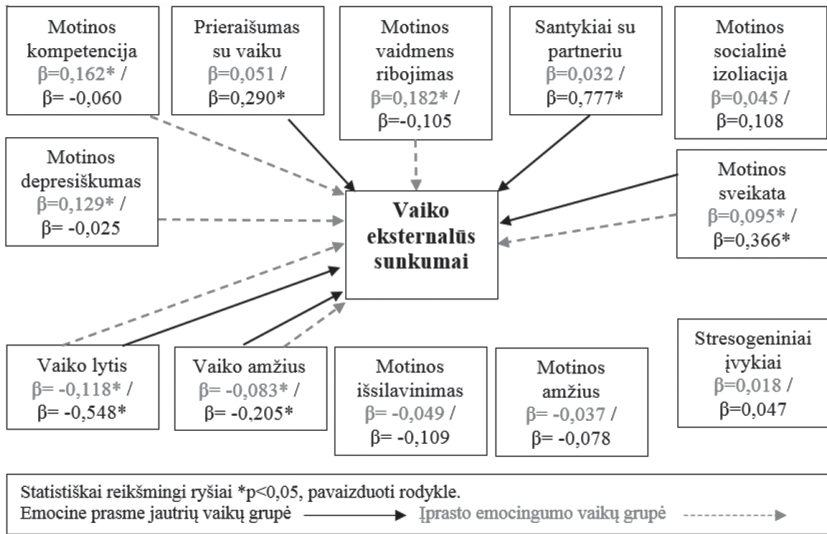
Paveiksle 4 pateikti motinystės streso, sociodemografinių veiksnių ir stresogeninių įvykių šeimos gyvenime veiksniai emocine prasme jautrių vaikų grupėje statistiškai reikšmingai susiję su vaiko eksternaliais sunkumais (ko-

reguotasis $R^2=0,380$, $F=5,743$, $p<0,001$). Šioje grupėje didesnius eksternalius sunkumus prognozuoja vyriška vaiko lytis ir jaunesnis vaiko amžius. Emocine prasme jautrių vaikų motinos intensyvesnė psichologinė įtampa dėl to, kad su vaiku yra susiformavęs nepakankamai prieraišus ryšys, didesnės problemos su partneriu ir prastesnė motinos sveikata yra susiję su didesnėmis vaikų eksternaliomis (elgesio) problemomis.

Kuo daugiau eksternalių sunkumų patiria į emocijų jautrumą linkęs vaikas, tuo mažiau motina jaučiasi su juo susijusi, gali nejausti artimo ryšio su juo, nesuprasti vaiko poreikių, nežinoti, kaip tuos poreikius patenkinti. Priklausomybė tarp minėtų kintamųjų gali būti abipusė – kuo mažesnis vaiko prieraišumas prie motinos ir jos nesuvokimas, kaip jaučiasi vaikas, kaip reiktų kokybiškai tenkinti vaiko poreikius, tuo labiau būdinga rasti elgesio sunkumams. Ir atvirkščiai, kuo didesni sunkumai, tuo labiau nukenčia motinos ir vaiko tarpusavio ryšys.

Kaip ir internalių sunkumų atveju, problemos su partneriu yra stipriai susiję su jautraus vaiko eksternaliais sunkumais. Gali būti, kad į nesutarimus tarp tėvų vaikas reaguoja ne tik emociniais simptomais, tačiau ir veiksmais – tampa labiau išsiblaškęs, gali atrodyti sutrikęs, dažniau elgiasi agresyviai, linkęs prieštarauti, savo teises ir poreikius ginti ne bandydamas tartis, o jėga ir agresija. Kaip ir minėta anksčiau, vaikas į nesutarimus tarp tėvų gali reaguoti (ir taip nesąmoningai maištauti, bandyti pakeisti situaciją bei tėvų elgesį) elgdamasis netinkamai ir agresyviai (Davies ir kt., 2009, 2016; Lansford, 2009).

Motinos išsakytos problemos su sveikata yra susiję tiek su įprasto emocionalumo, tiek su emocine prasme jautrių vaikų didesniais eksternaliais sunkumais. Sudėtinga vienareikšmiškai įvertinti, kodėl motinos sveikatos problemos ar mažesnis energijos kiekis vykdant motinos įsipareigojimus gali sietis su vaiko elgesio sunkumais. Kaip ir su kitais motinystės streso komponentais, čia galima abipusė priklausomybė. Jei vaikas gauna mažiau dėmesio ir kokybiško bendravimo su motina ar dėl savo sveikatos problemų ji yra mažiau efektyviai drausminanti vaiką, mažamečiams gali suintensyvėti netinkamas elgesys ir pasireikšti daugiau elgesio sunkumų, padidėti agresyvumas, kilti problemų susikaupiant, išlaikant, perkeliant dėmesį. Kita vertus, motinoms, kurių vaikai turi nemažai elgesio sunkumų, psichologinė įtampa gali prasi-veržti ir somatiniais ar psichosomatiniais simptomais.

4 pav. Motinystės streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime ir sociodemografinių veiksnių sąsajos su vaiko eksternaliais sunkumais

Įprasto emocingumo vaikų grupėje galutiniame regresijos modelyje nepriklausomi kintamieji paaiškina 22,5 proc. eksternalių sunkumų kintamojo dispersijos (koreguotasis $R^2=0,225$. $F=17,724$, $p < 0,001$). Įprasto emocingumo vaikų didesnius eksternalius sunkumus prognozuoja didesnis motinos depresiškumas, prastesnė motinos sveikata, motinos emocinė įtampa, kylanti dėl savo nekompetentingumo suvokimo, ir jausmas, kad rūpinimasis vaiku ir motinystės įsipareigojimai riboja jų laisvę. Tarp motinų kompetencijos suvokimo ir vaiko eksternalių sunkumų gali būti abipusis ryšys. Dėl motinos nepasitikėjimo savimi kaip sėkminga motina, dėl žinių trūkumo, kaip atpažinti vaiko poreikius, tinkamai struktūruoti vaiko veiksmus ir jį drausminti, dėl praktinių žinių trūkumo atliekant motinos vaidmenį vaikai gali dažniau tikrinti ir peržengti motinos nustatytas elgesio ribas, elgtis nepaklusniau, labiau manipuliuoti ir provokuoti, elgtis agresyviai.

Kita vertus, motina, kurios vaikas elgiasi netinkamai, lyginant su bendraamžiais yra labiau išsiblaškęs, natūraliai gali jaustis mažiau kompetentinga ir dėl to patirti nemenką psichologinę įtampą bei savimi nusivilti. Motinos,

kurių vaikų elgesys joms yra iššūkis, gali vertinti, kad vaikas apsunkina jos gyvenimą ir riboja jos laisvę bei pasirinkimus, taip pat jos gali jaustis labiau prislėgtos, prastos ar labilios nuotaikos, jaučiančios energijos stygių aktyviai bendrauti su vaiku ir skirti jam daug dėmesio.

Kaip ir internalių sunkumų atveju, emociškai jautrių vaikų grupėje motinystės streso, stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime ir sociodemografiniai kintamieji paaiškina daugiau eksternalių sunkumų kintamojo dispersijos (38,0 proc.) lyginant su įprasto emocinio jautrumo vaikų grupe (22,5 proc. dispersijos).

Apibendrinimas

Emociškai jautrūs vaikai turi daugiau emocijų (internalių) ar elgesio (eksternalių) sunkumų nei didesniu emocingumu nepasižymintys vaikai. Motinystės streso komponentai, stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime bei sociodemografiniai veiksniai tiksliau nuspėja emociškai jautrių negu dideliu emocingumu nepasižymintį vaikų internalius ir eksternalius sunkumus. Su vaiko priežiūra susiję nesutarimai ir įtampa su partneriu yra stipriai ir teigiamai susiję su emociškai jautrių vaikų didesniais internaliais bei eksternaliais sunkumais. Jautrių vaikų labiau išreikšti internalūs sunkumai susiję su didesniu motinų depresišku, o motinos prasta sveikata bei silpnas emocišnis prierašumas su vaiku yra susiję su didesniais eksternaliais sunkumais. Labiau išreikštus jautrių vaikų internalius sunkumus prognozuoja vyresnis motinos amžius, jaunesnis vaiko amžius, žemesnis motinos išsilavinimas, o eksternalius sunkumus – jaunesnis vaiko amžius ir vyriška vaiko lytis. Didesnis motinos depresiškas, motinystės stresas, kylantis dėl motinos vaidmens ribojimo, susiję su didesniais internaliais ir eksternaliais sunkumais įprasto emocinio jautrumo vaikų grupėje. Stresas dėl motinos nekompetencijos jausmo bei prastesnė motinos sveikata yra susijusi su didesniais eksternaliais sunkumais įprasto emocinio jautrumo vaikų grupėje. Didesnius vaiko eksternalius sunkumus prognozuoja jaunesnis vaiko amžius ir vyriška vaiko lytis.

3.12. Motinystės streso, stresogeninių įvykių šeimos gyvenime ir vaiko agresyvaus elgesio sąsajos

Vaiko elgesio sunkumai, lyginant su kitokio pobūdžio sunkumais, tėvams kelia didžiausią stresą ir našą, tiek jei vertintume klinikinę, tiek normaliai

besivystančių vaikų grupes (Mash, Johnston, 1990). Elgesio sunkumai ikimokykliniame amžiuje prognozuoja didesnius vaiko sunkumus vyresniame amžiuje – kelia sunkumų socialinio funkcionavimo, prisitaikymo, akademiinių pasiekimų srityse, trikdo kasdienę veiklą, probleminę, rizikingą, agresyvią elgesį bendraamžių atžvilgiu sunku keisti ar kontroliuoti (Briggs-Gowan ir kt., 2006; Pihlakoski ir kt., 2006; Mesman, Bongers, Koot, 2001; Ashford ir kt., 2008), todėl jau ikimokykliniame vaiko amžiuje reikšminga vertinti tiek eksternalių sunkumų paplitimą, tiek galimus rizikos veiksnius šiam elgesiui atsirasti ar išlikti stabiliam / didėti vaikui augant.

Aukštas motinystės stresas, kai vaikas dar nelanko mokyklos, labiausiai prognozuoja vaiko elgesio problemas ateityje (viduriniojoje vaikystėje, paauglystėje) lyginant su sudėtingu vaiko temperamentu ar sveikatos problemomis (Deater-Deckard, 2005; Goldberg ir kt., 1997; Ashford ir kt., 2008; Baker ir kt., 2003; Mantymaa ir kt., 2012). Kadangi tėvų psichologinė savijauta auklėjant vaiką ir vaiko prisitaikymas, gera savijauta glaudžiai tarpusavyje susiję, analizuojant vaiko agresyvaus elgesio sunkumus motinystės / tėvystės stresą reikėtų vertinti kaip galimą rizikos veiksnį. Taip pat vertinga atsižvelgti į šeimos gyvenimo aplinkybes, šeimos sociodemografines charakteristikas, stresogeninius įvykius, pokyčius šeimos gyvenime, kurie gali turėti įtakos tiek vaiko raidai, tiek tėvų savijautai, jų bendravimo su vaiku kokybei.

Dauguma tyrėjų, analizuodami vaiko elgesio problemas, dėmesio sunkumus, hiperaktyvumą ir agresyvų elgesį vertina kaip vieną konstruklą – ekster-nalius sunkumus (Gilliom, Shaw, 2004; Kraatz Keiley ir kt., 2000; Mesman ir kt., 2009; Mesman, Bongers, Koot, 2001). Vertinant dėmesio sunkumų ir agresyvaus elgesio kitimą (Viduolienė, 2013), sąsajas su asmenybės ar įvairiais aplinkos veiksniais, pastebima, kad juos vertėtų analizuoti atskirai. Vaiko hiperaktyvumas, dėmesio sunkumai susiję su agresyviu elgesiu, tačiau juos prognozuoti gali skirtingi veiksniai ir specifinės vaiko elgesio problemos gali turėti savus, unikalius rizikos faktorius, nes jų ir etiologija skirtinga (Tremblay, 2000), įskaitant ir kognityvinę raidą, savikontrolės trūkumą, genetinę predispoziciją (genetinė įtaka yra stipresnė hiperaktyvumui ir dėmesio sunkumams nei agresyviam, asocialiam elgesiui (Tremblay, 2000; Frick ir kt., 1993; Hoge, Andrews, 1992)). Taigi šiame darbe analizuojami ne ekster-nalūs sunkumai bendrai, o vienas svarbiausių aspektų iš eksternalių sunkumų konstrukto, keliančių didžiausią iššūkį tiek tėvams, tiek aplinkiniams, tiek pačiam vaikui – tai vaiko agresyvus elgesys.

Tikslas – įvertinti vaiko agresyvaus elgesio, amžiaus, lyties, stresogeninių įvykių šeimos gyvenime ir motinystės streso sąsajas.

Tyrimo metodai

Tiriamieji. Tyrime dalyvavo 1180 motinų, kurios buvo kviečiamos dalyvauti pirmajame tyrimo etape. Tiriamųjų sociodemografinės charakteristikos pristatytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Tyrimo metodikos. Tyrimo informacijai rinkti naudotas Vaiko elgesio aprašas, skirtas tirti 1,5–5 metų amžiaus vaikus (*Child Behavior Check List 1,5-5*, Achenbach, Rescorla, 2000), ir Motinystės streso (*Parenting Stress Index*, Abidin, 1995) klausimynas. Tyrimo metodikų aprašymas ir psichometrinės charakteristikos aprašytos „3.1. Tyrimo metodai“ skyriuje.

Rezultatai ir jų aptarimas. Stresogeninių įvykių šeimos gyvenime ir motinystės streso, susijusio su motinos savybėmis, lygis berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse nesiskiria (45 lentelė).

Berniukus auginančios motinos nurodė, kad jų vaikams būdingesnis agresyvus elgesys, taip pat jos jaučia daugiau motinystės streso, susijusio su vaiko savybėmis, nei mergaites auginančios motinos (nepriklausomų imčių Student t testo rezultatai pateikti 45 lentelėje). Tyrimo rezultatai papildomi kitų tyrėjo išvadas, kad berniukams labiau nei mergaitėms būdingas agresyvus elgesys (Card ir kt., 2008; Rescorla ir kt., 2011).

45 lentelė. Vaiko agresyvaus elgesio, motinystės streso lygio ir stresogeninių įvykių palyginimas berniukus ir mergaites auginančių motinų grupėse

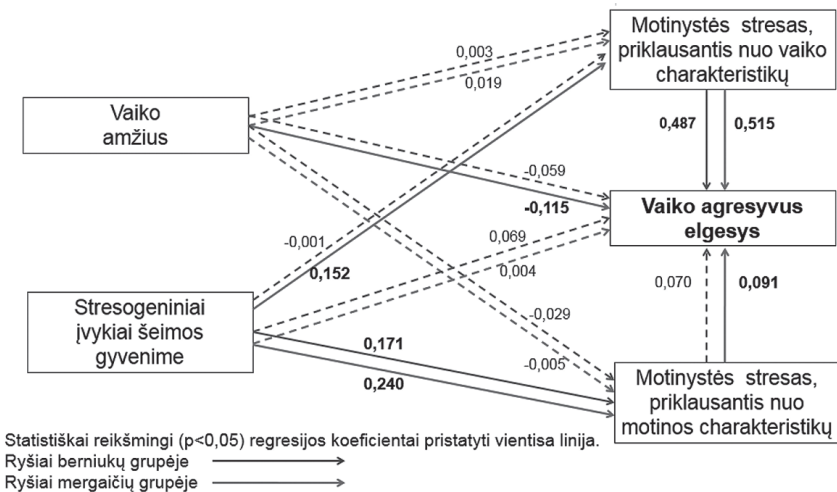
	Skalės vidurkis ± st.nuokrypis			
	Vaiko agresy- vus elgesys	Motinystės stre- sas dėl vaiko	Motinystės stresas dėl motinos	Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime
Berniukų grupė	10,4 (5,9)	103,4 (20,2)	118,6 (23,0)	6,7 (6,5)
Mergaičių grupė	8,8 (5,4)	98,3 (19,8)	117,4 (24,6)	7,5 (7,2)
t statistika	4,951	4,308	0,861	-1,852
Statist. reikšm. p	<0,001	<0,001	0,389	0,064

Berniukus auginančios motinos taip pat patiria intensyvesnę motinystės stresą, kuris susijęs ir kyla dėl vaiko savybių, temperamento, elgesio (Abidin, 1995; Deater-Deckard, 2004). Berniukai paprastai yra aktyvesni, jiems dažniau būdingas prieštaraujantis elgesys, nepaklusnumas, ir dėl tokio elgesio jie tėvams kelia didesnius reikalavimus.

Koreliacijos tarp motinystės streso kintamųjų berniukų ir mergaičių grupėse $r=0,691$ ir $0,671$ ($p<0,001$).

Šąsajoms tarp vertintų charakteristikų nustatyti naudota AMOS 18 versijos programa. Sudarytas modelis yra suderinamas tiek su mergaičių, tiek su berniukų grupės duomenimis ($\chi^2=4,780$, $df=2$, $p=0,092$; CFI=0,998, NFI=0,996, RMSEA=0,034; regresijos koeficientai tarp kintamųjų pateikti 5 paveiksle).

Motinystės stresas, kylantis dėl vaiko savybių, elgesio ir motinų reakcijų į galimus vaiko sunkumus, yra susijęs su labiau išreikštu agresyviu elgesiu tiek berniukų (regresijos koeficientas $\beta=0,515$, $p<0,001$), tiek mergaičių grupėse ($\beta=0,487$, $p<0,001$; 5 paveikslas). Kitų mokslininkų išvadose aptinkamos panašios tendencijos – sunkiai kontroliuojamas, prieštaraujantis vaiko elgesys, nuolatinis ribų ir taisyklių laikymosi išbandymas, užsispyręs ir savanaudiškas elgesys, verbalinė ir fizinė agresija aplinkinių ar daiktų atžvilgiu, pykčio protrūčiai patyrus frustracija ir pan. labiausiai provokuoja su vaiko savybėmis siejamą motinystės stresą. Gali būti, kad reaguodamas į motinų įtampą, emocines reakcijas, tokiu būdu gavęs dėmesio, sulaukęs neefektyvių ar situacijai neadekvačių drausminimo būdų, vaikas kitą kartą patyręs pykčio priepuolį ar frustraciją, elgtis dar emocingiau ir agresyviau – motinų reakcijos vaiko pyktį ir agresyvumą gali arba pastiprinti, ar susilpninti.

5 pav. Šąsajos tarp vaiko agresyvaus elgesio, vaiko amžiaus, lyties, stresogeninių įvykių šeimos gyvenime ir motinystės streso

Su motinos savybėmis, jos kompetencijos vertinimu, pasitenkinimu motinystės vaidmeniu, savęs kaip motinos vertinimu siejamas motinystės stresas statistiškai reikšmingai prognozuoja vaiko agresyvų elgesį tik mergaičių grupėje, tačiau šių kintamųjų tarpusavio koreliacija yra labai silpna (regresijos koeficientas $\beta=0,091$, $p=0,042$, 5 paveikslas). Gali būti, kad nors ir silpnas statistiškai reikšmingas ryšys vien mergaitės auginančių motinų grupėje rodo, jog motinas agresyvus dukrų elgesys kiek glumina, todėl jis siejamas su motinystės stresu, kuris atspindi motinos savęs vertinimą ir motinystės vaidmenį. Motinos gali turėti skirtingų lūkesčių dukterų ir sūnų atžvilgiu, remtis skirtingais berniukų ir mergaičių elgesio stereotipais, taigi mergaičių agresyvus elgesys vertinamas kaip neatitinkantis elgesio normų, būdingų moteriškai lyčiai, o sūnų atveju toks elgesys labiau toleruojamas, priimamas kaip norma ir nesukelia intensyvesnio motinystės streso ar savęs kaip motinos nuvertinimo.

Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime nėra tiesiogiai susiję su vaiko agresyviu elgesiu (paveikslas 5).

Jaunesnis vaiko amžius prognozuoja labiau išreikštą mergaičių, tačiau ne berniukų agresyvų elgesį. Remiantis vaiko psichosocialinės raidos dėsniniais galima daryti prielaidą, kad jaunesniems vaikams (maždaug iki 3 m.) agresyvumas yra didesnis dėl stiprėjančio savarankiškumo (Basten ir kt., 2016; Maguire ir kt., 2016), noro išbandyti naujus dalykus, savęs kaip atskiro individo suvokimo, todėl galimi dažnesni pykčio priepuoliai, nuotaikų kaita, prieštaravimas, siekis apginti savo norus, teritoriją ar žaislus. Statistiškai reikšmingas neigiamas ryšys tarp agresyvaus elgesio apraiškų ir vaiko amžiaus patvirtintas tik mergaičių grupėje. Šis rezultatas skatina daryti išvadą, kad vaikui bręstant berniukų agresyvus elgesys silpnėti/retėti nelinkęs, o mergaitėms jis tampa mažiau būdingas ar išreikštas.

Apibendrinimas

Berniukams agresyvus elgesys yra būdingas labiau nei mergaitėms. Berniukus auginančios motinos jaučia daugiau motinystės streso, priklausančio nuo vaiko charakteristikų, nei mergaitės auginančios motinos. Berniukams labiau išreikštą agresyvų elgesį prognozuoja didesnis nuo vaiko charakteristikų priklausantis motinystės stresas. Mergaitėms labiau išreikštą agresyvų elgesį prognozuoja didesnis nuo vaiko charakteristikų ir nuo motinos charakteristikų priklausantis motinystės stresas, jaunesnis vaiko amžius. Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime ir vaiko agresyvaus elgesio intensyvumas nėra susiję.

IŠVADOS

Motinos, kurių vaikams būdingi didesni emociniai ir / ar elgesio sunkumai, jaučia intensyvesnę su motinos vaidmeniu siejamą stresą. Vaiko emociniai ir elgesio sunkumai labiau susiję su motinystės stresu, kylančiu dėl vaiko savybių, nei su stresu, kylančiu dėl motinos savybių. Vaiko emociniai ir elgesio sunkumai prognozuoja motinystės stresą. Asmens ir šeimos sociodemografiniai veiksniai yra susiję ir su motinystės stresu, ir su vaiko emociniais ir elgesio sunkumais. Vaiko liga, padidėjęs sergamumas, emocinis jautrumas ar raidos sutrikimas pasunkina tiek motinų jaučiamą motinystės stresą, tiek vaiko emocinius ir elgesio sunkumus. Stresogeniniai įvykiai šeimos gyvenime, motinos profesinėje veikloje ir finansinis stresas gali sustiprinti motinų patiriamą su vaiko priežiūra ir elgesiu siejamą stresą. Minėtos stresogeninės aplinkybės daugiau susijusios su motinystės stresu nei su vaiko emociniais ir elgesio sunkumais. Motinystės stresas yra susijęs su vaiko auklėjimo stiliumi ir drausminimo strategijomis. Motinų ir tėvų požiūris į su vaiko priežiūra ir auklėjimu susijusius iššūkius ne visiškai sutampa. Motinystės ir tėvystės streso šaltiniai gali skirtis.

LITERATŪRA

1. Abidin, R. (1990). *The Parenting Stress Index* (2nd ed.). Psychological Assessment Resources: Odessa, FL.
2. Abidin, R. (1995). *The Parenting Stress Index* (3rd ed.). Psychological Assessment Resources: Odessa.
3. Achenbach T. M., Rescorla L. A. (2000). *Manual for the ASEBA Preschool Forms & Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry.
4. Albert M., Rui P., Ashman J.J. (2017). Physician office visits for attention-deficit/hyperactivity disorder in children and adolescents aged 4–17 years: United States, 2012–2013. NCHS data brief, no 269. Hyattsville, MD: National Center for Health Statistics.
5. Anthony L. G., Anthony B. J., Glanville D. N., Naiman D. Q., Waanders C., Shaffer S. (2005). The relationships between parenting stress, parenting behaviour and preschoolers' social competence and behaviour problems in the classroom. *Infant and Child Development*, 14 (2), 133–154.
6. Ashford J., Smit F., van Lier P.A.C., et al. (2008). Early risk indicators of internalizing problems in late childhood: A 9-year longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(7), p. 774–780.
7. Aunola K., Nurmi J. E., Onatsu-Arviolommi T., Pulkkinen L. (1999). The role of parents' self-esteem, mastery-orientation and social background in their parenting styles. *Scandinavian Journal of Psychology*, 40, 307–317.
8. Bayer J. K., Hiscock H., Ukoumunne O.C. (2008). Early childhood aetiology of mental health problems: a longitudinal population-based study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 1166–1174.
9. Baker B. L., Heller T. L. (1996). Preschool children with externalizing behaviors: Experience of fathers and mothers. *Journal of abnormal Child Psychology*, 24(4), 513–532.
10. Baker B. L., McIntyre L. L., Blachar J., et al. (2003). Pre-school children with and without developmental delay: Behaviour problems and parenting stress over time. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47, 217–230.
11. Baker D. B. (1994). Parenting stress and ADHD: A comparison of mothers and fathers. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 2 (1), 46–50.

12. Barkauskienė R. (2005). Motinos lūkesčių, jausmų ir paramos vaikui sąryšis su turinčių mokymosi negalę vaikų elgesio bei emociniais sunkumais. *Psichologija*, 31, 39–53.
13. Barkauskienė R., Bieliauskaitė R. (2002). Mokymosi negalią turinčių vaikų elgesio ir emociniai sunkumai. *Medicina*, 38(4), 439–443.
14. Basten, M., Tiemeier, H., Althoff, R.R. et al. (2016). The Stability of Problem Behavior Across the Preschool Years: An Empirical Approach in the General Population. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 44, p. 393-404.
15. Beck A., Hasting R., Daley D., Stevenson J. (2004). Pro-social behavior and behavior problems independently predict maternal stress. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 29, 339–349.
16. Bee H. The developing child (6th ed.). New York: Harper Collins College Publishers, 1992.
17. Begle, A. M., Dumas, J. E., and Hanson, R. F. (2010). Predicting child abuse potential: An empirical investigation of two theoretical frameworks. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 39, 208–219.
18. Belsky J. (1984). The determinants of parenting: A process model. *Child Development*, 55, 83–96.
19. Benzies, K. M., Harrison, M. J., Magill-Evans, J. (2004). Parenting Stress, Marital Quality, and Child Behavior Problems at Age 7 Years. *Public Health Nursing*, 21(2), 111–121.
20. Bieliauskaitė R., Jusienė R., Garckija R. (2009). Bronchine astma sergančių ikimokyklinio amžiaus vaikų psichologinio prisitaikymo, tėvų konfliktiškumo ir auklėjimo būdų sąsajos. *Psichologija*, 40, 37–52.
21. Blader J. C. (2006). Which family factors predict children's externalizing behaviors following discharge from psychiatric inpatient treatment? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 1133–1142.
22. Blossom J. B., Ginsburg, G. S., Birmaher, B., Walkup, J. T., Kendall, P. C., Keeton, C. P., . . . Albano, A. M. (2013). Parental and Family Factors as Predictors of Threat Bias in Anxious Youth. *Cognitive Therapy and Research*, 37(4), 812–819.
23. Breidokienė R., Jusienė R. (2012). Savireguliacija ankstyvojoje vaikystėje: sampratos problematika. *Psichologija*, 46, 27–44.

24. Brenner V., Fox R. A. (1998). Parental discipline and behavior problems in young children. *The Journal of Genetic Psychology*, 159, 251–256.
25. Briggs–Gowan M. J., Carter A. S., Schwab–Stone M. (1996). Discrepancies among mother, child, and teacher reports: Examining the contributions of maternal depression and anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 24 (6), 749–765.
26. Bristol M. M., Gallagher J. J., Schopler E. (1988). Mothers and fathers of young developmentally disabled and nondisabled boys: Adaptation and spousal support. *Developmental Psychology*, 24, 441–451.
27. Broidy L. M., Nagin D. S., Tremblay R. E., Bates J. E., Brame B., Dodge K. A., et al. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six site, cross–national study. *Developmental Psychology*, 39, 222–245.
28. Bronfenbrenner U., Morris A. (2006). The bioecological model of human development. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds. in Chief) & R. M. Lerner (Ed.), *Handbook of child psychology: 1. Theoretical models of human development* (6th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
29. Bullock J. (2002). Bullying. *Childhood Education*, 78(3), 130–133.
30. Buss K. A. (2011). Which fearful toddlers should we worry about? Context, fear regulation, and anxiety risk. *Developmental psychology*, 47(3), 804–819.
31. Campbell S. B., Ewing L. J. (1990). Follow–up of hard–to–manage preschoolers: Adjustment at age nine and predictors of continuing symptoms. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 871–889.
32. Campbell S. B., Shaw D. S., Gilliom M. (2000). Early externalizing behavior problems: Toddlers and preschoolers at risk for later maladjustment. *Development and Psychopathology*, 12, 467–488.
33. Campo J. V., Bridge J., Ehmann M., Altman S., Lucas A., Birmaher B., Di Lorenzo C., Iyengar S., Brent D. A. (2004). Recurrent abdominal pain, anxiety, and depression in primary care. *Pediatrics*, 113, 817–824.
34. Card N.A., Stucky B.D., Sawalani G.M., Little T.D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79, p. 1185–1229.

35. Carneiro, Meghir C., Parey M. (2013). Maternal Education, Home Environments and the Development of Children and Adolescents. *Journal of the European Economic Association*, 11(1), 123–160.
36. Casas J. F., Weigel S. M., Crick N. R., Ostrov J. M., Woods K. E., Jansen Yeh E. A., Huddlestone–Casas C. A. (2006). Early parenting and children's relational and physical aggression in preschool and home contexts. *Applied Developmental Psychology*, 27, 209–227.
37. Ceballos (2008). School–based child parent relationship therapy (CPRT) with low income first generation immigrant Hispanic parents: Effects on child behavior and parent–child relationship stress. Doctoral dissertation. University of North Texas: Denton, Texas.
38. Centers for disease control and prevention (2018). Attention–Deficit / Hyperactivity Disorder (ADHD). Data and statistics. < <http://www.cdc.gov/ncbddd/adhd/data.html>>, aplankyta 2018–12–12.
39. Chaplin T., Gillham J., & Seligman M. (2009). Gender, anxiety, and depressive symptoms: A longitudinal study of early adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 29, 307–327.
40. Chazan–Cohen R., Raikes H., Brooks–Gunn J., Ayoub C., Pan B. et al. (2009). Low–Income Children's School Readiness: Parent Contributions over the First Five Years. *Early Education and Development*, 20(6), 958–977.
41. Chi T. C., Hinshaw S. (2002). Mother–child relationships of children with ADHD: The role of maternal depressive symptoms and depression–related distortions. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(4), 387–400.
42. Chiou H., Hsieh L. (2008). Comparative Study of Children's Self–Concepts and Parenting Stress Between Families of Children With Epilepsy and Asthma. *Journal of Nursing Research (Taiwan Nurses Association)*, 16(1), 65–73.
43. Coie J. D., Dodge K. A. (1998). The development of aggression and antisocial behavior. In W. Damon (Series Ed.), N. Eisenberg (Vol Ed.). *Handbook of child psychology: 3. Social, emotional, and personality development* (5th ed.). New York: Wiley.
44. Cole M., Michel M. K., Teti L. (1994). The development of emotion regulation and dysregulation: A clinical perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59, 73–100.

45. Cole M., Zahn–Waxler C., Fox N. A., Usher B. A., Welsh J. D. (1996). Individual differences in emotion regulation and behavior problems in preschool children. *Journal of Abnormal Psychology*, 105, 518–529.
46. Collins W. A., Maccoby E. E., Steinberg L., Hetherington E. M., Bornstein M. H. (2000). Contemporary research: The case for nature and nurture. *American Psychologist*, 55, 218–232.
47. Conger R. D., Wallace L. E., Sun Y., Simons R. L., McLoyd V. C., Brody G. H. (2002). Economic pressure in African American families: A replication and extension of the family stress model. *Developmental Psychology*, 38, 179–193.
48. Conway F. S., Boyce G. C., Price C. (2003). Early Predictors of School–Age Behavior Problems and Social Skills in Children with Intraventricular Hemorrhage (IVH) and/or Extremely Low Birthweight (ELBW). *Child Psychiatry and Human Development*, 33(3), 175–192.
49. Cooklin, A. R., Westrupp, E. M., Strazdins, L., Giallo, R., Martin, A., & Nicholson, J. M. (2016). Fathers at work: Work–family conflict, work–family enrichment and parenting in an Australian cohort. *Journal of Family Issues*, 37(11), 1611–1635.
50. Copeland D., Harbaugh B. (2005). Differences in parenting stress between married and single first time mothers at six to eight weeks after birth. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 28, 139–152.
51. Costello E. J., Angold A. (2006). Developmental epidemiology. D. Cicchetti, D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology: Theory and method* (2nd ed., p. 41–65). John Wiley & Sons, New Jersey.
52. Costello E. J., Mustillo S., Keeler G., Angold A. Prevalence of psychiatric disorders in childhood and adolescence. Lubotsky B., Petrila J., Hennessy K., eds. (2004). *Mental Health Services: A Public Health Perspective*. New York, NY: Oxford University Press; p. 111–128.
53. Craig L. (2006). Does Father Care Mean Fathers Share? A Comparison of How Mothers and Fathers in Intact Families Spend Time with Children. *Gender & Society*, 20 (2), 259–281.
54. Craig L., Mullan K. (2011). How Mothers and Fathers Share Childcare: A Cross–National Time–Use Comparison. *American Sociological Review*, 76(6), 834–861.

55. Crawford A., Manassis K. (2001). Familial predictors of treatment outcome in childhood anxiety disorders. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40, 1182–1189.
56. Crick N. R., Ostrov J. M., Werner N. E. (2006). A longitudinal study of relational aggression, physical aggression, and children's social–psychological adjustment. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 131–142.
57. Crnic K., Low C. (2002). Everyday stresses and parenting. Marc H Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting: 5. Practical issues in parenting* (2nd ed., p. 243–267). Mahwah, NJ: Erlbaum.
58. Cunningham J. N., Kliwer W., Garner W. (2009). Emotion socialization, child emotion understanding and regulation, and adjustment in urban African American families: Differential associations across child gender. *Development and Psychopathology*, 21, 261–283.
59. Davies T., Sturge–Apple M. L., Cicchetti D., Manning L. G., Zale E. (2009). Children's patterns of emotional reactivity to conflict as explanatory mechanisms in links between interpartner aggression and child physiological functioning. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 50(11), 1384–1391.
60. Davies, P. T., Hentges, R. F., Coe, J. L., Martin, M. J., Sturge–Apple, M. L., & Cummings, E. M. (2016). The multiple faces of interparental conflict: Implications for cascades of 53 children's insecurity and externalizing problems. *Journal of Abnormal Psychology*, 125(5), 664.
61. Deater–Deckard K. (1998). Parenting stress and child adjustment: Some old hypotheses and new questions. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5(3), 314–332.
62. Deater–Deckard K. (2004). *Parenting stress*. New Haven, CT: Yale University Press.
63. Deater–Deckard K., Scarr S. (1996). Parenting stress among dual–earner mothers and fathers: Are there gender differences? *Journal of Family Psychology*, 10, 45–59.
64. Dettling A.C., Gunnar M.R., Donzella B. (1999). Cortisol levels of young children in full-day childcare centers: Relations with age and temperament. *Psychoneuroendocrinology*, 24(5), 519–536.

65. Dohrenwend B. P. (2006). Inventorying Stressful Life Events as Risk Factors for Psychopathology: Toward Resolution of the Problem of Intra-category Variability. *Psychological Bulletin*, vol. 132, iss. 3, pp. 477–495.
66. Downey G., Coyne J.C. (1990). Children of depressed parents: An integrative review. *Psychological Bulletin*, 180, 50–76.
67. Edwards, R. C., Hans, S. L. (2015). Infant risk factors associated with internalizing, externalizing, and co-occurring behavior problems in young children. *Developmental Psychology*, 51(4), 489–499.
68. Eisenberg N., Cumberland A., Spinrad T. L. (1998). Parental socialization of emotion. *Psychological Inquiry*, 9, 241–273.
69. Else-Quest N.M., Hyde J.S., Goldsmith H.H., Van Hulle C.A. (2006). Gender differences in temperament: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 32(1), 33–72.
70. Eminson D. M. (2007). Medically unexplained symptoms in children and adolescents. *Clinical Psychology Review*, 27(7), 855–871.
71. Engfer A. (1993). Antecedents and consequences of shyness in boys and girls: A 6-year longitudinal study. In K. H. Rubin & J. B. Asendorpf (Eds.), *Social withdrawal, inhibition, and shyness*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
72. Erickson Warfield M. (2005). Family and work predictors of parenting role stress among two-earner families of children with disabilities. *Infant and Child Development*, 14 (2), p. 155–176
73. Esdaile S. A., Greenwood K. M. A (2003). Comparison of mothers' and fathers' experience of parenting stress attributions for parent-child interaction outcomes. *Occupational Therapy International*, 20, p. 115–126.
74. Essau C., Lewinsohn , Seeley J., Sasagawa S. (2010). Gender differences in the developmental course of depression. *Journal of Affective Disorders*, 127, 185–190.
75. Fantl K. A., Henrich C. C. (2010). Trajectories of pure and co-occurring internalizing and externalizing problems from age 2 to age 12: Findings from the National Institute of Child Health and Human Development Study of Early Child Care. *Developmental Psychology*, 46(5), 1159–1175.
76. Feng X., Shaw D. S., Silk J. S. (2008). Developmental trajectories of anxiety symptoms among boys across early and middle childhood. *Journal of Abnormal Psychology*, 117, 32–47.

77. Feng X., Shaw D., Kovacs M., Lane T., O'Rourke, F., Alarcon, J. (2008). Emotion regulation in preschoolers: The roles of behavioral inhibition, maternal affective behavior, and maternal depression. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 132–141.
78. Frick J., Lahey B. B., Loeber R., Tannenbaum L., Van Horn Y., Christ M. A. G., Hart E. A., Hanson K. (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinic sample. *Clinical Psychology Review*, 13(4), 319–340.
79. Garcia-Coll C., Kagan J., Reznick J. (1984). Behavioral inhibition in young children. *Child Development*, 55, 1005–1019.
80. Gardner F., Shaw D. S. (2008). Behavioral Problems of Infancy and Preschool Children (0–5), in Rutter's Child and Adolescent Psychiatry, Fifth Edition (eds M. Rutter D. V. M., Bishop D. S., Pine S. Scott J., Stevenson E. Taylor and A. Thapar), Blackwell Publishing Ltd., Oxford, UK.
81. Garralda M. E. (1996). Somatisation in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 37(1), 13–33.
82. Gartstein M. A., Fagot B. I. (2003). Parental depression, parenting and family adjustment, and child effortful control: Explaining externalizing behaviors for preschool children. *Applied Developmental Psychology*, 24, 143–177.
83. George D., Mallery (2003). SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
84. Ghandour R. M., Michael D. Kogan, Stephen J. Blumberg, Deborah F. Perry (2010). Prevalence and Correlates of Internalizing Mental Health Symptoms Among CSHCN. *Pediatrics*, 125(2), 269–277.
85. Giallo, S. Gavidia-Payne (2006). Child, parent and family factors as predictors of adjustment for siblings of children with a disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50(12), 937–948.
86. Giesbrecht G. F., Miller M. R., Müller U. (2010). The anger–distress model of temper tantrums: associations with emotional reactivity and emotional competence. *Infant and Child Development*, 19(5), 278–297.
87. Gilliom M., Shaw D. S. (2004). Codevelopment of externalizing and internalizing problems in early childhood. *Development and Psychopathology*, 16, 313–333.

88. Goldberg S., Janus M., Washington J., Simmons R. J., macLusky I., Fowler R. S. (1997). Prediction of Preschool Behavioral problems in healthy and pediatric samples. *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 18(5), 304–313.
89. Grigaitė B., Norgėlienė I. (2009). Vaikų psichologinio konsultavimo ir jų santykių su šeimos nariais sąsajos. *SOTER – Religijos mokslo žurnalas*, 28, p. 75–89.
90. Gruhn, M. A., Dunbar, J. P., Watson, K. H., Reising, M. M., McKee, L., Forehand, R., Compas, B. E. (2016). Testing specificity among parents' depressive symptoms, parenting, and child internalizing and externalizing symptoms. *Journal of Family Psychology : JFP : Journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43)*, 30(3), 309–319
91. Gupta, V. B. (2007). Comparison of Parenting Stress in Different Developmental Disabilities. *Journal of Developmental & Physical Disabilities*, 19, 417425.
92. Guralnick M. J. (2005). Peer relationships and the mental health of young children with intellectual delays. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 5, 21–29.
93. Guterman, N. B., Lee, S. J., Taylor, C. A., and Rathouz, P. J. (2009). Parental perceptions of neighborhood processes, stress, personal control, and risk for physical child abuse and neglect. *Child Abuse and Neglect*, 33, 897–906.
94. Hackethorn Garland B. (2007). Parenting techniques and parent characteristics associated with child externalizing behavior problems. Doctoral dissertation. Texas A&M University: Texas, USA.
95. Hayes S.A., Watson S.L. (2013). The Impact of Parenting Stress: A Meta-analysis of Studies Comparing the Experience of Parenting Stress in Parents of Children With and Without Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(3):629–642.
96. Hasan N., Power T. G. (2004). Children's appraisal to major life events. *American journal of OrthoPsychiatry*, 74(1), 26–32.
97. Hauser–Cram , Erickson Warfield M., Shonkoff J., Wyngaarden Krauss M., Sayer A., Upshur C. C., Hodapp R. M. (2001). Children with Disabilities: A Longitudinal Study of Child Development and Parent Well–

- Being. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66(3), 1–126.
98. Hemmen C. (2005). Stress and depression. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 293–319.
 99. Hildingsson I., Thomas J. (2014). Parental stress in mothers and fathers one year after birth. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 32(1), p. 41–56.
 100. Hintermair M. (2000). Children who are hearing impaired with additional disabilities and related aspects of parental stress. *Exceptional Children*, 66(3), 327–333.
 101. Hofecker Fallahpour M., Benkert T. N., Riecher-Rössler A., Stieglitz R. D. (2009). Elternschaft und Belastungserleben: Psychometrische Überprüfung des Parenting–Stress–Index (PSI) an einer deutschsprachigen Stichprobe [Parenthood and parenting stress: Psychometric testing of the Parenting Stress index (PSI) in a German sample]. *Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie*, 59, 224–233.
 102. Hoge R. D., Andrews D. A. (1992). Assessing conduct problems in the classroom. *Clinical Psychology Review*, 12, 1–20.
 103. Holt R. R., (1993). Occupational stress. In Goldberger L., Breznitz S. (ed.). *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* (2nd ed.). New York, NY, US: Free Press. 342–367.
 104. Hook J. L., Wolfe C. M. (2012). New Fathers?: Residential Fathers' Time With Children in Four countries. *Journal of Family Issues*, 33(4), 415–450.
 105. Hsiao, Yun-Ju (2013). Parental Stress, Family-Professional Partnerships, and Family Quality of Life: Families of Children with Autism Spectrum Disorder. *UNLV Theses, Dissertations, Professional Papers, and Capstones*. 1839.
 106. Yaman A., Mesman J., van IJzendoorn M. H., Bakermans–Kranenburg M. (2010). Perceived family stress, parenting efficacy, and child externalizing behaviors in second–generation immigrant mothers. *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 45(4), 505–512.
 107. Jewett J., Peterson, K. (2002). *Stress and young children*. Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education.

108. Johnston C., Mash E. J. (2001). Families of children with attention deficit/hyperactivity disorder: Review and recommendations for future research. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 4, 183–270.
109. Jusienė R., Raižienė S. (2006). Ikimokyklinio amžiaus vaikų elgesio bei emocinių sunkumų įvertinimas: motinų, tėčių ir auklėtojų vertinimų lyginamoji analizė. *Psichologija*, 33, 47–63.
110. Jusienė R., Raižienė S., Barkauskienė R., Bieliauskaitė R., Dervinytė Bongaržoni A. (2007). Ikimokyklinio amžiaus vaikų emocinių ir elgesio sunkumų rizikos veiksniai. *Visuomenės sveikata*, 4(39), 46–54.
111. Kalil A., Danzinger S. (2000). How teen mothers are faring under welfare reform. *Journal of Social Issues*, 56, 775–798.
112. Kerzaitė I., Ėmužytė R., Firantienė R., Bieliauskaitė R. (2016). Atopiniu dermatitu sergančių vaikų internalių sunkumų raiška ir prieraišumo ypatumai. *Vaikų pulmonologija ir alergologija*, 19 (1), p. 6021–6032.
113. Kochanska G. (1997). Multiple pathways to conscience for children with different temperaments: From toddlerhood to age 5. *Developmental Psychology*, 33, 228–240.
114. Kopp C. (1989). Regulation of distress and negative emotions: A developmental view. *Developmental Psychology*, 25, 343–354.
115. Kraatz Keiley M., Bates J.E., Dodge K.A., Pettit G.S. (2000). A cross-domain growth curve analysis: Externalizing and internalizing behaviors during 8 years of childhood. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, p. 161–179.
116. Krause E., Mendelson T., Lynch T. (2003). Childhood emotional invalidation and adult psychological distress: The mediating role of emotional inhibition. *Child Abuse & Neglect*, 27, 199–213.
117. Kuschel A. (2012). The Epidemiology of Child Psychopathology: Basic Principles and Research Data. In *Epidemiology Insights*, Dr. Maria De Lourdes Ribeiro De Souza Da Cunha (Ed.). InTech: Rijeka, Croatia.
118. Kuster A., Merkle C. J. (2004). Caregiving stress, immune function, and health: Implications for research with parents of medically fragile children. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 27(4), 257–276.
119. Lacharité C., Éthier L. S., Piché C. (1992). Le stress parental chez les mères d'enfants d'âge préscolaire : Validation et normes québécoises pour l'Inventaire de Stress Parental [Parental stress in mothers of preschool

- children: Validation and Quebec norms for the Parental Stress Invento-
ry]. *Santé mentale au Québec*, 17, 183–204.
120. Lancefield K., Raudino A., Downs J.M., Laurens K.R. (2016). Trajecto-
ries of childhood internalizing and externalizing psychopathology and
psychotic-like experiences in adolescence: A prospective population-ba-
sed cohort study. *Development and Psychopathology*, 28, 527–536.
 121. Landsbergis A., Schnall L., Belkić K. L., Baker D., Schwartz J. E., Picke-
ring T. G. (2003). The workplace and cardiovascular disease: Relevance
and potential role for occupational health psychology. In Campbell J.,
Tetrick L. E. (Eds.). *Handbook of occupational health psychology*. Was-
hington, DC, US: American Psychological Association, p. 265–287.
 122. Lansford J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. *Pers-
pectives on Psychological Science*, 4, 140–152.
 123. Lavee, Y., Sharlin, S., Katz, R. (1996). The effect of parenting stress on
marital quality. *Journal of Family Issues*, 17, 114–135.
 124. Lazarus R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A histo-
ry of changing outlooks. *Annual Review of Psychology*, 44, 1–21.
 125. Lazarus R. S., Folkman S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New
York: Springer.
 126. LeCuyer–Maus E. (2003). Stress and coping in high–risk mothers: Diffi-
cult life circumstances, psychiatric–mental health symptoms, education,
and experiences in their families of origin. *Public Health Nursing*, 20,
132–145.
 127. Lee S., Yoo S., Bak S. (2003). Characteristics of friendships between chil-
dren with and without mild disabilities. *Education and Training in Deve-
lopmental Disabilities*, 38, 157–166.
 128. Lengua L. J. (2006). Growth in temperament and parenting as predictors
of adjustment during children's transition to adolescence. *Developmental
Psychology*, 42, 819–832.
 129. Leve L. D., Kim H. K., Pears K. C. (2005). Childhood Temperament and
Family Environment as Predictors of Internalizing and Externalizing
Trajectories from Age 5 to Age 17. *Journal of abnormal child psychology*,
33(5), 505–520.
 130. Liu J., Cheng H., Leung W. L. (2011). The Application of the Prescho-
ol Child Behavior Checklist and the Caregiver–Teacher Report Form to

- Mainland Chinese Children: Syndrome Structure, Gender Differences, Country Effects, and Inter-Informant Agreement. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39(2), 251–264.
131. Lytton, H., Romney, D. M. (1991). Parents' differential socialization of boys and girls: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 109, 267–297.
 132. Luebke A. M., Kiel E. J., Buss K. A. (2011). Toddlers' Context-Varying Emotions, Maternal Responses to Emotions, and Internalizing Behaviors. *Emotion*. 11(3), 697–703.
 133. Luoma I., Puura K., Tamminen T., Kaukonen , Piha J., Rasanen E., et al. (1999). Emotional and behavioural symptoms in 8–9-year-old children in relation to family structure. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 8, 29–40.
 134. Macias M. M., Saylor C. F., Rowe B. , Bell N. L. (2004). Age-related parenting stress differences in mothers with children with spina bifida. *Psychological Reports*, 93(3), 1223–1232.
 135. Maguire L.K., Niens U., McCann M., Connolly P. (2016). Emotional development among early school-age children: gender differences in the role of problem behaviours. *Educational psychology: An international journal of experimental educational psychology*, 36(8), p. 1408-1428.
 136. Maguire, S. A., Williams, B., Naughton, A. M., Cowley, L. E., Tempest, V., Mann, M. K., ..., Kemp, A. M. (2015). A systematic review of the emotional, behavioural and cognitive features exhibited by school-aged children experiencing neglect or emotional abuse: 57 Systematic review of school-aged neglect/emotional abuse. *Child: Care, Health and Development*, 41(5), 641–653.
 137. Malinauskienė O., Žukauskienė R. (2004). Paauglių depresijos simptomų, savivertės, šeimos socialinio-ekonominio statuso ir tėvų auklėjimo stiliaus sąsajos. *Psichologija*. 30, p. 17–31.
 138. Mäntymaa M., Puura K., Luoma I., et al., (2012). Predicting Internalizing and Externalizing Problems at Five Years by Child and Parental Factors in Infancy and Toddlerhood. *Child Psychiatry and Human Development*, 43(2), 153–170.
 139. Marshall, N. A., Arnold, D. H., Rolon-Arroyo, B., & Griffith, S. F. (2015). The association between relational aggression and internalizing symp-

- toms: A review and meta-analysis. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 34(2), 135–160.
140. Mash E. J., Johnston C. (1990). Determinants of parenting stress: Illustrations from families of hyperactive children and families of physically abused children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 313–328.
 141. Maslauskaitė A. (2005). Tarpusavio santykių kokybė Lietuvos šeimose. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1 (1), p. 122–134.
 142. Mathiesen K. S., Sanson A., Stoolmiller M., Karevold E. (2009). The nature and predictors of undercontrolled and internalizing problem trajectories across early childhood. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 209–222.
 143. Mawdsley H. (2010). The transactional relation between child behavior problems and parenting stress and the impact of coping and social support within families who have children with developmental disabilities. Doctoral dissertation. Boston college, Lynch school of education.
 144. McBride B. A., Schoppe S. J., Rane T. R. (2002). Child characteristics, parenting stress, and parental involvement: Fathers versus mothers. *Journal of Marriage and Family*, 64, 998–1011.
 145. McKinney E. S., James S. R., Murray S. S., Ashwill J. W. (2005). *Maternal–Child Nursing*. Elsevier Saunders: Philadelphia.
 146. McLeod B., Weisz J., Wood J. (2007). Examining the association between parenting and childhood depression: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 986–1003.
 147. Melis Yavuz, H. , Selcuk, B. , Corapci, F. and Aksan, N. (2017), Role of Temperament, Parenting Behaviors, and Stress on Turkish Preschoolers' Internalizing Symptoms. *Social Development*, 26 (1): 109-128.
 148. Mesman J., Stoel R., Bakermans–Kranenburg M. J., van IJzendoorn M. H., Juffer F., Koot H. M., Alink L. R. A. (2009). Predicting Growth Curves of Early Childhood Externalizing Problems: Differential Susceptibility of Children with Difficult Temperament. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 37, 625–636.
 149. Mesman, J., Koot, H. M. (2000). Common and specific correlates of pre-adolescent internalizing and externalizing psychopathology. *Journal of Abnormal Psychology*, vol. 109, pp. 428–437.

150. Milašauskienė J., Zambacevičienė E., Dapkevičienė V. (2008). Priešmokyklinio amžiaus vaikų intelektualinio brandumo, mokyklinio nerimo ir auklėjimo stilių šeimoje sąsajos. *Jaunųjų mokslininkų darbai*. Nr. 4(20), p. 192–197.
151. Moffitt T. E., Harrington H., Caspi A., Kim–Cohen J., Goldberg D., Gregory A. M., Poulton R. (2007). Depression and generalized anxiety disorder: Cumulative and sequential comorbidity in a birth cohort followed prospectively to age 32 years. *Archives of General Psychiatry*, 64, 651–660.
152. Mogil C., Paley B., Doud T. D., Havens L., Moore–Tyson J., et al. (2010). Families OverComing Under Stress (FOCUS) for Early Childhood Building Resilience for Young Children in High Stress Families. *Zero to Three*, 31 (1), 10–16.
153. Muris, Meesters C. (2004). Children's somatization symptoms, Correlations with trait anxiety, anxiety sensitivity, and learning experiences. *Psychological Reports*, 94, 1269–1275.
154. Murray–Close D., Ostrov J. M., Crick N. R. (2007). A short–term longitudinal study of growth of relational aggression during middle childhood: Associations with gender, friendship intimacy and internalizing problems. *Development and Psychopathology*, 19, 187–203.
155. Muslow M., Caldera Y., Pursley M., Reifman A., Huston A. (2002). Multilevel factors influencing maternal stress during the first three years. *Journal of Marriage and Family*, 64, 944–956.
156. Narusyte J., Ropponen A., Alexanderson K., Svedberg P. (2017). Internalizing and externalizing problems in childhood and adolescence as predictors of work incapacity in young adulthood. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 52 (9), p. 1159–1168.
157. Neal J., Frick–Horbury D. (2001). The effects of parenting styles and childhood attachment patterns on intimate relationships. *Journal of Instructional Psychology*, 28(3), p. 178–181.
158. Nigg J. T. (2006). Temperament and developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 395–422.
159. Nomaguchi K., Johnson W. (2016). Parenting Stress among Low-Income and Working-Class Fathers: The Role of Employment. *Journal of Family Issues*, 37 (11), p.1535–1557.

160. Oland A., Shaw D. S. (2005). Pure versus co-occurring externalizing and internalizing symptoms in children: The potential role of socio-developmental milestones. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 8(4), 247–270.
161. Ostberg M., Hagekull B. (2000). A structural modeling approach to the understanding of parenting stress. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 615–625.
162. Ostberg M., Hagekull B., Hagelin E. (2007). Stability and prediction of parenting stress. *Infant and Child Development*, 16, 207–223.
163. Parkes, A., Sweeting, H., & Wight, D. (2015). Parenting stress and parent support among mothers with high and low education. *Journal of Family Psychology*, 29(6), 907–918.
164. Pastavkaitė G. (2005). Jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų psichinė sveikata ir sąsajos su socialiniais veiksniais. Daktaro disertacija. Kauno medicinos universitetas, Kaunas.
165. Patterson G. R. (2002). The early development of coercive family process. In J. B. Reid, G. R. Patterson & J. Snyder (Eds.), *Antisocial behavior in children and adolescents: Developmental theories and models for intervention* (p. 25–44). Washington, DC: American Psychological Association.
166. Paulussen–Hoogeboom M., Stams G., Hermanns J., Peetsma T. (2008). Relations among child negative emotionality, parenting stress, and maternal sensitive responsiveness in early childhood. *Parenting: Science and Practice*, 8, 1–16.
167. Pereira, Thaís S., Silva, Antônio A., Alves, Maria T., Simões, Vanda M., Batista, Rosângela F., Rodriguez, Juliana D., Figueiredo, Felipe, Lamy–Filho, Fernando, Barbieri, Marco A., Bettiol, Heloisa (2012). Perinatal and early life factors associated with symptoms of depression in Brazilian children. *BMC Public Health*, 12(1), 605–612.
168. Perminas A., Viduolienė E. (2012). Maternal parenting stress and the health status of the child. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, T. 2(35), p. 66–71.
169. Perminas A., Viduolienė E. (2013). The Lithuanian version of the parenting stress index (PSI): A psychometric and validity investigation. *European scientific journal*, 9(20), 66–80.

170. Pett M. A., Vaughan C. B., Wampold B. E. (1994). Maternal employment and perceived stress: Their impact on children's adjustment and mother-child interaction in young divorced and married families. *Family Relations: Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 43, 151–158.
171. Pihlakoski L., Sourander A., Aromaa M., Rautava, Helenius H., Sillanpaa M. (2006). The continuity of psychopathology from early childhood to preadolescence: A prospective cohort study of 3–12-year-old children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 15(7), 409–417.
172. Pimentel M. J., Vieira-Santos S., Santos V., Vale M. C. (2011). Mothers of children with attention deficit/hyperactivity disorder: relationship among parenting stress, parenting practices and child behavior. *Attention deficit and Hyperactivity disorders*, 3(1), 61–68.
173. Pinquart, M. (2017). Associations of parenting dimensions and styles with externalizing problems of children and adolescents: An updated meta-analysis. *Developmental Psychology*, 53(5), 873–932.
174. Prinzie K., Onghena, Hellinckx W. (2006). A cohort-sequential multivariate latent growth curve analysis of normative CBCL aggressive and delinquent problem behavior: Associations with harsh discipline and gender. *International Journal of Behavioral Development*, 30, 54–69.
175. Prinzie P., Onghena P., Hellinckx W. (2007). Reexamining the Parenting Scale. Reliability, Factor Structure, and Concurrent Validity of a Scale for Assessing the Discipline Practices of Mothers and Fathers of Elementary-School-Aged Children. *European Journal of Psychological Assessment*, 23(1), p. 24–31.
176. Razurel C., Desmet H., Selenet C. (2011). Stress, social support and coping strategies: what influence on perceived parental self-efficacy of primiparous mothers? *Recherche en Soins Infirmiers*, 106, 47–58.
177. Reem M., Ghandour R. M., Kogan M. D., Blumberg S. J., Perry D. F. (2010). Prevalence and Correlates of Internalizing Mental Health Symptoms Among CSHCN. *Pediatrics*, 125(2), 269–277.
178. Reitman D., Currier R. O., Stickle T. R. (2002). A critical evaluation of the parenting stress index-short form (PSI-SF) in a head start population. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 31(3), 384–392.

179. Rescorla L. A., Achenbach T. M. et al. (2007). Behavioral and Emotional Problems Reported by Parents of Children Ages 6 to 16 in 31 Societies. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 15, 130–142.
180. Rescorla L. A., Achenbach T. M. et al. (2011). International Comparisons of Behavioral and Emotional Problems in Preschool Children: Parents' Reports From 24 Societies. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 40(3), 456–467.
181. Ribakovienė V. (2002). Bandžusių žudytis paauglių internalūs ir eksterنالūs sunkumai. *Medicina*, 38 (4), p. 398-404.
182. Robinson C. C., Mandleco B., Olsen S. F., Hart C. H. (1995). Authoritative, authoritarian, and permissive parenting practices: Development of a new measure. *Psychological Reports*, 77, 819–830.
183. Robinson C. C., Mandleco B., Olsen S. F., Hart C. H. The Parenting Styles and Dimensions Questionnaire (PSDQ). In *Handbook of family measurement techniques: Vol. 3. Instruments and index*. B. F. Perlmutter, J. Touliatos, G. W. Holden (Eds.). Thousand Oaks: Sage. 2001, p. 319–321.
184. Rodgers A. Y. (1998). Multiple sources of stress and parenting behavior. *Children and Youth Services Review*, 20(6), 525–546.
185. Rodriguez-JenKins J., Marcenko M.O. (2014). Parenting stress among child welfare involved families: Differences by child placement. *Child and Youth Services Review*, 46, p. 19–27.
186. Rodriquez C. M. (2011). The association between independent reports of maternal parenting stress and children's internalizing symptoms. *Journal of Child and Family Studies*, 20(5), 631–639.
187. Romero–Acosta K., Canals J., Hernández–Martínez C., Penelo E., Zolog T. C., Domènech–Llaberia E. (2013). Age and gender differences of somatic symptoms in children and adolescents. *Journal of mental health*, 22(1), 33–41.
188. Rubin K. H., Burgess K. B., Hastings D. (2002). Stability and social– consequences of toddlers' inhibited temperament and parenting behaviors. *Child Development*, 73, 483–495.
189. Russell Rutter M., Silberg J., O'Connor T., Simonoff E. (1999). Genetics and child psychiatry: II empirical research findings. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 40, 19–55.

190. Sameroff A. (2009). The transactional model. In A. Sameroff (Ed.), *The transactional model of development. How children and contexts shape each other*. Washington, DC: American Psychological Association.
191. Sandstrom M. J. (2007). A link between mothers' disciplinary strategies and children's relational aggression. *British Journal of Developmental Psychology*, 25, 399–407.
192. Scher A., Sharabany R. (2005). Parenting anxiety and stress: Does gender play a part at 3 months of age? *Journal of Genetic Psychology*, 166, 203–213.
193. Schonberg M. A., Shaw D. S. (2007). Do the predictors of child conduct problems vary by high- and low-levels of socioeconomic and neighborhood risk? *Clinical Child and Family Psychology Review*, 10, 101–136.
194. Schraedley M. A., Gotlib I. H., Hayward C. (1999). Gender differences in correlates of depressive symptoms in adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 25(2), 98–108.
195. Schramm D. G., Adler-Baeder F. A. (2011). Marital Quality for Men and Women in Stepfamilies Examining the Role of Economic Pressure, Common Stressors, and Stepfamily-Specific Stressors. *Journal of Family Issues*, 33(10), 1373–1397.
196. Secco M., Moffatt M. (2003). Situational, maternal, and infant influences on parenting stress among adolescent mothers. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 26, 103–122.
197. Secco M.L., Askin D., Yu D. Garinger J. At al. (2006). Factors affecting parenting stress among biologically vulnerable toddlers. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 29(3), 131–156.
198. Segerstrom S. C., Miller G. E. (2004). Psychological stress and the human immune system: A meta-analytic study of 30 years of inquiry. *Psychological Bulletin*, 130, 601–630.
199. Sep A., Frodi A., Ludvigsson J. (2004). Psychosocial correlates of parenting stress, lack of support and lack of confidence/security. *Scandinavian Journal of Psychology*, 45, 169–179.
200. Seigny, Loutzenhiser L. (2009). Predictors of parenting self-efficacy in mothers and fathers of toddlers. *Child: Care, Health and Development*, 36, 179–189.

201. Shaffer C. M. (2012). Parenting stress in mothers of preschool children recently diagnosed with autism spectrum disorder. Doctoral dissertation. Graduate School–Newark, Rutgers, the State university of New Jersey.
202. Shaw D. S., Gilliom M., Ingoldsby E. M., Nagin D. S. (2003). Trajectories leading to school–age conduct problems. *Developmental Psychology*, 39, 189–200.
203. Shea S. E., Coyne L. W. (2011). Maternal dysphoric mood, stress, and parenting practices in mothers of Head Start Preschoolers: the role of experiential avoidance. *Child and family behavior therapy*, 33(3), 231–247.
204. Sheese B. E., Voelker, Posner M. I., Rothbart M. K. (2012). The Dopamine Receptor D4 Gene 7–Repeat Allele Interacts with Parenting Quality to Predict Effortful Control in Four–Year–Old Children. *Child Development Research*, 1–6.
205. Shutay, J. (2009). Examining predictors of child physical abuse: A meta-analytic approach. Conference “American Society of Criminology” Papers of Annual Meeting, p. 28.
206. Siantz M. L., Coronado N., Dovydaitis T. (2010). Maternal predictors of behavioral problems among Mexican migrant farmworker children. *Journal of Family Nursing*, 16(3), 322–343.
207. Sigelman C. K., Rider E. A. (2012). Life–span human development. 7th Edition. Thomson–Wadsworth, Cengage Learning: Belmont, USA.
208. Smetana J. G. Beliefs about parenting: Origins and developmental implications. San Francisco, CA: Jossey Bass, 1994.
209. Spritz B. L., Sandberg E. H., Maher E., Zajdel R. T. (2010). Models of emotion skills and social competence in the Head Start classroom. *Early Education and Development*, 21, 495–516.
210. Stallard (1993). The behavior of 3–year–old children: Prevalence and parental perception of problem behavior: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34, 413–421.
211. Steele, H., Bate, J., Steele, M., Dube, S. R., Danskin, K., Knafo, H., Murphy, A. (2016). Adverse childhood experiences, poverty, and parenting stress. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement*, 48(1), 32–38.
212. Stevenson–Hinde J., Glover A. (1996). Shy girls and boys: A new look. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 181–187.

213. Stormshak E. A., Bierman K. L., McMahon R. J., Lengua L., Conduct Problems Prevention Research Group (2000). Parenting practices and child disruptive behavior problems in early elementary school. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 17–29.
214. Šinkariova L. (2010). Vaikų ir paauglių psichopatologija. Mokomoji knyga. VDU: Kaunas.
215. Tam K., Chan Y., Wong C. M. (1994). Validation of the Parenting stress index among Chinese mothers in Hong Kong. *Journal of Community Psychology*, 22, 211–223.
216. Tervo R. C. (2012). Developmental and Behavior Problems Predict Parenting Stress in Young Children With Global Delay. *Journal of child neurology*, 27(3), 291–296.
217. Theule J., Wiener J., Rogers M. A., Marton I. (2011). Predicting Parenting Stress in Families of Children with ADHD: Parent and Contextual Factors. *Journal of Child and Family Studies*, 20, 640–647.
218. Theule J., Wiener J., Tannock R., Jenkins J. M. (2013). Parenting Stress in Families of Children With ADHD: A Meta-Analysis. *Journal of Emotional & Behavioral Disorders*, 21(1), 3–17.
219. Tyrimo ataskaita „Moterų ir vyrų padėties skirtumai Lietuvoje“ (2017). Viešosios nuomonės ir rinkos tyrimų kompanija Factus, Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija. p.81 (p.19).
220. Tremblay R.E. (2000). The development of aggressive behaviour during childhood: What have we learned in the past century? *International Journal of Behavioral Development*. Vol. 24, p. 129–141.
221. Verhulst F. C. (1995). The epidemiology of child and adolescent psychopathology: Strengths and limitations. In F. C. Verhulst & H. M. Koot (Eds.), *The epidemiology of child and adolescent psychopathology*.
222. Viana A., Welsh J. (2010). Correlates and predictors of parenting stress among international adoptive mothers: A longitudinal study. *International Journal of Behavior Development*, 34, 363–373.
223. Viduolienė E. (2013). Motinystės streso ir stresogeninių aplinkybių šeimos gyvenime reikšmė vaiko emocinių ir elgesio sunkumų kitimui vienerių metų laikotarpiu. Daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas.

224. Vierhaus M., Lohaus A., Schmitz A. K., Schoppmeier M. (2013). Relationships between Maternal Parenting Stress and Reports on Children's Internalizing and Externalizing Problems: A Cross-Lagged Structural Equation Model. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 3(1), 39–50.
225. Vismara L., Rolle L., Agostini F., et al. (2016). Perinatal Parenting Stress, Anxiety, and Depression Outcomes in First-Time Mothers and Fathers: A 3- to 6-Months Postpartum Follow-Up Study. *Frontiers in psychology*, 7, 938, p. 1–10.
226. Waddell C., Offord D. R., Shepherd C. A., Hua J. M., McEwan K. (2002). Child psychiatric epidemiology and Canadian public policy-making: The state of the science and the art of the possible. *Canadian Journal of Psychiatry*, 47, 825–832.
227. Webster-Stratton C. (1988). Mothers' and fathers' perceptions of child deviance: Roles of parent and child behaviors and parent adjustment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56, 909–915.
228. Webster-Stratton C. (1990). Stress: A potential disruptor of parent perceptions and family interactions. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19(4), 302–312.
229. Wieland N., Baker B. L. (2010). The role of marital quality and spousal support in behaviour problems of children with and without intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(7), 620–633.
230. Williford A., Calkins S. D., Keane S. (2007). Predicting change in parenting stress across early childhood: Child and maternal factors. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 35, 251–263.
231. Wolff N., Darlington A. S., Hunfeld J., Verhulst F., Jaddoe V., Hofman A., Passchier J., Tiemeier H. (2010). Determinants of Somatic Complaints in 18-month-old Children: The Generation R study. *Journal of Pediatric Psychology*, 35, 306–316.
232. Woolfson L., Grant E. (2006). Authoritative parenting and parental stress in parents of pre-school and older children with developmental disabilities. *Child: Care, Health & Development*, 32(2), 177–184.
233. Zahn-Waxler C., Klimes-Dougan B., Slattery M. J. (2000). Internalizing problems of childhood and adolescence: Prospects, pitfalls, and progress

- in understanding the development of anxiety and depression. *Development and Psychopathology*, 12, 443–466.
234. Zajicek–Farber M., Lynn M. Mayer, Laura G. Daughtery (2012). Connections Among Parental Mental Health, Stress, Child Routines, and Early Emotional Behavioral Regulation of Preschool Children in Low–Income Families. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 3(1), 31–50.
 235. Zevenbergen A. A., Ryan M. M. (2010). Gender differences in the relationship between attention problems and expressive language and emerging academic skills in preschool-aged children. *Early Child Development and Care*, 180(10), 1337–1348.
 236. Zukauskienė R., Ignataviciene K., Daukantaite D. (2003). Subscales scores of the Lithuanian version of CBCL. Preliminary data on the emotional and behavioural problems in childhood and adolescence. *European child and adolescent psychiatry*, 12, 136–143
 237. Žukauskienė R., Malinauskienė O. (2008). Skirtumai tarp lyčių, prognozuojant elgesio ir emocinius sunkumus paauglystėje pagal asmenybės bruožus ir tėvų auklėjimo stilių. *Psichologija*, 38, p. 63–83.
 238. Žukauskienė, R., Kajokienė, I. (2006). CBCL, TRF ir YSR metodikų standartizavimas naudojant 6–18 metų Lietuvos vaikų imties duomenis. *Psichologija*, 33, p. 31–44.

MATERNAL PARENTING STRESS AND CHILD'S EMOTIONAL AND BEHAVIOR PROBLEMS

Evelina Viduoliene

Mykolas Romeris University

Summary

Child behavior and emotional problems or its evaluation may be a serious problem in Lithuania. According to the results of an international study dealing with 24 countries, Lithuania is the second country and has the leading position in Europe where parents have described their children as having the most behavioral and emotional problems (Rescorla, Achenbach et al., 2011). The problem is whether Lithuanian children have more internalizing and externalizing problems or whether distressed parents perceive them as having more problems. Early child emotional and behavioral problems may be associated with other negative aspects of a person's life such as low self-esteem, anxiety, depression, problems in the academic field, alcohol or drug use, unemployment, self or other harming behavior, problems with belonging and social interaction in middle childhood, adolescence and adulthood (Tremblay, 2000; Moffit, 2003; Karevold et al., 2009; Mathiesen et al., 2009).

Parenting stress is defined as the negative strain related to the self, the child, and the parent-child interaction in the context of parenthood (Abidin, 1990; Deater-Deckard, 2004). Parenting stress arises when the parent's expectations about the resources needed to meet the demands of parenting are not matched by her available resources (Deater-Deckard, 2004). Stressors related to the child care affect parent-child relationship quality and child well-being (Crnic, Low, 2002). Parenting stress is a better predictor of child behavior and emotional problems in the future than the child's difficult temperament, health and child development issues, living under unfavorable circumstances in the family (Baker et al., 2003; Mesman, Koot, 2000; Crnic, Gaze, Hoffman, 2005; Anthony et al., 2005; Mäntymaa et al., 2012; Ashford et al., 2008). It seems that effective control and reduce of parenting stress may be

the most marked issue preventing child behavioral and emotional problems in the future.

The purposes of the monograph researches are to identify the personal and environmental risk factors that can be associated with both pre-school aged children emotional and behavioral difficulties and maternal parenting stress. The monograph presents several scientific quantitative studies that reveal sociodemographic factors, child health, his well-being, stressful family life circumstances and maternal occupational stress, economical strain, parenting behavior strategies influence on child's emotional or behavioral problems and maternal parenting stress level as well. Specific objectives are identified in every quantitative study and presented in separate sections.

Keywords: parenting stress, child's internalizing problems, externalizing problems, longitudinal study, stresogenic circumstances.

VISUOMENĖS SAUGUMAS IR DARNI PLĖTRA: VISUOMENĖS SAUGUMO AKTUALIJOS IR PROBLEMINEIAI KLAUSIMAI

Monografija, 2 tomas. – Kaunas: Mykolo Romerio universitetas, 2018. 584 p.

ISBN 978-9955-19-935-9 (elektroninė versija)

ISBN 978-9955-9777-1-1 (spausdintinė versija)

Tai antras monografijos tomas, kuriame aktualizuojamas visuomenės saugumo, kaip atskiros mokslinių tyrimų krypties konceptas įvairiose žmogaus veiklos srityse. Monografijoje saugumas yra nagrinėjamas kaip kompleksinė samprata, apimanti ir teorinius svarstymus, ir individualią bei kolektyvinę savivokos artikuliaciją, ir ekonominių, psichologinių, vadybinių, teisinių, taip pat visiškai praktinių prielaidų problematiką. Monografijos objektu laikytinas visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai, ryšys.

Monografijos tikslas: atskleisti visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai trajektorijas. Iškelti šie uždaviniai:

Modeliuoti pagrindines saugumo ir rizikų analizės teorines prieigas raidos ir raiškos šiandienos pasaulyje aspektais.

Išanalizuoti teisėsaugos institucijų veiklos veiksmingumo raiškas atskirais tarptautinės humanitarinės teisės atvejais.

Pagrįsti žmogiškųjų išteklių valdymo institucijose trajektorijas individualizuotais šeimos ir švietimo sistemos subjektų aspektais.

**VISUOMENĖS SAUGUMAS IR DARNI PLĖTRA:
VISUOMENĖS SAUGUMO AKTUALIJOS IR PROBLEMINIAI KLAUSIMAI**
Monografija

Maketavo *Laura Tekorienė*

Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas roffice@mruni.eu

Parengė spaudai UAB „Baltic Printing House“
Svajonės g. 40, LT-94101 Klaipėda
Puslapis internete www.balticprinting.com
El. paštas info@balticprinting.com

Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius
Puslapis internete www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt

Tai antras monografijos tomas, kuriame aktualizuojamas visuomenės saugumo, kaip atskiros mokslinių tyrimų krypties konceptas įvairiose žmogaus veiklos srityse. Monografijoje saugumas yra nagrinėjamas kaip kompleksinė samprata, apimanti ir teorinius svarstymus, ir individualią bei kolektyvinę savivokos artikuliaciją, ir ekonominių, psichologinių, vadybinių, teisinių, taip pat visiškai praktinių prielaidų problematiką. Monografijos objektu laikytinas visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai, ryšys.

Monografijos tikslas: atskleisti visuomenės saugumo ir tvarios visuomenės, kuriančios prielaidas darniai raidai trajektorijas. Iškelti šie uždaviniai:

Modeliuoti pagrindines saugumo ir rizikų analizės teorines prieigas raidos ir raiškos šiandienos pasaulyje aspektais.

Išanalizuoti teisėsaugos institucijų veiklos veiksmingumo raiškas atskirais tarptautinės humanitarinės teisės atvejais.

Pagrįsti žmogiškųjų išteklių valdymo institucijose trajektorijas individualizuotais šeimos ir švietimo sistemos subjektų aspektais.

9 789955 197771